न्याय–मीमांसादर्शनयोः प्रमाणविचारः

Means of Valid Cognition According to Nyāya and Mīmāṁsā —A Critical Study

Dr. S. B. Raghunathacharya

Reader in Sanskrit, S. V. University

PADMASRI PUBLICATIONS

TIRUPATI

Means of Valid Cognition According to Nyâya and Mīmāṁsā
—A Critical Study

by

Dr. S. B. RAGHUNATHACHARYA

First Edition 1983
Copies 1000

Copies can be had of :

1. **Smt. S. B. Vijayalakshmi**
   Padmaśrī Publications
   T. Nagar, Tirupati, A. P.
   INDIA

2. **Sri Jayalakshmi Publications**
   Kesavanagar
   Srinagar Colony P. O
   Punjagutta, Hyderabad.

This book is Published with the financial assistance of Tirumala Tirupati Devasthanams under their scheme "Aid to Publish Religious Books."

Price : **Rs. 150/-**

Cover art : Esvar, Madras.

Printed at :

ELANGO ACHUKOODAM
166, Royapettah High Road,
Mylapore, Madras-600 004.

INTRODUCTION

Prof. V. Varadacharya
Professor of Sanskrit
French Institute of Indology
PONDICHERRY

Knowledge is an asset vouchsafed to humanity. It has no dimensions except through the objects about which they arise. The objects too may be external to it or part of it. The question that usually arises is whether such objects about which knowledge arises are really existent or have only apparent presentation. Do they exist external to the physical body of the man having knowledge about them or within it? When a knowledge arises about an object, is there any guarantee that the object known there is real or the knowledge is accurate presenting the knowledge of object as it is? Why are not certain objects known correctly at the first instant when the knowledge arises about them? Questions of this kind rise quite often and were raised by people from very ancient times. The answers to these are contained in ancient works which come under the branch of study called Philosophy.

Systems of thought had been there too many with very thin line marking them as distinct from one another. For instance, the Upaniṣads, Mahābhārata and to some extent, the Purāṇas like Viṣṇu and Bhāgavata do contain many theories and concepts that have apparent and mutual contradictions. These have some how been brought together under homogenous groups called Darśanas or Systems of Thought. It is to be noted in this context that the systems of thought were grouped under

two heads called Āstika and Nāstika, the former admitting the authority of the Vedas and the latter denying it.

Among the systems of the Āstika kind, there are six forming three pairs, Nyāya - Vaiśeṣika, Sāṃkhya Yoga, Mīmāṃsā-Vedānta. The pairs were formed on the basis of features shared commonly by the systems in each pair. However, it must be noted here that Mīmāṃsā and Vedānta are not treated to form a pair in the strict sense but are treated to be so, as they are directly connected with the Vedas. Even here, the Mīmāṃsa system is based on the Karmakaṇḍa portion which includes Saṃhitā and B r ā h m a ṇ a of the Vedas, while the Vedānta has its foundations on the Araṇyakas and Upaniṣadas. In course of time, the Sāṃkhya system lost its individuality by getting accommodated into Vedānta with necessary changes and the Yoga became a practical method to be adopted by all those who aspire to have self control and have direct perceptions of reality. Vaiśeṣika got merged into Nyāya losing its separate status. The result of all this has been the reduction of the six systems into three, namely, Nyāya, Mīmāṃsā and Vedānta. The system of grammer called Vyākaraṇa, though held for sometime as an independent system of philosophy, did not retain that recognition and has come to be looked upon as the sheet-anchor for any system of thought. The Vedānta got a higher status than that of Nyāya, Mīmāṃsā and Vyākaraṇa. These three came to be looked upon as ordinary sciences leading to the study of the higher and special branch called Vedānta. Whatever could have been the intension of the early protogonists of each of these to make their system as capable of providing man with the sure means of attaining release from bondage, the three branches Nyāya, Mīmāṃsā and Vyākaraṇa were treated as quite essential by offering to humanity the equipment that is needed to take to the study of the Vedānta. It will not be wrong, if it is surmised that the there schools

were given this status when the Brahmasūtras Upaniṣads, and Bhagavadgītā were raised to form the triple foundation (prasthānatraya) for the Vedānta. We hear of the laudable references made to some scholars of the last century as Catusśāstra paṇdita, indicating that they were conversant with and were the authorities of the Vedānta and the three ordinary branches of study.

The three ordinary branches of study, Vyākaraṇa, Mīmāṃsā and Nyāya are called Pada, Vākya and Pramāṇa śāstras. The Vyākaraṇa system is called Padaśāstra, as it deals with words, their formations and correct uses. The words, which form part of sentences, find their use in the Mīmāṃsā school. The sentences play a chief role in conveying their senses in relation to other sentences, taken with them or grouped with them to form a whole conveying a particular theme. Hence this school is called Vākya śāstra. Besides, conveying their senses, the words and sentences denote the objects. How far do they denote them correctly and on what grounds could those objects be taken to have been conveyed by them is the matter dealt with in the Nyāya system On what authority and evidences do we take those objects as known by us or made known through words and sentences. What are those authorities? How are they dependable? This matter is termed pramāṇa and the system of Nyāya dealing with this is called Nyāya śāstra.

. The word pramāṇa is taken to mean the instrument of valid cognition (knowledge) and the means by which valid cognition is aroused. Pramāṇa therefore means that which gives rise to valid knowledge and declares its validity.

The question now arises as to the need for admitting pramana as the basis for attaining the knowledge of the

objects. Can't we get on without knowing how the knowledge arises? Yes, we can but occasions are there when the act undertaken by us gets affected by some circumstances creating non-fulfilment of the objectives. Besides, we do unknowingly allow ourselves to employ certain methods to find out a way to solve the problems which we have to face. It is these methods that come under the general scheme of pramāṇas.

Things are not produced by making use of the pramāṇas but they become known to us and the knowledge of them gets assured of their correctness only through pramāṇas. The word pramā is used to denote valid cognition (pramā) and prameya is the word used to denote the knowable (prameya) which is assuredly taken then as real. Thus there is close correspondence between pramāṇa and prameya, the correctness of the pramāṇa declaring that of the prameya. Thus arose the saying 'mānādhīnā meyasiddhiḥ' which means that the establishment of a prameya as a knowable depends upon the operation of pramāṇa. Pramāṇas are thus thought measuring devices, as the late Prof S. Kuppusvamy Sastri would put it.

This arouses a question as to restrict the use of pramāṇa in the Nyāya system or to have it in the Mīmāṃsā and Vedānta schools as well. Before finding an answer to this question, it is necessary to trace briefly the origin of Nyāya and Mīmāṃsā schools to ancient sources of knowledge.

The Vedas have been the ultimate sources of knowledge They, the Upaniṣads in particular, contain many concept and doctrine which are apparently at variance with each other. The need was felt to settle the issues that arose regarding the veracity of certain statements dealing with those concepts. Rather, a method or methodology arose then to serve this purpose. What is known through perception and through the

Vedas, both having a place in the religious atmosphere may give rise to doubt or erroneous understanding and thus require a scrutiny which is to be made not on the basis of perception and verbal testimony but on the strength of some means other than these two. The name Ānvīkṣikī was given to this. It had come to mean a scrutiny that operates (anu) upon that which is known through perception and Vedas [1] Its function did not lie in offering interpretations for the vedic passages which gave rise to different understandings but in ratiocinating them. The use of reasonings which characterized this method gave the name Ānvīkṣikī to a system which later acquired the name of Nyāya.

The Mīmāṃsā system was called Vākyaśāstra as it deatl with five aspects of any problem convening the Vedas and Vedic rites. The subject matter, a consideration about it, observance of sequence in the course of treatment, decision and the purpose served by it are given the name Vākya. It is understood from this that Vākya does not mean mere sentence but the treatment offered to the passages about which a problem arises. The treatment has the five aspects noted above.

vide :— सूक्ष्मं सांख्यक्रमौ चोभौ निर्णयः सप्रयोजनः ।
पञ्चैतान्यनुजानीहि वाक्यमित्युच्यते बुधैः ॥

Besides, the topic taken up for discussion is given the name section adhikarana which comprises of the subject of discussions doubt regarding it, the prima facie view and siddhānta and the results accruing to both the parties.[2]

---

1. प्रत्यक्षागमाभ्यामवगतस्यान्वीक्षणमान्वीक्षिकी । Nyāyabhāṣya 1-1-1

2. विषयो विशयश्चैव पूर्वपक्षस्तथोत्तरम् ।
पक्षद्वयफलं चैव शास्त्रेऽधिकरणं विदुः ॥

Thus it is found that both Ānvīkṣikī and Mīmāṃsā were together attached to a critical study of matters of the Vedic kind. The two systems were thus engaged in determining the ultimate nature of concepts, theories, rituals and other matters relating to the Vedas. It must be admitted here that the method of reasoning should have been adopted by both the schools for arriving at the intended conclusions.

How does reasoning operate? Should it be based on certain established axioms and principles? If it need not, then no validity could be attached to its findings? If the answer is in the affirmative, there arises the need to know what those axioms and principles are. They could be admitted to form the basis for reasoning only by being declared as unfailing and valid. The word pramāṇa was given to these axioms and principles. If these are called pramāṇas and they are admitted by both the systems for their adoption of reasoning, then the Nyāya system alone could not deserve to be known as Pramāṇaśāstra. This is to be explained on the ground that the Nyāya system was called Ānvīkṣikī in ancient days or pramāṇa was made use of by all systems of thought and no one system got the name Pramāṇaśāstra for this

It is surmised that when the Vedic practices and authority were assailed by the Buddhists and Jains, the protogonists of the Vedic religion had to meet this and on slaught by strengthening their position through reasoning and not solely by citing the Vedic authority. It is quite likely that Ānvīkṣikī, which was hitherto playing the role of second fiddle to the Vedas, had to leave the vedic fold and function on an independent footing, of course not disowning its allegiance to vedic authority. It became then necessary to evolve a scheme of pramāṇas. Along with perception and inference, verbal

testimony and comparision were given independent status of pramāṇa. It is curious to note here that the word śabda, which stood for verbal authority, perhaps Vedas and those based on them, had its applicablity very much widened to get into its fold, the utterances of sages, respected people and also barbarians.[1] The game is now to be played on a new and specially built field. Reasoning has been replaced by inference, the strong weapon for attack. It is during this period and that following it, that the system of Ānvīkṣikī got the name Nyāya. Vātsyāyana calls Ānvīkṣikī as Nyāyavidyā and Nyāyaśāstra This is clear from the following statements of Vātsyāyana:—

1. प्रमाणैरर्थपरीक्षणं न्यायः । Nyāyabhāṣya 1-1 1.

Here the Vedic allegiance is undermined by the use of the general term artha.

2. सर्वेषां (अवयवानां) एकार्थसमवाये सामर्थ्यप्रदर्शनं निगमनमिति । सोऽयं परमो न्याय इति । ibid 1-1-1.

Thus the pramāṇas are shown to play the leading role in determining the nature of the knowables. Hence the system acquired the name Pramāṇaśāstra.

The name Nyāya appears to have applied to the Mīmāṃsā system itself on the ground of its derivative sense

नीयते प्राप्यते अर्थं इति ।

Results in the form of arriving at the solution of problems are denoted by this word. The methods are denoted by this word. The methods adopted by the Vākya system came under this.

---

1. साक्षात्करणमर्थस्याप्तिस्तया प्रवर्तत इत्याप्तः ऋष्यार्यम्लेच्छानां समानं लक्षणम् । Nyāyabhāṣya 1-1-7.

Names of works on Mīmāṃsā such as Nyāyakaṇikā, Nyāyaratnākara, Nyāyaratnamālā, Nyāyasudhā and others could be cited to support this. The word nyāya must be taken to mean here the method of applying the rules for interpreting the vedic passages which require elucidation and careful analysis in the contexts concerned. To take this word in the sense of reasoning as the Ānvīkṣikī school took it does not seem to be admissable.

The word mīmāṃsā has the derivative sense of the desire to know and also discussion and investigation.[1] In later days, this word could have been used to mean a system which is denoted to discussions on problems connected with the rituals. The system of the Mīmāṃsā deals with the way of undertaking a rite when it is made known through the Veda.[2] This involved the method of reasoning also and so Tarka is given as the name for Mīmāṃsā.[3]

In the course of the development of the two systems of Vākya and Pramāṇa, the need arose to evolve a scheme of pramāṇas for guiding those who seek to adopt their own ways ofarriving at solutions for their problems. They were thus admitted and defined for application. It may be stated that the scheme of pramāṇas was without the purview of the Mīmāṃsā school which held that the Vedas, designated as Śāstra, formed the only basis for application. Jaimini asserts that perception, and others had their own limitations for finding out what dharma is. Perception is not the pramāṇa as it helps in the

1. Tāṇḍyabrāhmaṇa XXIII. 4 2.

2. धर्मे प्रमीयमाणे हि वेदेन करणात्मना ।
इतिकर्तव्यताभागं मीमांसा पूरयिष्यति ॥

3. मीमांसासंज्ञकस्तर्कः सर्वो वेदसमुद्भवः ।

rise of the cognition of what is present at the time when it operates and as that knowledge arises for a self when the sense organs are in contact with their objects that are then present.[1]

On the other hand, Śabda, which stands for the Śāstra (Vedas) is eternally associated with their sense. Instructions are given by this śābda for knowing dharma. It never fails in this and so is pramāṇa to know such matters (dharma) which are not obtainable through perception. Bādarāyaṇa, the author of the Brahmasūtras, has his approval for this. Therefore, śabda is the only pramāṇa.[2]

Since Vedas alone are pramāṇa and pratyakṣa is not a pramāṇa, it is clear that inference and others that are based directly or indirectly on perception have no scope for consideration here. Hence Jaimini did not refer to any other pramāṇa.[3] Yet, the writers on the Mīmāṃsā system who flourished in the subsequent periods had to maintain certain doctrines and concepts as upholding the Mīmāṃsā tradition. Here they had to establish their siddhānta after refuting the views held by the exponents of the other schools of thought. Apart from the Buddhists, the Naiyāyikas also were their opponents. The Nyāya system, which was called Ānvīkṣikī in

---

1. सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षमनिमित्तं विद्यमानोपलम्भात् । Jaimini Sūtra 1-1-4.

2. औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः । तस्य ज्ञानमुपदेशः, अव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात् । ibid 1-1-5.

3. vide :— प्रत्यक्षमनिमित्तं चेदनुमानादिकं तथा ।
इति पश्यन्नुपारंस्त किमेतत्कीर्तनश्रमात् ॥
Vedāntadeśika; Seśvaramīmāṁsā on 1-1-4.

the very early periods, and which got off slightly from its original home, the Vedas, was much preoccupied in the task of engaging the schools of Buddhism, anti-vedic in outlook in discussions and exposing to its weakness. The concept of pramāṇa was much developed in its epistemologically and logically. The Mīmāṃsā school took a fillip from this methodology of disputes and discussions and started framing its own scheme of pramāṇas. While the Veda was the only pramāṇa according to Jaimini for determining its nature of dharma, Śabarasvâmin felt that many other concepts had to be defended much against those held by the Buddhists to a large extent and by the Naiyāyikas to a limited one. So he boldly started enumerating six pramāṇas of which śabda is one. Yet, the Nyāya system retained its reputation as a pramāṇa śāstra. The Mīmāṃsā did not get this name but maintained a scheme for the Pramāṇas.

The one feature which marks out these two schools of thought in upholding this scheme is their theory of the validity of the pramāṇa. The Mīmāṃsā school held that the Vedas are eternal are not the compositions of anybody (apauruṣeya) and are valid in themselves (svataḥ pramāṇa). This concept came to be applied for other pramāṇs as well, which are valid intrinsically but invalidity is to be made out extrinsically. On the other hand, the Nyāya theorists maintained that the Vedas are non-eternal, are the compositions of God and are both valid and invalid extrinsically.

Curiously enough, as in the case of religious and philosophical schools, which gets divided into subgroups, as they develop, these two schools also had been these features. The Mīmāṃsā school was originally split into two groups headed by Kumārila and Prabhākara. The former school came to be reputed as the Bhāṭṭa school. Admitting all the six pramāṇas

which were stated by Śabarasvāmin in his Bhāṣya on the sūtras of Jaimini, the school had, later, differences of approach on verbal theories. Maṇḍanamiśra, Bhaṭṭa Someśvara and Gāgā bhaṭṭa may be mentioned as most prominent among them.

The followers of Prabhākara who was also known as Guru and admitted only five pramāṇas leaving abhāva were known as Vṛddhaprābhākaras as against others called Prabhākaras who made certain innovations in their concepts.

The Nyāya school, which was at first distinct from the Vaiśeṣika school, became one single system comprising the latter. The pramāṇas were four for the Nyāya and only two for the Vaiśeṣika. In certain theories, these two schools stick to their own traditions. Bhāsarvajña of the 10th century did not admit upamāna and had a different view on mokṣa. He is referred to by Udayana (C-1050 A D.) as Jarannaiyāyika.[1] Later in the period between 900 and 1450 A.D, several changes arose while treating the subject matter of the Nyāyavaiśeṣika schools and this resulted in the founding of the Navya school of Nyāya which attached greater importance to the art of debate particularly on the side of inference and framing the definitions with meticulous accuracy. Even here, opinions differed from writer to writer who had their own followers.

Pramāṇas are necessary to know the prameyas (knowables). If the prameyas are of a nature calling for the operation of a single pramāṇa, where is the need for admitting more than one pramāṇa? If the knowables are more than one kind demanding the use of more than one pramāṇa, then how many

1. Tatparyapariśuddhi 1.1.6

kinds of knowables are to be admitted? Can one and the same kind of knowable be known through more than one pramāṇa and if so, what are those features or aspects of the knowables warranting the use of more pramāṇas than one? These kinds of questions are raised on the basis of pramāṇasamplava and pramāṇavyavasthā. The former means the operation of many pramāṇas to know a single knowable. Pramāṇavyavasthā is the restricted use of pramāṇa to know a particular kind of object.

What made the Vaiśeṣikas restrict the number of pramāṇa to two only, the Naiyāyikas extend it to four, the Prābhākaras to five and Bhāṭṭas to six? The answer may be given to this in brief in the following manner. The Vaiśeṣikas upholding pluralism fixed the use of perception for all those objects which cou'd be cognised through the senses and brought in inference for knowing all that which could not at all be known through the senses and which are perceptible but for certain features and lie beyond the reach of the senses. The Nyāya admitted this but added verbal testimony to account for the authority of the Vedas and prove God's existence as their author. Upamāna was also admitted by this school to know an object which could not be known before by any other means and now is to be understood by way of proving certain features held by it and found already as shared by anohter known object. In almost similar lines, the Mīmāṃsā school of Bhāṭṭa and Prābhākara added presumption (arthāpatti) as the fifth pramāṇa to make known certain facts which are not knowable by the four pramāṇas, as this is to be known as a corollory following certain facts emerging from statements made then. The Bhāṭṭa school held that objects do exist and are to be known by these five pramāṇas but the absence of those objects could not be known by any of these pramāṇas

and so abhāva, a different pramāṇa is required to know this absence of the object. It is in this way, that the number of pramāṇa admitted by the schools must be understood, irrespective of the unitary, homogenous or heterogenous character of the objects. Hence, both pramāṇasamplava and pramāṇavyavasthā are admitted by all the schools, notwithstanding the nature of some knowables as coming within the range of the senses lying beyond their reach.

A proper study and understanding on the lines developed above is essential to get an outline of the pramāṇas and their role in the Nyāya and Mīmāṃsā systems, as dealt with in this book by Dr.S.B Raghunathacharya. This work. which is titled as Nyāyamīmāṃsādarśanayoḥ pramāṇavicāraḥ formed the thesis for which its author was awarded the Doctoral degree. It is in eight chapters. The first and last chapters are not numbered and are the introduction and conclusion, with the remaining chapters numbered from one to six, treating each one of the six pramāṇas Pratyakṣa, Anumāna, upamāna, Śabda, Arthāpatti and Anupalabdhi.

The general mode of treatment of the subject is to state the concepts of the Nyāya, Bhatta and Prābhākara schools and offer a critical estimate for each topic treated in the chapters.

Pramāṇa is not an objective instrument of the wordly kind with which measurements of mass and weight are made for the objects. It is a cognitive process and forms an integral part of knowledge. Cognition specifies the formless knowledge and makes it subjective through the objects about which it arises. Knowledge is therefore defined with its sub-division. Valid cognition is then defined followed by an analysis of the theory of error. It is necessary to know what erroneous cognition (bhrama) is and so the theories which are maintained by

the Nyâya and Mîmâṃsâ schools of thought to account for the rise, knowing and their sublation are clearly analysed with a critical estimate. This is followed by the definition and division of the pramāṇas. The Tattvacintāmaṇi of Gaṅgeśa contains six definitions of pramā, which are free from the defects that are noted in the definitions offered by the ancient writers. The credit goes to the author for discussing Jaimini's definition of pramā from sūtra 1.1.5 which defines the pramāṇa śabda and declares it as the only pramāṇa Lucid is the exposition of the Bhāṭṭas' view on this.

This word pratyakṣa is shown to have more than one derivation. Views of Srīdhara and Udayana are referred to here. The definition given for pratyakṣa by the Bhātta School is based on that of the Nyāya school. Gāgābhaṭṭa, a Mīmāṃsaka of the later period, follows the Nyāya theory and definitions of Pratyakṣa. The definitions of Pratyakṣa is given in the Tattvacintāmaṇi as that which does not have a cognition as its efficient instrument. It is held that this is a novel and valid definition but it is shown by the author of this book as based upon Udayana's definition.

In a more general way, the Nyāya and both the Mīmāṃsā schools agree in maintaining the two kinds of perception Vācaspatimiśra was the earliest writer to interpret Gautama's sūtra as involving the classification of perception into two kinds. Dr. D. N. Shastri is not correct in denying this classification.

There is an interesting feature in the treatment of mind. There has been raging a controversy regarding the size of the mind. While the Nyāya and Prābhākara schools recognize mind to be of atomic size, the Bhāṭṭa school holds the mind to be of all pervasive size. The difficulty as pointed by the

author, is whether the Bhāttas held this view. If they did not, how is it that the early writers attributed this view to them. Varadaraja (C-1100 A.D), the earliest commentator on the Nyāyakusumāñjali writes[1]

> तदेतन्मनसोऽनिन्द्रियप्रत्यासन्नत्वं कौमारिला न सहन्ते विभुत्वान्मनस इत्याह मनोवैभववादिनामिति ।

The author has shown that later writers held this view and his observations on this subject are convincing. The way in which perception arises and the number of contacts that are necessary for its rise receive a detailed treatment here. Similarly, the admission of supernormal sense perception receives a good treatment.

Though the Nyâya system maintains that many observations are necessary to ascertain invariable concomitance (Vyāpti) between the middle term (hetu) and the major term (sādhya), some writers in the Nyāya field like Maṇikaṇṭha held that invariable concomitance is apprehended by the sense organs which are assisted by the reasoning (tarka) that tests the validity of that knowledge and so there is no need to attach any significance to the number of times the observations are made.

Knowledge of invariable concomitance, though it is attained, does not help in arriving at the inferential cognition which may become erroneous. Hence the Nyāya school recognizes subsumptive reflection (parāmarśa) as the efficient cause for the inferential cognition.

Classification of inference is at first made by the author of the Sūtras into three kinds pūrvavat, śeṣavat and Sāmānya

---

1 Nyāyakusumāñjali with com. P. 349-Mithila Institute 1972.

todṛṣṭa. Vātsyāyana, the commentator, offers two fold interpretions for this classification. The author of the Vārtika offers a new kind of classification Anvayavyatirekin Anvayin and Vyatirekin. Praśastapāda classified it as viniścitārtha and Parārtha. Again, Dṛṣta and Sāmānyatodṛṣṭa are another kinds according to him. The later writers have only two kinds, Svārtha and Parārtha. Vācaspatimiśra had it as Vīta and Avīta.

The Mīmāṃsā school of the early period had only two divisions as seen through perception and seen in a general manner. Later Mīmāṃsa school admitted the svārtha and parārtha kind of classification.

Invariable concomitance (vyāpti) was called Prasiddhi by Praśastapāda and by the Naiyāyikas using expressions like avinābhāva, sādhyasādhanabhāva and others.

Tarka (reasoning) is not dealt within the Prabhākara system but seems to have been admitted in a way. What was originally a mean to help in the operation of the pramāṇas became later a means of testing the correctness of pramāṇas and statements. Pakṣatā, Liṅga with its three varieties and syllogistic reasoning form the pivotal part of inference. There is not much divergence of opinion among the adherents of Nyāya and the two schools of Mīmāṃsā on this topic.

Regarding the number of fallacious reasons (hetvābhāsas) there is an interesting phase of development. The Nyāya school recognizes five traits for a hetu. They are presence in the subject, presence in similar instance, absence in the dissimilar instance, not having a counter reason and not getting sublated. They are, पक्षे सत्त्वं, सपक्षे सत्त्वं, विपक्षेऽसत्त्वं, असत्प्रतिपक्षितत्वं and अबाधितत्वम्. The absence of each one of these

gives rise to a fallacy of reason. The fallacies may rise in this way are असिद्ध, सव्यभिचार, विरुद्ध, प्रकरणसम and कालातीत respectively.

Kaṇāda does not mention the five fallacies but has three, leaving the last two. From this, it is found that according to him, absence of counter reason and non - sublation are not the features of a good hetu. The commentators like Śaṃkarmiśra seek to find a refernce in Kaṇāda's sūtra 3.1.15 to the two other fallacies and show that Kaṇāda intended this. The commentators like Udayana, take this view and show that Kaṇāda meant all the five fallacies and thus prepare for a syncretistic approach, to prove that both Gautama and Kaṇāda admitted five fallacies. However it must be remarked here that there is no need to meddle with the sūtra of Kaṇāda. Three fallacies aline were admitted by him and that Gautama had to recognize five fallacies which are based on the absence of the five features of a good hetu. The Vaiśeṣika system was more metaphysical and logical and did not aim at the preparation for conducting debates. On the other hand, the main aim of the Nyāya school was to sharpen the weapons of debate. When arguments are advanced to prove certain statements, reasonings are required to be advanced. The Siddhāntin has the responsibility to note the defects in the opponents' arguments. Kaṇāda held that the three kinds of defects are alone likely to rise and they are asiddha, savyabhicāra and viruddha. The siddhantin feels satisfied that the opponents' arguments have been proved to be defective due to one or more among these fallacious reasons.

The Nyāya school seeks to continue the arguments in a different way. It goes beyoud finding the defect in the reasonings advanced by the opponents. These are two more ways for testing the correctness of such reasonings. One is

3

by raising a counter argument to prove the opposite of what is sought to be proved in the opponents' argument. If the opponents, reason, does not stand, then the defect arises and is called satpratipakṣa, having the counter - reason. The other method is to show by advancing some other pramāṇa that the opponents arguments gets affected, weakened or sublated (bādhita). Hence it becomes defective. Thus, in these two fallacious reasons, satpratipakṣa and bādha, the defects are not shown to lie actually in the arguments of the opponents. Those arguments are proved to be defective by bringing reasons or pramāṇas, which lie without those ,arguments. Any way, the Nyāya and Vaiśeṣika schools have become one but later writers maintained the Nyāya approach in regard to fallacies.

It is strange to note that Bhāsarvajña, a Nyāya writer, eunmerates six fallacies by adding anadhyavasita to the five eunmerated by Gautama.[1] Similarly, the writers in the vaiśeṣika school add anadhyavasita to the three enumerated by Kaṇāda.[2] Śivāditya, a Vaiśeṣika admits all the five fallacies of the Nyāya school adds anadhyavasita to the list.[3] Anadhyavasita became Anupasaṃhārin, the third kind of Savyabhicāra in later schools. Maṇikaṇṭha[4] did not classify the fallacy of Savyabhicara into three kinds, giving room for the third kind Anupasaṃhārin which he brought under 'Asiddhi'.

---

1. Nyayasara P. 308 - Varanasi
2. Padārthadharmasaṃgraha - Baroda P. 228
3. Saptapadārthi P. 33
4. Nyāyaratna PP. 171 - 172

The Mīmāṃsā concept of Upamāna is rather unrealistic in the sense their view is quite the opposite of the Nyāya view. Bhāsarvajña does not recognize Upamāna as a pramāṇa. Perhaps, as a follower of Śaivism, which refuses to give a separate place for upamāna in the scheme of pramāṇas, he could not accept the Naiyayikas arguements for admitting Upamāna.

In the case of verbal testimony, the Nyāya school holds the view that is opposed to the Bhāṭṭa and Prābhākara theories. Admission of Vedas alone as supreme pramāṇa forced the Bhāṭṭa and Prābhākara schools hold different views on Śabda and the causes that lead to verbal cognition.

How do words convey their sense? What are the denotative potencies of words? These are very well treated in this work. Rise and admission of verbal cognition (śābdabodha) is a terse topic in the Nyāya and Mīmāṃsā schools. The author of this work deserves special credit for presenting a clear analytical study of this.

Arthāpatti and Anupalabdhi get a fine treatment at the hands of the author. It is shown with abundant clarity that Nyāya and the two schools of Mīmāṃsā do not have any agree ment whatsoever on this.

In the concluding section, the author enumerates twenty-eight topics which he had discussed in this book.

This book, which formed the thesis for the award of Vidyāvāridhi (Ph. D) Degree of Sampūrṇānanda Sanskrit University, is written in lucid Sanskrit and the author deserves full credit for this. That English or a foreign language alone is the medium best suited for presenting one's research work has now been disproved, by this work. Sanskrit is as best a medium as any other alnguage for several literary purposes.

The author's logical acumen is displayed at every stage of treating a topic. He is unbiassed in drawing his conclusions and does not hesitate to appreciate the new points of Nyāya oı Mīmāṃsā school. If he draws quite often his criticism in favour of Nyāya, it gives no surprise nor does it represent the attitude of a partisan. Whatever may be said in favour of the concepts and theories of Nyāya and Mīmāṃsā, the fact is there that the Nyāya theorists were the pioneers in treating pramāṇa as indispensable for any study of śastras. Naturally, the Mīmāṃsā writers had to adapt itself to the Nyaya theories with changes made to suit the doctrines of their school. This is not to disparage the contribution made to logic by the Mīmāṃsā school. The Nyāya atmosphere is there and it cannot be denied.

It is hoped that this introduction would prepare the way for taking to the study of the book. The book offers only an outline of the nature and scope of pramāṇas in Nyāya and Mīmāṃsā, entering into discussions wherever necessary on crucial issues pertaining to the pramāṇa aspects of the two schools. The readers have a right to expect from the author further writings on topics of this kind.

आमुखम्

Prof. N. S. Ramanuja Tatacharya
Nyāya Vyākaraṇa Mīmāṁsā Vedānta Śiromaṇi
Professor of Sanskrit
K. S. Vidyapeetham, Tirupati.

आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना ।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः ॥

इत्याह मनुः । तर्कसाहाय्येनैव वेदार्थो निर्णेतुं शक्य इति तदाशयः । तथा च महर्षिणा गौतमेन जैमिनिना च वेदार्थनिर्णयोपयुक्ततर्कव्युत्पादनाय न्यायशास्त्रं मीमांसाशास्त्रं च प्रवर्तितम् । यद्युभाभ्यां वेदार्थनिर्णायकतर्कव्युत्पादनं क्रियते तर्हि शास्त्रभेदः कथं घटते ? उभयोरप्येकशास्त्रताया एव युक्तत्वादिति तु नाशङ्कनीयम् । न्यायशास्त्रे सकलप्रमाणानुग्राहकतर्काणां सामान्यतो लक्षणप्रभेदादिकमुच्यते, मीमांसाशास्त्रे तु निर्णयप्रतीक्षान् वाक्यविशेषान् गृहीत्वा तदर्थविशेषनिर्णायकास्तर्कविशेषा अधिकरणभेदेन व्युत्पाद्यन्त इति शास्त्रभेदकरणात् । अपि च तर्काणां प्रयोगः (application) मीमांसाशास्त्रे क्रियत इति शास्त्रभेद उपपद्यते । ईदृशस्य सूक्ष्मस्य भेदस्य सद्भावेऽपि उभयत्र शास्त्रे न्यायव्युत्पादनं तर्कव्युत्पादनं च क्रियत एव । अत एव न्यायकुसुमाञ्जलिः न्यायमुक्तावलिः न्यायमाला न्यायरत्नमाला इत्येवं शास्त्रद्वयेऽपि न्यायशब्दघटिताः ग्रन्थाः प्रणीयन्त । 'मीमांसासंज्ञकस्तर्कः' इति वचनं च उद्धृतं न्यायवार्तिकतात्पर्यटीकायाम् ।

प्रमाणानां तदनुग्राहकाणां तर्काणां च व्युत्पादनं न केवलं न्यायशास्त्रस्यैव कर्तव्यम् अपि तु मीमांसाशास्त्रस्यापीति मत्वैव च कुमारिलभट्टपादैः श्लोकवार्तिके, शास्त्रदीपिकायां पार्थसारथिमिश्रैश्च तद्व्युत्पादनमकारि। ग्रन्थान्तरेष्वपि मानमेयोदयादौ तथैव। तथा च न्यायशास्त्रानुसारेण मीमांसाशास्त्रानुसारेण च तुलानात्मकदृष्ट्या प्रमाणानां विवेचनमवश्यकर्तव्यम्। अद्यावधि एतद्दृष्ट्या अनुसन्धानप्रबन्धः कैरपि न कृत इति विषयमेतं स्वीकृत्य श्रीमन्तः विद्वद्वर्याः S. B. रघुनाथाचार्याः शोधप्रबन्धमिमं विद्यावारिधिः इत्युपाध्यर्थं प्राणैषुः उपाधिं चालभन्त। अधुना मुद्रापितश्चायं प्रबन्ध इति महतः प्रमोदस्य विषयः।

ईदृशस्य प्रबन्धस्य निर्माणं स एव कर्तुं प्रभवति यः न्यायशास्त्रे मीमांसाशास्त्रे च तलस्पर्शि पाण्डित्यं व्युत्पत्तिं च लब्धवान्। S. B. रघुनाथाचार्याः प्राचां पण्डितोत्तमानां विधे यथावत् शास्त्रद्वयम् अधीत्य पाश्चात्यभाषायामपि व्युत्पत्तिं प्राप्य आधुनिकविमर्शपद्धतिमाश्रित्य ग्रन्थमेन निरमासिषुः। परिच्छेदविभागं विषयविभागं च साधु कृत्वा प्रतिविषयं न्यायमतं भाट्टमतं गुरुमतं च क्रमशः उपन्यस्य ततः उपसंहारव्याजेन मध्यस्थदृष्ट्या त्रिष्वपि मतेषु युक्तत्वायुक्तत्वविमर्शपूर्वकं स्वाभिप्रायमावेदयन्।

अतोऽयं शोधप्रबन्धः विदुषां विमर्शकानां च महान्तमुपकारमाधास्यति। एतादृशान् पाण्डित्यपूर्णान् प्रबन्धानुत्तरोत्तरं विलिख्य प्रकाश्य उन्नता विराजन्तां विदुषामभिनन्दनपात्रं च भवन्तु इति श्रीवेङ्कटाद्रिनिलयस्य श्रीनिवासस्य संनिधौ प्रार्थये, आशासे च एतेषामायुरारोग्यादिकम्।

निवेदनम्

'मानाधीना मेयसिद्धि'रिति हि संख्यावतां सम्प्रतिपत्तिः। प्रमाणद्वारकः प्रमेयनिष्कर्ष इति नैयायिकानामभिसन्धिः। अत एव प्रमेयजातं समस्तमपि प्रमाणानुरोधं परिष्कुर्वन्न्यायशास्त्रं प्रमाणशास्त्रमिति प्रथते। पूजितवेदार्थविचारपरस्यापि मीमांसादर्शनस्य प्रमाणालम्बनमनपलपनीयमजायत स्वप्रमेय परिष्कारावसरे। वेदवाक्यार्थतत्त्वनिर्धारणपरतया हि तस्य वाक्यशास्त्रमिति प्रसिद्धिः। तत्त्वनिर्णयः प्रमाणनिबन्धन इति न परोक्षं प्रेक्षावताम्। प्रमेयपरिष्कारनान्तरीयकतया प्रमाणजातमाकलितवद्भिः मीमांसकैरप्यत एव प्रमाणविचारे प्रदर्शि श्रद्धा। एवं न्याय-मीमांसादर्शनयोः प्रमाणविचारधारा गच्छति काले तथा प्रवृद्धा यथा दर्शनद्वयमिदं प्रमाणविचारमयमिव सर्वत्र व्यभासत।

इत्थम्भूते च वस्तुनि सूक्ष्मेक्षणिकया परीक्षायां क्रियमाणायां न्यायमीमांसादर्शनयोः प्रमाणविचारसरण्यामादानप्रदानप्रकारः स्पष्टमस्माभिः दरीदृश्यते। यश्च द्वयोरपि दर्शनयोः सान्निहित्यसंरक्षणौपयिकस्समिन्धे। नूनमिदमेवान्यदर्शनविसजातीयं साजात्यमनयोर्दर्शनयोर्निदानमेकरूपताया इति निष्प्रपचं वचः। विद्यमानेऽपि साजात्ये तत् कुत्र कुत्र? कस्मिन्नंशे? कियत्कियदिति जागर्त्येव विचिकित्सा विद्वत्तल्लजानाम्। नाद्य यावत् प्रमाणपदव्यां विहित एतादृशो विचारः शोधसम्प्रदायानुरोधी

न्याये मीमांसायां वा । कृतेऽपि विशकलिततया तत्र तत्र कस्मिंश्चित्कोण एव, नैवानवयत्नेन । अत इयं चिकीर्षा, यत्पूरणार्थमयमारम्भः प्रत्यग्र ऐदम्प्राथम्येन । केवलनैयायिकस्य मीमांसकस्य वा नात्राधिकारः । कस्य तर्हि ? अधीतन्यायशास्त्रस्य, विचारितवैशेषिकविशेषस्य, परिगणितभाट्टतन्त्रस्य, प्रस्तावितप्राभाकरप्रस्थानस्य, ततश्चोपरि परिशीलितप्राचीन-नवीन परिशोधनपद्धतेरेव । अथापि जनोऽसौ प्रावर्ततास्मिन्नतिमहति व्यवसाये प्रसन्नहृदयानां विपश्चिदपश्चिमानां मनस्तोषाय । बहुहायनपरिश्रमसुसम्पन्नं फलमिदं यत् – "न्यायमीमांसादर्शनयोः प्रमाणविचार" इति शोधप्रबन्धः । आस्माकीनः प्रयत्नोऽसौ फलेग्रहिर्न वेति पण्डितरूपवेदवीयोऽयमंशः ।

शोधकार्येऽस्मिन् मार्गदर्शनद्वारा बहुधा मामनुगृहीतवद्भ्यः प्रो. एम्. डि. बालसुब्रह्मण्यमहोदयेभ्यः सानन्दं कृतज्ञतावाकमावेदयामि । ऋते तिरुमल तिरुपति देवस्थानसाहाय्यात् न क्षमोऽसावेतत्प्रकाशनाय । तत्कृते ति. ति. दे. भूतपूर्वकार्यनिर्वहणाधिकारिभ्यः श्री. पि. वि. आर्. के. प्रसादमहोदयेभ्यः अद्यतनकार्यनिर्वहणाधिकारिभ्यः श्री. जि. कुमारस्वामिरेड्डि महाशयेभ्यश्च कार्तज्ञ्यमाविष्करोमि । एवमेव कार्येऽस्मिन् मित्रमणिभिः श्री. आर्. सर्यनारायणमूर्तिमहोदयैः (P. R. O., T. T. D.) श्री. के. सुब्बारावुमहाशयैश्च (Editor, Saptagiri) कृत उपकारः कथमपि न विस्मरणीयः । अतस्तेभ्यः कृतज्ञोऽयं जनः ।

मदभ्यर्थनानुरोधं बहूनि कार्याण्यनादृत्य सदयं पाण्डित्य-भासुरेणाङ्ग्लोपोद्घातेन, स्फूर्तिप्रदेन चामुखेन मामनुगृहीतवद्भ्यः सुगृहीतनामधेयेभ्यः प्रो. वि. वरदाचार्यमहोदयेभ्यः, प्रो. एन्. एस्. रामानुजताताचार्यमहाभागेभ्यश्च कथं नाम नीरसैर्वचनैर्मामकैः कृतज्ञतामाविष्कर्तुमीशोऽहम् ।

स्वास्थ्याभावमप्यविगणय्य मुद्रणकार्यमेतत्प्रारभ्य सम्यक् समीक्षितवद्भ्यः प्रियसुहृन्मणिभ्यः डा. एम्. नरसिंहाचार्यवरेण्येभ्यः, तथैव मुद्रणव्यतिकरेऽस्मिन् सहयोगं दत्तवद्भ्यः प्रियमित्रमणिभ्यः प्रो. एन्. वीलिनाथन् महाशयेभ्यश्च कृतज्ञतावाक्समर्पयामि ।

स्वकीयकलासम्पदा मुखपत्रमलङ्कृतवते प्रियसुहृदे मद्रपुरीवास्तव्याय चलनचित्रकलेश्वराय श्रीमते ईश्वराय, तन्मुद्रितवते राधा आफ्सेट् मुद्रणालयाय च धन्यवादान् वितरामि ।

एतत्पुस्तकमुद्रणे विलक्षणं सहयोगं दत्तवते इळङ्गोमुद्रणालयाधिपाय श्री. एम्. एस्. मणियवन्नाम्ने धन्यवाद आविष्क्रियते ।

'प्रमाणं प्राणनिलयः'

श्रावणपौर्णिमा —रघुनाथाचार्यः
23-8-1983

मङ्गलाचरणम्

श्रीनिवासमहं वन्दे विनम्रः कुलदैवतम् ।
आचार्याननघांश्चाद्य सततं शुभकांक्षिणः ॥

कियानयं हि मार्गेऽस्मिन् हयाननदयां विना ।
न्यायमीमांसयोः शोधप्रबन्धपरिकल्पने ॥

प्रसीदन्तु तरामद्य सेवितानि निरन्तरम् ।
शास्त्राण्याचार्यवर्यांश्च ये पुनश्शिष्यवत्सलाः ॥

अन्यूनानतिरिक्तेन क्रमेण क्रमतामयम् ।
सदसद्वस्तुशोधार्थं भावनानिकषोपलः ॥

नरसिंहः पिता मित्रं गुरुर्यस्य गुणोज्ज्वला ।
द्वितीया विजया सोऽहं रघुनाथः समाहितः ॥

प्रमाणवाक्ययोः सम्यक् नवीनेन पथा व्यधाम् ।
प्रमाणविषये शोधप्रबन्धं विदुषां मुदे ॥

विषयसूची

न्यायमीमांसादर्शनयोः प्रमाणविचारः ॥

०-उपोद्घातः

०-१. ज्ञानलक्षणम्

०-१-१ न्यायसिद्धान्तः— ज्ञानं तावदात्मनो गुण इति नैयायिकानां राद्धान्तः। अत एव त एवमाचक्षीरन् 'ज्ञानाधिकरणमात्मे'ति। न्यरूपि चैवं तस्य ज्ञानस्य स्वरूपमाक्षपादे दर्शनेऽस्मिन्। तत्र सर्वप्रथमतया सूत्रकारो भगवान् गौतमः प्रत्यपीपदत् बुद्धेः, उपलब्धेः, ज्ञानस्य च अनर्थान्तरतां सांख्यपक्षप्रतिक्षेपपुरस्सरम्[1]।

किमेते पर्यायशब्दाः बुद्धेः लक्षणं भवितुमर्हन्ति? सत्यम्। इतरेतरपदार्थव्यवच्छेदको हि धर्मः लक्षणमुच्यते। पर्यायशब्दैरेतैः न खल्वन्यः पदार्थोऽभिधीयत इति असाधारणतया बुद्धेः लक्षणमित्युच्यते[2]। सांख्यमतनिरासो ह्यत्राभिप्रेतः। तैरेवमुच्यते— अकारणम् अकार्यश्च पुरुषः। आदिकारणं प्रकृतिः। आदिकार्यं बुद्धिः। अहङ्कारादिसर्गस्तदनन्तरम्। तत्र अंशत्रयवती बुद्धिः, पुरुषोपरागो विषयोपरागो व्यापारावेशश्चेति। व्यापारावेशलक्षणा बुद्धिः। विषयोपरागलक्षणं ज्ञानम्। पुरुषोपराग-

---

1. बुद्धिरुपलब्धिः ज्ञानमित्यनर्थान्तरम्। [न्या. द. १-११-५]
2. पर्यायप्रयोगस्यैव लक्षणक्षमत्वात्। [न्या. मं. ४८६]

स्यातात्त्विकस्य ज्ञानेन सह यत्सम्बन्धः सा चोपलब्धिः । दर्पण-प्रतिबिम्बितस्य मुखस्येव तद्गतमलिनिम्ना सम्बन्धः इति (परि. ४३८) ।

अतः "बुद्धेः ज्ञानं वृत्तिः आत्मन उपलब्धिरिति" तन्मत-निरासार्थं पर्यायशब्दा इमे लक्षणकुक्षौ निविष्टाः । काऽत्र नैयायिकानामुपपत्तिः ? उच्यते । 'आत्मा उपलभते, बुद्धिर्जानीते' इति वदतः सांख्यस्य उभयोश्चैतन्यमिष्टम् । तथात्वे प्रत्यय-व्यवस्थानुमानं नैव भवेत् । यदि तावद् बुद्धिश्चेतना, आत्मा च चेतनः तर्हि बुद्ध्यवसितान् अर्थान् नोपलभेत आत्मा । कुतः ? अन्यचेतनोपलब्धानामर्थानां अन्यचेतनेनानुपलब्धेः । अतः बुद्धिः उपलब्धिः ज्ञानमित्येतैः शब्दैः पर्यायैरेक एवार्थः अभिधीयत इति गौतमोक्तं लक्षणवाक्यमिदं साधु संगच्छते[1] ।

भाष्यकृता वात्स्यायनेनापि 'कथमचेतनस्य कारणस्य बुद्धेः ज्ञानं भवितुमिष्यते । यदि भवतीति उच्यते तर्हि तद्धि चेतनमभ्युपगन्तव्यम् । देहेन्द्रियादिसंघातभिन्न एक एवायं चेतन' इत्यभ्यधायि[2] ।

कणादेनापि भगवता अयमंशः बुद्धिनिरूपणप्रस्तावे स्पष्टीकृतः[3] । प्रशस्तपादाचार्येण पदार्थधर्मसंग्रहाख्ये स्वभाष्ये

---

1. Indian Theory of Knowledge (I.T.K.), p. 26.

2. नाचेतनस्य करणस्य बुद्धेः ज्ञानं भवितुमर्हति । तद्धि चेतनं स्यात् । एकश्चायं चेतनो देहेन्द्रियसंघातव्यतिरिक्त इति । [न्या. द. ३५]

3. इन्द्रियार्थप्रसिद्धिः इन्द्रियार्थेभ्योऽर्थान्तरस्य हेतुः । आत्मेन्द्रियार्थसंनि-कर्षाद्यन्निष्पद्यते तदन्यत् । द्रव्येषु ज्ञानं व्याख्यातम् । [वै. द. ३-१-२, ३-१-१८,८-१-१]

बुद्ध्युपलब्धिज्ञानैस्सह प्रत्ययस्यापि पर्यायपदत्वं स्वीकृतम्[1]। एतावता एतदुक्तं भवति यद् बुद्धि-उपलब्धि-प्रत्ययपर्यायं ज्ञानम् आत्मनः गुणः नैयायिकमतेऽभ्युपगत इति।

सप्तपदार्थ्यां शिवादित्यः आत्मनिष्ठप्रकाशः बुद्धिस्वरूप-जातिविशिष्टः बुद्धिरित्यवादीत्[2]। सा च जिनवर्धनसूरिणा अज्ञानान्धकारतिरस्कारकारी समस्तपदार्थप्रकाशकः प्रदीप इव देदीप्यमानः यः प्रकाशः सा बुद्धिरिति विवृता।

विश्वनाथस्तु सूत्रवृत्तौ बुद्धिपदवाच्यत्वम्, अथवा ज्ञानत्व-जातिर्वा बुद्धेर्लक्षणमित्युक्तवान्[3]। अन्नंभट्टस्तर्कसंग्रहे सर्वव्यवहारहेतुर्बुद्धिः ज्ञानमिति तल्लक्षणमुक्त्वा अनुव्यवसायगम्य-ज्ञानत्वं तल्लक्षणमिति दीपिकायां परिश्चकार[4]। अन्नंभट्टोक्तं ज्ञानलक्षणं गोवर्धनः न्यायबोधिन्यां समर्थयन् व्यवहारहेतुत्वं तल्लक्षणमित्यभिदधे[5]। इदं च ज्ञानं नैयायिकमते मानसप्रत्यक्ष-गोचरं सुखादिवदङ्गीक्रियते। तथा हि – "ज्ञानं प्रत्यक्षम्, क्षणिकात्मविशेषगुणत्वात्, सुखादिवत्" इति।

०-१-२ भाट्टसिद्धान्तः— ज्ञानपर्यायं बुद्धिपदम्। "सर्वव्यवहार-

---

1. बुद्धिरुपलब्धिर्ज्ञानं प्रत्यय इति पर्यायाः। [प्र. भा. ८३]
2. बुद्धित्वसामान्यवती आत्माश्रयः प्रकाशो बुद्धिः। [स. प. ५३]
3. बुद्ध्यादिपदवाच्यत्वमनुभवसिद्धज्ञानत्वजातिरेव वा लक्षणमिति। [न्या. वृ. ३५]
4. 'जानामी'त्यनुव्यवसायगम्यज्ञानत्वमेव लक्षणमित्यर्थः। [त. सं. २२]
5. ज्ञानं विना शब्दप्रयोगासम्भवात् शब्दप्रयोगरूपव्यवहारहेतुत्वं बुद्धेर्लक्षणम्। [त. सं. २२]

कारणं बुद्धिरिति" बुद्धिलक्षणम् (त.सि.र. ४९) । सा च बुद्धिः ज्ञाततालिङ्गकानुमानगम्येति भाट्टमतम् । इदं हि ज्ञानं सकर्मकम्, स्वकर्मभूतेऽर्थे फलमुपजनयति पाकादिवत् । तद् यदि इन्द्रियजन्यं तर्हि प्रत्यक्षमुच्यते । तथैव यदि लिङ्गादिप्रभवं तदा परोक्षमित्यभिधीयते । तच्च कार्यभूतं फलं स्वकारणभूतविज्ञानं कल्पयति । यद्वा ज्ञानजन्यः अर्थगतः अतिशयविशेषः कश्चन ज्ञानमुपकल्पयति[1] । तदेव फलं संविदित्युच्यते ।

इयं च संविद् अनुमानगम्या । तथा हि – अर्थावभासावसरे अस्याः अप्रकाशमानत्वात् । लोके हि 'अयं घटः' इति पदार्थविषयकप्रकाश एवानुभूयते । न च कुत्रापि संविद्विषयकः प्रकाशः । यश्च प्रकाशते तस्यैव प्रत्यक्षत्वं युज्यते । न हि तावदप्रकाशशीलस्य प्रत्यक्षत्वं क्वापि वक्तुं शक्यते[2] । अतः संविदः प्रत्यक्षत्वं वक्तुं न शक्यते; अपि तु अनुमानगम्यैव सा ।

मानमेयोदयकारः नारायणः बुद्धेः अर्थापत्तिगम्यतामातिष्ठते, प्राकट्यान्यथानुपपत्तिजन्यार्थापत्तिगम्या बुद्धिरिति[3] । अत्र मते प्राकट्यं - ज्ञातता - विषयता - प्रकाश इति पर्यायवाचकानि । प्राकट्यमिति ज्ञानजन्यः कश्चन गुणविशेषः भाट्टै-

---

1. ज्ञानजन्यः अर्थगतः कश्चिदतिशयः प्रकाशनभासनादिपर्यायवाच्यः । स च पाकजन्यौदनगतातिशयवदनवगतेऽपि ज्ञाने शक्यतेऽवगन्तुम् । अतो ज्ञानस्य कल्पकः । [श्लो. वा. न्या. र. ६४]

2. न ह्यज्ञातेऽर्थे कश्चिद् बुद्धिमुपलभते । ज्ञाते त्वनुमानादवगच्छति । [शा. भा. ८५, शा. दी. ५६–५७ ।

3. बुद्धिः पुनरर्थप्रकाशापरनामधेयप्राकट्यान्यथानुपपत्तिप्रसूतार्थापत्तिगम्या । [मा. मे. २४८]

रभ्युपगतः। न च विज्ञानस्यापि ज्ञेयत्वे तस्य घटादिजडपदार्थतौल्यं स्यादिति वाच्यम्। दोषस्यास्य स्वप्रकाशत्वपक्षेऽपि तुल्यत्वात्। अतः न केवलं बुद्धिकर्मत्वनिबन्धनं जडत्वमिति वक्तुं शक्यते। यस्य चाधीनें व्यवहारानुगुणत्वं तदजडम्, यस्य चाधीने न व्यवहारानुगुणत्वं तज्जडमिति ग्राह्यम्। एवं चेमे प्रयोगाः—

(क) 'संवेदनं स्वप्रकाशं न भवति, वस्तुत्वाद्, घटवत्'।

(ख) 'विप्रतिपन्नो व्यवहारः स्वविषयसंवेदननिबन्धनः, व्यवहारत्वात्, सम्प्रतिपन्नव्यवहारवत्'।

(ग) 'संवेदनव्यवहारः संवेदनसंवेदननिबन्धनः, संवेदनव्यवहारत्वात्, परगतसंवेदनव्यवहारवत्'। इति।। (मा.मे.२५०)

०-१-३ प्राभाकरसिद्धान्तः— ज्ञानं, संवित्, संवित्तिरिति अनर्थान्तरम्। इयं च संवित् प्रमाणफलभूता प्राभाकरमतानुरोधं स्वयंप्रकाशा वर्तते। यदि तस्याः स्वयंप्रकाशता नाङ्गीक्रियते, तर्हि उत्पन्नायामपि तस्यां प्रकाशरहितायां विदितत्वावेदने, विदितत्वव्यवहारो वा विषयाणां नोपपद्येत[1]। न च विषयेषु पुरुषस्य संविन्नाम व्यवहारयोग्यतैव। सा च समुत्पन्ने व्यवहारे फलेन उन्नीयत इति वाच्यम्। व्यवहारप्रवृत्तेः प्रागपि विषयाणां विदितत्वमनुसन्धीयमानं लोकेन गृह्यते।

ननु मानसप्रत्यक्षाधिगम्या संविदस्त्विति चेत्, न। स्वयंप्रकाशकत्वाङ्गीकारेणैवोपपत्तौ पुनः तत्कल्पनायां प्रमाणा-

1. अर्थप्रतिबद्धव्यवहारानुकूलस्वभावः पुरुषस्य धर्मविशेषः बुद्धिरुपलब्धिः ज्ञानं संविदिति व्यपदिश्यते। सा च यथार्था स्वप्रकाशा। [गु. स. प. १२]

भावात् । न च विषयाणां स्वयंप्रकाशत्वमभ्युपगम्यतां को दोष इति वाच्यम् । स्थायिनां तेषां स्वयंप्रकाशत्वाभ्युपगमे स्वापादीनां दशानाम् अनुपपत्तेः। संविदः स्वयंप्रकाशत्वाभ्युपगमे नायं दोषः । स्वापादिषु संविदोऽनभ्युपगमात् । विषयाणां तु प्रत्यभिज्ञाबलेन स्थिरतया पुरुषाणां स्वापादिदशायामपि ते न सन्तीति वक्तुं न शक्यते । अत एव विषयाः परायत्तप्रकाशा उच्यन्ते । संवित्तिः पुनः स्वप्रकाशा (प्र. प. ३३३) ।

स्वप्रकाशा संविदियं न निरालम्बना[1]; किन्तु अर्थालम्बना[2] । प्रत्यक्षेयं नानुमानिकी[3] । प्राभाकरमते फलरूपस्य ज्ञानस्य संविदिति व्यवहारः । तत्करणस्य केवलं ज्ञानमिति[4] । अथ स्वप्रकाशत्वं नाम स्वसम्बद्धव्यवहारेषु अन्यसंविदनपेक्षत्वम् । अत्रायं प्रयोगः – "घटादिसंविद्व्यवहारः घटादिसंवित्निबन्धनः,तदनन्तरमुपजायमानत्वात्, घटव्यवहारवत् ।" इति ।

ननु स्वप्रकाशा इत्यत्र कः समासः ? किं षष्ठीतत्पुरुषः उत कर्मधारयः? इति चेत्, न । अत्र प्रकाशशब्देन व्यवहारहेतुत्वमुच्यते । घटप्रकाश इत्युक्ते घटव्यवहारहेतुरित्यर्थः ।

---

1. स्वयंप्रकाशरूपत्वात्संविदः। [बृहती. प. ८३]

2. तस्मादर्थालम्बनता सिद्धा प्रत्ययानामिति । [बृहती. प. ८१]

3. तेन नीरूपा संवित् प्रत्यक्षेत्यर्थः - - प्रत्यक्षशब्दोऽपि संविदामपरोक्षतया, न पुनः इन्द्रियविज्ञानवेद्यतयैवेति मन्तव्यम् । [बृहती. प. ८२-८३] सर्वाश्च प्रतीतयः स्वयंप्रत्यक्षाः प्रकाशन्ते । तेन तासां स्वात्मनि युक्तमेव प्रत्यक्षत्वम्, प्रमाणत्वं च । [प्र. प. १७०]

4. कथमिदानीं ज्ञानसिद्धिः ? उच्यते – फलभूतायाः संविदः कार्यरूपत्वात्, कार्यस्य च कारणमन्तरेणानुपपत्तेः, नित्यकार्योदयापत्त्या चात्मनः स्थिरस्य कारणत्वे निरस्ते कादाचित्कं ज्ञानमनुमीयते । [बृहती. प. ८०]

स्वयमेव स्वव्यवहारहेतुतया परापेक्षाभावात् स्वयंप्रकाशा संवित् स्वप्रकाशेत्युच्यते (प्र. वि. २७-२९)।

०-१-४ **समीक्षणम्** - (क) ज्ञानमात्मगुण इत्यत्र न केषामपि नैयायिकानां मीमांसकानां वा विप्रतिपत्तिः। अत्र नैयायिकानां सरणिरेव भाट्टैः प्राभाकरैश्च सम्यगनुसृता।

(ख) सर्वव्यवहारहेतुत्वं ज्ञानस्य लक्षणमित्यत्रापि न मतत्रये विवादः। तत्रापि नैयायिकमतमेव भाट्टैः, प्राभाकरैश्च यथावत् स्वीकृतम्।

(ग) अथ ज्ञानं 'मानसप्रत्यक्षवेद्यमि'ति नैयायिकाः, 'ज्ञाततालिङ्गकानुमानगम्यमि'ति भाट्टाः, 'अर्थापत्तिगम्यमि'ति नारायणः, 'स्वयंप्रकाशमि'ति प्राभाकराश्च प्रतिपादयन्ति। अत्र त्रयाणां परस्परं विरोधः।

(घ) भाट्टैः प्राभाकरैश्च ज्ञानजन्यः अर्थगतः कश्चन अतिशयः संविन्नामकः अङ्गीक्रियते। प्राभाकरैरियमेव संवित्तिरित्यपि व्यवह्रियते। भाट्टमते संविदियमनुमानगम्या, न स्वप्रकाशा च। प्राभाकरमते संविदियं स्वप्रकाशा, प्रत्यक्षवेद्या, नानुमानगम्या च। अत्र प्रत्यक्षपदस्य इन्द्रियविज्ञानवेद्यता नार्थः। अपरोक्षेति यावत् (बृहती. प. ८२-८३)। विषयेऽस्मिन् इयान् भेदः द्वयोर्मतयोश्चकास्ति।

(ङ) भाट्टैः प्राभाकरैश्च फलभूतं ज्ञानं संविदिति व्यवहृतम्। तत्करणमेव ज्ञानमित्युच्यते। नित्ये आत्मनि अनि-

त्यमिदं ज्ञानं कश्चन गुणः। ज्ञानजन्यः विवेक इति व्यवह्रियमाणः अतिशयविशेषः एभिः संविदिति व्यवह्रियमाण इव।

(च) ज्ञानस्वरूपविषये त्रिष्वपि मतेषु नैयायिकमतमेव उचितम्। अनुभवानुरोधित्वात्। "घटविषयकज्ञानवानहम्" इत्याद्यनुव्यवसायगम्यत्वस्य सर्वानुभवसिद्धत्वात्। भाट्टाभ्युपगतज्ञातताखण्डनम्, अनुमानगम्यत्वनिरासश्च विस्तरभिया नात्र प्रस्तुतौ।

पटः १

वादिनः	ज्ञानपर्यायाः	प्रमाणम्
नैयायिकाः	बुद्धिः, उपलब्धिः, ज्ञानं, प्रत्ययः	मानसप्रत्यक्षगम्यम्
भाट्टाः	बुद्धिः, ज्ञानम्, संवित्	ज्ञाततालिङ्गकानुमानगम्यम्
प्राभाकराः	ज्ञानम्, संवित्, संवित्तिः	अपरोक्षम्, स्वयंप्रकाशम्

०-२ ज्ञानविभागः - स्मृत्यनुभवादिः

०-२·१ **न्यायसिद्धान्तः** - ज्ञानं तावद् न्यायदर्शने गौतमसूत्रेषु नैव विभक्तम्। कणादेन महर्षिणा वैशेषिकसूत्रेषु विद्या-अविद्याभेदेन द्वैविध्यं तत्रोपन्यस्य[1] लक्षणविभागादिकमपि

1. अदुष्टं विद्या; इन्द्रियदोषात् संस्कारदोषाच्चाविद्या [वै. द. ९-२-१३-९-२-११]

विहितम् । तन्मतानुरोधं संशय-विपर्यय-अनध्यवसाय-स्वप्नभेदेन अविद्या चतुर्विधा । विद्या च प्रत्यक्ष-लैङ्गिक-स्मृत्यार्षभेदेन चतुर्विधा[1] ।

सर्वप्रथमतया स्मृत्यनुभवभेदेन बुद्धिविभागं कृतवान् दशमशतकवासी शिवादित्यः सप्तपदार्थ्याम्[2] । तेनैव अनुभवस्यापि प्रमा-अप्रमाविभागः ऐदम्प्राथम्येन कृतः । विषयेऽस्मिन् वैशेषिकाणां नैयायिकानां च जागर्ति अल्पीयान् भेदः । यथार्थायथार्थभेदेन नैयायिकमते द्विविधो ह्यनुभवः । प्रत्यक्ष-अनुमिति-उपमिति-शाब्दभेदेन यथार्थानुभवः चतुर्विधः । अयथार्थानुभवश्च संशय-विपर्यय-तर्कभेदेन त्रिविधः । द्विविधानुभवभिन्नतया ज्ञानविभागतया नैयायिकैः निर्दिष्टा स्मृतिः वैशेषिकैः विद्याविभागे परिगणितेति न्यायवैशेषिकयोर्भेदः[3] ।

विश्वनाथेन कारिकावल्याम् अनुभूति-स्मृतिभेदेन बुद्धेः द्वैविध्यमुपदर्शितम् । ततः अनुभूतिः प्रत्यक्षानुमित्युपमिति-शाब्दभेदेन चतुर्धा विभक्ता[4] । अन्नंभट्टेनापि अयमेव पन्थाः

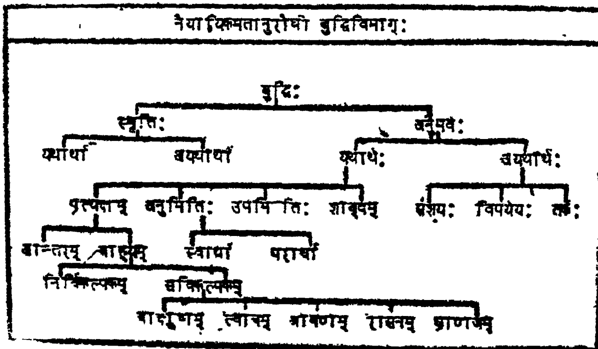
1. तस्याः सत्यप्यनेकविधत्वे समासतो द्वे विधे विद्या चाविद्या चेति । तत्राविद्या चतुर्विधा संशयविपर्ययानध्यवसायस्वप्नलक्षणा; विद्यापि चतुर्विधा, प्रत्यक्षलैङ्गिकस्मृत्यार्षलक्षणा । [प्र. भा. ८४; ९४]

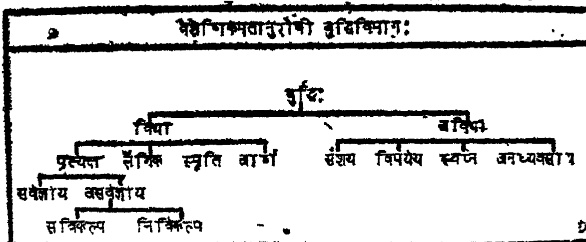
2. बुद्धिरपि स्मृतिरनुभवश्च । [सा. प. २९]

3. विद्यापि चतुर्विधा, प्रत्यक्षलैङ्गिकस्मृत्यार्षलक्षणा । [प्र. भा. ९४]

4. ------------------ -बुद्धिस्तु द्विविधा मता ।
अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यादनुभूतिश्चतुर्विधा ।। [कारि. ५१]

अनुसृतः[1] । प्रथमतः स्मृत्यनुभवभेदेन ज्ञानं द्विविधम् । अनुभवः यथार्थायथार्थभेदेन द्विविधः । यथार्थानुभवोऽपि प्रत्यक्ष-अनुमिति-उपमिति-शाब्दभेदात् चतुर्विधः । अयथार्थानुभवः संशय-विपर्यय-तर्कभेदात् त्रिविधः । एवं बुद्धिवंशः सुमहान् नैयायिकैरभ्युपगतः दरीदृश्यते ।

०-२-२ **भाट्टसिद्धान्तः**— इदं च ज्ञानं भाट्टमतानुरोधं चतुर्विधम्, अयथार्थ - स्मरण - अनुवाद - यथार्थभेदेन

---

1. सा द्विविधा । स्मृतिरनुभवश्चेति । संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः । तद्भिन्नं ज्ञानमनुभवः । [त. स. २२-२३]

इति (मा. मे. २५२)। तत्र भ्रमसंशयादीनां अयथार्थज्ञानेऽन्तर्भावः (मा. मे. ४)। सर्वदर्शनकौमुद्याम् अप्रामाण्यं त्रिधा विभक्तम्, मिथ्यात्वाज्ञानसंशयभेदेन[1]।

०-२-३ प्राभाकरसिद्धान्तः— प्राभाकरसिद्धान्तानुरोधं संविदपरपर्यायं ज्ञानं स्मृत्यनुभवभेदेन द्विविधम्। ज्ञानस्यैवं साक्षाद् विभागः प्राभाकरग्रन्थेषु यद्यपि न्यायनिबन्धेष्विव नोपलभ्यते। तथापि प्रमाणप्रकरणस्थवाक्येभ्य एवं विभागः न तेषामनिष्ट इति प्रतीयते। यथा च तन्त्ररहस्येऽभ्यधायि—

"अतः सर्वं ज्ञानं यथार्थम्। याथार्थ्येऽपि स्मृतिरप्रमाणम्। अनुभूतिः प्रमाणमिति सिद्धम्।" (त. र. ४) इति।

एतत्पंक्तिदर्शनेनेदमस्माभिः ज्ञायते यद् याथार्थ्यस्वभावं सर्वं ज्ञानं स्मृत्यनुभूतिभेदेन द्विधा विभिन्नमिति। अनुभव एवानुभूतिः। तथा तैरेव व्यवहृतत्वात् (त. र. २)।

तन्त्रसिद्धान्तरत्नावल्यां तु, ज्ञानमेतेषां मते यथार्थायथार्थभेदेन द्विविधमित्युक्तम्। अयथार्थज्ञानं भ्रमात्मकं नाङ्गीकुर्वन्त्येते। किन्तु भेदाग्रहनिबन्धन एव भ्रान्तिव्यवहार इति तेषामभिप्रायः।

तथा हि - शुक्तिकाशकलं कश्चित् पश्यति। तत्रास्य स्फुरितं रजतसादृश्यं फालफल्यरूपं शुक्तेराकारं तिरोदधाति; रजतं च स्मारयति। तस्मिन्नवसरे शुक्तिरजतयोर्भेदः नैव

1. अप्रामाण्यं त्रिधा भिन्नं मिथ्यात्वाज्ञानसंशयैः। [स. कौ. ५२]

गृह्यत इति तादात्विकं ज्ञानं भ्रम इत्युच्यते। वस्तुगत्या तत्र तदा नैकं ज्ञानम्; किन्तु ज्ञानद्वयम्। एकं 'इदम्' इति प्रत्यक्षात्मकम्। अन्यच्च 'रजतम्' इति स्मरणरूपम्। शुक्तिविषयकप्रत्यक्षं नैवायथार्थम्; रजतविषयकं स्मरणमपि न खल्वयथार्थमिति, कस्य पुनरत्रायथार्थता प्रतिपादयितुं शक्येति (त. सि. र. १७३)। अतः अख्यातिवादिनामेतेषां मते सर्वस्यापि ज्ञानस्य यथार्थतया स्मृत्यनुभवभेदेन ज्ञानं द्विविधमिति सारांशः[1]।

०-२-४ **समीक्षणम्**— ज्ञानविभागविषये प्राभाकरैः नैयायिकानां मतमेवानुसृतम्। किन्तु भाट्टैस्तावद् ज्ञानम् अयथार्थ-स्मरण-अनुवाद-यथार्थभेदेन चतुर्धा विभक्तम्। अत्र भाट्टमते न कोऽपि नूतनांशोऽस्ति। एतदपेक्षया नैयायिकमत एव औचित्यं वर्वर्ति। तथा हि - प्रथमतः ज्ञानं द्विविधम्, स्मृतिः अनुभवश्चेति। अनुभवश्च द्विविधः, यथार्थायथार्थभेदेन। अनुवादानां यथायोगं यथार्थेऽयथार्थे वाऽन्तर्भावः। अतः भाट्टमतापेक्षया नैयायिकानां पन्थाः साधीयान्।

अत्र वैशेषिकैः स्मृतेः विद्यापरपर्याये यथार्थज्ञानेऽन्तर्भाव उक्तः। स न समीचीनः। अनुभवानुरोधेन स्मृतेर्यथार्थतायाः वा अयथार्थतायाः वा निर्णीयमानत्वात्। अतः अनुभवविभिन्नतया स्मृतेः, ज्ञानप्रभेदतया विभाग एव समुचितः।

---

1. स्मृतिव्यतिरिक्ता च संविदनुभूतिः। स्मृतिश्च संस्कारमात्रजं ज्ञानमिति। [त. र. ८]

०-३. प्रमालक्षणम्

०-३-१ न्यायसिद्धान्तः— प्रमा, प्रमितिः, यथार्थानुभवः, विद्येति पर्यायाः । प्रमीयत इति प्रमा । सूत्रकारेण गौतमेन प्रथमसूत्रान्ते 'तत्त्वज्ञानात् निःश्रेयसाधिगमः' इति निःश्रेयसोपायतया तत्त्वज्ञानमुपदिष्टम् । तदनु द्वितीयसूत्रे निःश्रेयसप्राप्तिप्रकारोपवर्णनपरे तत्त्वज्ञानात् मिथ्याज्ञाननाशस्योपदिष्टतया तत्त्वज्ञानं प्रमात्मकं ज्ञानमेवेति सूत्रकारस्य आशय इति सुदृढमस्माभिर्ज्ञायते[1] । भ्रमात्मकं मिथ्याज्ञानं प्रमात्मकेन तत्त्वज्ञानेन निवर्त्यंत इति कथनेन प्रमालक्षणघटकं याथार्थ्यमिति प्रतीयते ।

वात्स्यायनेन भाष्ये 'उपलब्धिसाधनानि प्रमाणानि' इत्यत्र उपलब्धिपदं बुद्धिपरतया सूत्रकारप्रयुक्तं (न्या. द. १-१-१५) प्रमापरतया प्रयुक्तम् । ज्ञानस्य निर्विषयकस्याभावाद् अत्रोपलब्धिपदेन अर्थविषयकज्ञानत्वरूपप्रमात्वमेव भाष्यकृता स्वीकृतमित्युपलभ्यते । अत एव प्रथमसूत्रभाष्ये अर्थविषयकज्ञानस्य प्रमात्वमसूचि भाष्यकृता[2] । उपलब्धिहेतोः प्रमाणत्वमभ्युपगच्छता वार्तिककारेणापि प्रमायाः अर्थविषयकज्ञानत्वमित्यसूचि (न्या. वा. ९) । टीकाकारेण वाचस्पतिमिश्रेण अर्थविषयकज्ञानत्वमेव प्रमेत्युक्ते, अप्रमायाम् स्मृतौ चातिव्याप्तिमुद्वीक्ष्य 'अर्थाव्यभिचारि स्मृतिभिन्नं ज्ञानं

---

1. 'प्रमाणप्रमेय ......तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः' । 'दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरोत्तरापाये तदनन्तरापायादपवर्गः' । [न्या. द. १-१-१,२]
2. यत्तदर्थविज्ञानं सा प्रमितिः [न्या. भा. २]

प्रमे'ति प्रमालक्षणं परिष्कृतम् । अर्थाव्यभिचारित्वं नाम यथावस्थितार्थविषयकत्वम्[1] । टीकापरिशुद्धौ उदयनाचार्येण अविपरीतानुभवः प्रमेति प्रमालक्षणमुक्तम्[2] ।

न्यायकुसुमाञ्जलावुदयनाचार्यः महता आग्रहेण प्रमाविचारं प्रवर्तयामास । तत्र यथार्थानुभवत्वमेव प्रमाया लक्षणमिति प्रपञ्चितम् । आविष्कृताश्चानधिगतार्थविषयकप्रमालक्षणे बहवो दोषाः[3] । न्यायदर्शनप्रथमसूत्रान्ते 'तत्त्वज्ञानाद्' इत्युक्ततया, प्रत्यक्षसूत्रे 'अव्यभिचारि' इति प्रयुक्ततया च यथार्थानुभव एव प्रमेति लक्षणं नैयायिकैरभ्युपगम्यते[4] । सम्यगनुभवापरपर्यायः तत्त्वानुभवः प्रमेति शिवादित्यः (स. प. ६८) । न्यायमञ्जरीकारेण जयन्तभट्टेन अव्यभिचारिणी संशयभिन्ना चार्थोपलब्धिः प्रमेति प्रमालक्षणं सूचितम्[5] ।

वैशेषिकैः प्रमापर्यायतया विद्यापदं प्रयुज्यते । भ्रमपर्यायतया चाविद्यापदम् । दोषाजन्यज्ञानत्वम्[6] अथवा विशेष्या-

---

1. लोकाधीनावधारणो हि शब्दार्थसम्बन्धः । लोकश्च स्मृतेरन्यामुपलब्धिमर्थाव्यभिचारिणीं प्रमामाचष्टे । [ता. टी. ३५]
2. प्रमा चाविपरीतोपलब्धिः । अतोऽविपरीतानुभवजनकत्व लक्षणमव्यभिचारित्वमेव प्रमाणमित्यर्थः । [परि. ७९]
3. अव्याप्तेरधिकव्याप्तेरलक्षणमपूर्वदृक् ।
   यथार्थानुभवो मानमनपेक्षतयेष्यते ।। [न्या. कु. ४-१]
4. यथार्थो ह्यनुभवः प्रमेति प्रामाणिकाः पश्यन्ति । तत्त्वज्ञानादिति सूत्रणात् । अव्यभिचारि ज्ञानमिति च [न्या.कु.४२८]। मितिः सम्यक् परिच्छित्तिः । [तत्रैव. ४-५]
5. अव्यभिचारिणीमसंदिग्धामर्थोपलब्धि विदधती बोधाबोधस्वभावा सामग्री प्रमाणम् । [न्या. म. १२]
6. अदुष्टं विद्या [वै. द. ९-२-१२]

वृत्त्यप्रकारकज्ञानत्वम् (प्र. भा. टी. ८४) विद्यायाः लक्षणं कथ्यते । मणिग्रन्थे प्रमायाः अष्टलक्षणानि अनूद्य खण्डितानि । अन्ते सिद्धान्तरूपाणि सप्तलक्षणानि प्रतिपादितानि । यथा—

(क) कुसुमाञ्जल्युक्तं 'यत्र तदस्ति तत्र तस्यानुभवः प्रमा' इति लक्षणं स्वीकृत्य 'तद्वति तत्प्रकारकानुभवो वा प्रमा' इति प्रमालक्षणमुक्तम् (त. चि. प्र. ४३८) ।

(ख) विषयताश्रयावृत्त्यप्रकारकानुभवः प्रमा (तत्रैव ४५४) ।

(ग) यत्प्रकारिका या विषयता तत्प्रकारसमानाधिकरणविषयताकानुभवः स्वप्रकारसमानाधिकरणविषयताकोऽनुभवो वा प्रमेति लक्षणद्वयम् (तत्रैव ४५४) ।

(घ) विशेष्यनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगिप्रकारकविषयताप्रतियोगी अनुभवः प्रमा (तत्रैव ४५५) ।

(ङ) विशेष्यनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगिप्रकारानवच्छिन्नविषयत्वप्रतियोगी अनुभवः प्रमा (तत्रैव ४५५) ।

(च) विषयतासमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिप्रकारकविषयत्वानिरूपकोऽनुभवो वा प्रमा (तत्रैव ४५५) ।

(छ) विषयतासमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिप्रकारानवच्छिन्नविषयतानिरूपकोऽनुभवो वा प्रमा (तत्रैव ४५५) ।

उक्तपूर्वेषु लक्षणेषु "इमौ घटपटौ" इति समूहालम्बनप्रमायामव्याप्तिः भवति । सा च घटत्वावच्छिन्नायां विषयतायां स्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिपटत्वानवच्छिन्न-

त्वम्, पटत्वावच्छिन्नायां विषयतायां च तादृशघटत्वानवच्छिन्नत्वं वर्तत इति तादृशविषयताद्वयनिरूपकत्वमुक्तप्रमायामक्षतमिति रीत्या वारणीया[1]।

विश्वनाथेन प्रमालक्षणद्वयमुक्तम्-

(क) भ्रमभिन्नत्वे सति ज्ञानत्वं प्रमाया लक्षणम्।

(ख) तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकज्ञानत्वं प्रमाया लक्षणम्[2]।

प्रथमलक्षणे शुक्तिरजतयोः इमं रजते इति ज्ञानं, रजते रजतविषयकत्वांशे प्रमेति युज्यते। किन्तु तत्र भ्रमभिन्नत्वं नास्तीति तत्र प्रमात्वं न स्यात् इति भवत्यनुपपत्तिः। अतः द्वितीयलक्षणमुक्तम्।

प्रमापरपर्यायस्य यथार्थानुभवस्य तद्वन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठप्रकारताशालिज्ञानत्वं लक्षणमिति अन्नंभट्टः[3]। यथा रजते इदं रजतमिति ज्ञानम्।

०-३-२ भाट्टसिद्धान्तः— प्रमा, प्रमितिः, यथार्थानुभव इत्यनर्थान्तरम्। धर्मे चोदनायाः प्रामाण्यं व्यवस्थापयद्भिः पूर्वमीमांसासूत्रकारैः अव्यतिरेकः, अर्थस्यानुपलब्धत्वं, पुरुषनिरपेक्षत्वं इति हेतुत्रितयमुपदर्शितम्। यथा—

---

1. समूहालम्बने च विषयताभेदान्न प्रमाप्रमालक्षणे अव्याप्त्यतिव्याप्ती।
[त. चि. प्र. ४५६]

2. भ्रमभिन्नं तु ज्ञानमत्रोच्यते प्रमा।
अथवा तत्प्रकारं यज्ज्ञानं तद्वद्विशेष्यकम्।
तत्प्रमा - - - - - - - - - - - - ॥ [कारि. १३४,१३५]

3. तद्वति तत्प्रकारकानुभवो यथार्थः। [त. स. २३]

"अव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्य अनपेक्षत्वात्" (मी० द० १-१-५) इति। तत्राबाध्यत्वमव्यतिरेक इत्यनेन पदेनोच्यते। प्रमाणान्तराज्ञातत्वं अर्थस्यानुपलब्धत्वमित्यनेन अभिधीयते। भ्रमविप्रलिप्सादिकारणदोषराहित्यं पुरुषनिरपेक्षत्वमित्यनेन प्रतिपाद्यते। अर्थात् अज्ञातविषयकं करणदोष-बाधकज्ञानरहितं ज्ञानं प्रमेति सूत्रकाराभिमतं प्रमालक्षणं[1] फलितम् (शा० दी० ४४-४५)। तत्र स्मृतावतिव्याप्तिवारणाय अज्ञातेति। भ्रमे संशये च तद्वारणाय करणदोषेति विशेषणम्। अत एव दृढं ज्ञानान्तरेण संवादरहितं यदुत्पन्नं ज्ञानं तत्प्रमाणमिति कुमारिलभट्टेनापि श्लोकवार्तिके न्यरूपि प्रमास्वरूपम्[2]। अत्र प्रमाणमिति शब्दः कुमारिलभट्टेन भावार्थकतया प्रमापरत्वेन प्रयुक्तः।

भाट्टचिन्तामणिकारेण गागाभट्टेन यथार्थानुभवत्वमेव प्रमात्वमित्युक्त्वा, अज्ञातविषयकं बाधकज्ञानरहितं ज्ञानं प्रमेति तत्परिष्कृतम्[3]। मानमेयोदयकारः नारायणोऽपि अज्ञाततत्त्वार्थज्ञानमेव प्रमेति तल्लक्षणमलिलक्षत्[4]। अत्र लक्षणघटकेन अज्ञात-

---

1. प्रमा च अज्ञातयथावस्थितवस्तुविषयकं ज्ञानम् [त. सि. र. ३२]

2. तस्माद् दृढं यदुत्पन्नं नच संवादमृच्छति।
ज्ञानान्तरेण तद् ज्ञानं प्रमाणमिति मीयताम्॥ [श्लो. वा. ६६]

3. किं प्रमात्वम्? उच्यते - यथार्थानुभवत्वम्। याथार्थ्य च तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकज्ञानत्वम्। अनुभवत्वं च स्मृतिभिन्नज्ञानत्वम्। स्मृतिजनकतावच्छेदकजातिविशेषो वा। स्मृतित्वं च ज्ञातविषयकज्ञानत्वम्, संस्कारजन्यज्ञानत्वं वा। एवं चाज्ञातविषयकं बाधकज्ञानरहितज्ञानं प्रमेति फलितम् [भा. चि. १०-११]

4. प्रमा चाज्ञाततत्त्वार्थज्ञानमेवात्र भिद्यते। [मा. मे. २]

पदेन ज्ञातविषययोः स्मृत्यनुवादयोः निरासः। भाट्टमते अनुवादादीनां प्रामाण्यं नाङ्गीक्रियते। तार्किकैः तदङ्गीक्रियत इत्यन्यदेतत्। अनुवादे हि नाम पूर्वस्मात् ज्ञानात् न तावत् कश्चिद् विशेषो दरीदृश्यते अर्थपरिच्छेदे व्यवहारे वा। प्रमाणानि हि फलार्थं स्वीक्रियन्ते। एवं च फलविशेषस्यानुवादवाक्येषु खपुष्पायमानतया स्मृतिवदनुवादानामपि न प्रामाण्यमभ्युपगन्तव्यम्।

नन्वस्तु यदि अज्ञातावगतिरपि प्रमालक्षणघटकं, तर्हि 'घटोऽयम्', 'घटोऽयम्' इति धारावाहिकज्ञानेषु द्वितीयादिज्ञानानाम् अप्रमात्वापत्तिरिति चेत् – मैवम्। तत्रापि 'अयम् अयम्' इति उत्तरेषां कालांशानां प्रागज्ञातानाम् अवगमनात्, उत्तरक्षणसम्बन्धिघटसद्भावस्य पूर्वज्ञानेनानाकलनात् (मा. मे. २)। लक्षणघटकेन तत्त्वपदेन भ्रमसंशयादीनि अयथार्थज्ञानानि निरस्यन्ते। एवं च भाट्टमते अज्ञाततत्त्वार्थज्ञानमेव प्रमेति सिद्धान्तः। नयेऽस्मिन् प्रमाशब्देन लक्षणया तत्कार्यभूतं प्राकट्यमपि प्रतिपाद्यत इति प्राकट्यरूपप्रमाकरणतया ज्ञानस्यापि प्रमाणत्वमुपपद्यते। अत एव भाट्टाः फलप्रमाणवादिन इति प्रथन्ते (मा. मे. ४-६)।

०-३-३ प्राभाकरसिद्धान्तः— प्राभाकरमते अयथार्थः अनुभव एव नास्ति। अतः यद्यनुभवः सः अवश्यं यथार्थ एवेति उनुभूति-

रेव प्रमा[1] । सा चानुभूतिः स्मृतिभिन्ना । स्मृतेरनुभवत्वाभावात् स्मृतिः न प्रमाणम्[2] ।

०-३-४ **समीक्षणम्**—नैयायिकैः ज्ञानं द्विधा विभक्तम् स्मृतिरनुभवश्चेति । अनुभवः पुनः यथार्थायथार्थभेदेन द्विधा विभक्तः । एतद्विभागविषये भाट्टाः नैयायिकाननुसरन्ति । तैरप्यनुभवद्वैविध्यमङ्गीकृतम् । तद्विलक्षणा च स्मृतिरूरीकृता । परन्तु प्राभाकराणामपि स्मृत्यनुभवभेदेन ज्ञानं द्विविधमित्यत्र न कापि विप्रतिपत्तिः । किन्तु अनुभवद्वैविध्यमेव तेषामनिष्टम्, तेषां मते अयथार्थस्यैवानुभवस्याभावात् । अतस्तेषां मते सर्वोऽप्यनुभवः यथार्थ एवेति प्रमैव भवितुमर्हति ।

नैयायिकैः प्रमा, प्रमितिः, यथार्थानुभव इति पदानि प्रमापरतया प्रयुक्तानि । भाट्टैस्तु तान्येव पदानि परिगृहीतानि । वैशेषिकैः पुनः प्रमापर्यायतया विद्यापदं प्रयुक्तम् । प्राभाकरैश्च प्रमापर्यायतया प्रमाणपदमपि प्रयुक्तम्[3] । प्रमीयते यद् ज्ञानं तत्प्रमाणमिति तेषां मते व्युत्पत्तिः । साधनपरतयापि

---

1. अनुभूतिः प्रमाणं सा स्मृतेरन्या स्मृतिः पुनः ।
पूर्वविज्ञानसंस्कारमात्रजं ज्ञानमुच्यते ॥
न प्रमाणं स्मृतिः पूर्वप्रतिपत्तेरपेक्षणात् ।
अन्योन्यनिरपेक्षास्तु धारावाहिकबुद्धयः ॥ [प्र. प. १०४]

2 See Pūrvamīmāṃsā in its Sources (PMS), pp. 69-70: What then is this valid cognition ? The answer is, valid cognition is apprehension and it is something different from remembrance, which latter cannot be valid in as much as it stands in need of a previous cognition.

3. प्रमाणमनुभूतिः [प्र. प. १०४]

प्रमाणपदं तैः प्रयुज्यते । प्राभाकराः स्मृतेरप्रामाण्याङ्गीकारे नैयायिकानां पक्षमेवानुवर्तन्ते । किन्तु अयथार्थानुभवाङ्गीकारे न्यायविरुद्धं पक्षमाश्रयन्ते[1] ।

नैयायिकैः बहूनि प्रमालक्षणानि प्रतिपादितानि । तेषु सर्वेष्वपि लक्षणेषु निर्दुष्टं परिष्कृतं लक्षणं - 'तद्वति तत्प्रकारकानुभवः प्रमे'ति । तद्वन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठ-प्रकारताशालिज्ञानं प्रमेति तस्य सारः । एवमेव भाट्टैरपि तत्र तत्र ग्रन्थेषु बहूनि प्रमालक्षणानि उक्तानि । गागाभट्टेन यथार्थानुभव एव प्रमेत्युक्त्वा, अज्ञातविषयकम्, बाधकज्ञानरहितं च ज्ञानं प्रमेति तत् परिष्कृतम् । मानमेयोदयकारस्तु अज्ञात-तत्त्वार्थज्ञानमेव प्रमेति तामलिलक्षत् । प्रभाकरमीमांसाप्रकाशकेन शालिकनाथेन तु अनुभूतिरेव प्रमेति प्रकरणपञ्चिकायाम् अभिहितम् ।

अत्र प्रतिपादितेषु त्रिष्वपि मतेषु नैयायिकमतमेव साधीयः । तथा हि — भाट्टोक्तलक्षणे अज्ञातपदं निरर्थकम् । धारावाहिकज्ञानेषु द्वितीयादिज्ञानानां पूर्वज्ञानावगतार्थविषयकतया अप्रमात्वापत्तेः । नच पूर्वपूर्वज्ञानाविषयीभूतक्षणविशेष-विषयकतया तेषां प्रमात्वस्याक्षतत्वमपि वाच्यम् । परमसूक्ष्माणां कालकलांशानां पिशितलोचनैः ग्रहीतुमशक्यत्वात् । क्षणस्यातीन्द्रियतया प्रत्यक्षविषयता च नोपपद्यते (ता. टी. ३५) ।

---

1. Vide PMS. p. 69 : Prabhākara thus regards all remembrances as invalid (agreeing in this with the Naiyāyika) and all apprehension as valid (differing in this from the Naiyāyika).

भाट्टोक्तलक्षणेऽस्मिन् अन्यः कश्चन दोषः । संसारेऽस्मिन् अनादौ 'यजेत स्वर्गकामः' इत्यादिवेदवाक्यार्थानां यस्मिन् कस्मिन्नपि जन्मनि गृहीतत्वावश्यम्भावेन तादृशबोधस्य कदाप्यगृहीतग्राहकत्वरूपप्रमात्वं नैव घटते । न च वाच्यं प्रकृतजन्मावच्छेदेनैवागृहीतग्राहित्वं प्रमात्वमुद्दिष्टम् । एवं च अन्यस्मिन् जन्मनि ज्ञातत्वेऽपि न कश्चिद्दोष इति । एवं तर्हि अस्मिन्नेव जन्मनि येन वा वेदार्थो ज्ञातः, रोगादिभिः विस्मृतश्च पुनः श्रुतः, तत्र पुनःश्रवणरूपस्य शाब्दबोधस्य ज्ञातविषयकतया अज्ञातविषयकत्वमसम्भवीति भाट्टोक्तप्रमालक्षणस्य अव्याप्तिः दुरुद्धरेति । अतः नेदं लक्षणमुपादेयम् ।

एवमेव प्राभाकरोक्तम् अनुभूतिः प्रमेति लक्षणमपि न समीचीनम् । अव्याप्त्यतिव्याप्तिदोषदुष्टत्वात् । तथा हि - प्राभाकरमते हि सर्वस्मिन्नपि ज्ञाने, ज्ञानं - ज्ञाता - ज्ञेयम् इति त्रिपुटी भासते । तत्र ज्ञातृज्ञानांशयोः प्रमात्वं प्रत्यक्षत्वं च तेषामिष्टम्[1] । एवं च स्मृतेरपि पूर्वोक्तत्रितयविषयकतया तत्रापि स्वांशे ज्ञात्रंशे च प्रमात्वमवश्यं सिध्येत् । तत्तु न सिध्यति; स्मृतेरनुभवरूपत्वाभावात् । एवमेव अनुवादवाक्यार्थज्ञानस्यापि अनुभवरूपतया प्रमात्वप्रसक्त्या तेषां वाक्यानां प्रामाण्यं प्रसज्यत इति प्रमालक्षणस्यातिव्याप्तिः भाट्टैराशङ्किता (शा. दी. ४५) ।

---

1. सर्वविज्ञानहेतूत्था मितौ मातरि च प्रमा ।
साक्षात्कर्तृत्वसामान्यात् प्रत्यक्षत्वेन सम्मता ॥ [प्र. प. १०४]

अतः नैयायिकोक्तं तद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकं ज्ञानं प्रमेति लक्षणमेव इतरमतापेक्षया निर्दुष्टं लक्षणमिति फलितम्। मुक्तावलीकारः विश्वनाथः प्रमालक्षणे मणिकारावधिप्राचीन-नैयायिकैः प्रयुक्तम् अनुभवपदं परित्यज्य ज्ञानपदमेव प्रयुङ्क्ते, नानुभवपदं कुत्रापि (कारि. १३४-१३५)। एवं च तदुक्तस्य लक्षणस्य यथार्थस्मृतौ अतिव्याप्तिराशङ्किता। स्वय-मेव मुक्तावल्यां 'स्मृतेरपि प्रमात्वमिष्यत एव' इति (मुक्ता. ७३) समाधानमप्युक्तम्। एवं च नातिव्याप्तिः। तथा च अनुभवघटितस्यैव प्रमाणलक्षणस्य प्रतिपादनात् स्मृतिकरणस्य पञ्चमप्रमाणस्यापत्तिश्च नास्ति। अत एव सूत्रकारेणापि प्रमा-ज्ञानपर्यायतया 'तत्त्वज्ञानम्' इति स्मृतिसाधारणं ज्ञानपदमेव प्रयुक्तम्, न त्वनुभवपदम्। अतः यथार्थस्मृतेः प्रमात्वाङ्गी-कारेऽपि न कापि हानिरिति भावयामः।

०-४ ख्यातिविचारः

०-४-१ न्यायसिद्धान्तः— अप्रमा, अयथार्थानुभवः, भ्रमः, विपर्ययः, मिथ्याज्ञानम्, ख्यातिरित्यनर्थान्तरम्। जायमानं समस्तं ज्ञानं प्रमैवेति वक्तुं न शक्यते। यद्येवं तर्हि वादे कस्मिंश्चित् वादिना सह प्रतिवादिनो ज्ञानमपि प्रमैव भवेत्। प्रत्यधिकरणं धर्मनियमरूपा 'इदमित्थम्' इत्याकारकेत्थम्भाव-व्यवस्थैव च्छिन्नमूला बोभवीति; विजयेत तावत् प्रतिवादी च। अन्ततः एवमव्यवस्थाविकले लोके व्यवहारसरणिरेव क्लिश्येत।

एवमेव जायमानं सर्वमपि ज्ञानमप्रमैवेत्यपि वक्तुं न शक्यते। एवं सति य. वादे विजयी तस्यापि ज्ञानमप्रमैवेति तदधिगतस्य विजयस्यापि हानिः। अवश्यम्भावी च तस्य पराजयः। अतः विवेकिभिः सर्वैरपि प्रमात्मकमप्रमात्मकज्ञानमभ्युपेयम्। तत्र भ्रमात्मकज्ञाने बहुधा विप्रतिपद्यन्ते शास्त्रकाराः। नैयायिकैः अन्यस्य अन्यथाभानात्मिका अन्यथाख्यातिरभ्युपगम्यते। इयं चान्यथाख्यातिः प्राचीनैः नैयायिकैरपि भिन्नैः शब्दैः व्यवहृतेति तेषामिष्टैवेति वक्तव्यम्।

सूत्रकारेण गौतमेन 'तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः' (न्या. द. १-१-१) इत्युक्त्वा द्वितोयसूत्रे 'मिथ्याज्ञानात् संसार' इति तन्नाशद्वारैव अपवर्गप्राप्तिरित्युक्तम् (तत्रैव १-१-२)।

तथैव प्रत्यक्षसूत्रे (तत्रैव १-१-४) अव्यभिचारिपदेन व्यभिचारिभिन्नं ज्ञानमुक्तम्। भाष्यकारेण वात्स्यायनेन तु मिथ्याज्ञानस्यानेकप्रकारकत्वं सम्यग् विवृतम्। तत्र अतस्मिंस्तदिति ज्ञानं मिथ्याज्ञानमिति प्रतिपादितं बहुभिः दृष्टान्तैः। यथा आत्मनि तावन्नास्तीति, अनात्मनि आत्मेति, इत्यादि (न्या. भा. १५०)। एवं प्रत्यक्षसूत्रस्थाव्यभिचारिपदव्याख्यानावसरेऽपि भाष्यकारः अतस्मिंस्तदिति ज्ञानं व्यभिचारिज्ञानमिति निरूपयति। एतावता किमायातम्? अन्यस्मिन् अन्यतादात्म्यज्ञानं भ्रम इति सूत्रकार-भाष्यकारसम्मतमिति।

वार्तिककारेणापि अतस्मिंस्तदिति ज्ञानमेव भ्रम इति विपर्ययशब्देन व्यवारि[1]। अस्यैव विपर्ययस्य पश्चात्काले

1. कः पुनरयं विपर्ययः? अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययः [न्या. वा. १५३]

अन्यथाख्यातिरिति व्यवहारः समजनि। वाचस्पतिमिश्रेणापि उक्तपूर्वविपर्ययग्रन्थव्याख्यानावसर एव इदंप्रथमतया अन्यथाख्यातिपदं तत्पर्यायतया प्रयुक्तम्[1]। अतः टीकाकारमारभ्य नैयायिकानां पक्षः अन्यथाख्यातिपक्षः अजनिष्टेति महती प्रसिद्धिः। कणादेन अयमेव पक्ष आश्रित इति स्पष्टमविद्याप्रतिपादकाभ्यां सूत्राभ्यामवगम्यते[2]। प्रशस्तपादभाष्ये विपर्ययशब्दः अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययपरतया व्यख्यातः[3]।

इदमन्यथ ख्यातिस्वरूपं संक्षेपेण - रजतार्थी खलु प्रवर्तते पुरोवर्तिनि द्रव्ये। सा च प्रवृत्तिः न केवलं भेदाग्रहसहितग्रहणस्मरणरूपज्ञानाभ्यामेव भवतीति वक्तुं शक्यते। नहि नाम रजतप्रतिपादकार्थमात्रस्मरणमात्रेण जायते प्रवृत्तिः। रजतार्थी खलु इदङ्कारास्पदाभिमुखी प्रवर्तते। अतः इदङ्कारास्पदविषयकेच्छामन्तरा सा प्रवृत्तिः नोपपद्यते। इदङ्कारास्पदे रजतत्वज्ञाने सत्येव सा इच्छा भवितुमर्हति। अतः इदङ्कारास्पदविशेष्यक-रजतत्वप्रकारकप्रत्ययरूपा अन्यथाख्यातिपदव्यपदिष्टाद् विशिष्टज्ञानादेव भ्रमात्मकस्थले प्रवृत्तिरुपजायत इति अन्यथाख्यातिरवश्यमभ्युपगन्तव्या[4]।

---

1. केचित् स्वाकारबाह्यत्वविषयं ज्ञानं विपर्यय इत्याचक्षते। अन्ये असद्विषयं ज्ञानम्। .....अन्यथाख्यातिं तु वृद्धाः॥ [ता. टी. १६०]
2. इन्द्रियदोषात् संस्कारदोषाच्चाविद्या। [वै. द. ९-२-१०]; तद् दुष्टज्ञानं। [तत्रैव ९-२-११]
3. अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययो विपर्ययः, यथा गव्येवाश्व इति। [प्र. भा. ८८]
4. सोऽयमुभयतो भेदाभेदग्रहसारूप्यात् प्रवृत्तिनिवृत्तिभ्यां युगपदाकृष्यमाणः प्रतिपत्ता कष्टां दशामावेशितः प्रज्ञाशालिभिः, अतिव्याख्यया; [ता. टी. १६३]

एवं च पुरोवर्तिपदार्थे रजतभेदाग्रहात् 'इदं रजतम्' इति रजतत्वारोपात्मकः प्रत्ययो जायते। पश्चात् रजतजातीयेष्टसाधनतास्मृत्या इदङ्कारास्पदे रजते चेष्टसाधनतामनुमाय तत्र रजतार्थी प्रवर्तत इति तत्स्वरूपम्। मणिकारेण अन्यथाख्यातिसाधकानि अनुमानानि प्रदर्शितानि। तानि च यथा—

(क) "विसंवादिप्रवृत्तिः विशिष्टज्ञानजन्या; प्रवृत्तित्वात्, संवादिप्रवृत्तिवत्"। संवादिप्रवृत्तौ विशिष्टज्ञानस्य हेतुत्वोपगमेन विसंवादिप्रवृत्तावपि तस्य हेतुत्वमनपलपनीयम्।

(ख) "रजतेच्छाजन्यशुक्तिविषयप्रवृत्तिजनकरजतत्वप्रकारकं ज्ञानं शुक्तिविशेष्यकम्; शुक्तिप्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानत्वात्, शुक्तौ शुक्त्यर्थिप्रवृत्तिप्रयोजकज्ञानवत्।"

(ग) "विवादास्पदं शुक्तिविशेष्यकं ज्ञानं रजतत्वप्रकारकम्, रजतेच्छाजन्यप्रवृत्तिहेतुज्ञानत्वात्, सत्यरजतज्ञानवत्" (त.चि.प्र.४७८)।

एवमेव शुक्ताविदं रजतमिति भ्रमानुपदमेव 'इदं रजततया जानामि' इत्यनुव्यवसायो जायते; इदंविशेष्यकरजतत्वप्रकारकव्यवसायं विना तादृशानुव्यवसायस्यानुपपत्तेः। अतः अनुव्यवसायात्मकप्रत्यक्षवशादपि अन्यथाख्यातिरङ्गीकार्येति गङ्गेशोपाध्यायः (तत्रैव ५५०)।

शशधराचार्यः न्यायसिद्धान्तदीपे शुक्तौ रजतमेव प्रतीयत इति, तत्र चेष्टसाधनताज्ञानमनुमाय रजतार्थी प्रवर्तते न तु

रजतभेदाग्रहासादितेष्टसाधनभेदाग्रहेणेति न्यरूरुपत्। (न्या॰ सि. दी. ५५८)

मुक्तावल्यां विश्वनाथः प्रमालक्षणघटकतद्वद्विशेष्यकत्व-विशेषणसार्थक्यनिरूपणावसरे एवमेव अन्यथाख्यातिस्वरूपम् व्यवरीत्[1]। अन्नम्भट्टस्तु तदभाववन्निष्ठविशेष्यतानिरूपित-तन्निष्ठप्रकारताशालिज्ञानम् अयथार्थानुभव इत्युवाच[2]। एवं चान्यथाख्यातिपक्षः नैयायिकानामिति सुष्ठु विज्ञायते।

०-४-२ भाट्टसिद्धान्तः— भाट्टैस्तावद् भ्रमज्ञाने अन्यस्य अन्यथाभानात्मिका ख्यातिः अन्यथाख्यातिरिति काचन ख्याति-रूरीक्रियते[3]। अथ केयमन्यथाख्यातिर्नाम? अन्यस्यान्यरूपेण प्रतीतिः। सा च प्रतीतिरन्यस्य क्वचित्सत्तायामेवोपपद्यते, नात्यन्तासत्त्वे। अत्यन्तमसतः पदार्थस्य प्रतीतिविषयतैव दूरा-पास्ता।

लोके हि प्रवर्तते च रजतार्थी द्रव्ये पुरोवर्तिनीति सर्वा-नुभवः। सा च प्रवृत्तिः न कदापि भेदाग्रहसहिताद् ग्रहणस्मर-णात्मकज्ञानद्वयमात्राद् भवितुमर्हति। नहि नाम रजतप्राति-पदिकार्थमात्रस्मरणं तादृशप्रवृत्त्यौपयिकमिति वक्तुं शक्यम्। इदङ्कारास्पदवस्त्वभिमुखं खलु प्रवर्तन्ते रजतार्थिनः। इदङ्का-

---

1. इत्थं चान्यथाख्यातौ प्रत्यक्षमेव प्रमाणम्, 'रङ्गं रजततया अवेदिषम्' इत्यनुभवात्। [मुक्ता. ७५८–७६४]
2. तदभाववति तत्प्रकारकोऽनुभवः अयथार्थः। [त. स. २३]
3. तस्माद्यदन्यथा सन्तमन्यथा प्रतिपद्यते।
तन्निरालम्बनं ज्ञानमभावालम्बनं च तत्॥ [श्लो. वा. २४५]

रास्पदे वस्तुनि प्रवृत्तिः इदङ्कारास्पदविषयकेच्छामन्तरेण नोत्पत्तुमर्हति। इदङ्कारास्पदे रजतत्वज्ञानं विना तद्विषयकेच्छा न भवितुमर्हति । न च वाच्यम् रजतत्वेन इदङ्कारास्पदमजानतोऽपि इदङ्कारास्पदे रजतत्वज्ञानाभावमात्रादेव प्रवृत्तिः सुवचेति । तथा सति रजतत्वेन इदङ्कारास्पदस्याज्ञानात् कुतो वा न निवृत्तिः ? एवं च इदङ्कारास्पदविशेष्यक-रजतत्वप्रकारक-ज्ञानरूपाद् अन्यथाख्यातिपदव्यवहृतात् विशिष्टज्ञानादेव अप्रमास्थले प्रवृत्तिरुपपादनीया, नान्यः पन्था इति अन्यथाख्यातिरवश्यमभ्युपगन्तव्येति भाट्टनयः[1] ।

शास्त्रदीपिकायामियमेवान्यथाख्यातिः पार्थसारथिमिश्रेण विपरीतख्यातिरिति व्यवहृता[2] ।

अथ 'इदं रजतम्' इत्याद्यप्रमास्थले आपणादिगतस्य रजतस्य इन्द्रियसन्निकर्षाभावात् कथं नाम भानम्? भानानुपपत्तौ च अन्यत्र वर्तमानस्य अन्यत्र प्रतीतिरूपा अन्यथाख्यातिश्च कथमुपपादयितुं शक्यत इति चेत्, न । तत्त्वार्थानाकलननिबन्ध-

---

1. तस्माद् भ्रान्तिरपि त्वेषां कल्पयत्यर्थमेव नः ।
कल्पयत्यन्यथासन्तं न त्वात्मानं व्यवस्यति ।।
ततश्च बाधकज्ञानाद् बाचोयुक्तिरियं भवेत् ।
अर्थेऽन्यथापि सत्येष धियाकारः प्रतीयते ।। [श्लो. वा. २२८]

2. सर्वत्र संसर्गमात्रमसदेवावभासते । संसर्गिणस्तु सन्त एव । सेयं विपरीतख्यातिरुच्यते मीमांसकैः । शुक्तिरजतवदनेऽपि विद्यमानैव रजतत्वजातिः विद्यमानस्यैव शुक्तिशकलस्य अनात्मभूतैव आत्मतया अवगम्यते । तथा वन्ध्यासुतादिष्वपि विद्यमान एव सुतशब्दार्थो वन्ध्यान्वितया तत्पदसंनिधिदोषादवगम्यते । (शा. दी. ५८)

नत्वादाक्षेपस्य । तथा हि – सर्वत्र भ्रमात्मकज्ञाने दोष एव कारणम्, नैवेन्द्रियसंयोगः ।

ननु अन्यवस्तुसंयुक्तेनेन्द्रियेण कथमन्याकारं ज्ञानं भवितुमर्हति? यद्यपि भवेत्, कथमन्यांशे प्रत्यक्षं घटेत इति चेत्, न । प्रत्यक्षप्रमोत्पत्तावेव इन्द्रियसंनिकर्षस्य अवश्यम्भावनियमात् । तदाभासे तु अन्यवस्तुसंयुक्तमपीन्द्रियं दोषविशेषसहकृतम् अन्यदेव ज्ञानं जनयितुमीष्टे । स्वप्ने हि मनोदोषवशाद् अवर्तमानमपि वर्तमानवदेवावभासते । अतः युज्यत एव अन्यथाख्यातिरिति[1] ।

०-४-३ **प्राभाकरसिद्धान्तः**— प्राभाकरैः खलु सर्वेषां ज्ञानानां यथार्थत्वमङ्गीक्रियते[2] । अत एव ते अख्यातिवादिन आख्यायन्ते । नास्ति तेषां मते अयथार्थं भ्रमात्मकं ज्ञानम् । न चैवं कथं भ्रान्ताभ्रान्तव्यवस्थोपपद्यत इति वाच्यम् । यथा अन्येषां ज्ञानत्वसामान्ये किञ्चिद् यथार्थं किञ्चिदयथार्थमिति व्यवस्था समुपपद्यते, तथैव ज्ञानस्य सर्वस्य यथार्थतायामपि भ्रान्ताभ्रान्तव्यवस्थाया उपपत्तिः । इयान् विशेषः—यदन्येषां ज्ञानस्वरूपबाधेनायथार्थत्वम्; एतन्मते तु व्यवहारबाधेन अयथार्थत्वम् । अतः यथार्थायथार्थभेदे यो हि नाम हेतुः स एव भ्रान्ताभ्रान्तविवेकेऽपि इति विज्ञेयम् । (प्र. वि. १६-१७)

1. नहि शुक्तिकायां रजतज्ञानं इन्द्रियसम्प्रयोगजम् । किं तर्हि? इन्द्रियसम्प्रयोगात् शुक्तिशकलं रजतसाधारणेन भास्वरत्वादिरूपेण गृहीतम् । असाधारणं तु शुक्तिकात्वमिन्द्रियदौर्बल्यादगृहीतम् । अनन्तरं च संस्कारोद्बोधात् रजतं स्मृतम् । ततः स्मृतरजतात्मना शुक्तिव्यक्तिर्दोषवशाद् गृह्यते । अतो नेन्द्रियसम्प्रयोगजं रजतविज्ञानम् । [शा. दी. ४९]

2. यथार्थं सर्वमेवेह विज्ञानमिति सिद्धये ।
प्रभाकरगुरोर्भावः समीचीनः प्रकाश्यते ॥ [प्र. प. ४३]

नन्वेवं नास्ति यदि भ्रमात्मकं ज्ञानम्, एवं खलु वक्तव्यम्–शुक्तौ रजतज्ञानं न जातमिति। तर्हि कथं नाम शुक्तिकायां रजतप्रवृत्तिः? इति चेत्, न। शुक्तावेव रजतज्ञानमङ्गीकार्यमिति को नियमः? रजते रजतज्ञानमात्रादेव शुक्तौ रजतप्रवृत्तिरुपपद्यते। यदि अन्यविषयकज्ञानात् प्रवृत्तिरन्यत्र असम्भावनीयेति चेत् - तर्हि अन्यावभासिनः ज्ञानस्य अन्यत्र जननमपि मृग्यमेव।

ननु यदि सर्वेषां ज्ञानानां यथार्थत्वमभ्युपगम्यते तर्हि केषाञ्चित् पुनः भ्रान्तित्वं नोपपद्यते। अतः अवश्यं भ्रान्तेरङ्गीकार्यतया अयथार्थज्ञानं अनपलपनीयम्। न च विवेकाग्रहणस्यैव भ्रान्तित्वमस्तु इति वाच्यम्। ग्रहणस्य हि भ्रान्तित्वेन अभ्युपगम्यमानत्वात्। यदि अग्रहणस्य भ्रान्तित्वमङ्गीकार्यं तर्हि सुषुप्त्यवस्थायां बाह्येन्द्रियैरुपरतैः सर्वभेदापरिग्रहात् तत्र अतिव्याप्तिः स्यात्। एवं 'स्थाणुर्वा पुरुषो वे'ति सन्देहे स्थाणुपुरुषोभयरूपस्यार्थस्याभावात् कथं नाम यथार्थत्वं तत्रोपपादयितुं शक्यते? अतः अयथार्थज्ञानमवश्यमभ्युपगन्तव्यमेवेति चेत्[1]–

मैवम्। ज्ञानानां विषयाव्यभिचारितया सर्वस्यापि उपपद्यमानत्वात्। तथा हि– को नाम विषयः? यस्मिन् ज्ञाने

---

1. 'इदं रजतमि'त्येषा या शुक्तिशकले मतिः।
सा चेद्यथार्था, भ्रान्तित्वं तदा तस्यास्तु कीदृशम्॥
विवेकाग्रहणं भ्रान्तिरिति चेन्नैतवीदृशम्।
सुषुप्तेऽपि भ्रमापत्तेः सर्वभेदापरिग्रहात्॥
'स्थाणुर्वा पुरुषो वे'ति सन्देहो योऽपि जायते।
अभावात्तादृशोऽर्थस्य स यथार्थः कथं भवेत्॥ [प्र. प. ४८]

सति यः खल्वर्थः तत्र भासते, स एवार्थः तस्य ज्ञानस्य विषयः । अर्थस्य हि प्रतीतिविषयत्वं भासनमेव; न व्यवहारयोग्यतापत्तिविषयत्वम् । निर्विकल्पस्य निर्विषयत्वप्रसङ्गात्[1] (प्र. वि. १७-१८) । स्वव्यवहारानुगुणायाः प्रतीतेः स्वस्मिन् वर्तनमेव भासनमुच्यते । व्यवहारश्चात्र मानस-कायिकभेदेन द्विविधः । बुद्धि-सुख-दुःखेच्छादिरूपः, वाचकशब्दप्रयोगो वा मानसः । कायिकश्च चतुर्विधेषु महत्सु द्रव्येषु उपादानादिरूपः । अतः 'इदं रजतम्' इत्यत्र शुक्तौ रजतमेव भासते, न तु शुक्तिः । तेन 'इदम्' इति ज्ञानं पुरोवर्तिनि व्यवहारानुगुणमेवेति यथार्थम् । 'रजतम्' इति ज्ञानं रजतत्वावच्छिन्ने व्यवहारानुगुणमेवेति तदपि यथार्थमेव । तथा चायं प्रयोगः - "शुक्ती रजतत्वेन न प्रकाशते, तद्रूपेणासत्त्वात् । यद् यद्रूपेण असत् तत् तेनाकारेण न प्रकाशते, यथा आकाशं पङ्कजरूपेणेति"[2] ।

न च तर्हि पुरःस्थितस्य अरजततया, देशान्तरस्थितस्य रजतस्य अत्र असंनिहिततया च रजतज्ञाने कारणं नास्तीति वाच्यम्, पुरःस्थितस्य शुक्तिशकलस्य भेदवर्जिततया गृह्यमाणत्वात् । शुक्तिकातः रजताद् भेदजनकाः विशेषाः दोषाभिभवात्

---

1. यस्यां संविदि योऽर्थोऽवभासते स तस्या विषयः, नान्यः; तस्य तत्रानवभासात् । अनवभासमानस्य विषयत्वेऽतिप्रसङ्गात् । [त. र. २]

2. अत्र ब्रूमो य एवार्थो यस्यां संविदि भासते ।
वेद्यः स एव नान्यद्धि विद्याद्वेद्यस्य लक्षणम् ।।
इदं रजतमित्यत्र रजतं चावभासते ।
तदेव तेन वेद्यं स्यान्न तु शुक्तिरवेदनात् ।। [प्र. प. ४८-४९]

न ज्ञाताः । सामान्यरूपता केवलं ज्ञाता । रजतसदृशशुक्तिदर्शनात् सामान्यमात्रग्रहणाच्च, रजते जायमाना स्मृतिः मानसदोषवशात् तदित्यंशेन रहिता, शुक्तेरविवेचिता समुत्पन्नेति[1] । अतः प्राभाकरमतेऽस्मिन् सर्वेषां ज्ञानानां याथार्थ्यनिबन्धनं प्रामाण्यमुपपद्यत एव । तथा च प्रयोगः - "सर्वे विगीताः सन्देहविभ्रमाः यथार्थाः, प्रत्ययत्वात्; इदं रजतमिति प्रत्ययवत्" (प्र. प. ५८) इति ।

ननु 'उष्णं जलम्', 'शीतश्शीतमयूखः', 'सुवर्णं गुरुतरम्' इत्यादौ व्यवहाराविसंवाददर्शनात् स्यादेव समीचीनत्वमिति चेत्, न । भेदाग्रहनिमित्तत्वात् तादृशज्ञानानाम् । विद्यमानापि भ्रान्तता न व्यवहारपदमुपनीता । अतः ज्ञानं सर्वमपि यथार्थमेवेति अयथार्थाभावात् अख्यातिवादसिद्धिः । (त. र. ३-४)

०-४-४ **समीक्षणम्** — श्रीशङ्करभगवत्पादावधि प्रसिद्धाः ख्यातयः पञ्च वर्तन्ते । ताश्च आत्मख्यातिः,असत्ख्यातिः,अख्यातिः, अन्यथाख्यातिः, अनिर्वचनीयख्यातिरिति[2] । तदनन्तरकालिकैः

---

1. नन्वेवं रजताभासः कथमेष घटिष्यति ।
उच्यते - शुक्तिशकलं गृहीतं भेदवर्जितम् ।।
शुक्तिकाया विशेषा ये रजताद् भेदहेतवः ।
ते न ज्ञाताः अभिभवाद् ज्ञाता सामान्यरूपता ।।
अनन्तरं च रजते स्मृतिर्जाता तथापि च ।
मनोदोषात् तदित्यंशपरामर्शविवर्जितम् ।।
रजतं विषयीकृत्य नैव शुक्तेः विवेचितम् ।
स्मृत्याऽतो रजताभास उपपन्नो भविष्यति ।। [प्र. प. ४९-५०]

2. आत्मख्यातिरसत्ख्यातिरख्यातिः ख्यातिरन्यथा ।
[तथाऽनिर्वचनीयख्यातिरित्येतत् ख्यातिपञ्चकम्] ?
परीक्षकाणां विभ्रान्तौ विवादात्मा विविच्यते ।। [वि. वि. १]

एतदपेक्षया विलक्षणाः यथार्थख्यातिः, अभिनवान्यथाख्यातिः, प्रसिद्धार्थख्यातिः, अलौकिकार्थख्यातिः, सदसत्ख्यातिः इति पञ्च ख्यातयः अभ्युपगताः ।

ख्यातिः	वादिनः
१ आत्मख्यातिः	सौत्रान्तिकाः वैभाषिकाः योगाचाराः
२ असत्ख्यातिः	माध्यमिकाः
३ अख्यातिः	प्राभाकराः
४ अन्यथाख्यातिः	नैयायिकाः, जैनाः, भाट्टाः
५ अनिर्वचनीयख्यातिः	अद्वैतिनः
६ यथार्थख्यातिः	विशिष्टाद्वैतिनः
७ अभिनवान्यथाख्यातिः	द्वैतिनः
८ प्रसिद्धार्थख्यातिः	चार्वाकाः
९ अलौकिकार्थख्यातिः	केचित्
१० सदसत्ख्यातिः	साङ्ख्याः

प्रकृते अन्यथाख्यातिवादिनः नैयायिकाः भाट्टाश्च । प्राभाकरास्तु अख्यातिवादिनः । नैयायिकैः भाट्टैरपि नरमतः अन्यथाख्यातिरङ्गीक्रियते । वस्तुगत्या उभयोरपि प्रक्रिया तु भिन्नैव । तथा हि - का नाम अन्यथाख्यातिः? न तावदन्यत्र सतः अन्यत्र प्रतीतिः । तथा सति खण्डे दृष्टस्य गोत्वस्य मुण्डे

दर्शनमपि भ्रमो जायेत । नापि बाधकज्ञानम् । तत्तु पुरोवर्तिनि असत्त्वम् अवगमयति, न तावद् अन्यत्र सत्तामपि । अतः अन्यत्रैव सता आकारेण पुरोवर्तिनः विशिष्टज्ञानं अन्यथाख्यातिरिति वक्तव्यम् ।

एवं च 'इदं रजतम्' इति भ्रमस्थले आपणादिगतस्य रजतस्य इन्द्रियसंयोगाभावात् भानं नोपपद्यत इति, रजतस्मृतिसहिताद् दुष्टाद् इन्द्रियाद् रजतस्य भानमिति न्यायमञ्जर्यां जयन्तभट्टः[1] । संस्कारसहिताद् दुष्टेन्द्रियात् रजतादिकम् अतस्मिन् भासत इति प्रशस्तपादः[2] । कन्दलीकारेणापि दोषसहकारि रजतसंस्कारसचिवमिन्द्रियमेव भ्रमात्मकज्ञानं जनयतीति अभिधीयते (न्या. क. १८१) । अन्ततः भ्रमे रजतज्ञानं प्रति रजतसंस्कारसहितः इन्द्रियसंयोगः कारणमिति नैयायिकानाम् अभिसन्धिरिति निश्चीयते ।

भाट्टमीमांसकास्तु भ्रमे रजतज्ञानं प्रति दोष एव कारणम्, इन्द्रियसंयोगः नेति वदन्ति[3] । नच अन्यसंयुक्तेनेन्द्रियेणान्याकारं

---

1. तस्माद्दोषकलुषितादिन्द्रियात् पुरोऽवस्थितधर्मिगतत्वादिविशेषणावमर्शकौशलशून्यात् सामान्यधर्मसहचरितपदार्थान्तरगतविशेषस्मरणोपकृताद् भवति विपरीतप्रत्ययः । उक्तमत्र सदृशपदार्थदर्शनोद्भूतस्मृत्युपस्थापितस्य रजतस्यात्र प्रतिभासनमिति । [न्या. म. १६८ - १७०]

2: प्रसिद्धानेकविशेषयोः पित्तकफानिलोपहतेन्द्रियस्य अयथार्थालोचनाद् असंनिहितविषयज्ञानजसंस्कारापेक्षाद् आत्ममनसोः संयोगादधर्माच्च अतस्मिंस्तदिति प्रत्ययो विपर्ययः [प्र. भा. १७७] ।

3. नहि शुक्तिकायां रजतज्ञानमिन्द्रियसम्प्रयोगजम् । किं तर्हि? इन्द्रियसम्प्रयोगात् शुक्तिशकलं रजतसाधारणेन भास्वरत्वादिरूपेण गृहीतम् । असाधारणं तु शुक्तिकात्वमिन्द्रियदौर्बल्यादगृहीतम् । अनन्तरं च

ज्ञानं कथमुत्पद्यते? उत्पन्नमपि अन्यांशे प्रत्यक्षं कथं स्यात्? इति वाच्यम्। इन्द्रियसन्निकर्षः प्रत्यक्षप्रमायामेवापेक्षितः। प्रत्यक्षाभासविषये न तदावश्यकता। अन्यसंयुक्तमपीन्द्रियं दोषसहकृतम् अन्यज्ञानं जनयितुं प्रभवति। स्वप्ने खलु मानसदोषवशाद् अवर्तमानमपि वर्तमानमिव भासते (शा. दी. पृ. ४९)। एवमेवान्यथाख्यातिवादिभिः जैनैरपि संस्कारसहितः दोष एव रजतभानं जनयति इति प्रतिपाद्यते (प्र. का. मा. ५५)।

ख्यातिवादे प्राचीनग्रन्थेषु नैयायिकमतमेव मीमांसकैः कुमारिलभट्टप्रभृतिभिः अनुसृतम्। तदनन्तरं नव्यनैयायिकैः भाट्टमतमेवानुसृतं दरीदृश्यते। अत एव प्रथमतः संस्कारसहितात् दुष्टेन्द्रियात् भ्रमात्मकं ज्ञानमिति प्रशस्तपादसरणिम् अनुसृतवान् मणिकारः[1]। पुनः 'भ्रमोऽसत्यज्ञानमिति असन्निकृष्टमपि दोषाद् भासत इत्युपेयम्' (त. चि. प्र. ५४९) इति शास्त्रदीपिकाकारस्य पार्थसारथिमिश्रस्यैव मतमनुधावति। किञ्च तादृशस्य रजतज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वोपपत्तये संस्कारः, तज्जन्या स्मृतिर्वा सन्निकर्ष इत्युक्तम्[2]। अत एव च विश्वनाथेनापि भ्रमस्य

संस्कारोद्बोधात् रजतं स्मृतम्। ततः स्मृतरजतात्मना शुक्तिव्यक्तिः दोषवशाद् गृह्यते। अतः नेन्द्रियसम्प्रयोगजं रजतविज्ञानम्। [शा. दी. ४९]

1. नच हेत्वभावः, प्रत्यभिज्ञानवत् संस्कारेन्द्रियाभ्यां विशिष्टधीसम्भवात्। [त. चि. प्र. ५४१]

2. संस्कारस्य स्मृतेर्वा संनिकर्षत्वाच्च। [तत्रैव ५४३]

प्रत्यक्षत्वनिर्वाहार्थं ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिरूपः अलौकिकः संनिकर्षः स्वीकरणीय इत्यसूचि[1]।

अख्यातिवादिभिः प्राभाकरैरपि इन्द्रियसंयोग-रजतस्मरण-पुरोवर्तिवस्तु-रजतयोः भेदाग्रह इत्येतावत्पर्यन्तं नैयायिकैः समानतयैव स्वीकृतम्। ततः विशिष्टज्ञानमुत्पद्यते, तत एव प्रवृत्तिरिति यत् नैयायिकैरभ्युपगतं, तत्तु नाङ्गीक्रियते। तादृशविशिष्टज्ञानं कारणतया अभिमताभ्यां, भेदाग्रहसहिताभ्यां, पुरोवर्तिप्रत्यक्ष-रजतस्मरणाभ्यामेव प्रवृत्तिरिति, विशिष्टज्ञानस्यावश्यकता नास्त्येवेति प्राभाकराणामाशयः।

प्रकृतयोः अख्यातिवाद-अन्यथाख्यातिवादयोः अन्यथाख्यातिवाद एव समीचीनः। अख्यातिपक्षस्तु नोपादेयः। तथा हि—प्राभाकरैः खलु 'इदं रजतम्' इत्यत्र 'इदम्' इत्यनुभवरूपम्, 'रजतम्' इति स्मरणात्मकमिति ज्ञानद्वयमङ्गीक्रियते। ग्रहणस्मरणविषययोः पुरोवर्तिरजतयोः भेदश्च न ज्ञायते। एवं च एतादृशभेदाग्रहसहकारेण परस्परं भिन्ने अपि ग्रहणस्मरणे 'इदं रजतम्' इत्यभेदव्यवहारं, रजतार्थिनः तत्र प्रवृत्तिं च जनयतः। तथा च बाधितव्यवहारहेतुत्वमेव भ्रमत्वम्, न बाधितविषयकत्वमिति। यथार्थत्वं च ग्रहणस्य स्मरणस्य वा अबाधितविषयकत्वादुपपद्यते। ततः सर्वमपि ज्ञानं यथार्थमेवेति प्राभाकराणां राद्धान्तः।

---

1. इत्थं च रङ्गे रजतत्वविशिष्टबुद्ध्यनुरोधेन ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिकल्पनेऽपि न क्षतिः। [मुक्ता. ७५९]

तन्न मनोरमम् । रजतार्थिनः पुरोवर्तिनि द्रव्ये इदङ्कारास्पदविशेष्यकरजतत्वप्रकारकज्ञानरूपाद् विशिष्टज्ञानादेव प्रवृत्तेः जायमानत्वात् । सैव अन्यथाख्यातिरिति अभिधीयते नैयायिकैः भाट्टैश्च । अयमत्र क्रमः । प्रथमम् पुरोवर्तिनि रजतभेदाग्रहात् 'इदं रजतम्' इति रजतत्वारोपात्मकं ज्ञानमुत्पद्यते । पश्चात् रजतजातीयेष्टसाधनतां स्मृत्वा इदङ्कारास्पदे रजतेऽपि इष्टसाधनतामनुमाय रजतार्थी तत्र प्रवर्तत इति । अख्यातिवादे इदङ्कारास्पदे रजतत्वज्ञानमन्तरा इष्टसाधनताज्ञानं नैव भवितुमर्हति । तथा चानुमानप्रयोगः – "विवादाध्यासितं रजतज्ञानं पुरोवर्तिवस्तुविशेष्यकम्; रजतार्थिनस्तत्र नियमेन प्रवर्तकत्वात् । यद् यदर्थिनं नियमेन यत्र प्रवर्तयति तद् ज्ञानं तद्विशेष्यकम्, यथा उभयवादिसिद्धं समीचीनरजतज्ञानम् । तथा चेदं, तस्मात्तथेति" (ता. टी. १६३) । इति ।

अतः अख्यातिपक्षः नोपादेयः । अन्यथाख्यातिपक्षेऽपि दोष एव कारणम्, नेन्द्रियसंयोग इति वदतां भाट्टानां तदभ्युपगच्छतां नव्यनैयायिकानां च पक्ष एव साधीयान्[1] ।

०-५ **प्रमाणलक्षणम्**

०-५-१ **न्यायसिद्धान्तः—** प्रमीयते अनेनेति प्रमाणमिति करणव्युत्पत्त्या प्रमाकरणतया प्रमाणं सिध्यति । तत्त्वज्ञानात् पदप्रयोगवशात् यथार्थज्ञानं प्रमेति सूत्रकाराभिमतः पक्ष इति प्रागवोचाम । तत्साधकं प्रमाणमिति तस्येष्टमिति तर्क्यते ।

---

1. दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ।
पित्तदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधः स्मृतः ॥ [कारि. १३१]

वात्स्यायनेन तु कण्ठरवेणोक्तं उपलब्धिसाधनम् अर्थात् प्रमा-साधनं प्रमाणमिति[1]। वार्तिककारेणापि भारद्वाजोद्द्योतकारेण स्पष्टमुक्तम् उपलब्धिसाधनं प्रमाणमिति[2]। वाचस्पतिमिश्रः स्मृतिभिन्नामर्थाव्यभिचारिणीं प्रमां निरुच्य तत्साधनं प्रमाण-मियुक्तवान्[3]। भासर्वज्ञः न्यायसारे अनुभवपदघटकं समीचीना-नुभवस्य साधनं प्रमाणमिति प्रमाणलक्षणं न्यरूपयत[4]।

जयन्तभट्टस्तु न्यायमञ्जर्याम् उक्तपूर्वलक्षणविलक्षणतया संशय-विपर्ययविरहितार्थबोधसन्धायिनी सामग्री प्रमाणमिति प्रमाणलक्षणं निबबन्ध[5]। अन्यच्च लक्षणम् अव्यभिचारिणी अस-न्दिग्धार्थोपलब्धिजननी बोधाबोध-स्वभावा सामग्री प्रमाणमिति तेनैवोक्तम्[6]। टीकापरिशुद्धिकारः उदयनाचार्यः अविपरीतोप-लब्धिं प्रमामभिलक्ष्य तद्घटकं प्रमाणलक्षणमुक्तवान्[7]। न्याय-कुसुमाञ्जलौ यथार्थानुभवसाधनत्वेन प्रमाणलक्षणं तेनैवाभि-

---

1. उपलब्धिसाधनानि प्रमाणानीति समाख्यानिर्वचनसामर्थ्यात् बोद्धव्यम्। [न्या. भा. १८२]
2. उपलब्धिहेतुः प्रमाणम्। [न्या. वा. १]
3. प्रमासाधनं हि प्रमाणम्। नच स्मृतिः प्रमा। लोकाधीनावधारणो हि शब्दार्थसम्बन्धः। लोकश्च संस्कारमात्रजन्मनः स्मृतेरन्यामुपलब्धिम् अर्था-व्यभिचारिणीं प्रमामाचष्टे। तस्मात् तद्धेतुः प्रमाणमिति। [ता.टी.३५]
4. सम्यगनुभवसाधनं प्रमाणम्। [न्या. सा. ११]
5. कर्तृकर्मविलक्षणासंशयविपर्ययरहितार्थबोधविधायिनी बोधाबोधस्वभावा सामग्री प्रमाणम्। [न्या. म. १४]
6. अव्यभिचारिणीम् असन्दिग्धामर्थोपलब्धिं विदधती बोधाबोधस्वभावा सामग्री प्रमाणम्। [तत्रैव १२]
7. अविपरीतानुभवजनकत्वलक्षणमव्यभिचारित्वमेव प्रमाणमित्यर्थः। [परि. ७१]

हितम्[1] । चिन्तामणिकृता सप्त प्रमालक्षणानि उक्तानि । तत्र सर्वेषामुपरि साधनपदयोजनेन तानि प्रमाणलक्षणानि भवेयुः । यथा – "तद्वन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठप्रकारताशालिज्ञान-करणं प्रमाणम्" इति । एवमेवान्यान्यपि लक्षणानि सुलभानि ।

०-५-२ **भाट्टसिद्धान्तः**— पूर्वमीमांसासूत्रकारः जैमिनिः चोदना धर्मे प्रमाणमिति निरूपयन् प्रमाणलक्षणमेवं सूचितवान् । यथा-"औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः, तस्य ज्ञानमुपदेशः अव्यतिरेकश्चार्थेऽनुपलब्धे तत्प्रमाणं बादरायणस्यानपेक्षत्वात्" (मी. द. १-१-५) इति । अत्र अव्यतिरेक इत्यनेनाबाध्यत्वम्, अर्थस्य अनुपलब्ध इत्यनेन प्रमाणान्तराज्ञातत्वम्, अनपेक्षत्व-मित्यनेन भ्रमविप्रलिप्सादिकरणदोषराहित्यं च प्रतिपाद्यते । अर्थात् "करणदोषबाधकज्ञानरहितागृहीतग्राहि ज्ञानमाधनं प्रमाणम्' इति प्रमाणलक्षणं फलितम्[2] ।

भाट्टचिन्तामणौ गागाभट्टेन तु प्रमाकरणत्वमेव प्रमाणत्वमिति प्रतिपादितम्[3] । अध्वरमीमांसाकुतूहलवृत्तिकारेण वासुदेवदीक्षितेन अनधिगतार्थगन्तृत्वमेव प्रमाणत्वमिति न्यरूपि[4]।

---

1. यथार्थानुभवो मानमनपेक्षतयेष्यते । [न्या. कु. ४-१]
2. नत्र साक्षाद् बाधकमस्तीत्यव्यतिरेकशब्देनोच्यते । अनुपलब्धार्थत्वाच्च नानुवादलक्षणमप्रामाण्यमस्तीति अर्थेऽनुपलब्धे इत्यनेनोक्तम् । एतच्च विशेषणत्रयमुपाददानेन सूत्रकारेण करणदोषबाधकज्ञानरहितमगृहीत-ग्राहि ज्ञानं प्रमाणमिति प्रमाणलक्षणं सूचितम् । [शा. दी. ४४]
3. किं नाम प्रामाण्यम्? प्रमाकरणत्वम् [भा. चि. ९]
4. अनधिगतार्थगन्तृत्वमेव प्रमाणलक्षणमादर्तव्यम् । ..... तस्माद् अनधिगतार्थगन्तृत्वमेवानुभवत्वम् । [आ. कु. वृ. ६]

मानमेयोदये नारायणः प्रमाकरणत्वरूपं प्रमाणलक्षणं नैयायिकानामिव अभ्युपगम्य अज्ञाततत्त्वार्थज्ञानमेव प्रमेति प्रमालक्षणम् परिष्कृतवान्[1] । एवं च अज्ञाततत्त्वावगमरूपप्रमायाः करणतया इन्द्रियसंनिकर्षादीनां प्रमाणता सूपपादा । अतः सिद्धं प्रमाकरणं प्रमाणम् । प्रमा च अज्ञातयथावस्थितवस्तुविषयकं ज्ञानम् । एवं च अनधिगताबाधितार्थविषयकज्ञानजनकं प्रमाणमिति ।

०-५ ३ **प्राभाकरसिद्धान्तः**— प्राभाकरमतानुरोधम् अनुभूतिः प्रमाणम् । अनुभूतिर्नाम स्वरूपपरिच्छित्तिः । सा चानुभूतिः स्मृतेरन्या । स्मृतिश्च पूर्वानुभूतसंस्कारमात्रजन्या । अनुभूतिः अनुभवः । एवं च संस्कारातिरिक्तकारणजन्यं संस्काराजन्यं यद् ज्ञानं तत्कारणत्वं प्रमाणसामान्यलक्षणमिति फलितम्[2] ।

तन्त्ररहस्यकारोऽप्येवमेव प्रमाणलक्षणं न्यरूरुपत् । अनुभूतिः प्रमाणम् । स्मृतिविभिन्ना च संविद् अनुभूतिः । संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानं स्मृतिः । स्मृतेः याथार्थ्येऽपि नैतन्मते सा प्रमाणम् । याथार्थ्यस्य प्रामाण्यनिमित्तत्वाभावात् । तस्य सर्वज्ञानसाधारणत्वात् । अनुभूतित्वमेव प्रमाणत्वम् । पूर्वानुभूतार्थावगाहिनी स्मृतिः न प्रमाणं भवितुमर्हति । (त. र. २)

---

1. प्रमाकरणमेवात्र प्रमाणं तर्कपक्षवत् ।
प्रमा चाज्ञाततत्त्वार्थज्ञानमेवात्र भिद्यते ॥
तस्मादज्ञाततत्त्वार्थज्ञानसाधनमेव नः ।
प्रमाणमिति निर्णीतं तद्विशेषानथ ब्रुवे ॥ [मा. मे. २]

2. अनुभूतिः प्रमाणं सा स्मृतेरन्या स्मृतिः पुनः ।
पूर्वविज्ञानसंस्कारमात्रजं ज्ञानमुच्यते ॥ [प्र. प. १०४]

प्रभाकरविजये नन्दीश्वरः प्रमाणलक्षणमेवं विचारयामास, यथा- अनुभूतिः प्रमाणम् । अत्र प्रमाणशब्दः प्रमापर्यायः । स्वतन्त्रपरिच्छित्तिः अनुभूतिः । स्वातन्त्र्यं च बुद्ध्यन्तरानपेक्षत्वम् । स्मृतेस्तु पूर्वानुभूतापेक्षा अस्तीति न प्रामाण्यम् (प्र. वि. २४-२५) । एवं च प्राभाकरमते अनुभूतिरूपप्रमाकरणं प्रमाणमिति लक्षणं फलितम् ।

• ५-४ **समीक्षणम्** — प्रमीयते अनेनेति करणवाची खलु प्रमाणशब्दः । इदं च प्रमाणपदं नैयायिकैः भाट्टैश्च प्रमासाधनपरतयैव प्रयुज्यते । प्राभाकरैः तावत् न केवलं प्रमासाधनपरतया, किन्तु प्रमापरतयापि । यथा नैयायिकैः अन्यैश्च दार्शनिकैः प्रत्यक्षशब्दः प्रमा-प्रमाणयोः समानतया प्रयुज्यते, यथा-प्रत्यक्षमिति प्रमा, प्रत्यक्षमिति प्रमाणं च[1] ।

नैयायिकास्तावत् प्रमाकरणं प्रमाणमिति अभ्युपगच्छन्तः तद्वन्निष्ठविशेष्यतानिरूपिततन्निष्ठप्रकारताशालिज्ञानरूपप्रमाकरणतया प्रमाणमङ्गीकुर्वन्ति । भाट्टाः पुनः सामान्यतः प्रमाणलक्षणनिर्वचने प्रमाकरणं प्रमाणमिति पर्यन्तं नैयायिकानामेव मतमनुसरन्ति । किन्तु प्रमानिर्वचनावसरे स्वातन्त्र्यमुद्वहन्ति । तन्मते खलु अज्ञाततत्त्वार्थज्ञानमेव प्रमा ।

प्राभाकरास्तु अयथार्थमनुभवमेव नाङ्गीकुर्वन्तः अनुभवस्य प्रामाण्यमूरीकुर्वन्ति । अर्थात् अनुभूतिरूपप्रमाकरणं प्रमाणमिति

1. दृश्यतां डा. वे. वरदाचार्यः, "न्यायविशिष्टाद्वैतमतयोः प्रमाणविचारः," सा. सुषमा २२ (३-४) पृ. ३०६–३१९.

तेषामपि इष्टमेवेति ज्ञायते। अतः स्थूलदृष्ट्या प्रमाकरणं प्रमाणमिति तावत् भाट्टैः प्राभाकरैश्च नैयायिकमतमेव स्वीक्रियत इति वक्तुं शक्यते। प्रमानिर्वचने तावत् भाट्टाः प्राभाकराश्च नैयायिकमतं परित्यज्य विभिन्नां सरणिमनुसरन्ति।

त्रिष्वपि मतेषु नैयायिकमतमेव साधीयः; अज्ञातपदघटितस्य भाट्टोक्तप्रमालक्षणस्य निरस्तत्वात्। एवमेव अयथार्थानुभवस्यापि अङ्गीकृततया अनुभवकरणत्वस्यैव प्रमाणसामान्यलक्षणत्वे, अयथार्थानुभवस्यापि तदन्तःपातितया भवत्यतिव्याप्तिः। अतः नैयायिकोक्तं लक्षणमेव सर्वथा रमणीयमिति भावः।

०·६ प्रमाणविभागः

०-६-१ **न्यायसिद्धान्तः**— नैयायिकैः प्रत्यक्ष-अनुमान-उपमान-शब्दाख्यानि चत्वारि प्रमाणान्यभ्युपगतानि। सूत्रकृता महर्षिणैव कण्ठरवेण तानि प्रतिपादितानि[1]। प्रत्यक्षयामि, अनुमिनोमि, उपमिनोमि, शब्दयामि, इत्यनुव्यवसायान्यथानुपपत्त्या चत्वारि प्रमाणानि उपगम्यन्ते।

ननु अर्थापत्त्यनुपलब्धि-ऐतिह्यादीनां प्रमाणान्तराणां विद्यमानतया कथं चत्वार्येव प्रमाणानीत्युच्यते इति चेत्[2] - मैवम्। अर्थापत्त्यनुपलब्ध्योः अनुमाने, ऐतिह्यस्य च शब्देऽन्तर्भा-

1. प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि [न्या. द. १-१-३]
2. न चतुष्ट्वमैतिह्यार्थापत्तिसंभवाभावप्रामाण्यात [तत्रैव २-२-१]

वात् न प्रमाणचतुष्टयादुपदिष्टात् पृथक् तेषां प्रमाणत्वमिति[1]।

वैशेषिकैस्तावत् प्रत्यक्षमनुमानमिति प्रमाणद्वयमेवाङ्गीक्रियते। शब्दोपमानयोः प्रशस्तपादेन क्रमशः अनुमाने आप्तवचने च अन्तर्भाव उक्तः[2]।

किन्तु मुक्तावलीकारेण विश्वनाथेन वैशेषिकमते शब्देन सह उपमानस्यापि अनुमानेऽन्तर्भाव इति अनुमानप्रयोगश्चैवं प्रदर्शितः – "गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम्। असति वृत्त्यन्तरे वृद्धैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात्। असति च वृत्त्यन्तरे वृद्धैः यत्र यत्प्रयुज्यते तत्र तत्प्रवृत्तिनिमित्तकम्। यथा गोपदं गोत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम्। यद्वा गवयपदं सप्रवृत्तिनिमित्तकम्। साधुपदत्वात्" (मुक्ता. ८४) इति। एवं च प्रत्यक्ष-अनुमिति-उपमिति-शाब्दरूपयथार्थानुभावानां चतुर्णां सर्वजनीनतया लोकेऽनुभूयमानतया तत्करणत्वेन प्रत्यक्ष-अनुमान-उपमान-शब्दाः चत्वारि प्रमाणानि नैयायिकैरभ्युपगम्यन्ते।

०-६-२ **भाट्टसिद्धान्तः**— भाट्टनये अभ्युपगतानि प्रमाणानि-प्रत्यक्ष-अनुमान-शास्त्र-उपमान-अर्थापत्ति-अनुपलब्ध्याख्यानि षट्। तत्र नैयायिकैरिव प्रत्यक्ष-अनुमिति-शाब्दबोध-उपमिति-करणतया चत्वारि प्रत्यक्षादीनि प्रमाणानि तैरपि अङ्गीकृतानि।

---

1. शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावादनुमानेऽर्थापत्तिसंभवाभावानर्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः। [न्या द. २-२-२]

2. शब्दादीनामपि अनुमानेऽन्तर्भावः। समानविधित्वात् आप्तेनाप्रसिद्धस्य गवयस्य गवा गवयप्रतिपादनात् उपमानमाप्तवचनमेव। [प्र. भा. १०६–१०९]

उक्तपूर्वासु प्रमितिषु अनन्तर्भूतं प्रमितिद्वयम् उपलभ्यत इति बलवदनुभवानुरोधं तत्करणतया अर्थापत्तिः, अनुपलब्धिः इति पृथक् प्रमाणद्वयमूरीकृतम् ।

इयमर्थापत्तिः । प्रमितस्यार्थस्य अर्थान्तरमन्तरेण अनुपपत्तिरिति तदुपपत्त्यर्थम् अर्थस्य कल्पनम् । यथा देवदत्तस्य जीवने प्रमाणान्तरेण निश्चिते सति, जीवतः गृहे अनवस्थितस्य तस्य बहिर्भावकल्पनं विना जीवनमनुपपन्नमिति जीवनेन बहिर्भावः कल्प्यत इति सा अर्थापत्तिः । अत्र उपपाद्यं जीवनं करणम् । उपपादकः बहिर्भावः फलम् । सा चेयं अर्थापत्तिः न पूर्वोक्तप्रमाणचतुष्के अन्तर्भवितुमर्हतीति पृथक् प्रमाणतया अङ्गीकृता[1] ।

सा च दृष्टार्थापत्तिः, श्रुतार्थापत्तिः इति भाट्टमते द्विधा भिद्यते । एतल्लक्षणपरीक्षादिकं उपरिष्टात् पञ्चमाध्याये अर्थापत्त्यधिकारे साधु विवेचयिष्यते । एतावता निरूपितानि पञ्च प्रमाणानि भावपदार्थमात्रगोचराणि । नैतानि प्रभवन्ति अभावमपि उपसङ्ग्रहीतुम् । अतः अभावसङ्ग्रहार्थं प्रमाणान्तरं अनुपलम्भापरपर्यायम् अभावम् अङ्गीकार्यमिति भाट्टानामभिसन्धिः[2] । एवं च भाट्टनये प्रत्यक्ष-अनुमान-शास्त्र-उपमान-अर्था-

1. अन्यथानुपपत्त्या यदुपपादककल्पनम् ।
तदर्थापत्तिरित्येवं लक्षणं भाष्यभाषितम् । [मा. मे. ११८]

2. प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।
वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणता ।। [श्लो. वा. ४७३]
अथोपलम्भयोग्यत्वे सत्यप्यनुपलम्भनम् ।
अभावाख्यं प्रमाणं स्याद् अभावस्यावबोधकम् ।। [मा. मे. १३२]

पत्ति-अभावाख्यानि षट् प्रमाणानि अभ्युपगतानि इति निष्कर्षः। षट्प्रमाणवादस्यास्य वाल्मीकिवचनं उपष्टम्भकमिति प्रतिपादयन्ति भाट्टाः[1]। एवं भाट्टाः षट्प्रमाणवादिनः आख्यायन्ते[2]। तत्तत्प्रमाणगताः विशेषाः तत्तदधिकारेषु विशेषतः चर्चापदं नेष्यन्त इति सङ्क्षेपः।

०-६-३ **प्राभाकरसिद्धान्तः—** प्राभाकरमतानुरोधं पञ्च प्रमाणानि प्रत्यक्ष-अनुमान-शास्त्र-उपमान-अर्थापत्त्याख्यानि[3]। तत्र अर्थापत्तावपि प्राभाकरैः दृष्टार्थापत्तिरेकैवाङ्गीक्रियते, न तु श्रुतार्थापत्तिरपि। भाष्यस्य "दृष्टः श्रुतो वा" इत्यनेन गोबलीवर्दन्यायेन उपलब्धपरता व्याख्येयेति एतेषां मतम्। भाट्टैरप्यत्र गोबलीवर्दन्यायेनैव अर्थापत्तिद्वैविध्यमुपवर्ण्यते। इयान् विशेषः - यद् भाट्टमते न्यायस्यास्य सङ्कोचः, प्राभाकरमते तु असङ्कोच इति। अतः दृष्टार्थापत्तिं केवलामङ्गीकुर्वन्ति इमे इति सूपपादम्। विस्तरस्तु अर्थापत्त्यधिकारे विवेचयिष्यते। अभावस्य अधिकरणात्मकतया स प्रत्येकप्रमाणत्वेन प्राभाकरैः नाङ्गीक्रियते। अतः पञ्चैव प्रमाणानि। तत्तत्प्रमाणविषयकः विशेषविचारः उपरिष्टात् तत्तदधिकारे करिष्यते।

---

1. राम! षड् युक्तयो लोके याभिः सर्वोऽनुदृश्यते। [श्री. रा. ३. ७२-८]
2. प्रत्यक्षमनुमानं च शाब्दं चोपमितिस्तथा।
   अर्थापत्तिरभावश्च षट् प्रमाणानि मादृशाम्॥ [मा. मे. ७]
3. तत्र पञ्चविधं मानं प्रत्यक्षमनुमा तथा।
   शास्त्रं तथोपमानार्थापत्ती इति गुरोर्मतम्॥ [प्र. प. १०४]
   तच्च पञ्चविधं प्रत्यक्षानुमानोपमानार्थापत्तिशब्दभेदात्। [त. र. ८]

०-६-४ **समीक्षणम्**— नैयायिकैः प्रत्यक्ष-अनुमान-उपमान-शब्दाख्यानि चत्वारि प्रमाणानि अभ्युपगतानि। तेषां चतुर्णामभ्युपगमे अनुव्यवसायसद्भावम् अन्येषामनभ्युपगमे च तदसद्भावं उपपत्तिरूपेण प्रदर्शयन्ति ते। भाट्टैस्तावत् प्रत्यक्ष-अनुमान-शास्त्र-उपमान-अर्थापत्ति-अनुपलब्ध्याख्यानि षट् प्रमाणानि अङ्गीक्रियन्ते। प्राभाकरास्तावत् प्रत्यक्ष-अनुमान-शास्त्र-उपमान-अर्थापत्तिरूपाणि पञ्च प्रमाणानि अभ्युपगच्छन्ति। अत्रैतदस्माभिः सावधानं द्रष्टव्यम्। समानेष्वपि अन्येषु प्रमाणेषु भाट्टैः प्राभाकरैश्च शब्द इति नैयायिकैरङ्गीकृतं प्रमाणं शास्त्रमित्युपपाद्यते। शाबरभाष्यादारभ्य स एव सम्प्रदायः तैः परिपाल्यते। वयं तत्रेदं कारणमुत्पश्यायः। सर्वस्यापि वेदस्य शास्त्रमिति व्यवहारः शासनादुपजातः। तादृशवेदार्थविचारप्रवृत्तस्य मीमांसाशास्त्रस्य शब्दविषये अन्यदर्शनापेक्षया चकास्ति महद्वैलक्षण्यम्। वेदस्यैव शब्दप्रमाणतया तैः शब्दमपि शास्त्रमिति व्यवह्रियते। अन्तश्चात्र अस्माभिः मनसि निधेयः विशेषः यत् मीमांसकाः अनुमानप्रमाणानन्तरं तृतीयप्रमाणतया शास्त्रमभिषिञ्चन्ति। तदनन्तरमेव उपमानं परिगणयन्तीति।

नैयायिकास्तु अनुमानोपमानयोः प्रत्यक्षोपजीवकतया बहुवादिसम्मततया प्रथममनुमानं निरूप्य पश्चात् उपमानं निरूपयन्ति (कारि. ५३९)। अनुमाननिरूपणानन्तरमुपमाननिरूपणस्य च, प्रतिबन्धकीभूतशिष्यजिज्ञासानिवृत्त्या अवश्यवक्तव्यत्वरूपावसरसङ्गतिं प्रदर्शयन्ति। उपमानानन्तरं शब्दनिरूपणस्यापि शब्दोपमानयोः स्वरूपतः उपजीव्योपजीवकभाव-

रूपां उपपत्तिं निरूपयन्ति ते (कारि. ५४५)। अतः नैयायिकैः अनुसृतः क्रमः समीचीनः। शब्दस्य शास्त्रमिति व्यवहारेऽपि न तेषां काचन हानिरिति तूष्णीं स्थीयते।

प्रमाणविभागावसरे प्रत्यक्ष-अनुमान-शब्दपर्यन्तं नैयायिकमतमेव भाट्टैः प्राभाकरैश्च बहुषु अंशेषु स्वीकृतम्। तेषु अवान्तरविभागादिकमपि नैयायिकोक्तदिशैव कुर्वन्ति ते। अधिकतया भाट्टाः अर्थापत्तिम् अनुपलब्धिं च, प्राभाकराश्च केवलं दृष्टार्थापत्तिं प्रमाणकोटावभिषिञ्चन्ति। नैव सहन्ते तावदिदं नैयायिकाः प्रमाणचतुष्कवादिनः।

उपर्युक्तेषु त्रिष्वपि मतेषु प्रमाणचतुष्टयवादिनैयायिकमतमेव सर्वथा समीचीनम्। अर्थापत्त्यनुपलब्ध्योः पृथक् प्रमाणतायाः पञ्चम-षष्ठाध्याययोः निराकरिष्यमाणत्वात्।

उपोद्घाते निरूपितः

सिद्धान्तभेदः

	न्यायप्रस्थाने	भाट्टप्रस्थाने	प्राभाकरप्रस्थाने
१	ज्ञानं मानसप्रत्यक्षवेद्यम्	ज्ञानमनुमेयम्, ज्ञाततालिङ्गकानुमानेन	ज्ञानं स्वयंप्रकाशम्
२	ज्ञानं स्मृत्यनुभवभेदेन द्विविधम्	ज्ञानम् अयथार्थ-स्मरण-अनुवाद-यथार्थभेदेन चतुर्विधम्	ज्ञानं स्मृत्यनुभवभेदेन द्विविधम्
३	तद्वति तत्प्रकारकानुभवः प्रमा	अज्ञाततत्त्वार्थज्ञानमेव प्रमा	अनुभूतिरेव प्रमा
४	अन्यथाख्यातिवादः	अन्यथा (विपरीत) ख्यातिवादः	अख्यातिवादः
५	अन्यथाख्यातौ इन्द्रियसंयोगः कारणमिति प्राचीनाः, दोष एव कारणमिति नव्याः	अन्यथाख्यातौ दोष एव कारणम्, नैन्द्रियसंयोगः	---------
६	यथार्थानुभवसाधनं प्रमाणम्	अनधिगताबाधितार्थविषयकज्ञानजनकं प्रमाणम्	अनुभूतिरूपप्रमाकरणं प्रमाणम्
७	प्रत्यक्ष-अनुमान-उपमान-शब्दाश्चत्वारि प्रमाणानि	प्रत्यक्ष अनुमान-शास्त्र-उपमान-अर्थापत्ति-अनुपलब्ध्याख्यानि षट् प्रमाणानि	प्रत्यक्ष-अनुमान-शास्त्र-उपमान-दृष्टार्थापत्तिरूपाणि पञ्च प्रमाणानि

प्रथमाध्यायः

१ प्रत्यक्षाधिकारः

१-१ प्रत्यक्षलक्षणम्

१-१-१ **न्यायसिद्धान्तः**— इन्द्रियस्यार्थेन सह संनिकर्षात् यद् ज्ञानमुत्पद्यते तत् प्रत्यक्षम् । तथा च गौतमसूत्रम्— "इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यम् अव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्" (न्या. द. १-१-४) इति । ज्ञानसामान्यकारणसामग्र्यां आत्ममनःसंयोग-मनइन्द्रियसंयोगादिरूपायां सत्याम् अस्य प्रत्यक्षज्ञानासाधारणतया अनुमानादिभ्यः भेदमुपदर्शयत् अत्रैवं लक्षणमुक्तम् । न तावता एतावदेव प्रत्यक्षकारणमिति मन्तव्यम् ।

चक्षुःसंनिकृष्टेषु मरूमरीचिषु जायमानस्य उदकमिति ज्ञानस्य भ्रमात्मकस्य प्रत्यक्षत्ववारणाय अव्यभिचारीति पदम् । अतस्मिंस्तदिति ज्ञानं व्यभिचारि । तस्मिंस्तदिति ज्ञानमव्यभिचारि । एतेषां मते अनुभवस्य प्रमात्वेन अप्रमात्वेन च द्वैविध्याङ्गीकारात् प्रत्यक्षज्ञानस्य यथार्थानुभवविषयत्वाच्च अव्यभिचारिणा तेन भाव्यमिति नियमः ।

अत्र सुखादिव्युदासार्थं ज्ञानपदम् । अन्यथा इन्द्रियार्थसंनिकर्षात् भवतोः सुखदुःखयोः अतिव्याप्तिः स्यात् । अत्र सूत्रस्थाव्यपदेश्यपदेन निर्विकल्पकप्रत्यक्षं व्यवसायात्मकमित्यनेन सविकल्पकप्रत्यक्षं चोच्यत इति वाचस्पतिमिश्रः । तत्तु अन्यैः

नाङ्गीकृतम् [I.T.K. 73] । अत्र ज्ञानग्रहणं विशेष्यनिर्देशार्थम् (न्या. म. ७४) इति यत् इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नत्वादीनां विशेष्यतया ज्ञानग्रहणमिति न्यामञ्जर्यां जयन्तभट्टेनोक्तं तत् नोचितं प्रतिभाति । सुखादिष्वतिव्याप्तिवारकत्वरूपस्य विशिष्टप्रयोजनस्य विद्यमानत्वात् । ज्ञानस्य विशेष्यतया अन्वयश्च कथञ्चिदपि अनपलपनीयः ।

इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नत्वादिविशेषणैः न स्वरूपं, नापि सामग्री वा विशिष्यते, किन्तु फलमेव (न्या. म. ६५) । यत इत्यध्याहारेण तस्य सुसाधत्वात् । यतः एतादृशविशेषणविशिष्टं ज्ञानाख्यं फलमुत्पद्यते तत् प्रत्यक्षं प्रमाणमिति सूत्रार्थसंगमनं सुकरमेव[1] ।

अथ तत्त्वचिन्तामणिकारः गङ्गेशोपाध्यायः इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नं ज्ञानं अव्यभिचारीति प्रत्यक्षलक्षणेऽस्मिन् आत्मानुमितिस्मृत्योः ज्ञानमात्रे चातिव्याप्तिम्, ईश्वरप्रत्यक्षे अव्याप्तिं च समुद्भाव्य, अन्यानि च प्रत्यक्षलक्षणानि उपन्यस्य, निरस्य चान्ते "प्रत्यक्षस्य साक्षात्कारित्वं लक्षणम्, चाक्षुषादिज्ञाने साक्षात्करोमीति अनुगतबुद्धेः बाधकं विना जातिविषयत्वात्" (त. चि. प्र. ५७०) इत्यादीनि चत्वारि प्रत्यक्षलक्षणान्युक्त्वा, तत्र प्रसक्तानि दूषणानि परिहरन् परिष्कृतं लक्षणमेवम् अभिदधाति स्म "ज्ञानाकरणकं ज्ञानमिति तु वयम्" (त. चि.

1. श्रीराम पाण्डेयः, "प्रत्यक्षज्ञानमीमांसा" सा. सुषमा, १९ (४) पृ. ३४५–५४, २० (२) पृ. ७९–९४, २१ (१) पृ. ३८–५३

प्र. ५९५) इति । विशेषणज्ञानस्य विशिष्टप्रत्यक्षे व्यापारा-भावान् न करणत्वम्, किन्तु कारणत्वमेव । एवं च विशेषण-ज्ञानकारणके विशिष्टप्रत्यक्षे ज्ञानकरणकत्वाभावात् नाव्याप्तिः ।

केशवमिश्रस्तु तर्कभाषायां साक्षात्कारिप्रमाकणं प्रत्यक्षम् इति प्रमाणलक्षणम् अलिलक्षत् । प्रत्यक्षप्रमां च तदनुरोधमेव सः व्यवारीत्[1] । तत्कारणत्वं च तेन इन्द्रिय-इन्द्रियार्थ-संनिकर्ष-ज्ञानानां चाङ्गीकृतम्[2] ।

१-१-२ **भाट्टसिद्धान्तः**— मीमांसासूत्रकारस्य भगवतो जैमिनेः मतानुरोधम् इन्द्रियाणां विषयैः सति संयोगे पुरुषस्य जायते या बुद्धिः तत्प्रत्यक्षमुच्यते । तथा च सूत्रम्—"सत्सम्प्रयोगे पुरुष-स्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म तत्प्रत्यक्षम् अनिमित्तं विद्यमानोपलम्भ-त्वात्" (मी. द. ११४) इति । यथाश्रुतसूत्रात् एवमवगम्यते इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति । तथा सति भ्रमात्मक-ज्ञानेऽपि प्रत्यक्षलक्षणस्यातिव्याप्तिः स्यात् । पुरोवर्तिपदार्थस्य चक्षुषा सह संयोगे सति हि भ्रम उपजायते । अतः अत्र तत्सतोः व्यत्ययं कृत्वा स एवं वारितः । यथा—"तत्संप्रयोगे पुरुषस्ये-न्द्रियाणां बुद्धिजन्म सत्प्रत्यक्षम्" (शा. दी. ४८) इति । अत्र तदिति तृतीयान्तमव्ययम् । तेनेति यावत् । नच साक्षात्सम्प्रयोग-जत्वोक्तावेव कुत्रापि व्यभिचारासंभवात् तत्सतोर्व्यत्ययः अना-वश्यक इति वाच्यम् । पीतशङ्ख-द्विचन्द्रादिज्ञाने अतिव्याप्तिवार-कतया तत्र सार्थक्यसम्भवात् ।

---

1. साक्षात्कारिणी च प्रमा सैवोच्यते येन्द्रियजन्या । [त. भा. ६]
2. तस्याः करणं त्रिविधम् । कदाचित् इन्द्रियम्, कदाचिदिन्द्रियार्थसंनिकर्षः, कदाचिद् ज्ञानम् । [तत्रैव ७]

मानमेयोदयकारः नारायणस्तु "तत्र इन्द्रियसंनिकर्षजं प्रमाणं प्रत्यक्षम्" (मा. मे. ८) इति प्रत्यक्षलक्षणमभ्यधात् । इदं च प्रमाणाभिप्रायेण । गागाभट्टस्तु भाट्टचिन्तामणौ त्रीणि लक्षणानि प्रत्यक्षप्रमाया उक्तवान् । यथा–

क) इन्द्रियार्थसम्बन्धजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति सूत्रकारः ।

ख) ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षम् ।

ग) जन्यज्ञानजन्यमात्रवृत्तिजातिशून्यज्ञानत्वं वा (भा. चि. १५) इति । नवीनैरन्यैरपि मीमांसकैः भाट्टमतावलम्बिभिः एवमेव प्रत्यक्षप्रमालक्षणं प्रतिपादितम्[1] ।

१-१-३ प्राभाकरसिद्धान्तः— प्राभाकरैः नैयायिकोक्तं प्रत्यक्षलक्षणम् नाभ्युपगतम् । तत्रैवं तैः दोषा उद्भाविताः । "इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यं अव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्" (न्या. द. १-१-४) इति खलु प्रत्यक्षस्य लक्षणं नैयायिकैरुच्यते । तत्र किं नामाव्यपदेश्यपदस्य सार्थक्यमुक्तम्? यदा खल्वयं रूपं रूपं इति जानाति, रसं रस इति जानाति तदानीं शब्दसंजल्पः संभवतीति कस्यचित् स्यात् शाब्दत्वशंकेति तन्निरासाय अव्यपदेश्यमिति[2] ।

---

1. तत्र विषयेन्द्रियसम्प्रयोगजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षम् । सम्प्रयोगश्च साक्षात्सम्बन्धः [त. सि. र. ३२]

2. So Vātsyāyana concludes that the Sūtrakāra through this characteristic has established that the apprehension of objects produced by the contact of the sense organs with them is not verbal [I.T.K. 72-73]

इदं खलु नोपपद्यते । कुत इति चेत् - लक्षणमिदं हि प्रत्यक्षस्य । सजातीयविजातीयभेदकं हि नाम लक्षणम् । शाब्दाद् भेदस्य इन्द्रियार्थसंनिकर्षजं प्रत्यक्षमित्यनेनैव सिद्धत्वात् नात्र तत् प्रस्तावमर्हति । शाब्दस्य सर्वस्य अनुमानशंका यथा शब्द-परीक्षाप्रकरणे प्रतिविधीयते तथा शब्दसंजल्पनानुविद्धस्य प्रत्य-क्षस्य शाब्दत्वशङ्कापि तत्रैव निराकरणीया । अतः निरर्थकमत्र प्रत्यक्षलक्षणगतमव्यपदेश्यपदमिति (प्र. प. १३४) । एवमेवा-व्यभिचारिपदमपि विपर्ययदूषणायेति नैयायिकमतं नैव घटते । प्राभाकरमते सर्वज्ञानानाम् अव्यभिचारिरूपत्वात् ।

अपिच तन्मते संशयवारकं व्यवसायात्मकपदमपि निरर्थकम् । 'स्थाणुर्वा पुरुषो वे'ति हि स्मृतिरूपज्ञानद्वयम् । नेद-मिन्द्रियार्थसन्निकर्षजमिति नैव तस्य प्रत्यक्षत्वप्रसक्तिः । किंच अव्यभिचारिपदेनैव संशयव्युदासस्य सुलभतया पुनस्तन्निरासाय व्यावसायात्मकमिति पदं नैयायिकमते गौरवावहम् । वस्तुतस्तु अव्यभिचारत्वम्, व्यवसायात्मकत्वं चेतीदं दलद्वयं न प्रत्यक्ष-लक्षणे आवश्यकम् । किन्तु प्रमाणलक्षणे अवश्यम्भावि । एवं च यदि तद्विरहितया केवलमिन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं प्रत्यक्ष-मित्येव लक्षणमुच्यते, तर्हि तदापि अनुमानादिप्रमितिः स्वात्मनि प्रमातरि च नैव प्रत्यक्षा भवितुमर्हति । अनिन्द्रियजन्या हि सेति (प्र. प. १३६) । अतः नैयायिकोक्तं लक्षणं नास्माभिरभ्युप-गम्यते ।

अस्मन्मते तु –

"साक्षात्प्रतीतिः प्रत्यक्षम्" (प्र. प. १४६) इति प्रत्यक्ष-लक्षणम्। नचैवं भावनाप्रकर्षपर्यन्तजा स्मृतिरपि साक्षात्कार-वतीति सापि प्रत्यक्षं प्रसज्येत इति वाच्यम्। प्रमाणाधिकार-बलात् तद्वारणस्य सुलभत्वात्। तथा हि अनुभूतिः प्रमाणम्, तद्विशेषं च प्रत्यक्षमिति स्मृतेः तत्राप्रवेशात् न प्रत्यक्षत्वापत्तिः। अनुभूतेः स्मृतिव्यतिरिक्तायाः प्रागेव व्यवस्थापितत्वात्। प्रभा-करविजये नन्दीश्वरस्तावत् साक्षात्त्वमिदं प्रत्यक्षलक्षणघटकं त्रिधा व्याचख्यौ। यथा –

क) "साक्षात्प्रतीतिः स्वरूपप्रतीतिः। स्वस्यैव रूपं स्वरूपम्, असाधारणरूपमित्यर्थः"।

ख) "यद्वा, अव्यवहितप्रतीतिः साक्षात्प्रतीतिः। अव्यव-हितत्वं नाम स्वविषयानन्तर्गतज्ञानान्तराव्यवहितत्व-मभिप्रेतम्"।

ग) "साक्षात्त्वं स्वकालाकलितवस्तुसत्त्वावबोधकत्वं, यत्कालीनं ज्ञानं तत्कालसम्बन्धिवस्तुविषयमित्यर्थः" (प्र. वि. २६) इति।

अत्रायं विशेषः। चोदना प्रमाणमिति नियमप्रतिष्ठाप-नार्थं लौकिकवाक्याप्रामाण्यं, सर्वज्ञानयथार्थतावादम्, अथवा अख्यातिवादम् उपस्थापयन्ति प्राभाकराः। प्रमाणत्वेन तथा अभ्युपगता चोदनैव धर्मे प्रमाणमिति सिद्धान्तव्यवस्थापनार्थं च धर्मे प्रत्यक्षस्य अप्रामाण्यं प्रतिपिपादयिषूणाम् एवं साक्षात्प्रतीतिः प्रत्यक्षमिति तल्लक्षणकरणाभिनिवेश इति। तन्त्ररहस्यकारस्तु–

"साक्षात्प्रतीतिः प्रत्यक्षम् । साक्षात्त्वं चापरोक्ष्यं विशदावभास इति । तच्च सर्वसंवित्तीनाम् आत्मस्वात्मांशयो." (त. र. ९) इत्येवं व्यवारीत् प्रत्यक्षलक्षणम् ।

१–१ ४ समीक्षणम्— अथ लोके प्रत्यक्षं ज्ञानं, प्रत्यक्षा क्रिया, प्रत्यक्षो घटः इति प्रत्यक्षादस्य ज्ञानपरतया विषयपरतया बहुधा प्रयोगाः समुपलभ्यन्ते । एवं तर्हि कथं प्रत्यक्षशब्दः अस्माभिर्व्युत्पादनीयः? अत्र अव्ययीभावसमासपक्षः, गतिसमासपक्षः अथवा प्रादिसमासपक्ष इति पक्षद्वयमुपलभ्यते ।

तथा हि– टच्प्रकरणे "अव्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः" (अष्टा. ५-४-१०७), "प्रतिपरसमनुभ्योऽक्ष्णः" इति सूत्राभ्यां प्रति, पर, सम्, अनु इत्येतत्पूर्वकाक्षिशब्दान्तात् अव्ययीभावात् टच्प्रत्ययो विधीयते । एवं च 'अक्षिणी प्रति' इति विग्रहे "लक्षणेनाभिप्रती आभिमुख्ये" (अष्टा. २-१-१४) इत्यव्ययीभावे टचि, प्रत्यक्ष इति जाते, "नाव्ययीभावादतोऽम्त्वपञ्चम्याः" (अष्टा. २-४-८३) इत्यनेनामादेशे च 'प्रत्यक्षम्' इति रूपं निष्पद्यते । एवं च व्युत्पत्तिः 'प्रत्यक्षम्' इति ज्ञानपरतया प्रयोगे युज्यते । किन्तु 'प्रत्यक्षो घटः', 'प्रत्यक्षा क्रिया' इति विषयपरतया प्रयोगे तु विशेष्यसमानलिङ्गतया कथमुपपद्यत इति संशयः । ज्ञानपरात् प्रत्यक्षशब्दात् 'अर्शआदिभ्योऽच्' (अष्टा. ५-२-१२७) इति सूत्रेण मत्वर्थीये अच्प्रत्यये कृते प्रत्यक्षवदर्थकः प्रत्यक्षशब्दः विशेष्यसमानलिङ्गकः भवितुमर्हतीति किञ्चित् समाधानम् ।

गतिसमासपक्षे तु प्रतिगतमक्षं प्रत्यक्षमिति 'कुगतिप्रादयः' (अष्टा. २-१-१८) इत्यनेन प्रत्यक्षशब्दव्युत्पत्तिः। अक्षशब्दोऽत्र इन्द्रियपरः। प्रतिगतं प्राप्तमित्यर्थः। एवं च ज्ञानं साधनत्वेन, विषयश्च ज्ञापकत्वेन इन्द्रियं प्राप्नोतीति ज्ञानविषयोभयसाधारणः प्रत्यक्षशब्दः विशेष्यसमानलिङ्गकः सिध्यति। (I.T.K. 67-68) नच तत्पुरुषसमासाश्रयणे अक्षशब्दस्य नपुंसकत्वात् परवल्लिङ्गता[1] भवेदिति समासे नपुंसकत्वमेव अवश्यम्भावीति वाच्यम्। "द्विगुप्राप्तालम्पूर्वगतिसमासेषु" इति वार्तिकेन परवल्लिङ्गतायाः गतिसमासे प्रतिषिद्धत्वात्। अयं गतिसमासपक्षः प्रशस्तपादभाष्य[2]-न्यायकन्दली[3]-किरणावलीप्रभृतिषु[4] ग्रन्थेषु समाश्रितः।

वस्तुतस्तु अव्ययीभावपक्ष एव साधीयान्। अन्यथा टच्-प्रत्ययार्थशरत्प्रभृतिगणे पाठ व्यर्थ आपद्येत। अव्ययीभावपक्षे विशेष्यसमानलिङ्गता च मत्वर्थीयाच्प्रत्ययान्ततया सुसाधा। एवमपि अक्षिशब्दस्य चक्षुरिन्द्रियमात्रपरतया प्रत्यक्षपदेन चाक्षुषज्ञानमेव गृह्यते। नापीन्द्रियान्तरजन्यायां ज्ञानानां तेन संग्रहः। अतः चाक्षुषज्ञानवाची प्रत्यक्षशब्दः अव्ययीभावसमास-

---

1. परवल्लिङ्गं द्वन्द्वतत्पुरुषयोः। [अष्टा. २-४-२६]
2. अक्षमक्षं प्रतीत्योत्पद्यत इति प्रत्यक्षम्। [प्र. भा. १८६]
3. अक्षमक्षं प्रतीत्य प्राप्य यदुत्पद्यते, तत्प्रत्यक्षं प्रमाणम्। कुगतिप्रादय इति प्रादिसमासः। प्रतिगतमक्षं प्रत्यक्षमित्यनेन अस्याभिधेयलिङ्गता प्रत्यक्षं ज्ञानं, प्रत्यक्षा बुद्धिः, प्रत्यक्षः प्रत्यय इति। [न्या. क. १८८]
4. प्रत्यक्षमिति कुगतिसमासः। अव्ययीभावे हि परवल्लिङ्गतायां प्रत्यक्षा बुद्धिरिति न स्यात्। [किर. २७६]

विधया, इतरेन्द्रियजन्यज्ञानग्राहकः प्रत्यक्षशब्दश्च इन्द्रियसामान्य-वाचकाक्षशब्दघटिततत्पुरुषसमासविधया च परिग्राह्य इति (त. प्र. न. तु. १४७-५१)।

यद्यपि प्रथमतः वार्तिककार-टीकाकाराभ्यां 'अक्षस्याक्षस्य प्रतिविषयं वृत्तिः प्रत्यक्षमिति' भाष्यव्याख्यानावसरे अव्ययी-भावसमास एवोक्तः[1]। तथापि पश्चात् ताभ्यामपि गतिसमास-पक्ष एव नैर्भर्यं प्रदर्शितमिव प्रतिभाति[2]।

प्रत्यक्षलक्षणनिरूपणावसरे न्यायप्रस्थाने, भाट्टप्रस्थाने, प्राभाकरप्रस्थाने च मूलग्रन्थेषु प्रत्यक्षपदमिदं प्रत्यक्षप्रमापरतयैव प्रयुक्तम्। अत एव तात्पर्यटीका-न्यायमञ्जरीप्रभृतिषु 'यत' इत्यध्याहारः कृतः प्रमाणपरतया व्याख्यातुम्[3]। अर्वाचीनेषु

---

1. अयं च सूत्रविवक्षायां अव्ययीभावः समासः। [न्या. वा. १८४]
अक्षमक्षं प्रति वर्तत इति विगृह्याव्ययीभावे कृते सर्वेन्द्रियावरोधो भवति। [ता. टी. १८८]

2. कः पुनरत्र समासः ? प्रादिसामासोऽयं द्रष्टव्यः। प्रतिगतमक्षं प्रत्यक्ष-मिति। [न्या. वा. १८४]

प्राप्तापन्नालंपूर्वगतिसमासेषु परवल्लिङ्गप्रतिषेधात् अविधेयलिङ्गोपादा-नात् प्रत्यक्षवदर्थः, प्रत्यक्षा बुद्धिः, प्रत्यक्षं ज्ञानमित्यभिधेयलिङ्गता सिद्धा भवति। [ता. टी. १८८]

3. प्रत्यक्षप्रमायाः लक्षणे कथिते तत्साधनत्वं प्रत्यक्षप्रमाणस्य लक्षणमिति सुखेन बोद्धुं शक्यत इत्यभिप्रायेण सूत्रकारः प्रत्यक्षप्रमाया लक्षणमुक्तवा-निति मन्यमानेन वार्तिककारेण ज्ञानपरमेव प्रत्यक्षपदमत्र सूत्रे आश्रितम्। [त. प्र. न तु. १५१]

केषुचन ग्रन्थेषु साक्षात् प्रत्यक्षप्रमाणपरतया प्रत्यक्षपदस्य प्रयोग उपलभ्यते । एवं च त्रिष्वपि प्रस्थानेषु प्रमापरतया प्रमाणपरतया च एकमेव प्रत्यक्षपदं प्रयुक्तमिति विभाव्यते ।

नैयायिकोक्तं प्रत्यक्षलक्षणमेव भाट्टमीमांसकैः सर्वथा अनुसृतमिति वक्तुं शक्यते । तथा हि– न्यायसूत्रकारीयं लक्षणमुपजीव्यैव मानमेयोदयकारेण "तत्र इन्द्रियसंनिकर्षजं प्रमाणम् प्रत्यक्षम्" इति प्रत्यक्षलक्षणं न्यरूपि । तत्त्वचिन्तामणौ गङ्गेशोपाध्यायेन सिद्धान्ततया लक्षणमिदं प्रत्यपादि, यथा "ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षमि"ति । भाट्टचिन्तामणौ गागाभट्टः 'इन्द्रियार्थसम्बन्धजन्यं ज्ञानं प्रत्यक्षमिति सूत्रकारः' इति गौतमोक्तं लक्षणम् उपपाद्य, 'ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षम्' इति चिन्तामणिकारोक्तमेव प्रत्यक्षलक्षणमभ्यधात् । प्राभाकरास्तु नैयायिकानां वा भाट्टानां वा मतमननुगच्छन्तः अन्यं पन्थानमनुसरन्ति ।

अथ भाट्टोक्तं प्रत्यक्षलक्षणं न समीचीनम् । कृतेऽपि तत्सतोर्व्यत्यये तच्छब्दस्य बोध्यपरामर्शित्वात् इन्द्रियसंयोगानन्तरं जायमानं ज्ञानं प्रत्यक्षप्रमेत्येव सम्पन्नम् । तत्र यदि बोध्यशब्देन बोधविशेष्यः परिगृह्यते, तर्हि 'इदं रजतम्' इति भ्रमेऽपि विशेष्येण पुरिवर्तिना सह इन्द्रियसंनिकर्षसत्त्वादतिव्याप्तिः स्यात् । यदि बोधप्रकारः बोध्यशब्दार्थः इत्युच्यते तर्हि प्रत्यभिज्ञायां विशेषणेन तत्त्वांशेन इन्द्रियसंयोगाभावात् अव्याप्तिरिति दोष इति तात्पर्यटीकायां स्पष्टीकृतम् (ता. टी. २४२) । न्यायमञ्जर्यामपि व्यत्ययव्याख्यानेऽपि संशयातिव्याप्तिः दुर्वारेत्यभ्यधायि (न्या. म. ९४) । संशये खलु 'अयं स्थाणुर्वा

पुरुषो वे'ति कोटिद्वयं भासते । तत्र विशेषणभूतेन अन्यतर-कोटिना इन्द्रियसंयोगः अस्त्येवेति भवत्यतिव्याप्तिः । अतः प्राचीनभाट्टमीमांसकोक्तलक्षणापेक्षया नैयायिकोक्तलक्षणमेव निर्दुष्टमिति युक्तमुत्पश्यामः ।

प्राभाकरोक्तं लक्षणं 'साक्षाद्धीः प्रत्यक्षम्' इत्यनूद्य, 'यज्ज्ञानं यद्विषयकत्वे सविकल्पकाजन्यं तत्तत्र साक्षाद्धीः 'इति परिष्कृत्य खण्डितवान् तत्त्वचिन्तामणौ गङ्गेशोपाध्यायः । किन्तु प्रभाकर-विजयाद्युक्तविधया यदि साक्षात्त्वं परिष्क्रियते, तर्हि न तत्र गङ्गेशदूषणस्यावकाशः । अतः प्राभाकरोक्तं लक्षणमपि इदं विद्वज्जनोपादेयमिव प्रतिभाति । प्रत्यक्षापरपर्यायसाक्षात्प्रतीति-साधनतया इन्द्रियं निर्दिशति वाचस्पतिमिश्रोऽपि[1] । तदपि उपयुक्तविषये अनुकूलमित्यवगन्तव्यम् ।

अत्र मणिकारोक्तप्रत्यक्षलक्षणे 'ज्ञानाकरणकं ज्ञान-मिति तु वयम्' इति 'वयमि'ति निर्देशात् इदं तदुपज्ञमिति भायात् । किन्तु लक्षणमिदं उदयनाचार्योपज्ञमिति दरीदृश्यते । तथा हि – "ज्ञानकरणजन्यत्वरहितज्ञानत्वम् अपरोक्षत्वम्" इति उदयनोक्तं निर्दुष्टं लक्षणं मत्वा गङ्गेश उपाददाविति तु वस्तु-गतिः ।

१-२ प्रत्यक्षविभागः - निर्विकल्पकं सविकल्पकं च

१-२-१ न्यायसिद्धान्तः — न्यायमतानुरोधं प्रत्यक्षं द्विविधं निर्विकल्पकसविकल्पकभेदेन । सूत्रभाष्ययोरभिप्रायेण प्रत्यक्ष-

---

1. 'साक्षात्प्रतीतिसाधनं तदिन्द्रियमिति । [ता. टी. ४१२]

सूत्रस्थव्यवसायात्मकपदेन संशयव्युदासः, न सविकल्पकस्यापि ग्रहणम् । सूत्रेऽस्मिन् निर्विकल्पकस्यैव ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वं गौतम-वात्स्यायनयोः अभिप्रेतमिव प्रतिभाति[1] ।

वाचस्पतिमिश्रेण तु तात्पर्यटीकायां सविकल्पकस्यापि व्यवसायात्मकपदद्वारा सौत्रलक्षणान्तर्भावं प्रतिपादयता प्रत्यक्ष-द्वैविध्यं सूत्रादेव साधनीयमिति बहु प्रयतितम्[2] (I. E. 162) । व्यवसायः, विनिश्चयः, विकल्प इत्यनर्थान्तरमिति च सङ्गीर्यते। सविकल्पकान्तर्भावनपरं व्याख्यानमिदं त्रिलोचनगुरून्नीतमार्गानु-सारीति च कथयति वाचस्पतिमिश्रः तत्रैव[3] ।

गङ्गेशोपाध्यायस्तु चिन्तामणौ निर्विकल्पकवादारम्भे प्रत्यक्षद्वैविध्यमेवं प्रत्यपीपदत् ।

क) तच्च प्रत्यक्षं द्विविधम् निर्विकल्पकं सविकल्पकं चेति । तत्र नामजात्यादियोजनारहितं वैशिष्ट्यानवगाहि निष्प्रकारकं निर्विकल्पकम् (त. चि. ८५७) ।

ख) सविकल्पकं च विशिष्टज्ञानम्, यथा गौरयमिति (तत्रैव ८८१) ।

---

1. श्रीमधुसूदनन्यायाचार्यः. "प्रत्यक्षप्रमाणविमर्शः," पृ. ३४६-३४७. *27th AIOC SP*; Kurukshetra, 1976.

2. अव्यभिचारिपदेनैव संशयज्ञाने निरस्ते सविकल्पकप्रत्यक्षावरोधार्थम् उपादीयमानं व्यवसायात्मकपदं साक्षात् सविकल्पकस्य वाचकमिति । [ता॰ टी. २२५]

3. त्रिलोचनगुरून्नीतमार्गानुगमनोन्मुखैः ।
यथान्यायं यथावस्तु व्याख्यातमिदमीदृशम् ॥ [तत्रैव २२६]

मणिकारानन्तरकालिकेन विश्वनाथन्यायपञ्चाननेनापि न्यायसूत्रवृत्तौ प्रत्यक्षव्याख्यानावसरे स्पष्ट्यकारि यत् अव्यपदेश्य-व्यवसायात्मकशब्दौ प्रत्यक्षविभागपराविति, अव्यपदेश्यं निर्विकल्पकं, व्यवसायात्मकं सविकल्पकमिति द्विविधं प्रत्यक्षमिति[1]। एवं च नवमशतकाब्दे वाचस्पतिमिश्रेण बीजरूपेण उपक्षिप्तोऽयमंशः त्रयोदशशतके मणिकारेण परिष्कृतः, पुनः सप्तदशशतके विश्वनाथेन न्यायसूत्रवृत्तौ सम्यगास्थित इति विज्ञायते ।

१-२-२ **भाट्टसिद्धान्तः**— भाट्टमतानुरोधं प्रत्यक्षमिदं निर्विकल्पक - सविकल्पकभेदेन द्विविधम् । बहुभिर्वादिभिः बहुधा निर्विकल्पक-सविकल्पकयोः अन्यतरत् खण्डितम् । किन्तु भाट्टैस्तावद् उभयमपि अङ्गयकारि ।

१-२-२-१ **निर्विकल्पकम्**— बालानां मूकादीनां च केनचन वस्तुना इन्द्रियसंनिकर्षे जाते 'इदमित्थम्' इति नामजात्यादिविशेषणानवगाहि संमुग्धाकारं यत् 'किंचिदिदमि'ति ज्ञानं जायते तदेव निर्विकल्पकमित्यभिधीयते । तथा चोक्तं श्लोकवार्तिके—

"अस्ति ह्यालोचनाज्ञानं प्रथमं निर्विकल्पकम् ।
बालमूकादिविज्ञानसदृशं शुद्धवस्तुजम् ॥" (श्लो. वा. १४७) इति । अत्र 'शुद्धवस्तुजम्' इत्यनेन जात्यादिवैशिष्ट्यानवगाहिवस्तुमात्रविषयकम् इत्यर्थलाभो भवति । इदमत्र अस्मा-

---

1. तस्य विभागः अव्यपदेश्यं व्यवसायात्मकमिति, निर्विकल्पकं सविकल्पकं चेति द्विविधं प्रत्यक्षमित्यर्थः । [न्या. वृ. २२]

भिरवगन्तव्यम् यत् - दार्शनिकेषु सर्वेष्वपि निर्विकल्पकप्रत्यक्ष-मधिकृत्यैवम् इदम्प्रथमतया कुमरिलेनैव सोदाहरणं निरूपित-मिति । (I. E. 266)

एवमेव इन्द्रियसंप्रयोगात्परं सामान्यविशेषज्ञानानवगाहि केवलवस्तुमात्रग्राहकमालोचनाज्ञानं निर्विकल्पकपदेनाख्यायमा-नम् अस्मदनुभवगोचरं वरीवर्ति, यस्य वानन्तरं पूर्वतनजाति-संज्ञाविशेषान् संस्मृत्य पुरोवर्तिवस्तु तथा विकल्पयितव्यम् । अतः अवश्यं निर्विकल्पकज्ञानं सविकल्पकपूर्ववर्ति अवश्यमभ्युप-गन्तव्यमिति शास्त्रदीपिकायां पार्थसारथिमिश्रः[1] ।

सर्वत्र हि विशिष्टबुद्धौ विशेषणज्ञानस्य कारणत्वम् इती-दमेव निर्विकल्पकसद्भावे प्रमाणमिति नैयायिकोपदर्शितमेव भाट्टानामपि सम्मतम् । वक्ष्यमाणश्लोकवार्तिकश्लोकपरिशील-नेनापि इदमेव स्पष्टीभवति ।

"न विशेषो न सामान्यं तदानीमनुभूयते ।
तयोराधारभूता तु व्यक्तिरेवावगम्यते ॥" (श्लो. वा. १४८) इति ।

---

1. प्रतीमो हि वयमक्षसन्निपातानन्तरम् अविभक्तसामान्यविशेषणविभागं संमुग्धवस्तुमात्रगोचरम् आलोचनाज्ञानम् । तदभावे तु विकल्प एव न जायेत । विकल्पयता हि पूर्वानुभूतं जातिविशेषं संज्ञाविशेषं चानुस्मृत्य तेन पुरःस्थितं वस्तु विकल्पयितव्यम् । नच अर्थमदृष्टवतः तत्स्मरण-माकस्मिकमेवोत्पद्यते । तस्मादस्ति निर्विकल्पकमिति ज्ञानम् । [शा. दी. ४०]

निर्विकल्पकज्ञाने जात्यादिकं नैव भासते किन्तु जात्याद्याधारभूता व्यक्तिरेव भासत इति अस्याभिप्राय: । उपर्युक्तशास्त्रदीपिकाकारोक्तिपरिशीलनेनापि जात्यादिकं विशेषणतया न भासते, व्यक्तिश्च जात्यादिविशेषणतया न भासते, किन्तु जात्यादिकं व्यक्तिश्च स्वरूपत: विशेष्यविशेषणभावं विना भासेते इति श्लोकवार्तिकस्य तात्पर्यमिति विज्ञायते[1] । अत एवं वक्तुं शक्यते यत् – अस्ति निर्विकल्पकप्रत्यक्षं किञ्चिदिदमिति वस्तुमात्रावगाहि ज्ञानमिति ।

गागाभट्ट: कथयति भाट्टचिन्तामणौ निर्विकल्पकस्वरूपमेवम्, यथा–"प्रकारताविशेष्यतादिविषयतारहितं ज्ञानं निर्विकल्पकम्" (भा. चि. १६) इति । तत्र इन्द्रियसंनिकर्षानुपदमेव केवलस्वरूपमात्रज्ञानं येन केनचिच्छब्देन वक्तुमशक्यं विशिष्टकल्पनाशून्यं यद् ज्ञानं जायते तत् निर्विकल्पकमिति मानमेयोदये नारायण: (मा. मे. १७) । उक्तपूर्वै: लक्षणैरिदं स्पष्टं भवति यत्–इन्द्रियसंनिकर्षानन्तरं जायमानं वस्तुस्वरूपमात्रावगाहि नामशून्यं संमुग्धज्ञानं निर्विकल्पकमिति ।

१–२·२-२ **सविकल्पकम्**— निर्विकल्पकानन्तरं 'गोविन्दोऽयम्' 'गौरयम्' 'शुक्लोऽयम्' इत्येवं विशेषणविशेष्यभावावच्छिन्नं यद् ज्ञानं नाम-जाति-गुण-द्रव्य-क्रियापञ्चकान्यतमप्रकारकं भवति तत्सविकल्पकम, यथा श्लोकवार्तिके कुमारिलभट्टैरभ्यधायि–

---

1. डा. एन्. एस्. रामानुजताताचार्य:, "निर्विकल्पकज्ञानविचार:", वासुदेवशास्त्र्यभिनन्दनग्रन्थ:, पृ. १५०-१६० । [दिल्ली, १९७३]

"ततः परं पुनर्वस्तु धर्मैर्जात्यादिभिः यया ।
बुद्ध्यावसीयते सापि प्रत्यक्षत्वेन सम्मता ।।" (श्लो. वा. १५०) इति ।

अत्र जात्यादीत्यादिपदेन द्रव्य-गुण-क्रिया-नाम्नां परिग्रहः। पञ्चधा हि विकल्पो भिद्यते । तादृशविकल्पसहितं सविकल्पकं प्रत्यक्षमित्युच्यत इति शास्त्रदीपिकायां पार्थसारथिमिश्रः[1] । निर्विकल्पकं तु अनेकाकारं वस्तु संमुग्धं गृह्णाति । सविकल्पकं तावत् एकैकाकारं जात्यादिकं प्रत्येकं विषयीकरोतीति तावद् द्वयोर्भेदः[2] ।

गागाभट्टेनापि पञ्चविधविकल्पविशिष्टतया समभिवर्णितमिदम्[3] । तन्मते लौकिकालौकिकसंनिकर्षजन्यत्वेनेदं द्विविधम् (भा. चि. २१) । संयोगसंयुक्ततादात्म्याख्यलौकिकसंनिकर्षजन्यम् आद्यम् । सामान्यलक्षणा-ज्ञानलक्षणाख्यालौकिकसंनिकर्षजन्यं द्वितीयम् ।

१-२-३ **प्राभाकरसिद्धान्तः**— प्राभाकरमते साक्षात्प्रतीतिः प्रत्यक्षमुच्यते । सा च प्रतीतिः सविकल्पकनिर्विकल्पकभेदेन द्विविधा । यथाऽभ्यधायि शालिकनाथेन -

---

1. यत् पश्चात् जातिद्रव्यगुणक्रियानामभिः पञ्चधा सविकल्पकेन विकल्प्यते गौरयम्, दण्डययम्, शुक्लोऽयं, गच्छत्ययम्, डित्थोऽयमिति [शा.दी.४१]
2. See Pant, A.S.V., "Epistemology - Pratyakṣa", P. 265. XXVIth Session, *AIOC*, SP, Ujjain : 1972.
3. सविशेष्यकं सप्रकारकं ससंसर्गकं वा ज्ञानं सविकल्पकम् । तच्च जाति-द्रव्य-गुण-क्रिया-नामविषयकतया पञ्चधा । [भा. चि. १७]

"सविकल्पाऽविकल्पा च प्रत्यक्षा बुद्धिरिष्यते ।
आद्या विशिष्टविषया स्वरूपविषयेतरा ॥" (प्र. प. १६०) इति ।

अत्र विकल्पः भेदको धर्मः जात्यादिः । तैश्च विकल्पैः सह वर्तत इति सविकल्पकम् । तच्च पञ्चधा भिद्यते, यथा— "घटोऽयम् शुक्लोऽयम्, गच्छति गौतमः, देवदत्तोऽयम्, दण्डी" चेति । (प्र. प. न्या. सि. १६१)

द्वितीयं प्रत्यक्षम् अविकल्पम्; अर्थात् निर्विकल्पकमिति। निर्गतः विकल्पः यस्मिन् इति निर्विकल्पकम् । विकल्पावस्था-प्राग्भवम् अक्षसंनिपातोत्पन्नं केवलवस्तुमात्रग्राहकं ज्ञानं निर्विकल्पकमुच्यते । अत्र यद्यपि छन्दोऽनुरोधं सविकल्पाऽविकल्पा चेति व्युत्क्रमेण संगृहीते । वस्तुतस्तु निर्विकल्पकं सविकल्पक-मित्येव क्रमः । तदेव द्वैविध्यं तन्त्ररहस्येऽप्युक्तम्, यथा - "तत्र वेद्यांशगोचरं प्रत्यक्षं द्विविधम् । निर्विकल्पक-सविकल्पकभेदात्" (त. र. ९) इति ।

१-२-३-१ **निर्विकल्पकम्** - निर्विकल्पकं हि प्रत्यक्षं 'स्वरूप-विषयेतरा' इत्यनेनोक्तं शालिकनाथेन । स्वरूपमात्रं हि द्रव्य-जातिगुणेषु प्रथमतः गृह्यते । तत्र स्वानुभव एव प्रमाणम् । विषयान्तरानुसन्धानशून्यः समाहितमनाः पुरुषः इन्द्रियसम्बद्धं वस्तु साक्षादेवोपलभत इति स्वज्ञानमेवात्र प्रमाणं भवतुमर्हति । नच निर्विकल्पकज्ञानस्य यदि वस्तुस्वरूपमात्रं विषय इत्युच्यते, यदि च तत्र न सामान्यवैशिष्ट्यं, तर्हि सौगतोक्तस्वलक्षण-

विषयस्वसमानयोगक्षेमं जायेत तावदिदमिति वाच्यम् । जात्याद्याकारावभासस्य तत्र स्पष्टत्वात् (प्र. प. १६२)। अतः निर्विकल्पकम् सामान्यविशेषविषयम् ।

तन्त्ररहस्यकारस्तु, 'निर्विकल्पकं स्वरूपविषयम् । प्रथमं हि स्वरूपमात्रज्ञानं जायेत द्रव्ये गुणे जातौ वा । तस्यां दशायां वस्त्वन्तरानुसन्धानशून्यतया जातेः अनुवृत्तिव्यावृत्तिबुद्धिः न भवति[1]' इत्यवोचत् ।

१-२-३-२ सविकल्पकम् - आद्या विशिष्टविषया इत्युक्ततया विकल्पसहितं ज्ञानं सविकल्पकमित्युक्तं भवति । एतच्च निर्विकल्पकपृष्ठभावि सामान्यं सामान्यरूपेण, विशेषं च विशेषरूपेण अवभासयति ।

ननु केवलं सम्बद्धार्थग्राहकत्वमेव इन्द्रियाणां युज्यते, न पुनः अनुवृत्तिव्यावृत्त्यनुसन्धानशक्तिरपि, इति लोकानुभवः । एवं च इन्द्रियसामर्थ्योत्पन्नं हि प्रत्यक्षमिति इन्द्रियाणां सामर्थ्याभावात् सामान्यविशेषयोः अनुवृत्तिव्यावृत्त्यंशौ कथं नाम प्रत्यक्षविषयौ भवेतामिति चेत् न । आत्मना तावत् इन्द्रियद्वारा संस्कारसहकारेण सामान्यविशेषात्मना वस्तु प्रत्येतुं शक्यत्वात् । इदं च यदि इन्द्रियाण्येव चेतनानि भवेयुः, अथवा ज्ञानानि वा,

1. तत्राद्यं स्वरूपविषयम् । तथा हि - इन्द्रियसम्प्रयोगानन्तरं प्रथमं द्रव्यगुणजातिषु स्वरूपमात्रज्ञानं जायते । तस्य च न द्रव्यमात्रं विषयः । जातिगुणयोरप्यवभासात् । अतः योग्यं सर्वमपीति निर्विकल्पकं स्वरूपविषयम् । [त. र. ९]

तदा नोपपद्यते[1]। निर्विकल्पकं सामान्यविशेषौ वस्तुद्वयं प्रतिपद्यते। तथापि तयोर्भेदस्तु न शक्यग्रहः। तस्य वस्तुभेदमात्रं न भेदबुद्धौ प्रयोजकम्। किन्तु धर्मान्तरज्ञानमपि तत्र सहकारि भवति। तन्त्ररहस्यकारस्तु एवमाह - "सविकल्पकदशायां तु तदनुसन्धाने पूर्वाकारावमर्शेन जातेरनुवृत्तिप्रतीतिः। अयं घटः, अयमपि घटः, न तु पटः इति विशिष्टप्रतीतिसंभवः" (त. र. ९) इति।

१-२-३-३ त्रिपुटीनिरूपणम्— "मेय-मातृ-प्रमासु सा" इत्यनेन प्राभाकरैः त्रिपुटीवादिभिः सा साक्षात्प्रतीतिः मेये यथा, तथा मातरि, प्रमायां च अङ्गीक्रियते। न केवलं प्रत्यक्ष एवेयं त्रिपुटी किन्तु स्मृत्यनुभवरूपेषु सर्वेषु ज्ञानेषु एते त्रिपुटीमङ्गीकुर्वन्ति, यथा घटमहं जानामि, घटमहं स्मरामि इति। अनुव्यवसायात्मकमेव ज्ञानमिति तेषां मतम्; न तु कदापि 'अयं घटः' इति।

ज्ञानमथवा मितिः, ज्ञाता अथवा माता, ज्ञेयमथवा मेयं चैतत् त्रितयं त्रिपुटीत्यभिधीयते। सर्वस्मिन् ज्ञाने आत्मनः कर्तृत्वमेव न तु कर्मत्वम्। परसमवेतक्रियाफलशालि खलु कर्म भवति। अतः आत्माजड इत्युच्यते। घटादिः विषयस्तु जड इत्यत्र नास्ति संशयः। यद्येवं ज्ञानस्यापि जडता स्यात्, तर्हि प्रसज्येत तावदान्ध्यं सर्वस्य जगतः। अतः ज्ञानस्य स्वप्रकाशत्वं अर्थात्मनोः प्रकाशकत्वं चाभ्युपेयम्। एवं च ज्ञानमाश्रयविधया-

1. भवेदेतदेवं यदीन्द्रियाण्येव चेतनानि स्युः, ज्ञानानि वा। आत्मा त्वेकः सर्वानुभवितव्यानुभविता संस्कारवशेन वस्त्वन्तरमनुसन्दधदिन्द्रियेण सामान्यविशेषात्मना वस्तु शक्नोत्येव प्रत्येतुम्। [प्र. प. १६४]

ऽस्मानं, विषयविधया घटपटादींश्च प्रकाशयेत् । अत एवोक्तं शालिकनाथेन प्रकरणपञ्चिकायाम् । यथा–

"सर्वविज्ञानहेतूत्था मितौ मातरि च प्रमा ।
साक्षात्कर्तृत्वसामान्यात् प्रत्यक्षत्वेन सम्मता ॥" (प्र.

प. १६७) इति । अयं भावः – ग्रहणस्मरणरूपप्रतीतिषु 'इदमहं जानामि', 'इदं स्मरामि' इति मात्रनुगमेन, कल्पनालाघवेन च प्रमातृ-प्रमिति-प्रमेयेषु त्रिष्वपि एकमेव ज्ञानम्[1] इति ।

१-२-४ समीक्षणम्— निर्विकल्पात्मकं एकमेव प्रत्यक्षमिति बौद्धाः, प्रत्यक्षं समस्तमपि सविकल्पात्मकमेवेति जैनाश्च सङ्गिरन्ते । सविकल्पकादतिरिक्ततया निर्विकल्पकं नास्तीति भर्तृहरिरप्येवमवादीत्, यथा –

"न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादृते ।
अनुविद्धमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन गम्यते ॥"

(वा. प. १-१२३) इति । एवं च सति तद्विरुद्धतया नैयायिकैः भाट्टैः प्राभाकरैश्च निर्विकल्पकसविकल्पकरूपेण प्रत्यक्षद्वैविध्यं ऐककण्ठ्येनाभ्युपगतम् । विशेषतश्च नैयायिकोक्तप्रक्रियैव (I.E.250) अत्र मीमांसकैः आवश्यकपरिष्कारैस्सह अनुसृतेति वक्तुं शक्यते[2] । शाबरभाष्ये निरालम्बनप्रत्ययनिरसनप्रस्तावे

---

1. या काचिद् ग्रहणस्मरणरूपार्थप्रतीतिः. तत्र साक्षादात्मा भाति । न ह्यर्थविभासिन्यात्मनि अनवभासमाने विषया भासन्ते । सर्वा हि प्रतीतिरेवमुपजायते 'अहमिदं जानामी'ति; न पुनर्जानातीत्येवं काचिद् बुद्धिरस्ति । [प्र. प. १६८]

2. See Varadachari, V. "A note on the Nirvikalpaka and Savikalpaka perceptions in Indian Philosophy", S.V.U.O.J. Vol. VI. 1963.

अव्यपदेश्यपदं विभिन्नार्थे प्रयुक्तम् । न निर्विकल्पकप्रत्यक्षपरतयेति अस्माभिरवगन्तव्यम्[1] ।

अपि च भाट्टैः सविकल्पकनिरूपणावसरे नैयायिकापेक्षयाऽपि विशदतया पञ्च विकल्पाः नाम-जाति-गुण-द्रव्य-क्रियाख्याः अङ्गीकृताः सोदाहरणं प्रतिपादिताश्च (श्लो. वा. १५०), यतश्चेदं ज्ञानं सविकल्पकमित्याख्यायते प्राभाकरैः निर्विकल्पकं प्रत्यक्षम् अविकल्पप्रत्यक्षमिति व्यवहृतम् । सविकल्पके एभिरपि पञ्च विकल्पाः भाट्टाभ्युपगताः स्वीकृताः (न्या. सि. १६१) ।

अव्यपदेश्यादिपदाभ्यां सूत्रकारेणैव प्रत्यक्षविभागः कृत इति निरूपयतः वाचस्पतिमिश्रस्य अभिप्रायं डा. डी. एन्. शास्त्रिप्रभृतयः जयन्तभट्टानुरोधिनः नाभ्युपयन्ति । 'अव्यभिचारिपदस्य मध्ये प्रविष्टत्वात्' इति हेतुस्तैः प्रदर्शितः । स्वतन्त्रेच्छस्य सूत्रकारस्य सरणेः अनवगमननिबन्धनं हि तदिति नोपादेयम् । वाचस्पतेः पक्ष एवादर्तव्यः (I.T.K 73) ।

अथ तावत् प्राभाकरैः मेये, मातरि, प्रमायां च त्रिपुटीप्रत्यक्षमभ्युपगम्यते । न केवलं प्रत्यक्ष एव तैः त्रिपुटी प्रतिपाद्यते, किन्तु स्मृत्यनुभवरूपेषु सर्वेष्वपि ज्ञानेष्विति अन्यदेतत् । साम्प्रतं प्राप्तकालं तद्विचारमत्रैवमुपस्थापयामः ।

१-२-४-१ त्रिपुटीप्रत्यक्षविचारः— ननु ज्ञानस्य स्वयंप्रकाशत्वम् अङ्गीकुर्वन्ति प्राभाकरा इति न परोक्षं प्रेक्षावताम् ।

1. न चार्थव्यपदेशमन्तरेण बुद्धेः स्वरूपोपलम्भनम् । तस्मान्नाव्यपदेश्या बुद्धिः । अव्यपदेश्यं च नः प्रत्यक्षम् । [शा. भा. ८६-८७]

तेषां मते आत्मनः प्रत्यक्षत्वं स्वप्रकाशसंविदाश्रयत्वात् उपपद्यते इति चेत्[1], मैवम् । घटस्येवार्थस्य आत्मनोऽपि ग्राह्यत्वावश्यम्भावात् । यथा घटः इन्द्रियेण संयोगाख्यसंनिकर्षद्वारा गृह्यते तथा आत्मापि अर्थः आन्तरेणेन्द्रियेण मनसा संयोगरूपसंनिकर्षद्वारा गृह्यते[2] । नहि नाम आत्मनः स्वप्रकाशसंविदाश्रयत्वेन कुत्रापि प्रसिद्धिः । संविद एव स्वप्रकाशकत्वस्य असिद्धत्वात् । विषय-विषयिज्ञानेन आत्मनः भासमानतायाः अनुपपत्तेश्च । इदं खलु न सम्भवदुक्तिकम् यत् अन्यविषयज्ञाने अन्यस्य स्फुरण संभवतीति । स्फुरणे वाच्ये तदवेद्यत्वं प्रसज्येत । उक्तं हि शालिकनाथेन "यस्यां संविदि योऽर्थोऽवभासते स तस्या विषयः" (प्र. प. ४०६) इति । लोके च 'घटज्ञानवानहम्' इति आत्मनः ज्ञानाश्रयत्वं सर्वानुभवसिद्धम् । अतः कुतः स्वप्रकाशत्वम्? इति । न 'चायं पुरुषः स्वयंज्योतिः' इत्यागमवचनात् सुस्थमेवात्मनः स्वप्रकाशकत्वमिति वाच्यम् । अनुभवविरोधेन ग्रावप्लवनादिवाक्यवत् उपचरितार्थत्वात् । अतः न त्रिपुटीप्रत्यक्षम् अभ्युपगन्तव्यमिति (त. भा. प्र. १२३)। एवं च त्रिष्वपि मतेषु निर्विकल्पकसविकल्पकभेदेन द्विविधं प्रत्यक्षमिति न कोऽपि विरोधः ।

---

1. सर्वाः प्रतीतयः 'इदमहं जानामि' इत्येवमाकाराः ज्ञातारं, ज्ञानं, ज्ञेयं चोल्लिखन्त्यो जायन्ते । तत्र आत्मा कर्तृत्वेन, ज्ञेयं कर्मतया, ज्ञानं क्रियात्वेन भासते । अतो ज्ञातृज्ञेयस्वविषयं ज्ञानमनुभूयत इति त्रिपुटीप्रत्यक्षवादिनः । [त चि. ८४३]

2. एवं मनसा आन्तरेणेन्द्रियेण यदात्मविषयं ज्ञानं 'जन्योऽहमिति' तत्रा मन इन्द्रियम्, आत्मार्थः । अनयोः संनिकर्षः संयोग एव । [त. भा. ३४]

१-३ इन्द्रियलक्षणम्

१-३-१ न्यायसिद्धान्तः— भाष्यकारेण वात्स्यायनेन स्वविषयग्रहणलक्षणत्वम् इन्द्रियसामान्यलक्षणमित्युक्तम् (न्या. भा. ४११)। 'करणभावात् स्वविषयग्रहणलक्षणत्वम् इन्द्रियाणाम्' इति न्यायवार्तिके उद्द्योतकरेणाभिहितम् (न्या. वा. ४११)। तात्पर्यटीकाकारेण वाचस्पतिमिश्रेणाभ्यधायि यथा– "यत् शरीरेण संयुक्तं सत् कारकदोषव्यतिरिक्तं साक्षात्प्रतीतिसाधनं तदिन्द्रियमिति सामान्यलक्षणं सूचितम्" (ता. टी. ४१२) इति।

इन्द्रियसूत्रावतरणिकायां वात्स्यायनेन 'भोगसाधनानि पुनः' इत्युक्तम् (न्या. भा. ३२)। इन्द्रियाणां साक्षात्प्रतीतिसाधनत्वे वक्तव्ये भोगसाधनतया तेषां निर्देशः निर्वेदौपयिकतयेति ज्ञातव्यम्। भोगो हि नाम सुखदुःखसाक्षात्कारः। घ्राणादीन्द्रियाणां परम्परया भोगसाधनत्वं, मनसस्तु साक्षात् तत्साधनत्वमिति यावत्।

जयन्तभट्टेनापि विषयोपलब्धिकारणत्वम् इन्द्रियसामान्यलक्षणम् इत्युदटङ्कि[1]। इन्द्रियसूत्रस्थेन्द्रियपदेन घ्राणाद्यन्यान्यत्वम् इन्द्रियसामान्यलक्षणमित्यपि सूत्रकारेण सूचितमिति विश्वनाथन्यायपञ्चाननः अभिप्रैति[2]। प्रत्यक्षजनकतावच्छेदकतया इन्द्रियत्वम् अखण्डोपाधिरूपमिति अन्येषां मतमपि तत्रैव न्याय-

---

1. अत्रेन्द्रियाणां विषयोपलब्धिकारणत्वं सामान्यलक्षणं प्रसिद्धमेव। [न्या. म. ४७६]

2 अत्र चैतानि इन्द्रियाणीति वदता घ्राणाद्यन्यान्यत्वं लक्षणमिति सूचितम्। [न्या. सू. २३]

सूत्रवृत्तौ तेनानूदितम् (न्या. वृ. ३३)। "साक्षात्कारिज्ञानकरणमिन्द्रियम्" (स. प. २३) इति सप्तपदार्थ्यां शिवादित्यमिश्र: इन्द्रियलक्षणमभ्यधात्। उदयनाचार्येण तु लक्षणावल्याम् - 'शरीरसंयुक्तमपरोक्षप्रतीतिसाधनमतीन्द्रियमिन्द्रियम्' (लक्ष. ३) इत्यभाणि। चिन्तामणौ गङ्गेशोपाध्यायस्तु लक्षणद्वयम् इन्द्रियस्य सञ्चिरते स्म–'स्मृत्यजनकज्ञानहेतुमनःसंयोगाश्रयत्वम्'; "शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वम्" (त. चि. ५८७–५८९) इति।

१-३-२ भाट्टसिद्धान्तः— भाट्टमतानुरोधं स्वसंयुक्तार्थविज्ञानजनकक्षममिन्द्रियमिति इन्द्रियस्वरूपमभिवर्णितं शास्त्रकारैः। अलक्षि चैवमिदं पार्थसारथिमिश्रेण शास्त्रदीपिकायाम्– "यत् सम्प्रयुक्तेऽर्थे विशदावभासं विज्ञानं जनयति तदिन्द्रियम्" (शा. दी. ३६) इति। गागाभट्टेन तु भाट्टचिन्तामणौ त्रीणि इन्द्रियलक्षणानि अभिहितानि। यथा - "इन्द्रियत्वं सम्बद्धार्थविशदावभासकत्वम्; अपरोक्षज्ञानजनकद्रव्यत्वं वा; ज्ञानानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वं वा" (भा. चि. २५) इति।

१-३-३ प्राभाकरसिद्धान्तः— नैयायिकानामिव एतेषामपि इन्द्रियाणां भोगसाधनस्वरूपं लक्षणमविरुद्धम्। प्राभाकरग्रन्थेषु विशेषतः इन्द्रियलक्षणादर्शनात् अत्र एतावता तूष्णीं स्थीयते।

१-३-४ समीक्षणम्— इन्द्रियलक्षणनिरूपणावसरे प्राचीनभाट्टैः प्राभाकरैश्च नैयायिकमतं स्वीकृतम्। नवीनेनापि भाट्ट-

मार्गानुयायिना गागाभट्टेन मणिकारमार्ग एव सामोदम् अन्वसारि ।

मणिकारोक्तलक्षणद्वयमन्तरा इतरल्लक्षणजातम् अन्योन्याश्रयदोषदुष्टमिति स्पष्टमेव तत्तल्लक्षणपङ्क्तिमात्रपठनेन सम्यगवगच्छामः । अत एव मणिकारेण अन्योन्याश्रयदोषरहितं निपुणतरं परिष्कृत्य प्रतिपादितं लक्षणद्वयं निर्दुष्टं सर्वेष्वपि लक्षणेष्विति प्रतिभाति ।

गागाभट्टेन भाट्टचिन्तामणावुक्तेषु त्रिष्वपि लक्षणेषु आद्यं द्वितीयं च अन्योन्याश्रयदोषग्रस्ते एव । द्वितीयं तु लक्षणं मणिकारोक्तद्वितीयलक्षणच्छायारूपमिति तत्रैवान्तर्भावमर्हति ।

एवं च नैयायिकप्रवरगङ्गेशोपाध्यायनिरूपितं लक्षणद्वितयम् इन्द्रियविषये समीचीनं सर्वसम्प्रतिपन्नमिति भावः ।

१–४ **इन्द्रियविभागः**

१–४-१ न्यायसिद्धान्तः— इन्द्रियाणि तावत् घ्राण-रसन-चक्षुः-त्वक्-श्रोत्रभेदेन पञ्चविधानि । तथा च गौतमसूत्रम्— "घ्राणरसनचक्षुस्त्वक्श्रोत्राणि इन्द्रियाणि भूतेभ्यः" (न्या. द. १-१-१२) इति । एतानि च बाहिराणि इन्द्रियाणि भूतप्रकृतिकानि । आन्तरस्य तु मनसः न तथाभावः । अत एव सूत्रकारेणापि इन्द्रियप्रकरणादन्यत्र मनसः प्रसङ्गः कृतः । न खल्वत्र मनसः कथापि कृता । आभ्यन्तरं हीन्द्रियं मनः, तच्चा-

भौतिकं सर्वविषयम् । शिष्टानि तावत् पञ्च बाह्येन्द्रियाणि प्रतिनियतविषयग्रहणपटूनि भौतिकानि[1] ।

पञ्चानामेतेषामिन्द्रियाणां कारणानि पुनः पञ्च भूतानि पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशानि[2] । यथाक्रमं पृथिव्यादिभूतगुणाः गन्ध-रस-रूप-स्पर्श-शब्दाः इन्द्रियार्थाः[3] । शास्त्रान्तरप्रथितानि वाक्पादादीनि कर्मेन्द्रियाणि नैयायिकैः नाभ्युपगम्यन्ते ।

पञ्चानामिन्द्रियाणामेषां विशेषलक्षणानि तु प्रमाणवत् समाख्यानिर्वचनसामर्थ्यात् बोद्धव्यानि । जिघ्रत्यनेनेति घ्राणम् । घ्रेयं गन्धं गृह्णातीति । अर्थात् गन्धोपलब्ध्यसाधारणकारणं घ्राणमिति सिद्धम् । रसयत्यनेनेति रसनम्; रसं गृह्णातीति । रसोपलब्ध्यसाधारणकारणं रसनम् । चष्टे अनेनेति चक्षुः रूपं पश्यतीति । रूपोपलब्ध्यसाधारणकारणं चक्षुरिति । स्पृशत्यनेनेति स्पर्शनम्; स्पर्शं गृह्णातीति । स्पर्शोपलब्ध्यसाधारणकारणं स्पर्शनम् । अथवा त्वक् । त्वक्प्रस्थानमिन्द्रियं त्वक् । तदुपचारः स्थानात् । शृणोत्यनेनेति श्रोत्रम् (न्या. भा. ३२) । एतानि चेन्द्रियाणि स्वस्वविषयमात्रग्रहणपटूनि इति प्रागवोचाम ।

---

1. इन्द्रियस्य वै सतो मनस इन्द्रियेभ्यः पृथगुपदेशो धर्मभेदात् । भौतिकानीन्द्रियाणि नियतविषयाणि, सगुणानां चैषां इन्द्रियभाव इति, मनस्त्वभौतिकम्, सर्वविषयं च । [न्या. भा. २१]

2. पृथिव्यप्तेजोवायुराकाशमिति भूतानि । [न्या. द. १-१-१३]

3. गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः । [तत्रैव १-१-१४]

अत्र त्वगित्यनेन न केवलं बाह्यं चर्म विवक्षितम् । किन्तु सकलशरीरव्यापि चर्म । अत एव हिमशिशिरसलिलपानावसरे अन्तः हृदयेऽपि शीतस्पर्शोपलम्भः (न्या. म. ४७७) । एवमेव श्रोत्रेन्द्रियमपि आकाशैकदेशतया अनाश्रितमपि कर्णशष्कुल्यवच्छेदेन तथा व्यवह्रियते । इमानि चेन्द्रियाणि स्वविषयग्रहणपटूनि आत्मनो भोगसाधनानि भवन्तीति संसारकारणानीति हेतोः नैयायिकैः हेयकोटौ निविष्टानि ।

ननु कथं नाम पञ्चत्वमिन्द्रियाणामुपपद्य ? द्वे चक्षुषी, द्वे श्रोत्रे इति व्यवहारोपलम्भात् सप्तेन्द्रियाणीति चेत्, न । सव्येनेन्द्रियेण अनुभूतस्य तदितरेण प्रत्यभिज्ञानस्यानुभवसिद्धतया[1] चक्षुस्त्वजातेः, तथा श्रोत्रत्वजातेश्च एकत्वाभ्युपगमेन एकमेव चक्षुः, तथा एकमेव श्रोत्रमिति अङ्गीकारात्[2] । घ्राणवंशव्यवधानेन एकमेव चक्षुः द्विधा दृश्यत इति तथा भाक्तो हि व्यवहारः लोके दरीदृश्यते । तथा एकमेव श्रोत्रम्, कर्णविवरद्वयानुस्यूतमपि खलु आकाशं एकमेव । तत्कार्यमपि श्रवणरूपमद्वितीयम् । अतः द्वे श्रोत्रे इति शष्कुलीभेदात् भाक्तो व्यवहारः ।

एवं च बाह्यार्थग्रहणपटूनि इन्द्रियाणि पञ्चैवेति आन्तरं च एकमेवेन्द्रियं मन इति च सिद्धम्[3] । इमानि चेन्द्रियाणि

1. सव्यदृष्टस्येतरेण प्रत्यभिज्ञानात् । [न्या. द. ३-१-७]

2. तेनाधिष्ठानभेदेऽपि कार्यैकत्वस्य दर्शनात्
तत्सामान्यस्य चैकत्वादेकत्वं श्रोत्रचक्षुषोः ॥ [न्या. म. ४८२]

3. न्यूनाधिकत्वशमनादत इन्द्रियाणि पञ्चैव बाह्यविषयाधिगमक्षमाणि ।
अन्तः सुखादिविषयग्रहणोपयोगि षष्ठं मनस्तु कथयिष्यति सूत्रकारः ॥
[न्या. म. ४८४]

प्राप्यकारीणि। करणत्वात्। वास्यादिवत्। करणं वास्यादि प्राप्यकारि दृष्टम्। तथा चेन्द्रियाणि। तस्मात् प्राप्यकारीणीति (न्या. वा. २०३)।

१-४-२ भाट्टसिद्धान्तः— तच्चेदमिन्द्रियं भाट्टमतानुरोधमपि बाह्याभ्यन्तरभेदेन द्विधा भिद्यते। बाह्यं च घ्राण-रसन-चक्षुः-त्वक्-श्रोत्ररूपेण पञ्चविधम्। आभ्यन्तरमेकमेव मनः। तत्र घ्राणरसनचक्षुस्त्वचां चतुर्णामिन्द्रियाणां पृथिव्यप्तेजोवायुप्रकृतित्वं न्यायदर्शन इवात्राप्यभ्युपगम्यते[1]। आकाशात्मकतया नैयायिकैः प्राभाकरैश्चाभ्युपगतं श्रोत्रं भाट्टैस्तथा नाङ्गीक्रियते। नयेऽस्मिन् तस्य दिगात्मकत्वं निश्चप्रचम् (भा. चि. १५)। तथा हि–अध्रिगुप्रैषे हि तस्य दिश्येव लयः श्रूयते (तै. ब्रा. ३-५-६)। श्रुतिश्चैवं वर्तते, यथा- "दिशः श्रोत्रं भूत्वा कर्णौ प्राविशन्" (त. सि. र. ३४) इति। वार्तिककारस्य कुमारिलभट्टस्यापि अयमेवाभिप्रायः[2]।

तैजसं चक्षुः, आप्यं रसनम्, पार्थिवं घ्राणम्, वायवीया त्वक्, दैशिकं च श्रोत्रमिति कश्चन पक्षः। नैयायिकानां प्राभा-

---

1. चक्षुर्नाम कनीनिकान्तरगतं तेजोऽथ जिह्वाग्रगः
तोयांशो रसनं क्षितेरवयवो घ्राणं च घोणोदरे।
सर्वाङ्गप्रसृताश्च मारुतलवाः त्वङ्नाम कर्णोदर-
व्योमैव श्रवणं मनस्तु विभु तद्देहे च कार्यावहम्॥ [मा. मे. ९]

2. तस्माद् दिग्द्रव्यभावो यः पुण्यापुण्यवशीकृतः।
कर्णच्छिद्रपरिच्छिन्नः श्रोत्रं संस्क्रियते च सः॥ [श्लो. वा.]

कराणां च तस्य श्रोत्रस्य आकाशात्मकत्वम् इत्यन्यः पक्षः (मा. मे, १०)।

इयान् विशेषः । बाहिराणामिन्द्रियाणां भूतात्मकत्वं दृष्टमिति, चतुर्णामिन्द्रियाणां पृथिव्यादिप्रकृतिकत्वे सिद्धे अवशिष्टस्याकाशस्यैव भूतस्य श्रोत्रत्वं परिशेषात् सिध्यतीति (मा. मे. १०)।

१-४-३ प्राभाकरसिद्धान्तः— इन्द्रियाणि तावत् प्राभाकरैः घ्राण-रसन-नयन-त्वक्-श्रवणानि पञ्च बाह्यानि, तथा मनः इत्यान्तरमेकं चाङ्गीकृतानि[1]। एषु चेन्द्रियेषु आद्यानि चत्वारि तावत् पृथिव्यप्तेजोवायुप्रकृतीनि इत्यत्र तार्किकाणां, भाट्टानां, प्राभाकराणां च नास्ति अभिप्रायभेदः। किन्तु पञ्चमे श्रोत्रे तावद्विरोधः। भाट्टैस्तावत् श्रोत्रस्य दिगात्मकत्वमभ्युपेयते। प्राभाकरास्तु नैयायिकैस्समं तस्य आकाशात्मकतामेवाङ्गीकुर्वन्ति। तन्मते शब्दस्य गुणत्वाभ्युपगमात्।

ननु शब्दः नैव गुणो भवितुमर्हति। द्रव्यत्वेन वादिभिरङ्गीकृतत्वात्। यथा चाहुः—

"वर्णात्मकाश्च ये शब्दाः नित्याः सर्वगतास्तथा।
पृथग्द्रव्यतया ते तु न गुणाः कस्यचिन्मताः॥" (सा. त. कौ. ९२) इति।

---

1. कानि पुनरिन्द्रियाणि? घ्राण-रसन-नयन-त्वक्-श्रवणानि बाह्यानि, आन्तरं च मनः। (प्र. प. १४७)

एवं शब्दस्य द्रव्यत्वमेवेति चेत्, तन्मन्दम् । शब्दस्य एकेन्द्रियग्राह्यतया रूपादिवत् गुणत्वस्यैव सिद्धेः । एवं च शब्दगुणकं श्रोत्रमिति आकाशस्य शब्दगुणकस्यैव श्रोत्रत्वमिति सूपपादम् ।

१–४-४ समीक्षणम्— ज्ञानार्थकात् इन्द्रिशब्दात् समुद्भूत इन्द्रियशब्दः । इन्द्रियाणीमानि अहङ्कारप्रकृतिकानीति साङ्ख्यानां वेदान्तिनां च सिद्धान्तः[1] । रूपाख्यात् भौतिकद्रव्यात् इमानि जायन्त इति बौद्धानां पन्थाः (न्या. म. ४९) । जैनैश्चैवं चिन्त्यते यत् पुद्गलाख्यात् द्रव्यविशेषादिन्द्रियाणि समुत्पद्यन्त इति (न्या. म. ५३) । एतद्भिन्नतया नैयायिकैः मीमांसकैश्च भूतप्रकृतिकत्वम् इन्द्रियाणामभ्युपगतम् ।

इन्द्रियविभागविषयेऽपि दार्शनिकानां दृष्टिः नैकविधा । त्वगेकमेवेन्द्रियमिति वदन्ति केचन तत्त्वशास्त्रविदः[2] । साङ्ख्यैस्तावत् कैश्चिद्दश, द्वादश, त्रयोदश चेन्द्रियाणि अङ्गीकृतानि । ईश्वरकृष्णेन त्रयोदशेन्द्रियाणि अभ्युपगतानि[3] । अभिधर्मकोशे वसुबन्धुना द्वाविंशेन्द्रियाणि प्रतिपादितानि (अ. को. ४६१) । किन्तु कर्मेन्द्रियाणाम् इन्द्रियत्वमनभ्युपगच्छद्भिः नैयायिकैः

---

1. सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतादहङ्कारात् । (सा. त. कौ. २५)

2. न चासत्यां त्वचि किञ्चिद्विषयग्रहणं भवति; यया सर्वेन्द्रियस्थानानि व्याप्तानि, यस्यां च सत्यां विषयग्रहणं भवति, सा त्वगेकमिन्द्रियमिति । [प्र. भा. ३-१-५५, न्या. म. २. ५३]

3. करणं च त्रयोदशविधम् । [सा. त. कौ. ३२]

मीमांसकैश्च पञ्चैव ज्ञानेन्द्रियाणि बाह्यानि स्वीकृतानि। आन्तरं चैकं मनः। गौतमसूत्रेष्वेव इन्द्रियाणां स्पष्टतया निर्दिष्टत्वात् प्राचीनमीमांसाग्रन्थेषु तदुल्लेखस्यानुपलम्भात् तदनन्तरकालिकैः भाट्टैः प्राभाकरैश्च मीमांसकैः स एव पन्थाः अनुसृत इति वक्तुं शक्यते।

नैयायिकैः प्राभाकरैश्च श्रोत्रस्याकाशात्मकत्वं समास्थितम्। भाट्टैस्तु तस्य दिगात्मकत्वम् प्रतिपादितम्। बाहिराणाम् इन्द्रियाणां भूतप्रकृतिकत्वं तेषामपि इष्टमेव। चक्षुरादीनां चतुर्णामिन्द्रियाणां पृथिव्यादिभूतप्रकृतिकत्वे सिद्धे अवशिष्टस्य श्रोत्रस्य आकाशात्मकत्वमेवोचितमिव प्रतिभाति। अग्निगुप्रैषमन्तरा अन्यस्य प्रमाणस्य तस्य दिगात्मकत्वनिरूपकस्यानुपलम्भात्। अतः श्रोत्रमाकाशात्मकमेवेति सारः॥

१–५ मनोनिरूपणम्

१–५-१ न्यायसिद्धान्तः— स्मृत्यनुमानागमसंशयप्रतिभास्वप्नज्ञानोहाः सुखादिप्रत्यक्षमिच्छादयः (न्या. भा. ३६) युगपद् ज्ञानानुत्पत्तिश्च (न्या. द. १-१-१६) मनसो लिङ्गम्। सत्स्वपि इन्द्रियार्थसंनिकर्षेषु ज्ञानानि तावत् युगपत् न संभवन्ति। तेनेदं ज्ञायते यत् अस्ति तत्तदिन्द्रियसंयोगि, सहकारि, निमित्तान्तरम् अव्यापि, यस्य संनिधेः ज्ञानमुत्पद्यते, असंनिधेश्च नोत्पद्यत इति। अपिच सुखसाक्षात्कारः सकरणकः, जन्यसाक्षात्कारत्वात्। तत्करणत्वं न बाह्येन्द्रियाणाम्। इतरबाधनिश्चयसहकृतादनुमानात् सुखसाक्षात्कारः क्लृप्तेन्द्रियादतिरिक्तेन्द्रियकरणक इत्यनुमितिर्भवति। तादृशविलक्षणेन्द्रियमेव मनः।

एवं सुखादिकं चासमवायिकारणकम्, भावकार्यत्वात्, घटवत् । तच्चासमवायिकारणं संयोगादतिरिक्तं न भवति । पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिग्भिस्सह संयोगो न भवतीति, इतरबाधनिश्चयसहकृतादनुमानात् सुखादिकं पृथिव्यप्तेजोवाय्वाकाशकालदिग्वृत्तिसंयोगासमवायिकारणकम् इत्यनुमितिः भवति । संयोगस्य द्विनिष्ठतया तत्रैकं द्रव्यमात्मा । तद् द्वितीयं द्रव्यमेव मन इति[1] मनसः सिद्धिः ।

इदं च मनः न भौतिकम्, नच नियतविषयम् । सर्वविषयं चेदं मनः सकलबाह्येन्द्रियाधिष्ठानतया तदधिगम्यसुखादिविषयग्राहित्वाच्च । चक्षुरादिबाह्येन्द्रियाणां मनोऽधिष्ठितानामेव स्वस्वविषयग्रहणसामर्थ्यम् । अत एव इन्द्रियार्थैः रूपरसादिभिः इन्द्रियाणां सत्स्वपि संनिकर्षेषु युगपत् रूपरसादिज्ञानानामनुत्पत्तिः । एकस्मिन् क्षणे मनसः बहुभिरिन्द्रियैः संयोगस्यासंभवात् । अत एव चञ्चलानामिन्द्रियाणां सारथितया मनः प्रकीर्त्यते, हेयं चेदमित्युपदिश्यते[2] च ।

---

1. नन्विन्द्रियजन्यत्वं सुखादिप्रत्यक्षाव्यापकं प्रत्यक्षलक्षणमिति चेत् न । ज्ञातकरणाजन्यः सुखाद्यनुभवः इन्द्रियजन्यः जन्यप्रत्यक्षत्वात्, रूपप्रत्यक्षवत्, जन्यसाक्षात्कारस्य इन्द्रियजन्यत्वादिति तत्रापि तल्लक्षणसत्त्वात् । स्पर्शाद्यविषयत्वेन त्वगादिना नार्थान्तरम्, गन्ध-रस-रूप-स्पर्शेष्वेकैकमात्र-साक्षात्काराजनकत्वेन पृथिव्यादिभेदसिद्धौ निःस्पर्शत्वाद्यवात् निरवयवं च मनः । (त. चि. ८२३)

2. विदधत्सुखादिभोगं वहच्च तरलेन्द्रियाश्वसारथिताम् ।
बन्धनिमित्तं मन इति मनस्विना यत्नतो हेयम् ।। [न्या. म. ४९८]

प्रतिशरीरमेकैकं मनः अभ्युपगन्तव्यम् । यदि अनेकानि मनांसि प्रतिशरीरमङ्गीक्रियन्ते तर्हि ज्ञानयौगपद्यप्रसङ्गः । तच्च मनः क्रियावत्; निष्क्रियेण इन्द्रियाण्यधिष्ठातुमशक्यत्वात् । क्रियावत्त्वादेव च तत् मूर्तमित्युच्यते । नित्यं च तत् निरवयवमित्युच्यते । वेगवच्च तत् । अन्यथा आशु सञ्चारानुपपत्तेः । अचेतनं च तत्; तस्य करणत्वात् । एकस्मिन् शरीरे चेतनद्वयासमावेशात् (न्या. म. ४९८) ।

ननु मनः विभु, सर्वदा स्पर्शरहितद्रव्यत्वात्, विशेषगुणशून्यद्रव्यत्वात्, नित्यत्वे सत्यनारम्भकद्रव्यत्वात्, ज्ञानसमवायिकारणसंयोगाधारत्वात् इति चेत् - न । चतुर्णामपि हेतूनाम् एतेषां स्वरूपासिद्धत्वात् । तथा हि - सुखाद्युपलब्धिक्रियायाः करणतया हि मनोऽनुमितिः । तदा हि न द्रव्यत्वमस्य सिध्यति । अद्रव्यस्यापि करणत्वोपपत्तेः । अथ सुखाद्युपलब्ध्याः साक्षात्कारितया मनसः इन्द्रियतया अनुमितौ निरुपाधेः व्यापकस्य इन्द्रियत्वं नोपपद्यत इति उपाधिः कश्चन वक्तव्यः । यदि कर्णशष्कुलीवत् नियतस्य कस्यचनावयवस्य उपाधित्वं कल्प्यते, तदा तदवच्छेदेनैव वृत्त्युपपत्तिः । दृष्टे च तस्मिन्नवयवे भवेदवश्यं वृत्तिनिरोधः श्रवणेन्द्रियवत् । यदि शरीरं कृत्स्नमेवोपाधिः तर्हि तदवच्छेदेन वृत्तिलाभो ह्यनपलपनीयः । तदा 'शिरसि मे वेदना,' 'पादे मे सुखम्' इत्याद्यव्याप्यवृत्तित्वप्रतीत्यनुपपत्तिः । विभुकार्याणाम् असमवायिकारणानुरोधेन देशनियमाभ्युपगमात् । अतः विलक्षणमेवैकम् अतीन्द्रियमुपाधितया कल्पनीयम् । एवं च तस्येन्द्रियत्वे स्वाभाविके अधिककल्पने प्रमाणाभावात् संभवति

धर्मिग्राहकप्रमाणबाधः । अतः अणु मनः इत्यङ्गीकार्यम् । अत एव सूत्रकारेणापि कण्ठरवेणैवोक्तं तस्याणुत्वम्[1] । एवमेव च वैशेषिकदर्शनेऽपि मनसः अणुत्वं स्पष्टमुक्तम्[2] ।

१-५-२ भाट्टसिद्धान्तः— भाट्टमतेऽपि आन्तरमिन्द्रियं मन इत्यवोचाम । तच्चैवं साध्यते - "सुखादिसाक्षात्कारः इन्द्रियजन्यः । साक्षात्कारत्वात्, रूपसाक्षात्कारवत्" । इत्यनुमानेन तत्करणतया सिध्यति किञ्चिदिन्द्रियम् । तच्च चक्षुरादिबाह्येन्द्रियं न भवति इति आन्तरं मन.संज्ञकम् इन्द्रियं कल्प्यते । तच्च मनः विभु वा अणु वेति विचिकित्सायां प्राभाकरैः तस्याणुत्वं नैयायिकैरिवाभ्युपगम्यते । मीमांसका हि मनोवैभववादिन इति शास्त्रान्तरेषु च तन्मतमनूद्य दूष्यते । कौमारिला मनोवैभववादिन इति वरीवर्ति महती प्रसिद्धिः[3] । मनोवैभवसाधकयुक्तयः मानमेयोदयकर्त्रा नारायणेनैवं प्रदर्शिताः, यथा— "सुखाद्यापरोक्ष्यसाधनेन्द्रियत्वेन कल्प्यमन्तरिन्द्रियं विभुपरिमाणमस्पन्दं च मनः । अणुपरिमाणं चञ्चलं च मन इति केचिदूचिरे । तदसङ्गतम् । मनो विभु स्पर्शानर्हद्रव्यत्वात्, अनारभ्यारम्भकद्रव्यत्वाद् वा, ज्ञानासमवायिकारणसंयोगाधारत्वाद्वा, आत्मवत् । (मा. मे. २.१४) इति । अयं च मनोवैभववादः नारायणेन स्वगुरोः चिदानन्दपण्डितस्य नीतितत्त्वाविर्भावात् परिगृहीतः (नीति. ६२) । पार्थसारथिमिश्रैः शास्त्रदीपिकायां मनसः विभुत्वं वा

1. यथोक्तहेतुत्वाच्चाणु । [न्या. सू. ३-२-६०]
2. तदभावादणु मनः । [वै. सू. ७-१-२३]
3. कौमारिलानामेवास्ति मनसो वैभवं भुवि । [कु. म. ७]

अणुत्वं वा न प्रतिपादितम् । किन्तु 'अन्यमनस्कस्य' इत्यादि-प्रयोग दर्शनात् तेषामपि अविभुत्वमेव इष्टं मनस इत्यभिप्रेयते[1] । भाट्टचिन्ता मणौ च गागाभट्टेन मनसः अणुत्वमेव युगपद् ज्ञानानुत्पत्तिवशाद् इति कण्ठरवेण प्रत्यपादि[2] । अन्यच्चात्र गागाभट्टेन "येऽपि तस्य विभुत्वमाहुः" इत्यादिना स्वस्य वैभवपक्षे अरुचिरपि प्रदर्शिता ।

१-५-३ **प्राभाकरसिद्धान्तः**— सर्वदा खलु विषयावबोधः न जायते । किन्तु कादाचित्को हि सः । विषयावबोधेऽस्मिन् आत्मा समवायिकारणम् । न खल्वसमवायिकारणं विना कार्यम् उत्पत्तुमर्हति । तेन चावश्यं समवायिकारणप्रत्यासन्नेन भाव्यम् । प्रत्यासत्तिश्च लोके द्विधा दृश्यते कार्यसमवायः, तत्कारणसम-वायश्चेति । अग्निसंयोगः पाच्यद्रव्यसमवेतः सन् असमवायि-कारणतामापन्नः तत्र गन्धादिकमारमते । तन्तुरूपं पटकारण-भूततन्तुषु समवेतं सत् पटरूपारम्भकं भवत्यसमवायिकारणम् । प्रकृते तु आत्मनः नित्यतया तत्कारणसमवेतमसमवायिकारण-मिति कल्पनायाः निरवकाशतया आत्मसमवेतस्य गुणान्तरस्य असमवायिकारणत्वं कल्पनीयम् ।

---

1. तच्चात्मतद्गुणेष्वेव स्वतन्त्रं प्रवर्तते, न बाह्येषु रूपादिषु । रूपादि-ज्ञानेष्वपि तत् चक्षुरादिसहायं प्रवर्तते । एवमनुमानादिष्वपि लिङ्गादि-सहायम् । अन्यमनस्कस्य सम्प्रयुक्तेष्वपि रूपादिषु ज्ञानानुत्पत्तेः ।
[शा. दी. ३६]

2. तच्चान्तरिन्द्रियं स्वातन्त्र्येण आत्मतद्योग्यगुणतद्गतजातिमात्रग्राहकम्, बाह्यविषयेषु तस्य स्वातन्त्र्याभावात् । कुतो न स्वातन्त्र्यमिति चेन्न । तस्याणुपरिमाणस्य देहाद् बहिर्भावाभावेन संनिकर्षासम्भवात् । युगपद् ज्ञानानुत्पत्तिश्च मनसोऽणुत्वे प्रमाणम् । [भा. चि. १६]

एवमात्मनोऽपि बोधाख्यः धर्मः द्रव्यान्तरसंयोगमेव असमवायिकारणतया आश्रयते। तस्य पुनः आश्रयतत्त्वकल्पने मानाभावाद् अद्रव्यद्रव्यत्वं निर्णीयते। लोके खलु अद्रव्यद्रव्यं द्विविधमुपलभ्यते। परममहत्परिमाणम् आकाशादिकम्, परमाणुरूपं च। साम्प्रतं द्रव्यान्तरस्यास्य परममहत्त्वाभ्युपगमे द्वयोः संयोग एवानुपपन्नः। संयोगकारणानामेवाभावात्। एवं च परममहतोः साक्षात् संयोगस्याभावात् पारिशेष्यात् तस्य द्रव्यस्याणुत्वमेव निश्चीयते। (प्र. प. १४९)

मनसः अणुत्वाभ्युपगमे तु तत्कर्मवशादेव संयोगोत्पत्तिरिति न काऽप्यनुपपत्तिः। मानसिकं कर्म च प्रयत्नवदात्मसंयोगवशाज्जायते, शरीरकर्मवत्। प्रयत्नाभावेऽपि अदृष्टवदात्मसंयोगवशादेव तदुपपद्यते, यथा वायोस्तिर्यक्पवनम्[1]।

इदं च मनः आन्तरमिन्द्रियमिति प्रागवोचाम। नच वाच्यम्, पृथगिन्द्रियत्वकल्पनेन अन्येन्द्रियवत् इन्द्रियान्तरानपेक्षतया किमिदं गृह्णातीति। सुखदुःखेच्छादिसम्बन्धात् तज्ज्ञानोत्पत्तौ निरपेक्षकारणमिदमिति उपपद्यत एव तस्य पृथगिन्द्रियत्वम्। स्मृत्युत्पत्तौ पुनः पूर्वानुभवजनितसंस्कारोद्बोधसहकार्यनुगृहीतस्य तस्य कारणत्वमिति।

१-५-४ **समीक्षणम्**— नैयायिकैः भाट्टैः प्राभाकरैश्च अस्ति प्रतिशरीरमेकं मन इति तावदङ्गीक्रियते। किन्तु तत्परिमाणविषये नैयायिकैः प्राभाकरैश्च अणुत्वेऽङ्गीक्रियमाणे, अर्वाचीनैः

---

1. "अग्नेरूर्ध्वज्वलनं वायोस्तिर्यक्पवनम् अणूनां मनसश्चाद्यं कर्म अदृष्टकारितम्"। [वै. द. ५-२-१३]

भाट्टैस्तावत् तस्य विभुत्वं प्रतिपाद्यते, याश्च विभुत्वसाधक-युक्तयः न्यायग्रन्थेषु मीमांसकपरतया अनूद्य खण्ड्यन्ते ।

भारतीयदार्शनिकेषु नैयायिकाः, वैशेषिकाः मीमांसकाः, साङ्ख्याश्च मनस आन्तरेन्द्रियत्वं सुखदुःखाद्यनुभवकरणत्वं च अभ्युपयन्ति । एवं च मनसः चैतन्यस्याभावात् अचेतनं मनः इति वक्तव्यम् । बाह्येन्द्रियेभ्यः अस्य तावद् एतावान् भेदः यद् बाह्येन्द्रियं नियतविषयं, मनश्चेदं सर्वविषयमिति । एतद्विरुद्ध-तया पाश्चात्यतत्त्वशास्त्रकारैः मनसः चैतन्यमभ्युपगतम् । ऋते बौद्धान् अद्वैतवेदान्तिनश्च सर्वैरपि दार्शनिकैः मनसः आन्तरेन्द्रि-यत्वम् अङ्ग्यकारि । साङ्ख्यास्तावत् मनः, बुद्धि, अहङ्कार इति त्रिविधमन्तःकरणम् अङ्गीकुर्वन्ति । तैरिन्द्रियाणां जगन्मण्डल-व्यापित्वम् अभिधीयते[1] । योगदर्शने प्रमाण-विपर्यय-विकल्प-निद्रा-स्मृतिरूपचित्तवृत्तीनां निरोधः योग इति प्रतिपादितत्वात् व्या-पकस्य चित्तस्य परिणामभूतं मन इति, तच्च मध्यमपरिमाण-मिति च निर्णीतम्[2] । ईश्वरकृष्णस्तु साङ्ख्यतत्त्वकौमुद्यां मनसः इन्द्रियत्वमभ्युपगम्यास्य सङ्कल्पकारित्वं च प्रतिपादयति[3] । सुचरितमिश्रः कुमारिलवत् मनसः इन्द्रियत्वमूरीकुर्वन् अधि-कतया अवधानसाधनतां चाभ्युपगच्छति ।

---

1. सांख्यानाम् आहंकारिकत्वाद् इन्द्रियाणाम्, अहंकारस्य च जगन्मण्डल-व्यापित्वात् सर्वगताः प्राणाः [भामती, ब्र. सू. २-४-७] ।

2. योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः [यो. द. १-१-१] ।
प्रमाणविपर्ययविकल्पनिद्रास्मृतयः । [यो. द १-१-६; उद्द्योतः, यो. द. ३-२-११५]

3. उभयात्मकमत्र मनः सङ्कल्पकमिन्द्रियं च साधर्म्यात् [सा. त. कौ. २७] ।

नव्यनैयायिकैस्तु एवं प्रतिपाद्यते—बाह्यप्रत्यक्षविषये मनसः नेन्द्रियत्वम्। तत्र तस्य करणत्वाभावात्। एवं स्मृत्यनुमित्यादौ तस्य करणत्वमेवाभ्युपगम्यते नेन्द्रियत्वम्[1]। अत एव तत्त्वचिन्तामणिकारेण गङ्गेशोपाध्यायेन प्रत्यक्षलक्षणे इन्द्रियार्थसंनिकर्षप्रवेशः बलात् प्रतिरुद्धः।

एतत्परिमाणविषये दार्शनिकेषु महान् मतभेदो दरीदृश्यते। मीमांसकानां मनोवैभववादः न्यायकुसुमाञ्जलिप्रभृतिषु ग्रन्थेषु अनूद्य नैयायिकैः खण्डितः। पण्डितसमाजे च मनोवैभववादिनः मीमांसका इति महती प्रथा वरीवर्ति। तत्र सुप्रसिद्धयोः मीमांसकयोः भाट्ट-प्राभाकरयोः प्राभाकरप्रस्थाने नैयायिकानामिव मनसः अणुत्वमेवाङ्गीकृतम्। भाट्टप्रस्थाने तु प्राचीनेषु ग्रन्थेषु मनसः विभुत्वप्रतिपादिकाः युक्तयः नोपलभ्यन्ते। प्रत्युत भाट्टपथप्रदर्शिन्यां शास्त्रदीपिकायां पार्थसारथिमिश्रेण तस्याविभुत्वमेव सूचितमिति प्रागभिहितम्। चिदानन्दपण्डितेन नीतितत्त्वाविर्भावे, तच्छिष्येण नारायणेन मानमेयोदये च मनसः विभुत्वमेव प्रतिपादितम्। नीतितत्त्वाविर्भाव-मानमेयोदयावन्तरा न कुत्रापि भाट्टग्रन्थेषु प्रामाणिकेषु तस्य विभुत्वं निरूपितम्।

भाट्टचिन्तामणिकारेण नव्यभाट्टशिरोमणिना गागाभट्टेनापि मनसः अणुत्वमेवोट्टङ्कितम्। अतः सर्वस्याप्यस्य समीक्षणेन समुदेति तावदेवं मनीषा यत् प्राचीनमीमांसकग्रन्थेषु

1. स्मृत्यनुमित्यादौ च मनसो नेन्द्रियत्वेन हेतुत्वम्। [न्या. म. ४९८]

मनोवैभववादः कुत्रापि कैश्चित् प्रतिपादितः, प्रचारमुपनीतश्च; यं च वादं दृष्ट्वा उदयनाचार्यः मनोवैभवयुक्तीनां खण्डनाय न्यायकुसुमाञ्जलावुद्युक्त आसीत् । उदयनानन्तरं पुनः मीमांसकेष्वपि स वादः मन्दप्रचारतामगात् । पुनः गच्छति काले चिदानन्दनारायणप्रभृतिभिः स एव समुन्मीलितश्चेति ।

नैयायिकोक्तयुक्त्यनुरोधं मनसः विभुत्वं वा मध्यमपरिमाणं वा न संभवि, किन्तु अणुत्वमेव । अत्र विषये नैयायिकानामेव पन्थाः प्राभाकरैः सम्यगनुसृतः । तथैव च केश्चिद् भाट्टमीमांसकैश्च । उपर्युक्तप्रस्थानत्रयसिद्धान्तपरिशीलने क्रियमाणे मनसः अणुत्वम्, अचेतनत्वं च नैयायिकैरभ्युपगतमेव साधीय इति प्रतिभाति ॥

१·६ प्रत्यक्षोत्पत्तिप्रकारः—

१·६·१ न्यायसिद्धान्तः— आत्ममनःसंयोगे मनइन्द्रियसंयोगे इन्द्रियार्थसंयोगे च सति यद् ज्ञानमुत्पद्यते तत्प्रत्यक्षमिति नैयायिकानां सरणिः । प्रत्यक्षे इन्द्रियार्थसंनिकर्षः अवश्यम्भावी । विशिष्टं कारणं प्रत्यक्षं ज्ञानं प्रतीदम् । इतरच्च कारणजातम् अनुमानादिकस्यापि समानम् । अत एव सूत्रकृताऽपि महर्षिणा विशिष्टकारणवचनमेवाभिहितम्[1] । अत्र संनिकर्षपदं प्रथमतः प्रत्यक्षसूत्रे सूत्रकारेण तदनु भाष्यकारेण च प्रयुक्तम् । तदनन्तरं भारद्वाजोद्द्योतकरः स्ववार्तिके संनिकर्षान् षोढा विभज्य न्यरूरुपत् (न्या. वा. १९९) ।

1. इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारि व्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम् [न्या. सू. १-१-४] ।

प्रत्यक्षसामान्यं प्रति महत्त्वोद्भूतरूपवत्त्वालोकसंयोगानां कारणत्वम् अभ्युपगच्छन्ति नैयायिका: (मुक्ता. ४२१)। वैशेषिकैस्तु महत्वोद्भूतरूपवत्वानेकद्रव्यवत्वानि प्रत्यक्षकारणानीत्युच्यते[1]। किन्तु व्योमशिवाचार्य: व्योमवत्याम् एतत्सम्प्रदायविरोधेन एषां प्रत्यक्षसामान्यं प्रति कारणत्वं निराचक्रे[2]। मुक्तावलीकारेण विश्वनाथेन—"आलोकसंयोग उद्भूतरूपं च चाक्षुषप्रत्यक्षे कारणम्; त्वगिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणम्। तथा च बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षे रूपं कारणम्" (मुक्ता. ७१) इति। बाहिरद्रव्यप्रत्यक्षसामान्यं प्रति रूपस्य कारणता प्रतिपाद्यते। तत: परं स एव, प्रमाणाभावात् बाह्यद्रव्यप्रत्यक्षमात्रे रूपं न कारणम्, अपिच चाक्षुषप्रत्यक्षे रूपम्, स्पार्शनप्रत्यक्षे स्पर्शश्च कारणमिति नवीननैयायिकमतम् उपस्थापयामास (मुक्ता. ४२२)। नव्यनैयायिकै: वायुप्रत्यक्षमभ्युपगच्छद्भि: तत्र उद्भूतस्पर्श एव कारणमित्युच्यते (मुक्ता. ४२३)। दिनकरभट्टस्य नेदमिष्टमिव प्रतिभाति।

१–६-२ भाट्टसिद्धान्त:— आत्मन: संयोग:, मनइन्द्रियसंयोग:, इन्द्रियार्थसंयोग: प्रत्यक्षे कारणमिति नैयायिकानामिव भाट्टानामपि सम्मतमेव। इन्द्रियार्थसंप्रयोग: विशिष्टकारणं प्रत्यक्षस्य। अन्यदनुमानादेश्च समानम्। प्रत्यक्षं हि षोढा भवितुमर्हति चाक्षुष-त्वाच-श्रावण-रासन-घ्राणज-मानसभेदेन।

---

1. महत्यनेकद्रव्यवत्वात् रूपाच्चोपलब्धि:। [वै. द. ४-१-६]
2. Varadachari V., "Conditions for the rise of Perceptual Cognition", *Prof. Suryakumar Bhuyan Commemoration Vol.* pp. 248-251 (Gauhati, 1966).

सर्वेष्वपि प्रत्यक्षेषु महत्त्वस्य कारणत्वमभ्युपगच्छन्ति भाट्टाः। तच्च महत्त्वं द्रव्यप्रत्यक्षे समवायसंबन्धेन गुण-क्रिया-जाति-प्रत्यक्षे समवायघटितसामानाधिकरण्येन, गुण-क्रियागतजाति-प्रत्यक्षे चैकार्थसमवायसमवायेन च कारणमिति तावदेतेषां मतम् (भा. चि. १७)।

चाक्षुषप्रत्यक्षोत्पत्तौ उद्भूतरूपं, उद्भूतानभिभूतरूपालोकसंयोगश्च कारणम्। ननु उद्भूतरूपमपि। अत एवैतेषां मते वायोः त्वाचप्रत्यक्षत्वम् अभ्युपगम्यते[1]। एवं च बहिरिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षं प्रति नोद्भूतरूपस्य सर्वत्र कारणत्वम्। किन्तु चाक्षुषप्रत्यक्षं प्रत्येव तस्य कारणत्वमिति एतेषामाशयः। (भा. चि. १७)। मानप्रत्यक्षोत्पत्तौ महत्त्वमपि कारणमिति केचिदभ्युपगच्छन्ति, नैवेति चेतरे (भा. चि. १७)।

१-६-३ प्राभाकरसिद्धान्तः— प्राभाकरमीमांसकैः मेये, मातरि, प्रमायां च प्रत्यक्षमभ्युपगम्यते[2]। तत्र दरीदृश्यते भेदः प्रतिप्रत्यक्षम्। तथा हि— 'मेयेष्विन्द्रिययोगोत्था' इत्युक्ततया (प्र. प. १४७) द्रव्य-जाति-गुणेषु इन्द्रियसंयोगजन्या प्रत्यक्षप्रतीतिरिति ज्ञायते। एभिश्च संयोगः, संयुक्तसमवायः, समवायः इति संनिकर्षत्रितयमत्र योगपदेनाभिधीयते। संयोगात् रूपवत् महत्त्ववत् स्पर्शवद्द्रव्यं प्रतीयते। संयुक्तसमवायात्

1. Varadachari V., "Conditions for the Rise of Perceptual Cognition", *Prof. Suryakumar Bhuyan Commemoration Volume*, pp. 248-251.

2. मेयमातृप्रमासु सा। [प्र. प. १४७]

जातिगुणादीनां ग्रहणम् । समवायात् शब्दग्रहणं च । एवमेव मातरि मितौ च प्रत्यक्षमेवमुपपादितं वर्तते । यथा–

सर्वविज्ञानहेतूत्था मितौ मातरि च प्रमा ।
साक्षात्कर्तृत्वसामान्यात् प्रत्यक्षत्वेन सम्मता ॥
(प्र. प. १६७) इति ।

सर्वस्यामपि प्रतीतौ ग्रहणरूपायां वा स्मरणरूपायां वा साक्षादात्मा भासत एव, यथा 'अहमिदं जानामि' इति । न कुत्रापि केवलं 'जानाति' इति बुद्धिः । अतः त्रिष्वपि प्रमातृ-प्रमिति-प्रमेयेषु एकैव संवित् ।

ननु तावदेवं चेत् सर्वमपि प्रत्यक्षं प्रसज्येत । तथा हि— सर्वेष्वपि ज्ञानेषु 'इदमहं जानामि' इति प्रयोगस्य समुपलभ्यमानत्वात् प्रमातृ-प्रमिति-प्रमेयाणां त्रयाणामपि प्रत्यक्षत्वाङ्गीकारात् सर्वं ज्ञानं प्रत्यक्षमेव स्यात् । न तावद् अनुमानादिविभाग इति चेत् इष्टापत्तिः (प्र. प. १७०) । मात्रपेक्षया सर्वस्य ज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वात् । अनुमानादिप्रमाणान्तरव्यवहारस्तु प्रमेयापेक्षया युज्यत एव । प्रमेयस्य हि नायं नियमः सर्वत्र तदपरोक्षमेवेति । स्मृतिषु अनुमानादिषु च प्रमेयं न खलु भवितुमर्हत्यपरोक्षम् । अत एवोक्तं प्रमाणान्तरव्यवहारः प्रमेयापेक्षयेति । प्रतीतयश्च लोके सर्वाः प्रत्यक्षाः एव प्रकाशन्ते । तासां स्वात्मनि प्रत्यक्षत्वं सर्वथा युक्तमेव । प्रत्यक्षप्रमाणत्वमपि निराबाधम् (प्र. प. १७०)। एवम् आभ्यन्तरसुखादीनां प्रत्यक्षे संनिकर्षद्वयं कारणं भवति । आत्ममनःसंयोगाख्यः सुखादिमनःसंनिकर्षश्च संयुक्तसमवायः (प्र. प. १५३) ।

१–६-४ समीक्षणम् —नैयायिकैः प्रत्यक्षसामान्यं प्रति महत्त्वोद्भूतरूपवत्त्वालोकसंयोगानां कारणत्वमभ्युपगम्यते। वैशेषिकाभ्युपगतम् अनेकद्रव्यत्वम् अन्यथासिद्धतया तैः परिहृतम्[1]। संयोगादिसंनिकर्षद्वारा तत्तत्प्रत्यक्षोत्पत्तिः भवतीति तैः विशदीकृतम्।

भाट्टैः यद्यपि प्रत्यक्षसामान्यं प्रति महत्त्वस्य कारणत्वमभ्युपगम्यते पुनः, उद्भूतरूपवत्त्वस्य, आलोकसंयोगस्य च नियमेन कारणत्वं नोपगम्यते। अत एव तैः वायोः त्वाचप्रत्यक्षत्वमङ्गीक्रियते। स्पार्शनप्रत्यक्षोत्पत्तौ उद्भूतस्पर्श एक एव कारणं न तूद्भूतरूपमपीति तेषामभिसन्धिः। एवमेव मानसप्रत्यक्षोत्पत्तिं प्रत्यपि महत्त्वं कारणमिति केचिदभ्युपयन्ति भाट्टाः, नाभ्युपगच्छन्ति चान्ये।

अत्र विषये स्पार्शनप्रत्यक्षं प्रत्यपि उद्भूतरूपवत्त्वं कारणमिति वदतां प्राचीननैयायिकानां मतं विचारणीयम्। वस्तुतस्तु "वायौ त्वगिन्द्रियोपनीते रूपाभावप्रतीत्यनुदयप्रसङ्गात्" (न्या. कु. २३२) इति उदयनाचार्यवाक्यपरामर्शेन नैयायिकानामपि केषांचित् वायोः प्रत्यक्षत्वम् इष्टमिति ज्ञायते। अत्र प्रथमत आरभ्य वायोः प्रत्यक्षत्वमभ्युपगच्छतां भाट्टानां मतमेव सम्यक्तरमिव प्रतिभाति। एवमेव मानसप्रत्यक्षोत्पत्तिं प्रत्यपि महत्त्वस्य कारणत्वं कुत आवश्यकम्? बाह्यप्रत्यक्षं प्रति अस्तु नाम कारणत्वमिति अत्रापि भाट्टानां राद्धान्त एव रमणीय इव दृश्यते। मुक्तावल्यामपि आत्मप्रत्यक्षादिनिरूपणावसरे आत्ममनः-

1. अत एव प्रत्यक्षे महत्त्वं कारणम्। अनेकद्रव्यवत्त्वमन्यथासिद्धम्।
[मुक्ता. २१९]

संयोगादीनामेव कारणत्वस्य उक्ततया इदमस्माभिर्ज्ञायते यत्— बाह्येन्द्रियजन्यप्रत्यक्षं प्रत्येव महत्त्वोद्भूतरूपवत्त्वादीनां कारणत्वम्, न मानसप्रत्यक्षं प्रत्यपीति ।

प्रकरणपञ्चिका-न्यायसिद्धि - नयविवेक - विवेकतत्त्वादि-प्राभाकरग्रन्थपरिशीलनेनेदमस्माभिः अवगम्यते यत् · प्राभाकराणामपि महत्त्वोद्भूतरूपवत्त्वालोकसंयोगादिकं तत्तत्प्रकरणानुरोधं प्रत्यक्षकारणमिति । उद्भूतरूपवत्त्वस्य सर्वत्रापि कारणत्वमिति यत्तार्किकैरुक्तं तद् भाट्टैरिव प्राभाकरैरपि नाङ्गीक्रियते । अत एव स्पर्शात् वायोः त्वाचप्रत्यक्षत्वमभ्युपगच्छन्ति ते[1] । (न. वि. ७३)

एवंस्थिते तन्त्रसिद्धान्तरत्नावल्यां, प्रकरणपञ्चिकापरिशिष्टे च क्रमेण चिन्नस्वामिशास्त्रि-सुब्रह्मण्यशास्त्रिभ्यां प्राभाकरमते वायुरनुमेय इति कुतो वा निश्चित्य लिखितम्, प्राभाकरग्रन्थेषु कुत्र वा स सिद्धान्त. स्वारसिकतया साधित इति विमर्शकतल्लज्जैः विचारणीयोऽयं विषयः ।

प्राभाकरैस्तावत् मेय-मातृ-प्रमाविषयकं प्रत्यक्षत्रितयमभ्युपगतम् । नैयायिकानामपि एतदविरुद्धमेव । यतः तैः व्यवसायोत्पत्त्यनन्तरमनुव्यवसायः अङ्गीक्रियते । यथा- अयं घटः, घटमहं जानामि, घटविषयकज्ञानवानहम् इति । नैयायिकोक्तं महत्त्वोद्भूतरूपवत्त्वालोकसंयोगरूपकारणजातं

---

1. वायोरनैन्द्रियकत्वं तार्किकोक्तं निराकरोति . . . , शीतोष्णस्पर्शाभ्यां वाय्वनुमानायोगात् । [वि. त. ७३]

मेयप्रत्यक्षे प्राभाकराणामप्यविरुद्धमेव। अन्यप्रत्यक्षविषये तेषामपेक्षैव नास्ति। एवं चान्ततः प्रत्यक्षोत्पत्तिकारणविषये भाट्टानां तन्मतानुसारिणां नव्यनैयायिकानां केषांचित् मतमेव उचितमिव प्रतिभाति। अत एव व्योमवत्यां व्योमशिवाचार्यः मीमांसकमतप्रभावितः तथा नूतनं समीचीनं सव्याख्याख्यानमुपस्थापितवान्[1]।

१-७ सन्निकर्षः - लौकिकः अलौकिकश्च

१ ७·१ न्यायसिद्धान्तः— नैयायिकमते हि इन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वमप्युपगम्यते। अतः इन्द्रियार्थयोः संनिकर्षं षड्विधं बाह्यप्रत्यक्षहेतुतया अभिवर्णयन्ति ते[2]। संनिकर्षपदमिदं प्रथमतः सूत्रकारेण प्रत्यक्षलक्षणे, ततश्च भाष्यकारेण च प्रयुक्तमिति प्रागेवोक्तम्। सम्+नि+कर्षः संनिकर्षः, सम्बन्ध इत्यर्थः। यथा सम्+अव इत्युपसर्गद्वयपूर्वः इण्धातुः समवायम् अभिदधाति।

१ ७·१-१ लौकिकसंनिकर्षः— संनिकर्षोऽयं द्विविधः लौकिकालौकिकभेदेन। तत्र लौकिकसंनिकर्षः षड्विध इति ऐदम्प्राथम्येन भारद्वाजोद्द्योतकरेण न्यायवार्तिके स्पष्ट्यकारि। यथा— "संनिकर्षः पुनः षोढा भिद्यते, संयोगः, संयुक्तसमवायः, संयुक्त-

---

1. *Prof. Suryakumar Bhuyan Commemoration Volume*, p. 250: "Acording to Vyomaśiva, the conditions are to be split up into two parts, namely those which apply in full to certain cases and only some of those which are applicable to some other cases. These are applicable in full to those objects like earth, water and fire which are cognised by the organs of seeing and touch."

2. अत एव सर्वेन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वं पश्यद्भिः शास्त्रज्ञैः इन्द्रियार्थसंनिकर्षः षट्प्रकारो व्याख्यातः। [न्या. म. ४८०]

समवेतसमवायः, समवायः, समवेतसमवायः, विशेषणविशेष्य-भावश्चेति" (न्या. वा. १९९) इति। तत्र घटादिद्रव्येण सह चक्षुरादेरिन्द्रियस्य संयोगः संनिकर्षः। तद्गतरूपादिना अद्रव्येण सह संयुक्तसमवायः संनिकर्षः, यतः चक्षुस्संयुक्ते घटद्रव्ये रूपं समवायेन वर्तते। रूपादिगतरूपत्वादिजातिप्रत्यक्षे संयुक्तसमवेतसमवायः संनिकर्षः, यस्मात् चक्षुस्संयुक्ते घटे रूपस्य समवेतत्वम्। तत्र रूपत्वस्य च समवायसम्बन्धेन वर्तमानत्वात्। शब्दप्रत्यक्षे समवायः संनिकर्षः। शब्दस्य गुणत्वात्। शब्दत्वजातिप्रत्यक्षे समवेतसमवायः संनिकर्षः। श्रोत्रसमवेते शब्दे शब्दत्वस्य समवायात्। अभावप्रत्यक्षे समवायप्रत्यक्षे च विशेषणविशेष्यभावस्संनिकर्षः। चक्षुस्संयुक्ते भूतले घटाद्यभावस्य विशेषणत्वात्। एवं लौकिकसंनिकर्षः लौकिकप्रत्यक्षहेतुः षड्विध इति सर्वं समञ्जसम्।

यद्यपि सूत्र-भाष्यकाराभ्यां केवलं संनिकर्षशब्द एव कण्ठरवेणोक्तः। वार्तिककारेण षोढा तद्विभागः अभिहितः। वार्तिकानन्तरकालिकेषु सर्वेष्वपि न्यायग्रन्थेषु प्रामाणिकेषु विभागोऽयमादृतः। अयं च विभागः कुत्रापि सूत्रभाष्यकाराभ्याम् अप्रतिषिद्धतया अनुमत एवेति ग्राह्यः। यतः भाष्यकारः कथयति "परमतमप्रतिषिद्धमनुमतमिति हि तन्त्रयुक्तिः" (न्या. भा. १९९) इति।

न्यायदर्शने तृतीयाध्यायप्रथमाह्निके इन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वसमर्थनेन[1] प्रथमाध्यायप्रथमाह्निके गन्धादीनां गुणानां

---

1. अप्राप्यग्रहणं काचाभ्रपटलस्फटिकान्तरितोपलब्धेः। [न्या. द. ३-१-४७] न कुड्यान्तरितानुपलब्धेरप्रतिषेधः। [तत्रैव ३-१-४८]

तत्तदिन्द्रियजन्यज्ञानविषयत्वनिर्देशेन च[1] पूर्वोक्तगुणानां तदाश्रयभूतद्रव्याणां च प्रत्यक्षे जननीये आवश्यकः संनिकर्षः सूत्रसम्मत एवेति प्रतीयते। इन्द्रियार्थसंनिकर्षोत्पन्नमिति (न्या. द. १-१-४) प्रत्यक्षसूत्रस्थार्थपदस्य, "पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः" (न्या. द. १-१-१४) इत्यनेन विवृतत्वात्। अत एव अत्रैवमभाषि वात्स्यायनेन यथा - "पृथिव्यादीनां यथाविनियोगं गुणाः, इन्द्रियाणां यथाक्रममर्था विषयाः" (न्या. भा. ३४) इति। संनिकर्षस्यास्य लौकिकस्य संख्याविचारे वार्तिकोक्तः षड्विध एवेति निर्णय एकः परमः सिद्धान्तः, प्रकारान्तरासम्भवात्। एवं चालोकादीनां सूत्र-भाष्यानुक्तानामपि यथा अन्वयव्यतिरेकबलात् प्रत्यक्षकारणत्वमभ्युपगम्यते तथा सूत्रभाष्ययोः कण्ठरवेणानुक्तानामपि प्रसङ्गवशात् सूचितानां षड्विधानां संनिकर्षाणाम् अभ्युपगमे न काऽप्यनुपपत्तिः।

वैशेषिकदर्शनेऽपि असूचि बहुधा संनिकर्षषट्कम्। यथा- "आत्मप्रत्यक्षं प्रति मनस्संयोगाख्यः संनिकर्षः कारणम्[2]" इति। अनेन द्रव्यप्रत्यक्षं प्रति इन्द्रियसंयोगः कारणमिति सूचितमिति विज्ञायते। एवमेव "आत्मसमवायादात्मगुणेषु" (वै. द. ९-१-१५) इत्यनेन सूत्रेण आत्मसमवेतानां ज्ञानादिगुणानां प्रत्यक्षं मनस्संयुक्तसमवायनिबन्धनमिति गम्यते। एवं च द्रव्यगतगुणप्रत्यक्षे संयुक्तसमवायः संनिकर्ष इत्युक्तं भवति। तथैव द्रव्यगतानां गुणक्रियादीनां प्रत्यक्षं संयुक्तसमवायाख्यसंनिकर्ष-

---

1. गन्धरसरूपस्पर्शशब्दाः पृथिव्यादिगुणास्तदर्थाः। [न्या. द. १-१-१४]
2. आत्ममनसोः संयोगावात्मप्रत्यक्षम्। [वै. द. ९-१-१५]

द्वारकमिति चैवं स्पष्टयकारि । यथा - "अनेकद्रव्यसमवायाद् रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः" (वै. द. ४-१-८); "संख्या परिमाणं कर्म च रूपिद्रव्यसमवायात् चाक्षुषाणि" (तत्रैव-४-१-११) इति । एवमेव "एतेन गुणत्वे भावे च सर्वेन्द्रियं ज्ञानं व्याख्यातम्" (वै. द. ४-१-१३) इति सूत्रेण गुणप्रत्यक्षे यथा द्रव्यसमवायः हेतुः; तथैव गुणगतगुणत्वजातिप्रत्यक्षेऽपि संयुक्त-समवेतसमवायः हेतुरिति स्पष्टीकृतम् । एवमेव श्रोत्रस्य आकाश-रूपत्वाभ्युपगमेन शब्दस्य आकाशगुणत्वकथनेन श्रोत्रसमवायः शब्दप्रत्यक्षे हेतुरिति समवायाख्यः संनिकर्षः सूचितो भवति[1] । तथा च "एतेन गुणत्वे भावे च" (वै. द. ४-१-१३) इत्यनेन सूत्रेण शब्दत्वप्रत्यक्षे समवेतसमवायः संनिकर्षः इति सूचित-मित्यवगन्तव्यम् । अभावप्रत्यक्षे विशेषणविशेष्यभावाख्यश्च संनिकर्षः असूचि कणादेनैवम् – "असदिति भूतप्रत्यक्षाभावात् भूतस्मृतेः विरोधिप्रत्यक्षवत्" (वै. द. ९-१-६) इति । "असन् घटः" इति अभावप्रत्यक्षं विरोधिप्रत्यक्षवत् प्रतियोगिघटप्रत्यक्ष-समानम् । प्रतियोगिनः घटस्य प्रत्यक्षं यथा लौकिकसंनिकर्ष-जन्यं तथा इदमपि तज्जन्यम् । स च संनिकर्षः न संयोगादि-रिति संयुक्तविशेषणतात्मकं संनिकर्षान्तरं कल्प्यते । एवं वैशेषि-कदर्शनेऽपि षोढा संनिकर्षाः अभ्युपगता एवेति स्पष्टमवगच्छामः ।

प्रशस्तपादेनापि पञ्च संनिकर्षाः अङ्गीकृताः (प्र. भा. १४४, ७७५) । अभावविषये संयुक्तविशेषणतासंनिकर्षप्रस्तावः

1. श्रोत्रग्रहणो योऽर्थः स शब्दः । [वै. द. २-२-२१]; एकद्रव्यत्वान्न द्रव्यम् । [तत्रैव २-२-२३]

तत्र न दृश्यते । न्यायकन्दल्यां तु षड्विधः संनिकर्षः सम्यक् प्रतिपादितः (न्या. क. १५४, ७७५) ।

१-७-१-२ **अलौकिकसंनिकर्षः** – अलौकिकश्च संनिकर्षः त्रिविधः सामान्यलक्षणः, ज्ञानलक्षणः, योगज इति[1] ।

१-७-१-२-१ **सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिः**-समानानां भावः सामान्यम्, अनेकानुगतो धर्मः, यथा धूमत्वादिः । तत्स्वरूपः सामान्यलक्षणाख्यः संनिकर्षः । अत्र प्रत्यासत्तिः संनिकर्ष. इत्यनर्थान्तरम् । येनेन्द्रियेण यद्धर्माश्रयसकलव्यक्तिविषयप्रत्यक्षं जननीयं तदा प्रथमं तद्धर्माश्रयक्वचिद्व्यक्तौ इन्द्रियसंनिकर्षः । यथा - धूमे चक्षुःसंयोगः, ततः धूम इति ज्ञानम् । ततः तत्प्रकारत्वविशिष्टधूमत्वस्य, सामान्यलक्षणासंनिकर्षस्य सकलधूमेषु सत्त्वात् धूमाः इत्येवं सकलधूमविषयकं प्रत्यक्षं भवतीति प्राचीनमतम् ।

नवीनास्तु सामान्यं लक्षणं विषयः यस्य स सामान्यलक्षण इति (मुक्ता. ४६४) । तद्घटरूपसामान्यस्य संनिकर्षस्य नाशेऽपि तद्घटवतः स्मरणे सति तदुत्तरं तद्घटवतां सर्वेषाम् अलौकिकप्रत्यक्षमनुभवसिद्धम् । तत् प्राचीनमते न घटते । ज्ञायमानसामान्यरूपघटात्मकप्रत्यासत्तेः विनष्टत्वात् । अतः यथाकथञ्चिज्जातं सामान्यज्ञानं प्रत्यासत्तिः । तच्च स्मृतिनिर्विकल्पकसाधारणम् । घटस्य नाशेऽपि घटस्मरणरूपसामान्यलक्षणायाः सत्त्वादेव सर्वेषां तद्घटवतामलौकिकं प्रत्यक्षमुप-

1. अलौकिकस्तु व्यापारस्त्रिविधः परिकीर्तितः ।
सामान्यलक्षणो ज्ञानलक्षणो योगजस्तथा ॥ [कारि. ६३]

पद्यते। सामान्यलक्षणाया जायमानम् अलौकिकप्रत्यक्षं द्विविधम्—मानसं बहिरिन्द्रियजन्यं चेति ।

१-७-१-२-२ ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिः--- तद्धर्मज्ञानात् तद्धर्मप्रत्यक्षोत्पत्तौ ज्ञानलक्षणेति व्यवहारः[1] । स्वप्रकारीभूततद्धर्मवत्तासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति स्वविषयतद्धर्मवत्तासम्बन्धेन सामान्यलक्षणायाः कारणत्वम् । अलौकिकविषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षं प्रति विषयतासम्बन्धेन ज्ञानलक्षणायाः हेतुत्वमिति विशेषः। एवं च उभयोः प्रत्यासत्त्योः ज्ञानरूपत्वेऽपि फलवैचित्र्याद् भेदेन व्यवहारः । तथा हि - घटत्वज्ञानाद् घटत्ववतो प्रत्यक्षजननात् सामान्यलक्षणेति व्यवहारः । घटत्वज्ञानजननात् ज्ञानलक्षणेति व्यवहारः ।

अथ केचिदाचक्षीरन् ज्ञानलक्षणायाः सामान्यलक्षणायामेवास्त्वन्तर्भाव इति । तत्तु न घटते; 'सुरभि चन्दनम्' इति प्रत्यक्षे सौरभस्य भानं ज्ञानलक्षणां विना नोपपद्यते[2] । तदिन्द्रियजन्यज्ञाने तदिन्द्रियग्रहणायोग्यधर्मस्य स्वरूपतो भाननिर्वाहार्थं ज्ञानलक्षणा ।

१-७-१-२-३ योगजप्रत्यासत्तिः—योगाभ्यासजन्यः धर्मविशेषः वेदशास्त्रपुराणादिभिः प्रतिपाद्यमानः योगज इत्युच्यते । युक्ताः युञ्जाना इति योगिनो हि द्विविधाः । अतस्तदनुरोधं तद्धर्म-

---

1. विषयी यस्य तस्यैव व्यापारो ज्ञानलक्षणः । [कारि. ६५]
2. एवं ज्ञानलक्षणाया अस्वीकारे 'सुरभि चन्दनम्' इति ज्ञाने सौरभभानं कथं स्यात्? [मुक्ता. ४६७]

स्यापि द्वैविध्यमभ्युपगम्यते[1]। यस्य पुनः योगजधर्मसाहाय्येन आकाशपरमाण्वादिसकलपदार्थज्ञानं सर्वदा संभवति, स युक्त इत्युच्यते। यस्य च चिन्ताविशेषोऽपि सहकारी भवति स युञ्जान इति सङ्कीर्यते[2]।

१-७-२ भाट्टसिद्धान्तः— भाट्टैस्तावत् योग्यतासहिता प्राप्तिः संनिकर्ष इत्यभ्यधायि। यथा श्लोकवार्तिके– "योग्यतालक्षणो वाच्यः संयोगः कार्यलक्षितः।" (श्लो. वा. १३०) इति। केवलप्राप्तिमात्रस्य संनिकर्षत्वे रूपेऽपि त्वक्संयुक्तसमवायस्य सत्त्वात् तस्य त्वाचप्रत्यक्षत्वापत्तिः। अतः योग्यतापदम्। योग्यताविरहे, प्राप्तेरेव संनिकर्षत्वे त्वचा रूपावधारणम् आशङ्कितं कुमारिलेनापि[3]। एवं च विषयेन्द्रिययोः सम्बन्धः संनिकर्ष इति सिद्धम्।

१-७-२-१ लौकिकसंनिकर्षः– संनिकर्षोऽयं लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधः। लौकिकसंनिकर्षप्रकारेषु भाट्टानाम् ऐकमत्यं नास्ति। मानमेयोदयकारः नारायणः संयोगः, संयुक्ततादात्म्यं चेति संनिकर्षद्वयमभ्युपजगाम (मा. मे. १२)। तत्र चक्षुषा त्वचा संयोगात् पृथिव्यप्तेजसां ग्रहणम्। त्वक्संयोगात् वायोः ग्रहणम्। चक्षुस्संयोगात् दिगाकाशतमसां ग्रहणम्। श्रोत्रसंयो-

1. योगजो द्विविधः प्रोक्तो युक्तयुञ्जानभेदतः। [कारि. ६५a]
2. युक्तस्य सर्वदा भानं चिन्तासहकृतोऽपरः। [तत्रैव ६५b]
3. प्राप्तिमात्रं हि सम्बन्धो नेन्द्रियस्याभ्युपेयते।
माभूत् कारणमात्रेण त्वचा रूपावधारणम्॥ [श्लो. वा. १३५]

गात् शब्दस्य ग्रहणम् । मनस्संयोगात् आत्मग्रहणम् । विभुनोरप्यात्ममनसोः नित्यसंयोगः भाट्टैरभ्युपगतः ।

द्वितीयस्तु संयुक्ततादात्म्याख्यः संनिकर्षः । तेन पृथिव्यादिषु तदात्मभूतानां जातिगुणकर्मणां ग्रहणं भवति[1] । द्रव्येण सह जातिगुणकर्मणां तादात्म्याङ्गीकारात् (त. सि. र. ३७) । जाति-गुण-कर्मगतानां सत्तारूपत्व-कर्मत्वादीनां संयुक्ततादात्म्यमेव संनिकर्षः । तेषामेव परम्परया तादात्म्यसंभवात् । अथवा नैयायिकैर्यथा रूपत्वादिग्रहणार्थं संयुक्तसमवेतसमवायाख्यः संनिकर्षः अङ्गीक्रियते, तथा भाट्टैरपि संयुक्ततदात्मतादात्म्याख्यः तृतीयः संनिकर्षः आश्रीयते । एवं च द्वेधा त्रेधा वा संनिकर्षोऽस्त्विति । यदि वार्तिककारोक्तदिशा[2] गुणानां शुक्लादीनां नित्यत्वैकत्वे अङ्गीकृत्य न तत्र जातिः अभ्युपगम्येत, तदा द्वावेत्र संनिकर्षौ; तृतीयस्य नावकाशः । एतन्मते शब्दस्य गुणत्वाभावात् समवायाख्यः, समवेतसमवायाख्यश्च संनिकर्षौ न स्तः । अभावस्य प्रत्यक्षत्वाभावात्, समवायस्यानङ्गीकारात् विशेषणविशेष्यभावरूपः संनिकर्षोऽपि नास्ति[3] ।

भाट्टचिन्तामणिकर्त्रा गागाभट्टेन संयोगः, संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवायः इति त्रयः संनिकर्षाः प्रत्यपादिषत (भा.

---

1. रूपादीनां तु संयुक्तद्रव्यतादात्म्यमेव नः ।
प्रतीतिकारणं तस्मान्न सम्बन्धान्तरस्पृहा ।। [मा. मे. १३]

2. एतयैव दिशा वाच्या शुक्लादेरपि नित्यता ।
संसर्गमात्रभेदेन स्यात्तत्रापि हि भेदधीः ।।
स्वरूपं तु तदेवेति को जातिं कथयिष्यति । [श्लो. वा. ८३५-३६]

3. तत्राद्यं त्रिविधं तावन्नाममात्रेण भिद्यते ।
समवायादयस्त्वन्ये संनिकर्षा निराश्रयाः ।। (मा. मे. १५)

चि. १६) । अत्र तृतीयः संनिकर्षः संयुक्तसमवेतसमवायः नैयायिकाभ्युपगत एव । तेन गुणकर्मगतजातिप्रत्यक्षमभ्युपगम्यते (तत्रैव १६) । अनेन तावत् भाट्टप्रस्थाने इदम्प्रथमतया पदार्थतया समवायोऽपि अभ्युपगत इति विज्ञेयम् (तत्रैव १७) ।

१-७-२-२ अलौकिकसंनिकर्षः— भाट्टनये प्राचीनैः अलौकिकस्संनिकर्षः नाभ्युपगतः । भाट्टचिन्तामणौ गागाभट्टेन सामान्यलक्षणः, ज्ञानलक्षणश्चेति द्विविधः अलौकिकः संनिकर्षः अङ्गीकृतः (भा. चि. २१) । सामान्यलक्षणा च सामान्यज्ञानमथवा ज्ञायमानं सामान्यं वा । अनेन संनिकर्षेण इन्द्रियसंबद्धानां तत्सामान्याश्रयव्यक्तीनां प्रत्यक्षमुत्पद्यते । यदि सामान्यलक्षणः संनिकर्षः नाङ्गीक्रियते तर्हि प्रकृतघटे शक्तिग्रहे इतरव्यक्तीनामप्रत्यक्षतया सर्वत्र घटव्यक्तिषु शक्तिग्रहो न स्यात्[1] ।

ज्ञानलक्षणाख्यसंनिकर्षानङ्गीकारे ज्ञातपूर्वस्य सुरभिचन्दनखण्डस्य चक्षुरिन्द्रियेण सह संनिकर्षे सति 'सुरभि चन्दनम्' इति ज्ञानं नोत्पद्येत । सौरभे, सौरभत्वे च संनिकर्षस्याभावात् । अतः तज्ज्ञानमेव तत्र संनिकर्षः । तार्किकवत् भाट्टा अपि संनिकर्षपर्यायतया प्रत्यासत्तिपदं प्रयुञ्जते[2] ।

परन्तु अलौकिकसंनिकर्षविरोधिभिः भाट्टैः एवमुच्यते · सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिः नाभ्युपगन्तव्या । मानाभावात् । अपि

1. वस्तुतः सिद्धसुखविषयकप्रवृत्त्यभावात् असिद्धसुखज्ञानार्थमरण्यस्थतण्डावी प्रवृत्तिजनकघटहेतुताग्रहार्थं शक्तिग्रहार्थं च सामान्यलक्षणा आवश्यकीति युक्तम् । [भा. चि. २३]

2. अतस्तत्र तज्ज्ञानमेव प्रत्यासत्तिः (भा. चि. २३).

च तदङ्गीकारे, यत् प्रमेयं तदभिधेयम् इति व्याप्त्या सर्वस्यापि परिच्छिन्नत्वात् सर्वज्ञत्वापत्तिः । नेयमिष्टा । घटोऽयं परज्ञान-विषयो न वा इति संशयस्यानुपपत्तेः (त. सि. र. ३८) । तथा ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिरपि नाङ्गीकरणीया । 'सुरभि चन्दनम्' इत्यादौ चन्दनत्वादिना सौरभादेः अनुमातुमपि शक्यत्वात् ।

तार्किकाभ्युपगता योगजधर्मप्रत्यासत्तिः भाट्टैः न तरा-मभ्युपगम्यते । तद्योगिषु मानाभावात् । इतिहासपुराणादेः प्रमाणत्वम् अन्यतात्पर्यकत्वात् नास्तीति तेषां मनीषा ।

१-७-३ प्राभाकरसिद्धान्तः—प्राभाकरमते संयोग-संयुक्तसम-वाय-समवायाख्यसंनिकर्षैः त्रिभिः मेयेषु प्रत्यक्षप्रतीतिः उप-जायत इत्यङ्गीक्रियते । 'मेयेन्द्रिययोगोत्था' (प्र. प. १०४) इत्यत्र योगपदेन त्रयः संनिकर्षा इमे सङ्गृहीताः । संयोगाख्यात् संनिकर्षात् रूपवद् महत्त्ववत् स्पर्शवद् द्रव्यं गृह्यते । तदाश्रय-जातिगुणादयः संयुक्तसमवायाख्यात् संनिकर्षाद् गृह्यन्ते । शब्दः समवायाख्येन संनिकर्षेण गृह्यते ।

'सत्सम्प्रयोगे चे'ति (मी. द. १-१-४) प्रत्यक्षसूत्रव्या-ख्यानावसरे भवनाथमिश्रेण नयविवेके सम्प्रयोग एवमभ्यवर्णि-संयोगः, संयुक्तसमवायः, समवायश्चेति[1] ।

१ ७-४ समीक्षणम्– संनिकर्षः - व्यापारः - सम्बन्धः - प्रत्या-सत्तिः इत्यनर्थान्तरम् । नैयायिकैः मीमांसकैश्च सत्यपि अवा-

1. सम्प्रयोगश्चात्र त्रिविधः - संयोगः, संयुक्तसमवायः, समवायश्चेति । संयोगाद्धि द्रव्यं स्पर्शमहत्त्ववत् पार्थिवाप्यतैजसवायवीयात्मकर्मेन्द्रियकं, संयुक्तसमवायात् जातिगुणौ, समवायाच्छब्दः (न. वि. ६८) ।

न्तरविभागभेदे संनिकर्षपदं समानार्थकतयैव स्वग्रन्थेषु प्रयुक्तम्।

१–७·४·१ लौकिकसंनिकर्षः— स्थूलतया संनिकर्षेषु लौकिकालौकिकभेदः उभयोरपि नैयायिकमीमांसकयोः सम्मतः। लौकिकसंनिकर्षविषये नैयायिकानां, भाट्टानां, प्राभाकराणां च ऐकमत्यं नास्ति। नैयायिकैः लौकिकसंनिकर्षं षोढा विभक्ते, भाट्टैकदेशिना मानमेयोदयकारेण नारायणेन द्विधा, गागाभट्टेन च त्रिधा, तथैव प्राभाकरमीमांसकेन शालिकनाथेन च त्रिधा स विभक्तः।

१ नैयायिकाः	१ संयोगः २ संयुक्तसमवायः ३ संयुक्तसमवेतसमवायः ४ समवायः ५ समवेतसमवायः ६ विशेषणविशेष्यभावः
२ नारायणः	१ संयोगः २ संयुक्ततादात्म्यम्
३ गागाभट्टः	१ संयोगः २ संयुक्तसमवायः ३ संयुक्तसमवेतसमवायः
४ शालिकनाथः	१ संयोगः २ संयुक्तसमवायः ३ समवायः

नैयायिकोक्ताः संयोग-संयुक्तसमवाय-संयुक्तसमवेतसमवायाख्याः त्रयः संनिकर्षाः प्राभाकरैश्च स्वीकृताः। अलौकिकसंनिकर्षौ सामान्यलक्षणा-ज्ञानलक्षणाख्यौ गागाभट्टेन, भाट्टचिन्तामणिकारेण स्वीकृतौ। योगजप्रत्यासत्तिस्तु नैयायिकाभ्युपगता तेन निराकृता। अतः विषयेऽस्मिन् नैयायिकानां मार्ग एव आंशिकतया मीमांसकैः अनुसृत इति वक्तुं शक्यते।

१-७-४-१-१-**संयोगसंयुक्तसमवायौ**—तत्र संयोगाख्यः प्रथमस्संनिकर्षः मतत्रयेऽपि समानः। द्वितीयसंनिकर्षः संयुक्तसमवायः नैयायिकैः, भाट्टैकदेशिना गागाभट्टेन, प्राभाकरमीमांसकैश्चाङ्गीकृतः। किन्तु मानमेयोदयकर्त्रा नारायणेन समवायस्थाने तादात्म्यपदं निवेश्य संयुक्ततादात्म्यमिति संनिकर्षः अङ्गीकृतः। द्रव्येण सह जातिगुणकर्मणां तादात्म्याङ्गीकारात् संयुक्ततादात्म्याख्यः द्वितीयः संनिकर्ष इति तेषां मतम्।

नैयायिकैरपि अत्यन्ताभेदरूपं तादात्म्यमङ्गीकृतम्। भाट्टनये तु भेदसहिष्णुः अभेदः तादात्म्यमिति तयोर्द्वयोः भेदः। केनचिदंशेन भेदः, केनचिदंशेनाभेदो हि भेदसहिष्णुरभेदः।

१-७-४-१-२ **संयुक्तसमवेतसमवायः**— कैश्चिद् भाट्टमीमांसकैरेव तृतीयः संयुक्ततदात्मतादात्म्याख्यः संनिकर्षः अभ्युपगम्यते। नैयायिकानामेतेषां च संनिकर्षत्रितयेऽस्मिन् पदमात्रभेदः; समवाय इति तादात्म्यमिति च। किन्तु तैः निर्वर्त्यं कार्यं तु समानमेव। एवं भाट्टैः तादात्म्यपदं कुतः प्रयुक्तमित्युक्ते तैः

समवायः नित्यसम्बन्धरूपः नाभ्युपगतः। तत्स्थाने तादात्म्यमिति किञ्चिदङ्गीकृतम्। अतः समवायस्थाने तादात्म्यप्रयोगः[1]। समवाय-समवेतसमवायाख्यौ संनिकर्षौ एभिः नाङ्गीक्रियेते; शब्दस्य द्रव्यत्वात् गुणत्वाभावाच्च। एवं शब्दत्वस्य संयुक्ततादात्म्येनैव निर्वाहात्। एवमेव विशेषणविशेष्यभावाख्यः संनिकर्षोऽपि नाश्रीयते। अभावस्य अनुपलब्धिगम्यत्वेन अप्रत्यक्षत्वात्, समवायस्यानङ्गीकाराच्च। भाट्टमतानुयायिना गागाभट्टेन समवायः पदार्थेषु निवेशितः (भा. चि. १७)। अत एव तेन तादात्म्यस्थाने संयुक्तसमवायः, संयुक्तसमवेतसमवाय इति समवायपदं प्रयुज्यते।

प्राभाकरैरपि समवायः अभ्युपगम्यते। अत एव तैः संयुक्तसमवायः, समवाय इति संनिकर्षद्वयं नैयायिकैरिव व्युत्पादितम्। जातिगुणकर्मगतानां सत्ता-रूपत्व-कर्मत्वादीनां द्वितीयसंनिकर्षेणैव निर्वाह इति संयुक्तसमवेतसमवायस्यानङ्गीकारः।

अत्र सूक्ष्मेक्षणिकया परीक्षायां क्रियमाणायाम् इदमवश्यवक्तव्यं भवति यत् - नैयायिकाभ्युपगतषट्संनिकर्षवाद एव श्रेयानिति। तथा हि – भाट्टैः प्राभाकरैश्च गुणगता जातिः नाङ्गीक्रियते। अत एव संयुक्तसमवेतसमवायाख्यं संनिकर्षं ते

---

1. E. B. P. p. 187: "The reason is that Samavāya or inherence as a form of relation subsisting between two naturally inseparable things is rejected by Kumārila, and *'Tādātmya'* or identity is accepted in its place".

नोरीकुर्वन्ति । जातिमनभ्युपगच्छद्भिरपि तैः 'इदं रूपम्, इदं रूपम्' इत्यनुगतायाः प्रतीतेः निर्वाहार्थं सादृश्यं किञ्चित् रूपेषु उपगम्यते । तस्य सादृश्यस्य प्रत्यक्षं तु चक्षुस्संयुक्तघट-समवेतरूपसमवायाख्यसंनिकर्षद्वारैव भवतीति अवश्यमभ्युपगन्त-व्यम् । एवं चानुक्तिसिद्धः संयुक्तसमवेतसमवायाख्यः संनिकर्ष इति ।

१ ७·४·१·३ **समवायः**— शब्दसाक्षात्कारे समवायः संनिकर्षः । कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नस्याकाशस्य श्रोत्रत्वात्, शब्दस्य तत्र सम-वायात् । ननु सर्वः शब्दः आकाशे वर्तमानः श्रोत्रेण गृह्येत । अवच्छेद्यस्य आकाशस्यैकत्वात्, सर्वेषां च शब्दानां श्रवणेऽपि समवायात् इति चेत् - न । कर्णसंयोगावच्छिन्नसमवायः शब्द-प्रत्यक्षहेतुभूतः संनिकर्ष इत्यङ्गीक्रियते । एवं च कर्णसंयोगाव-च्छेदेन यः शब्द आकाशे समुत्पद्यते तस्यैव कर्णसंयोगावच्छिन्नसम-वायाख्यः संनिकर्षोऽस्ति, न तदितरावच्छेदेन उत्पद्यमानस्य सर्वस्यापि शब्दस्येति तद्दोषपरिहारः । नच समवायस्यैकत्वेन कर्णसंयोगावच्छिन्नसमवायस्य संनिकर्षस्य सर्वेष्वपि शब्देषु सत्त्वात् तत्प्रत्यक्षापत्तिरिति वाच्यम् । प्रत्यक्षे विषयस्य हेतुत्वात् । कर्णसंयोगावच्छिन्नाकाशे सर्वशब्दरूपविषयविरहादेव न सर्वेषां शब्दानां प्रत्यक्षत्वम् । यथा हि वायौ खलु रूपसमवायसत्त्वेऽपि रूपाभावात् 'वायू रूपवान्' इति न प्रत्यक्षं भवितुमर्हति, तथा शब्दसमवायसत्त्वेऽपि कर्णसंयोगावच्छिन्नाकाशे शब्दरूपविषया-भावात् न सर्वेषां शब्दानां प्रत्यक्षत्वम् । कदम्बगोलकन्यायेन वीचीतरङ्गन्यायेन वा श्रोत्रदेशमुपगत एव शब्दः एतत्संनि-कर्षद्वारा गृह्यते ।

१-७-४-१-४ **समवेतसमवायः**— संयुक्तसमवायवदत्रापि 'अयं शब्दः, अयं शब्दः' इत्यनुगतप्रतीतिबलात् शब्दगतस्य सादृश्यस्य वा जातेर्वा अवश्यमभ्युपगन्तव्यतया, तत्प्रत्यक्षं च विना संनिकर्षेण न खलु समुत्पत्तुमर्हतीति समवेतसमवायाख्यः संनिकर्षः अङ्गीक्रियते ।

१-७-४-१-५ **विशेषणविशेष्यभावः**— अयमेव विशेषणताख्यसंनिकर्ष इत्युच्यते । नैयायिकैः संनिकर्षेणानेन अभावप्रत्यक्षमुपजायत इत्युच्यते । प्राभाकराः खलु अभावमेव पृथक् पदार्थतया नाभ्युपयन्ति । तस्य अधिकरणात्मकत्वमिच्छन्ति । अतस्तैरयं संनिकर्षः परित्यक्तः । भाट्टास्तु अभावमभ्युपगच्छन्तः तस्यानुपलब्धिगोचरतां प्रतिपादयन्तीति तैरप्ययं संनिकर्षः नाङ्गीक्रियते । किन्तु अभावपदार्थस्य अवश्यमभ्युपगन्तव्यतया अनुपलब्धेश्च पृथक्प्रमाणत्वस्य निराकरिष्यमाणतया च संनिकर्षोऽयम् अभावग्राहकः अङ्गीकार्य एवेति नैयायिकानामाशयः ।

१-७-४-२ **अलौकिकसंनिकर्षः**— संनिकर्षः - प्रत्यासत्तिः - इति सत्यामपि समानार्थकतायाम् इदमस्माभिः अत्र विशेषतोऽवगन्तव्य यत् - अलौकिकसंनिकर्षविषये न्याय-भाट्ट-प्राभाकर-प्रस्थानेषु प्रत्यासत्तिपदमेव दरीदृश्यत इति । सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिः, ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्तिः, योगजप्रत्यासत्तिरित्येव व्यवहारः पुनः, सामान्यलक्षणासंनिकर्षः इत्यादि नास्ति । अतः शास्त्रकारैः साभिनिवेशम् अलौकिकसंनिकर्षविषय एव प्रत्यासत्तिपदं प्रयुक्तमिति न परोक्षं विचक्षणानाम् ।

अयं चालौकिकसंनिकर्ष. सामान्यलक्षणा - ज्ञानलक्षणा - योगजप्रत्यासत्तिभेदेन त्रिविध इति नव्यनैयायिका. ।
भट्टादन्ये भाट्टाः प्राभाकरा वा अलौकिकसंनिकर्षं नाङ्गीकुर्वन्ति । न्यायदर्शनवासनावासितान्तःकरणः गागाभट्टः सामान्यलक्षणा-ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्ती अङ्गीकृत्य योगजप्रत्यासत्तिं निराकरोति ।

एतद्विषये नैयायिकमतमेव साधीय इति प्रतिभाति । यतः सामान्यलक्षणानङ्गीकारे प्रकृतघटे शक्तिग्रहे अप्रत्यक्षेतरघटव्यक्तिषु शक्तिग्रहः दुरुपपादः, सामान्यज्ञानाभावात् । अतः सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिः अवश्यमभ्युपगन्तव्या । तथैव ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्त्यनङ्गीकारे चन्दनखण्डेन चक्षुरिन्द्रिये संनिकृष्टे सति 'सुरभि चन्दनम्' इति ज्ञानं न जायेत । सौरभे, सौरभत्वे च संनिकर्षाभावात् । तादृशं च ज्ञानं जायत इत्येव लोकानुभवः । अतः तद् ज्ञानमेव तत्र संनिकर्षः वाच्य. । अनुभवानुरोधेनैव तृतीया च योगजप्रत्यासत्तिः नैयायिकैरङ्गीक्रियते, वेदशास्त्रपुराणादिभिः प्रतिपाद्यमानत्वाच्च ।

यत्तु भाट्टैरुक्तं योगजप्रत्यासत्तिनिराकरणावसरे तद्योगिषु मानाभावात्, इतिहासपुराणादेः अन्यतात्पर्यकतया अप्रमाणत्वाच्चेति हेतुद्वयं, तद् दुष्टम् । तादृशयोगिषु तत्प्रभावेषु च शब्दस्यैव प्रमाणत्वात् । इतिहासपुराणादेश्च वेदार्थोपबृंहकतया प्रमाणकोटिप्रविष्टत्वात् । अतः अस्ति योगजप्रत्यासत्तिरपीति नैयायिकानां पन्था एव समीचीनः ।

सिद्धान्तभेदप्रदर्शिनी–प्रत्यक्षाधिकारे

	न्यायसिद्धान्ते	भाट्टसिद्धान्ते	प्राभाकरसिद्धान्ते
१	ज्ञानाकरणकं ज्ञानं प्रत्यक्षम्	इन्द्रियार्थसंनिकर्षजं ज्ञानं प्रत्यक्षम्	साक्षात्प्रतीतिः प्रत्यक्षम् , तच्च मेय-मातृ-मितिविषयं त्रिपुटम् उच्यते
२	श्रोत्रमाकाशात्मकम्	श्रोत्रं दिगात्मकम्	श्रोत्रमाकाशात्मकम्
३	मनः अणु	मनः प्राचीनमते विभु, नवीनमते अणु	मनः अणु
४	वायुरनुमेयः प्राचीनमते, नव्यमते प्रत्यक्षः	वायुः स्पार्शनप्रत्यक्षविषयः	वायुः प्रत्यक्षः
५	बाह्यप्रत्यक्षे सर्वत्र महत्त्वोद्भूतरूपवत्त्वालोकसंयोगानां कारणत्वम्	न सर्वत्र तेषां कारणत्वम्; तत्तदिन्द्रियजन्यप्रत्यक्षे तत्तद्गुणः कारणम्	नैयायिकवदेव
६	संयोगसंयुक्तसमवायसंयुक्तसमवेतसमवायसमवायसमवेतसमवायविशेषणविशेष्यभावरूपाः षट् लौकिकसंनिकर्षाः	संयोगः संयुक्ततादात्म्यमिति द्वावेवेति केचित् , संयुक्ततदात्मतादात्म्यमिति तृतीयोऽपीत्यन्ये	संयोग-संयुक्तसमवाय-समवायाश्चेति त्रयः
७	सामान्यलक्षणा-ज्ञानलक्षणा-योगजप्रत्यासत्तिभेदेन त्रयः अलौकिकसंनिकर्षाः	सामान्यलक्षणा-ज्ञानलक्षणाप्रत्यासत्ती द्वे इति गागाभट्टः	अलौकिकः संनिकर्षः नाङ्गीक्रियते

द्वितीयाध्यायः

२ अनुमानाधिकारः

२-१ अनुमानलक्षणम्

२·१-१ न्यायसिद्धान्तः– प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरं तदुपजीवकत्वात् बहुवादिसम्मतत्वाच्च अनुमानं निरूप्यते (त. चि. अ. ४)। तथा च गौतमसूत्रम्– "अथ तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानम् पूर्ववत् शेषवत् सामान्यतो दृष्टं च" (न्या. द. १·१·५) इति। अत्र समानासमानजातीयेभ्यः व्यवच्छेदाय तत्पूर्वकमिति। तानि ते, तत् पूर्वं यस्य तदिदं तत्पूर्वकम्। अर्थात् सर्वप्रमाणपूर्वकत्वमनुमानस्याभिहितं भवति। तच्च परम्परया प्रत्यक्षपूर्वकत्व एव पर्यवस्यतीति तथोक्तम्।

अथवा ते द्वे प्रत्यक्षे पूर्वे यस्य प्रत्यक्षस्य तदिदं तत्पूर्वकं प्रत्यक्षम्। ते च, लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धदर्शनं प्रथमं प्रत्यक्षम्, लिङ्गदर्शनं च द्वितीयं प्रत्यक्षम्। बुभुत्सोः लिङ्गदर्शनरूपद्वितीयप्रत्यक्षानन्तरं संस्काराभिव्यक्तिः, ततः स्मृतिः, तदनन्तरम् 'अयं धूम' इति पुनः लिङ्गदर्शनम्। पूर्वाभ्यां प्रत्यक्षाभ्यां स्मृत्या चानुगृह्यमाणम् इदम् अन्तिमं प्रत्यक्षं लिङ्गपरामर्शरूपमनुमानं सम्पद्यते इति वार्तिककारः (न्या. वा. २९२)। अनुमानपदार्थश्च अनुमीयते अनेनेति। तात्पर्यटीकायामपि अयमेव प्रकारः विपुलतया विवृतः (ता. टी. ३०३)।

तत् पूर्वं कारणं यस्य तत् तत्पूर्वकम् इति व्युत्पत्तौ निर्णयोपमानादावतिप्रसङ्ग इति ते द्वे प्रत्यक्षे पूर्वं यस्येति व्युत्पत्ति-

रादृता (न्या. म. १२५)। प्रथमं चाविनाभावग्राहि प्रत्यक्षं, द्वितीयं च लिङ्गदर्शनम्; ते द्वे प्रत्यक्षे अनुमानस्य कारणं भवत:, नोपमानादेः।

वस्तुतस्तु लिङ्गविषयं ज्ञानं, ज्ञानविषयीकृतं वा लिङ्गं प्रतिबन्धस्मरणसहितमनुमानम्। परोक्ष. अर्थः लिङ्ग्यते गम्यतेऽनेनेति लिङ्गम्। लिङ्गमिदं पञ्चलक्षणम्। तानि च लक्षणानि—पक्षधर्मत्वं, सपक्षधर्मत्वं, विपक्षाद् व्यावृत्तिः, अबाधितत्वम्, असत्प्रतिपक्षत्वं चेति जयन्तभट्टः न्यायमञ्जर्याम्[1]। मणिकारस्तु अनुमानस्वरूपमेवं न्यरूपयत् - "तत्र व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानजन्यं ज्ञानमनुमितिः, तत्करणमनुमानम्। तच्च लिङ्गपरामर्शो न तु परामृश्यमानं लिङ्गमिति" (त. चि. अ. २०-२१) इति। व्याप्तिविशिष्टं व्याप्तिप्रकारकं यत्पक्षधर्मताज्ञानं तज्जन्यं ज्ञानमनुमितिः। तादृशप्रमाकरणम् अनुमानम्।

केशवमिश्रेणापि लिङ्गपरामर्श एव अनुमानमित्यभाषि तर्कभाषायाम्[2]। अनुमितौ व्याप्तिज्ञानस्यैव करणत्वम्। परामर्शः व्यापारः। ज्ञायमानस्य लिङ्गस्य नैव करणत्वम्। अना-

---

1. पञ्चलक्षणकाल्लिङ्गात् गृहीतान्नियमे स्मृतेः।
परोक्षे लिङ्गिनि ज्ञानमनुमानं प्रचक्षते॥ [न्या. म. १०९]

2. येन ह्यनुमीयते तदनुमानम्। लिङ्गपरामर्शेन चानुमीयते। अतः लिङ्गपरामर्शोऽनुमानम्। [त. भा. ३६]

गतेन अथवा विनष्टेन लिङ्गेन अनुमित्यनुत्पादात् इति विश्वनाथन्यायपञ्चाननः[1] ।

एवं च अनुमितिजनकव्याप्तिज्ञानस्य करणत्वात् प्रमाकरणस्य प्रमाणत्वात् अनुमितिकरणं व्याप्तिज्ञानमेव अनुमानप्रमाणमिति कश्चित् पक्षः (मुक्ता. ४७१) ।

अन्नंभट्टादयस्तु फलाव्यवहितप्राक्क्षणावच्छिन्नं कारणं करणमिति मतमनुसृत्य लिङ्गपरामर्श एव अनुमानमिति पक्षान्तरमवलम्बन्ते (नि. प्र. २७४) । उक्तपूर्वं पक्षद्वयं न्यायग्रन्थेषु प्रामाणिकेषु समुपलभ्यत इति समुपादेयमेव ।

२-१-२ भाट्टसिद्धान्तः— भाट्टमतानुरोधमिदम् अनुमानप्रमाणलक्षणम् । यदाह शबरस्वामी,"अनुमानं ज्ञातसम्बन्धस्यैकदेशदर्शनात् एकदेशान्तरे असंनिकृष्टेऽर्थे बुद्धिः" (शा. बा. ३६) इति । अयं भावः–अत्र अनुमानशब्द अनुमितिपरः । ज्ञातः हेतुहेतुमतोः व्याप्त्याख्यः सम्बन्धः येन प्रमात्रा जनेन, तस्येति विग्रहः । हेतुहेतुमत्सम्बन्धाख्यव्याप्तिज्ञानवतः प्रमातुरित्यर्थः ।

---

1. व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिधीर्भवेत् ।
अनुमायां ज्ञायमानं लिङ्गं तु करणं न हि ।।
अनागतादिलिङ्गेन न स्यादनुमितिस्तदा ।

येन पुरुषेण महानसादौ धूमे वह्निव्याप्तिर्गृहीता पश्चात् स एव पुरुषः क्वचित्पर्वतादौ अनवच्छिन्नमूलां धूमरेखां पश्यति; तदनन्तरं धूमो वह्निव्याप्य इत्येवंरूपं व्याप्तिस्मरणं तस्य भवति; पश्चाच्च वह्निव्याप्यधूमवानयमिति ज्ञानं भवति; स एव परामर्श इत्युच्यते । तदनन्तरं पर्वतो वह्निमानिति अनुमितिर्जायते । [मुक्ता. ४७१-४७३]

एकदेशदर्शनात् धूमात्मकलिङ्गदर्शनात्, एकदेशान्तरे वह्न्यात्मक-लिङ्गिनि, असंनिकृष्टे इन्द्रियसम्प्रयोगरहिते पदार्थे या बुद्धिः तदनुमानमिति ।

एवमेव शास्त्रदीपिकायां पार्थसारथिमिश्रेणापि अनुमान-लक्षणमुपन्यस्तम्[1] । मानमेयोदयकारस्तु अन्यथा अनुमानमलि-लक्षत् । यथा—

"व्याप्यदर्शनाद् असंनिकृष्टार्थज्ञानमनुमानम् । यथा पर्वते धूमवत्त्वदर्शनात् अग्निमत्त्वज्ञानम्" (मा. मे. २५) इति ।

गागाभट्टस्तु पूर्वोक्तानुमानलक्षणमन्यथाभिवर्ण्य[2] अन्यदपि लक्षणमुपस्थापितवान् । यथा "अनुमितित्वजातिमती अनु-मितिः । अनिमितित्वजातिस्तु अनुमिनोमीत्यनुभवसिद्धा । तत्करणमनुमानम्, तच्च भूतभाविलिङ्गेन अनुमित्यनुत्पत्त्यापत्तेः ज्ञानमेव, न तु ज्ञायमानो हेतुः" (भा. चि. २४) इति । नीति-तत्त्वाविर्भावकारः चिदानन्दपण्डितः अनुमानमेवमलिलक्षत् —

---

1. यस्य यादृशस्य, येन यादृशेन सह साक्षाद्वा प्रणाड्या वा यादृशः संबन्धः संयोगः, समवायः, एकार्थसमवायः, कार्यकारणत्वम्, अन्यो वा दृष्टान्त-धर्मिषु नियतो ज्ञातः, तं तादृशं साध्यधर्मिषु दृष्टवतः तस्मिन् तादृशे तादृशसम्बन्धसम्बन्धिनि प्रबलेन प्रमाणेन तद्रूप्यतद्विपर्ययाभ्याम् अपरि-च्छिन्ना या बुद्धिः सा अनुमानम् । यथा धूमस्य अनुपरतोऽर्थगमनस्य अग्निसाहित्यं महानसादिषु नियतमुपलब्धवतः पर्वते तद्दर्शनादग्निज्ञानम् । [शा. दी. ६०-६१]

2. सामान्यरूपेण ज्ञातव्याप्तिकस्य व्यक्तिविशेषदर्शनजन्यं सन्दिग्धसाध्य-वदधिकरणकमसंनिकृष्टसाध्यविषयकं निश्चयरूपं ज्ञानमनुमितिरित्यर्थः । [भा. चि. २३]

"व्याप्यदर्शनजन्मासंनिकृष्टार्थविषयं ज्ञानमनुमानम्" इति[1]। व्याप्यदर्शनाद् असंनिकृष्टार्थज्ञानमनुमानम् । यथा - पर्वते धूमवत्वदर्शनाद् अग्निमत्वज्ञानम् इति मानमेयोदये नारायणः (मा. मे. २५) । अत्र असंनिकृष्टपदेन अपरिच्छिन्नता प्रतिपाद्यते[2] । एवं च ज्ञानरूपानुमितिकरणत्वाच्च धूमादेः अनुमानत्वम् ।

माधवसरस्वती तु सर्वदर्शनकौमुद्याम् अनुमानमेवमभाणीत्— "तत्र व्याप्यव्यापकांशरूपमनुमानम् । तत्र व्याप्यांशेन व्यापकांशोऽनुमीयते" (स. कौ. ९७) इति ।

२-१-३ प्राभाकरसिद्धान्तः—शबरस्वाम्युक्तमनुमानलक्षणं परिगृह्य बृहत्यां प्रभाकरगुरुरेवं व्याचख्यौ यथा– "अनुमानमेकदेशदर्शनात् एकदेशान्तरे असंनिकृष्टेऽर्थे बुद्धिः । कस्यैकदेशस्य दर्शनात्? ज्ञातसम्बन्धस्य (बृहती ९१)" इति । प्रकरणपञ्चिकायां शालिकनाथस्तु यस्य सम्बन्धनियमः ज्ञातः तस्यैकदेशस्य दर्शनात् असंनिकृष्टे पदार्थे एकदेशान्तरे यद् ज्ञानं जायते तदेवानुमानमित्येवं वर्णयामास[3] ।

---

1. अनुमाऽसंनिकृष्टेऽर्थे व्याप्यदर्शनजा मतिः ।
व्याप्तिस्वभावात्साध्येन नियतस्साधनान्वयः ।। [नीति. १३७]

2. असंनिकृष्टवाचा च द्वयमत्र जिहासितम् ।
ताद्रूप्येण परिच्छित्तिः तद्विपर्ययतोऽपि वा ।।

पूर्वं सत्त्वेन परिच्छिन्ने ह्यग्न्यादौ पुनरनुमानम् अनुवादः स्यात् । असत्त्वेन परिच्छेदे च बाधितत्वेनाप्रामाण्यमेव इति तदुभयनिवर्तनार्थम् असंनिकृष्टपदमिति । [मा. मे. ४९]

3. ज्ञातसम्बन्धनियमस्यैकदेशस्य दर्शनात् ।
एकदेशान्तरे बुद्धिरनुमानमबाधिते ।

ज्ञातः सम्बन्धनियमो यस्य, तस्यैकदेशस्य दर्शनादेकदेशान्तरे असंनिकृष्टेऽर्थे या बुद्धिः, साऽनुमानमित्यर्थः [प्र. प. १९९]

अत्र एकदेशस्येत्यनेन हेतुः, एकदेशान्तर इत्यनेन साध्यं च अभिधीयेते। असंनिकृष्टपदं स्मरणाभिमाननिरसनायेति ऋजुविमलपञ्चिका। अत्र दर्शनशब्देन निश्चय इत्येवार्थलाभः। अत एवार्थापत्तितः अनुमानस्यास्य वैलक्षण्यं प्रतिपादितं भवति। प्रत्यक्षवत् प्रसिद्धतया बहुवादिसम्मतत्वाच्च प्रत्यक्षानन्तरमत्रेदमनुमानं निरूप्यत इति नयविवेके भवनाथः (न. वि. ११५)। शाबरम् अनुमानलक्षणमनेन प्राभाकरसिद्धान्तरीत्या सुबहु विचारितम्। दलसार्थक्यादिकमपि स्वपक्षे सम्यक् प्रादर्शि (न. वि. ११५–११९)।

एवं च समानाश्रयाश्रितयोः एकदेशिनोः ज्ञातसम्बन्धनियमस्यैकदेशस्य दर्शनात् एकदेशान्तरेऽसंनिकृष्टेऽर्थे बुद्धिः अनुमानमिति फलितम्। इदमेव लक्षणं भङ्ग्यन्तरेणोपपादि तन्त्ररहस्ये[1]। इयान् विशेषः - अत्र शाबरभाष्यवाक्यस्यार्थं ज्ञातसम्बन्धनियमस्य एकदेशस्येति वर्णयामास प्रभाकरः भाट्टैः भिद्यमानः भङ्ग्यन्तरेणेति।

२–१-४ समीक्षणम्—अनुमानपदं त्रिष्वपि प्रस्थानेषु प्रमितिपरतया प्रमाणपरतया चोपयुक्तम्। नैयायिकैः भाट्टैश्च प्रमितिपरतया प्राभाकरवत् अनुमेति पदमपि तत्र तत्र प्रयुज्यते[2]।

---

1. एकाश्रयाश्रितयोः एकदेशयोः ज्ञातसम्बन्धनियमेन एकदेशेन संदिग्धस्य एकदेशान्तरस्य परिज्ञानमनुमानम्। [त. र. १०]

2. व्यापारस्तु परामर्शः करणं व्याप्तिधीर्भवेत्।
अनुमायां ज्ञायमानं लिङ्गं तु करणं न हि॥ [कारि. ६१]
अनुमाऽसंनिकृष्टेऽर्थे व्याप्यदर्शनजा मतिः। [नीति. १३७]

मीमांसकैः अनुमाननिरूपणावसरे नैयायिकोक्तप्रक्रियैव स्थूलतया स्वीकृता। किन्तु तत्र तत्र केषुचिदंशेषु तेषां सरणिः नैयायिकेभ्यः भिद्यते च। अनुमितिकरणमनुमानमिति नैयायिकोक्तं लक्षणं तेषामपि इष्टमेव। अनुमितिस्वरूपनिरूपणावसरे मीमांसकापेक्षया नैयायिकानां सरणिः विशदा वरीवर्ति।

यद्यपि अनुमितिः भाट्टप्राभाकरग्रन्थेषु तत्तन्मतानुरोधं सम्यक् व्युत्पादिता। तथापि अनुमितिकरणं किं व्याप्तिज्ञानम् अथवा परामर्शः इत्यत्र तु तेभ्यः ग्रन्थेभ्यः न किमपि स्पष्टतया अवगम्यते। प्रमाणसामान्यलक्षणविषये मानमेयोदयकारेण नारायणेन तर्कपक्ष एवास्माकमभिमत[1] इत्युक्ततया इदमुन्नीयते यत्-स्थूलतया मीमांसकानां प्रमाणादिविषये सुपरिष्कृते नैयायिकमार्ग एव नैर्भर्यमिति[2]। यत्र यत्र तेषां वैमत्यं तत् तैः तत्तदवसरे आविष्कृतमेवेति न परोक्षं विमर्शनिपुणानाम्।

२–२ अनुमानविभागः— स्वार्थं परार्थं च

२–२-१ न्यायसिद्धान्तः — सूत्रकारानुरोधं त्रिविधमनुमानम् पूर्ववत्-शेषवत्-सामान्यतोदृष्टभेदेन[3]।

क) पूर्ववत् - यत्र कारणेन कार्यमनुमीयते। मेघाडम्बरेण वृष्ट्यनुमानम्।

---

1. प्रमाकरणमेवात्र प्रमाणं तर्कपक्षवत्। [मा. मे.]
2. See Tripathi Chotalal, "The Idealistic Theory of Inference", ABORI, Vol. LI. pp. 175-88; Poona, 1970.
3. तत्पूर्वकं त्रिविधमनुमानम् पूर्ववच्छेषवत् सामान्यतोदृष्टं च। [न्या. द. १-१-५]

ख) शेषवत् - कार्येण कारणानुमानम् । नद्याम् अधिकोदक-पूर्णत्वं शीघ्रप्रवाहत्वं च दृष्ट्वा भूता वृष्टिरिति ।

ग) सामान्यतोदृष्टम् - अन्यत्र दृष्टस्य च अन्यत्र दर्शनं व्रज्यापूर्वकमिति । अस्त्यप्रत्यक्षापि आदित्यस्य व्रज्येति ।

अत्र भाष्यकारोक्तं सामान्यतोदृष्टानुमानोदाहरणं जयन्त-भट्टः नाङ्गीकरोति । इदमप्युदाहरणं शेषवदनुमानस्यैव युज्यत इति तदभिसन्धिः । तेनान्यथा सामान्यतोदृष्टानुमानं सोदाहरणं निरुक्तम्[1] । इमान्येवानुमानानि वात्स्यायनेन न्यायभाष्ये अन्यथापि व्याख्यातानि (न्या. भा. २९१) ।

क) पूर्ववत् - पूर्वं प्रत्यक्षतया सहानुभूतयोः वह्निधूमयोः अन्यतरस्य धूमस्य दर्शनेन अप्रत्यक्षस्य वह्नेरनुमानम् । यथा—धूमवत्वात् वह्निमानिति ।

ख) शेषवत् - इदं परिशेषानुमानम् । प्रसक्तानां प्रतिषेधे अन्यत्र अप्रसङ्गात्, शिष्यमाणे निश्चयः । यथा शब्दस्य अद्रव्यत्वे, अकर्मत्वे च गृहीते शिष्यमाणः गुण एवेति गुण-त्वनिश्चयः ।

ग) सामान्यतोदृष्टम् - सम्बन्धे च हेतुहेतुमतोरप्रत्यक्षे केन-चिदर्थेन हेतोः सामान्यात् यत्र साध्यं गम्यते तत्सामान्य-

1. सामान्यतोदृष्टं तु यदकार्यकारणभूतात् लिङ्गात् तादृशस्यैव लिङ्गिनः अनुमानम्, यथा - कपित्थादौ रूपेण रसानुमानम् । यत्पुनर्भाष्यकारेण भास्करस्य देशान्तरप्राप्त्या गत्यनुमानमुदाहृतं तदयुक्तम् । देशान्तरप्राप्तेः गतिकार्यत्वात् कार्येण कारणानुमानं शेषवदेव स्यात् । [न्या. म. १३०-१३१]

तोदृष्टम् । यथा-इच्छादिभिरात्मा । इच्छादयश्च गुणाः । गुणाश्च द्रव्ये वर्तन्ते । तस्मात् एतेषामाश्रयः आत्मेति ।

अन्यः कश्चिद्विभागः अनुमानस्य, अन्वयव्यतिरेकी, अन्वयी, व्यतिरेकी चेति । अयं च भारद्वाजोद्द्योतकरेण न्यायवार्तिके समादृतः (न्या. वा. २९४); नात्रायं प्रस्तुत इति लिङ्गविचारे एतद्विस्तरेण प्रतिपादयिष्यते ।

प्रशस्तपादाचार्यः अनुमानमिदं स्वनिश्चितार्थानुमान-परार्थानुमानभेदेन द्विधा विभक्तवान् । प्रथमं तु दृष्ट-सामान्यतो-दृष्टभेदेन पुनः द्विविधम्[1] (प्र. भा. १०६–११३) ।

न्यायमञ्जर्याम् उत्पन्नप्रतीति-उत्पाद्यप्रतीतिभेदेन अनुमानद्वैविध्यमुपदर्शितम् । तत्र ईश्वरानुमानमुत्पाद्यप्रतीति भवति[2] ।

अर्वाचीनैः नैयायिकैः अनुमानं स्वार्थपरार्थभेदेन द्विधा विभक्तम् (त. भा. ३९) । तथा हि - स्वयं भूयोदर्शनेन यत्र धूमस्तत्राग्निरिति व्याप्तिं गृहीत्वा पर्वतसमीपे तद्गताग्नौ सन्दिहानः धूमं दृष्ट्वा व्याप्तिं संस्मृत्य, परामर्शमुपलभ्य "पर्वतो वह्निमानि"ति ज्ञानमनुमितिरूपं प्राप्नोति । इदमेव स्वार्थानुमानमुच्यते । तदनन्तरं परं प्रति बोधयितुं यत् पञ्चावयववाक्यं प्रयुज्यते तत्परार्थानुमानम् । अत्र स्वार्थपरार्थपदे संगतार्थे प्रयुक्ते (त. स. ३७) ।

1. तत्तु द्विविधम्, दृष्टं सामान्यतोदृष्टं च । [प्र. भा. १०४]

2. सुशिक्षिततराः प्राहुः द्विविधमनुमानम् । किञ्चिदुत्पन्नप्रतीति किञ्चिदुत्पाद्यप्रतीति । ईश्वराद्यनुमानं तु उत्पाद्यप्रतीति । [न्या. म. १२४]

अर्वाचीनः नैयायिकः रघुनाथनामा पदार्थरत्नमालायाम् अनुमानं केवलान्वयि - केवलव्यतिरेकि-अन्वयव्यतिरेकिभेदेन त्रिविधम् इति प्रत्यपीपदत् (प. र. मा. १०)।

२-२-२ भाट्टसिद्धान्तः— यथाशाबरभाष्यम् अनुमानं प्रत्यक्षतोदृष्टसम्बन्धं, सामान्यतोदृष्टसम्बन्धं चेति द्विविधम्। धूमाकृतिदर्शनादग्न्याकृतिज्ञानं प्रथमस्य, देवदत्तस्य देशान्तरप्राप्तिं गतिपूर्विकामुपलभ्य सूर्यगत्यनुमानं द्वितीयस्य चोदाहरणम् (शा. भा. ३६-३७)।

तदनन्तरकालिकैः इदमेवानुमानं स्वार्थ-परार्थरूपेण विभक्तम्। असूचि च तथैव पार्थसारथिमिश्रेणापि स्वार्थपरार्थविभागः तादृशशब्दप्रयोगं विनैव शास्त्रदीपिकायाम्[1]। अभ्यधायि च मानमेयोदयेऽपि अयं विभाग. नारायणेनैवम्, यथा—"तच्चानुमानं स्वार्थपरार्थभेदेनापि द्विविधमाहुः। यत्तु स्वयमेव धूमादिकं दृष्ट्वा व्याप्त्यादिनिरूपणेनानुमीयते तत् स्वार्थम्।"

"यदा पुनः स एवार्थः परवाक्येन बोध्यते।
तदा परार्थमित्याहुः तयोरेतावतो भिदा॥" (मा. मे. ६३)

इति।

अत्राहुरिति द्विःप्रयोगदर्शनेन नैयायिकाभ्युपगते विभागेऽस्मिन् न मीमांसकानां नैर्भर्यमिति सूचितमिव। यतः अनेनैव नारायणेन मानमेयोदये प्रागेव अन्वयव्यतिरेक्यादिभेदेन अनुमानत्रैविध्यमुपदर्शितम् (मा. मे. ५३)। गागा-

1. नियतमुपलब्धवतः पर्वते तद्दर्शनादग्निज्ञानम्। यस्तु प्रतिपन्नमर्थं परमनुमानेन प्रतिपिपादयिषति तेन साधनं प्रयोक्तव्यम्। [शा. दी. ६१-६४]

भट्टेनापि भाट्टचिन्तामणौ स्वार्थपरार्थभेदेन अनुमानद्वैविध्यमुपन्यस्तम्[1] ।

माधवसरस्वती तु अन्वयव्यतिरेकि-केवलान्वयिभेदेन द्विविधमनुमानमित्यवादीत् सर्वदर्शनकौमुद्याम् ।[2]

२-२-३ प्राभाकरसिद्धान्तः—शाबरभाष्यानुरोधमनुमानं द्विविधम् प्रत्यक्षतोदृष्टसम्बन्धं, सामान्यतोदृष्टसम्बन्धं चेति[3] । धूमाकृतिविज्ञानादग्न्याकृतिविज्ञानं प्रथमस्य, गतिपूर्विकां देवदत्तस्य देशान्तरप्राप्तिमभिलक्ष्य सूर्येऽपि गतिस्मरणं द्वितीयस्य च क्रमेणोदाहरणं भवति ।

इदं च द्वैविध्यम् प्रमेयद्वैविध्यमुपलक्ष्येति प्रभाकरगुरुः । विशेषात् विशेषावगतिरेकत्र, अन्यत्र च सामान्यात् सामान्यावगतिरिति तस्याभिप्रायः[4] । एवं च अनुमानस्य प्रमेयं द्विधा भिद्यत इति सारः ।

---

1. तच्चानुमानं द्विविधम् । स्वार्थं परार्थम् च । परामर्शेन स्वस्यैव साध्यज्ञानजनकं स्वार्थम् । प्रतिज्ञाद्यवयवप्रयोगेण परस्य साध्यज्ञानजनकं परार्थम् । [भा. चि. ३०]

2. तच्चान्वयव्यतिरेकि केवलान्वयि चेति द्विविधम् । केवलव्यतिरेकि तु न प्रमाणमतिप्रसङ्गकत्वादित्याहुः । [स. कौ. ९७]

3. तत्तु द्विविधम् - प्रत्यक्षतोदृष्टसम्बन्धं-सामान्यतोदृष्टसम्बन्धं च । प्रत्यक्षतोदृष्टसम्बन्धं यथा - धूमाकृतिविज्ञानात् अग्न्याकृतिविज्ञानम् । सामान्यतोदृष्टसम्बन्धं यथा - देवदत्तस्य गतिपूर्विकां देशान्तरप्राप्तिमुपलभ्य आदित्येऽपि गतिस्मरणम् । [बृहती ९०-१०१]

4. अथ प्रमेयद्वैविध्यमङ्गीकृत्य एतदुच्यते – एकत्र विशेषाद्विशेषोऽवगम्यते, अन्यत्र सामान्यात् सामान्यावगतिः । [बृहती ९७]

यथोक्तं प्रकरणपञ्चिकायाम् "प्रमेयमनुमानस्य दृष्टादृष्टस्वलक्षणम्" । (प्र. प. २१४) इति । दृष्टस्वलक्षणं यथा—वह्न्यादि । अदृष्टस्वलक्षणं यथा—कर्मादि ।

वस्तुतः अनुमानं द्विधा समुत्पद्यमानं सत् भिद्यते स्वार्थानुमानं परार्थानुमानं चेति । स्वयमनुमानोत्पादकसामग्र्या अवगम्यमानं प्रथमम् । इतरप्रयुक्तवाक्यबोधितं च द्वितीयमिति शालिकनाथः प्रकरणपञ्चिकायां प्रत्यपीपदत्[1] । शालिकनाथोक्तमेव अनूदितवान् रामानुजाचार्यः तन्त्ररहस्ये[2] ।

२-२-४ समीक्षणम्—न्यायसूत्रकारानुरोधं पूर्ववत्-शेषवत्-सामान्यतोदृष्टभेदेन त्रिविधमनुमानम् । वात्स्यायनेनाप्ययं विभागः समादृतः, अन्यथा सोदाहरणं व्याख्यातश्च । उद्द्योतकरः इदम्प्रथमतया अन्वयव्यतिरेकि, अन्वयि, व्यतिरेकि चेति त्रिधा अनुमानं विभक्तवान् लिङ्गविशेषानुरोधम्[3] । वाचस्पतिमिश्रः वीतावीतभेदेन अनुमानं द्विविधमिति, तत्र वीतं पूर्ववत्-सामान्यतोदृष्टभेदेन द्विविधम्, अवीतं पुनः शेषवत् अथवा परिशेषापरपर्यायमेवमेवेति न्यरूरुपत्[4] ।

---

1. परप्रत्यायनेच्छूनामनुमोदयसाधनम् ।
वचनं दूषणैस्सार्धमर्थादेतेन वर्णितम् ॥
द्वेधा अनुमानमुत्पद्यते - स्वयमनुसंहितया अनुमानोत्पादकसामग्र्या, परप्रयुक्तवाक्योद्बोधितया वा । [प्र. प. २२०]

2. तच्चानुमानं स्वार्थपरार्थभेदेन द्विविधम् । स्वयमनुसंहितया सामग्र्या अनुमानोत्पत्तिः स्वार्थम् । परप्रयुक्तवाक्योद्बोधितया तु परार्थम् । [त. र. ११]

3. Dhruva, A. B., "Trividham Anumānam", *Proceedings of the First Oriental Conference*, Poona, 1919.

4. तत्रावीतं शेषवत्, वीतं द्वेधा-पूर्ववत् सामान्यतोदृष्टं च[सा.त.कौ. ५] ।

स्वार्थ-परार्थभेदेन इदम्प्रथमतया अनुमानविभागमुपादर्शयत् प्रशस्तपादः स्वभाष्ये, यो वा अद्यावधि नव्यनैयायिकैरपि प्रामाणिकतया स्वीक्रियते । बौद्धैरपि एवमेवानुमानविभागः स्वग्रन्थेषु कृतः । समीचीनोऽयं विभागः । जगति स्वयंगृहीतस्यैवार्थस्य परं प्रति बोधयितुम् ईष्टे सकलोऽपि जनः । अतः प्रथमतः स्वार्थानुमानं, पश्चात् परार्थानुमानमिति सम्यक्तरोऽयं पन्थाः । स्वार्थानुमाने विषयः स्वयं गृह्यते, परार्थानुमाने स एव शब्दप्रयोगपुरस्सरं परं प्रति बोध्यते। अयमेव द्वयोर्भेदः । अत एव स्वार्थानुमानापेक्षया परार्थानुमाने बहवः हेत्वाभासाश्च स्युः ।

तदनन्तरकालिकाः नव्यनैयायिकाश्च केशवमिश्रान्नंभट्टादयः इमं विभागं समीचीनं मन्यमानाः स्वग्रन्थेषु अनुसरन्ति स्म । यद्यपि केवलान्वय्यादिविभागः कैश्चिदुपदर्शितः; तथापि स केवलं लिङ्गानामेव विभाग इत्युक्तावौचित्यं वर्तत इति बहुभिरयं परित्यक्तः ।

प्राचीनैः भाट्टैः प्राभाकरैश्च प्रत्यक्षतोदृष्टसम्बन्ध-सामान्यतोदृष्टसम्बन्धभेदेन द्विधा यद्यप्यनुमानं विभक्तम् । अथापि नव्याः मीमांसकाः समीचीने नैयायिकमत एव गौरवं सूचयन्तः स्वार्थ-परार्थविभाग एव बद्धादराः तदनुसारिणः शोभन्ते ।

त्रिष्वपि मतेषु नव्यैरनुसृतः स्वार्थपरार्थविभागः नैयायिकोपज्ञ एव समुचित इति वक्तुं शक्यते ।

२–३ व्याप्तिलक्षणम्

२–३-१ न्यायसिद्धान्तः—व्याप्तिरियं भाष्यकारेण वात्स्यायनेन अनुमानसूत्रव्याख्यानावसरे लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धदर्शनम् इत्यत्र सम्बन्धपदेन असूचि (न्या. भा. २९१)। वार्तिककारेण भारद्वाजोद्द्योतकरेण "तत्पूर्वकमि"त्यस्य व्याख्यानावसरे प्रथमप्रत्यक्षतया भाष्यकारेण व्याख्यातमवलम्ब्यैव लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धदर्शनम् आद्यं प्रत्यक्षम् इति स एव सम्बन्धः निरदेशि (न्या. वा. २९२)।

लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धमिमं प्रथमतः वार्तिककारः व्याप्तिपदेन व्याजहार (न्या. वा. ३०१)। ततः पश्चात् टीकाकारः वाचस्पतिमिश्रः तथा बहुवारं व्यवाहरत् (ता. टी. ३०३)। अयं च सम्बन्धः स्वाभाविकः नियतश्च यदि, तदा गमको भवति। अतः नियतः सम्बन्धः व्याप्त्यपरपर्यायः अनुमानाङ्गं भवितुमर्हति[1]।

न्यायमञ्जरीकारः जयन्तभट्टः "यद्दर्शनात् यत्र यस्य प्रतीतिर्भवति, अस्ति कश्चन सम्बन्धः तयोरर्थयोः। स च सम्बन्धः तादात्म्य-तदुत्पत्तिरूपः न हि सम्भवति। साहचर्यमेव स सम्बन्ध इति नैयायिकमतम्। अयमेव अविनाभाव इत्युच्यते"

---

1. यो वा स वास्तु सम्बन्धः केवलं यस्यासौ स्वाभाविकः, नियतः, स एव गमको गम्यश्चेतरः सम्बन्धीति युज्यते। तथा हि धूमादीनां वह्न्यादिसम्बन्धः स्वाभाविकः। न तु वह्न्यादीनां धूमादिभिः। [ता. टी. ३०९]

इत्यभिदधे[1]। इदम्प्रथमतया अनेन अन्तर्व्याप्तिः बहिर्व्याप्तिरिति नूतनः व्याप्तिविभागः कृतः ।

साध्यसाधनयोः व्याप्तिः कणादेन प्रसिद्धिरित्युक्ता (वै. द. ३-१-१४) । प्रशस्तपादस्तु अविनाभावपदेन व्याप्तिमुवाच । तद्ग्रहणप्रकारः विधिरित्युक्तवान् किरणावल्याम् उदयनाचार्यः[2] ।

व्यापकस्य व्याप्याधिकरणोपाध्यभावविशिष्टः सम्बन्धः व्याप्तिरिति शिवादित्यः सप्तपदार्थ्याम् (स. प. ७०) । सा चेयं व्याप्तिः सिद्धान्तेऽस्मिन् प्रमुखं स्थानमधिरोहति अनुमानप्रमाणमूलभूतत्वात् । बहूनि व्याप्तिलक्षणानि बहुभिः प्रणीतानि, येषु वा तदनन्तरकालिकैः दोषाः समुद्भाविताः । विस्तरभिया न तानि सर्वाणि अत्र समुपस्थाप्यन्ते । सिद्धान्तव्याप्तिलक्षणं मणिकारोक्तं त्विदम् – "प्रतियोग्यसमानाधिकरणयत्समानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकावच्छिन्नं यत्र भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं व्याप्तिः" (गादा. ३०७) इति । तेनैव पुनः विशेषव्याप्तिलक्षणानि त्रीण्येवं प्रतिपादितानि पश्चात् । यथा–

क) यद्वा प्रतियोगिव्यधिकरणस्वसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगिना सामानाधिकरण्यम्,

---

1. अतो यद्दर्शनाद्यत्र प्रतीतिरुपजायते ।
तयोरस्त्यर्थयोः कश्चित्सम्बन्ध इति मन्महे ॥
तत्रात्मतातदुत्पत्ती न श्रद्दधति तद्विदः ।
साहचर्यं तु सम्बन्ध इति नो हृदयङ्गमम् ॥
तस्मिन् सत्येव भवने न विना भवनं ततः ।
अयमेवाविनाभावो नियमः सहचारिता ॥ [न्या. म. १२१]

2. विधिस्तु अविनाभावग्रहणप्रकारः । [किर. २९५]

ख) यत्समानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगि यद्वन्न भवति तेन समं तस्य सामानाधिकरण्यं वा,

ग) स्वसमानाधिकरणान्योन्याभावाप्रतियोगि यद्वत्कत्वं वा (गादा. ५५९-६७) इति ।

इमानि च लक्षणानि तदनन्तरकालिकैः रघुनाथशिरोमणि-मथुरानाथ-गदाधर-जगदीशादिभिः बहुधा व्याख्यातानि । बहूनि व्याख्यानानीति प्रकृते अप्रस्तुतया विस्तरभिया च नात्र तानि प्रस्तुतानि ।

मुक्तावल्यां विश्वनाथः हेत्वधिकरणवृत्तिः योऽभावः तद-प्रतियोगिना साध्येन सह हेतोः सामानाधिकरण्यं व्याप्तिरित्य-ब्रवीत्[1] । अन्नंभट्टस्तु यत्र यत्र धूमस्तत्राग्निरिति साहचर्यनियमः व्याप्तिरित्युक्त्वा (त. स. ३४), साहचर्यं सामानाधिकरण्यं तस्य नियमः, अर्थात् हेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगि-साध्यसामानाधिकरण्यं व्याप्तिरिति विवृणोति स्म । धूमव्या-पकवह्निसामानाधिकरण्यं व्याप्तिः इति न्यायबोधिन्यां गोवर्धनः (न्या. बो. ३६) ।

सा चेयं व्याप्तिः भूयोदर्शनग्राह्या अन्वयव्यतिरेकभेदेन सिद्धान्तेऽस्मिन् द्विधा भिद्यते । यथा - भावयोः साहचर्यम् अन्व-यव्याप्तिः, अभावयोः साहचर्यं व्यतिरेकव्याप्तिः । अन्वयः भावः, व्यतिरेकस्त्वभावः । इयान् विशेषः यत् - यः व्याप्य-

1. अथवा हेतुमन्निष्ठविरहाप्रतियोगिना ।
साध्येन हेतोरैकाधिकरण्यं व्याप्तिरुच्यते ।। [कारि. ६९]

व्यापकभाव: भावयो: दृष्टः अन्वयव्याप्तौ, स व्यतिरेकव्याप्तौ अभावयो: विपर्यस्तो भवतीति[1] ।

२-३-२ भाट्टसिद्धान्तः— कौमारिलैरपि व्याप्तिस्वरूपमेवं प्रत्यपादि—नियतसम्बन्धः व्याप्तिरिति । हेतुसाध्ययो: नियत: सम्बन्धः संयोग:, समवाय:, एकार्थसमवाय:, कार्यकारणभाव:, तादात्म्यलक्षणो वा व्याप्तिः (शा. दी. ६०) । नैते सम्बन्धाः प्रयोजकाः गम्यगमकभावे । कृत्तिकारोहिण्यादीनां तदभावेऽपि लिङ्गलिङ्गिभावस्योपपत्तेः । एवमेव कार्यस्यापि कारणगमकता न कार्यत्वनिबन्धना किन्तु नियतत्वप्रयुक्ता[2] ।

अनुमानव्यवहारे व्याप्तिलक्षण: अयं सम्बन्धः अङ्गमिति एतेषां मतम् । व्याप्यमधिकदेशकालावृत्ति, व्यापकं च अधिकदेशवृत्ति[3] । एवं चैतदुक्तं भवति यत् · दृश्यमानेषु देशकालादिषु यः हेतोः साध्येन सह सहभाव: स एव नियम: । तेन नियमेन यस्य येन यथादृष्टेषु देशकालादिषु येन केनापि सम्बन्धेन पूर्वोक्तेन साहित्यं नियततया उपलभ्यते सा व्याप्तिरिति । सा च व्याप्तिः भूयोदर्शनेन व्यभिचारादर्शनेन सम्यगव-

1. भावसामान्ययोर्यद्वत् तथैव तदभावयोः ।
भावयोः साहचर्यं यदन्वयं तत्प्रचक्षते ॥
व्यतिरेकं तु मन्यन्ते साहित्यं तदभावयोः ।
इयानेव विशेषस्तु भावयोर्यादृशी ययोः ॥
व्याप्यव्यापकता सैव व्यत्यस्ता तदभावयोः । [न्या. म. १२३]
2. सम्बन्धो व्याप्तिरिष्टात्र लिङ्गधर्मस्य लिङ्गिना । [श्लो. वा. ३४८]
3. व्याप्यस्य गमकत्वं च व्यापकं गम्यमिष्यते ।
यो यस्य देशकालाभ्यां समो न्यूनोऽपि वा भवेत् ॥
स व्याप्यो व्यापकस्तस्य समो वाभ्यधिकोऽपि वा । [तत्रैव ३४८]

गम्यते[1] । व्याप्तिः, अविनाभावः, नियमः, प्रतिबन्धः, अव्यभिचार इति अनर्थान्तरम् । तथैव व्याप्यं, नियम्यं, गमकं, लिङ्गं, साधनमिति च पर्यायाः[2] ।

मानमेयोदये तु स्वाभाविकसम्बन्धः व्याप्तिरित्युक्तम् । अत्र उपाधिराहित्यं स्वाभाविकत्वम् । अर्थात् निरुपाधिकसम्बन्धरूपा व्याप्तिरिति फलितम्[3] । सा च व्याप्तिः अन्वयव्याप्तिः व्यतिरेकव्याप्तिरिति द्विधा भिद्यते । सति साधने साध्यसद्भावः अन्वयव्याप्तिः । सति साध्याभावे हेतोरप्यभावः व्यतिरेकव्याप्तिः[4] ।

गागाभट्टस्तु भाट्टचिन्तामणौ अत्र ''गौडमैथिलसर्वस्वम्'' इत्युपक्रम्य नव्यन्यायसरण्या बहूनि व्याप्तिलक्षणान्युपन्यस्य, " हेतुसमानाधिकरणान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकसाध्यवत्वावच्छिन्नवृत्तित्वं व्याप्तिः" इति जरन्मीमांसकमतमुपन्यस्य, "यादृशप्रतियोगितावच्छिन्नानधिकरणत्वं हेतुमतः तादृशप्रति-

---

1. भूयोदर्शनगम्या च व्याप्तिः सामान्यधर्मयोः ।
ज्ञायते भेदहानेन क्वचिच्चापि विशेषयोः ।। [तत्रैव ३५०]

2. व्याप्तिर्नियमः प्रतिबन्धोऽव्यभिचारस्तथाविनाभावः ।
व्याप्यं पुनर्नियम्यं गमकं लिङ्गं च साधनं हेतुः ।।
इत्युभयोः पर्याया इति तस्य तु दर्शनं त्रिविधम् । [मा. मे. ४८]

3. स्वाभाविकः सम्बन्धो व्याप्तिः । स्वाभाविकत्वम् उपाधिराहित्यम् । उपाधिरिति च साध्यस्य साक्षात्प्रयोजकं हेत्वन्तरमुच्यते । [तत्रैव. २६]

4. द्वेधा हि व्याप्तिः अन्वयव्याप्तिः व्यतिरेकव्याप्तिश्चेति । तत्र साधनस्य सद्भावे साध्यस्यापि सद्भावः अन्वयव्याप्तिः । साध्यस्याभावे साधनस्याभावः व्यतिरेकव्याप्तिः । [मा. मे. ५३–५५]

योगितानवच्छेदकत्वस्य विवक्षितत्वात्" (भा. चि. २६) इति तामलिलक्षत् ।

२-३-३ प्राभाकरसिद्धान्तः— अनुमानलक्षणघटकज्ञातसम्बन्धस्येति पदेनैव व्याप्तिरभिहिता । प्रभाकरः कथयति बृहत्यां यथा "व्याप्यं हि दृष्टं हि व्यापकं गमयति" (बृहती ९३) इति । तेनेदमवगम्यते यद् दृष्टस्य व्याप्यस्य व्यापकाव-गमसामर्थ्यं यद् वर्तते सैव व्याप्तिरिति । अव्यभिचरितत्व-मित्यर्थः । शालिकनाथः ऋजुविमलपञ्चिकायां प्रतिपादयति अमुमेवाभिप्रायं मनसिकृत्यैवम्, "अव्यभिचारो हि व्याप्तिः । अव्यभिचारश्च सकलदेशकालव्यापित्वम्" (बृहती ९५) इति । स चाव्यभिचारः कथं ज्ञायत इत्युक्तौ भूयोदर्शनेनेति तत्रैव तेन प्रत्यपादि[1] ।

एवं च हेतुहेतुमतोः नियतसाहचर्यं व्याप्तिरित्युक्तं भवति । प्रत्यपादि चैवमेव प्रकरणपञ्चिकायां शालिकनाथेन 'ज्ञातसम्बन्धनियम'पदव्याख्याने सोदाहरणम्[2] । एतावता निरु-पाधिकसम्बन्धः व्याप्तिरित्युक्तं भवति । अत्रोपाधिशून्यता अन्वयव्यतिरेकाभ्यां गृह्यते । असकृद्दर्शननिबन्धनं चैतत् (प्र. प. २०६) ।

---

1. अव्यभिचारस्त्वसकृद्दर्शनगम्यः । [बृहती प. ९६]

2. तस्मात् कार्यकारणभावादय एव सम्बन्धा यस्य येन नियता अव्यभिचारिणः, स हेतुरिति दर्शयितुं 'ज्ञातसम्बन्धनियमस्य' इत्युक्तम् । धूमस्य कार्यस्य कारणसम्बन्धो नियतः, अग्नेस्त्वनियतः । [प्र. प. २०२]

एवं स्थिते नन्दीश्वरः प्रभाकरविजये 'सकृद्दर्शनगम्या व्याप्ति'रिति कथयन्, भूयोदर्शनानावश्यकतां बहुशः प्रतिपादयति[1] ।

वह्निधूमयोः सम्बन्धनियमे प्रथमं प्रत्यक्षमेव प्रमाणम् । निरुपाधिकत्वनिश्चयश्च भूयोदर्शनेन । यत्नतः अन्विष्यमाणस्यापि उपाधेस्तत्रादर्शनात् । अतः भूयोदर्शनम् अर्थवदित्येव प्राभाकराणां राद्धान्त इति ऋजुविमलपञ्चिकातः, प्रकरणपञ्चिकातश्च अवगम्यते[2] । उपरितनः नन्दिकेश्वरसिद्धान्तः तदुपज्ञ एवेति प्राचीनप्राभाकरग्रन्थपरिशीलनेन प्रतिभाति ।

प्राभाकरमतानुरोधं नियमापरपर्यायायाः व्याप्तेः सम्बन्धत्वं नास्ति[3] । तथैव तस्याः तादृशसम्बन्धरूपतया अनुमानकारणता च नास्ति । नहि नाम स्वस्वामिभावादिव्यतिरिक्तः व्याप्तिर्नामापरः सम्बन्धः कश्चन वरीवर्ति । अतः कार्यकारणभावादिः सम्बन्ध एव कस्यचिद् व्यापकः, कस्यचित्तु न व्यापक इति लोकानुभवः (बृहती प. ९५) ।

1. अतो न भूयोदर्शनेन तत्त्वग्रहण उपयोगः । [प्र. वि. ९९]
2. ज्ञायते - नायं तदुपाधिक इति एतच्चासकृद्दर्शनप्रभावादित्युक्तम् । [बृहती प. ९३] प्रयत्नेनान्विष्यमाणे औपाधिकत्वानवगमात् । तच्चैतद् भूयोदर्शनायत्तमिति मन्वाना आचार्या भूयोदर्शनमादृतवन्तः । [प्र. प. २०५]
3. अनुगमन-नियमन—व्याप्तिरूपास्तु सम्बन्धा एवायुक्ताः । क्रियागर्भत्वात् सम्बन्धस्य । अग्न्यादीनां धूमादीन् प्रति अनुगमननियमव्यापनक्रियासम्भवात् [प्र. प. २०२] ।

यस्य वा केनचन सम्बन्धेन व्याप्यता तस्यैव तं प्रति गमकता अङ्गीकार्या । यथा - धूमो हि वह्निकार्यतया वह्नि-संयोगितया व्याप्त इति तं प्रति तस्य गमकत्वम्[1] । न तथा वह्नेः सर्वदा धूमसम्बन्धित्वं वर्तत इति सम्बन्धाव्याप्ततया न तस्य गमकत्वम् (बृहती ९५) ।

२-३-४ **समीक्षणम्**—व्याप्तिरितीदं पदं ऐदम्प्राथम्येन न्याय-ग्रन्थेषु न्यायवार्तिककारेण भारद्वाजोद्द्योतकरेण प्रायोजि । तत्प्राक्तनाभ्यां वात्स्यायन-गौतमाभ्याम् इदं पदं न प्रयुक्तम् । अनेकबौद्धकथाप्रसङ्गव्यापृतेन, तत्सिद्धान्तखण्डनपण्डितेन च वार्तिककारेण तेभ्य एवेदं पदं परिगृहीतमस्मिन् अर्थे प्रयुक्त-मिति तर्क्यते । श्लोकवार्तिके कुमारिलभट्टेन, बृहत्यां प्रभा-करेण च व्याप्तिरिति पदं प्रयुक्तम् ।

वि-आप्तिः व्याप्तिः । अयं कश्चन विलक्षणस्सम्बन्धः । अयं च व्याप्यव्यापकयोर्मध्ये वर्तमान उच्यते । यथा - "पर्वतो वह्निमान् धूमवत्त्वात्" इति सर्वप्रसिद्धे वाक्ये धूमवह्न्योः व्याप्यव्यापकभावः । सर्वत्र साध्यं व्यापकं, साधनं च व्याप्यमिति नियमः । अयमेव सम्बन्धः लिङ्गलिङ्गिसम्बन्धः, गम्य-गमक-भावः, साध्य-साधनभावः, गमक-गम्यभावः, साधन—साध्य-भावः, अविनाभावनियमः इत्यादिपदैरुच्यते[2] ।

---

1. यः कश्चित् येन यस्येह सम्बन्धो निरुपाधिकः ।
प्रत्यक्षादिप्रमासिद्धः स तस्य गमको मतः ॥ [प्र. प. २०६]

2. [illegible]गमाचार्यः, वि, "कार्यकारणभावः," S.V.U.O.J. Vol. IV, 1961.

कणादेन प्रसिद्धिरिति, साङ्ख्यैर्योगैश्च प्रतिबन्ध इति, जयन्तभट्टेन साध्याविनाभावितेति, बहुलतया नव्यनैयायिकैः व्याप्तिरिति,जैनैः अन्यथानुपपत्तिः अथवा अन्यथानुपपन्नत्वमिति, प्रशस्तपादेन च अविनाभाव इति चाथमेव तत्तद्ग्रन्थेषु निर्दिष्टः (I. T. K. 146)। सर्वेष्वप्येषु व्याप्तिरिति पदमेव नव्यैः दार्शनिकैः अतिमात्रमादृतम् ।

उपरितनसम्बन्धबोधकतया अस्य पदस्य प्रयोगे प्रायः नैयायिकमतमेव भाट्टैः प्राभाकरैः अनुसृतमिव प्रतिभाति । भाट्टप्रस्थानमूलपुरुषेण कुमारिलभट्टेन, तदनुयायिभिः, प्राभाकरप्रस्थानप्रारम्भकेण प्रभाकरेण, तन्मार्गावलम्बिभिश्च व्याप्तिपदस्य प्रयुक्तत्वात् । व्याप्तिस्वरूपनिरूपणे, तद्विभागे च नैयायिकमतं मात्रयापि नातिक्रामन्ति मीमांसका इति तत्तद्ग्रन्थदर्शनेनास्माभिरवगम्यते ।

व्याप्तिरियं भूयोदर्शनजन्येति यन्नैयायिकैरुपन्यस्तं तत्रापि नास्ति मीमांसकानामसम्मतिः । किन्तु प्राभाकरविजयकर्त्रा नन्दीश्वरेण सकृद्दर्शनगम्यैव व्याप्तिरिति प्रत्यपादि । तत्तु प्राचीनैः प्राभाकरैः कुत्रापि नोक्तम् । परन्तु प्रकरणपञ्चिकायां शालिकनाथपङ्क्तिषु (प्र. प. २०५) भूयोदर्शने अनास्था मनाक् सूचितेव प्रतिभाति ।

सम्बन्धस्य क्रियागर्भत्वमभ्युपगच्छद्भिः प्राभाकरैः व्याप्तेः सम्बन्धत्वं नोररीकृतम् । नैयायिकैः भाट्टैश्च तस्याः सम्बन्धत्वं स्पष्टमुक्तम् । वस्तुतः प्राभाकरैरपि साधारणसम्बन्धरूपत्वमेव

तस्याः प्रतिषिद्धम्, किन्तु विलक्षणसम्बन्धरूपता तेषामपि इष्टैवेति प्रतिभाति (प्र. प. २०६)। सम्बन्धनियमे प्रथमं प्रत्यक्षमेव प्रमाणमिति यत्प्राभाकरैरङ्गीकृतं तन्नैयायिकैर्नाभ्युपगम्यते। अनुभवाननुरोधित्वात् (I. T. K. 159)।

२-४ व्याप्तिग्रहोपायः

२-४-१ **न्यायसिद्धान्तः**— व्याप्तिज्ञानस्यैव व्याप्तिग्रह इति व्यपदेशः न्यायशास्त्रे। व्याप्तिज्ञानोपायाभावात् अनुमानमेव न सिध्यतीति कथयन्ति चार्वाकाः। अतः अनुमानप्रामाण्यौपयिकव्याप्तिज्ञाननिरूपणार्थं तदुपायः दार्शनिकैः महता आग्रहेण प्रदर्श्यते।

न्यायमञ्जरीकारेण जयन्तभट्टेन व्याप्तिग्रहणोपायपदं प्रथमतः प्रयुक्तम्[1]। तेन व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतसहचारदर्शनस्यैव व्याप्तिज्ञानोपायत्वं प्रादर्शि[2]। नैयायिकमते व्यभिचारनिश्चयाभावसहकृतेन सहचारदर्शनेन व्याप्तिज्ञानं भवतीति तत्त्वचिन्तामण्यां गङ्गेशोपाध्यायेन प्रत्यपादि[3]। अर्थात् व्यभिचाराग्रहः सहचारग्रहश्च व्याप्तिं ग्राहयतीति सिध्यति।

---

1. तस्मान्नियमवत् तद्ग्रहणोपायोऽप्यस्तीति सिद्धम्। [न्या. म. १२२-२३]
2. Gupta, B., "Pramāṇasāmagrīvāda of Jayanta Bhaṭṭa", *AIOC XXV*, *SP*: pp. 287-88 [1966].
3. व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतं सहचारदर्शनं व्याप्तिग्राहकम्। ज्ञानं निश्चयः शंका च। सा च क्वचिदुपाधिसन्देहात्, क्वचित् विशेषादर्शनसहितसाधारणधर्मदर्शनात्; तद्विरहश्च क्वचित् विपक्षबाधकतर्कात्; क्वचित् स्वतःसिद्ध एव [गादा. ६६२]।

मुक्तावलीकारः विश्वनाथोऽपि व्यभिचाराग्रहः सहचारग्रहश्च व्याप्तिग्रहे हेतुरिति अभिदधे[1]। व्यभिचाराग्रहस्य प्रतिबन्धकाभावविधया कारणत्वम्। अन्वयव्यतिरेकाभ्यां सहचारग्रहस्यापि कारणता। भूयोदर्शनं तु न व्याप्तिग्रहे हेतुः। व्यभिचारविरहे सकृद्दर्शनेनापि व्याप्तिज्ञानोदयात्। भूयोदर्शनं तु व्यभिचारशङ्काविधूननद्वारा सहकारि भवति (मुक्ता. ७८-८०)। अत एवं प्रत्यपादि केशवमिश्रेण तर्कभाषायाम्, यथा—"तथा च सत्युपाध्यभावजनितसंस्कारसहकृतेन भूयोदर्शन-जनित-संस्कारसहकृतेन साहचर्यग्राहिणा प्रत्यक्षेणैव धूमाग्न्योः व्याप्तिरवधार्यते" (त. भा. ३५) इति।

२-४-२ भाट्टसिद्धान्तः— व्याप्तिग्रहः व्याप्तिज्ञानमित्यर्थः। तच्च भूयोदर्शनगम्यमिति भाट्टमतम्। यदि भूयोदर्शनमात्रं तत्र कारणमित्युच्यते तर्हि मैत्रीतनयत्वश्यामत्वयोरपि सत्त्वाद् व्यभिचारः। अतः न केवलं भूयोदर्शनं किन्तु प्रमाणोत्पत्त्यनुकूलतर्कोऽपि तत्र कारणमिति निश्चितम् (मा. मे. ३४)। एवं च तर्कसहकृतं भूयोदर्शनं व्याप्तिज्ञानं जनयति इति तस्य व्याप्तिज्ञानजनकत्वं सूपपादम्[2]।

व्याप्तिग्रहोपायश्च व्यभिचाराग्रहः, सहचारग्रहश्च। अर्थाद् व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतसहचारज्ञानं व्याप्तिग्राहकमिति

---

1. व्यभिचारस्याग्रहोऽपि सहचारग्रहस्तथा।
हेतुर्व्याप्तिग्रहे तर्कः क्वचिच्छङ्कानिवर्तकः॥ [कारि. १३७]।

2. तदेवं तर्कसहायेन भूयोदर्शनेनैव निरुपाधिकसम्बन्धोऽवधार्यते।
भूयोदर्शनतः शक्या दृश्या दृश्योपाधिनिराक्रिया।
अदृश्योपाधिशङ्का तु तर्केरेव निरस्यते॥ [मा. मे. ४७]

सिद्धम् (भा. चि. २५)। न केवलं भूयोदर्शनं हेतुर्भवितुमर्हति, व्यभिचारस्मरणाभावे सकृद्दर्शनेनापि व्याप्तिज्ञानोदयात्। व्यभिचारशङ्कानिवर्तकतया भूयोदर्शनस्य क्वचिदुपयोगः। क्वचिच्च तर्क एव व्यभिचारशङ्कानिवर्तकः।

अथ संनिकृष्टयोः महानसीयवह्निधूमयोः सहचार-ग्रहेऽपि अन्येषां वह्निधूमानां संनिकर्षाभावात् सहचारप्रत्यक्षा-भाव इति निखिलेषु धूमेषु कथं नाम व्याप्तिर्गृह्यते इति चेत् - सत्यम्। सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या अलौकिकसंनिकर्षवशात् निखिलवह्निधूमसहचारप्रत्यक्षस्य सम्भवात् निखिलधूमेषु व्याप्तिग्रहः संभवतीति न काप्यनुपपत्तिः (भा. चि. २७)। अतः भूयोदर्शनसहकृततर्कज्ञानं व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतसह-चारज्ञानद्वारा व्याप्तिं ग्राहयतीति संक्षेपः।

२-४-३ प्राभाकरसिद्धान्तः—व्याप्तिग्रहः व्याप्तिज्ञानम्। अस्य व्याप्तिज्ञानस्योत्पत्तौ विवदन्ते वादिनः। प्राभाकरास्तु अव्यभि-चारः व्याप्तिरिति वदन्ति। स चाव्यभिचारः कथं गृह्यत इत्यत्र प्रभाकरः कथयति बृहत्याम् – 'अव्यभिचारः असकृ-द्दर्शनगम्यः' इति। अर्थात् किमायातम्? भूयोदर्शनेनैव व्याप्तिः गृह्यत इति।

किन्तु प्राभाकरैकदेशी नन्दीश्वरः प्रभाकरविजये सकृ-द्दर्शनगम्यत्वमेव व्याप्तेः लक्षणं प्रत्यपीपदत् (प्र. वि. ९८)।

न तावता स तूष्णीं तिष्ठति किन्तु व्याप्तिग्रहे भूयोदर्शनमनावश्यकमिति च निरूपयति[1] ।

नन्दीश्वरादन्यैश्च भूयोदर्शनस्य अङ्गीकृततया ऋते तस्मात् अन्येषां प्राभाकराणां, भूयोदर्शनसहकृतं तर्कज्ञानं व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतसहचारज्ञानद्वारा व्याप्तिग्रहणे उपाय इत्यत्र नास्ति विप्रतिपत्तिरित्युत्पश्यामः ।

२–४-४ **समीक्षणम्**—व्याप्तेः ग्रहः व्याप्तिज्ञानम् । तस्मिन्नुपायः व्याप्तिग्रहोपायः । अथवा व्याप्तेः ग्रहणं व्याप्तिग्रहणम् । तस्मिन् उपायः व्याप्तिग्रहणोपायः । यथाकथञ्चित् ग्रहो वा ग्रहणं वाऽस्तु । उभयमपि ज्ञानपरमेव । नव्यन्यायग्रन्थे व्याप्तिग्रह, व्याप्तिग्रहोपायः इति प्रयोगाः ग्रहपदघटिता एव समुपलभ्यन्ते । जयन्तभट्टस्तु न्यायमञ्जर्यां व्याप्तिग्रहणोपायमिति प्रायुङ्क्त ।

व्याप्तिग्रहोपायनिरूपणावसरे नैयायिकमतमेव भाट्टैः प्राभाकरैश्च स्वीकृतम् । नन्दीश्वर एक एव भूयोदर्शनमनावश्यकमिति प्रत्यपीपदत् । नैयायिकैरपि भूयोदर्शनस्य व्याप्तिनिश्चये न कारणत्वमभ्युपगतम् । किन्तु व्यभिचारशङ्काविधूननार्थमेव तदङ्गीकृतम् । व्यभिचारास्मृतौ तैरपि भूयोदर्शना-

1. न तत्रापि भूयोदर्शनस्य ग्राहकत्वम् । किन्तु विवेचकाकारग्रहणे प्रवृत्तस्य चातिसौक्ष्म्यात् मनःसमवधानाद्यभावाच्च न तत्त्वं ग्रहीतुं प्रभवति, केवलं रत्नमात्रमेव गृह्णाति । एवमनेकदर्शने जाते मनःसमवधानादिसामग्रीसंभवात् अथविकवा तत्त्वं गृह्णाति। अतः न भूयोदर्शनस्य तत्त्वग्रहण उपयोगः । [प्र. वि. ९९]

पेक्षां विनैव सकृद्दर्शनेनैव व्याप्तिग्रहः क्वचिद् भवतीति उक्तम् (मुक्ता. ७६७)। अत्र भूयोदर्शनं नाम भूयस्सु स्थानेषु साध्य-साधनसहचारदर्शनम्, भूयसां साध्यानां साधनानां सहचारदर्शनं, साध्यसाधनसहचारविषयकबहुत्वदर्शनं चेत्यभिप्रायः। कदाचित् भूयोदर्शनादपि शङ्का नापगच्छति। तत्र बाधकतर्कः विपक्षे प्रदर्शनीयः। यत्र शङ्कैव नास्ति तत्र न तर्कस्यापि अपेक्षेत्यव-गन्तव्यम् (मुक्ता. ७७१)। एवं तर्हि भूयोदर्शनविषये कुत आग्रह इति चेत् - उच्यते तस्य व्याप्तिनिश्चयं प्रति अकारणत्वे क्वचित् तत्प्रयोजकमिति तस्मिन् आदर इति दिनकरभट्टः (दिन. ७६८)। अतः भूयोदर्शनमप्यावश्यकमेव। एवं च मण्याद्युक्तरीत्या व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतं सहचारदर्शनमेव व्याप्तिग्राहकमिति सिद्धान्तः। अत्र सुविशदमनवद्यं नैयायिक-मतमिति तदेव भाट्टैः प्राभाकरैश्च स्वीकृतमिति तत्तद्ग्रन्थ-सादृश्यपरिशीलनेन निश्चीयते। अथ तत्त्वप्रदीपिकायां 'प्रमाण-स्याभावाद् दुरधिगमः व्याप्तिग्रह" इति यदुक्तम् (त. प्र. ३८८) तत्तु लोकवृत्तापलापनिबन्धनमिति नोपादेयम्। भूयोदर्शनसह-कृततर्कज्ञानेनैव तदुपपत्तेः। सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्त्या च निखिलवह्निधूमसहचारप्रत्यक्षस्य सुलभतया प्रत्यक्षेणैव व्याप्ति-ग्रहः सुलभ इति विज्ञेयम्।

सि. डि. बिजिल्वान्महोदयेन भारतीयदर्शनेषु व्याप्ति-ग्रहोपायविषये न प्रभूत आदरः प्रदर्शित इति यदुक्तम्[1] तत्

1. *I. T. K.* 152: "This in fact, is the problem of induction and does not find an exclusive treatment in Indian logic".

पाक्षिकं सत्यम् । किन्तु अन्यदर्शनापेक्षया न्यायदर्शने, तत्रापि नव्यनैयायिकैः तस्मिन् विषये बद्धादरैः एव स सम्यक् विचारितः निशितमतिभिः महता आग्रहेणेति अस्माभिरवश्यमङ्गीकार्यम् ॥

२-५ तर्कनिरूपणम्

२-५-१ न्यायसिद्धान्तः— यस्यार्थस्य तत्त्वं न विज्ञातं, तत्र तत्त्वावगतये क्रियमाण ऊहः तर्क इति सूत्रकाराभिप्रायेण तर्कस्वरूपम्[1] । अयं भावः—अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे जायते च जिज्ञासा "ज्ञातव्योऽयमर्थ" इति । तस्यार्थस्य विरुद्धौ धर्मौ विविच्य विमृशति, "इदमित्थमन्यथा वे"ति । तयोः विमृश्यमानयोर्धर्मयोः कारणोपपत्त्या एकस्मिन् अवधारणा जायते, "एवमेवेदमि"ति । ततः इदमित्थमेव नान्यथेति ऊहः क्रियते,स तर्क इति ।

यथा - अयमात्मा किं नित्यः उत अनित्य इति, पूर्वजन्मार्जितकर्मानुभवान्यथानुपपत्त्या अयमनित्य इति वक्तुं न शक्यते । लोके चोत्पन्नः अनित्यः पदार्थः अवश्यं नश्यति । तथा अस्याप्यात्मनः अनित्यत्वं यद्यङ्गीक्रियते कर्मानुबन्धः नोपपद्यते । अतः अयं नानित्यः किन्तु नित्य एवेति ऊह्यते तर्केण । अस्य च ज्ञानस्य अनवधारणात्मकत्वात् तर्कोऽयं तत्त्वज्ञानार्थः न तु तत्त्वज्ञानमेवेति (न्या. भा. ५८१) । अविज्ञाततत्त्वार्थप्रवृत्तिरूप-

---

1. अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे कारणोपपत्तितः तत्त्वज्ञानार्थं ऊहस्तर्कः । [न्या. द. १-१-४०]

साम्ये सत्यपि तर्कोऽयं संशयाद् इच्छायाश्च भिद्यते, प्रमाणोपपत्तिबलात्[1]।

शिवादित्यः सप्तपदार्थ्यां तर्कस्वरूपम् अनिष्टव्यापकप्रसञ्जनरूपं वर्णयामास[2]। तर्कशब्दस्य अनुमानपर्यायतयापि प्रयोगाः तत्र तत्र ग्रन्थेषु समुपलभ्यन्ते[3]। अथापि अत्र पुनः ऊहरूपतैव तर्कस्याभ्युपेयात्। अस्य च तत्त्वज्ञानसाधनता च प्रमाणानुग्राहकत्वेन; न तु साक्षात्[4]। (न्या. म. ५८८)

मीमांसकास्तु न्याये, न्यायफले च तर्कपदं प्रयुञ्जते। नैयायिकैः पुनः प्रमाणव्यतिरिक्त ऊह उपपाद्यते[5]। सकलशास्त्रार्थसंग्रहरूपे मानमेयरहस्यश्लोकवार्तिके तर्क एवमभिलक्षितः 'व्याप्याङ्गीकारेण अनिष्टस्य व्यापकस्य प्रसक्तिः तर्कः।

---

1. समानजातीयात् संशयादेः असमानजातीयाच्चेच्छादेः व्यवच्छिद्यते। यद्यपि संशयजिज्ञासे अपि अविज्ञाततत्त्वेऽर्थे प्रवर्तेते तथापि न कारणोपपत्तित इति तयोर्व्यवच्छेद इति। [ता. टी. ५८५–५८६]

2. अनिष्टव्यापकप्रसञ्जनं तर्कः। [स. प. ७५]

3. आर्षं धर्मोपदेशं च वेदशास्त्राविरोधिना।
यस्तर्केणानुसन्धत्ते स धर्मं वेद नेतरः॥ [न्या. म. ५८८]
तर्कशब्दं पुनः केचिदनुमाने प्रयुञ्जते।
अनुमानविशेषोऽयम् इति केचित् प्रचक्षते॥ [मा. र. वा. ३७५]

4. श्रीहरिरामशुक्लः, "तर्कस्वरूपविमर्शः", सरस्वतीसुषमा, १७ (३-४) पृ. ३८७-९२।

5. तदेव मीमांसककल्प्यमानो नोहः प्रमाणव्यतिरेकमेति।
प्रमाणसन्देहदशान्तरालवर्ती तु तर्कः कथितोऽत्र शास्त्रे॥ [न्या. म. ५९०]

स च पञ्चधा षोढा वा भवति। तस्य च व्याप्तिः, तर्काप्रतिहतिः, विपर्यये अवसानम्, अनिष्टम्, अननुकूलत्वम् इति पञ्चाङ्गानि भवन्ति[1]' इति।

मणिकारस्तु लक्षणमिदं परिष्कृत्य तर्कस्य स्वरूपमित्थं प्रत्यपीपदत्, यथा - धूमो यदि वह्न्यसमवहिताजन्यत्वे सति वह्निसमवहिताजन्यः स्यात् नोत्पन्नः स्यात्। (गादा. ६७५) इति। व्याप्यस्य पदार्थस्यारोपेण व्यापकस्य आरोपः तर्क इत्यस्माद् ज्ञायते। अयं च तर्कः व्यभिचारशङ्कानिवर्तकतया व्याप्तिग्रहोपयोगी। शङ्कावधिः अयमिति उदयनाचार्यः[2], शङ्कानिवर्तकत्वात्।

सत्तर्कस्यास्य व्याप्तिप्रमाजनकता, तर्काभासात् व्याप्त्यप्रमा च जायेते इति मणिकारः[3]। न हि तावत् धूमस्याग्निसाहचर्ये उपाधिः कश्चिदस्ति। यद्यभविष्यत् तर्हि अद्रक्ष्यत्। अदर्शनात् नास्तीति तर्कसहायेन अनुपलम्भसहितेन प्रत्यक्षेणैव उपाध्यभावः अवगम्यते। एवं चोपाध्यभावग्रहणजनितसंस्कारसहितेन साहचर्यग्राहिणा प्रत्यक्षेणैव धूमवह्न्योः व्याप्तिः निश्चीयते (त. भा. ३८)।

---

1. व्याप्याङ्गीकरणेऽनिष्टव्यापकस्य प्रसञ्जनम्।
तर्कस्स चोभयविधविषयोपेत इष्यते ॥ [मा. र. वा. ३७४-७५]

2. शङ्का चेदनुमास्त्येव न चेच्छङ्का ततस्तराम्।
व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिर्मतः ॥ [न्या. कु. २८५]
तर्कः क्वचिच्छङ्कानिवर्तकः। [मुक्ता. ८०]

3. सत्तर्कात् व्याप्तिप्रमा, तदाभासात्तदप्रमा, विशेषदर्शनसत्यत्वासत्यत्वाभ्यां पुरुषज्ञानमिव। [त. प्र. ३९-४०]

तर्कोऽसौ द्विविध इति दिनकरभट्टः मुक्तावलीव्याख्याने निरूपयति। यथा-'तर्कश्च द्विविधो विषयपरिशोधको व्याप्तिग्राहकश्चेति। तत्र विषयपरिशोधकः निर्वह्निः स्यान्निर्धूमः स्यात् इत्यादिः। धूमो यदि वह्निव्यभिचारी स्यात् वह्निजन्यो न स्यात् इत्यादिश्च व्याप्तिग्राहकः' (दिन. ७७२) इति।

यत्र भूयोदर्शनेनापि शङ्कायाः न निवृत्तिः तत्र विपक्षे बाधकतर्कप्रयोगः, यथा - वह्न्यभाववत्यपि धूमोऽस्तु इति यद्याशङ्का तर्हि तत्रैवं तर्कः प्रयोगमर्हति। "यदि धूमः वह्निव्यभिचारी स्यात् वह्निजन्यो न स्यात्" इति। अयं व्याप्तिग्रहोपयिकः तर्कः। विश्वनाथेन "यद्ययं वह्निमान् न स्यात् तदा धूमवान् न स्यात्, कारणं विना कार्यानुत्पत्तेः" इति विषयपरिशोधकतर्काकार एव दर्शित इति व्याख्यातृभिः स परिष्कृतः। यदि कदाचित् कारणं विनापि कार्यं भविष्यति तदा अहेतुक एव भविष्यति इति तदुपरि शङ्का, तर्हि सा व्याघातप्रदर्शनेन वारणीया। यदि कारणं विनापि कार्यमुत्पद्येत तदा धूमार्थं वह्नेः, तृप्त्यर्थं भोजनस्य वा नियमेनोपादानं न स्यात् इति (मुक्ता. ८०)।

व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्क इति नव्यनैयायिकः अन्नंभट्टः तर्कस्वरूपं संक्षेपेणाकथयत् (त. स. ६९)। आपादयामीत्यनुभवविषयतावच्छेदकतर्कत्वं जातिरिति केषांचिदभिप्रायः। व्यापकाभावप्रकारकनिश्चयविषयीभूते धर्मिणि आहार्यव्याप्यारोपेण तथाविधव्यापकारोपस्तर्क इति अन्येषां मतम्। पक्षे आपाद्यव्याप्यापादकवत्तानिश्चयजन्यज्ञानं तर्क इति वामाचरणभट्टाचार्याः (त. प्र. वि. १)।

२-५-२ भाट्टसिद्धान्तः— प्रमाणैः साध्यमानस्यार्थस्य अन्यथाभावशङ्कायां तन्निरासाय अन्यथात्वे दोषोद्घाटनं तर्कः। तर्कमिमं बाधकपदेनापि व्यवहरन्ति भाट्टाः (मा. मे. ३५)। अस्येदं स्वरूपम् - प्रमाणेन साध्यमानस्यार्थस्य अन्यथात्वशङ्कायां तन्निरासार्थम् अन्यथात्वे दोषकथनं तर्कः। यद्यत्राग्निः न स्यात् तर्हि धूमोऽपि न स्यात् (मा. मे. ३५) इति।

तर्कस्य चास्य पञ्चाङ्गानि भवेयुः। यथा व्याप्तिः, तर्काप्रतिहतिः, विपर्यये अवसानम्, अनिष्टम्, अननुकूलत्वमिति[1]। एतादृशाङ्गविशिष्टेन तर्केण साध्यवैपरीत्यं वह्न्यभावादिकमारोप्य हेतुभूतेन तेन हेत्वभावाद्यनिष्टप्रसञ्जनं क्रियते[2] एतादृशाङ्गवैकल्ये तर्काभासः स भवेत् (मा. मे. ३६)। आत्माश्रयादयः दोषाः अनिष्टप्रसङ्गरूपतया अस्मिन्नेव तर्के अन्तर्भवन्ति।

तर्कोऽयं अनुकूल-प्रतिकूलभेदेन द्विविधः[3]। अयं च व्याप्तिग्रहणसमये अथवा अनुमानोदयवेलायां व्यभिचारशङ्कां

---

1. व्याप्तिस्तर्काप्रतिहतिः अवसानं विपर्यये।
अनिष्टाननुकूलत्वे इति तर्काङ्गपञ्चकम्॥ [मा. मे. ३५]

2. तत्र प्रसञ्जकस्य आहार्यलिङ्गस्य प्रसञ्जनीयेन व्याप्तिरेष्टव्या। तथा प्रतितर्कैः अप्रतिघातः। प्रसञ्जनीयविपर्यये पर्यवसानम्। एवं चेदेवं स्यात् न चैवमिति। प्रसञ्जनीयस्य चानिष्टत्वं प्रसिद्धम्। अननुकूलत्वं प्रतिपक्षासाधकत्वमिति। [तत्रैव ३५-३६]

3. साध्यानुभावानुवादेन दोषः साध्ये गुणोऽपि वा।
यत्रानुकूलतर्कोऽसौ साध्यसिद्धावनुग्रहात्॥
साध्यस्यैवानुवादेन यदनिष्टप्रसञ्जनम्।
स तर्कः प्रतिकूलः स्यात् साध्यसिद्धिनिरोधनात्॥ [तत्रैव ३९]

व्युदस्य व्याप्तिशोधनं कुर्वन् अनुमानमनुगृह्णाति[1] । न केवलमयं तर्कः अनुमानप्रमाणस्यैव अनुग्राहकः, किन्तु सर्वेषामपि प्रमाणानाम् । यथा प्रत्यक्षस्य - अयं घटः इति प्रत्यक्षं बौद्धोक्तपरमाणुप्रत्यक्षनिरासकेन तर्केण अनुगृहीतमेव अवयविगोचरं कल्पते । "यदि परमाणुगोचरता स्यात् तर्हि एकत्वेन महत्वेन चायं नावभासेत" इति हि तर्कः (मा. मे. ४२) । एवं सर्वप्रमाणानुग्राहकः तर्कः कथ्यते[2] ।

अस्य अविज्ञाततत्त्वोऽर्थः संदिग्धविषयः भवति । आरोपितं लिङ्गं हेतुः, तत्त्वार्थनिर्णयः फलं च संभवतः[3] । गागाभट्टेन भाट्टचिन्तामणौ तर्कलक्षणमेवमभ्यधायि, यथा - व्याप्यारोपेण व्यापकारोपद्वारा अनिष्टप्रसञ्जनं तर्कः (भा. चि. २७) इति ।

२-३-५ प्राभाकरसिद्धान्तः— प्राभाकरसिद्धान्ते सुप्रथितेषु बृहती-प्रकरणपञ्चिका-तन्त्ररहस्य-प्रभाकरविजयादिषु न मात्रयापि तर्कस्वरूपप्रस्तावः उपलभ्यते । नायमर्थः - तावता प्राभाकराणां तर्कः अनावश्यक इति वा, अनिष्ट इति वा । तत्र कारणमिदमुत्पश्यामः यत् - सामान्यतः प्रमाणेषु, विशेषतश्च

1. भूयोदर्शनतो शक्या दृश्योपाधिनिराक्रिया ।
अदृश्योपाधिशङ्का तु तर्केरेव निरस्यते ।। [मा. मे. ४७]
2. तस्मात्सर्वप्रमाणानां तर्कोऽनुग्राहकः स्थितः ।
साध्ये विपर्ययाशङ्काविच्छेदः तदनुग्रहः ।। [तत्रैव ४५]
3. अस्याविज्ञाततत्त्वोऽर्थः सन्दिग्धो विषयो मतः ।
हेतुरारोपितं लिङ्गं फलं तत्त्वार्थनिर्णयः ।। [तत्रैव ४६]

अनुमाने युक्तिग्रहपरिष्कारप्रणयनप्रवीणानां नैयायिकानां मार्गमनुधावद्भिः तैः तदीयसिद्धान्त एव अत्रापि अनुसरणीय इत्युदासितमिति ।

अथापि भवनाथमिश्रेण नयविवेकाख्ये ग्रन्थे, तद्व्याख्याने विवेकतत्त्वाख्याने च रविदेवेन, व्याप्तिग्रहोपयिकतया तर्कः प्रकीर्तितः । अतः प्राभाकरैः अन्येषु ग्रन्थेषु अनुट्टङ्कितमपि भवनाथेन नैयायिकवत् व्याप्तिग्रहपरिपन्थ्युपाधिविधूननार्थं तर्कस्य कण्ठरवेणैव उक्ततया[1] इदं निश्चीयते यत् प्राभाकराणां स एव तर्कः अभिमतः, यश्च नैयायिकैरभ्युपगत इति । विवेकतत्त्वाख्याने व्याख्याने रविदेवकृते च तर्कावश्यकता सविस्तरं प्रतिपादिता[2] ।

२.५.४ समीक्षणम्— तर्क इति पदं त्रिष्वपि प्रस्थानेषु एकस्मिन्नेवार्थे प्रायोजि । इदमत्रास्माभिः मनसि निधेयं यत् भाट्टैः कैश्चित् बाधकपदेनापि अयं व्यवाहारीति । प्राभाकरास्तु तर्कविषये नातीव बद्धादराः दरीदृश्यन्ते । बृहतीप्रकरणपञ्चिकादिषु तत्प्रसङ्गाभावात् । यद्यपि मीमांसादर्शने नवमाध्याये ऊहः विचारितः, अथापि नैयायिकोक्तस्य तर्कापरपर्यायस्य ऊहस्य मीमांसकोक्तस्य ऊहस्य च महान् भेद इति

1. यदि चानेकव्यक्त्युपाधिशङ्का, तदानुगतं तदाकृतिकत्वमेकमुपाधिः लाघवात् तर्कतः, उपाधिशङ्कापनयनमपि तर्कात् मानोत्पत्तिसहायादिति दिक् । [न. वि. १२२–२३]
2. नच विषयविवेकेनैव तर्कस्य सहायतेति नियमः, तर्कानुग्राह्यतोपपत्तेरित्यर्थः । [तत्रैव १२२-२३]

उभयदर्शनपरिशीलनेन विभावयामः। अयं च निरुपाधिक-सम्बन्धावधारणे भूयोदर्शनस्य सहायकारी ऊहरूपस्तर्कः, स तु एतस्माद् भिन्नः[1]।

तर्कविषये नैयायिकमतमेव मीमांसकैः स्वीकृतम्। अत एव मीमांसकग्रन्थेषु प्राचीनेषु तत्प्रसङ्गः न भूयान् उपलभ्यते। न्यायवासनावासितेषु नव्यमीमांसकग्रन्थेषु तत्स्वरूपविचारादि समुपलभ्यते। नैयायिकैः तर्कोऽसौ अनुकूल-प्रतिकूलभेदेन प्रथमतः द्विविध इत्युक्तः। ततश्च विषयपरिशोधकव्याप्तिग्राहक-भेदेन च द्वैविध्यं तस्य तैरभ्युपागामि। मीमांसकानामपि अनु-कूल-प्रतिकूलविभाग इष्ट एव। विषयपरिशोधकादिरूपेण विविच्य विभागः न मीमांसकग्रन्थेषु समुपलभ्यते।

भाट्टैः व्याप्तिः, तर्काप्रतिहतिः, विपर्ययेऽवसानम्, अनि-ष्टम्, अननुकूलत्वमिति तर्काङ्गानि पञ्चाङ्गीकृतानि। नैयायिका-नामप्येतानि न विरुद्धानीति तेषामपि इमान्युपादेयान्येव। अपि च भाट्टैर्यत् सर्वप्रमाणानुग्राहकत्वं तर्कस्य प्रतिपादितं तदपि नैयायिकानां सम्मतमेव।

एवं च नैयायिकैः प्रथमतः प्रतिपादितः तर्कः भाट्टैः परिगृहीतः सम्यगुपयुक्तः स्वग्रन्थेषु स्वदर्शनानुरोधं परिष्कृत-श्चेति तद्ग्रन्थपरिशीलनेन सम्यगस्माभिरवगम्यते। प्राभाकरेषु

1. Cf. *EBP*. p. 246 : "*Tarka* is defined as a method of removing doubt regarding the validity of a proposition by first assuming the truth of its contradictory and then showing that such an assumption leads to an absurd conclusion."

तावत् सुचरितमिश्र-भवनाथमिश्रावन्तरा अन्यैः तर्कविषये न बहु व्यवसितम् । नयविवेक-विवेकतत्त्वाभ्यामेव शङ्कानिवर्तकतया प्राभाकरैः तर्कः समुपयुक्त इति वयं जानीमः ।

२–६ पक्षता

२–६-१ न्यायसिद्धान्तः— अनुमितिलक्षणैककार्यानुकूलत्वसङ्गत्या समग्रव्याप्तिनिरूपणानन्तरं पक्षधर्मता निरूपणीया। सा च पक्षधर्मता व्याप्यस्य पक्षसम्बन्ध एवेति शिवादित्यः[1] । तदौपयिकी च पक्षता नैयायिकैः सम्यग् व्युत्पादिता । तत्त्वचिन्तामणिकारः गङ्गेशोपाध्यायः पक्षतास्वरूपमेवं न्यरूरुपत् – "सिषाधयिषाविरहसहकृतसाधकप्रमाणाभावः यत्रास्ति स पक्षः । ---- यत्र साधकप्रमाणे सति असति वा सिषाधयिषा, यत्र वा उभयाभावतः तत्र विशिष्टाभावात् पक्षत्वम्" (गादा. १०९२) । इति । उक्तं च विश्वनाथेनापि कारिकावल्यामेवं पक्षतालक्षणम्[2] । एवं च सिषाधयिषाविरहविशिष्टविध्यभावः पक्षतेति फलितम् । तद्वांश्च पक्षो भवति । न केवलं सिषाधयिषा अथवा साध्यसन्देहो वा पक्षता भवितुमर्हति । घनगर्जितेनैव मेघानुमानोदयात्[3] । उक्तानुमाने सिषाधयिषाया वा साध्यसन्देहस्य वा

---

1. पक्षधर्मता च व्याप्यस्य पक्षसम्बन्धः । [स. प. ७०]

2. सिषाधयिषया शून्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते ।
स पक्षस्तत्रवृत्तित्वज्ञानादनुमितिर्भवेत् ॥ [कारि. ७६]

3. See *HIL*. p. 433 : "The State of being the locus or the minor term (*pakṣatā*) has been defined by some logicians as the state in which it is doubtful whether the major term abides in it or not. Gaṅgeśa prefers to define the minor term as that whose connection with

अकारणत्वात् । सत्यामपि सिद्धौ यदि सिषाधयिषा भवति तर्हि अनुमितिः भवत्येवेति सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिध्यभावः पक्षतेति विशिष्टान्तं विशेषणम् ।

एवं च सिद्धेरभावे, असत्यां सत्यां वा सिषाधयिषायां पक्षता, यत्र वा सिषाधयिषा वर्तते यत्र सत्यां असत्यां वा सिद्धौ पक्षता भवति । यत्र च सिद्धिरेवास्ति नास्ति सिषाधयिषा तत्र न पक्षता । सिषाधयिषाविरहविशिष्टायाः सिद्धेरेव तत्र सत्त्वात्, तदभावाभावात् । अतः सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिध्यभावः पक्षता इति सारः । (मुक्ता. १६-१७)नवीनैस्तु अनुमित्युद्देश्यत्वम्, अथवा अनुमितिप्रयोजनकत्वं पक्षत्वमिति निर्दुष्टं पक्षतालक्षणमुक्तम्[1] ।

२-६-२ भाट्टसिद्धान्तः— असत्यामनुमितिसिद्धौ सत्यां वा, असत्यां च अनुमित्सायां, उभयासत्त्वे वा अनुमितिः उत्पद्यत इति लोकानुभवः । अतः अनुमित्साविरहविशिष्टायाः अनुमितिसिद्धेः अभावः पक्षतेति कल्प्यते । यादृशयादृशेच्छासत्त्वे अनुमितिरुत्पद्यते सा सा अनुमित्सा अत्र भवितुमर्हति (भा. चि. २७) ।

एवं च तत्साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यविशिष्टतत्पक्षतावच्छेदकविशिष्टभिन्नविषयिकानुमितित्वभिन्नप्रमितिविभाज -

---

the major term is not known with certainty in consequence of the absence of a desire to know the connection."

1. प्राचीनमतं विहाय नवीनैः अनुमित्युद्देश्यत्वं पक्षत्वमिति स्थिरीकृतम् । [न्या. को. ४३]

कधर्माविषयकतल्लिङ्गतावच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गकत्वाप्रकारकत्वे सति तदन्यलिङ्गतावच्छेदकावच्छिन्नलिङ्गकत्वप्रकारिका तल्लिङ्गतावच्छेदकाविरुद्धधर्मविशिष्टलिङ्गकानुमितित्वावच्छिन्नानुद्देशियका तद्विशिष्टलिङ्गकत्वाप्रकारकत्वे सति तद्विरुद्धधर्मविशिष्टलिङ्गकत्वाप्रकारिका तल्लिङ्गकान्यकालाविषयिणी या तदन्यानुमित्सा तद्विरहविशिष्टसिध्यभावः पक्षतेति निष्कृष्टं पक्षतास्वरूपम् (भा. चि. २७-२८)।

२-६-३— प्राभाकरसिद्धान्तः— प्राभाकराणां पक्षता नानुमानाङ्गमिति प्रसिद्धिः। किन्तु बृहतीव्याख्याने ऋजुविमलपञ्चिकायाम् अनुमानाङ्गपरिगणनमेवं कृतम् शालिकनाथेन। यथा - "तदेवं सम्बन्धव्याप्तिपक्षधर्मत्वे हेतुरूपे निश्चिते अनुमानाङ्गमिति स्थितिः" (बृहती. प. ९७) इति। प्रकरणपञ्चिकायां शालिकनाथेन असाधितविषयत्वस्य अनुमितिहेतुत्वमाशङ्क्य खण्डितम् (प्र. प. २११)। तदनन्तरं प्राभाकरमतानुरोधम् अनुमानकारणजातं तेनैवं परिगणितम्। यथा - "तस्मात् पूर्णमिदम् अनुमानकारणपरिगणनम् - नियतसंबन्धैकदेशदर्शनं, सम्बन्धनियमस्मरणम्, अबाधितविषयत्वं चेति" (प्र. प. २१२) इति।

अतः प्राभाकरमते पक्षतायाः नाङ्गत्वमिति निश्चीयते। उभयत्रापि पक्षतायाः अनुमानाङ्गतया अपरिगणनात्। बृहती-नयविवेकविवेकतत्त्वादिषु च पक्षतायाः प्रस्तावोऽपि नोपलभ्यते। अतः प्राभाकरमतानुरोधं पक्षता अनुमानाङ्गतया नाभ्युपगम्यत इति सारः। अत्रैवं निर्णये अनुमानचिन्तामणिस्थपक्षताप्रकरणे

पक्षता प्राभाकरमते नानुमानाङ्गमिति वदतः गङ्गेशोपाध्यायस्य वचनमस्माकम् अत्यन्तमुपयोगि कल्पत इत्यवगन्तव्यम् ।

२-६-४ समीक्षणम्— नैयायिकैः भाट्टैश्च पक्षतापदं तुल्येऽर्थे प्रयुज्यते । प्राभाकरास्तु कुत्रापि अनुमानाङ्गतया पक्षतेति पदं न प्रयुञ्जते । तेषां मते पक्षताया एव अनङ्गीकारात् ।

पक्षतानिरूपणावसरे नैयायिकमतमेव भाट्टैरभ्युपगतम् । तत्रापि न प्राचीनैः भाट्टैः किन्तु नव्यैः । प्राभाकरैस्तु पक्षताया एव अनङ्गीकारात् नात्र तेषां प्रसक्तिः ।

पक्षस्य भावः पक्षता । सा च साध्यसन्देहः, अथवा सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिध्यभावो वेति प्राचीनानां नैयायिकानां भाट्टानां च मतम् । नव्यानां मते तु गगनविशेष्यकमेघप्रकारसन्देहाभावेऽपि गृहध्यस्थस्य घनगर्जितेन "गगनं मेघवत्" इत्यनुमितिरुत्पद्यत इति अनुमित्युद्देश्यत्वमेव पक्षतेति निश्प्रचम् । एतत्तु समीचीनम् ।

प्राभाकरैरपि अनुमानाङ्गतया पक्षधर्मत्वस्य अभ्युपगमेन पक्षता च तैरङ्गीकृतप्रायेति विभावयाम । अस्मदभिप्रायमुपोद्बलयति शालिकनाथवचनकदम्ब एवम् - "प्रमातारस्तु निवृत्तप्रमित्साः सम्बन्धनियमानुसन्धानं प्रति नाद्रियन्त इति, नानुमानमुदेति" (प्र. प. २१२) इति । वाक्येनानेनेदं ज्ञायते यत्— यदि तेषां प्रमातॄणां प्रमित्सा जायेत तावदनुमितिरुत्पद्यत इति । एवं च सिषाधयिषाविरहविशिष्टरूपं पक्षतालक्षणं प्राभाकरैरपि अवश्यमङ्गीकार्यमित्यायातम् ।

अन्यच्च पक्षताश्रयत्वस्यैव पक्षलक्षणत्वकथनाद् या काचित् पक्षता तैरप्यवश्यमनुमानाङ्गतया अभ्युपगन्तव्या। पक्षपदस्य विलक्षणेऽर्थे पारिभाषिकत्वात्। पक्षप्रतिपादने तेषामपि वैमत्याभावात्। पक्षाभासादिकस्यापि तैः प्रतिपादितत्वात्। अतः तैरप्यवश्यं अनुमानाङ्गभूता पक्षता अङ्गीकार्यैव। दार्शनिकेषु प्राभाकरैः पक्षतायाः अनुमानाङ्गत्वं नाङ्गीकृतमिति प्रसिद्धिः[1], तदनुत्कीर्तननिबन्धना अथवा विनष्टप्राचीनप्राभाकरग्रन्थमूला वेति अभ्यूह्यते॥

२·७ परामर्शविचारः

२-७·१ न्यायसिद्धान्तः— परामर्शशब्दोऽयम् इदंप्रथमतया न्यायवार्तिककारेण भारद्वाजोद्द्योतकरेण पारिभाषिकतया अस्मिन्नर्थे प्रयुक्तः। "स्मृत्या लिङ्गदर्शनेन चाप्रत्यक्षोऽर्थोऽनुमीयते" इति वात्स्यायनभाष्यपङ्क्तिव्याख्यानावसरे लिङ्गदर्शनपदं लिङ्गपरामर्शरूपतया अभ्यधायि वार्तिककारेण[2]।

ये केचिद् एनं परामर्शं नाभ्युपजिगमिषन्ति तैः उपनयोऽपि नैषितव्य इति उदयनाचार्यः परिशुद्धौ अवादीत्। नच

---

1. प्राभाकरास्तु विनाप्यनुमित्सां क्वचित् परामर्शानुमितिप्रवाहस्याविरललग्नस्य आनुभविकत्वात् कालभेदकल्पनायां च मानाभावात् भानाभावाच्च पक्षता नानुमितिहेतुः। [त. चि. अ. ११७५]

2. बुभुत्सावतो द्वितीयात् लिङ्गदर्शनात् संस्काराभिव्यक्त्यनन्तरकालं स्मृतिः, स्मृत्यनन्तरं च पुनर्लिङ्गदर्शनम्, "अयं धूम" इति। तदिदमन्तिमं प्रत्यक्षं पूर्वाभ्यां प्रत्यक्षाभ्यां स्मृत्या चानुगृह्यमाणं लिङ्गपरामर्शरूपमनुमानं भवति। [न्या. वा. २९२]

स्वार्थानुमाने द्वितीयलिङ्गदर्शनेनैव पक्षधर्मतायाः अवगमात् परामर्शः अनावश्यक इति वाच्यम् । पक्षधर्मतायाः अनुमानोपयोगित्वात् । सा च उपनयेन प्रदर्श्यते, न द्वितीयलिङ्गदर्शनेन । अतः स्वार्थानुमाने परामर्शं, परार्थानुमाने चोपनयम् अवश्यमभ्युपगच्छन्ति तार्किकाः (परि. ३३८) ।

न्यायसारव्याख्याने न्यायमुक्तावल्याम् अपरार्कदेवेनैवमुक्तम् - "सामर्थ्यं पुनः इदमेव साधनस्य, यद् व्याप्तिग्रहणोपकृतं पक्षधर्मत्ववेदनम्" (न्या. मु. १९३) इति । अर्थात्, व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानमित्येव फलति । तत्त्वचिन्तामणिकारोक्तं परामर्शलक्षणद्वयमिदम् - "पक्षधर्मे व्याप्तिविशिष्टज्ञानं, तदनन्तरविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानं, पक्षे वा तृतीयलिङ्गपरामर्शः" (त. चि. अ. १२६२) इति । दीधितिकारः रघुनाथशिरोमणिस्तु "व्याप्यपक्षयोः वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानत्वेन हेतुत्वम् । विनिगमनाविरहेण अन्यतरविशेषणविशेष्यभावस्य अतन्त्रत्वात्" (त. चि. अ. दी. १२६२-६३) इति ।

विश्वनाथस्तु व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं परामर्शः । तच्च अनुमितिजनकम् । एतच्च ज्ञानं पक्षे व्याप्यः इति अथवा पक्षो व्याप्यवान् इति वा ज्ञानम् । तत्र च क्रमेण पक्षे साध्यम्, पक्षः साध्यवान् इत्यनुमितिर्जायते इत्यवोचत्[1] । उभयविधादपि परामर्शात् पक्षः साध्यवान् इत्येवानुमितिरुपजायत इति अन्येषां मतम् । वस्तुतस्तु अनुभवानु-

---

1. व्याप्यस्य पक्षवृत्तित्वधीः परामर्श उच्यते । [कारि. ४७५]

रोधेन पक्षविशेष्यकपरामर्शस्यैव हेतुत्वमिति दिनकरभट्टः । तत्र व्युक्तिस्तु "वह्निव्याप्यधूमवांश्चायम्" इत्याकारकः पक्षविशेष्यक उपनय एव; सर्वसम्मतत्वात् (दिन. ४७७)। व्याप्तिविशिष्टं च यत्पक्षधर्मताज्ञानं स परामर्श इति अन्नंभट्टः[2] ।

२-७-२ भाट्टसिद्धान्तः—भाट्टैस्तावत् परामर्शस्य अनुमितिहेतुत्वं नाङ्गीक्रियते । अत एव तैः वाक्यावयवेषु उपनयोऽपि नोररीकृतः । पार्थसारथिमिश्रस्तु परामर्शपदं शास्त्रदीपिकायां प्रयुङ्क्ते[3] । किन्तु स्वमते तस्य अङ्गीकार इति न कुत्रापि प्रतिपादयति । अन्यैश्च भाट्टैः परामर्शशब्दोऽपि न प्रयुज्यते ।

अथ तार्किकैरुच्यमानः व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिरूपः परामर्शः नानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति हेतुर्भवितुमर्हति । वह्निव्याप्यधूमवान् पर्वत इति ज्ञानमन्तरापि यत्र वा पर्वतः धूमवान् इति प्रत्यक्षं, ततश्च वह्निव्याप्यः धूमः इति स्मरणं, तत्र ज्ञानद्वयादेव अनुमितिरुत्पद्यत इति । न सर्वत्र व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहिज्ञानं अनुमित्युत्पत्ति प्रत्यपेक्षितम् । परन्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेनैव कारणत्वं तत्रावश्यकम् । अतः विशिष्टज्ञानकल्पनं नैयायिकमते गौरवावहमेवेति भाट्टैः परामर्शस्य अनुमितिं प्रति नियमेन कारणत्वं नाभ्युपगम्यते (त. चि. अ. ११७७) ।

2. व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं परामर्शः । यथा - वह्निव्याप्यधूमवानयं पर्वत इति ज्ञानं परामर्शः । [त. स. ३४]

3. स्मरणस्यापि तत्परामर्शप्रमोषेण अनुभवाभिमानोपपत्तेः । वस्तुतः अनुभवत्वं स्वसिद्धमेव, प्रमाणाभावात् । [शा. दी. ६३]

२-७-३ प्राभाकरसिद्धान्तः— प्राभाकरैरपि भाट्टैरिव परामर्शस्य अनुमितिकारणत्वं नाभ्युपगम्यते । बृहती-ऋजुविमला-पञ्चिका-काशिका-नयविवेक-विवेकतत्त्व-प्रकरणपञ्चिका-तन्त्ररहस्य-प्रभाकरविजयादिषु प्रामाणिकेषु प्राभाकरग्रन्थेषु परामर्शनिरूपणस्य मृग्यत्वात् । प्रत्युत केषुचन ग्रन्थेषु वाक्यावयवनिरूपणावसरे प्रतिज्ञा-हेतु-उदाहरणान्येवाभ्युपगतानि, नोपनयः (न. वि. १३९) । अत एवमनुमीयते यत् - प्राभाकराणामपि भाट्टवत् नेष्टं परामर्शस्यानुमितिकारणत्वमिति ।

२-७-४ समीक्षणम्— परामर्श इति पारिभाषिकं पदम् अस्मिन्नर्थे इदंप्रथमतया न्यायवार्तिककारेण उद्द्योतकरेण प्रायोजीति प्रागवोचाम । ततः प्रागिदं लिङ्गदर्शनपदेन व्यवहृतं दार्शनिकैः नैयायिकैरेव अयं शब्दः विलक्षणेऽस्मिन् अर्थे असकृत् प्रयुक्तः । भाट्टैः प्राभाकरैश्च विशिष्टज्ञानस्यैव अनुमानकारणता नाङ्गीकृतेति तैरयं विशिष्टज्ञानरूपपरामर्शशब्दः न प्रयुक्तः । परामृश्यत इति हि परामर्शः ।

अत्र विषये नैयायिकमतं भाट्टैः प्राभाकरैश्च परित्यक्तमित्येव वक्तव्यम् । किन्तु सर्वत्र व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मताज्ञानं नानुमितौ हेतुः इति तैरुक्ततया इदमस्माभिर्ज्ञायते यत् - क्वचित् कारणता तेषामप्यविरुद्धैवेति । तत्परित्यागे ते गौरवरूपं कारणमुत्पादयन्ति ।

अत्र त्रिष्वपि मतेषु परामर्शस्यानुमितौ कारणत्वमभ्युपगच्छतां तार्किकाणां मतमेव साधीयः । तथा हि — विशिष्ट-

ज्ञानाङ्गीकारे मीमांसकैः यद् गौरवमुपदर्शितं तन्न समीचीनम् । व्याप्यातवच्छेदकाज्ञानेऽपि वह्निव्याप्यवान् धूम इति ज्ञानादपि अनुमित्युत्पत्तेः लाघवाद् व्याप्तिप्रकारपक्षधर्मताज्ञानत्वेन हेतुत्वम् । एवं च तदा "धूमवान् पर्वतः" इति ज्ञानादप्यनुमितिरुत्पद्येत इत्यापत्तिः । व्याप्यतावच्छेदकीभूतधूमत्वप्रकारकस्य पक्षधर्मताज्ञानस्य च विद्यमानत्वात् । यदि तत्र गृह्यमाणता विशेषणीक्रियते तर्हि चैत्रस्य व्याप्तिग्रहे, मैत्रस्य पक्षधर्मताज्ञानाद् अनुमित्यापत्तिः । यदि तत्पुरुषीयत्वनिवेशः तदा अनन्तकार्यकारणभावः आपतति । एवं च वृश्चिकभिया पलायमानस्य आशीविषमुखे निपातः ।

नैयायिकमते तु समवायसम्बन्धेन व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानं समवायसम्बन्धेन अनुमितिं जनयति । अतः नैवानन्तकार्यकारणभावकल्पनायासः । यदि व्याप्तिप्रकारकस्य पक्षधर्मताज्ञानस्य स्वातन्त्र्येण कारणत्वं, तदा कार्यकारणभावद्वयमभ्युपगन्तव्यं भवेत् । अन्यच्च वह्निव्याप्यो धूमः, आलोकवान् पर्वतः इति ज्ञानादपि अनुमितिः जायेत इत्यापत्तिः ।

अतः यत्र भवद्भिः ज्ञानद्वयमिष्यते तत्र विशिष्टज्ञानं तत् कल्पनीयम् । फलमुखगौरवं नैव दोषावहम् इति नैयायिकानां राद्धान्तः (मुक्ता. ४७६) । पूर्वोक्तोभयपक्षपरामर्शेन इदमस्माभिः निश्चीयते यत् - मीमांसकमतापेक्षया नैयायिकमतमिदम् अनुमितिकारणतया परामर्शाभ्युपगन्तृ युक्ततरमिति ।

२-८ लिङ्गविचारः—

२-८-१ न्यायसिद्धान्तः— अथ परोक्षः अर्थः लिङ्ग्यते गम्यत इति लिङ्गम् । तच्चेदं लिङ्गं पञ्चलक्षणम्[1] । तानि चेमानि लक्षणानि - पक्षधर्मत्वम्, सपक्षधर्मत्वम्, विपक्षाद् व्यावृत्तिः, अबाधितविषयत्वम्, असत्प्रतिपक्षत्वं चेति न्यायमञ्जरीकारः जयन्तभट्टः अवादीत् (न्या. म. १११) ।

लिङ्गं हेतुरित्यनर्थान्तरम् । लिङ्गपदं चेदं हेतुपरतया वात्स्यायनेन न्यायभाष्ये ऐदंप्राथम्येन प्रायोजि[2] । इदं च लिङ्गं अन्वयव्यतिरेकि, केवलान्वयि, केवलव्यतिरेकिभेदेन त्रिविधमिति प्रथमतः वार्तिककारेण भारद्वाजोद्योतकरेण सलक्षणं स्पष्टचकारि (न्या. वा. २९४) ।

२-८-१-१ अन्वयव्यतिरेकि— विवक्षिततज्जातीयोपपत्तौ विपक्षावृत्तित्वम् अस्य लक्षणम् । यथा, अनित्यः शब्दः, सामान्यविशेषवत्वे सति अस्मदादिबाह्यकरणप्रत्यक्षत्वात्, घटादिवत् । इदं द्विधा भिद्यते - सर्वसपक्षव्यापक-सपक्षैकदेशभेदात्[3] ।

२-८-१-२ केवलान्वयि— विवक्षिततज्जातीयवृत्तित्वे सति विपक्षहीनत्वम् अस्य लक्षणम् । यथा सर्वानित्यत्ववादिनाम् "अनित्यः शब्दः कृतकत्वात् ।" अत्र विपक्षराहित्यम् । इदमपि लिङ्गं सर्वसपक्षव्यापक-सपक्षैकदेशवृत्तिभेदात् द्विधा भिद्यते । (न्या. ता. च. १०६) ।

---

1. See Varadachari V. "Requisites of a good Hetu", Annals, B.O.R *Institute*, Vol. XLVI., pp. 43-48 (1965)
2. लिङ्गलिङ्गिनोः सम्बन्धदर्शनम् । [न्या. भा. २९१]
3. अन्वयव्यतिरेकिणः अवान्तरभेदावाह - स द्विविधः सपक्षवृत्तिभेदादिति । (न्या ता च. १०३)

२-८-१-३ केवलव्यतिरेकि— विवक्षितव्यापित्वे सति सपक्षाभावे सति विपक्षावृत्तित्वमस्य लक्षणम्। यथा, "नेदं जीवच्छरीरं निरात्मकम्, अप्राणादिमत्त्वप्रसङ्गात्' इति। जयसिंहसूरिणा चेदं द्विधा विभक्तम् - प्रसङ्गोन्नेयी, अप्रसङ्गोन्नेयी चेति[1]।

अयं च विभाग: व्याप्तिभेदनिबन्धनः। व्याप्तिः खलु द्विविधा — अन्वयव्यतिरेकभेदेन। अन्वयव्यतिरेकोभयव्याप्तिमत् लिङ्गं अन्वयव्यतिरेकीत्युच्यते। अन्वयमात्रव्याप्तिकं लिङ्गं केवलान्वयि इत्याख्यायते। व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकं लिङ्गं केवलव्यतिरेकीति समाम्नायते। सूचितं चेदं न्यायवार्तिककृतैव (न्या. वा. २९६)। उक्तं चैवमेव न्यायसारव्याख्याने, न्यायतात्पर्यचन्द्रिकायां जयसिंहसूरिणा च व्याप्तिसद्भावासद्भावावभिलक्ष्यैव[2]।

शिवादित्येन सप्तपदार्थ्याम् इदमेव त्रैविध्यमभ्युपगतम्[3]। लिङ्गमिदं पुनः द्विविधं स्वार्थपरार्थभेदेनेति तदभिप्रायः। केचित्

1. केवलयव्यतिरेकी द्वेधा–प्रसङ्गोन्नेयी, अप्रसङ्गोन्नेयी च। तत्र प्रागप्रासङ्गोन्नेयिनमाह, यथा-सर्ववित्कर्तृपूर्वकं सर्वं कार्यम् कादाचित्कत्वात्। यत् सर्ववित्कर्तृपूर्वकं न भवति, तन्न कादाचित्कम् यथाकाशादीति। प्रसङ्गोन्नेयिनमाह-प्रसङ्गद्वारेण वा यथा - नेदं निरात्मकं जीवच्छरीरम् - अप्राणादिमत्वप्रसङ्गात् लेष्ठवदिति। [न्या. ता. च. १०८]
2. साध्यसामान्येन साधनसामान्यस्य व्याप्तिरन्वयः। साधनसामान्याभावेन साध्यसामान्याभावस्य व्याप्तिः व्यतिरेकः तद्वान् हेतुरन्वयव्यतिरेकी। व्यतिरेकव्याप्तिरहितः केवलान्वयी। अन्वयव्याप्तिरहितः केवलव्यतिरेकी। [न्या. ता. च. ६९]
3. लिङ्गस्य त्रैविध्यात्। अन्वयव्यतिरेकी केवलान्वयी केवलव्यतिरेकी चेति। [स. प. ३०]

इमं लिङ्गभेदमुपलक्ष्यैव अनुमानमपि त्रिविधमाहुः। तच्च कार्ये कारणोपचारनिबन्धनम् (जि. व. ३०)। मीमांसकैस्तु केवलव्यतिरेकिलिङ्गं नाङ्गीक्रियते। अर्थापत्तेः पृथक् प्रमाणत्वस्य स्वीकृतत्वात्[1]।

मुक्तावलीकारः विश्वनाथः लिङ्गविभागमिमं अनुमानभेदरूपतया अकरोत्। विषयेऽस्मिन् अयं तत्त्वचिन्तामणिकारं गङ्गेशोपाध्यायम् अनुगच्छति[2]। लिङ्गमिति पदं मणिकारवदेव अयमप्यत्र न प्रयुङ्क्ते[3]। यथा–

क) असद्विपक्षः केवलान्वयी। यथा - 'घटोऽभिधेयः प्रमेयत्वात्'। (ख) असत्सपक्षः केवलव्यतिरेकी। यथा - पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते, गन्धवत्त्वात्'। (ग) सत्सपक्षविपक्षोऽन्वयव्यतिरेकी। यथा - 'वह्निमान् धूमात्' (मुक्ता. ७९०) इति।

एतद्विभिन्नतया अन्नम्भट्टः लिङ्गं त्रिविधमिति लिङ्गप्रभेदतयैव अन्वयव्यतिरेकिप्रभृतीनि लिङ्गानि दर्शयामास (त. स. ४०)। न त्वनुमानविभागावसरे।

एवं च नैयायिकैः अङ्गीकृतानि अन्वयव्यतिरेकि-केवलान्वयि-केवलव्यतिरेकिभेदेन त्रीणि लिङ्गानीति अवगन्तव्यम्।

---

1. See Bhattacharya, B. K.; "The Anomaly of Vyatireki Inference"; *AIOC* XXV, SP. PP. 236 38 (1969)

2. तच्चानुमानं त्रिविधम् - केवलान्वयि - केवलव्यतिरेकि - अन्वयव्यतिरेकिभेदात्। [त. चि. अ. १३२६]

3. त्रैविध्यमनुमानस्य केवलान्वयिभेदतः। [कारि. १४२]

२-८-२ भाट्टसिद्धान्तः— लिङ्गं हेतुरित्यनर्थान्तरम् । कैश्चिदनुमानप्रयोगे अस्यैव हेतोः प्रधानतया लिङ्गं अनुमानमित्यपि व्यवह्रियते (मा. मे. ५३) । तच्च अन्वयव्यतिरेकि, केवलान्वयि, केवलव्यतिरेकि चेति त्रिविधम् । अयं च विभागः व्याप्तिद्वैविध्यनिबन्धनः (मा. मे. ५३) । व्याप्तिः खलु अन्वयव्याप्तिः व्यतिरेकव्याप्तिरिति इतः प्रागेव द्विधा विभक्ता ।

२-८-२-१ अन्वयव्यतिरेकि— पूर्वोक्तोभयविधव्याप्तिमत् अन्वयव्यतिरेकि लिङ्गम् । यथा - धूमः वह्न्यनुमाने (मा. मे. ५४) ।

२-८-२-२ केवलान्वयि—यस्य पुनः केवलमन्वयव्याप्तिरेवास्ति तत् केवलान्वयिलिङ्गम् । यथा - "ज्ञानं ज्ञानान्तरप्रकाश्यम् वस्तुत्वाद् घटवत्" इत्यादिस्थलेषु । अत्र व्यतिरेकव्याप्तिः दुर्लभेति लिङ्गमिदं केवलान्वयि कथ्यते (मा. मे. ५५) ।

२-८-२-३ केवलव्यतिरेकि— केवलं व्यतिरेकव्याप्तिमत् लिङ्गं केवलव्यतिरेकि । यथा - सर्वं ज्ञानं स्वप्रकाशम्, ज्ञानत्वात् । यत्र यत्र स्वप्रकाशत्वाभावः तत्र तत्र ज्ञानत्वाभाव इति व्यतिरेकव्याप्तिरेवास्ति । न तु यस्य स्वप्रकाशत्वं तस्य ज्ञानत्वमप्यस्तीति क्वचित् दृष्टान्ते दर्शयितुं शक्यत इति अन्वयव्याप्तिर्नास्ति । केवलव्यतिरेकिलिङ्गमिदं अवीतलिङ्गमित्यपि भाट्टैः व्यवह्रियते (मा. मे. ५५) ।

केवलव्यतिरेकिलिङ्गमिदं कौमारिलैः नाङ्गीक्रियते । पक्षस्य अप्रसिद्धविशेषणत्वात् । तत्स्थाने अर्थापत्तिरिति पञ्चमीं प्रमामभ्युपगच्छन्ति । यत्तु तार्किकाः कथयन्ति सत्यनुकूलतर्के अप्रसिद्धविशेषणत्वं पक्षस्य नैव दोषायेति तदसङ्गम् । तर्केणापि

अप्रसिद्धार्थस्य साधयितुमक्षमत्वात्। एवं केवलव्यतिरेकि लिङ्गम् अनभ्युपगच्छतां भाट्टानां राद्धान्तः[1]।

यदि सामान्यतः प्रसिद्धे, पुनर्विशेषणपक्षे साध्यमानतया नाप्रसिद्धविशेषणत्वं पक्षस्य, यथोक्तम् --

"सामान्यतोऽनुमानेन प्रसिद्धेऽपि विशेषणे।
कथं कथय पक्षोऽयमप्रसिद्धविशेषणः॥" (मा. मे. ७५)

इति। तर्हि सामान्यतः सिद्धिरहिताः व्यतिरेकिणः निरसनीयाः। सामान्यतः सिद्धिमन्तश्च व्यतिरेकिणः अभ्युपगन्तव्याः। अत एव चिदानन्देनापि नीतितत्त्वाविर्भावे केवलव्यतिरेकी हेतुः न साक्षात् निराकृतः, नच साक्षात् उपात्तोऽपि[2]। अत एवं वक्तुं शक्यते यत् भाट्टमते त्रिविधं द्विविधं वा लिङ्गमिति (मा. मे. ६०)।

---

1. तं च कौमारिलाः प्रायो नेच्छन्ति व्यतिरेकिणम्।
तत्स्थाने चाभिषिञ्चन्ति पञ्चमीं प्रमितिं पुनः॥
क्वचित्प्रसिद्धमन्यत्र साध्यते ह्यनुमानतः।
स्वप्रकाशत्वधर्मो हि सिद्धो नान्यत्र कुत्रचित्॥
तेन तत्साधने पक्षो ह्यप्रसिद्धविशेषणः।
एवं च दुष्टपक्षोऽयं व्यतिरेकी निवार्यताम्॥
यच्चानुकूलतर्के सत्यप्रसिद्धविशेषणः।
न दोष इति भाषन्ते तार्किकास्तदसङ्गतम्॥
तर्को हि नाप्रसिद्धार्थं क्वचित्साधयितुं क्षमः।
अतोऽप्रसिद्धता दोषः तर्के सत्यपि दुस्त्यजः॥ [मा. मे. ५६-५७]

2. अत एव चिदानन्दः केवलव्यतिरेकिणम्।
नैव साक्षान्निराचक्रे नापि साक्षादुपाददे॥
तस्मात्सामान्यतः सिद्धिहीनाश्चेद् व्यतिरेकिणः।
सर्वथा वारणीया इत्येतत्तावद् व्यवस्थितम्॥ [तत्रैव ५८]

२-८-३ प्राभाकरसिद्धान्तः— प्राभाकरग्रन्थेषु कुत्रापि लिङ्ग-भेदमधिकृत्य किञ्चिदपि स्पष्टतया नोपलभ्यते । अथापि लिङ्ग-पदं तैः प्रयुज्यत एव (बृहती प. ९३) । लिङ्गस्वरूपविषये अथवा लिङ्गविभागविषये च न किमपि तैर्विशदीकृतम् ।

अत एवं स्थितेऽपि तद्ग्रन्थपरिशीलनेनेदं वक्तुं प्रभवामः यत् - तैरपि भाट्टवत् अन्वयव्यतिरेकि, केवलान्वयिरूपं द्वि-विधं लिङ्गमभ्युपगतमिति । अर्थापत्तेः अङ्गीकृततया भाट्टवत् तेषामपि केवलव्यतिरेकिलिङ्गे नाभ्युपगमः इति स्पष्टमेव समेषाम् । अन्वयव्यतिरेकि-केवलान्वयिलिङ्गयोः कण्ठरवेणानुक्तावपि व्याप्तिप्रस्तावे अन्वय-व्यतिरेकविभागस्य दृश्यमानतया, उभयथापि प्रयोगाणां च अवलोक्यमानतया अन्वयव्याप्तिः, तथा व्यतिरेकव्याप्तिश्च प्राभाकराणामविरुद्धे इति निश्शङ्कं वक्तुं शक्यते ।

तथा च यस्य लिङ्गस्य अन्वयव्याप्तिः, व्यतिरेक-व्याप्तिश्च भवितुमर्हतः तत् अन्वयव्यतिरेकीति, यस्य वा केवलमन्वयव्याप्तिरेव भवति तत् केवलान्वयीति वक्तुं शक्यते । विषयेऽस्मिन् अधोनिर्दिश्यमानाः पङ्क्तयः प्राभाकरहृदयाव-गमाय कटाक्षार्हाः—

"धूमो हि वह्निकार्यतया वह्निसंयोगितया व्याप्तः, अग्निस्तु न सर्वदा धूमसम्बन्धीति सम्बन्धाव्याप्तो न गमकः । कथमयं विभागः विवेचनीय इति चेत्, अन्वयव्यतिरेकाभ्याम्" (बृहती. प. ९५) इति । एवमेव

प्रकरणपञ्चिकायां शालिकनाथोऽप्यवादीत् – "तेन नाग्नेः धूमसम्बन्धस्य कालावच्छेदो अनुप्रवेश्यते । धूमस्य तु कदाचिदप्यग्निसंयोगरहितस्यावगमो नास्ति" (प्र. प. २०४) इति ।

अतः धूमरूपस्य हेतोः वह्निसाधनावसरे अन्वयव्यतिरेकित्वं एतेषामविरुद्धमिति ज्ञायते । अन्वयव्याप्तेः प्रतिपादनेन केवलतद्व्याप्तिमतः हेतोः केवलान्वयित्वं च कुत्रापि अप्रतिषिद्धमिति तदपि वक्तुं शक्यते । अप्रतिषिद्धं परमतं अनुमतमिति हि तन्त्रयुक्तिः ।

२-८-४ समीक्षणम्— लिङ्गपदं नैयायिकैः, भाट्टैश्च समानेऽर्थे प्रयुक्तम् । हेतुपरतया प्रथमतः लिङ्गपदस्य प्रयोग उभयत्रापि दरीदृश्यते । गच्छति काले अनुमानप्रयोगे लिङ्गस्य, अथवा हेतोः अन्यावयवापेक्षया प्राधान्यात् अनुमानमेव लिङ्गपदेनापि व्यवाहारि। उभयत्राप्येतत् समानमिति तद्ग्रन्थदर्शनेनावगच्छामः ।

एतादृशव्यवहारे नैयायिका एव भाट्टानां मार्गदर्शका इत्यपि सुगमं प्रेक्षावताम् । वार्तिककारेण उद्द्योतकरेण हेतुपर्यायतया प्रयुक्तं त्रिविधं लिङ्गं परिगृह्य तत्त्वचिन्तामणिकारः गङ्गेशोपाध्यायः अनुमानविभागावसर एवमुपयुक्तवान् । यथा - "तच्चानुमानं त्रिविधम्, केवलान्वयि - केवलव्यतिरेकि अन्वयव्यतिरेकिभेदात्" (त. चि. अ. १३२६) इति । तत्त्वचिन्तामणेरनन्तरं तत्प्रभावभावितत्वात् सकलशास्त्राणां भाट्टप्रस्थानमपि मनागिव तच्छायायां अभिवृद्धम् ।

प्राभाकरास्तु लिङ्गपदं तत्र तत्र प्रयुञ्जते पुनः तत्स्वरूपविभागादिषु न बद्धादरा दरीदृश्यन्ते । न चापि नैयायिकमतं तैः खण्डितमुपलभ्यते अत्र विषये कुत्रापि ।

इयान् विशेषः यत् - भाट्टैः प्राभाकरैश्च अर्थापत्तेः प्रत्येकप्रमाणत्वस्य अभ्युपगतत्वात् नैयायिकोक्तं केवलव्यतिरेकिलिङ्गं तैः सर्वैः नाङ्गीकृतम् ।

सूक्ष्मेक्षणिकया विचारे क्रियमाणे नैयायिकमतमेवात्र विषये समुचितमिति तावदवगम्यते । तथा हि - लिङ्गविभागः खलु व्याप्तिनिबन्धनः । यदा अन्वयमात्रव्याप्तिकं लिङ्गं केवलान्वयीत्युच्यते । तदा व्यतिरेकमात्रव्याप्तिकं केवलव्यतिरेकीति अङ्गीकार एव औचित्यं वरीवर्ति । केवलव्यतिरेकव्याप्तिमत् लिङ्गं अपलाप्य अर्थापत्तेः पृथक् प्रमाणताङ्गीकारे न किञ्चिद्विनिगमकमुत्पश्यामः । लोके च विना व्याप्तिं कस्यचनार्थस्य अन्येन नियतानुबन्धस्य दुर्बोधतया[1] अर्थापत्तेः अनुमानप्रमाण एवान्तर्भावात् । यथाऽमाणि जयन्तभट्टेन न्यायमञ्जर्याम् -- "अपि च तेन विना नोपपद्यते इति च व्यतिरेकभणितिरियम् । व्यतिरेकश्च प्रतीतः तस्मिन् सत्युपपद्यते इत्यन्वयमाक्षिपति, अन्वयव्यतिरेकौ च गमकस्य लिङ्गस्य धर्म इति कथमर्थापत्तिः नानुमानम्? केवलव्यतिरेकी हेतुः अन्वयमूल एव गमक इति वक्ष्यामः" (न्या. म. ३८) इति ।

---

1. एषा विचार्यमाणा तु भिद्यते नानुमानतः ।
प्रतिबन्धाद्विना वस्तु न वस्त्वन्तरबोधकम् ।। [न्या. म. ३७]

अतः नैयायिकमतानुरोधं अन्वयव्यतिरेकि-केवलान्वयि-केवलव्यतिरेकि चेति त्रिविधं लिङ्गं निर्दिष्टम् अभ्युपगन्तव्यमिति सारः। अर्थापत्तिनिरासस्तु विशेषतः पञ्चमे अर्थापत्त्यधिकारे विस्तरेण अधिकरिष्यते।

२-९ वाक्यावयवनिरूपणम्

२-९-१ न्यायसिद्धान्तः— सूत्रकारेण गौतममुनिना अवयवा इमे सप्तमपदार्थरूपतया उद्दिष्टा लक्षिताः परीक्षिताश्च। स्वार्थानुमानेन कस्यचन पदार्थस्य आनुमानिके ज्ञाने जाते परं प्रति तद् बोधयितुं वाक्यप्रयोगः कर्तव्यो भवति। वाक्यं च तत् परार्थानुमानप्रयोग इति, न्याय इति च आख्यायते[1]। अत एव न्यायाप्रयोज्यं स्वार्थानुमानं न्यायप्रयोज्यं परार्थानुमानमिति गोवर्धनपण्डितः अवादीत्[2]। तच्च वाक्यं किं त्र्यवयवम् उत पञ्चावयवमित्यत्र दार्शनिकानां विभिन्ना मतिः। नैयायिकैस्तु पञ्चावयवं वाक्यमिति आगौतमात् अन्नंभट्टावधि निश्चप्रचम्।

ते चावयवाः प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनानि पञ्चेति सूत्रकारः[3]। भाष्यकारस्तु वात्स्यायनः दशावयवाङ्गीकारि नैयायिकैकदेशिमतं स्वभाष्ये उपपाद्य शिष्टानामपि जिज्ञासा,

---

1. सोऽयं परमो न्यायः। [न्या. भा. ४]
अनुमितिचरमकारणलिङ्गपरामर्शप्रयोजकशाब्दज्ञानजनकवाक्यम्।[त.चि.अ.]

2. स्वार्थानुमानं नाम न्यायाप्रयोज्यानुमानम्। तत्प्रयोज्यानुमानं परार्थानुमानम्। न्यायत्वं च प्रतिज्ञाद्यवयवपञ्चकसमुदायत्वम्। अवयवत्वं च प्रतिज्ञाद्यन्यतमत्वम्। [न्या. बो. ३८]

3. प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवाः। [न्या. द.-१-१-३२]

संशयः, शक्यप्राप्तिः, प्रयोजनं, संशयव्युदास इत्याख्यानाम् अवयवत्वं नास्तीति न्यरूरुपत् ।

२-९-१-१ प्रतिज्ञा— साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञेति सूत्रकारः । (न्या. द. १-१-३३) प्रज्ञापनीयधर्मविशिष्टस्य धर्मिणः परिग्रहवचनं प्रतिज्ञा । यथा - अनित्यः शब्दः इति (न्या. भा. ५१३) । शिवादित्यस्तु साध्यविशिष्टपक्षवचनं प्रतिज्ञेति प्रतिज्ञामभिदधे[1] ।

साध्यत्वं हि शुद्धधर्मिणः धर्मस्य वा द्वयोर्वा स्वतन्त्रयोः, धर्मिविशिष्टस्य धर्मस्य वा नोपपद्यत इति धर्मविशिष्टो धर्मी साध्य इति अभ्युपगन्तव्यम् । तस्य निर्देश एव प्रतिज्ञेति भाष्यवचनमुपोद्बलयति न्यायमञ्जरीकारः जयन्तभट्टः (न्या. म. ५७०) । साध्यवत्तया पक्षवचनं प्रतिज्ञेति दीपिकायामन्नंभट्टेन प्रावोचि ।

२-९-१-२ हेतुः—उदाहरणसाधर्म्यात् साध्यसाधनं हेतुः (न्या. द. १-१-३४) इति गौतमोक्तं हेतुलक्षणम् । उदाहरणेन समानधर्मतया साध्यस्य धर्मस्य साधनतावचनं हेतुरित्युच्यते । यथा - उत्पत्तिधर्मकत्वात् ।

तदा उदाहरणवैधर्म्यादपि साध्यसाधनं हेतुरिति द्विविधो हेतुः यथा - अनित्यः शब्दः, उत्पत्तिधर्मकत्वात् । अनुत्पत्ति-

---

1. तत्र व्यापकवचनं प्रतिज्ञा । [स. प. ७३]

धर्मकं नित्यं दृष्टम् आत्मादय इति[1]। साधनस्य पक्षाश्रितत्वेन कथनं हेतुरिति शिवादित्यः[2]।

२-९-१-३ **उदाहरणम्**— उदाहरणं दृष्टान्त इत्यर्थान्तरम्। साध्यसाधर्म्यात् तद्धर्मभावी दृष्टान्त उदाहरणम् (न्या. द. १-१-३६) इति गौतमोक्तमुदाहरणलक्षणम्। साध्यसमानधर्मतया तद्धर्मभावः यस्मिन् वर्तते स दृष्टान्तः तद्धर्मभावीत्युच्यते। यथा— "स्थाल्यादिद्रव्यम् उत्पत्तिधर्मकम् अनित्यं दृष्टमि"ति। तथा उदाहरणं चेदं द्वितीयमप्यस्ति— "तद्विपर्ययाद्वा विपरीतम्" (न्या. द. १-१-३७) इति साध्येन विरुद्धधर्मतया अतद्धर्मभावी दृष्टान्तोऽपि उदाहरणम्। यथा - अनित्यः शब्दः उत्पत्तिधर्मकत्वात्। अनुत्पत्तिधर्मकं नित्यम् आत्मादि इति[3] (न्या. भा. ५६५)। इदं च हेतुद्वितयम् उदाहरणद्वितयम् च अन्वयव्याप्तिव्यतिरेकव्याप्तिभेदमुपलक्ष्य प्रसक्त इत्यवगन्तव्यम्।

२-९-१-४ **उपनयः**—"उदाहरणापेक्षः तथेत्युपसंहारः न तथेति वा साध्यस्योपनयः" (न्या. द. १-१-३८) इति गौतमोक्तमुपनयलक्षणम्। उदाहरणवशात् क्रियमाण उपसंहारः एवमेवेदमिति वा नैवमिदमिति वा उपनयः। अयमप्युपनयः उदाहरणद्वैताद्भिद्यते।

---

1. तथा वैधर्म्यात्। [न्या. द. १-१-३५]
2. लिङ्गस्य पक्षधर्मत्ववचनं हेतुः। [स. प. ७३]
3. See Raghunadhacharya, S. B., "A Note on the word Pretya-Bhava", Paper presented at the Indo-Aryan Linguistics section of the *VI All India Conference of Linguists* 1976.

साधर्म्योदाहरणानुरोधं स्थाल्यादिद्रव्यस्य उत्पत्तिधर्मकस्यानित्यत्वं दृष्टम् । तथा च शब्दोऽपि उत्पत्तिधर्मकः । तत्रोत्पत्तिधर्मकत्वमुपसंह्रियते । वैधर्म्योदाहरणानुरोधम् आत्मादि द्रव्यमुत्पत्तिधर्मकं नित्यं दृष्टम् । शब्दस्तु न तथा अनुत्पत्तिधर्मक इति प्रतिषेधवशात् शब्दे उत्पत्तिधर्मकत्वमेवोपसंह्रियते । उपसंह्रियते अनेनेत्युपसंहारः (न्या. भा. ५७१) ।

२-९-१-५ निगमनम्— "हेत्वपदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनम्" (न्या. द. १-१-३७) इति सूत्रकारीयं निगमनलक्षणम् । यथोदाहरणोपसंहारं प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनमुच्यते । तस्मात् उत्पत्तिधर्मकत्वात् अनित्यः शब्द इति । निगम्यन्ते अनेन प्रतिज्ञाहेतूदाहरणोपनया एकत्रेति निगमनम् (न्या. भा. ५७४) ।

इतरेतराऽभिसंबन्धशालिन इमे अवयवाः सम्भूयैकार्थप्रतिपादकाः[1] । एषु चावयवेषु प्रमाणसमवायः । प्रतिज्ञा - शब्दः । हेतुः - अनुमानम् । उदाहरणम् - प्रत्यक्षम् । उपनयः - उपमानम् । सर्वेषां एकार्थसमवाये सामर्थ्योपदर्शनं निगमनम् (न्या.

---

1. इतरेतराभिसम्बन्धोऽपि - असत्यां प्रतिज्ञायाम् अनाश्रया हेत्वादयः न प्रवर्तेरन् । असति हेतौ कस्य साधनभावः प्रदर्श्येत? उदाहरणे साध्ये च कस्योपसंहारः स्यात् ? कस्य चापदेशात् प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निगमनं स्यादिति? असत्युदाहरणे केन साधर्म्यं वैधर्म्यं वा साध्यसाधनमुपादीयेत? कस्य वा साधर्म्यवशात् उपसंहारः प्रवर्तेत? उपनयं चान्तरेण साध्येऽनुपसंहृतः साधको धर्मः नार्थं साधयेत् । निगमनाभावे च अनभिव्यक्तसम्बन्धानां प्रतिज्ञादीनाम् एकार्थेन प्रवर्तनं कथयति प्रतिपादनं कस्येति । [न्या. भा. ५७४]

मा. ४) । प्रमाणचतुष्टयरूपाः एते पञ्चावयवाः नैयायिकैः अङ्गीकृताः । यतस्ते चतुःप्रमाणवादिनः[1] ।

प्रमाणचतुष्कानुगृहीतत्वम् उक्तपूर्वाणामवयवानां जयन्तभट्टेन न्यायमञ्जर्यामप्युपपादितम् (न्या. म. ५८४-८५) । अवयवप्रयोगे च कश्चन क्रमः नैयायिकैरादृतः । विना प्रतिज्ञां हेतुः निराश्रय इति प्रथमं प्रतिज्ञायाः प्रयोगः । परस्य हेतुजिज्ञासा अस्तीति ततः हेतुवचनम् । श्रुते हेतौ व्याप्तिरस्य क्वावगतेति वक्तुम् उदाहरणप्रयोगः । तत एतादृशोऽयं हेतुः पक्षे भवेन्न वेति असिद्धताशङ्कामपाकर्तुम् उपनयवाक्यम् । एवं साध्यप्रतीतिरस्त्विति सर्वानवयवान् एकत्र समर्थयितुं निगमनवाक्यम् अन्ते प्रयोक्तव्यमिति (न्या. म. ५८५) ।

२९-२ **भाट्टसिद्धान्तः**— स्वार्थानुमानेन प्रतिपन्नस्यार्थस्य बोधनोपयिकतया प्रयुज्यमाने परार्थानुमानवाक्ये भाट्टमतानुरोधं त्रयः अवयवाः भवन्ति । प्रतिज्ञा - हेतु-उदाहरणानि अथवा, उदाहरण-उपनय-निगमनानि वेति त्र्यवयवमेव वाक्यं भाट्टानुमतम् । असूचि भाष्यकारेण शबरस्वामिनाप्येवम् - "यत् कर्म तत् फलवत्, होमोऽपि कर्म, तेनापि तत्फलवता भवितव्यम्" (शा. दी. ६४) इति । अतः अस्माभिः त्र्यवयवं वाक्यमन्यूनातिरिक्तं स्वीक्रियते (शा. दी. ६४) । यथा - "अनित्यः शब्दः, कृतकत्वात्, यत्कृतकं तदनित्यम् यथा

1. दृश्यतां किशोरनाथ झा, "नैयायिकाचार्यशङ्करमतालोचनम्", *J. G. J. K. S. V.* Vol. XXVIII, Parts 3-4, Pp. 187-195, (1972)

घटादि" इति प्रतिज्ञाहेतूदारणरूपम् । अथवा "यत्कृतकं तदनित्यम् यथा घटादि, कृतकश्च शब्दः तस्मादनित्य." इत्युदाहरणोपनयनिगमानरूपम्[1] ।

सौगताः कथयन्ति - "यो धूमवान् सोऽग्निमान्, यथा महानसः । धूमवांश्चायम् - इत्येवमुदाहरणवाक्ये उपनयवाक्ये चोक्ते सति अर्थात् सिध्यति तस्मादग्निमानिती"ति । तत्तु न समीचीनम् । साध्यांशे अध्याहारदोषप्रसङ्गात् (मा. मे. ६५) ।

अतोऽस्माभिः मध्यमम् अन्यूनानतिरिक्तं पक्षमाश्रित्य अवयवत्रयम् उक्तपूर्वमङ्गीकृतम्[2] । अवयवत्वं च अनुमानवाक्यैकदेशत्वम् । तत्र साध्यविशिष्टपक्षप्रतिपादकवाक्यत्वं प्रतिज्ञात्वम् । यथा - पर्वतो वह्निमान् इति । तृतीयान्तपञ्चम्यन्तान्यतरानुमितिप्रयोजकवाक्यत्वम् हेतुत्वम् । यथ धूमवत्वात् इति । सदृष्टान्तव्याप्तिप्रतिपादकवाक्यत्वम् उदाहरणम् । यथा -

---

1. तच्च पञ्चतयं केचित् द्वयमन्ये वयं त्रयम् ।
उदाहरणपर्यन्तं यद्वोदाहरणादिकम् ॥ [शा. दी. ६४]

Cf *PMS.*, p. 95: The statement of the proof consists according to the Bhāṭṭa, of three statements: – 1. statement of the conclusion ("word-sound is transitory"); 2. statement of the probans or the reason ('because it is an effect); 3. statement of the major premises along with corroborative instance ('all effects are transient, e.g. the Jar').

2. प्रतिज्ञया निगमनम् हेतुनोपनयस्तथा ।
गतार्थ इति कः कुर्यात् पञ्चावयवघोषणम् ॥
तस्मात् त्र्यवयवं ब्रूमः पौनरुक्त्यासहा वयम् ।
उदाहरणपर्यन्तं यद्वोदाहरणादिकम् ॥
तदेवं पौनरुक्त्येन तथाध्याहारदोषतः ।
तर्कबौद्धमते हित्वा वयं त्र्यवयवे स्थिताः ॥ [मा. मे. ६४-६५]

यो धूमवान् सोऽग्निमान् यथा महानस इति । व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यावगाहि पक्षप्रतिपादकवाक्यत्वमुपनयत्वम् । यथा-तथा-चायमिति । व्याप्तिविशिष्टवैशिष्ट्यहेतुकसाध्यविशिष्टपक्षप्रतिपादकवाक्यत्वं निगमनत्वम् । यथा - वह्निव्याप्यधूमवत्वात् वह्निमानिति । उपनयनिगमनयोः अथवा प्रतिज्ञाहेत्वोर्वा व्यर्थता अवश्यमभ्युपगन्तव्या । तदपेक्षामन्तरापि साध्यसिद्धेः । अतः अस्तु अवयवत्रितयमिति (भा. चि. ३०-३१) ।

२९-३ **प्राभाकरसिद्धान्तः**—प्राभाकरैः वाक्ये त्रयः अवयवाः स्वीकृताः, प्रतिज्ञा-हेतु-उदाहरणानीति[1] । इमे च अवयवाः अनुमानप्रमाणलक्षणवाक्य एव तैरेवं लक्षिताः । यथा - लक्षणस्थम् अबाधितपदं प्रतिज्ञाबोधकम् । ज्ञातसम्बन्धनियमस्येति दृष्टान्तप्रतिपादकम् । एकदेशदर्शनादिति हेतुप्रख्यापकम्[2] ।

प्रतिज्ञा खलु साध्यनिर्देशः । यथा - शब्दः नित्य इति । अनुमानस्य विषयः प्रतिज्ञावाक्येन निर्दिश्यते । हेतुहेतुमतोः व्याप्यव्यापकभावः परस्य प्रदर्शनीय इति दृष्टान्तवाक्यं प्रयुज्यते । यत्र वा सम्बन्धनियमः दृश्यते स दृष्टान्तः । यथा - महानसादिः । पर्वतो वह्निमान् धूमात् इति प्रतिज्ञाय यो यो धूमवान् स स वह्निमान्, यथा महानसादिः इति (प्र. प. २२२)

---

1. पञ्चावयवता तार्किकोक्ता न मता । प्रतिज्ञाहेतुदृष्टान्तानन्तरं धूमवांश्चायम् इत्युपनयः, तस्मादयमग्निमान् इति निगमः - द्वयं व्यर्थम् । धूमवत्वात् इत्युक्तेः धूमवांश्चायम् इति पुनरुक्तिः । तस्मादयमग्निमान् इति च पुनरुक्तिः । [न. वि. १३९] ।

2. तत्राबाधित इति प्रतिज्ञा । ज्ञातसम्बन्धनियमस्य इत्यनेन दृष्टान्तवचनम् । एकदेशदर्शनादिति हेत्वभिधानम् । तदेवं त्र्यवयवं साधनम् । (प्र. प. २२०)

सम्बन्धनियमं स्मरतः, हेतुदर्शनात् अनुमितिरुत्पद्यत इति हेतुप्रदर्शनाय हेतुवाक्यं प्रयोक्तव्यम् । यथा - वह्निमत्वे साध्ये धूमवानयमिति (प्र. प. २२२) ।

प्राभाकरमतानुरोधं हेतुदृष्टान्तयोः पौर्वापर्यनियमः नास्तीति प्रकरणपञ्चिकायां शालिकनाथः अवादीत्[1] ।

अथ नैयायिकैस्तु उपनय-निगमने च वाक्ये प्रयुज्येते । तेषामियं सरणिः पर्वतो वह्निमान्, धूमवत्वात्, यो यो धूमवान् स स वह्निमान्, यथा महानसः, तथा चायं तस्मात्तथेति । अत्र तथा चायमित्यनेन उपनयवाक्येन धूमवांश्चायमिति हेतुमत्ता बोध्यते । हेतूपनययोः अन्यतरप्रयोगेणापि साध्यसिद्धिर्भवतीति एकं फलमुद्दिश्य उभयोरुपादानं व्यर्थमिति प्राभाकरैः उपनयवाक्यं न प्रयुज्यते (प्र. प. २२३) ।

तस्मात्तथेति निगमनवाक्यम् । तस्मात् धूमवत्वात् तथा अयं पर्वतः वह्निमानिति अयमप्यंशः पूर्वोक्तहेतुबलादेव सिद्ध इति इदमपि वाक्यं निष्प्रयोजनमिति परित्यज्यते प्राभाकरैः (प्र. प. २२३) ।

अन्यैः द्विविधः दृष्टान्तः अभ्युपगतः, साधर्म्यदृष्टान्तः वैधर्म्यदृष्टान्त इति । अन्वय-व्यतिरेकदृष्टान्तयोरेव साधर्म्य-वैधर्म्यदृष्टान्ताविति व्यवहारः । तयोः साधर्म्यदृष्टान्तः प्राभा-

1. दृष्टान्तहेतुवचनयोश्च प्रयोगे क्रमनियमो नादरणीयः । एकदेशदर्शनपूर्वकादपि सम्बन्धनियमस्मरणादनन्तरं साध्यज्ञानं जायते । तथा सम्बन्धनियमस्मरणपूर्वकमपि एकदेशदर्शनम् अनुमानमुत्पादयत्येव । (प्र. प. २२३)

करैरभ्युपगम्यते । वैधर्म्यदृष्टान्तस्तु न । साधर्म्यदृष्टान्तेनैव सर्वस्यापि उपपद्यमानत्वात् । वैधर्म्यदृष्टान्तोऽपि— "यत्राग्नि-र्नास्ति तत्र धूमोऽपि नास्ति । यथाजलह्रद" इति । नच साधर्म्यदृष्टान्तमात्रेण साध्यधर्मवति हेतोः वृत्तिः अवगम्यते, न तु तदभाववतः निवृत्तिः । तादृशनिवृत्तिं विना साधनस्य साध्य-सम्बन्धनियमः अवतिष्ठते । अतः वैधर्म्यदृष्टान्तः अवश्यमुपादेय इति वाच्यम् ।

साधर्म्यदृष्टान्तेन साध्यधर्मवति साधनस्य वृत्तिमात्रम् उच्यत इति केनोक्तम् ? तेन नियतः साध्यधर्मसम्बन्धः अभिधीयते । अत एव अन्यतो निवृत्तिज्ञापनायैव वीप्सावधारण-वचनयोः प्रयोगः, यथा - यो यो धूमवान् स स वह्निमानेवेति । अतः साधर्म्यदृष्टान्तप्रयोगेणैव सम्बन्धनियमस्य गृह्यमाणत्वात् वैधर्म्यदृष्टान्ताभ्युपगमः निरर्थक एवेति (प्र. प. २२४) ।

अथ मास्तु नाम दृष्टान्तद्वयस्याङ्गीकारः । परन्तु विकल्पोऽस्तु, तुल्यकार्यत्वात् इति चेत् - न । ऋजुमार्गेणैवार्थ-सिद्धौ को हि नाम वक्रमार्गमनुधावति[1] ? साधर्म्यदृष्टान्तो हि साध्यसाधनयोः सम्बन्धावगमे ऋजुमार्गः । वैधर्म्यदृष्टान्तः वक्र इति अनयोः विकल्पः न युज्यते । उपायवैषम्यात् । अतः साधर्म्यदृष्टान्त एव प्रयोक्तव्यः न वैधर्म्यदृष्टान्त इति प्राभाकराणां परिष्कारः ।

वाक्ये अवयवत्रैविध्यम्, हेतूदारणयोः पौर्वापर्यनियमाभावः, उपनय-निगमनयोः नैरर्थक्यं, वैधर्म्यदृष्टान्तनिरासः इतीमे विषयाः

---

1. ऋजुमार्गेण सिध्यन्तं को हि वक्रेण साधयेत् । (बे. उ. ६२)

तन्त्ररहस्येऽपि पूर्ववदेव सङ्ग्रहेण समुट्टङ्किताः (त. र. ११)। एवं च इदमवगम्यते यत् - प्राभाकराश्च त्र्यवयववादिन इति।

२-९.४ समीक्षणम् — वाक्यमनुमानप्रयोगः। तत्र प्रतिज्ञा-हेतु-उदाहरण-उपनय-निगमनानीति पञ्चावयवा आवश्यका इति नैयायिकानाम् अभिसन्धिः। तत्सङ्ख्यानैयत्ये दार्शनिकानाम् अभिप्रायाः भिन्नभिन्ना दरीदृश्यन्ते।

भाट्टैस्तावत् कथ्यते यत् प्रतिज्ञा-हेतु-उदाहरणरूप-मवयवत्रितयम् उत, उदाहरण-उपनय-निगमनरूपमवयवत्रय-मङ्गीक्रियताम्, कुतः समानार्थकपञ्चावयवाभ्युपगमप्रयास इति। तथैव प्रतिज्ञा-हेतु-उदाहरणरूपमवयवत्रितयमेवाङ्गीकार्यम् नातोऽधिकमावश्यकमिति प्राभाकराः प्रतिपादयन्ति। स्थूल-दृष्ट्या आद्यावयवत्रितयाङ्गीकारे नैयायिक-भाट्ट-प्राभाकराणां न किञ्चित् वैमत्यमिति वक्तुं शक्यते। प्राभाकरैस्तावत् अन्याङ्गीकृतः वैधर्म्यदृष्टान्तः नाभ्युपगतः। किन्तु साग्रहं निरस्तः।

प्रथमावयवत्रितयाङ्गीकारावधि नैयायिकमतमेव मीमांसकैः अङ्गीकृतम्। किन्तु बहुष्वंशेषु नैयायिकेभ्यः भाट्टाः प्राभाकराश्च विभिन्नं पन्थानमाश्रयन्ते। अतः अत्र विषये मीमांसकैः नैयायिकमतं सर्वांशेन नानुसृतमित्येव वक्तव्यम्।

त्रिष्वप्येतेषु मतेषु नैयायिकमतमेव युक्तिसहमिति तदेवोचितमित्युत्पश्यामः। तथा हि - अवयवा इमे इतरेतराभिसम्बन्धशालिनः सम्भूयैकार्थप्रतिपादका इति नैयायिकानां राद्धान्तः। तैरेतेष्ववयवेषु प्रमाणसमवायः प्रत्यपादि। यतस्ते प्रमाण-

चतुष्कवादिनः अवयवैरप्येभिः प्रमाणचतुष्टयानुगृहीतैः निगमन-द्वारा चैकार्थसमवाये सामर्थ्यं प्रदर्श्यत इति तेषां मनीषा ।

भाट्टैस्तावत् पञ्चावयवाः अङ्गीकृताः । किन्तु पूर्वोक्त-त्रितयस्यैव वाक्याङ्गत्वं तैरभ्युपागामि । प्रथमतस्तैरपि पञ्चाना-मप्यवयवानां वाक्याङ्गत्वम् अभ्युपगतं स्यात् । किन्तु गच्छति काले नव्यैः अवयवत्रयवादः उत्थापितः भवेत् । यतस्तैः प्रकारा-न्तरेण पञ्चावयवाः अङ्गीकृताः । सोऽयम् अवयवत्रयवादः अद्यावधि भाट्टैः प्रमाणतया स्वीक्रियते । प्राभाकरैस्तु त्रयः एव अवयवा अङ्गीकृताः । भाट्टानां, प्राभाकराणां च अवय-वेषु पौर्वापर्यनियमः नाभ्युपगतः, यश्च नैयायिकैः ऊरीक्रियते ।

भाट्टैः परामर्शस्य अनुमितिकारणत्वम् अनभ्युपगच्छद्भिः परार्थानुमाने तदर्थबोधकस्य उपनयस्याङ्गीकारोऽपि न घटते । अतः सर्वथा नैयायिकमतमेव सुस्थमिति विभाव्यते । भाट्टै-रुपदर्शिता व्यर्थता न लोकानुभवसाक्षिणी । तथैव प्राभाकरैः वैधर्म्यदृष्टान्तस्य अनङ्गीकारोऽपि न युज्यते । साधर्म्यदृष्टा-न्तेन सर्वस्याप्यनुपपद्यमानत्वात् ॥

२-१० हेत्वाभासविचारः

२-१०-१ न्यायसिद्धान्तः— हेत्वाभासपदमिदं न्यायसूत्रकारेण गौतमेनैव प्रथमतः प्रयुक्तं दरीदृश्यते । यथा - सव्यभिचार-विरुद्ध-प्रकरणसम-साध्यसम-कालातीता हेत्वाभासा इति पञ्च-विधान् हेत्वाभासान् स निरूपयति स्म[1] । अनन्ता इमे हेत्वा-भासाः तत्तत्स्थलभेदेन । अथापि प्रधानविभागः पञ्चधेति प्रति-पादयितुमत्र सूत्रकृता कण्ठरवेणैव पञ्चत्वमुक्तम् ।

यद्यपि कणादेन त्रयः हेत्वाभासाः अनपदेशपदेन वैशे-षिकदर्शने प्रतिपादिताः[2] । अथापि शिष्टयोरङ्गीकारे काणा-दानां न विप्रतिपत्तिरिति वैशेषिकसूत्रोपस्कारात् अवगम्यते[3] ।

जयन्तभट्टस्तु न्यायकलिकायामेवमाह–"अहेतवो हेतुवदा-भासमानाः हेत्वाभासाः । हेतोः पञ्च लक्षणानि पक्षधर्मत्वादीनि उक्तानि । तेषामेकैकापाये तत्र हेत्वाभासा भवन्ति । असिद्ध-विरुद्ध-अनैकान्तिक-कालात्ययापदिष्ट-प्रकरणसमाः" (न्या. क. १४) इति । यद्यपि प्रशस्तपादाचार्यैः विरुद्धासिद्धसन्दिग्धेभ्यः

---

1. सव्यभिचार-विरुद्ध-प्रकरणसम-साध्यसम-कालातीता-हेत्वाभासाः । [न्या. द. १-२-४]
2. अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन् सन्दिग्धश्चानपदेशः । [वै. द. ३-१-५]
3. वृत्तिकारस्तु "अप्रसिद्धोऽनपदेशोऽसन् सन्दिग्धश्चानपदेशः" इति सूत्रस्थ-चकारस्य बाधसत्प्रतिपक्षसमुच्चयार्थतामाह । तेन सव्यभिचारविरुद्धप्रकरण-समसाध्यसमातीतकालाः पञ्च हेत्वाभासा इति गौतमीयमेव मतमनुधावति । [वै. उ. १८]

भिन्नतया अनध्यवसितनामानं हेत्वाभासमङ्गीकरोति[1]। वस्तुतस्तु सः असाधारणानैकान्तिक एवान्तर्भवतीति विज्ञेयम्। शिवादित्येनापि षष्ठः अनध्यवसिताख्यः हेत्वाभास उररीकृतः[2]।

स्वार्थ-परार्थभेदेन द्विधा भिन्नस्य हेतुपदवाच्यस्य लिङ्गस्य अङ्गानि पञ्च प्रतिपादितानि सप्तपदार्थ्यां शिवादित्येन, तथैव तर्कामृते जगदीशेन च (तर्का. १८), येषां वा अङ्गानां लोपे आभासविषयाणि लिङ्गानि भवेयुः[3]। सर्वदेवसूरिणा प्रमाण-मञ्जर्यां लिङ्गाभासा इति व्यवहृता इमे हेत्वाभासाः[4]।

इदं च हेत्वाभासानां सामान्यलक्षणम् - लौकिकसंनिकर्षा-जन्यदोषविशेषाजन्यतद्धर्मावच्छिन्नविशेष्यतानिरूपिततत्सम्बन्धा-वच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नप्रकारताशालिबुद्धिं प्रति तद्धर्मावच्छिन्न-विषयतानिरूपिततत्सम्बन्धावच्छिन्नतद्धर्मावच्छिन्नप्रतियोगिता-काभाववत्ताप्रकारताशालि अनाहार्याप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दित-निश्चयः, तादृशाभावव्याप्यवत्तानिश्चयश्च प्रतिबन्धक इति।

---

1. अनुमेयेन सम्बद्धं प्रसिद्धं च तदन्विते।
तदभावे च नास्त्येव तल्लिङ्गमनुमापकम्॥
विपरीतमतो यत्स्यात् एकेन द्वितयेन वा।
विरुद्धासिद्धसन्दिग्धमलिङ्गं काश्यपोऽब्रवीत्॥ [प्र. भा.]

2. तदाभासाः - असिद्ध-विरुद्ध अनैकान्तिक-अनध्यवसित-कालात्ययापदिष्ट-प्रकरणसमाः। [स. प. ३३]

3. उभयांगानि पक्षधर्मत्वम्, सपक्षे सत्त्वम्, विपक्षाद् व्यावृत्तिः, अबाधित-विषयत्वम्, असत्प्रतिपक्षं चेति। [तत्रैव ६२]

4. लिङ्गलक्षणरहिता लिङ्गाभिमानविषया लिङ्गाभासाः। [प्र. म. १०]

तर्ककौमुद्यां लौगाक्षिभास्करेण हेत्वाभासाः पञ्चविधा इति । सूत्रकारोक्त एव मार्गोऽनुसृतः[1] । कारिकावल्यां विश्वनाथेनापि तथैव पञ्च हेत्वाभासाः अङ्गीकृता.[2] । रघुनाथेन पदार्थरत्नमालायामपि पञ्च हेत्वाभासाः प्रतिपादिताः[3] ।

हेत्वाभासोत्पत्तिः		
१ पक्षधर्मत्वाभावे	आश्रयासिद्धः स्वरूपासिद्ध.	असिद्धः
२ सपक्षसत्त्वाभावे	असाधारणः अनुपसंहारी	सव्यभिचारः
३ विपक्षासत्त्वाभावे	व्याप्यत्वासिद्धः विरुद्धः साधारणः	
४ अबाधितविषयत्वाभावे	बाधः	
५ असत्प्रतिपक्षत्वाभावे	सत्प्रतिपक्षः	

1. अथ हेत्वाभासाः । अनुमितितत्करणान्यतरप्रतिबन्धज्ञानविषयधर्मः हेत्वाभासत्वोपाधिः । तद्वान् हेत्वाभासः । ते चानैकान्तिक-विरुद्ध-सत्प्रतिपक्ष-असिद्ध बाधिताः पञ्च । [त. कौ. ११]

2. अनैकान्तो विरुद्धश्चाप्यसिद्धः प्रतिपक्षितः ।
कालात्ययापदिष्टश्च हेत्वाभासास्तु पञ्चधा ।। [कारि. ७१]

3. अनुमितिकारणविघटकज्ञानविषया हेत्वाभासाः । ते च असिद्ध-विरुद्ध-अनैकान्तिक-प्रकरणसम-कालात्ययापदिष्टाः पञ्चैव । [प. र. मा. ५५]

२·१०·१-१ सव्यभिचारः—एकत्र नियमेन अनवस्थितिः व्यभिचार उच्यते । तया सह वर्तत इति सव्यभिचारः । अत एव गौतमेनापि सव्यभिचारः अनैकान्तिकरूपतया अभिवर्णितः[1] । अस्येदमुदाहरणम् - नित्यः शब्दः अस्पर्शत्वात् । कुम्भश्च स्पर्शवान् अनित्यः दृश्यते । शब्दः न तथा, स्पर्शवान् । अतः अस्पर्शत्वात् नित्यः शब्दः इति (न्या. भा. ६४२) ।

अत्र स्पर्शवत्त्वानित्यत्वे साध्यसाधनरूपे न भवतः । स्पर्शवानप्यणुः नित्य एवेति । आत्मादौ च अस्पर्शत्वादिति हेतुः नित्यत्वं व्यभिचरति । बुद्धिश्चास्पर्शा अनित्या दृष्टा । अतः उभयविधदृष्टान्तयोरपि व्यभिचारात् नास्ति साध्य-साधनभाव इति हेत्वाभासोऽयम्[2] ।

एकस्मिन्नन्ते नियत ऐकान्तिकः, साध्यसाधकः । अर्थात् पक्षे सपक्षे च वर्तमानः । न ऐकान्तिकः अनैकान्तिकः । न केवलं पक्षे सपक्षे च किन्तु विपक्षे च वर्तमानः (न्या. वा. ६४२) ।

सव्यभिचारोऽयं त्रिविधः — साधारणासाधारणानुपसंहारिभेदेन । तत्र सपक्षविपक्षवृत्तिः साधारणः सव्यभिचारः; यथा — 'पर्वतो वह्निमान् सत्वात्' इति । सपक्षविपक्षव्यावृत्तः असाधारणः; यथा— 'पृथिवी मिथ्या गन्धवत्वात्' इति ।

---

1. अनैकान्तिकः सव्यभिचारः [न्या. द. १-२-५] ।
2. See *Varadachari, V.* "Anaikāntika Fallacy in the Nyāya-Vaiśeṣika schools," *S. V. U. O. R. J.* vol. IV. pp. 1-4, (1961).

अन्वयव्यतिरेकदृष्टान्तरहितः अनुपसंहारी; यथा – 'सर्वं तुच्छं प्रमेयत्वात्' इति[1]।

२–१०-१-२ विरुद्धः— स्वसिद्धान्तविरुद्धार्थसाधकः हेतुः विरुद्धः[2]। अभ्युपगतं सिद्धान्तमेव विरुणद्धि अयमिति विरुद्धो नाम हेत्वाभासोऽयम्। वार्तिककारः अन्यदपि लक्षणं विरुद्धस्य अभिदधौ। प्रतिज्ञाविरोधी हेतुः विरुद्ध इति[3]।

साध्यव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वं विरुद्धत्वमिति फलितार्थः[4]। यथा - शब्दो नित्यः कृतकत्वात् इति। अत्र कृतकत्वरूपः हेतुः नित्यत्वाभावेन अनित्यत्वेन व्याप्त इति साध्याभावव्याप्तत्वं हेतोः सम्भवतीति विरुद्धोऽयं हेत्वाभासः[5]।

२-१०-१-३ सत्प्रतिपक्षः—अयं गौतमेन प्रकरणसमपदेन व्यवहृतः। प्रकरणं नाम पक्षप्रतिपक्षौ विमर्शाधिष्ठानौ अनिर्णीतार्थौ। तेन प्रकरणेन समः प्रकरणसमः[6]। सत्प्रतिपक्षापरपर्यायः हेत्वाभासोऽयम्। यथा -

---

1. आद्यः साधारणस्तु स्यात् असाधारणकोऽपरः।
तथैवानुपसंहारी त्रिधाऽनैकान्तिको भवेत्॥
यः सपक्षे विपक्षे च भवेत्साधारणस्तु सः।
यस्तूभयस्माद् व्यावृत्तः स चासाधारणो मतः॥
तथैवानुपसंहारी केवलान्वयिपक्षकः। [कारि. ७२-७४]
2. सिद्धान्तमभ्युपेत्य तद्विरोधी विरुद्धः। [न्या. द. १–२-५]
अभ्युपगतार्थविरोधी विरुद्धः। [न्या. वा. ६४७]
3. प्रतिज्ञाहेत्वोर्वा विरोधः। यो वा प्रतिज्ञाहेत्वोः विरोधः, स विरुद्धहेत्वाभासः। [न्या. वा. ६४८]
4. यस्साध्यवति नैवास्ति स विरुद्ध उदाहृतः। [कारि. ७४]
5. दृश्यतां किशोरनाथ झा, "विरोध्यप्रतीतौ विरोधाप्रतीतिः", *J.G.J.K.S.V.* Vol. XXIX. 1973, pp. 11-18
6. यस्मात्प्रकरणचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसमः। [न्या. द. १-२-७]

क) शब्दः नित्यः श्रावणत्वात् । शब्दत्ववत् ।

ख) शब्दः अनित्यः कार्यत्वात् । घटवत् ।

इति । यस्य हेतोः साध्याभावसाधकः अपरः हेतुः विद्यते स सत्प्रतिपक्षो भवति[1] ।

बौद्धादयः अस्य पृथक् हेत्वाभासत्वं नेच्छन्ति । न चास्य विरुद्धेऽन्तर्भावो भवितुमर्हति । विरुद्धसत्प्रतिपक्षयोः भेदस्य स्पष्टत्वात् । इदंप्रथमतया तात्पर्यटीकापरिशुद्धौ उदयनाचार्येण प्रकरणसमोऽयं सत्प्रतिपक्षपदेन व्यवाहारि । किंच तं सत्प्रतिपक्षं त्रिधा विभज्यापि स समुपदर्शयामास तत्रैवम्— सिद्धोभयहेतुकं, असिद्धोभयहेतुकं, सिद्धसाध्योभयहेतुकं चेति[2] ।

२–१०-१-४ असिद्धः— गौतमेनायं साध्यसम इति लक्षितः[3] । साध्यवत् यत्र हेतुरपि साधनीय एव भवति स साध्यसम इत्युच्यते[4] । वार्तिककारेण असिद्धत्रैविध्यमेवम् अभ्युपगतम्—प्रज्ञापनीयधर्मसमानः, आश्रयासिद्धः, अन्यथासिद्धश्चेति[5] । टीका-

---

1. विरुद्धयोः परामर्शे हेत्वोः सत्प्रतिपक्षता ।
श्रावणत्वादितो नित्योऽनित्यो जन्यत्वहेतुभिः ॥ [कारि. ७७]
स्वसाध्यविरुद्धसाध्याभावव्याप्यवत्तापरामर्शकालीनसाध्यव्याप्यवत्तापरामर्शविषय इत्यर्थः । [मुक्ता. २८]
2. तच्च सत्प्रतिपक्षत्वं सिद्धोभयहेतुकम्, असिद्धोभयहेतुकं सिद्धसाध्योभयहेतुकं च । [परि. ६५५]
3. साध्याविशिष्टः साध्यत्वात् साध्यसमः । [न्या. द. १-२-८]
4. साध्येनाविशिष्टः यः साधनधर्मः साध्यवत् प्रज्ञापयितव्यः स साध्यसमो हेत्वाभासः । [न्या. वा. ६५७]
5. सोऽयमसिद्धस्त्रेधा भवति । प्रज्ञापनीयधर्मसमानः, आश्रयासिद्धः, अन्यथासिद्धश्चेति । [तत्रैव. ६५८]

कार: वाचस्पतिमिश्रः असिद्धिमेवं व्यभजत्। असिद्धिः प्रथमतो द्विविधा। स्वरूपतः असिद्धिः, हेतुत्वेन चासिद्धिरिति। स्वरूपतः असिद्धिः पुनः द्वेधा वक्तव्या। स्वतः, आश्रयासिद्ध्या च। वार्तिककारोक्ता अन्यथासिद्धिस्तु साध्यसमे अन्तर्भावमर्हति इति[1]।

नव्यनैयायिकैस्तु असिद्धः आश्रयासिद्ध-स्वरूपासिद्ध-व्याप्यत्वासिद्धभेदेन त्रिधा अभ्युपागामि[2]।

क) आश्रयासिद्धः - 'गगनारविन्दं सुरभि, अरविन्दत्वात् सरोजारविन्दवत्'। अयमेव पक्षासिद्धिरित्युच्यते।

ख) स्वरूपासिद्धः - 'शब्दो गुणः चाक्षुषत्वात्'।

ग) व्याप्यत्वासिद्धः - 'सोपाधिकः हेतुः व्याप्यत्वासिद्ध इत्युच्यते। यथा - 'पर्वतो धूमवान् वह्नेः' इत्यत्र आर्द्रेन्धन-संयोगः उपाधिः। सोपाधिकत्वात् वह्निरूपः हेतुः व्याप्यत्वासिद्ध इत्युच्यते।

उपाधिः साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वम्। अयं हि चतुर्विधः-केवलसाध्यव्यापकः, पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकः, साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकः, उदासीनधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकश्चेति (दीपिका ४७)।

---

1. सेयं हेतोरसिद्धिः द्विधा - स्वरूपतो हेतुत्वेन च। स्वरूपतोऽपि द्वेधा, स्वत आश्रयासिद्ध्या च। --- अन्यथासिद्धस्य तु तद्विशेषणत्वायोगिनः हेतुत्वासिद्धिमात्रेण साध्यसमेऽन्तर्भाव इति। [ता. टी. ६५९]
2. आश्रयासिद्धिराद्या स्यात् स्वरूपासिद्धिरप्यथ। व्याप्यत्वासिद्धिरपरा स्यादसिद्धिरतस्त्रिधा॥ [कारि. ७५]

२-१०-१-५ बाधः—सूत्रकृता गौतमेनायं कालातीत इत्यभिहितः[1]। परिशुद्धौ उदयनाचार्येण बाधोऽयं दशधा प्रदर्शितः। तत्र बाधस्यावश्याङ्गीकर्तव्यता तेन सुष्ठु प्रतिपादिता[2]।

अर्वाचीनैस्तु साध्यशून्यपक्षत्वं बाध इत्युक्तम्[3]। यस्य हेतोः साध्याभावः अन्येन प्रमाणेन निश्चितः स बाधितः। यथा· 'वह्निरनुष्णः द्रव्यत्वात्' इति। अत्र अनुष्णत्वरूपसाध्यस्याभावः उष्णत्वं स्पार्शनप्रत्यक्षेण गृह्यत इति बाधोऽयम्। अयं च ग्राह्याभावनिश्चयरूप इति अनुमितिप्रतिबन्धकः भवति। एवं सव्यभिचार-विरुद्ध·सत्प्रतिपक्ष-असिद्ध·बाधभेदेन पञ्च हेत्वाभासाः नैयायिकैः अभ्युपगताः[4]।

२-१०·२ भाट्टसिद्धान्तः—भाट्टैरपि हेत्वाभासपदं द्विधा व्याख्यायते। हेतोराभासाः, हेत्वाभासाः अथवा हेतुवदाभासन्त इति हेत्वाभासा इति[5]।

यादृशविशिष्टविषयत्वेन यथार्थज्ञानस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वं तत्वं हेत्वाभासत्वमिति गागाभट्टः (भा. चि. ३१)।

---

1. कालात्ययापदिष्टः कालातीतः [न्या. सू. १-२-९]
2. एवं नवविधोऽयं एकविधोपमानबाधेन संक्षेपतो दशविध इति [परि. ६६८]
3. साध्यशून्यो यत्र पक्षस्त्वसौ बाध उदाहृतः।
उत्पत्तिकालीनघटे गन्धादिर्यत्र साध्यते॥ [कारि. ७८]
4. रघुनाथाचार्यः, एस्. बि. "दिङ्नागोक्तहेत्वाभासविमर्शः" अखिलभारतीयप्राच्यविद्यासम्मेलने पण्डितपरिषदि धारवारनगरे पठितं पत्रम् १९७६
5. अनुमितिकारणीभूताभावप्रतियोगियथार्थज्ञानप्रकारो हेतुनिष्ठदोषो हेत्वाभासः। —· यद्वा तादृशप्रमाविषयत्वम्। तेन दुष्टो हेतुः हेत्वाभासः। [भा. चि. १३]

हेत्वाभासविभागे भाट्टेषु मतभेदो दरीदृश्यते । हेतुदोषास्त्रय असिद्धि, अनैकान्तिकत्वं, बाधकत्वमिति पार्थसारथिमिश्रः शस्त्रदीपिकायां प्रत्यपीपदत्[1] । अत्रैवं हेतुदोषा इति उक्तपूर्वाणां त्रयाणां सङ्कीर्तनेन हेत्वाभासपदस्य हेतुदोषपरतया व्याख्यान एवास्य नैर्भर्यमिति प्रतीयते ।

गागाभट्टस्तु व्याख्याद्वयमप्युपन्यस्य दुष्टहेतुपरतायामेव नैर्भर्यं वहन्निव असिद्ध-अनैकान्तिक-बाधकभेदेन व्यभजत्[2] । तदनु अवान्तरविभागे पुनः दोषपरतयैव हेत्वाभासान् निर्दिदेश[3] । विभागे त्वयं पार्थसारथिमिश्रमेव अनुसरति उक्तपूर्वत्रित्वाङ्गीकारेण ।

मनमेयोदयकारः नारायणस्तु-असिद्ध विरुद्ध-अनैकान्तिक-साधारणभेदेन हेत्वाभासचतुष्टयं अङ्गीकरोति[4] । इयान् विशेषः यत् - नामनिर्देशे अवान्तरविभागे चायं असिद्धविरुद्धादिरूपेण दुष्टहेतुपरतयैव तान् कीर्तयतीति (मा. मे. ७०) ।

२–१०-२-१ **असिद्धिः**— व्याप्तिमत. हेतोः पक्षसम्बधितया अवगमः सिद्धिरित्युच्यते । तेषु हेतुव्याप्तिपक्षसम्बन्धज्ञानेषु अन्यतमेनांशेन यदि हीयते तर्हि असिद्धि.[5] ।

---

1. असिद्धिः, अनैकान्तिकत्वं बाधकत्वं चेति त्रयो हेतुदोषाः [शा.दी. ६४]
2. ते त्रयः असिद्धानैकान्तिकबाधकाः [भा. चि. ३१]
3. हेत्वप्रसिद्धिः स्वरूपासिद्धिः [तत्रैव ३१]
4. असिद्धो विरुद्धोऽनैकान्तिकोऽसाधारणश्चेति चत्वारः तदाभासाः [मा. मे. ६९]
5. हेतोर्व्याप्तिमतः पक्षसम्बन्धित्वेन वेदनम् ।
सिद्धिरित्युच्यते हेतुसम्पूर्तिः तावतैव हि ॥
तेषामेकतमांशस्याप्यभावे स्यादसिद्धता ।
हेतोर्व्याप्तेश्च पक्षस्य सम्बन्धस्य ग्रहस्य च ॥ [तत्रैव ६९]

तत्रासिद्धिः स्वरूपासिद्धि-सम्बन्धासिद्धि-व्यतिरेकासिद्धि-आश्रयासिद्धि-व्याप्यत्वासिद्धिभेदेन पञ्चविधेति पार्थसारथिमिश्रगागाभट्टौ। (शा. दी. ६४-६६, भा. चि. ३१)। मानमेयोदयकारः नारायणस्तु स्वरूपासिद्ध-व्याप्यत्वासिद्ध-आश्रयासिद्ध-सम्बन्धासिद्ध-भागासिद्ध- (व्याप्त्यसिद्ध) विशेषणासिद्ध-विशेष्यासिद्ध-व्यर्थविशेषणासिद्ध-व्यर्थविशेष्यासिद्ध-व्यधिकरणासिद्ध-व्यतिरेकासिद्ध-अज्ञानासिद्ध- (संदिग्धासिद्ध) -व्याप्त्यज्ञानासिद्ध-अन्यतरासिद्ध-उभयासिद्धभेदेन पञ्चदशविधान् असिद्धभेदान् निरदिशत्। (मा. मे. ७०-७२)

तत्र विशेषणासिद्ध-विशेष्यासिद्धभेदेन स्वरूपासिद्धः द्विविधः (मा. मे. ७०)। हेतुस्वरूपस्यासिद्धौ स्वरूपासिद्धः। यथा - 'बुद्धो धर्माधर्मवेदी सर्वज्ञत्वात्' (शा. दी. ६४) इति। हेतोः पक्षसम्बधाभावे सम्बन्धासिद्धः। यथा - 'शब्दोऽनित्यः चाक्षुषत्वात्' (मा. मे. ७१) इति। यस्य हेतोः पक्षैकदेशे सम्बन्धः नास्ति स भागासिद्धः। यथा 'वेदाः पौरुषेयाः उपाख्यानात्मकत्वात्' (मा. मे. ७१) इति। अयमेव व्याप्त्यसिद्ध इत्यप्युच्यते। विशेषणस्य पक्षसम्बन्धाभावे विशेषणासिद्धः। यथा - 'अनित्यं गगनम्; जन्यत्वे सति द्रव्यत्वात्' (मा. मे. ७१) इति। विशेष्यस्य पक्षसम्बन्धाभावे विशेष्यासिद्धः। यथा-'अनित्यं गगनम् द्रव्यत्वे सति जन्यत्वात्' (मा. मे. ७१) इति। यत्र वा विशेषणं व्यावर्त्याभावात् व्यर्थं सम्बन्धानर्हं च भवेत् स व्यर्थविशेषणासिद्धः। यथा - 'घटोऽनित्यः द्रव्यत्वे सति कृतकत्वात्' (मा. मे. ७१) इति। यत्र वा विशेष्यं व्यावर्त्यविर-

हात् व्यर्थं सम्बन्धानर्हं च भवति स व्यर्थविशेष्यासिद्धः । यथा - 'घटोऽनित्यः कृतकत्वे सति द्रव्यत्वात्' (मा. मे ७१) इति । यत्र हेतोः पक्षसम्बन्धित्वेन न प्रयोगः, अपि तु आश्रयान्तरसम्बन्धितया, सः व्यधिकरणासिद्धः । यथा - 'गोशब्दः सास्नादिमद्वचनः गोशब्दत्वात्' (भा. चि. ३२) इति । स्वरूपाद्यज्ञाने अज्ञानासिद्धः । स एव सन्दिग्धासिद्ध इत्यप्युच्यते । यथा - 'देवदत्तो बहुधनो भविष्यति तद्धेतुभूतादृष्टशालित्वात्' (मा. मे. ७२) इति । 'अग्निमान् पर्वतः धूमवत्वात्' इति प्रयोगे व्याप्तेरप्रदर्शितत्वात् व्याप्त्यज्ञानासिद्धः ।

एते च असिद्धप्रभेदाः अन्यतरस्य वादिनो यदा असिद्धा भवन्ति तदा अन्यतरासिद्धा इत्यभिधीयन्ते । यथा - 'बुद्धो मोहरहित सर्वज्ञत्वात्' (मा. मे. ७२) इति । वादिनोः उभयोरप्यसिद्धौ उभयासिद्धा इत्युच्यन्ते । यथा 'शशो हिंस्रः विषाणित्वात्' (मा. मे. ७३) इति ।

२-१०-२-२ अनैकान्तिकः—पार्थसारथिमिश्रः शास्त्रदीपिकायां द्विधा अनैकान्तिकत्वं व्यभजत् । सव्यभिचारं सप्रतिसाधनं चेति । सव्यभिचारो यथा - 'नित्यः शब्दः अमूर्तत्वात्' इति । अनित्येषु कर्मादिष्वपि अमूर्तत्वस्य सम्भवात् व्यभिचारि अमूर्तत्वम् । सप्रतिसाधनो यथा - 'अप्रत्यक्षो वायुः द्रव्यत्वे सति अरूपत्वात्' । 'प्रत्यक्षो वायुः; महत्वे सति स्पर्शवत्वात्' इति । अत्र सप्रतिसाधनत्वात् उभयमपि निर्णयाजनकं संशयनिमित्तं भवति । उभयोरपि अगृह्यमाणबलाबलत्वात् (शा. दी. ६५-६६) । अयमेव निरुद्धाव्यभिचारीत्युच्यते । यथा - कुमारिल-

भट्टैः श्लोकवार्तिके अभिहिताः साधारणासाधारणविरुद्धाव्यभिचारिभेदात् त्रिविधा अनैकान्तिका.[1]।

मानमेयोदये नारायणस्तु विपक्षेऽपि वर्तमानः सव्यभिचारः अनैकान्तिक इत्यलिलक्षत्। तन्मतानुरोधं साधारण एवानैकान्तिकः भवितुमर्हति। यथा - 'अनित्यः शब्दः प्रमेयत्वात्' (मा. मे. ७५) इति। यत्र विपक्षवृत्तित्वं सन्दिग्धं स सन्दिग्धानैकान्तिक इत्युच्यते। यथा - 'क्षणिका भावाः सत्त्वात् (मा. मे. ७६) इति। सपक्षे वर्तमानत्वे सति पक्षमात्रवृत्तित्वं असाधारणत्वम्। यथा - 'नित्या भूः गन्धवत्त्वात्' (मा. मे. ७६) इति। यथा अन्वयस्य विपक्षेऽपि वर्तनात् व्यभिचारित्वं, तथा व्यतिरेकस्यापि स्वस्थानभूतविपक्षमतिक्रम्य सर्वसपक्षवृत्तित्वमपि व्यभिचारावहमिति अस्यानैकान्तिकत्वम्। असाधारणस्य अनैकान्तिकत्वे नारायणस्य न नैर्भर्यम्[2]।

२-१० २-३ **बाधकः**—साध्याभावसाधकः बाधक इत्युच्यते (भा. चि. ३२)। अयं च विरुद्ध इति नैयायिकैः, मानमेयोदयकर्त्रा नारायणेन च व्यवहृतः। केचित्तस्य षड्विधत्वं, केचिच्चतुर्विधत्वं, अन्ये च एकविधत्वमुपपादयन्ति। वस्तुतः अवान्तर-

---

1. तत्साध्ये तदभावे च द्वाभ्यां व्यावृत्त एव च।
द्वौ विरुद्धार्थसम्बद्धौ यावेकत्रैकदेशिनि॥ [श्लो. वा. ३७३-७४]

2. सत्यं किन्त्वन्वयस्यैव स्वस्थानादतिलङ्घनम्।
व्यभिचारतया ख्यातं क्लिष्टस्त्वदुदितः क्रमः॥
तेन साधारणस्यैव व्यभिचारित्वमीरितम्।
हेत्वाभासान्तरत्वेन चासाधारण ईरितः॥ (मा. मे. ७७)

भेदस्यानुपयोगात् अयमेकविध एवेति, यद्यवान्तरभेदः अवश्यं वक्तव्यस्तर्हि धर्मस्वरूपबाधः, धर्मविशेषबाध इति द्वैविध्यमङ्गीकार्यमिति पार्थसारथिमिश्रः प्रोवाच (शा. दी. ६६)। गागाभट्टस्तु एकविधत्वमेवास्य अभिप्रैति (भा. चि. ३२)।

मानमेयोदयेऽपि अयं नैयायिकानामिव विरुद्ध इत्येव व्यावह्रियमाणः द्विधा विभक्तः। स्वरूपविरुद्धः, विशेषविरुद्ध इति। स्वरूपविरुद्धो यथा – 'शब्दः नित्यः कृतकत्वात्' इति। विशेषविरुद्धो यथा – 'क्षित्यादिकं सकर्तृकम् कार्यत्वात् घटवत्' (मा. मे. ७४) इति। एवं वार्तिक-शास्त्रदीपिका-भाट्टचिन्तामणिकाराणां मते असिद्ध-अनैकान्तिक-बाधका इति त्रयः हेत्वाभासाः; मानमेयोदयकारमते तु असाधारणसहितास्ते चत्वार इति तद्ग्रन्थपरिशीलनेन स्पष्टमवगच्छामः।

२–१०·३ प्राभाकरसिद्धान्तः— बृहतीव्याख्याने ऋजुविमलापञ्चिकायां शालिकनाथेन साधारण-असाधारण-विरुद्धाख्याः त्रयः हेत्वाभासाः अनुमानलक्षणघटकज्ञातसम्बन्धपदसार्थक्यनिरूपणव्याजेन प्रतिपादिताः[1]। प्रकरणपञ्चिकायां तेनैव असिद्ध-असाधारण-साधारण-बाधितविषया इति चत्वारः हेत्वाभासाः निरूपिताः[2]। एवं च द्वयोर्मेलनेन इदमस्माभिर्ज्ञायते यत् - प्राभा-

---

1. अत्र च ज्ञातसम्बन्धशब्देन असाधारण-साधारण-विरुद्धहेतवः व्युदस्ताः [बृहती. प. ९६]।

2. हेतोर्दूषणमसिद्धत्वं (स्वरूपासिद्धत्वम् एकदेशासिद्धत्वं च) असाधारणत्वं साधारणत्वं बाधितविषयत्वं चेति। [प्र. प. २२५]

करमते असिद्ध-असाधारण-साधारण-विरुद्ध-बाधाः पञ्चहेत्वाभासाः अङ्गीक्रियन्त इति ।

एतेषां मते सत्प्रतिपक्षस्य न हेत्वाभासत्वम् । प्रबलदुर्बलयोर्विरोधे सति प्रबलापहृतविषयः दुर्बलः आत्मानमेव न लभते । नहि नाम तुल्यबलयोः कुत्रचिद्विरोधः घटते । अतः न सत्प्रतिपक्षस्य दूषणान्तरत्वम् (प्र. प. २२७) ।

२-१०-४ समीक्षणम्— हेत्वाभासपदमिदं नैयायिकैः भाट्टैश्च स्वग्रन्थेषु असकृत् प्रयुज्यते । प्राभाकरास्तु न कुत्रापि तत्प्रसङ्गे हेत्वाभासपदं प्रयुञ्जते । किन्तु हेतुदूषणमित्येव । अन्यत्र च तैः दुष्टहेतुपर्यायतया केवलहेतुपदमपि प्रयुक्तमिति ऋजुविमलापञ्चिकातः अस्माभिरवगम्यते (बृहती प. ९६) । नैयायिकैः भाट्टैश्च हेत्वाभासपदं हेतुदोषपरतया, दुष्टहेतुपरतया च अर्थद्वये प्रायोजि इति तत्तद्ग्रन्थदर्शनेन अवगच्छामः । प्राभाकराणामपि इदमर्थद्वयमिष्टमेव ।

इयान् विशेषः यत् हेत्वाभासस्य कैश्चित् हेतुदोषपरतायां, अन्यैश्च दुष्टहेतुपरतयां च नैर्भर्यं तत्तदभीष्टानुरोधं प्रतिसिद्धान्तं प्रादर्शि इति । तत्र कैः कैः कुत्र कुत्र वा नैर्भर्यं प्रदर्शितमिति तु तत्तत्सिद्धान्ते प्रागेवास्माभिः स्पष्ट्यकारीति नात्र बहु तन्यते ।

हेत्वाभासविभागावसरे नैयायिकानुसृतं पन्थानमुत्सृज्य भाट्टाः प्राभाकराश्च विभिन्नेन पथा क्वचित् संचरन्ति । तथा

हि - सत्प्रतिपक्षः प्राभाकरैः नाङ्गीकृतः । तस्य प्रत्येकं हेत्वाभासत्वं भाट्टैर्नाङ्गीकृतम्, किन्तु अनैकान्तिके तस्यान्तर्भाव उक्तः । भाट्टैः बाधकमिति पदं विरुद्धपर्यायतया प्रयुक्तम् । न तु बाधपर्यायतया । प्रकरणपञ्चिकायां बाधितविषयत्वरूपप्रयोगदर्शनात् । यत् कैश्चित् विमर्शकैः बाधितपदेन विरुद्धमेवोच्यत इति उक्तं, तन्न युक्तिसहमिति अवधारयामः । वस्तुतत्वे विचार्यमाणे प्राभाकरैश्च बाधितविषयादिप्रसङ्गेन न विरुद्धरूपः हेत्वाभासः, किन्तु बाधरूपः हेत्वाभास एव अभ्युपगत इति निर्णय एव उचिततर इति प्रतिभाति । असिद्धेष्वपि तेषां परस्परं मतभेदः दरीदृश्यत इति सुदृढमवगच्छामः ।

२-१०-४-१ सव्यभिचारः— नैयायिकैरयं साधारण-असाधारण-अनुपसंहारिभेदेन त्रिविध इत्यङ्गीकृतः । भाट्टेष्वेतद्विषये मतभेदः दरीदृश्यते । पार्थसारथिमिश्रः एनं अनैकान्तिक इति व्यवहरति । तन्मतानुरोधं सव्यभिचार-सत्प्रतिसाधनभेदेन स द्विविधः (शा. दी. ६५) । अत्र शास्त्रदीपिकाव्याख्याने सिद्धान्तचन्द्रिकायां रामकृष्णः हेत्वाभासानां चातुर्विध्यं परित्यज्य वार्तिककारविरोधेन कुतः पार्थसारथिमिश्रः त्रित्वमङ्गीकृतवान् इत्यहं न जाने इत्यवादीत्[1] ।

अयं सप्रतिसाधनः नैयायिकोक्तसप्रतिपक्षात् न भिद्यते । भाट्टचिन्तामणिकारः गागाभट्टः विषयेऽस्मिन् पार्थसारथि-

---

1. स्वबुध्या ग्रन्थकारस्य यद्धेत्वाभासवर्णनम् ।
वार्तिकव्यतिरेकेण किमर्थं तन्न वेद्म्यहम् ।। [सि. च. ६६]

मिश्रमेवानुसरति । परन्तु मानमेयोदयकारः नारायण अनैकान्तिकाद् भिन्नतया असाधारणाख्यं हेत्वाभासं स्वीकुरुते[1] । अत्र अस्य गुरुः नीतितत्त्वाविर्भावकर्ता चिदानन्दपण्डितः मार्गदर्शकः (नीति. १४१) । प्राभाकरास्तु सव्यभिचारपदं वा अनैकान्तिकपदं वा अप्रयुञ्जानाः साधारणासाधारणयोः प्रत्येकं हेत्वाभासत्वमभिदधति ।

सपक्षसत्त्वाभावप्रयुक्तमसाधारणं, विपक्षसत्त्वाभावप्रयुक्तं सधारणं अन्वयव्यतिरेकदृष्टान्तरहिततया सपक्षसत्त्वाभावप्रयुक्तम् अनुपसंहारिणं च सव्यभिचारपदेन राशीकृत्य दर्शयतां नैयायिकानां मतमेव युक्तिसहमत्रेति विभावयामः । व्यभिचारबहिर्भूतानां अन्यत्र ग्रहणमित्येव सप्रतिसाधनादीनां नात्र प्रवेश उचितः ।

२-१०-४-२ विरुद्धः— अयं नैयायिकैः विरुद्ध इति, भाट्टैः बाधकमिति, तत्रापि नारायणेन विरुद्ध इति, प्राभाकरैश्च विरुद्ध इत्येव अभ्युपगतः । अतः अत्र विषये नैयायिकमतमेव भाट्टैः प्राभाकरैश्च अनुसृतमिति तर्क्यते ।

२-१०-४-३ सत्प्रतिपक्षः— नैयायिकैः पृथक् हेत्वाभासतया अङ्गीकृतोऽयं पार्थसारथिमिश्रेण सप्रतिसाधनपदेन अनैकान्तिकप्रभेदतया अभ्युपागामि । प्राभाकरैस्त्वयं नाङ्गीकृतः । नैयायिकमतानुरोधं नास्य विरोधे वा अनैकान्तिके वा अन्तर्भावः ।

---

1. तेन साधारणस्यैव व्यभिचारित्वमीरितम् ।
हेत्वाभासान्तरत्वेन चासाधारण ईरितः ॥ [मा. मे. ७७]

सिद्धान्तभेदप्रदर्शिनी—अनुमानाधिकारे

न्यायसिद्धान्ते	भाट्टसिद्धान्त	प्राभाकरसिद्धान्तः
१ व्याप्तिज्ञानं लिङ्गपरामर्शो वानुमानम्	असंनिकृष्टेऽर्थे व्याप्यदर्शनजं ज्ञानमनुमानम्	ज्ञातसम्बन्धनियमेनैकदेशेन सदिग्धैकदेशान्तरज्ञानमनुमानम्
२ प्राचीनमते पूर्ववत्-शेषवत्-सामान्यतोदृष्टभेदेन त्रिविधमनुमानम्; स्वार्थपरार्थभेदेन नव्यमते द्विविधम्	प्राच्यमते प्रत्यक्षतोदृष्टसम्बन्धसामान्यतोदृष्टसम्बन्धभेदेन द्विविधम्, नव्यमते स्वार्थपरार्थभेदेन द्विविधम्	प्राचीनमते भाट्टवत्; नव्यमते स्वार्थपरार्थभेदेन द्विविधम्
३ साहचर्यनियमो व्याप्तिः	स्वाभाविकसम्बन्धो व्याप्तिः	निरुपाधिकसम्बन्धः व्याप्तिः
४ व्याप्तिः भूयोदर्शनगम्या	तथैव	तथैव; सकृद्दर्शनगम्येति नन्दीश्वरः
५ व्याप्यारोपेण व्यापकारोपस्तर्कः अनूकूलप्रतिकूलभेदेन द्विविधः	तथैव; बाधकपदेनापि तर्कव्यवहारः	अप्रतिपादितोऽपि इष्ट एव
६ सिषाधयिषाविरहविशिष्टसिध्यभावः पक्षतेति प्राचीनैः; अनमित्युद्देश्यत्वं पक्षत्वमिति नव्यैश्चोक्ता सा चानुमानाङ्गम्	प्राचीनैर्नोता; नव्यैः नैयायिकवदेव	न प्रतिपादिता, अनुमानङ्गतया नाङ्गीकृतेति प्रसिद्धिः; किन्तु अङ्गीकार्यैव
७ परामर्शः अनुमितिकारणम्	नोक्तः; अनुमितिकारणत्वं नास्ति	भाट्टवदेव
८ अन्वयव्यतिरेकि-केवलान्वयि-केवलव्यतिरेकिभेदेन लिंगं त्रिविधम्	अन्वयव्यतिरेकि-केवलान्वयिभेदेन द्विविधम्	भाट्टवदेव
९ प्रतिज्ञा-हेतु-उदाहरण-उपनयनिगमनानि पचावयवाः	प्रतिज्ञा-हेतु-उदाहरणानि वा, उदाहरण-उपन-निगमनानि वा त्रय एवावयवाः	प्रतिज्ञा-हेतु-उदाहरणानि त्रीण्येव वैधर्म्यदृष्टान्तः नास्ति
१० सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षासिद्धबाधिताः	असिद्धानैकान्तिकबाधकास्त्रयः	असिद्धासाधारणविरुद्धबाधाः

अनुमित्यनुत्पादकत्वरूपविलक्षणप्रयोजनस्यानेन साध्यमानत्वात्। अतोऽस्य वैलक्षण्यमुपपादयतां नैयायिकानां मतमेवात्र आदरमर्हति ।

२-१०-४-४ असिद्धः— आश्रयासिद्ध-स्वरूपासिद्ध-व्याप्यत्वासिद्धभेदेन त्रिविधोऽयमिति नैयायिकाः । पञ्चदशविधोऽयमिति भाट्टाः, स्वरूपासिद्ध-एकदेशासिद्धभेदेन द्विविधोऽयमिति प्राभाकराश्च प्रत्यपीपदन् । तत्र भाट्टप्राभाकरापेक्षया अन्यूनानतिरिक्तं पन्थानमनुगच्छन्ति नैयायिका इति विभाव्यते ।

२-१०-४-५ बाधः—अयञ्च भाट्टैर्नाङ्गीक्रियते । प्राभाकरैस्त्वङ्गीक्रियत इत्येव शालिकनाथपंक्तिदर्शनेनास्माभिरवगन्तुं शक्यते । यथा - बाधितविषयत्वं चेति - प्रतिज्ञादीनां अवाचकपदप्रयोगश्चेति इत्येताभ्यां प्रयोगाभ्यां बाधः नैयायिकवत् एतेषां अपि इष्ट एवेत्यवधार्यते । साध्यवत्ताग्रहप्रतिबन्धरूपविलक्षणप्रयोजनवान् बाधः नापलपितुं शक्यः (परि. ६६८) । अतः सोऽवश्यमभ्युपगन्तव्य इति नैयायिकानां नय एव प्राभाकराणामपि इष्ट इव । अत्र भाट्टाः नैयायिकेभ्यः प्राभाकरेभ्यश्च भिद्यन्ते ।

वैशेषिकरसायने च अनपदेशविभागसूत्रव्याख्यानावसरे वैशेषिकदर्शनानुरोधं हेत्वाभासत्रित्वमेव अङ्गीक्रियते इति सयुक्तिकं प्रत्यपादि । परन्तु न्यायदर्शन इवात्रापि हेत्वाभासपञ्चविधत्वकल्पनमनावश्यकम् इत्युक्ततया आद्ये पञ्चविधत्वम् एषामपि इष्टमेवेति तर्क्यते ।

एवं च हेत्वाभासविषये अनुभवसाक्षिकः नैयायिकानां विभागमार्गं एव साधीयानिति युक्तमुत्पश्यामः ॥

तृतीयाध्यायः

३ उपमानाधिकारः

३-१ उपमानलक्षणम्

३ १-१ न्यायसिद्धान्तः — गौतमोक्तं उपमानलक्षणमिदम् - "प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम्" (न्या. द. १-१-६) इति। प्रज्ञातस्य वस्तुनः साधर्म्यात् प्रज्ञापनीयस्य वस्तुनः प्रज्ञापनमुपमानम्। यथा - 'गौरेवं गवय' इति। गोसदृशो गवय इति ज्ञानवान् जनः यदा अरण्ये कञ्चित् पिण्डं पश्यति गोसदृशं, तदा अतिदेशवाक्यार्थस्मरणेन पुरः दृश्यमानः अयं गवय इति संज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञानमुपजायते। तदेवोपमानमिति। गवय इति समाख्याशब्दस्य गवयपदार्थस्य च सम्बन्धज्ञानमेव अस्योपमानप्रमाणस्य फलम्।

प्रसिद्धं साधर्म्यं यस्य, प्रसिद्धेन वा साधर्म्यं यस्य इति प्रसिद्धसाधर्म्यः गवय इति वार्तिककारः। अयं च भाष्यकार-विरुद्धः पक्षः। शब्दप्रमाणाहितसंस्कारजन्यस्मृत्यधीनं सारूप्य-ज्ञानमेवोपमानम् (न्या. वा. ३५६)। तात्पर्यटीकायां प्रसिद्ध-साधर्म्यात् इत्यत्र प्रसिद्धिः द्विविधा समभिवर्णिता[1]—श्रुतमयी प्रत्यक्षमयी चेति। तत्र समाख्यासम्बन्धहेतुः प्रत्यक्षमयी प्रसिद्धिः।

---

1. प्रसिद्धसाधर्म्यादित्यत्र प्रसिद्धिरुभयी श्रुतमयी, प्रत्यक्षमयी च। श्रुतमयी यथा-गौरेवं गवय इति। प्रत्यक्षमयी च यथा - गोसादृश्यविशिष्टोऽयमीदृशः पिण्ड इति [न्या. वा. ३५७]

न्यायमञ्जरीकारः जयन्तभट्टस्तु - श्रुतातिदेशवाक्यस्य प्रमातुरप्रसिद्धे पिण्डे प्रसिद्धपिण्डसारूप्यज्ञानमिन्द्रियजं संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तिफलमुपमानम् (न्या. म. १२९) इति । उदयनाचार्येणापि उपमानविषये सुबहु विचार्य तल्लक्षणमुक्तम्[1] ।

नव्यैस्तु नैयायिकैः उपमितिकरणत्वमुपमानस्य लक्षणमुक्तम् । तथा हि - आरण्यकपुरुषेण ग्रामीणं प्रति 'गोसदृशो गवयपदवाच्यः' इति गवयमृगः अभिवर्णितः । ततः परं, यदा अरण्ये गवयः तेन दृष्टः तदा गौसादृश्यज्ञानं यद् जायते तदुपमानम् । 'गोसदृशो गवय' इति अतिदेशवाक्यार्थस्मरणं व्यापारः । ततः जायमानं गवयः 'गवयपदस्य वाच्य' इति यद् ज्ञानं तदुपमितिः, फलम्[2] । तदेव प्राचीनैः संज्ञासंज्ञिसम्बन्धज्ञानमित्युक्तम् । न कदापि 'अयं गवयपदवाच्यः' इति उपमितिः भवति । गवयान्तरे शक्तिग्रहाभावप्रसङ्गात् । (मुक्ता. २९ ३०)

अन्नंभट्टेन 'असौ गवयपदवाच्यः' इत्युपमितिर्जायित इत्युक्तम्[3] । तच्च पदपदार्थसम्बन्धज्ञानस्यैव उपमितिरूपत्वात्, असौ पुरः दृश्यमानः गवयः जन्तुविशेषः, गवय इति शब्देन

---

1. लक्षणं त्वस्यानवगतसंगतिसंज्ञासमभिव्याहृनबाह्यार्थस्य संज्ञिनि अनुसन्धानमुपमानम्, वाक्यार्थश्च क्वचित् साधर्म्यं क्वचित् वैधर्म्यम् अतो नाव्यापकम् । तस्मान्नियतविषयत्वादेव । [न्या. कु. ३२३]

2. ग्रामीणस्य प्रथमतः पश्यतो गवयादिकम् ।
सादृश्यधीः गवादीनां या स्यात्सा करणं मतम् ॥
वाक्यार्थस्यातिदेशस्य स्मृतिर्व्यापार उच्यते ।
गवयादिपदानां तु शक्तिधीरुपमाफलम् ॥ [कारि. ७९-८०]

3. तदनन्तरमसौ गवयशब्दवाच्य इत्युपमितिरुत्पद्यते [त. स. ४९]

वाच्य इति युज्यत एवेत्यभिप्रायेण। तर्कसंग्रहव्याख्यायां सिद्धान्तचन्द्रोदयाख्यायां उपमानमिदं त्रिधा विभक्तम्। सादृश्य-विशिष्टपिण्डज्ञान, असाधारणधर्मविशिष्टपिण्डज्ञान, वैधर्म्य-विशिष्टपिण्डज्ञानभेदेन।

क) सादृश्यविशिष्टपिण्डज्ञानम् - 'गोसदृशो गवयः'।
ख) असाधारणधर्मविशिष्टपिण्डज्ञानम् - 'नासिकालसदेकश्रृंगः खङ्गमृग.'।
ग) वैधर्म्यविशिष्टपिण्डज्ञानम् - 'उष्ट्रो नाश्वादिवत् समानपृष्ठह्रस्वग्रीवशरीरः'।

अत्र द्वितीयतृतीयोदाहरणयोरपि सादृश्यपदं उपलक्षण-विधयाऽस्माभिः स्वीकार्यम्। महादेवपण्डितप्रणीते न्यायसारे अलक्षि चैवमुपमानम् - "उपमितिकरणमुपमानम्। उपमितित्वं न उपमिनोमीत्यनुभवसिद्धो जातिविशेषः। तत्करणं च सादृश्यादिविशिष्टे विशिष्यागृहीतशक्तिकपदवाच्यताज्ञानम्। तत्स्मृतिः व्यापारः" (न्याय. १६३) इति।

३-१-२ भाट्टसिद्धान्तः—भाष्यकारेण शबरस्वामिना उपमान-लक्षणमेवमभ्यधायि। यथा - "उपमानमपि सादृश्यमसन्निकृष्टेऽर्थे बुद्धिमुत्पादयति, यथा - गवयदर्शनं गोस्मरणस्य" (शा. भा. १०७) इति। पूर्वानुभूते स्मर्यमाणेऽर्थे दृश्यमानार्थ-सादृश्यज्ञानं उपमानमिति। यथा - 'या नगरे अस्माभिः दृष्टा गौः सा गवयेनानेन सदृशीति सादृश्यज्ञानम् (शा. दी. ७४)। दृश्यमानगवयमृगनिरूपितसादृश्यप्रकारकगोविशेष्यकप्रमा उप-

मितिरिति भावः। तत्करणं गवयमृगदर्शनमुपमानम्। वाक्यार्थस्मरणमवान्तरव्यापारः (भा. चि. ४५)। मानमेयोदये नारायणेनाप्येवमेवोक्तम्। किन्तु गवये गोसादृश्यप्रत्यक्षानन्तरं स्मर्यमाणे गवि गवयसादृश्यं उपमानादिति तस्य पक्षः[1]।

३-१-३ प्राभाकरसिद्धान्तः— शाबरभाष्योक्तोपमानलक्षणे (बृहती. १०७) गोस्मरणस्येति भाष्यमनुचितं मन्यमानेन प्रभाकरेण अनुभूतगोः पुरुषस्येति बृहत्यामर्थोऽभिवर्णितः[2]। एवं च दृश्यमानसादृश्यजन्यं गवयसादृश्यज्ञानमुपमानमिति उपमानलक्षणं फलितम्[3]। यथोक्तं शालिकानाथेन ऋजुविमलापञ्चिकायाम्—

"सादृश्यात् दृश्यमानाद्यत् प्रतियोगिनि जायते।
सादृश्यविषयं ज्ञानं उपमानं तदुच्यते॥" (बृहती. १०९)

इति। एवमेव च प्रकरणपञ्चिकायामप्युक्तं तेन। अभ्यधायि च तेन[4] स्पष्टतया उपमानलक्षणं तत्रैवम्— "दृष्टगोः पुरुषस्य तत्सदृशं गवयं पश्यतो यद् गोविषयकं गवयगतसादृश्यज्ञानं, तदुपमानम्" (प्र. प. २६७) इति। तन्त्ररहस्यकारेणापि एव-

---

1. दृश्यमानार्थसादृश्यात् स्मर्यमाणार्थगोचरम्।
असंनिकृष्टसादृश्यज्ञानं ह्युपमितिर्मता॥
यथा गवये गोसादृश्यदर्शनानन्तरं स्मर्यमाणे गवि गवयसादृश्यज्ञानम्
[मा. मे. १०८-१०९]

2. गोस्मरणस्येति, अनुभूतगोः पुरुषस्येत्यर्थः। [बृहती. १०७]

3. दृश्यमानार्थसादृश्यात् स्मर्यमाणार्थगोचरम्।
असन्निकृष्टसादृश्यज्ञानं ह्युपमितिर्मता॥ [मा. र. वा ८७]

4. सादृश्यदर्शनोत्थं ज्ञानं सादृश्यविषयमुपमानम्। [प्र. प. २६७]

मेव उपमानं निरूपितम् । यथा— "सदृशदर्शनात् तत्सदृश-वस्त्वन्तरगतसादृश्यज्ञानमुपमानम् । यथा– पूर्वदृष्टगोः पुरुषस्य वने गवयं तत्सदृशं पश्यतो यद् गोगतगवयप्रतियोगिकसादृश्य-ज्ञानम् । अनेन सादृशी मदीया गौः इति तदुपमानम्" (त. र. १२) इति ।

३-१·४ समीक्षणम्— यद्यपि उपमानपदं त्रिष्वपि प्रस्थानेषु समानतया प्रयुज्यते, तथापि उपमानस्वरूपं तु नैकधा प्रति-पादितम् । तथा हि – नैयायिकमतानुरोधं गोसदृशो गवय इत्य-तिदेशवाक्यार्थस्मरणद्वारा जायमानं गोसादृश्यज्ञानं उपमान-प्रमाणम् ।

भाट्टमतानुरोधं पूर्वानुभूते स्मर्यमाणेऽर्थे दृश्यमानार्थ-सादृश्यज्ञानं उपमानम् । यथा - या नगरे अस्माभिः दृष्टा गौः सा गवयेनानेन सदृशी इति सादृश्यज्ञानम् । नारायणस्तु गवये गोसादृश्यप्रत्यक्षानन्तरं, स्मर्यमाणे गवि गवयसादृश्यमुपमान-मिति वर्णयति ।

प्राभाकरैरप्येवमेव दृष्टगोः पुरुषस्य तत्सदृशं गवयं पश्यतः यद् गोविषयकं गवयगतसादृश्यज्ञानं तदुपमानमिति भाट्टप्रस्थानानुरोधमेव उपमानस्वरूपमभिवर्णितम्[1] । एवं च उपमानमिति समानतया त्रिभिरपि तत्तद्ग्रन्थेषु उपमानं प्रत्य-पादि । तत्स्वरूपे तु नैयायिकमतात् भिद्यमानाः मीमांसकाः अन्यदेवोपमानं प्रतिपादयन्ति ।

---

1. श्यामसुन्दर शर्मा, "मीमांसक-तार्किकाभिमतोपमास्वरूपविचारः," स. सुषमा १७ (३-४) पृ. २९७-३०३ ।

शबरस्वामिप्रभृतिभि. मीमांसकैः नैयायिकमतं उपमान-विषये न स्वीकृतम् । किन्तु अन्यथयितम् । तदनन्तरकालिकैः प्राभाकरैरपि किञ्चिदिव भाट्टेभ्यः भिद्यमानैः नैयायिकमतं परित्यक्तम् । अतः स्थूलतया अंशेऽस्मिन् नैयायिकानां पन्थाः मीमांसकैः नानुसृत इति वक्तुमेवोचितम् ।

शबरस्वामिना प्रत्यक्षानुमानशब्दार्थापत्त्यनुपलब्धिविषये प्रमायाः लक्षणमुक्तम् । किन्तु उपमाननिरूपणावसरे उपमिति-लक्षणमनुक्त्वा उपमानलक्षणमेव न्यरूपि तेन । उपमानस्य उपमितेश्च प्रकटतरं भेदं मनसि निधाय अनेन तथा अत्र प्रमाणस्यैव लक्षणमुक्तं स्यात् । अन्यत्र तु क्वचित् तदेव पदं प्रमाणपरतया प्रमापरतया च प्रयुङ्क्ते स इति अस्माभिः द्रष्टुं शक्यते ।

पूर्वोक्तेषु त्रिष्वपि मतेषु नैयायिकमतमेव साधीयः । तथा हि - न कदापि मीमांसकोक्तः प्रकारः घटते । प्रसिद्धेन हि लोके अप्रसिद्धस्य साधर्म्यं दृश्यते । न कुत्रापि अप्रसिद्धेन प्रसिद्धस्य साधर्म्यमस्ति । गोसदृशो गवय इति युज्यते, पुनः न गवयसदृशी गौरिति[1] । अथापि यदि कदाचित् गवयसदृशी गौरित्युक्तावपि सा स्मृतिरेव भवति । न त्वनुभवः ।

---

1. प्रसिद्धेन हि साधर्म्यमप्रसिद्धस्य गम्यते ।
गवा गवयपिण्डस्य न तु युक्तो विपर्ययः ।।
तथा हि, अश्रुतातिदेशको नागरकः कानने परिभ्रमन् अदृष्टपूर्वं गोसदृश-प्राणिनं उपलभमान एवं बुध्यते । ब्रवीति चाहो नु गवा सदृश एष कश्चन प्राणीति । न त्वनेन सदृशो गौरिति ज्ञानमभिधानं वा तदानीं कस्यचिद-स्तीति । अतः प्रमितेरेवाभावात् किं प्रमाणचिन्तया, भवतु वैषा बुद्धिरनेन तु सदृशो गौरिति । तथापि स्मृतित्वात् न प्रमाणफलम्, न्या. म. १३३.

किञ्च मीमांसकमतेऽपि ज्ञातेतिकर्तव्यताकेन गोवत् प्रसिद्धेन आग्नेयेन सौर्यस्य अज्ञातस्य गवयवदप्रसिद्धस्य सादृश्यं-मवगम्यते, न तु सौर्येण आग्नेयस्य। यत्रेतिकर्तव्यार्थिता न तत्र उपमानात् सादृश्यावगम इति तन्मतमेव तैर्विस्मृत्य अकाण्ड-ताण्डवं क्रियते (न्या. म. १३६)।

नच वाच्यम्, गोपिण्डमात्रे सा स्मृतिरेव, किन्तु प्रकृतोप-गतगवयसादृश्यविशिष्टत्वं तु तस्य न पूर्वानुभूतं अधुनैव गम्यत-इति तदंशे न स्मृतिरिति। गवयसादृश्यस्यापि प्रागेव गृही-तत्वात्। तथा हि - वने गवयं पश्यतः नागरकस्य न करेणोः, करभस्य, तुरंगस्य वा स्मृतिरुपजायते, किन्तु विशिष्टस्यैव गोः स्मृतिः। अत एवं वक्तुं शक्यते यत् - यत्र वा परिदृश्यमान-पिण्डसादृश्यं पूर्वं गृहीतं स एव पिण्डः दृश्यमानेऽस्मिन् स्मृति-पथमवतरति नान्य इति (न्या. म. १४७)। अतः नैयायि-कोक्तमुपमानलक्षणमेव समीचीनमिति सारः।

३-२ सादृश्यविचारः

३-२-१ न्यायसिद्धान्तः— न्यायसिद्धान्तानुरोधं सादृश्यस्य न पदार्थान्तरत्वम्। वात्स्यायनेन हि उपमानलक्षणव्याख्याने प्रज्ञातेन सामान्यात् इत्याद्युक्तम्। टीकाकारः वाचस्पतिमिश्रः तद्व्याख्यानावसरे गवा सामान्यात् - साधर्म्यात् गवयस्येति अभिधाय भाष्यकारहृदयमाविश्चकार। सूत्रस्थं साधर्म्यं सामान्यमिति विवृण्वतः भाष्यकारस्य, सामान्यविलक्षणं सादृश्याख्यं नास्ति पदार्थान्तरमित्यभिप्राय इति[1]।

1. प्रज्ञातेन प्रसिद्धेन। गवासाधर्म्यात् सामान्यात् गवयस्य। साधर्म्यं च सामान्यमभिदधता न सामान्यातिरिक्तं सादृश्यं नाम पदार्थान्तरमस्तीत्युक्तं भवति [ता॰ टी॰ ३५६]

विश्वनाथस्तु मुक्तावल्यां पदार्थनिरूपणावसर एव शक्त्या सह सादृश्यस्य पदार्थान्तरत्वं आशंक्य खण्डयामास[1]। ननु सादृश्यमतिरिक्तः पदार्थः। न तत् भावपदार्थेष्वन्तर्भवति। सामान्येऽपि वर्तमानत्वात्। यथा - गोत्वं नित्यं तथा अश्वत्वमपीति प्रतीतेः उपलभ्यमानत्वात्। न चाप्यभावे अन्तर्भावमर्हति तत्। सत्पदार्थतया अनुभूयमानत्वात्। अतः सादृश्यमिति किञ्चित् पदार्थान्तरं अङ्गीकार्यमिति चेत् - न।

तद्भिन्नत्वे सति तद्गतभूयोधर्मवत्वरूपत्वात्तस्य। तथा हि - 'घटसदृशः पटः' इत्यादौ तस्य जातावेवान्तर्भावः। यथा 'गोत्वं नित्यं तथा अश्वत्वमपि नित्य'मित्यादौ नित्यत्वरूपोपाधौ, 'चन्द्रसदृशं मुखमि'त्यादौ आह्लादकत्वरूपोपाधौ च यथाक्रमं सादृश्यस्यान्तर्भावात्। अतः अतिरिक्तपदार्थत्वं नास्ति तस्येति भावः। उपाधिश्चायं सामान्य एवान्तर्भवति। सामान्यस्य जात्युपाधिरूपतायाः वर्धमानोपाध्यायेन प्रतिपादितत्वात्[2]।

नव्यनैयायिकास्तु सादृश्यमतिरिक्तपदार्थ इत्यभ्युपगच्छन्ति[3]। अन्यथा सदृश इत्याकारकप्रतीतेः सर्वदा बहुत्र समाना-

---

1. एवं सादृश्यमप्यतिरिक्तः पदार्थः, तद्धि न षट्सु भावेष्वन्तर्भवति। सामान्येऽपि सत्वात्। यथा गोत्वं नित्यं तथा अश्वत्वमपीति सादृश्यप्रतीतेः। नाप्यभावे, सत्वेन प्रतीयमानत्वात् इति चेत् - न। सादृश्यमपि न पदार्थान्तरम्, किन्तु तद्भिन्नत्वे सति तद्गातभूयोधर्मवत्वम्। यथा चन्द्रभिन्नत्वे सति चन्द्रगताह्लादकत्वादिमत्वं मुखे चन्द्रसादृश्यमिति [मुक्ता. ५६-७३]

2. सामान्यं द्विविधम् जातिरुपाधिश्च [कारि० १४]

3. See BHATTACHARYA, V. B., and. BASU, Aravinda, "Later Nyāya-Vaiśeṣika" *History Of Philosophy : Eastern and Western*, Vol. I pp. 231-241.

कारतया अनुभूयमानत्वस्य विलोपापत्तेः। सादृश्यस्यातिरिक्तत्वाङ्गीकारे तु तस्याखण्डोपाधिरूपतया सर्वमुपपद्यत इति (मुक्ता. प्र. ७२)। नैतन्मतं मुक्तावलीप्रभाकारेण नृसिंहयज्वना अभ्युपगतम्। सादृश्यस्य विलक्षणपदार्थत्वाङ्गीकारे कस्यापि प्रमाणस्याभावात् नैतत् तथाङ्गीकार्यमिति (मुक्ता. प्र. ७३)।

३-२-२— भाट्टसिद्धान्तः— भाट्टमतानुरोधं न सादृश्यं पदार्थान्तरम्। किन्तु यथाप्रकरणं क्वचित् द्रव्ये, क्वचित् गुणे, क्वचिच्च कर्मणि, अन्तर्भवति। अत एव सादृश्ये सामान्यभूयस्त्वाल्पत्वनिबन्धनौ प्रकर्षाप्रकर्षौ सम्यगनुभूयेते। यथा - 'सुसदृशं, ईषत्सदृशमिति' (शा. दी. ७५)।

ननु सादृश्यमेतत् पदार्थान्तरमिति कैश्चिदभ्युपगम्यते तत्कथमिति चेत् - मैवम्। तस्य पदार्थान्तरत्वे प्रमाणाभावात्। अपि च प्रकर्षाप्रकर्षभेदः तदात्वे किंनिबन्धन इति तैस्समाधेयम्। अत एवं वक्तुं शक्यते यत् - सादृश्यमेतत् सदृशज्ञानोत्पादकत्वेन यजेत इत्येवमादिचोदनार्थोत्पादकत्वेन च अर्थक्रियाकारितया वस्त्वेव। अतः उक्तपूर्वपदार्थेषु अन्तर्भावमर्हतीति। अत एव द्रव्य-गुण-कर्मादिषु एतदन्तर्भावयता वार्तिककारेण विचित्रं सादृश्यमभ्युपगतम्। यथा —

एवं जातिगुणद्रव्यक्रियाशक्तिस्वधर्मतः।
एकैकद्वित्रिसामस्त्यभेदादेतस्य चित्रता ॥ (श्लो. वा. ४३९)

इति। तथा हि—अवयवयोः सादृश्यं यथा - 'पद्मदलाक्षी' इति। अत्र पद्मस्य अक्ष्णोश्च स्वावयवसामान्ययोगात् सादृश्यम्।

गुणयोः सादृश्यं यथा - 'केतकीगन्धसदृशः सर्पगन्धः' इति । अत्र अवयविगुणानां अवयवगुणसामान्ययोगः सादृश्यम् । एवमेवान्यत्रापि उदाहरणानि सुलभानि (सि. च. ७५) । मानमेयोदयेऽपि सादृश्यस्यास्य पदार्थान्तरत्वं सोपष्टम्भं प्रतिक्षिप्तम् (मा. मे. २८७) ।

३-२-३ प्राभाकरसिद्धान्तः— सादृश्यमपि पदार्थान्तरमिति प्राभाकराणां पन्थाः । प्रभाकरमिश्रः बृहत्यामेवमवादीत्— "सादृश्यम् ---- इति हि सादृश्यम् (बृहती १०७)" इति । अस्यायमर्थः - सादृश्यमिति यत्र वा ज्ञानमुत्पद्यते तत्र तत्सादृश्यम् । सदृशवस्तुदर्शने हि इदमनेन सदृशमिति ज्ञानमुत्पद्यत इति लोकानुभवः । अतः तदनुरोधं हि विषयव्यवस्था कार्या । एतदनुभवबलेन गुणाद्यतिरिक्तं सादृश्यमिति किंचित्पदार्थान्तरं अभ्युपगन्तव्यमिति ऋजुविमलापञ्चिकायां शालिकानाथः प्रत्यपीपदत् (बृहती. प. १०७) । प्रकरणपञ्चिकायामपि उपमानपरिच्छेदे किं नामसादृश्यमित्युपक्रम्य अकारि सादृश्यनिरूपणमेवम्—

विषयोऽस्य वित्तिसिद्धो भिन्नो द्रव्यादिभावेभ्यः (प्र. प. २६७) इति । अस्यायं भावः — वस्तूनि सर्वाण्यपि संविदेकशरणानि । अस्ति च संवित् 'सदृश' इति । विषयानपायिनी खलु संवित् प्राभाकरैरभ्युपगता । अतः तादृशानुभवसिद्धो सादृश्यं जागर्त्येव । तच्च पदार्थान्तरम् । कुतः ? द्रव्यादिष्वनन्तर्भावात् । तथा हि - तच्च न द्रव्यं भवितुमर्हति । गुणकर्मणो-

रप्याश्रितत्वात् । न गुणः, न चैव कर्म, गन्धादीनां गुणानां कर्मणां च सदृशबुद्धिबोध्यत्वात् । नैव सामान्यम् अनुवृत्तज्ञान-निवृत्तत्वाभावात् । असम्बद्धरूपत्वात् न समवायेऽन्तर्भावः । अतः पदार्थान्तरमिदं शक्तिवत्, संख्यावच्चेति (प्र. प. २६८) । सिद्धे चैवं सादृश्यस्य पृथक् पदार्थत्वम् ।

१--२-४ **समीक्षणम्**— सादृश्यं-साधर्म्यं-सामान्यमिति त्रीणि पदानि अभिन्नार्थतकया तत्र तत्र बहुशः प्रयुज्यन्ते । सूक्ष्मेक्षणि-कया परामर्शे क्रियमाणे परस्परं विभिन्नार्थान्येव इमानि पदा-नीति अवगम्यते । तथा हि - यत्र बाहिरं साम्यं तत्रैव सादृ-श्यमिति पदस्य प्रयोगः । तस्य दृग्गम्यत्वात् । बाहिरं साम्य-मस्तु मा वा, यत्र आन्तरं साम्यं वर्वर्ति तत्र साधर्म्यप्रयोगः दरीदृश्यते । यत्रोभयं वर्तते तत्र सामान्यमितिपदस्य प्रयोगः । अथापि स्थूलदृष्ट्या समव्यक्तिषु, समस्वभावेषु च त्रयाणां प्रयोगा उपलभ्यन्त इति लोकानुभवः ।

प्रकृते उपमानप्रकरणे नैयायिकैः मीमांसकैश्च साधर्म्यं सादृश्यमिति पदद्वयमुपयुज्यते[1] (बृहती. १०७) । नैयायिकैः बहुशः साधर्म्यपदं तथा मीमांसकैश्च अधिकतया सादृश्यपदमेव प्रयुज्यत इति विशेषतोऽवगन्तव्यम् । किमिदं सादृश्यं पदा-र्थान्तरं उत पूर्वोक्तेषु पदार्थेषु कुत्राप्यन्तर्भवति वेत्यत्र नैयायि-कानां, भाट्टानां, प्राभाकराणां च परस्परं मतभेदः दरीदृश्यते ।

---

1. प्रसिद्धसाधर्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् । [न्या. द. १-१-६]
गोसदृशो गवयः [त. स. ४९] ।

तथा हि - नैयायिकैः साधर्म्यापरपर्यायस्य सादृश्यस्य सामान्याख्ये पदार्थ एवान्तर्भाव उच्यते। भाट्टैस्तावत् यथायथं द्रव्ये, गुणे, कर्मणि वा तस्यान्तर्भाव इति निश्चीयते। प्राभाकरैस्तावत् सादृश्यं पदार्थान्तरमिति अभ्युपगम्यते। तन्निरूपणाय तैः प्रदर्शिताः युक्तयः प्रागेवोपस्थापिताः। तथैव नव्यनैयायिकाश्च सादृश्यस्य पदार्थान्तरत्वं अङ्गीकुर्वन्ति (मुक्ता. प्र. ७२)।

इदमत्र विचारणीयं यत् – नैयायिकैरपि सादृश्यस्य सामान्य एवान्तर्भाव इति वदद्भिः न सर्वत्र तस्य जातावेवान्तर्भाव इत्युच्यते। क्वचित् उपाधिरूपता च तस्याङ्गीक्रियते। एवं च तस्यातिरिक्तपदार्थत्वे च प्रमाणाभाव एव हेतुरिति तैरभिधीयते। अतः अत्र विषये लोकानुभवानुरोधि प्राभाकरमतमेव ज्याय इति प्रतिभाति। तस्यातिरिक्तपदार्थत्वे न कापि हानिः नैयायिकसिद्धान्तस्येति विज्ञेयम्।

अतः अत्र नैयायिकानां पन्थाः अपदार्थत्वांश एव भाट्टैरनुसृतः। किन्तु तस्य क्वचित् द्रव्ये, क्वचित् गुणे, क्वचित् कर्मणि चान्तर्भाव इति कल्पनं भाट्टानां स्वोपज्ञम्। एतदुभयविरुद्धतया नैयायिकानां, भाट्टानां च मतं परित्यज्य तस्यातिरिक्तपदार्थत्वं स्थापयन्ति प्राभाकराः। वस्तुगत्या विचार्यमाणे तदेव मतं रमणीयमिव प्रतिभाति।

३-३ उपमानस्य प्रमाणान्तरत्वम्

३-३-१ न्यायसिद्धान्तः— गौतमीयैः उपमानस्य पृथक् प्रमाणत्वमभ्युपगम्यते। काणादैस्तु तस्यानुमान एव अन्तर्भावः

इत्युक्तम् । तथा हि - प्रत्यक्षेण धूमेन यथा अप्रत्यक्षस्य वह्नेः सिद्धिः तथा प्रत्यक्षेण गवा अप्रत्यक्षस्य गवयस्य अनुमितिरिति उपमानमपि अनुमानमेवास्तु[1] ।

प्रशस्तपादस्तु अप्रसिद्धस्य गवयस्य गोसादृश्येन गवयशब्दवाच्यत्वप्रतिपादनात् 'यथा गौस्तथा गवय' इति अतिदेशवाक्यस्य आप्तवचनरूपत्वात् उपमानस्य आप्तवचनद्वारा अनुमान एवान्तर्भाव इति न्यरूरूपत्[2] । भासर्वज्ञेनापि न्यायसारे उपमानस्य शब्द एवान्तर्भाव उक्तः[3] । न्यायमंजर्यां जयन्तभट्टेन उपमानस्य पूर्वोक्तप्रमाणान्तर्भावमाक्षिप्य पुनः तस्य पृथक् प्रमाणता सोपष्टम्भं समर्थिता[4] (न्या. म. १३०-१३२) । विश्वनाथस्तु उपमानस्य अनुमानप्रमाणेऽन्तर्भावं वैशेषिकमतानुरोधमाशंक्य खण्डयामास[5] ।

---

1. प्रत्यक्षेणाप्रत्यक्षसिद्धेः । [न्या. द. २-१-४६]
2. आप्तेनाप्रसिद्धस्य गवयस्य गवा गवयप्रतिपादनात् उपमानमाप्तवचनमेव । [प्र. भा. ११०]
3. एवमेतानि त्रीण्येव प्रमाणानि । एष्वेवोपमानार्थपत्तिसम्भवाभावैतिह्यादीनामन्तर्भावः । तत्र यथा गौः; एवं गवयः, इत्युपमानं शब्देऽन्तर्भूतम् । [न्या. सा. ३३]
4. तस्मादयं स गवयो नामेत्येवंविधा मतिः ।
   उपमानैकजन्यैव न प्रमाणान्तरोद्भवा ॥ [न्या. म. १३१]
5. शब्दोपमानयोर्नैव पृथक् प्रामाण्यमिष्यते ।
   अनुमानगतार्थत्वात् इति वैशेषिकं मतम् ॥
   तन्न सम्यग्विना व्याप्तिबोधं शाब्दादिबोधकः ।
   गवयव्यक्तिप्रत्यक्षानन्तरं गवयपदं गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम्, असति वृत्त्यन्तरे वृद्धैस्तत्र प्रयुज्यमानत्वात् । असति च वृत्त्यन्तरे वृद्धैर्यत्र यत्प्रयुज्यते तत्र तत्प्रवृत्तिनिमित्तकं, यथा गोपदं गोत्वप्रवृत्तिनिमित्तकम् । यद्वा गवयपदं सत्प्रवृत्तिनिमित्तकम्, साधुपदत्वात् इत्यनुमानेन पक्षधर्मताबलात् गवयत्वप्रवृत्तिनिमित्तकत्वं सिद्ध्यति [मुक्ता. ७८८]

सूत्रकारेणैव उपमानस्य अनुमानान्तर्भावत्वं निरस्तम्। तत्र हेतुद्वयं तेन प्रादर्शि[1]। उपमानप्रमाणजन्यायाः उपमितिरूपायाः प्रमायाः, अनुमानजन्यायाः अनुमितिरूपायाः प्रमायाः ऐक्यस्य दुरुपपादत्वात्। किञ्चोपमितेः व्याप्तिज्ञानानपेक्षतया सादृश्यज्ञानेनैव जन्यमानत्वात्। 'उपमिनोमि' इति अनुव्यवसायस्य आनुभविकत्वात् (न्या. वृ. १५०)।

न्यायकुसुमाञ्जलिकारेण उदयनाचार्येण उपमानस्य पृथक् प्रमाणत्वं सविस्तरं सुनिरूपितम्। तथा हि - यथा गौस्तथा गवयः इत्यतिदेशवाक्यं श्रुतवतो जनस्यारण्ये कालान्तरे गोसदृशपिण्ड पश्यतः अतिदेशवाक्यार्थस्मरणपूर्वकं अयं गवयशब्दवाच्यः इति ज्ञानं जायते। नेदं शाब्दज्ञानं भवितुमर्हति। गवयमृगमदृष्टवतोऽपि जायेतेत्यापत्तेः। नेदं प्रत्यक्षं वक्तुं शक्यते। वाक्यश्रवणमन्तरेणापि उत्पत्तिप्रसङ्गात्। नेदं समाहारः। वाक्यप्रत्यक्षयोर्भिन्नकालत्वात्। अत इदं उपमितोमीत्यनुव्यवसायसाक्षिकं उपमितिरूपं प्रमाज्ञानमिति अवश्यमङ्गीकार्यम्। यज्जनकं वा उपमानप्रमाणमित्याचक्षते[2]। अतः सिद्धं न्यायमतानुरोधं उपमानस्य पृथक् प्रमाणत्वमिति।

---

1. नाप्रत्यक्षे गवये प्रमाणार्थं उपमानस्य पश्यामः।
तथेत्युपसंहारात् उपमानसिद्धेः नाविशेषः॥ [न्या. द. २-१-४७, ४८]

2. सम्बन्धस्य परिच्छेदः संज्ञायाः संज्ञिना सह।
प्रत्यक्षादेरसाध्यत्वात् उपमानफलं विदुः॥
यथा - गौस्तथा गवय इति श्रुतातिदेशवाक्यस्य गोसदृशं पिण्डमनुभवतः स्मरतश्च वाक्यार्थं 'अयमसौ गवयशब्दवाच्यः' इति भवति मतिः। सेयं न

३–३-२ भाट्टसिद्धान्तः— अथ उपमानमिदं न पृथक् प्रमाणम् । प्रत्यक्षे अनुमाने शब्दे वा अन्तर्भूतत्वात् इति चेत् - मैवम् । नेदं प्रत्यक्षं भवितुमर्हति । नगरस्थस्य गोः इन्द्रियसंनिकर्षाभावात् । न चापीदमनुमानम्, गृहीतसंबन्धविषयत्वात् तस्य । अत्र तु द्वयोर्मध्ये सम्बन्धस्यागृहीतत्वात् । तदा खल्वेवं वक्तव्यम् - "गौः गवयसदृशः, गवयसादृश्यप्रतियोगित्वात्" इति । इदं तु न सम्भवति । गोगवयौ मिथः सदृशावपि एकत्र प्राङ् न दृष्टौ । अनेकमेव गामुपलभ्य पूर्वं नगरे, वने गवयं पश्यन् गवयसादृश्यविशिष्टां गां उपमिनोति कश्चिदिति न तरामिदं अनुमानेऽन्तर्भवितुमर्हति (शा. दी. ७५-७६) ।

नास्य शब्दान्तर्भावशंकापि सुकरा । पदज्ञानादेरभावात् । अत इदं प्रमाणान्तरमिति निश्चीयते । एवमेव गागाभट्टेनापि भाट्टचिन्तामणौ पूर्वोक्तप्रमाणान्तर्भूतत्वमस्य प्रत्यपादि[1] ।

३-३-३ प्राभाकरसिद्धान्तः— बृहत्यां प्रभाकरमिश्रेण उपमानप्रमाणस्य अनुमानेऽन्तर्भावमाशंक्य, गौर्गवयमृगो वा तत्सादृश्यं

तावत् वाक्यमात्रफलम्, अनुपलब्धपिण्डस्यापि प्रसङ्गात् । नापि प्रत्यक्षफलम् । अश्रुतवाक्यस्यापि प्रसङ्गात् । नापि समाहारफलम् । वाक्यप्रत्यक्षयोः भिन्नकालत्वात् । वाक्यतदर्थयोः स्मृतिद्वारोपनीतावपि गवयपिण्डसम्बन्धेनापि इन्द्रियेण तद्गतसादृश्यानुपलम्भे समयपरिच्छेदासिद्धेः । [न्या.कु.३०८]

1. न चेदं सादृश्यप्रत्यक्षम् । अर्थान्तरयोगिभिः धर्मः अर्थान्तरस्य तादृशयोगरूपसादृश्यस्य व्यासज्यवृत्तितया यावदाश्रयप्रत्यक्षाभावेन तदयोगात् । नानुमानम् - उपमिनोमीति अनुव्यवसायेन अनुमितिवैलक्षण्यप्रतीतेः । नापि शाब्दम् - पदज्ञानाद्यभावादिति । अत इदं मानान्तरम् [भा. चि. ४५]

वा नैकदेश. भवितुमर्हतीति, तथा गोगतसादृश्येन गवयगतसादृश्यस्य च न कोऽपि सम्बन्धोऽस्तीति च विशदय्य परिहृतम्[1] ।

शालिकानाथेन प्रकरणपञ्चिकायां उपमानस्य इतरप्रमाणानन्तर्भूतत्वं सुष्ठु निरूपितम् । तथा हि - नोपमानं प्रत्यक्षं भवितुमर्हति । चक्षुः संनिकर्षविरहिते गवि जायमानत्वात् । नानुमानम्, लिंगाभावात् । एकदेशो हि लिंगमुच्यते । अत्र गौः गवयो वा तद्गतं गोसादृश्यं वा नैकदेशः भवितुमर्हति । न स्मृतिः, गोसादृश्यानुभवाभावात् । अतः कारणभेदादेव इतरप्रमाणातिरिक्तं उपमानं प्रत्यक्षवदिति (प्र. प. २६९–२७०) । एवमेव तन्त्ररहस्येऽपि उपमानस्य स्वतन्त्रप्रमाणत्वं संग्रहेण प्रत्यपादि (त. र. १२) ।

३-३-४ समीक्षणम् — अथ काणादैस्तावत् उपमानस्य न प्रमाणान्तरत्वं ऊरीक्रियते । तस्य शब्दद्वारा अनुमान एवान्तर्भाव इति प्रशस्तपादशंकरमिश्रादयः । किन्तु नैयायिकमतानुरोधं तस्य पृथक्प्रमाणत्वं प्रागेव बहुग्रन्थसंवादपुरस्सरं न्यरूपि । उपमानस्य कुत्रापि प्रत्यक्षे-अनुमाने-शब्दे चानन्तर्भावात् पृथक्प्रमाणता अभ्युपेया । विलक्षणायाः प्रमायाः अनुभूयमानत्वात् ।

---

1. अतो न गवयस्थं सादृश्यं सदृशावगतेरेकदेशः । किंच असकृद्दृष्टसम्बन्धो ह्यनुमानस्य हेतुः । असजातीयव्यावृत्तिसव्यपेक्षश्च, द्वयमत्र नास्तीति प्रमाणान्तरम् [बृहती. १०८]

नात्र प्रशस्तपाद-शंकरमिश्र-भासर्वज्ञानां प्रतिपादनानि सफलानि । अनुभवाननुकूलत्वात्[1] ।

मीमांसकैस्तावत् उपमानस्य पृथक् प्रमाणताविषये नैयायिकमतमेव अन्वसारि । उपमानस्वरूपनिरूपणावसरे नैयायिकेभ्यः भिद्यन्तोऽपि भाट्टाः, प्राभाकराश्च तस्य पृथक्प्रमाणताव्यवस्थापने तन्मतमेव आश्रयन्त इति ।

---

1. See YAMAKAMI, Shodo., "Bhāsarvajña's reputation to Naiyāyikās 'Upamāna,'" *Journal of Indian and Buddhist studies*, University of Tokyo, Japan Vol. XVII (2) P. 888, 1969.

See GUHA, D.C., "Upamānam or the special source of the valid knowledge called Upamiti, "*Prabuddha Bhārata*, 48, 367 ff. Calcutta, 1943.

सिद्धान्तभेदप्रदर्शिनी—उपमानाधिकारे

न्यायसिद्धान्ते	भाट्टसिद्धान्ते	प्राभाकरसिद्धान्ते
१ गवयः गवयपदवाच्यः इत्युपमिति-करणमुपमानम्	स्मर्यमाणेऽर्थे दृश्यमानार्थसादृश्य ज्ञानरूपं अनेन सदृशी मदीया गौः इत्युपमितिकरणम्	सदृशदर्शनात् तत्सदृशवस्त्वन्तरगत-सादृश्यज्ञानम् अनेन सदृशी मदीया गौरिति उपमितिकरणम्
२ अतिदेशवाक्यार्थस्मरणं व्यापारः	तथैव	अतिदेशवाक्यमेव नास्ति
३ प्राचीनमते सादृश्यस्य जात्युपाधि-रूपे सामान्येऽन्तर्भावः। नव्यमते अतिरिक्तपदार्थत्वम् ।	न पदार्थान्तरम्, द्रव्ये-गुणे-कर्मणि वा प्रकरणानुरोधमन्त-र्भावः ।	पदार्थान्तरम्
४ उपमानं पृथक्प्रमाणम् वैशेषि-कानां तु तस्य शब्दद्वारा अनु-मानेऽन्तर्भावः ।	तथैव	तथैव

चतुर्थाध्यायः

४ शब्दाधिकारः

४-१ शब्दलक्षणम्

४-१-१ न्यायसिद्धान्तः— तत्तद्धर्मसाक्षात्कारवतः आप्तस्योपदेशः शब्द इति गौतमीयानां शब्दलक्षणम्[1]। लक्षणमिदं ऋषीणां आर्याणां म्लेच्छानां च समानमिति वात्स्यायनअभाषत (न्या. भा. ३६५)। परिशुद्धावुदयनाचार्यस्तु न्यायसारमतमेवमनुवदति। समयसामर्थ्यवशात् सम्यक् परोक्षानुभवसाधनं शब्द इति[2]।

वैशेषिकास्तु शब्दस्य पृथक् प्रमाणत्वं नाभ्युपगच्छन्ति। अपि तु अनुमान एव तमप्यन्तर्भावयन्ति। तथा हि - शब्दः अनुमानम्, व्याप्तिबलेनार्थप्रतिपादकत्वात्। धूमवदिति[3]। अतः शब्दः न पृथक् प्रमाणम्। अनुमानेऽन्तर्भावादिति तेषां मतम्। सप्तपदार्थ्यामपि शिवादित्येन अनुमानविषयत्वेन,व्याप्तिबलेन च शब्दः अनुमानमेवेति समसाधि[4]। तत्त्वचिन्तामणि-

---

1. आप्तोपदेशः शब्दः [न्या. द. १-१-७]
2. तत्र समयबलेन सम्यक् परोक्षानुभवसाधनं शब्द इति एके [परि. ३७२]
3. शब्दादीनामपि अनुमानेऽन्तर्भावः। समानविधित्वात्। यथा - प्रसिद्धसमयस्य असंदिग्धलिंगदर्शनप्रसिद्धचनुस्मरणाभ्यां अतीन्द्रियेऽर्थे भवत्यनुमानमेवं शब्दादिभ्योऽपीति [प्र. भा. १०७]
4. शब्दस्याप्यनुमानविषयत्वेन अविनाभावोपजीवकत्वेन वा अनुमानत्वम् [स. प. ७२]

कारेण गंगेशोपाध्यायेन शब्दलक्षणमेवं प्रत्यपादि । "प्रयोगहेतुभूतार्थतत्त्वज्ञानजन्यः शब्दः प्रमाणम्" (त. चि. श. ५) इति । विश्वनाथन्यायपञ्चाननस्तु पदज्ञानमेव शब्दप्रमाणमिति, पदजन्यपदार्थस्मरणं व्यापार इति, शक्तिज्ञानं सहकारिकारणमिति शाब्दबोधः फलमिति च निरूपयामास[1] । अन्नंभट्टेन आप्तवाक्यस्य शब्दत्वमुक्तम् । यथार्थवक्ता आप्त इत्युक्तः (त. सं. ५०) । एवं च नैयायिकानां शब्दः प्रमाणम्, आप्तोपदेशत्वं च तस्य लक्षणमिति फलितम् ।

४-१-२ भाट्टसिद्धान्तः—भाट्टमतानुरोधं शब्दप्रमाणमेवं निरूप्यते । गृहीतपदपदार्थसंगतिमतः पुरुषस्य, कतिचित्पदश्रवणानुपदं, पदार्थस्मृतौ समुत्पन्नायां स्मृतैस्तैः पदार्थैः अज्ञाताबाधितार्थविषयकं यद्विशिष्टं वाक्यार्थज्ञानमुत्पद्यते सैव शाब्दी प्रमेत्याख्यायते[2] । तादृशप्रमाजनकः शब्दः प्रमाणं भवितुमर्हति[3] । शब्दज्ञानजन्यं व्यवहितार्थविषयकं यथार्थज्ञानं शाब्द-

---

1. प्रकृतवाक्यार्थयथार्थज्ञानप्रयुक्तः शब्द इति [न्या. सू. वृ. २६]
पदज्ञानं तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः ।
शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ।। [कारि. ८१]

2. तत्र तावत् पदैर्ज्ञप्तिः पदार्थस्मरणे कृते ।
असंनिकृष्टवाक्यार्थज्ञानं शाब्दमितीर्यते ।। [मा. मे. ६२]

3. शास्त्रं शब्दविज्ञानात् असंनिकृष्टेऽर्थे विज्ञानम् [शा. भा. २०५]
विज्ञातात् शब्दात् पदार्थाभिधानद्वारेण यद वाक्यार्थविज्ञानं तच्छब्दं नाम प्रमाणम् [शा. दी. ७२]

ज्ञानम्, तत्करणं शब्दः प्रमाणम् इति भाट्टचिन्तामणौ गागाभट्टः प्राह[1] ।

ननु शाबरभाष्ये शास्त्रं शब्दविज्ञानात् - इत्यादिशब्दसामान्यलक्षणे शास्त्रपदं प्रयुक्तम् । शास्त्रमिति खलु शब्दविशेषस्य मीमांसाशास्त्रे व्यवहारः । शास्त्रलक्षणं चैवं कुमारिलभट्टैः अभ्यधायि श्लोकवार्तिके । यथा —

"प्रवृत्तिर्वा निवृत्तिर्वा नित्येन कृतकेन वा ।
पुंसां येनोपदिश्येत तच्छास्त्रमभिधीयते ॥"

(श्लो. वा. ५६०)

इति । अतः कथं नामैतदुपपद्यत इति चेत् -

मैवम् । वेदप्रामाण्यप्रतिष्ठापनार्थं, वेदार्थविचारार्थं च शब्दविशेषस्य शास्त्रस्यैव मीमांसकैः वक्तुमुचितत्वात् । चोदनोपदेशशब्दाभ्यां तस्यैव प्रस्तुतत्वात् । वेदप्रामाण्ये तदर्थविचारे वा अनुपयोगित्वेऽपि शास्त्रैकवाक्यतया अन्येषामपि लौकिकशब्दानां उपचारात् शास्त्रत्वमभ्युपगम्यात्र शब्दसामान्यलक्षणमुच्यते ।

---

1. शब्दज्ञानजन्यं असंनिकृष्टार्थविषयकं यथार्थज्ञानं शाब्दप्रमा, तत्करणीभूतशब्दः प्रमाणमित्यर्थः । शब्दानुव्यवसाये अतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयम् । अनुमित्यादावतिव्याप्तिवारणाय आद्यम् । एवं वाक्यश्रवणानन्तरं पदोपस्थितपदार्थानां संसर्गविषयिणी प्रमितिः प्रत्यक्षादिविलक्षणा जायते, तत्करणं शब्दः तद् ज्ञानं वा प्रमाणान्तरम् [भा. चि. ४७]

किंच अत एव मीमांसकैः मीमांसाशास्त्रपर्यायितया च 'शास्त्रम्' इति व्यवहारः क्रियते[1]। वस्तुत.—"विधायकशब्द-विज्ञानात् असंनिकृष्टेऽर्थे धर्माधर्मलक्षणे विज्ञानं शास्त्रम्" (शा. दी. ७२) इति सिद्धान्तचन्द्रिकाकारः रामकृष्णः न्यरूपयत्।

४-१-३ प्राभाकरसिद्धान्तः—मीमांसका हि शब्दं शास्त्रमिति व्यव-हरन्तीति प्रागवोचाम। शाबरभाष्यानुरोधं तस्य शास्त्रस्येदं लक्षणम्। यत् — "शास्त्रं शब्दविज्ञानात् असंनिकृष्टेऽर्थे विज्ञानम्" (बृहती. १०५) इति। अत्र प्रभाकरः - किं शब्दा-द्विज्ञानम् शब्दविज्ञानम्? उत शब्दे एव विज्ञानं शब्दविज्ञानम्? इति विकल्प्य द्वितीयात्पक्षात् प्रेरणं न किमप्यवगम्यते। प्रेरणं नाम शासनम्। यस्मात् शासनमवगम्यते तच्छास्त्रम्। शासनात् खलु शास्त्रमिति व्यपदिशन्ति लोके। शब्दात् अर्थे यत् विज्ञानमुत्पद्यते तत् शब्दविज्ञानम्। तत्र विशेषावगतौ कारणं शास्त्रमित्युक्तम्। लक्षणं हि सर्वदा लक्ष्यानुरूपं भवति। अत्र लक्ष्यं शास्त्रम्। अतस्तदनुरूपं हि लक्षणं वक्तव्यम्। तथा च पञ्चमीसमास एवाश्रयणीयः इति (बृहती. १०५-६)

शालिकानाथस्तु प्रकरणपञ्चिकायां शास्त्रलक्षणमेव-मभिदधे। यथा -

---

1. शास्त्रदीपिका इत्यत्र भाट्टप्रस्थानस्य सर्वस्यापि शास्त्रपदेनैव व्यवहारस्य सुप्रहत्वात्।

"शब्दविज्ञानापेक्षात् आत्ममनःसंनिकर्षात् यददृष्टार्थ-विषयं विज्ञानं, तच्छास्त्रं नाम प्रमाणम्" (प्र. प. २२९)

इति । अन्विताभिधानवादिनां प्राभाकराणां अयमभिप्रायः यत्-अन्वितार्थप्रतिपादकैः आकांक्षादिविशिष्टैः पदैः अन्वयस्याप्यभिधानमिति । अर्थस्वरूपे अन्वये च पदस्यैव शक्तिः। किन्तु इयान् विशेषः - पदार्थांशे ज्ञाता शक्तिः कारणमुच्यते । अन्वयांशे च स्वरूपसती शक्तिः कारणमिति । अत एव प्राभाकराणां कुब्ज-शक्तिवादिन इत्यपि व्यपदेशः । एवं चायमत्र निर्गलितोऽर्थः यत् - प्रमाणान्तराप्रमितं शब्दज्ञानं वाक्यार्थज्ञानजनकमिति (प्र. प. २२९) ।

तन्त्ररहस्ये रामानुजाचार्यस्तु - "सम्बन्धग्रहणद्वारा अर्थ-प्रत्यायकः पदसमूह एव शाब्दम्" (त. र. २२) इति शब्दप्रमाणं लक्षयति । तदेव प्रत्यक्षाद्यसंनिकृष्टार्थं शास्त्रमित्युच्यते ।

अयमस्याभिप्रायः - शब्दज्ञानद्वारकात् आत्मसंनिकर्षात् असंनिकृष्टार्थविषयं ज्ञानं शास्त्रप्रमाणमित्यभिधीयते । इतर-प्रमाणसंनिकृष्टार्थविषयं लौकिकं वचनम् । एतच्च अनुमानरूप-मेव । अत एवैतत् लौकिकं वचनं न शास्त्रमित्युच्यते । वैदि-कस्यैव वचनस्य शास्त्रत्वमिति (त. र. २२) ।

४-१-४ समीक्षणम् — प्रकृतांशे नैयायिकानां मीमांसकानां च महद्वैलक्षण्यं चकास्ति । नैयायिकैः प्रमाणपरतया ऋष्यार्य-म्लेच्छसमानतया शब्दपदं प्रयुज्यते । मीमांसकैस्तावत् प्रमाण-

भूतः शब्दः शास्त्रमिति व्यवह्रियते । लौकिकस्तु केवलं शब्द इति । केषुचन ग्रन्थेषु यद्यपि सर्वस्यापि शब्दस्य शास्त्रमित्येव व्यवहारः दरीदृश्यते । उपचारात् । तथापि वस्तुगत्या प्रमाणभूतस्यैव शास्त्रमिति व्यवहारः । अत एव वेदार्थनिर्णायकशब्दशासनरूपतया मीमांसाया एव शास्त्रमित्यपि प्रसिद्धिः समजनि लोके । एवं च शब्द इति शास्त्रमिति सामान्यतः लोके एकार्थतया व्यवहारे सत्यपि प्रवृत्तिनिमित्ते मनागिव भेदो वर्तत इति विज्ञेयम् ।

वैशेषिकैः शब्दस्य पृथक्प्रमाणत्वं नाङ्गीक्रियते । नैयायिकास्तु तस्य पृथक्प्रमाणतां प्रतिपादयन्ति । शब्दस्य पृथक्प्रमाणताविषये भाट्टाः प्राभाकराश्च नैयायिकमतमेवानुसरन्ति । किन्तु तल्लक्षण-स्वरूपादि-निरूपणावसरे नैयायिकमतं परित्यज्य स्वयं नूतनं पन्थानमवलम्बन्ते ।

शब्दस्य शास्त्रस्य च मीमांसकैरभ्युपगतः भेदोऽयम् । यथा - शब्दज्ञानद्वारकात् आत्मसंनिकर्षात् यदि प्रमाणान्तरासंनिकृष्टार्थज्ञानं जायते तर्हि तत् शास्त्रं प्रमाणम् । यदि तत्र इतरप्रमाणसंनिकर्षः स लौकिकः शब्दः । अयं च प्राभाकरमतानुरोधमनुमानेऽन्तर्भवति । वैदिकमेव शब्दं शास्त्रमिति व्यवहरन्ति मीमांसकाः ।

उपरितनेषु त्रिष्वपि मतेषु ऋष्यार्यम्लेच्छसमानतया आप्तोपदेशः शब्द इति यत् शब्दलक्षणं नैयायिकैरुक्तं (न्या. क. ३) तदेव समीचीनमिति अवधार्यते । तत्रैव मीमांसको-

क्तस्य लक्षणस्यापि अन्तर्भावः। अत एव नैयायिकप्रभाव-सम्पन्नौ गागाभट्ट-रामानुजाचार्यौ क्रमेण भाट्ट-प्राभाकरग्रन्थप्रणेतारौ शब्दलक्षणविषये नैयायिकानां मतमेव अनुकुरुत इति द्रष्टव्यम्।

एवं च नैयायिकैः भाट्टैः प्राभाकरैश्च शब्दस्य स्वतन्त्रं प्रामाण्यमभ्युपगतम्। प्राचीनमीमांसकोक्तलक्षणेषु सत्यपि भेदे नव्यमीमांसकैः स्थूलतः नैयायिकमतमेव अन्वकारीति तत्तद्ग्रन्थसन्दर्भसन्दर्शनेनास्माभिः अवगम्यते[1]।

४–२ शब्दविभागः - लौकिकः - वैदिकश्च

४–२-१ न्यायसिद्धान्तः— न्यायसिद्धान्तानुरोधं शब्दोऽयं द्विविधः - दृष्टादृष्टार्थभेदेन[2]। दृष्टार्थः लौकिकः, अदृष्टार्थस्तु प्रायशः वैदिकशब्दः। द्विविधोऽपि शब्दः प्रमाणम्। वक्तृभेदेनापि शब्दः द्विविधः दृष्टादृष्टार्थप्रवक्तृकत्वात् (न्या. वा. ३८१)। प्रत्यक्षत उपलब्धः अर्थः दृष्टार्थः। अनुमानेनोपलब्धः अर्थः अदृष्टार्थः। दृष्टः अर्थः येन सः दृष्टार्थः प्रवक्ता। एवं अदृष्टः अर्थः अनुमितिः अर्थः येन सः अदृष्टार्थः। एवं च दृष्टादृष्टार्थरूपलौकिक-वैदिकभेदः शब्दे नैयायिकानां इष्ट इति[3]।

---

1. See GANGOPĀDHYĀY, M. K. "Jagadīsa on the independence of Śabda-Pramāṇa", *XXVI AIOC*, UJJAIN, *SP* : P. 246, 1972.
2. स द्विविधः - दृष्टादृष्टार्थत्वात् [न्या. द. १-१-८]।
3. See PANT, A. S. V., "Epistemology in the Nyāya-Vaiśeṣika system with special reference to Śabda," *AIOC XXV* (1969) *SP* : 228.

४-२-२ भाट्टसिद्धान्तः— शब्दप्रमाणमिदं भाट्टमतानुरोधं प्रथमतो द्विधा भिद्यते-पौरुषेयापौरुषेयभेदेन। तत्र आप्तवाक्यमेव पौरुषेयमुच्यते। वेदवाक्यं तु अपौरुषेयम्। भाट्टानां मते उभयमपि प्रमाणमेव। अनाप्तप्रणीतत्वरूपदोषविरहात्, शब्दस्य स्वत एव अदुष्टत्वात्।

पुनरिदं शब्दाख्यं प्रमाणं द्विविधम्-सिद्धार्थबोधं विधायकं चेति। 'एष राजा पाञ्चालः' इति लोके सिद्धार्थबोधकम्। वेदे च 'वज्रहस्तः पुरन्दर' इत्यादिवाक्यम्। विधायकं तावत् द्विविधम्-उपदेशकमतिदेशकं चेति अयं ह्युपदेशः यत् 'इदमित्थं कर्तव्यम्' इत्युपदिशति। यथा लोके उपदिश्यते- 'दधि-घृत-सूप-शाल्यादिभिः देवदत्तो भोजयितव्यः' इति। वेदे च प्रयाजावघातप्रोक्षणाघाराज्यभागादिभिः अङ्गैः उपकृताभ्यां दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गं भावयेदिति।

स खल्वतिदेशः यः तद्वदिदं कर्तव्यम् इत्यादिशति। यथा लोके 'देवदत्तवत् यज्ञदत्तः भोजयितव्य' इति। वेदे च-"सौर्येण ब्रह्मवर्चसं संपादयेत् आग्नेयवदुपकृत्य" इति। मीमांसादर्शनेऽस्मिन् द्वितीयादिषष्ठाध्यायान्तो भागः उपदेशस्य विस्तररूपः। सप्तमाध्यायमारभ्य दशमाध्यायावधि अतिदेशस्य विस्तरः। एकादश-द्वादशाध्यायौ उभयसाधारणाविति सुधीभिर्विभावनीयम्।

४-२-३ प्राभाकरसिद्धान्तः— प्राभाकराणां मते सामान्यतः शब्दः लौकिक-वैदिकभेदेन द्विविधः। तत्र लौकिकः शब्दः न

प्रमाणं भवितुमर्हति । स्वयं तस्य निश्चयोत्पादनाक्षमत्वात् । लौकिकवचनानां असत्यभूयिष्ठत्वात् अर्थव्यभिचारस्य च शंक्यमानत्वाच्च । अतः लौकिकवचनानां अन्विताभिधानसामर्थ्ये सत्यपि अनन्वितार्थत्वशङ्कया नान्वयनिश्चय इति नास्ति तेषां प्रामाण्यम् । न च तर्हि न जायेत लोकव्यवहार इति वाच्यम् । अर्थसंशये सत्यपि लोकप्रवृत्तेः दृश्यमानत्वात् । तथा हि - वृष्टौ संदिग्धयामपि तदायत्तफले कृष्यादिके कर्मणि जनाः प्रवर्तन्ते । अतः लौकिकं वचनं न शाब्दप्रमाणमित्युच्यते (प्र. प. २४२-२४४) ।

अत एव कणादेन महर्षिणा वेदानपि पौरुषेयान् मन्यमानेन शब्दस्य न प्रत्येकप्रमाणत्वमङ्गीकृतम् । किन्तु अनुमाने एव तस्यान्तर्भाव इति निश्चयम् । वैदिकश्च शब्दः प्रमाणम् । स च शास्त्रमिति व्यपदिश्यते । शास्त्रशब्दस्य प्रमाणशब्दवत् भावव्युत्पत्तिः करणव्युत्पत्तिः द्विधा चात्र व्युत्पत्तिरुपदर्शिता । यथा - "शिष्टिः शास्त्रमिति ज्ञानम्, शास्त्रं - शिष्यते अनेनेति शब्दः" (प्र. प. २४९) इति । स च शास्त्रापरपर्यायः वैदिकश्शब्दः असंनिकृष्टार्थ इति लौकिकशब्दात् संनिकृष्टार्थात् अयं विलक्षणः । अयं च पुनः द्विविधः - प्रत्यक्षः अनुमेयश्च ।

तन्त्ररहस्यकारस्तु प्रमाणान्तरसंनिकृष्टार्थविषयं लौकिकवचनं अनुमानरूपमेवेति निश्चित्य, शब्दज्ञानसापेक्षात् आत्मनः संनिकर्षात् असंनिकृष्टार्थविषयं ज्ञानं शास्त्रमिति तस्य प्रमाणतां च न्यरूरुपत् (त. र. २७) ।

तदनन्तरं लौकिकवाक्यस्य लिङ्गतया प्रत्यायकत्वमुक्त्वा असंनिकृष्टविषयत्वाभावतया तस्याशास्त्रत्वं चाभिधाय, वैदिकमेव वाक्यं शास्त्रव्यवहारं भजत इति सम्यक् प्रतिपादयाम्बभूव। तच्च शास्त्रं प्रत्यक्षानुमानभेदेन द्विधा व्यभजत्। तत्स्वरूपमित्थम् - प्रत्यक्षशस्त्रं नाम अध्ययनपरिगृहीतः स्वाध्यायात्मकः वेदराशिः। अनुमानशास्त्रं च स्मृत्याचारादिभिः नित्यानुमेयम्। यथा - 'अष्टकाः कर्तव्याः' इत्यादिस्मृत्या मूलशास्त्रानुमानम्[1]। उभयमपि शास्त्रं असंनिकृष्टार्थविषयं प्रमाणमेव।

४-२-४ समीक्षणम्— शब्दविभागविषयेऽपि त्रयाणां मध्ये महान् मतभेदः दुरीदृश्यते। नैयायिकाः दृष्टादृष्टार्थभेदेन द्विधा विभजन्ति शब्दम्। तत्र दृष्टार्थः लौकिकः, अदृष्टार्थस्तु वैदिकइत्युच्यते। द्विविधोऽपि शब्दः प्रमाणम्। एवमेव दृष्टार्थप्रवक्तृकः अदृष्टार्थप्रवक्तृकश्चेत्यपि द्विधा शब्दं विभजन्ति नैयायिकाः।

भाट्टास्तु पौरुषेयापौरुषभेदेन द्विधा शब्दविभागमकुर्वन्। तत्र आप्तवाक्यं पौरुषेयम्, वेदवाक्यं अपौरुषेयम्। उभयमपि प्रमाणतया परिगृह्यते भाट्टैः। पुनश्च तैः सिद्धार्थबोधक-विधायकभेदेन शब्दद्वैविध्यमङ्गीक्रियते। विधायकं पुनः उपदेशक-अतिदेशकभेदेन द्विविधम्।

---

1. तत्र लौकिकं वाक्यं लिङ्गतया प्रत्यायकम्। तत्तु न शास्त्रम्। असन्निकृष्टविषयत्वाभावात्। वैदिकमेव शास्त्रमिति सिद्धम्। तत्तु द्विविधम् - प्रत्यक्षनुमानं च। तत्र आद्यं अध्ययनपरिगृहीतस्वाध्यायात्मको वेदराशिः। द्वितीयस्तु नित्यानुमेयः। तत्र लिङ्गं स्मृतिः आचारश्च[त. र. ३९]।

प्राभाकरास्तु लौकिक-वैदिकभेदेन सामान्यतः शब्दं द्विधा विभजन्ति । लौकिकः शब्दः न प्रमाणम् । स चानुमानरूप एव । वैदिकः केवलं प्रमाणम् । वैदिकशब्दस्यैव शास्त्रमिति व्यवहारः । अयं च प्रत्यक्षानुमेयभेदेन द्विविधः ।

नैयायिकमतं शब्दविभागविषये न मीमांसकैः स्वीकृतम् । तत्परीत्यज्य स्वप्रक्रियानुकूलतया शब्दविभागं कृतवन्तः मीमांसकाः । तत्र बीजं तु वेदस्य पौरुषेयतामातिष्ठन्ते नैयायिकाः, तदपौरुषेयतां अङ्गीकुर्वन्ति मीमांसका इति ।

त्रिष्वप्येतेषु मतेषु नैयायिकमतमेव अनौचित्यविरहितं प्रतिभाति । दृष्टार्थादृष्टार्थापरपर्यायलौकिक - वैदिकविभागः लोकानुभवसिद्ध इति स एव समीचीनः पन्थाः । आप्तोक्तत्वसाम्यात् द्विविधश्च शब्दः प्रमाणमेव ।

भाट्टोक्तः पौरुषेयापौरुषेयविभागः न घटते । वेदस्यापि पौरुषेयतायाः नैयायिकमते अङ्गीकारात्[1] । सिद्धार्थबोधकविधायकादिविभागः बहुधा भवितुमर्हतीति अविरुद्धोऽयं विभागः ।

प्राभाकरमते केवलं शास्त्रापरपर्यायस्य वैदिकशब्दस्यैव प्रामाण्यमभ्युपगम्यते । न लौकिकशब्दानापि । अतस्तदपि मतं न साधु । आप्तोक्तत्वं यदि केषुचन लौकिकेषु वाक्येषु भवति तर्हि तदपि लौकिकवाक्यं प्रमाणमेव संपद्यते । अन्यथा लोक-

1. तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम् [वै. द. १-१-३] ।

व्यवहारविलोपापत्तेः । न च अर्थसंशये सत्यपि लोकप्रवृत्तिर्भवतीति वाच्यम् । अर्थस्यात्यन्तसंशये प्रवृत्त्यभावस्यापि दर्शनात् । अथवा श्रोत्रैकग्राह्यजातिमत्वमेव शब्दस्य लक्षणमिति नैयायिकैरुक्ततया सर्वं समंजसम् (प्र. म. १२) । अतः लौकिकः, वैदिकश्च शब्दः प्रमाणं भवतीति लौकिक-वैदिकविभागः प्रसिद्ध एवाङ्गीकार्य इति ।

४–३ शाब्दकारणविचारः

४-३-१ न्यायसिद्धान्तः— शाब्दबोधे कानिचित् कारणानि दार्शनिकैः व्युत्पादितानि । यद्यप्यत्र लक्षणादिषु जागर्ति मतभेदः, अथापि स्थूलरूपेण कानिचित् कारणानि आवश्यकानीत्यत्र न केषामपि विप्रतिपत्तिः । न्यायमतानुरोधं आसत्तियोग्यता आकांक्षा-तात्पर्यज्ञानानां शाब्दबोधे कारणत्वमङ्गीक्रियते । ऐदम्प्राथम्येन टीकाकारः वाचस्पतिमिश्रः आकांक्षा-योग्यता-आसत्तिरूपाणि शाब्दकारणानि शब्दतः कीर्तयामास[1] । ततः परिशुद्धिकारः उदयनाचार्यः आकांक्षा-योग्यता-आसत्तिरूपाणि कारणानीति परिशुद्धौ[2], न्यायकुसुमांजलौ च न्यरूरुपत्[3] ।

---

1. तस्मात् पदानि कृतसङ्केतानि स्वार्थान् स्मारयन्ति, आकांक्षा–योग्यता–आसत्तिसध्रीचीनानि अदृष्टपूर्वं वाक्यार्थं बोधयन्ति । न संगतिग्रहणमपि प्रतीक्षन्त इति दूरे अनुमानाद् भवन्ति । [ता. टी. ३७२]

2. आकांक्षा - योग्यता - आसत्तिमत्कदम्बकं वाक्यम् [परि. ३७३]

3. अनैकान्तः परिच्छेदे सम्भवे च न निश्चयः ।
आकांक्षा सत्तया हेतुः योग्यासत्तिरबन्धना ।। [न्या. कु. ३–१३]

४-३·१-१ आकांक्षा — न्यायसिद्धान्ते विलसन्ति बह्व्यः विप्रतिपत्तयः तावदाकांक्षाविषये। तत्र न्यायकुसुमाञ्जलिकार उदयनाचार्यः आकांक्षाविचारं कुर्वन् त्रिचतुराणि लक्षणान्युपपाद्य दूषयामास। तथा हि - विशेषणविशेष्यभाव एव आकांक्षेति न वक्तुं शक्यते। संसर्गस्वभावस्य तस्य साध्यत्वात्। नच तद्योग्यता आकांक्षा। तस्याः योग्यतयैव गतार्थत्वात्। नह्यविनाभावः आकांक्षा। 'नीलं सरोजम्' इत्यादिस्थले अविनाभावाभावेऽपि शाब्दबोधोदयात्। नच तत्र विशेषाक्षिप्तसामान्ययोरस्ति अविनाभाव इति शाब्दबोधोत्पत्तिप्रसंग इति वाच्यम्। 'अहो! विमलं जलं नद्याः, कच्छे महिषश्चरति' इति वाक्यद्वयं एकं वाक्यं प्रसज्येत।

अस्तु तर्हि प्रतिपत्तुर्जिज्ञासैव आकांक्षा। मैवम्। 'पटो भवति' इत्यादौ शुक्लादिजिज्ञासादशायां 'रक्तः पटो भवति' इत्येकदेशवत् शश्वत् वाक्यस्यापर्यवसानं प्रसज्येत (न्या. कु. ३३१–३४१) इति सुबहु विचार्यान्ते आकांक्षास्वरूपमेवमभ्यवर्णि। जिज्ञासायोग्यतैव आकांक्षा[1]। अर्थात् श्रोतरि तदुच्चारणजन्यसंसर्गाविगमप्रागभाव आकांक्षेत्युक्तं भवति।

मणिकारस्तु यस्य पदस्य यदभावप्रयुक्तस्वार्थान्वयाननुभावकत्वं तस्य पदस्य तदननुभावकत्वमेव आकांक्षा[2]। नहि

---

1. आकांक्षापदार्थस्तर्हि कः? जिज्ञासां प्रति योग्यता। सा च स्मारिततदाक्षिप्तयोः अविनाभावे सति श्रोतरि तदुत्पाद्यसंसर्गाविगमप्रागभावः [न्या. कु. ३४१]
2. अभिधानापर्यवसानमाकांक्षा। यस्य येन विना स्वार्थान्वयाननुभावकत्वं तस्य तदेवापर्यवसानम्। अन्वयाननुभावकत्वं च अन्वयानुभवप्रागभावः। अत एव जनितान्वयबोधं पदमनाकांक्षं तदा प्रागभावाभावात्। [त. ता. ७]

समभिव्याहृतपदार्थजिज्ञासा आकांक्षा भवितुमर्हति । शाब्दज्ञाने कदाचित् तदिष्टसाधनतावबोधरहितस्यापि शाब्दबोधदर्शनेन व्यतिरेकव्यभिचारप्रसंगः ।

विश्वनाथन्यायपञ्चाननः आकांक्षामित्थमलिलक्षत् - यथा - समभिव्याहृतपदनिष्ठशाब्दबोधजनकत्वाभावः यत्पदाभावप्रयुक्तः सः समभिव्याहृतपदार्थनिष्ठतत्पदनिरूपिता आकांक्षेति[1] । यथा - कारकपदं क्रियापदं विना अन्वयबोधं न जनयतीति तस्य तेन सहाकांक्षा । 'घटः कर्मत्वं आनयनं कृतिः' इत्यत्र उक्तपूर्वाकांक्षाविरहात् न शाब्दबोधः । आकांक्षाज्ञानं शाब्दबोधे हेतुः ।

अन्नंभट्टस्तु यस्य पदस्य यत्पदान्तराभावेन अन्वयः न जायते तस्य तेन सहाकांक्षा[2] । एतद्रहितं वाक्यं न प्रमाणम् । यथा 'गौरश्वः पुरुषो हस्तीति' । "पदस्यान्वयाविरोधित्वमाकांक्षा" (प. र. मा. १६) इति पदार्थरत्नमालायां रघुनाथः अभिदधे ।

४-३-१-२ योग्यता — तत्वचिन्तामणिकारः गंगेशोपाध्यायः योग्यतामेवं अलिलक्षत् । यथा - "एकपदार्थसंसर्गे अपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वाभावो वा, एक-

---

1. यत्पदेन विना यस्याननुभावकता भवेत् ।
आकांक्षा ....॥
येन पदेन विना यत्पदस्यान्वयाननुभावकत्वं तेन पदेन सह तस्य आकांक्षेत्यर्थः [मुक्ता. ६३८]

2. पदस्य पदान्तरव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वमाकांक्षा । [त. स. ५२]

पदार्थसंसर्गे अपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मशून्यत्वं वा योग्यता" (त. ता. ३५–३६) इति । शंकरमिश्रस्तु वैशेषिकसूत्रोपस्कारे या कापि योग्यता अस्तु, तज्ज्ञानं शाब्दबोधे हेतुरिति बहूनि योग्यतालक्षणानि उपस्थापयामास[1] ।

विश्वनाथेन तु प्रकृतवाक्यघटकैकपदार्थे प्रकृतवाक्यघटकापरपदार्थस्य प्रयोक्तृतात्पर्यविषयः सम्बन्धः योग्यतेति तल्लक्षणमभ्यधायि[2] । तद्विरहात् 'वह्निना सिञ्चति' इति वाक्यं न प्रमाणम् । अन्नंभट्टस्तु - 'अर्थाबाधो योग्यता' (त. स. ५२) इति योग्यतालक्षणमभिदधे । एवं च योग्यताज्ञानं शाब्दबोधे कारणमिति नैयायिकानां सिद्धान्तः ।

४-३-१-३ आसत्तिः — आसत्तिः सन्निधिरित्यनर्थान्तरम् । आसत्तिश्चाव्यवधानेनान्वयप्रतियोग्युपस्थितिः । सा च स्मृतिः नानुभव इति मणिकारः[3] । अव्यवधानेन स्मरणरूपा आसत्तिरिति उपस्कारे शंकरमिश्रः प्रत्यपीपदत् (वै. उ. २२३) । 'यत्पदार्थेन यत्पदार्थस्य अन्वयः अपेक्षितः तयोरव्यवधानेनोपस्थितिः' (मुक्ता. ४४) इति आसत्तिं अलिलक्षत् विश्व-

---

1. अनन्वयनिश्चयविरहो वा, बाधकप्रमाणाभावो वा, सजातीये दर्शनं वा, इतरपदार्थसंसर्गेऽपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वं वा योग्यता अस्तु । तद् ज्ञानमावश्यकम् [वै. उ. २२२-२३]

2. पदार्थे तत्र तद्वत्ता योग्यता परिकीर्तिता ।
एकपदार्थे अपरपदार्थस्य सम्बन्धः योग्यतेत्यर्थः । [मुक्ता. ६३२]

3. अव्यवधानेन पदार्थस्मृतिः । [त. ता. २४]

नाथः[1]। एतदभावे च न शाब्दबोधः। यथा - गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेन इत्यादिवाक्येषु न शाब्दबोधः।

अन्नंभट्टेन त्वियं सन्निधिरित्येवोक्ता। विना विलम्बं पदार्थोपस्थितिः सन्निधिरिति तेनावोचि[2]। 'गा....आनय' इत्यादिपदानि भिन्नप्रहरयोः असहोच्चरितानि न शाब्दबोधजनकानि सान्निध्याभावात्। इयमप्यासत्तिः ज्ञाता सती शाब्दबोधे समुपयुज्यते। 'पदानां आनन्तर्यमासत्तिः' (प. र. मा. १६) इति पदार्थरत्नमालायां रघुनाथेनापि आसत्तिलक्षणमभ्यधायि।

४-३-१-४ तात्पर्यम्—प्राचीनैः नैयायिकैः शाब्दबोधकारणतया तात्पर्यं नाभ्युपगतम्। 'वक्तुरिच्छैव तात्पर्य'मित्युच्यते। यदि तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबोधकारणत्वं नाभ्युपेयते तर्हि 'सैन्धवमानय' इत्यादिस्थले क्वचिदश्वस्य अन्यत्र लवणस्य च बोधः नोपपद्येत। नच प्रकरणादीनां तात्पर्यग्राहकाणामेव कारणत्वमस्तु इति वाच्यम्। तेषामननुगमात्। यदि तेषां तात्पर्यज्ञानजनकत्वेन अनुगमस्तर्हि लाघवात् तात्पर्यज्ञानमेव कारणमुच्यताम्। अतः अस्ति तात्पर्यम्[3]।

अन्नंभट्टस्तु यद्यपि साक्षात्तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधे कारणमिति आकांक्षादिभिस्सहात्र नाङ्गीकरोति, तथापि शब्दखण्डप्रारम्भे स्वदीपिकायां स्पष्टं तस्य शाब्दबोधकारणत्वं अभ्युप-

---

1. .....सन्निधानं तु पदस्यासत्तिरिष्यते। [कारि. ८२]
2. पदानां अविलम्बेनोच्चारणं सन्निधिः [त. स. ५२]
3. वक्तुरिच्छा तु तात्पर्यं परिकीर्तितम्। [कारि. ८४]

गच्छति । यथा - "तत्प्रतीतीच्छया उच्चरितत्वं तात्पर्यम् । तात्पर्यज्ञानं च वाक्यार्थज्ञाने हेतुः" (त. स. ५१) इति । अस्य पदार्थसंग्रहणचातुरी निरतिशया अद्वितीया नैकविधेति तद्ग्रन्थदर्शनेनास्माभिरनुभूयते[1] ।

४-३-२ भाट्टसिद्धान्तः—भाट्टमतानुरोधं पदार्थैः वाक्यार्थे जननीये आकांक्षा-योग्यता-आसत्ति-तात्पर्यज्ञानानि सहकारीणि आवश्यकानीत्युच्यते[2] ।

४–३-२-१ आकांक्षा— अथ पदार्थानां परस्परजिज्ञासाविषयत्वयोग्यत्वामाकांक्षा[3] । क्रियाश्रवणे कारकस्य, कारणश्रवणे क्रियायाः, करणश्रवणे इतिकर्तव्यतायाश्च जिज्ञासाविषयत्वात् । इयं च आकांक्षा लौकिकेषु वैदिकेषु च वाक्येषु समाना भवति । यथा - 'गामानय' 'समिधो यजति' दर्शपूर्णमासाभ्यां स्वर्गकामो यजेत' इत्यादिवाक्येषु तस्याः समुपलम्भात् (भा. चि. ५०) ।

---

1. रघुनाथाचार्य, एस्. बि. "अन्नंभट्टः," J. G. J. K. S. V. Vol. XXVIII, 3–4, P. 203-208, Allahabad, 1972.
2. अत्राकांक्षा च योग्यत्वं संन्निधिश्चेति तत्त्रयम् ।
   वाक्यार्थावगमे सर्वैः कारणत्वेन कल्प्यते ।। [मा. मे. ९९]
   सन्निध्यपेक्षायोग्यत्वैः उपलक्षणलाभतः ।
   आनन्त्येऽप्यन्वितानां स्यात्सम्बन्धग्रहणं मम ।।
   आकांक्षितं, संनिहितं, योग्यत्वं च यदर्थान्तरं तेनान्वितं स्वार्थमभिदधति पदानीति [न्या. र. ८४]
3. गौरश्वः पुरुषो हस्तीत्याकांक्षारहितेष्विह ।
   अन्वयादर्शनात्तावदाकांक्षा परिगृह्यते ।। [मा. मे. ९८]

गागाभट्टेन भाट्टचिन्तामणावस्याः लक्षणमेवमुपनिबद्धम्। यथा - 'आकांक्षा च पदनिष्ठा तत्पदव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयाननुभावकत्वरूपा" (भा. चि. ५०) इति। यथा च - "अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यताम्' इत्यत्र राजपदस्य पुत्रेण सह अन्वयबोधमुपगतस्य नास्ति पुनः पुरुषसाकांक्षत्वम्। एवमेव वाक्यैकवाक्यतास्थले - "तद्व्यतिरेकप्रयुक्तकार्याजनकत्वमाकांक्षा" इति आकांक्षा अभ्युपगता। तथैव अर्थवादविधिवाक्ययोः एवमाकांक्षाभवति - "अन्यतरव्यतिरेकप्रयुक्तप्रवृत्त्यजनकत्वं" इति (त. सि. र. ६५)।

४-३-२-२ योग्यता— योग्यता नाम तात्पर्यविषयसंसर्गाबाधः। 'वह्निना सिञ्चति' इत्यादिवाक्येषु तादृशसंसर्गः नास्तीति न तत्रयोग्यताज्ञानमुत्पत्तुमर्हति (त. र. ६५)।

गागाभट्टः अन्वयप्रयोजकधर्मवत्त्वं योग्यतेति तल्लक्षणं निर्वक्ति। 'पयसा सिञ्चति' इत्यत्र सेचनरूपक्रियान्वयप्रयोजकस्य जलत्वरूपधर्मस्य सत्वात् योग्यता अस्तीत्युच्यते। किन्तु 'वह्निना सिञ्चति' इत्यत्र पूर्वोक्तधर्मस्य अनुपलम्भात् तत्र न योग्यतेति (भा. चि. ५०-५१)।

भाट्टचिन्तामणौ केषांचिन्मतत्वेन योग्यतालक्षणमेवं प्रत्यपादि - "बाधाभावो योग्यता" इति[1]। तत्रैव अन्यल्लक्षणमेवं प्रतिपादितम्। यथा - "एकपदार्थतावच्छेदके तात्पर्यविषया-

---

1. अग्निना सिञ्चतीत्यादावयोग्यानामनन्वयात्।
योग्यतापि परिग्राह्या संनिधिस्त्वथ कथ्यते। [मा. मे. ९९]

परपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वाभावो वा योग्यता" (भा. चि. ५१) इति। इयं च योग्यता न स्वरूपसती हेतुः शाब्दबोधे। किन्तु तद् ज्ञानं हेतुः। तच्च ज्ञानं संशय-निश्चयसाधारणम्।

गागाभट्टेनैव पुनः भाट्टचिन्तामणौ शाब्दबोधे योग्यताज्ञानं न कारणम्। किन्तु अयोग्यतानिश्चयः प्रतिबन्धकः, तदभावः कारणमिति निरूपितम्[1]।

आलङ्कारिकैः शाब्दबोधे, योग्यताज्ञानस्य अयोग्यतानिश्चयस्य वा प्रतिबन्धकत्वं नाभ्युपगम्यते। 'चन्द्रो मुखम्' इत्यादिरूपकस्थले बोधोपगमात्। "एष वन्ध्यासुतो याति खपुष्पधृतशेखरः।" इत्यादिश्लोकार्थशाब्दबोधेन चमत्कारानुभवाच्च इत्यन्यदेतत्।

४-३-२-३ आसत्तिः— विना व्यवधानं पदजन्यपदार्थोऽपस्थितिरासत्तिः। पदार्थाश्रवणदशायां 'द्वारम्' इत्यादौ 'पिधेहि' इति पदाध्याहारानन्तरमेव पदार्थोपस्थितिः[2]। अव्यधानेन अन्वयप्रतियोग्युपस्थितिः आसत्तिरिति गागाभट्टः भाट्टचिन्तामणाववादीत् (भा.चि.५१)। अव्यवधानं च प्रकृतान्वयबोधा-

---

1. वस्तुतस्तु न योग्यताज्ञानस्य कारणता। किन्तु वह्निना सिञ्चेदित्यादौ बोधादर्शनेन अयोग्यतानिश्चयः प्रतिबन्धकः। सा चानुमित्यादिसाधारण्येनैव क्लृप्तप्रतिबन्धकीभूतबाधज्ञानत्वादिनैव शाब्दबोधेऽपि प्रतिबन्धकम्।..... अयोग्यतानिश्चयः प्रतिबन्धकः। तदभावः कारणमित्याहुः [भा. चि. ५१]

2. शब्दस्यैवान्वयार्हत्वात् द्वारमाव्रियतामिति।
शब्दाध्याहार एव स्यात् इत्येवं मादृशां मतम्॥ (श्लो. वा. त. सि. २-६५)

ननुकूलक्षणेन। यथा - "गिरिर्भुक्तमग्निमान् देवदत्तेन" इत्यादिवाक्ये नासत्तिः। नच श्लोकादिषु मास्तु शाब्दबोधः आसत्तिविरहात् इति वाच्यम्। तत्र आसत्तिभ्रमेणैव शाब्दबोधोदयस्येष्टत्वात्।

भाट्टसारानुरोधमियं आसत्तिरुच्यते। यथा - पदजन्यपदार्थोपस्थितिरासक्तिरिति[1]। शब्दध्याहारवादिभिः भाट्टैः पदार्थोपस्थितेः प्राक् अवश्यं पदोपस्थितिः कल्पनीया। अतोऽत्र उपरितनलक्षणे पदजन्येत्युक्तम्।

मानमेयोदयकारः नारायणः आसत्तिं, आसक्तिं वा न निर्दिशति। किन्तु तत्स्थाने सन्निधिमुपपादयति[2]।

४-३-२-४ **तात्पर्यज्ञानम्** — तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दबोधकारणतायां विप्रतिपद्यन्ते वादिनः। भाट्टैरपि सर्वैस्तात्पर्यज्ञानं शाब्दबोधे हेतुरिति नाभ्युपगम्यते। मानमेयोदयकर्ता नारायणेन आकांक्षा - योग्यतासन्निधय एव शाब्दकारणसामग्रीत्वेन

---

1. मानान्तरोपस्थितपदार्थानां अन्वयबोधविरहात् पदजन्येति। अत एव द्वारमित्यादौ पिधेहीति पदाध्याहारः। एवं इषे त्वेत्यादौ छिनद्मीति पदाध्याहारः [भा. सा. ५]।

2. शब्दैः सन्निहितत्वेन बोधितत्वं हि पदार्थानां सन्निधिरुच्यते। अतः सन्निहितत्वाभावात् शब्दबोधितत्वाभावाच्च द्वेधा संनिध्याभावो भवति। तत्र भिन्नकालोच्चरितयोः'गां आनय' इति पदयोः संन्निहितत्वाभावात् अनन्वयः। 'गां बधान' इत्यत्र बन्धनापेक्षस्य दृश्यमानस्य अश्वस्य शब्दबोधितत्वाभावादेवानन्वयः [मा. मे. ९९-१००]।

तत्प्रतीतीच्छया वक्त्रा अनुसंहितत्वमेव तात्पर्यम् । पदार्थ-संसर्गोभयतात्पर्यनिश्चयं विना नोत्पद्यते शाब्दबोध इति तस्य तत्कारणत्वमनपलपनीयमिति तदभिप्रायः (भा. चि. ५२)। न च वाच्यम्, अस्तु प्रकरणादिकमेव तत्तच्छाब्दबोधे कारणम् । कृतं तात्पर्यज्ञानेनेति । अननुगतप्रकरणादिज्ञानानां हेतुतायां गौरवप्रसङ्गात् ।

अन्ये च लाक्षणिकनानार्थस्थलीयशाब्दबोध एव तात्पर्य-ज्ञानं कारणं, नतु शाब्दबोधमात्रे । गौरवादिति वदन्ति । भाट्ट-सारकर्ता श्रीकृष्णताताचार्यस्तु तात्पर्यज्ञानमपि शाब्दबोधकारण-मिति अभ्युपगच्छति[2] ।

४–३·३ प्राभाकरसिद्धान्तः— प्राभाकरमीमांसकैः आकांक्षा-सन्निधियोग्यताख्यानि शाब्दकारणानि अभ्युपगतानि । तत्स्व-रूपनिरूपणे चैतेषा सरणिः इतरदर्शनेभ्यस्तरां भिद्यते ।

४–३-३-१ आकांक्षा— प्राभाकरमते प्रतिपत्तुर्जिज्ञासैव आकांक्षेत्यभिधीयते । सा च अभिधानापर्यवसानात्, अभिहिता-र्थापर्यवसानाद्वा पदार्थान्तरे जायमाना आकांक्षेत्यभिधीयत इति शालिकानाथः प्रत्यपीपदत्[3] तेनैवं न्यरूपि तल्लक्षणम् -

"अभिधानावसाना हि जिज्ञासार्थाच्च जायते ।

---

1. अत्राकांक्षा च योग्यत्वं सन्निधिश्चेति तत्त्रयम् ।
   वाक्यार्थावगमे सर्वैः कारणत्वेन कल्प्यते ।। [भा. मे. ९९]
2. आकांक्षा-योग्यताज्ञानं-आसक्तिः - तात्पर्यज्ञानं चेति चत्वारि सहकारिकार-णानि [भा. स. ५] ।
3. अभिधानापर्यवसानं, अभिधेयापर्यवसानञ्च जिज्ञासोदये निबन्धनम्[प्र.प.३८६]

प्रयोजनावसानाच्च पदार्थे सा निवर्तते ।।" (प्र. प. टी. ३८६) इति । अस्याः स्वरूपं एवमेव सङ्गृहीतं प्रकरणपञ्चिकायामेवम्[1] । तन्त्ररहस्येऽपि रामानुजाचार्येण अभिधानापर्यवसानं अभिधेयापर्यवासनं चेति द्विविधं निबन्धनं एवमेवोपन्यस्तम् आकांक्षायाः[2] ।

सा च आकांक्षा द्विविधा - उत्थापिताकांक्षा, स्वारसिकाकांक्षाभेदेन (त. र. ३०) । तत्र अभिधेयापर्यवसाननिबन्धना उत्थापिताकांक्षा । अभिधानापर्यवसाननिबन्धना स्वारसिकाकांक्षा । यत्र अनेकपदप्रयोगें अभिहितः अर्थः नैव पर्यवस्यति तत्र उत्थापिताकांक्षा भवति । यथा - "दिवा अभुञ्जानः देवदत्तः पीनः" इति तत्र रात्रिभोजनजिज्ञासा समुदेति । ततः 'रात्रौ भुंक्ते' इत्यनेन अन्विताभिधानमुपपद्यते ।

इयं च स्वारसिकाकांक्षा यत्र 'द्वारम्' इत्येकपदप्रयोगे तत्सम्बन्ध्यनुवादेन अन्विताभिधानस्य अपर्यवसानात् प्रतियोगिजिज्ञासा समुत्पद्यते । ततः 'संव्रियताम्' इत्यनेन अन्विताभिधानमुच्यते । इयान् विशेषः यत् - उत्थापिताकांक्षायां अभिधेयापर्यवसाननिबन्धनायां सन्निधिवशात् आकांक्षा कल्प्यते । स्वारसिकाकांक्षायां अभिधानापर्यवसाननिबन्धनायां आकांक्षावशात् सन्निधिरिति[3] ।

---

1. अन्वितस्याभिधानार्थं उक्तार्थघटनाय वा ।
   प्रतियोगिनि जिज्ञासा या साऽऽकांक्षेति गीयते ।। [प्र. प. ३८८]
2. अतः अन्यदेव निबन्धनम् । अभिधानापर्यवसानं अभिधेयापर्यवसानं च ।।
   [त. र. ३०]
3. परिपूर्णेन योग्यस्य समीपस्याप्यनन्वयः ।
   व्युत्पत्तौ तेन शब्दानां आकांक्षाप्युपलक्षणम् ।।
   जिज्ञासा जायते बोद्धुः सम्बन्धिषु यथा यथा ।
   तथा तथैव शब्दानां अन्वितार्थाभिधायिका ।। [प्र. प. ३८८-८९]

ननु 'गामानय शुक्लां दण्डेन', 'रक्तः पटो भवति' इत्यादिषु वाक्येषु शुक्ल-रक्तपदाभ्यां कथं नामान्विताभिधानं स्यात्? ताभ्यामन्तरापि वाक्यपर्यवसानस्य सम्भवादिति चेत् - मैवम्। तयोः पदयोः अप्रयोग एव तदुपपत्तेः। प्रयोगे तु समभिव्याहृतसर्वपदानां सम्भूयकारित्वमिति व्युत्पत्तिबलात् एकवाक्यतापत्त्या तद्विषयामाकांक्षां उत्थाप्यैव ताभ्यां अन्विताभिधानं वक्तव्यम्। अत एवोक्तं शाबरभाष्येऽपि यथा - 'भवति तु रक्तं प्रत्याकांक्षा' (शा. भा. १-२-१७) इति।

ननु संनिधि-योग्यते एव शाब्दकारणे स्याताम्, कृतमाकांक्षयेति चेन्न। सन्निधि-योग्यतासद्भावेऽपि आकांक्षाविरहेण अन्वयानुपपत्तेः। यथा - 'अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोऽपसार्यताम्' इति वाक्ये पुत्रापसर्पणनिराकांक्षयोः राजपुरुषयोः न परस्परं अन्वय उपपद्यते। आकांक्षायां सत्यां तु वाक्यार्थप्रतिपत्तेः न्यायसापेक्षतया नित्यसापेक्षत्वेन पुत्रेणैव राज्ञः सम्बन्धः, तत्सम्बन्धाकांक्षारहितेन पुरुषेण सह नेति वक्तुं शक्यते। अतः आकांक्षा अवश्यमभ्युपगन्तव्या (प्र. प. ३८८)।

सा च आकांक्षा प्रतियोगिषु सकलेषु नैकदा समुपजायते। किन्तु कारणोपनिपातक्रमानुरोधम्। स च क्रमः प्रथमं विषयाकांक्षा, ततः नियोज्याकांक्षा, पश्चात् करणाकांक्षा, ततः परं तज्जनकपदार्थाकांक्षेति। तदुक्तं प्रकरणपञ्चिकायां शालिकानाथेन। यथा -

"प्रतियोगिषु सर्वेषु नाऽऽकांक्षोदेति तत्क्षणात् ।
कारणोपनिपातानुपूर्व्येण तु यथायथम् ॥" (प्र. प. ३८८) इति ।

४--३-३-२ सन्निधिः— यस्यार्थस्य श्रवणानन्तरं आकांक्षा-योग्यताभ्यां अर्थान्तरे बुद्धिपरिवृत्तिः स सन्निधिरित्युच्यते (प्र. प. ३८९) । स च न केवलं शब्दमूलकः अध्याहृतेनापि अन्विताभिधानस्य सम्भवात् । न च शब्द एवाध्याहृतोऽस्तु, स एव अर्थमुपस्थापयतीति वाच्यम् । अन्विताभिधानानुपपत्तिनिबन्धनो हि अध्याहारः । योग्यप्रतियोग्यर्थोपस्थित्यैव सा अनुपपत्तिः उपशान्तेति शब्दकल्पनाजल्पानवकाशः[1] । अतः नैतेषां भाट्टानामिव न शब्दकृत एव सन्निधिः किन्तु अध्याहृतेन अर्थेनापि सः । अत एवैते अर्थाध्याहारवादिनः इत्यभिधीयन्ते । अयं च सन्निधिः आकांक्षावत् क्रमेण तावद् भवति[2] ।

४--३-३-३ योग्यता— योग्यता खलु सम्बन्धार्हता । सा च लोकप्रमाणसिद्धा । यस्य वा लोकेन योग्यत्वं सुनिश्चितं तस्यैव अन्वयः । यस्य योग्यता न निश्चिता न तस्य । यथा - 'वह्निना सिञ्चति' इत्यत्र वह्निसेकयोः सम्बन्धः लोकप्रमाणबाधितः । अतः सेचनयोग्यता वह्नेः नास्तीति वक्तव्यम् ।

---

1. संनिधिः शब्दजन्मैव व्युत्पत्तौ नोपलक्षणम् ।
अध्याहृतेनाप्यर्थेन लोके सम्बन्धदर्शनात् ॥ [प्र. प. ३९०]

2. सहसैव न सर्वेषां संनिधिः प्रतियोगिनाम् ।
संनिधापकसामग्री क्रमेण क्रमवानसौ ॥
यथा यथा संनिधानं जायते प्रतियोगिनाम् ।
तथा तथा क्रमेणैव शब्दैरन्वितबोधनम् ॥ [प्र. प. ३९०]

वेदे च सन्निहितस्याप्ययोग्यस्य प्रकरणवशादुत्कर्षः सञ्जायते । यदि तथा लोके तर्हि निग्रहस्थानप्रसङ्गः (त. र. ३१) । सामान्यतः योग्यताविनिश्चयः विशेषान्वयज्ञाने हेतुर्भवति । लौकिककार्यसम्बन्धयोग्यं वस्तु वेदेऽपि तथा भवितुमर्हतीति निश्चप्रचम्[1] । एवं शाब्दकारणानि प्राभाकरैः अङ्गीकृतानि - आकांक्षा-सन्निधियोग्यताख्यानि त्रीणि व्युत्पादितानि ।

४--३-४ **समीक्षणम्** — शाब्दबोधकारणविषये मतत्रये समस्ति महान् भेदः । तथा हि - नैयायिकाः आकांक्षा-योग्यता-आसत्ति-तात्पर्यज्ञानानि शाब्दबोधे कारणनीति भावयन्ति । तत्र आसत्तिः सन्निधिरित्यनर्थान्तरम् । प्राचीनैः नैयायिकैः तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दकारणता नाभ्युपगता । नव्यैस्तु तदपि शाब्दकारणमिति निश्चितम् ।

भाट्टैरपि आकांक्षा-योग्यता-आसत्ति-तात्पर्यज्ञानानि शाब्दकारणानीत्यभ्युपगतानि । तत्र भाट्टसारकर्ता आसत्तिस्थाने आसक्तिमुपस्थापयति । मानमेयोदयकारः सन्निधिरित्येव तां व्यवहरति ।

प्राभाकरास्तु आकांक्षा-सन्निधि योग्यतानामेव शाब्दबोधकारणत्वमङ्गीकुर्वन्ति । तात्पर्यज्ञानं न तैः स्वीकृतम् । सन्निधिस्थाने न तैरासत्तिपदं प्रयुज्यते । एवं च पदविषयकभेदे साम्ये च सत्यपि स्थूलरूपेण आकांक्षा योग्यता-सन्निधयः शाब्दकारणा-

---

1. सामान्येनैव योग्यत्वं लोके यदवधारितम् ।
तदन्विताभिधानस्य व्युत्पत्तावुपलक्षणम् ॥ [प्र. प. ३९१]

नीत्यत्र न केषांचन विप्रतिपत्तिः । नैयायिकैः, भाट्टैश्च तात्पर्यज्ञानस्यापि शाब्दकारणता अङ्गीकृता । न प्राभाकरैः तदङ्गीकृतमिति भेदः । तात्पर्यज्ञानस्यापि शाब्दकारणताङ्गीकारे नैयायिकमतं भाट्टैः परिगृहीतं प्राभाकरैश्च परित्यक्तम् ।

४--३-४-१ **आकांक्षा**— नैयायिकमते यस्य पदस्य यदभावप्रयुक्तस्वार्थान्वयाननुभावकत्वं तस्य पदस्य तदनुभावकत्वमेवाकांक्षा । भाट्टमते - पदनिष्ठा तत्पदनिष्ठव्यतिरेकप्रयुक्तान्वयननुभावकत्वरूपा आकांक्षा । प्राभाकरमते - अभिधानापर्यवसानात्, अभिहितार्थापर्यवसानाद्वा पदार्थान्तरे जायमाना प्रतिपत्तिः जिज्ञासा आकांक्षा । अत्र नैयायिकमतं भाट्टैः स्वीकृतम् । किन्तु प्राभाकरैः तत्परित्यज्य अन्यथा आकांक्षा व्युत्पादिता ।

४--३-४-२ **योग्यता**— नैयायिकमते - एकपदार्थसंसर्गे अपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगित्वप्रमाविशेष्यत्वाभावो वा, एकपदार्थसंसर्गे अपरपदार्थनिष्ठात्यन्ताभावप्रतियोगितावच्छेदकधर्मशून्यत्वं वा योग्यता । भाट्टमते - "तात्पर्यविषयसंसर्गाबाधः योग्यता' । प्राभाकरमते - 'संबन्धार्हता योग्यता' ।

एवं प्रतिमतं बहूनि लक्षणानि योग्यतायाः विषये समुपलभ्यन्ते । एषु सर्वेष्वपि लक्षणेषु नैयायिकग्रन्थप्रभावः मीमांसकग्रन्थेषु भूयान् दरीदृश्यते । भाट्टचिन्तामणिकारः सर्वत्रापि मणिकारपद्धतिमेव लक्षणपरिष्कारादिषु अनुसरति ।

४-३-४-३ **आसत्तिः**—न्यायमते - अव्यवधानेन अन्वयप्रतियोग्युपस्थितिः आसत्तिः । भाट्टमते - "विना व्यवधानं पदजन्य-

पदार्थोपस्थितिः आसत्तिः' । प्राभाकरमते - 'यस्यार्थस्य श्रवणानन्तरं आकांक्षा-योग्यताभ्यां अर्थान्तरे बुद्धिपरिवृत्तिः स सन्निधिः ।'

अत्र नैयायिकमतानुरोधी भाट्टपक्षः । प्राभाकराणां तु पन्था अन्यादृशः । नैयायिकमतं अथवा भाट्टमतं नानुसरन्ति प्राभाकराः प्रकृत इति भावः ।

४-३-४-४ तात्पर्यम्—नैयायिकमते–'वक्तुरिच्छैव तात्पर्यम्' । वेदविषये वक्तुरभावात् कथं तत्र तात्पर्यकल्पनं घटते? इति चेत्मैवम् । तदर्थं तत्रेश्वरस्य कल्प्यमानत्वात्[1] । तत्र नाध्यापकतात्पर्यज्ञानं कल्पयितुं शक्यते । सृष्टयारम्भे तदसंभवात् । एवमेव शुकवाक्येऽपि ईश्वरीयतात्पर्यज्ञानस्य कारणत्वम् । विसंवादिशुकवाक्ये 'वह्निना सिञ्चति' इत्यादौ ईश्वरीयेच्छायाः विसंवादित्वापत्त्या तस्य सत्यसंकल्पत्वक्षतिप्रसङ्गात्, शिक्षयितुः तात्पर्यज्ञानमेव तत्र कारणतया स्वीक्रियत इति तात्पर्यज्ञानांगीकारे न काऽप्यनुपपत्तिः[2] ।

भाट्टमते - न सर्वैः तात्पर्यज्ञानस्य कारणत्वमभ्युपेयते । गागाभट्टस्तु - तत्प्रतीतीच्छया वक्त्रा अनुसंहितत्वमेव तात्पर्यम् इत्यभ्युपगच्छति । प्राभाकरमते - तात्पर्यज्ञानस्य शाब्दकारणत्वं नाभ्युपगम्यते ।

---

1. तद्वचनादाम्नायस्य प्रामाण्यम् । [वै. द. १-१-३]
2. इत्थं च वेदस्थलेऽपि तात्पर्यज्ञानार्थमीश्वरः कल्प्यते । न च तत्र अध्यापकतात्पर्यज्ञानं कारणमिति वाच्यम् । सर्गादावध्यापकाभावात् । .... इत्थं च शुकवाक्येऽपि ईश्वरीयतात्पर्यज्ञानं कारणम् । विसंवादिशुकवाक्ये तु शिक्षयितुरेव तात्पर्यज्ञानं कारणम् [मुक्ता. ४८]

अत्र सर्वथा नैयायिकमतमेव भाट्टैरूरीक्रियते । तात्पर्यस्य शाब्दकारणताङ्गीकारे, आकांक्षा-योग्यता-सन्निधीनां लक्षणपरिष्कारे च नैयायिकमतमेव भाट्टैः स्वीकृतम् । प्राभाकरास्तु किञ्चिदिव विप्रतिपद्यन्ते । सादृश्यदृष्ट्या परिशीलने क्रियमाणे नैयायिकमतमेव अन्यमतापेक्षया साध्विति प्रतिभाति । विस्तरभिया नात्र युक्तिप्रदर्शनादिकं तन्यते । न्यायसिद्धान्तप्रदर्शनावसरे प्रागेव तत्तच्छाब्दकारणानां आवश्यकतायाः सोपष्टम्भं प्रतिपादितत्वात् ।

४-४ शब्दार्थसंबन्धमिचारः

४-४-१ न्यायसिद्धान्तः— लोके हि बहुभिः शब्दैः बहवः अर्थाः बोध्यन्ते । अपि नाम एतेषां शब्दानां तद्बोध्यानामर्थानां च अस्ति कश्चन सम्बन्धः उत नेति संशयः । यद्यस्ति तर्हि किं रूपोऽयम् ? किं नित्यः उत अनित्य इति च विचिकित्सा । तत्र न्यायमतानुरोधं अस्ति शब्दार्थयोः सम्बन्धः । नायं व्याप्यव्यापकभावलक्षणः । पूरण-प्रदाह-पाटनानुपलब्धेः[1] । अयं प्राप्तिलक्षणः सम्बन्धः निषिद्धः । किन्तु अस्येदमिति षष्ठीविशिष्टस्य वाक्यस्यार्थविशेषः अनुज्ञातः । स्वर्गः अप्सरसः, उत्तराः, कुरवः, सप्तद्वीपाः, इत्यादिभिः शब्दैः ये अर्थाः प्रतिपद्यन्ते ते आप्तोपदेशसामर्थ्यादेव । न तु व्याप्यव्यापकभावः तत्र वक्तुं

---

1. पूरणप्रदाह पाटनानुपलब्धेश्च सम्बन्धाभावः । [न्या. द. २-१-५३]

शक्यते[1]। तत्र सामर्थ्यमित्यनेन आकांक्षा-योग्यतादि-कारण-सामग्री प्रतिपाद्यत इति वृत्तिकारः विश्वनाथपञ्चाननः[2]।

शब्दार्थयोः सम्बन्ध एव नास्तीति वक्तुं न शक्यते। यतः कश्चन शब्दः कञ्चिदेवार्थं बोधयति न सर्वः शब्दः सर्वमर्थमिति लोकानुभावत्[3]। अतः समयकारितः शब्दार्थसम्प्रत्यय इति अभ्युपगच्छामः। कोऽयं समयः? अभिधानाभिधेयनियमनियोगः। स च शक्तिग्रहाधीनः। न तु स्वाभाविकः। सामयिकः स उच्यते[4]। अत एव कार्यकारण - निमित्तनैमित्तिक-आश्रयाश्रयिभावादयः संबन्धाः न शब्दार्थयोरपि प्रतिषिद्धाः। शक्तिग्रहाधीनः अभिधानाभिधेयनियमरूपः सम्बन्धः अभ्युपगतः। शक्तिश्च नैसर्गिकी दीपादिना यथा रूपं प्रकाशयति तथा शब्दद्वारा अर्थं प्रकाशयति[5]। अतः नैयायिकमते समय एव सम्बन्धः।

स च समयः ईश्वरकल्पितः। स च वृद्धव्यवहारादिना अस्माभिः गृह्यते। तथा गृहीतशक्तिकेनैव शब्देनार्थः बोध्यते[6]।

---

1. आप्तोपदेशसामर्थ्यात् शब्दार्थसम्प्रत्ययः। [न्या. द. २-१-५२]
2. आप्तस्य भ्रमादिशून्यस्य य उपदेशः शब्दः, तत्र यत्सामर्थ्यं आकांक्षा योग्यतादिमत्त्वं ततः। [न्या. सू. वृ. १५३]
3. See CHATTERJEE, Satischandra, "Early Nyāya-Vaiśeṣika", *HPEW* Vol. I. pp. 219-230.
4. शब्दार्थव्यवस्थानात् अप्रतिषेधः।
   न, सामयिकत्वात् शब्दार्थसम्प्रत्ययस्य। [न्या. द. २-१-५४, ५५]
5. शक्तिस्तु नैसर्गिकी। यथा रूपप्रकाशिनी दीपादेः तथा शब्दस्य अर्थप्रतिपादने। [न्या. म. २४१]
6. अङ्गुल्यग्रेण निर्दिश्य किञ्चिदर्थं पुरः स्थितम्।
   व्युत्पादयन्तो दृश्यन्ते बालानस्मद्विधा अपि॥ [न्या. म. २४५-२४६]

मणिकारेण गङ्गेशोपाध्यायेन स च समय एव सङ्केत इत्युक्तः। "अस्माच्छब्दात् अयमर्थो बोद्धव्य इति ईश्वरेच्छारूपः सङ्केत एव शक्तिः। न त्वौत्पत्तिकः सम्बन्धः" (त. ता.२५५) इति।

गोकुलनाथोपाध्यायेन पदवाक्यरत्नाकरेऽपि शब्दार्थयोः सङ्केताख्यः सम्बन्धः अभ्युपागामि। स च द्विधा विभक्तश्च[1]। विश्वनाथस्तु शक्तिरेव पदेन सह पदार्थस्य सम्बन्ध इत्युवाच। स च 'अस्मात् शब्दात् अयमर्थो बोद्धव्य' इति ईश्वरेच्छारूप इति प्राचीनाः। तैः आधुनिकसङ्केतितेऽपि शब्दे ईश्वरेच्छा अङ्गीक्रियते। आधुनिकसङ्केतिते शक्तिरेव नास्तीति साम्प्रदायिकानां मतम्। शक्तिग्रहोऽयं व्याकरणादिभिर्भवति[2]।

अन्नंभट्टस्तु पदार्थस्मृत्यनुकूलः पदपदार्थयोर्मध्ये विद्यमानः सम्बन्धः शक्तिरूप इति कथयति। सा च सङ्केत एव, न तु

---

1. तादृशार्थावगाहित्वतत्पदप्रभवत्वयोः।
एकत्र बुद्धौ सङ्केतः शब्दस्यार्थेन संगतिः॥

गवादिपदजन्यत्व-गोत्वादिविशिष्टविषयकत्वोभयमेकस्यां बुद्धौ एकत्र द्वय-न्यायेन विशिष्टवैशिष्ट्यरीत्या वा अवगाहमानः गोपदात् गोत्वविशिष्ट-विषयिका बुद्धिः जायतामित्याकारकसङ्केत एव गोपदस्य गोत्वविशिष्टेन सह सङ्गतिः [प. वा. र. ६७-६८]

सङ्केतो द्विविधो नित्यो जन्य इत्यादिमोऽभिधा।
अपरः परिभाषा तावविशेषेण बोधकौ॥

नित्यो भगवत्समवेतो अभिधेति व्यवह्रियते। जन्यः जीवसमवेतः परिभाषेत्युच्यते। तयोः सङ्केतत्वेनैव स्मारकत्वं अनुभावकत्वं चेति युज्यते।
[प. वा. र. १११]

2. शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च।
वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः॥ [मुक्ता.५४८]

पदार्थान्तरम्[1] । आधुनिकैश्च इच्छामात्रं शक्तिः इत्यभ्युपगतम् । न तु ईश्वरेच्छायाः तत्र प्रवेशः । आधुनिकसङ्केतितेऽपि शक्त्यङ्गीकारात् ।

४-४-२ भाट्टसिद्धान्तः— औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सम्बन्धः (मी. द. १-१-५) इति हि जैमिनिसूत्रम् । औत्पत्तिकपदं नित्यपरतया व्याचख्यौ शबरस्वामी[2] । तथैव पार्थसारथिमिश्रश्च शास्त्रदीपिकायाम्[3] ।

ननु नास्ति शब्देन अर्थस्य कश्चन सम्बन्धः । तथा हि - न तावत् संयोगः शब्दार्थयोः सम्बन्धो भवितुमर्हति । क्षुरादिशब्दोच्चारणे मुखस्य पाटनादर्शनात् । तथैव मोदकशब्दोच्चारणे मुखस्य पूरणादर्शनाच्च । न चास्तु कार्यकारणभावः तत्सम्बन्ध इति वाच्यम् । द्वयोरपि नित्यत्वात्[4], भिन्नसामग्रीकत्वाच्च । शब्दः किं वर्णमात्रं वा स्फोटो वा जातिर्वा ज्ञानं वेत्यादि विकल्पेन तस्य दुर्निरूपतया, तथा अर्थोऽपि किं व्यक्तिर्वा, आकृतिर्वा, सम्बन्धो वा, समुदायो वेत्यादिविकल्पेन तस्यापि दुर्निरूपतया, गगाराद्याकारं विज्ञानमेव शब्दः, तज्जनितं गवा-

---

1. अर्थस्मृत्यनुकूलः पदपदार्थसम्बन्धः शक्तिः । .... सङ्केत एव शक्तिः [त. स. ५०]
2. औत्पत्तिक इति नित्यं ब्रूमः । उत्पत्तिर्हि भाव उच्यते लक्षणया । अवियुक्तः शब्दार्थयोर्भावः सम्बन्धेन नोत्पन्नयोः पश्चात् सम्बन्धः, औत्पत्तिकः शब्दस्यार्थेन सह सम्बन्धः । [शा.भा. ४६]
3. पदपदार्थसम्बन्धस्य नित्यत्वमौत्पत्तिकशब्देनोक्तम् । [शा. दी. ४४]
4. अनित्यत्वे हि शब्दानां शशशृङ्गप्रहारवत् । शब्दात्मकानां वेदानां नित्यत्वं हास्यतां व्रजेत् ।। [मा. मे. २२८]

द्याकारविज्ञानमेवार्थः इति कार्यकारणभाव एव शब्दार्थयोः सम्बन्धः इति चेत् - मैवम् ।

निरालम्बनज्ञानानुत्पत्तेः । स्यादेतत् समवायः शब्दार्थयोः सम्बन्ध इति, युतसिद्धत्वात् । अत एव संयोगसमवायाद्यभावादेव तद्घटितसम्बन्धान्तराणामपि निरवकाशः । अतः नास्ति कश्चन शब्दार्थयोः सम्बन्ध इति चेत् -

अत्रोच्यते । अस्ति शब्दार्थयोः प्रत्याय्यप्रत्यायकभावाख्यः सम्बन्धः । विना सम्बन्धान्तरं स्वभावत एव शब्दः अर्थस्य प्रत्यायकः । अर्थश्च प्रत्याय्य इति प्रत्याय्यप्रत्यायकभाव एव सम्बन्धः शब्दार्थयोरिति लोकानुभवसिद्धत्वात् । इदं चार्थप्रतिपादनं शब्देन क्रियमाणं इन्द्रिय-लिङ्गादिवत् सन्निकर्ष-व्याप्त्यादिसम्बन्धानपेक्षमभिधानमित्युच्यते । तस्यैव संज्ञासंज्ञित्वमित्यपि व्यवहारः । यतश्चायमभिधीयते संज्ञासंज्ञिलक्षणः सम्बन्ध इति[1] ।

अथ शब्दस्यार्थप्रतिपादने किं प्रमाणम् ? शब्दानुपदमुपजायमाना अर्थप्रतिपत्तिरेव । नचेयं प्रतिपत्तिः अभिप्रायानुमानद्वारैव उपपन्नेति वाच्यम् । अर्थाभिप्रायशून्येन जनेन स्वप्नदशायां परवशतया प्रयुक्तैश्शब्दैरपि अर्थप्रतिपत्तिर्भवतीति

1. स्यादेवं यद्यसम्बन्धः शब्दार्थयोः, अस्ति तु सम्बन्धः प्रत्याय्यप्रत्यायकत्वलक्षणः, असत्येव सम्बन्धान्तरे स्वभावत एव शब्दः अर्थस्य प्रत्यायकः अर्थश्च प्रत्याय्य इत्ययमेव सम्बन्धो भविष्यति । यच्चेदं इन्द्रियलिङ्गादिवत् सन्निकर्षव्याप्त्यादिसम्बन्धानपेक्षं अर्थप्रतिपादनं इदमेव अभिधानमित्युच्यते । तदेव च संज्ञासंज्ञित्वम्, तेनोच्यते संज्ञासंज्ञिलक्षणः सम्बन्ध इति । [शा. दी. ९०]

लोकानुभवात् । एवमेव पुरुषान्तरकृतं, अथवा अपौरुषेयं वेदवाक्यं अर्थज्ञानरहितैरपि जनैः प्रयुज्यमानं विचक्षणानां अर्थज्ञानमवश्यं उपजनयत्येव । अतः प्रत्यायकः शब्दः, अर्थस्तु प्रत्याय्यः ।

नच यदि प्रत्यायकः शब्दः तर्हि प्रथमश्रवण एव स प्रत्याययेत् इति वाच्यम् । सहकारिकारणाभावात् । यथा नेत्रस्य दृश्यदर्शने आलोकः अङ्गं तथा शब्दस्य अर्थप्रत्यायने संज्ञात्वग्रहणमपि । अतः यो वा जनः 'अयं शब्दः अस्यार्थस्य संज्ञा' इति ज्ञातवान् इतरेभ्यः तस्यैव प्रत्याययति शब्दः अर्थं, नान्यस्य । एतावता अस्ति प्रत्याय्यप्रत्यायकलक्षणः शब्दार्थयोः सम्बन्धः नित्य इति सिद्धम्[1] (सि. च ९०-९१) ।

नन्वेवमपि प्रत्याय्यप्रत्यायकलक्षणः शब्दार्थयोः सम्बन्धः कथमपौरुषेयः नित्यः सिध्यति? तत्प्रतिपादकवाक्येष्विव तस्य पौरुषेयत्वस्य अनित्यत्वस्य च स्पष्टं प्रतीयमानत्वात् । तथा हि-प्रत्यायकत्वं हि शब्दस्य पुरुषाधीनम् । एवं च देवदत्तादिशब्दवत् अस्यार्थस्य संज्ञेयम् इति सम्बन्धे निश्चिते ततः शब्दः अर्थं प्रतिपादयितुमीष्टे इति अयत्नसिद्धं पौरुषेयत्वमिति चेत् (शा. दी. ९१) · मैवम् । सर्वेषां शब्दानां प्रत्येकं सम्बन्धकरणस्य दुष्करत्वात् यदि न कश्चित् शब्दः केनाप्यर्थेन सम्बद्धः तर्हि कथं सम्बन्धकरणमपि संभवेत् ? सम्बन्धकर्त्रा हि अवश्यं केनचिद्वाक्येन स कर्तव्यः । यथा - 'गौः सास्नादिमान्' इति ।

---

1. एतादृशस्य पदस्य पदार्थेन सह प्रत्याय्यप्रत्यायकलक्षणः सम्बधोऽपि नित्य एव [भा. मे: २७७-२७८]

ननु अप्रसिद्धसम्बन्धस्य कथनमपि नोपपद्यते । यद्यपि स सम्बन्धः वक्तुः प्रसिद्धः, तथापि श्रोतृणां बालानां अनधिगतसम्बन्धानां कथं नाम स्यात् प्रतिपत्तिः तस्य सम्बन्धस्येति वाच्यम् । उपायसम्भवात् । अप्रसिद्धसमस्तशब्दार्थाश्च बालाः वृद्धेभ्यः सम्बन्धं प्रतिपद्यन्त इति लोकानुभवः । किञ्च सर्वेषां शब्दानां सम्बन्धकथनवाक्येनैव तदवगमः बालानां भवतीत्यपि नास्ति नियमः । अन्यः कश्चिदुपायोऽप्यस्ति । प्रसिद्धसम्बन्धैः वृद्धैः भाष्यमाणे बहुविधकार्यकलापे सावधानं शृण्वन्तः बालाः प्रतिपद्यन्ते सम्बन्धविशेषान् ।

एवं प्रथमतः गामानयेत्यादिव्यवहारवशात् सास्नादिमद् गवानयनं पश्यति बालः । तदा सम्मुग्धाकारेण जायते तस्य प्रत्ययः 'अस्माद् वाक्याद् अयमर्थः प्रत्यायित' इति । पश्चात् वाक्यावयवानां पदानां, पदभागानां प्रकृतिप्रत्ययानां च तत्तत्पदार्थेषु जायते प्रतिपत्तिरिति न पौरुषेयः सम्बन्ध, किन्तु स्वभावसिद्ध एवेति भावः (शा. दी. ११७) ।

४–४-३ प्राभाकरसिद्धान्तः— प्राभाकरमते शब्दार्थयोः प्रत्याय्यप्रत्यायकभावलक्षणः सम्बन्धः अभ्युपगतः[1] । स च वाच्यवाचकभाव एव । स पुनः अपौरुषेयः । उक्तं हि भगवता जैमिनिना - "औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सह सम्बन्धः । तस्य ज्ञानमुपदेशः अव्यतिरेकश्चार्थे अनुपलब्धे तत्प्रमाणम् बादरायणस्या-

---

1. गवादिपदेषु तु केवलकार्यदर्शनमात्रकल्पनीयः नावकाशं लभत इति, अपौरुषेयशब्दानामर्थेन प्रत्याय्यप्रत्यायकभावलक्षणः सम्बन्ध इति [प्र. प. २३४]

नपेक्षत्वात्" (मी. द. १-१-५) इति । अत्र 'औत्पत्तिकः' - स्वाभाविकः, अपौरुषेयः, नित्यः (त. र. २२) इति तन्त्ररहस्यकारः व्याचख्यौ । तथा हि - वर्णानां नित्यतया अर्थानां च प्रवाहरूपेण नित्यतया सम्बन्धस्यापि नित्यत्वमभ्युपगन्तव्यमिति[1] ।

ननु कथं शब्दानां स्वभावतः प्रत्याय्यप्रत्यायकभाव उपपद्यते ? यदि तथा स्वभावत एव अर्थं शब्दः प्रत्याययेत्[2], तथा प्रथमश्रुतः शब्दः कथं नार्थं प्रत्याययितुं प्रभवति? अतः कथमेतदुपपद्यते शब्दार्थयोः नित्यः सम्बन्ध इति चेत् – मैवम् । प्रथमश्रुतात् शब्दात् अर्थावबोधः नैव जायतां नाम । तथापि शब्दस्य स्वाभाविकतयैव अर्थप्रत्यायकत्वे न कापि हानिः । तथा हि - वृद्धव्यवहारदर्शनेन कश्चित् एकस्य वाक्यप्रयोगं, प्रवर्तमानस्य परस्य प्रवृत्तिं च गृहीत्वा बुद्धिमनुमाय तस्याः शब्दहेतुतां निश्चिनोति । ततः वृद्धस्यार्थप्रतिपादने स्वस्याप्रतिपादने को हेतुरिति संशेते । तदनु अर्थप्रत्यायकत्वावगम एव तत्र विशेष इति निर्धारयति । न सङ्केतप्रतीतिः विशेष इति मनुते । सङ्केतस्य तदा अप्रतीतेः । शब्दस्वभावत एव अर्थप्रतीति सिद्धेः (प्र. प, २३३) ।

---

1. शब्दार्थयोस्तावत् प्रत्याय्य-प्रत्यायकभावलक्षणः सम्बन्धः । वाच्यवाचक, भाव इति यावत् । स चापौरुषेयः [त. र. २२]

2. अथ कः सम्बन्धः? प्रत्याय्यप्रत्यायकभावः । न तर्हि अपौरुषेयः सम्बन्धः, स्वभावतः शब्दस्य अप्रत्यायकत्वात् । यदि हि स्वभावत एव शब्दः अर्थं प्रत्याययेत् ततः प्रथमश्रुतः किं न प्रत्याययेत् ? ततः अवगच्छामः, अपेक्षते किञ्चिच्छब्द इति [प्र. प. २३२]

नच वाच्यम् देवदत्तादिपदेष्वपि मास्तु कारणत्वं सङ्केतस्येति। तत्र सङ्केतस्य प्रत्यक्षतः दृश्यमानत्वात् न स कल्पनीयः। अतः तत्र सङ्केतस्यैव अर्थप्रतीतिनिमित्तता अस्तु। गवादिपदेषु तावत् कार्यदर्शनमत्रकल्पनीयः सङ्केत इति न तत्र स आवश्यकः। अतः शब्दानां अर्थैस्सह प्रत्याय्यप्रत्यायकभावरूपः सम्बन्धः अपौरुषेयः नित्य इति सिद्धम् (प्र. प. २३४)।

ननु वर्णानां कथं नाम नित्यत्वं संगच्छते। तेषां उच्चारणमात्रापवर्गित्वात्। तथा हि - एवं खलु शब्दोत्पत्तिः। तत्तद्वर्णोच्चारणापेक्षया पुरुषप्रयत्नप्रेरितः वायुः कौष्ठ्यः नाभिमण्डलदेशात् उपरि गच्छन् वक्षः - कण्ठ - शिरो - जिह्वामूल - दन्त - नासिका - ओष्ठप्रदेशैस्सह लब्धसंयोगः श्रोतुः श्रोत्रदेशेन संयुज्यते। ततः पुनः तत्र वर्तमानः निश्चलः स अपगच्छति। ततः परं तत्र वर्णाः उपलभ्यन्ते। एवं कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नाकाशरूपमेव श्रोत्रं शब्दश्च आकाशगुणः। श्रोत्रेन्द्रियेण समवायाख्य सन्निकर्षेण गृह्यते।

अपिच प्रयत्नस्य अभिव्यञ्जकत्वमपि नाङ्गीकर्तुं शक्यते। आवरणापनयनेन इन्द्रियसंस्कारेण, विषयसंस्कारेण वा किञ्चिद्वस्तु अभिव्यज्यते लोके। शब्दस्य तु अभिव्यक्तौ त्रितयमपीदं नोपकारकम् (त. र. २२)। अतः अनित्यः शब्दः, अनभिव्यञ्जकप्रयत्नानन्तरीयकत्वात्, घटवत् (त. र, २३) इति चेत्—

अत्रोच्यते - शब्दानित्यत्वसाधकस्य उक्तपूर्वस्यानुमानस्य विशेषणासिद्धत्वात्। तथा हि - कौष्ठ्यवायोः संस्कारः श्रोत्र-

प्रदेशसंयोग एव । निश्चलवायोरपगमः नान्तरीयकः, तत्सहकारी वा । ततः तत्संस्कृतं श्रवणेन्द्रियं शब्दं गृण्हाति । तत्संयोगाभावे च शब्दोपलम्भः विच्छिन्नो भवति । शब्दोत्पत्तिवादिभिः कारकभेदः अङ्गीकृत. । प्राभाकरमते च स एव व्यञ्जकभेद इत्युच्यते । तथा चानुमानप्रयोग.-"शब्द. प्रयत्नाभिव्यङ्ग्य:, तदनुत्पाद्यत्वे सति तदनन्तरमुपलब्धेः । यो यदनुत्पाद्यत्वे सति यदनन्तरमुपलभ्यते स तदभिव्यङ्ग्यः । यथा · प्रदीपानन्तरमुपलभ्यमानः घटः" (त. र. २३) इति । अतः शब्दार्थयोः सम्बन्धः अनादिः अपौरुषेयः प्राभाकरमते अभ्युपेयत इति ज्ञेयम्[1] ।

४ ४-४ **समीक्षणम्**— अस्ति शब्दार्थयोः कश्चन सम्बन्ध इति नैयायिकैः मीमांसकैश्चाङ्गीक्रियते । तत्र कोऽसौ सम्बन्धः इत्युक्ते - नैयायिकाः शक्तिग्रहाधीनः अभिधानाभिधेयनियमरूपः स इति प्रतिपादयन्ति । मीमांसकास्तावत् प्रत्याय्यप्रत्यायकलक्षणः अपौरुषेयः नित्यः सम्बन्ध इति च वदन्ति[2] । स च प्राभाकराणां वाच्यवाचकभाव एव ।

भाट्टानां प्राभाकराणां च समान एव सम्बन्ध इष्टः । अतः अत्र विषये नैयायिकाभ्युपगतः पक्षः तैः परित्यक्त इत्येव

---

1. इत्थं वर्णानां नित्यत्वात् अर्थस्य च प्रवाहरूपेण नित्यत्वात् तत्संबन्धस्य अनादितया अपौरुषेयत्वम् । तथा हि - इदानीन्तनवृद्धव्यवहारे इदानीन्तनव्युत्पित्सूनां शक्तिग्रहः । तथा पूर्वव्युत्पित्सूनां पूर्ववृद्धव्यवहारे । तथा पूर्वतराणां पूर्वतरे इत्यनिदंप्रथमे संस्कारमण्डले शब्दार्थपरम्परायाः अनादित्वात् तत्सम्बन्धस्यापि अनादित्वम् । [त. र. २४]

2. दृश्यतां श्रीकेदारनाथत्रिपाठी, "प्रमाणेषु शब्दस्य स्थानम्" सरस्वतीसुषमा, २४(१) [पृ. १०५–८९]

वक्तव्यम् । मीमांसकैश्चात्र नूतनः पन्थाः अनुसृतः । एवं नैयायिकपक्षपरित्यागे मीमांसकाभ्यामुभाभ्यां एकपक्षाश्रयणे च अस्ति किञ्चिन्निमित्तम् । तथा हि - मीमांसकमते हि अपौरुषेयः वेदः । अतस्तैः शब्दार्थसम्बन्धस्यापि अपौरुषेयस्य नित्यस्य औत्पत्तिकस्य परिकल्पने महानादरः प्रदर्श्यते । शक्तिग्रहाधीनः अभिधानाभिधेयनियमरूपः सम्बन्धः नैयायिकवत् यदि तैरभ्युपगम्यते तर्हि अपौरुषेयत्वं वेदानां नैव सिध्येत् । अतः इयान् प्रयासः तैः साग्रहं अनुभूत इति ।

शब्दार्थयोः अभिधानाभिधेयनियमरूपः सम्बन्ध इति प्रतिपादयतां नैयायिकानां पक्ष एव साधीयान् । मीमांसकाभ्युपगतः प्रत्याय्यप्रत्यायकभावलक्षणः सम्बन्धः नित्यः, स्वाभाविकः, अपौरुषेयश्च न भवितुमर्हति । तैरपि प्रत्याय्यप्रत्यायकभावो नाम वाच्यवाचकभाव इत्युच्यते । किन्तु सः सहजः नित्य इति तेषामाग्रहः । वेदापौरुषेयत्वसंरक्षणार्थः अयम् । वेदपौरुषेयत्वसंरक्षणाग्रहावशीभूतचित्तास्ते वस्तुस्थितिमपि विस्मृत्य कल्प्यस्यापि शब्दार्थयोर्मध्ये वर्तमानस्य सम्बन्धस्य सामयिकस्य नित्यतां अपौरुषेयतां अभ्युपगच्छन्ति । मीमांसकैरपि प्रथमश्रवण एव नूतनः शब्दः अर्थं प्रत्याययेत् इति आपत्तिवारणाय संज्ञात्वग्रहणरूपं समयमपि सहकारिकारणतया अभ्युपगम्यते । तदेव नैयायिकैः शक्तिग्रह इत्युच्यते ।

नव्यनैयायिकैः इच्छामात्रभूतसङ्केत एव सम्बन्धः शब्दार्थयोरिति अङ्गीक्रियते । यत्तु मीमांसकैः सर्वेषां शब्दानां प्रत्येकं सम्बन्धकारणान्यथानुपपत्त्या तस्य नित्यत्वं कल्प्यत इत्युक्तम् ।

तन्न समीचीनम् । वृद्धव्यवहारादिना शक्तिग्रहस्य सुलभत्वात् । अतः नैयायिकोक्तः शक्तिग्रहाधीनः अभिधानाभिधेयनियमरूपः सम्बन्ध एव शब्दार्थयोः युज्यत इति लोकानुभवसाक्षिकः नैयायिकपक्ष एव साधीयान् ।

४–५ वृत्तिविचारः

४ ५-१ न्यायसिद्धान्तः— वृत्तिः व्यापारः सम्बन्ध इति पर्यायाः । शब्दवृत्तिविषये दार्शनिकाः विभिन्नाभिप्रायाः दरीदृश्यन्ते । नैयायिकैस्तु सङ्केतापरपर्याया शक्तिः, लक्षणा चेति वृत्तिद्वयं स्वरीकृतम्[1] । वर्तते शब्दः अर्थे प्रवर्तते अनयेति वृत्तिः ।

४–५-१-१ शक्तिः— अभिधेत्यस्याः नामान्तरम् । अस्मात् पादत् अयमर्थः बोद्धव्य इति इच्छात्मकः सङ्केतः शक्तिरिति तत्त्वचिन्तामणिकारः गङ्गेशोपाध्यायः प्रत्यपीपदत्[2] । शक्यते साक्षादभिधीयते अनयेति शक्तिः । बाहुलकात् करणे क्तिन्[3] ।

पदेन पदार्थस्य सम्बन्ध एव शक्तिरिति विश्वनाथन्यायपञ्चाननः । अयं च सम्बन्धः अस्मात् पदात् अयमर्थो बोद्धव्य

---

1. सङ्केतो लक्षणा चेति शब्दवृत्तिः । [श. का. १]
वृत्तिश्च शक्तिलक्षणान्यतरः सम्बन्धः ।। [मुक्ता. ३१]

2. अस्मात्पदादयमर्थो बोद्धव्य इति इच्छारूपः सङ्केत एव शक्तिः, न त्वौत्पत्तिकः सम्बन्धः । [त. ता. २५५]

3. दृश्यतां श्रीसुब्रह्मण्यशास्त्री, वि. "न्यायनिबन्धेषु शाब्दिकप्रक्रियाभेदः", श्रीचारुदेवशास्त्र्यभिनन्दनग्रन्थः, १०४-१२, दिल्ली, १९७३

इति ईश्वरेच्छात्मकः। नच तर्हि आधुनिके नाम्नि कथं शक्ति-रिति वाच्यम्। 'एकादशेऽहनि पिता नाम कुर्यात्' इति ईश्वरे-च्छायाः तत्र सत्वात्। अस्त्येव शक्तिः। आधुनिकसङ्केतिते तु नास्ति शक्तिरिति साम्प्रदायिकाः।

नवीनास्तु ईश्वरेच्छा न शक्तिः। किन्तु केवला इच्छैव शक्तिः। अतः आधुनिकसङ्केतितेऽपि पदे शक्तिरस्त्येवेति प्रतिपादयन्ति। व्याकरणादिभिः शक्तिरियं गृह्यते (मुक्ता. ३२)।

एवञ्च नैयायिकैः आधुनिकसङ्केतितशब्देषु सङ्केतव-शादेव शाब्दबोधः सर्वानुभवसिद्ध इति वाच्यवाचकभावरूपस्य अतिरिक्तसम्बन्धस्य ग्रहणार्थमपेक्षितस्य सङ्केतज्ञानस्यैव— 'तद्धेतोरेवास्तु हेतुत्वं मध्ये किं तेन' इति न्यायानुरोधं शाब्द-बोधकारणत्वमुचितमिति मन्यमानैः क्लृप्तः सङ्केत एव समयापरपर्यायः सम्बन्ध इति निश्चप्रचम्[1]। सङ्केतोऽसौ द्विविधः—शक्तिः, परिभाषा चेति। ईश्वरेच्छारूपा शक्तिः। सङ्केतः परिभाषा (शा. त. ७६)।

शक्तिरियं पुनस्त्रिविधा। यथा - योगः, रूढिः, योग-रूढिश्चेति। यौगिकरूढिमपि केचिदभ्युपगच्छन्ति।

---

1. सामयिकत्वात् शब्दार्थसम्प्रत्ययस्य [न्या. द. २-१-५५]

शक्तिः	उदाहरणम्	पदम्
१ योगः	पाचकः (पचनकर्ता)	यौगिकम्
२ रूढिः	घट.	रूढम्
३ योगरूढिः	पङ्कजम्, मधुकरः	योगरूढम्
४ यौगिकरूढिः	उद्भित्	यौगिकरूढम्

अत्र अवयवशक्त्या यौगिकानि पदानि अर्थं बोधयन्ति[1]। समुदायशक्त्या रूढपदानि अर्थं बोधयन्तीति विशेषः (मुक्ता. ३७)। सम्बन्धत्वं चेदं न विशिष्टबुद्धिनियामकत्वम्। किन्तु तस्य सम्बन्धत्वं तत्प्रतियोगिकत्वविशेषः। तस्मिन् सम्बन्धत्वं च तदनुयोगिकत्वविशेषः। इदमेव स्पष्टयकारि – "दर्शितं च नियमाघटितं सम्बन्धत्वम्" (दीधितिः २८७) इति दीधिति-पङ्क्तिव्याख्यानावसरे गदाधरभट्टाचार्यैः।

४–५-१-२ लक्षणा— द्वितीया शब्दवृत्तिः लक्षणा। जघन्येयं वृत्तिरभिधीयते। अस्याः भक्तिरित्यपि नामान्तरम्। भज्यते शक्यार्थः खण्ड्यते अनयेति भक्तिः लक्षणा। 'भंजो आमर्दने' इति धातोः करणे क्तिन्। अथवा 'भज्यते सेव्यते अर्थान्तरमनयेति भक्तिः'। भज सेवायाम् इति धातोः क्तिन्।

1. दृश्यतां मोहन घटफले, "बौद्ध-न्याय-वैशेषिकदृष्ट्या शब्दानां समानार्थकता", J G.J.K.S.V. Vol. XXIX, pp 25-34, Allahabad, 1973.

गौतमेन लक्षणापदमिदं न कण्ठरवेण प्रायोजि । किन्तु उपचारपदेन प्रपञ्चितम् । तत्र बहूनि तन्निमित्तानि च उपन्यस्तानि[1] । अभाषि वात्स्यायनेनापि भाष्यकारेण एवम् - "अतच्छब्दस्य तेन शब्देन अभिधानम्" (न्या. भा. २१९) इति । उपचार इति यावत् । तद्धर्मारोप इति फलितोऽर्थः ।

शक्याद्शक्योपस्थितिः लक्षणेति मुकुलभट्टः लक्षणां शब्दव्यापारविचारे प्रत्यपीपदत्[2] । दर्शनाङ्कनार्थकात् लक्षधातोः कर्मणि ल्युटि लक्षणेति निष्पन्नम्[3] ।

इयं च लक्षणा शक्यसम्बन्धिनमर्थविशेषं बोधयति[4] । अतः कथ्यते शक्यसम्बन्धो लक्षणेति । सम्बन्धश्च साक्षात्परम्परासाधारणः । इयं च तात्पर्यानुपपत्तिवशात् सम्भवति । अन्वयानुपपत्तिवशात् लक्षणेति प्राचीनानां अभिप्रायः । तत्वचिन्तामणिकारेणापि अन्वयानुपपत्तिवशादेव लक्षणेति न्यरूपि ।

---

1. सहचरण-स्थान-तादर्थ्य-वृत्त-मान-धारण-सामीप्य-योगसाधन-आधिपत्येभ्यः ब्राह्मण-बाल-कट-राज-सक्तु-चन्दन-गंगा-शकट-अन्न-पुरुषेषु अतद्भावेऽपि तदुपचारः । [न्या. द. २-२-६४]
2. शब्दव्यापारतो यस्य प्रतीतिः तस्य मुख्यता ।
अर्थावसेयस्य पुनः लक्ष्यमाणत्वमुच्यते ।।
यस्य तु शब्दव्यापारगम्यार्थपर्यालोचनया अवगतिः तस्य लाक्षणिकत्वम्
[शा. त. १३३]
3. लक्षे रट् च । लक्षे चुरादिण्यन्तात् णः स्यात् तस्याडागमश्च [वै. सि. कौ. उ. सू. २६०]
4. लक्षणा शक्यसम्बन्धः तात्पर्यानुपपत्तितः । [कारि. ५८८]

किन्तु तात्पर्यानुपपत्तिवशात् लक्षणेति अर्वाचीनानां मतम्[1]। तैरेवमुच्यते - 'यष्टीः प्रवेशय' इत्यत्र अन्वयानुपपत्तेरभावात् लक्षणायाः न प्रवृत्तिः। भोजनतात्पर्यानुपपत्त्या तु तत्र लक्षणा उपपद्यत एव। अतः नान्वयानुपपत्तिः लक्षणाबीजम्। किन्तु तात्पर्यानुपपत्तिरेव तद्बीजम्[2]।

इयं च लक्षणा जहल्लक्षणा - अजहल्लक्षणा - जहदजहल्लक्षणा चेति त्रिधा भिद्यते।

क) जहल्लक्षणा - यत्सत्वे शब्दः शक्यार्थं जहाति सा जहल्लक्षणा। यथा - 'मञ्चाः क्रोशन्ति' इति।

ख) अजहल्लक्षणा - शक्यार्थं न जहाति चेत् अजहल्लक्षणा। यथा - 'छत्रिणो यान्ति' इति।

ग) जहदजहल्लक्षणा - तदुभययुक्ता जहदजहल्लक्षणा। यथा 'तत्त्वमसि,' 'सोऽयं देवदत्तः' (त्रिवे. १२) इति।

घ) शक्यार्थस्य परम्परासम्बन्धरूपा लक्षणा - लक्षितलक्षणा इत्युच्यते। यथा - 'द्विरेफः'।

---

1. लक्षणाबीजं तु मुख्यार्थान्वयानुपपत्तिरिति मणिकृतः। तात्पर्यानुपपत्तिरिति सम्प्रदायः। [प्र. र. मा. १७]

2. See VARADĀCHĀRI, V. "Scope and Basis of Lakṣaṇā in the Nyāya-Vaiśeṣika Schools," *Ṛtam* I (1) 143-49, 1969.

आलङ्कारिकैः अङ्गीकृता व्यञ्जनावृत्ति , भट्टैरङ्गीकृता गौणीवृत्तिरपि नैयायिकः नाभ्युपगम्येते । व्यञ्जनायाः अनुमानगतार्थत्वात् । गौण्यास्तु लक्षणायामेवान्तर्भावात् । तथाहि - सादृश्यविशिष्टानुयोगिकः शक्यसम्बन्धः गौणीवृत्तिः । 'सादृश्यलक्षणा गौणीति तल्लक्षणत्वात्' इति शक्तिविवृत्यां माधवः प्रत्यपीपदत् । सिंहशब्दस्य सादृश्यविशिष्टे लक्षणा । सादृश्यपर्यवसितशौर्यादिगुणैः स्वावच्छिन्नानुयोगिकत्वसंबन्धात् गौणीति तस्या व्यवहारः । 'लक्ष्यमाणगुणैर्योगात् वृत्तेरिष्टा तु गौणता' इत्युक्ततया लक्ष्यतावच्छेदकगुणानां शाब्दबोधे भानमुपपद्यत इति न गौणी अतिरिक्ता वृत्तिः, किन्तु लक्षणैव (शा. त. १४६-४७) । जघन्या वृत्तिरियं लक्षणा मुख्येव पदमात्रवृत्तिरिति नैयायिकानां राद्धान्तः ।

४ ५-२ **भाट्टसिद्धान्तः**—स्वार्थबोधकता हि पदानां वृत्तिरित्याख्यायते । सा च वृत्तिः भाट्टमतानुरोधं त्रिधा भिद्यते । अभिधा - लक्षणा - गौणी चेति ।

४-५-२-१ अभिधा - अभिधाया एव शक्तिरित्यपि व्यवहारः । इयमेव मुख्या वृत्तिः पदानां स्वार्थे । अनया हि वृत्त्या घटादिपदानां कम्बुग्रीवादिमदर्थानुगतघटत्वबोधकत्वम् । अभ्यधायि वाचस्पतिमिश्रेण अभिधा स्वरूपमेवं तत्वबिन्दौ-यथा–"तस्मात् स्वगोचरं विज्ञानमेव शब्दानां व्यापारः स्वार्थबोधे । यथाह भगवान् भाष्यकारः - 'शास्त्रं शब्दविज्ञानात् असन्निकृष्टेऽर्थे विज्ञानम्' इति । स एव स्वाभाविकशक्तिशालिनः शब्दस्य

स्वशक्त्या अर्थधीहेतुतया अभिधेति गीयते इति ग्रन्थेन शाब्दगोचरं अभिधेति व्यवहरन्ति" (त. बि. १५९) इति ।

जातिशक्तिवादिभिः भाट्टैः घटादिपदैः घटत्वादिजातिरेवाभिधीयते, न व्यक्तिरिति प्रतिपाद्यते । व्यक्तीनामानन्त्येन एकस्यां व्यक्तौ शक्तिग्रहणेऽपि व्यक्त्यन्तरबोधस्य दुर्घटत्वात् । नच व्यक्तावप्यस्तु शक्तिरिति वाच्यम् । अनन्तासु व्यक्तिषु अनन्तशक्तिकल्पनागौरवप्रसङ्गात् । अतः पदानां जातावेव शक्तिः, व्यक्तिबोधः पुनः लक्षणाक्षेपादिना सम्भवतीति[1] ।

व्यवधानमन्तरा शब्दजन्यस्यार्थज्ञानस्यानुकूलः व्यापारः, अथवा शब्दजन्यायाः अर्थप्रमायाः सहकारिबुद्धौ साक्षाद्विषयत्वं शक्तिरिति गागाभट्ट.[2] । अत्र अर्थान्तरप्रतीत्यद्वारकत्वफलकमव्यवहितपदम् । अतश्च लक्षणायां नातिव्याप्तिः । अस्याः शक्तेरेव सङ्केत इत्यपि व्यवहारः ।

यत्तु प्राभाकराः प्रतिपादयन्ति प्राधान्यात्, अभिधातृत्वात् तात्पर्याच्चेति कारणत्रितयात् अन्वितार्थप्रतिपादनशक्तिः

---

1. घटादिपदानां हि घटत्वादिजातिरेव अभिधेया, न व्यक्तिः । तासामानन्त्यात् एकस्यां व्यक्तौ शक्तिग्रहणे व्यक्त्यन्तरस्य बोधानापत्तेः । तत्रापि शक्तिस्वीकारे अनन्तत्वात् तासामनन्तशक्तिकल्पनाप्रसङ्गात् । नच जातेरुपलक्षकत्वम् । तथात्वे नागृहीतविशेषणा न्यायेन प्रथमोपस्थितायां जातावेव लाघवात् शक्तिकल्पनौचित्यात् । अतः पदानां जातावेव शक्तिः । व्यक्तिबोधस्तु लक्षणाक्षेपादिति दिक् । [त. सि. र. ६६]

2. अव्यवधानेन शब्दजन्यप्रतीत्यनुकूला वृत्तिः शक्तिः । साक्षात् शब्दजन्यार्थप्रमितिसहकारिज्ञानविषयत्वं वा । [भा. चि. ५६]

पदानामेव अङ्गीकार्यमिति । तत्तु न युक्तिसहमिति तत्र पार्थसारथिमिश्रेण न्यायरत्नमालायां दोष उद्भावितः[1] ।

शक्तिग्रहोऽयं व्याकरण-उपमान–कोश–आप्तवाक्य–व्यवहार - वाक्यशेष - विवरण - सिद्धपदसान्निध्येभ्यः जायत इति सम्प्रदायः । व्यवहार-प्रसिद्ध-सामानाधिकरण्य-विवरणानामानुमानिकतया, व्याकरण-वाक्यशेष-कोशानां शाब्दरूपेण, उपमानेन उपमितिरूपशक्तिग्रहस्यानुभविकतया च शक्तिग्रहः अनुमानोपमानशब्दैः प्रमाणैः ग्राह्यत इति ज्ञायते[2] ।

एवञ्च भाट्टैस्तावत्—'औत्पत्तिकस्तु शब्दस्यार्थेन सह सम्बन्धः' (मी. द. १ १-५) इति पारमर्षं सूत्रं प्रमाणयद्भिः स्वाभाविकः संज्ञासंज्ञिलक्षणः वाच्यवाचकभावापराभिधानः, अर्थप्रतीतिजननसामर्थ्यपर्यवसितः सम्बन्धः अभिधेति अभ्युपागामीति सारः। सामर्थ्यलक्षणायाः शक्तेः अतिरिक्तपदार्थत्वमभ्युपगच्छन्तस्ते शब्देऽपि तथैव अतिरिक्तं तादृशसामर्थ्यरूपं सम्बन्धं ऊरीकुर्वन्तीति विज्ञेयम् (शा. त. ६४) ।

---

1. प्राथम्यं कारणं यत्तु तद्विपर्ययसाधनम् ।
ये तात्पर्याभिधातृत्वे तेऽप्यनैकान्तिकीकृते ।। [न्या. र. मा. ६६]

1. शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च ।
वाक्यस्य शेषाद् विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः ।।

अनुमानोपमानशब्दा एव शक्तिग्राहकाः । व्यवहार-प्रसिद्धसामानाधिकरण्य-विवरणानामनुमानान्तर्भावः । व्याकरण-वाक्यशेष-कोशानां शब्दान्तर्भाव इति नव्याः । व्याकरणात् तृतीयादेः करणत्वकर्तृत्वादौ शक्तिग्रहः । उपमानेन उपमितिरूपः शक्तिग्रहः । [भा. चि. ५६]

४-५-२-२ लक्षणा—लक्षणा च द्वितीया शब्दवृत्तिः। शक्य-सम्बन्धो लक्षणेति तल्लक्षणम्। यथा - नीलं घटमानय इत्यत्र नीलगुणवाचकस्य नीलशब्दस्य तद्विशिष्टे लक्षणा। गङ्गायां घोषः इत्यत्र गङ्गापदशक्यः प्रवाहः। तत्सम्बन्धिनि तीरे गङ्गापदस्य लक्षणा। एवञ्च गङ्गातीरे घोष इति बोधः (त. सि. र. ६६)।

एवं 'सिंहो देवदत्तः' इत्यत्रापि यदा परम्परासम्बन्धेन सिंहसम्बन्धी देवदत्तः इति बोधः तत्र लक्षणैव। यदा पुनः सिंह-निष्ठक्रौर्यसजातीयक्रौर्यशालितया देवदत्ते अभिधीयते तदा तु गौण्येव (भा. चि. ५७)।

इयञ्च लक्षणा अजहत्स्वार्था जहत्स्वार्थेति द्विधा भिद्यते। यत्र स्वशक्यार्थः विशेष्यतया अन्वयबोधे भासते सा अजह-त्स्वार्था[1]। यथा - "यष्टीः प्रवेशय" इत्यत्र। अत्र शक्यार्थस्य यष्टिरूपस्यापि क्रियान्वयसम्भवात्[2]। इयमेव उपादानलक्षणेति कथयन्त्यालङ्कारिकाः।

यत्र पुनः स्वशक्यार्थः अन्वयबोधे विशेष्यतया न भासते सा जहत्स्वार्था[3]। यथा - 'गङ्गायां घोषः' इत्यत्र। अत्रान्वय-

---

1. स्वशक्यार्थविशेष्यकान्वयबोधप्रयोजिका अजहत्स्वार्था। [भा. चि. ५७]
2. See BHAT, G. K., "Scope of Lakṣaṇā", pp. 117-132, *J.G.J. K.S.V.* Vol. XXIX. Allahabad, 1973.
3. स्वशक्यार्थविशेष्यकान्वयबोधप्रयोजिका जहत्स्वार्था। [भा. चि. ५७]

बोधे शक्यार्थस्य गङ्गाप्रवाहरूपस्याभानात् । अत्र गङ्गापदात् तीरत्वमात्रप्रकारक एव बोधः भाट्टाभिमतः[1] ।

लक्षितलक्षणायाश्च जहत्स्वार्थायामेव लक्षणायां अन्तर्भाव इति केचित् भाट्टाः । स्ववाच्यपदघटकवर्णद्वयघटितपदवाच्यत्व-रूपसम्बन्धस्यैव द्विरेफादिपदे लक्षितलक्षणास्थले विवृतत्वात् । किन्तु लक्षितलक्षणेयं पार्थसारथिमिश्रेण शास्त्रदीपिकायामङ्गी-कृता । यथा - "यत्राप्यन्वितस्यैव पुनरन्वयान्तरं तत्रापि लक्षित-लक्षणा परम्परया तस्य सर्वस्य सिद्धिरित्येषा दिक्" (शा. दी. १५४) इति ।

लक्षणायामस्यां बीजं तु शक्यार्थान्वियानुपपत्तिः । नतु तात्पर्यानुपपत्तिः । वेदस्यापौरुषेयतया तत्र तात्पर्यानुपपत्तेर-सम्भवात् । "यष्टीः प्रवेशय" इत्यादिस्थले च प्रवेशनपदस्य भोजनप्रयोजनकप्रवेशनपरज्ञानेनैव अन्वयानुपपत्तिमुपपादयितुं शक्यत इत्याहुः । सर्वलाक्षणिकस्थले न शाब्दबोधः । (भा. चि. ५८) ।

४·५·२·३ गौणी—इयञ्च तृतीया वृत्तिः । सादृश्यरूपशक्य-सम्बन्धो गौणी । अर्थात् स्वशक्यसम्बन्धिगुणसजातीयगुणवदु-पस्थितिहेतुवृत्तिः गौणीवृत्तिरिति भाट्टसिद्धान्तः[2] । यथा—"सिंहो माणवकः" इत्यत्र सिंहत्वैकार्थसमवेतक्रौर्यादिसजातीयगुण-

---

1. वस्तुतो गङ्गापदात् तीरत्वमात्रप्रकारको बोधः । [भा. चि.५७]

2. शक्यार्थनिष्ठगुणसजातीयगुणयोगो गौणी [त. सि. र. ६६]

वत्प्रकारके, अथवा गुणप्रकारके माणवकादिविशेष्यके च शाब्द-बोधे सिंहपदजन्यायाः गुणवदुपस्थितेः, गुणोपस्थितेर्वा कारणत्वम् । "एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धिस्मारकम्" इति न्यायेन सिंहगुणानां तत्सजातीयानुगुणानां च सिंहपदेनैव लक्षणयोपस्थितिः ।

एवमेव "योषा वाव गौतमाग्निः" इत्यादौ योषायां अग्निशब्दः गौणः । तथैव "खपुष्पं सिद्धान्तः" इत्यादिस्थले च खपुष्पसमासार्थभूतस्य अलीकत्वस्य सिद्धान्ते सम्बन्धात् गौणत्वं सूपपादम् । यत्र "खपुष्पं नास्ति" इति प्रयोगः तत्र नास्ति पदस्यानुवादता (भा. चि. ५८-५९) ।

एवं गौणत्वाङ्गीकारेण न शक्यार्थः त्यज्यत इति न कथञ्चिदपि वेदाप्रामाण्यसम्भवः । अत एव 'यजमानः प्रस्तरः' इत्यादिस्थले यजमानस्य प्रस्तरस्य च यागकारणीभूतगुण-सम्बन्धेन यजमानपदं प्रस्तरे गौणम् (भा. चि. ५९) अत एव गौणी लक्षणातो भिन्नेत्याख्यायते भाट्टैः[1] । भाट्टसारे च गौण्याः वृत्तेः लक्षणस्वरूपादिकं एवमभ्यवर्णि । यथा - "लक्ष्यमाणगुण-सम्बन्धरूपा वृत्तिर्गौणी । यथा - 'सिंहो माणवकः' इत्यत्र सिंहशब्दस्य माणवके । "खपुष्पं भवत्सिद्धान्त" इत्यत्रापि खपुष्पादिगताप्रामाणिकत्वादिसदृशाप्रामाणिकत्ववत्त्वं सिद्धान्ते-ऽस्तीति गौणीनिर्वाहः । असतोऽपि शब्दजन्यज्ञानविषयत्वाङ्गी-

---

1. अभिधेयाविनाभूते प्रवृत्तिर्लक्षणेष्यते ।
लक्ष्यमाणैर्गुणैर्योगात् वृत्तेरिष्टा तु गौणता ।। [त. सि. र. ६६]

कारात्, भावरूपधर्मानाधारत्वेऽपि अभावरूपधर्माधारत्वाङ्गीकाराच्च" (भा. सा. ६-७) इति । एवमेव भाट्टरहस्ये खण्डदेवोऽपि गौण्याः वृत्तेः आवश्यकतां प्रत्यपीपदत्[1] ।

४-५-३ प्राभाकरसिद्धान्तः—पदपदार्थयोः सम्बन्धः वृत्तिरित्याख्यायते । इदं पदमस्मिन्नर्थे वृत्तिमदित्याकारकं तद्वत्त्वज्ञानम् । प्राभाकरमतानुरोधं सा च वृत्तिः त्रिविधा - शक्तिः, लक्षणा, गौणी चेति । गौण्याः वृत्तेः स्वरूपादिमधिकृत्य कुत्रापि प्राभाकरग्रन्थेषु सम्यगनुक्तावपि सा तेषामभिमतैवेति सोदाहरणं उपरिष्टात् निरूपयिष्यते ।

४-५-३-१ शक्तिः — शक्तेरेव अभिधेत्यपि नामान्तरम् । प्राभाकरमते शक्तेः विलक्षणपदार्थत्वमप्यङ्गीकृतम् । सा च साक्षात्सम्बन्धरूपा । इयञ्च द्विविधा - पदानां स्वार्थे जातौ स्मारकी शक्तिः, अन्विते चार्थे आनुभाविकी शक्तिः । इयञ्च पदानामेव न तु पदार्थानामिति प्राभाकरः पन्थाः[2] ।

तथाहि - पदानि हि प्रथमोपात्तानि परित्यज्य, वाक्यार्थबोधनशक्तिः अर्थानाश्रितेति वक्तुं न युज्यते । पदानामभिधायकत्वे न हि नाम विप्रतिपद्यन्ते विपश्चितः । अतः पदानामभिधानशक्तिः सुनिश्चितेति तस्याः अन्वयपर्यन्तप्रतिपादनं सुकरम् ।

---

1. 'यजमानः प्रस्तर' इत्यादौ, अभेदान्वयस्य बाधितत्वात् । तत्र यजमानपदं यजमानकार्यकारित्वसमानजातीयकार्यकारित्वरूपगुणयोगेन प्रस्तरे गौणीमङ्गीकृत्य । [भा. र. १९]

2. प्राथम्यादभिधातृत्वात् तात्पर्यावगमादपि ।
पदानामेव सा शक्तिः वरमभ्युपगम्यताम् ॥ [प्र. प. ४००]

यदि पदार्थानां शक्तिरवश्यं कल्प्या इत्याग्रहः तेषां बोधनशक्ति-रेव कल्प्या । अतः—'धर्मिकल्पनातः वरं धर्मकल्पना लघीयसी' इति पदार्थानां बोधनशक्तिरूपधर्मिकल्पनापेक्षया पदानां अभिधानशक्तिरूपधर्मकल्पना लघ्वीति अन्विताभिधानशक्तिः पदानामभ्युपगम्यते । एवञ्च सम्बन्धग्रहणसमयानधिगतार्थप्रतिपादनाङ्गीकार एव शब्दानामभिधायकतेति पदानां अन्विताभिधायकता अवश्यमङ्गीकार्या[1] । यश्च पुनः—"पदमभ्यधिकाभावात् स्मारकान्न विशिष्यते" (श्लो. वा. ६-१०७) "भावनावचनस्तावत् तां स्मारयति लोकवत्" (श्लो. वा. ७-२४८) इति कुमारिलभट्टाचार्यवचनमवलम्ब्य पदानां स्मारकत्वमेवाभिधायकत्वमिति न्यरूरुपत् - तत्तु न घटते । येन वा पदानां स्मारकत्वमङ्गीकृतं तेन तेषां वाक्यार्थे तात्पर्योपगमात् (त. र. ३३) । अन्यथा च वाक्यार्थस्याशाब्दत्वं प्रसज्येत ।

एवञ्च पदानामेव शक्तिकल्पनं सर्वथा योग्यमिति अन्विताभिधायीनि पदानीति प्राभाकराणां सिद्धान्तः (प्र. प. ४०१) । अत एव प्राभाकराः अन्विताभिधानवादिनः कथ्यन्ते[2] ।

४-५-३-२ लक्षणा—प्राभाकरमतानुरोधं लक्षणास्वरूपमित्थम्—

"वाच्यस्यार्थस्य वाक्यार्थे सम्बन्धानुपपत्तितः ।
तत्सम्बन्धवशप्राप्तस्यान्वयाल्लक्षणोच्यते ॥"(प्र.प.३९८)

---

1. तस्यात् सम्बन्धग्रहणसमयानधिगतान्वितार्थप्रतिपादनाभ्युपगम एव शब्दानामभिधायकतेति, तामङ्गीकुर्वता पदानामन्विताभिधायकताऽऽश्रयणीया । [प्र. प. ४०१]

2. प्राभाकराः पुनः तादृशान्वयस्यापि तादृशपदार्थविशेषणतया शक्यत्वं पदवाच्यत्वं चाङ्गीकुर्वन्तः अन्विताभिधानवादिनः भवन्ति । [मी. अ. ११०]

इति । वाच्यस्य अर्थविशेषणस्य वाक्यार्थे सम्बन्धः नोपपद्यत इति तत्सम्बन्धवशेन प्राप्तेऽर्थे अन्वयः लक्षणाव्यापारेण भवतीति भावः । यथा - 'गङ्गायां घोषः' इत्यादि वाक्ये श्रुतस्य गङ्गा-पदार्थस्य वाक्यार्थे अन्वयस्यानुपपद्यमानतया इदं परित्यज्य, तत्सम्बन्धवशाद् बुद्धिमुपगतस्य कूलादेः वाक्यार्थान्वयित्वमभ्यु-पगम्यते । कथयन्ति चात एव - "अनुपपत्त्या, सम्बन्धेन च लक्षणा भवति" (प्र. प. ३९९) इति । अतः वाक्यार्थे सम्ब-न्धानुपपत्त्या तत्सम्बन्धवशात् बुद्धिमुपगतस्य सन्निहितस्य कूलाद्यर्थस्य लक्षणया बोधः ।

यैः पुनः मुख्यार्थः सम्यगवगतः तैरेव लक्षणा सम्यक् ज्ञातुं शक्यत इति शालिकानाथः प्रकरणपञ्चिकाय प्रत्यपीपदत् वाक्यार्थमातृकायाः अन्ते । यथा - "यद्येषा लक्षणा, किमिति तर्हि लोको नावगच्छतीत्याह—

लक्षणानभिमानस्तु मुख्यार्थानवधारणात् ।
ये तु मुख्यार्थकुशलाः तेषां लाक्षणिकत्वधीः ॥" (प्र. प. ४४९) इति[1] ।

ननु मास्तु लक्षणा, अवगता क्रिया कारकान्वयिनीं निज-दशां अवबोधयत्येव । अविनाभावादिति चेत्—

1. मुख्यमर्थमविदित्वा लाक्षणिकमप्यर्थं श्रौतमिव मन्यन्ते, म्लेच्छा इव यव-वराहाद्यर्थम् । मुख्यार्थविवेकिनां तु परीक्षकाणां लाक्षणिकत्वधीः - इति [प्र. प. ४४९]

मैवम् । अन्वयावगमस्य शाब्दत्वमेवमपह्नुतम्, किन्तु एतावता सामान्यतोदृष्टानुमानसमानयोगक्षेमं इदं सम्पद्यते । एवञ्च विशिष्टान्वयावगतिरनुपपद्यमाना सती निर्मूला बोभवीति । तथा च विशेषान्वयमन्तरा व्यवहारस्यानुपपद्यमानतया शब्दोच्चारणमेव तदा अनर्थकमुपजायेत । अतः लक्षणा अवश्यमभ्युपेयेति सिद्धान्तः (प्र. प. ३९९) ।

४-५-३-३ गौणी — प्राभाकरैः शब्दवृत्तिनिरूपणावसरे कुत्रापि गौणीवृत्तिस्वरूपं, अथवा लक्षणं च नैव प्रत्यपादि । न तावता तेषां गौणीवृत्तिः अनिष्टेति वक्तुं शक्यते । तैः गौणीवृत्तिः अभ्युपगतैव[1] । तथा हि - प्रकरणपञ्चिकायाः वाक्यार्थमातृकायां गौणीवृत्तिरपि तेषामिष्टैवेति द्वित्रिस्थलेषु समसूचि शालिकानाथेनैवम् । यथा - "यच्चेदं सर्वपदानां अन्विताभिधायित्वमुच्यते, तत्सर्वेषु श्रौतपदार्थेषु - पदेषु । लाक्षणिक-गौणार्थपदप्रयोगे तु यदेव तत्र श्रौतार्थं पदं, तदेव अन्विताभिधायकम् । इतरत्तु पदं प्रतियोगिसन्निधापनपरमेव । तत्र वाचकत्वशक्त्यनवधारणात् स्वार्थस्यापि तत् तदानीमवाचकम् । अन्वयायोग्यत्वात् । किन्तु तदर्थेन स्मृतेन यत् स्वसम्बन्धि, स्वसदृश वा स्वयमन्वययोग्यमुपस्थाप्यते, तेनान्वितं श्रौतार्थमेव पदं स्वार्थमभिधत्त इति दर्शनरहस्यमिदम्" (प्र. प. ४०८) इति ।

४-५-४ समीक्षणम् — वृत्तिरिति पदं नैयायिकैः मीमांसकैश्च व्यापारपर्यायतया प्रयुज्यते । तत्र नैयायिकैः शक्तिः लक्षणेति

1. लोके च लक्षणा, गौणी च वृत्तिः वाक्यभेदभयादेव । [प्र. प. ४०८]

वृत्तिद्वयं, मीमांसकैः अभिधा, लक्षणा, गौणी चेति वृत्तित्रितयं अङ्गीक्रियते। मीमांसकैः शक्तिस्थान एव अभिधा अङ्गीक्रियते। सा तैः शक्तिरित्यपि व्यवहृता। अधिकतया गौणीं वृत्तिं ऊरीकुर्वन्ति मीमांसकाः। तामपि लक्षणायामेव अन्तर्भावयन्ति नैयायिका इति तावद्विशेषः।

४-५-४-१ शक्तिः—नैयायिकमते मीमांसकमते चास्याः शब्दवृत्तित्वं समानतया अभ्युपगतमिति प्रागवोचाम। विशेषतः तत्तन्मते अस्याः स्वरूपं एवमवगन्तव्यम्—

नैयायिकमते—अस्मात् पदात् अयमर्थः बोद्धव्य इति ईश्वरेच्छात्मकः सङ्केतः शक्तिः। आधुनिकसङ्केतस्य परिभाषेति व्यवहारः। शक्तिश्च जात्याकृतिविशिष्टव्यक्ताविति सम्प्रदायः[1]।

भाट्टमते - व्यवधानमन्तरा शब्दजन्यस्यार्थज्ञानस्य अनुकूलः व्यापारः, अथवा शब्दजन्यायाः अर्थप्रमायाः सहकारिबुद्धौ साक्षाद्विषयत्वं वा शक्तिः। एतन्मते पदाज्जातेः बोधः, व्यक्तेस्तु तदाक्षेपवशात्[2]।

---

1. जात्याकृतिविशिष्टायां व्यक्तौ शक्तेरैक्यं जात्याकृतिव्यक्तयस्तु पदार्थः इति न्यायसूत्रे बहुवचनमुपेक्ष्य पदार्थं इत्येकवचनान्तं निर्दिष्टवतो महर्षेरप्यनुमतम् [श. वा. १७२]

2. अत्र भाट्टाः - पदात् न व्यक्तेः स्मरणमनुभवो वा, किन्त्वाक्षेपादेव व्यक्तिधीः, आक्षेपिका च जातिरेव, आक्षेपश्च अनुमानमर्थापत्तिर्वा [तत्रैव १८३]

प्राभाकरमते — पदानां अर्थबोधसामर्थ्यं शक्तिः। सा च पदानां स्वार्थे जातौ स्मारकी। अन्विते चार्थेऽनुभाविकी। एतन्मते पदात् जातिबोधः, जातिविशेषणतया व्यक्तेः स्मरणं बोधश्च सम्भवतः[1]।

शब्दार्थसम्बन्धरूपेण सङ्केतस्य अङ्गीकृतत्वात् नैयायिकैः तदनुरोधेन शक्तिलक्षणमुक्तम्। शाब्दबोधसहकारिकारणतया अभिधापरपर्यायायाः शक्तेः अङ्गीकृततया भाट्टैश्च एवं शक्तिस्वरूपं निरुक्तम्। अन्विताभिधानवादिभिः प्राभाकरैः अर्थबोधनसामर्थ्यं पदगतं शक्तिरित्युच्यते।

सेयं शक्तिः किं पदगता? उत समासेऽप्यस्तीति विचारे व्यपेक्षावादिभिः नैयायिकैः तस्याः पदगतत्वमेव अङ्गीकारि। समासे शक्तिग्राहकस्य प्रमाणस्याभावात्। अनन्तानां समस्तपदानां अनन्तशक्तिकल्पना च अप्रामाणिकी। नच चार्थे द्वन्द्वः (अष्टा. २-२-२९) इत्यादि सूत्रमेव तत्र शक्तिग्राहकमिति वाच्यम्। अर्थविशेषबोधकत्वं, द्वन्द्वसंज्ञा चेति उभयविधाने वाक्यभेदरूपदोषप्रसङ्गात्। अतः सूत्रमिदं नार्थविशेषबोधकम्। किन्तु द्वन्द्वादिसंज्ञामात्रस्यैवेति एकार्थीभाववादिभिः वैयाकरणैरेव प्रतिपादितत्वात्।

समासे शक्त्यभावेऽपि तद्घटकपदवृत्त्यैव विवक्षितार्थबोधः संभवतीति लोकानुभवः। पण्डितब्राह्मणादिसमस्तपदेषु ब्राह्मण-

---

1. प्राभाकरास्तु - जातिशक्तिज्ञानादेव जातिप्रकारेण व्यक्तेः स्मरणं शाब्दबोधश्च [श. प्र. १९०]

पण्डितयोः उद्देश्यविधेयभावेन अन्वयबोधः आपद्यत इति तत्र शक्तेरङ्गीकारे नानार्थकहर्यादिपदात् पृथगुपस्थितानां अश्व-सूर्यादीनां उद्देश्यविधेयभावेन अन्वयबोधापत्तिः। अतः शक्तिः पदमात्रवृत्तिरिति सिद्धान्तः।

अत्रेदं तत्वम् - अभिहितान्वयवादिभिः भाट्टैः शाब्द-बोधे पदार्थाः कारणमिति, अन्विताभिधानवादिभिः प्राभाकरैः नैयायिकच्छायायां पदान्येव कारणमिति प्रतिपाद्यते। किन्तु वस्तुतः पदार्थापेक्षया पदानामेव कारणत्वं साधीय इति भावयामः।

४-५-४-२ लक्षणा–

नैयायिकमते—शक्यसम्बन्धो लक्षणा। तात्पर्यानुपपत्तिः लक्षणाबीजम्। इयञ्च (क) जहल्लक्षणा (ख) अजहल्लक्षणा (ग) जहदजहल्लक्षणा (घ) लक्षितलक्षणा चेति चतुर्विधा। पदमात्रवृत्तिरियम्।

भाट्टमते — शक्यसम्बन्धो लक्षणा। अन्वयानुपपत्तिः लक्षणाबीजम्। इयञ्च (क) अजहत्स्वार्था (उपादानलक्षणा) (ख) जहत्स्वार्था चेति द्विविधा। एतेषां मते लक्षितलक्षणा नास्तीति प्रसिद्धिः। तस्याः जहत्स्वार्थायामेव अन्तर्भावात्। किन्तु पार्थसारथिमिश्रेण लक्षितलक्षणा अभ्युपगता(शा.दी. १५४)।

प्राभाकरमते - वाक्यार्थान्वयिगतपदार्थसम्बन्धः लक्षणा। एभिः वाक्येऽपि लक्षणा अभ्युपगता।

४-५-४-३ गौणी - भाट्टैरेवं गौणीवृत्तिरङ्गीक्रियते - सादृश्यरूपशक्यसम्बन्धो गौणीति । प्राभाकराश्च गौणीवृत्तिमङ्गीकुर्वन्ति । किन्तु तद्ग्रन्थेषु गौणीस्वरूपविषये स्पष्टतया न किमप्युपलभ्यते ।

विभागादिषु सत्यपि स्वल्पे भेदे लक्षणास्वरूपादिविषये स्थूलतया नैयायिकसरणिमेवानुसरन्ति भाट्टा इति वक्तुं शक्यते । प्रधानः भेदस्तु नैयायिकानां तात्पर्यानुपपत्तिवशात् लक्षणा सम्भवति । भाट्टानां तु अन्वयानुपपत्तिवशात् सा सम्पद्यत इत्यत्र । अत्र अन्यदपि वक्तव्यमस्ति । प्राचीननैयायिकैरपि अन्वयानुपपत्तिवशादेव लक्षणा स्वीकृता । नव्यैस्तु "यष्टीः प्रवेशय" इत्यादिस्थलेषु लक्षणोपपादनाय तात्पर्यानुपपत्तिः तद्बीजतया अभ्युपगता । अतः प्राचीननैयायिकमतमनुसरन्तः मीमांसकाः वेदापौरुषेयत्वस्थापनाय तात्पर्यानुपपत्तिं लक्षणाबीजतया नाभ्युपयन्ति । अपौरुषेये वेदे तस्याः दुर्घटत्वात् ।

प्राभाकरोक्तं लक्षणालक्षणं "वाच्यस्यार्थस्य वाक्यार्थे" इत्यादि वाचस्पतिमिश्रेण तत्वबिन्दावनूद्य खण्डितम् । तथा हि- अथ यदि शालिकनाथोक्तं लक्षणालक्षणमाद्रियते तर्हि 'ओदनं पचति चैत्रः पिठरे" इत्यत्र चैत्र - पिठरादिपदार्थानां नास्ति वाक्यार्थे सम्बन्धानर्हत्वम् । तथैव तल्लक्षितायाः अन्वितावस्थायाः नास्त्यन्वयान्तरशालित्वमिति नेयं लक्षणा भवितुमर्हति । तल्लक्षणस्याभावात् । एवमेव -

"मासमग्निहोत्रं जुह्वति" (ता. ब्रा. अ. २५-४)

इत्यत्र अग्निहोत्रपदं अलाक्षणिकमिति मुख्यमापद्येत । अतः लक्षणमिदं नादरमर्हति । नेयं लक्षणा । यदि एवमेव अस्याः अङ्गीकारे अप्रसिद्धायाः नूतनायाः वृत्तेः कस्याश्चन प्रादुर्भाव एवेति । अस्मन्मते तु, विशिष्टार्थप्रत्यायनप्रयुक्तसमभिव्याहृतानां पदानां अर्थरूपमात्रपरत्वेऽनुपपत्तिः लोकानुभवसिद्धा कारणमास्थितमिति न काचिदपि अनुपपत्तिः[1] इति ।

वस्तुतः गौण्याः वृत्तेः लक्षणायाश्च नातीव भेद इति नैयायिकैः लक्षणायामेव सा अन्तरभावि । न सा पृथक् अङ्गीक्रियते । इयता विचारेण इदमत्र स्पष्टीभवति यत् सुपरिष्कृतशक्ति - लक्षणारूपवृत्तिद्वयमभ्युपगच्छतां नैयायिकानां पन्थाः सुविशदः अन्येभ्यः अस्मिन्नंश इति ॥

४–६ शाब्दबोधनिरूपणम्

४–६-१ न्यायसिद्धान्तः— नैयायिकसिद्धान्तानुरोधं शाब्दबोधे जननीये पदज्ञानं करणं भवति । नतु ज्ञायमानस्य पदस्य

---

1. तथा चाह कश्चित् -

वाच्यस्यार्थस्य वाक्यार्थे सम्बन्धानुपपत्तितः ।
तत्सम्बन्धवशप्राप्तस्यान्वयाल्लक्षणोच्यते ॥

इति । .... अस्तु वा लक्षणैव नो खल्वेतल्लक्षणम् । अप्रसिद्धवृत्त्यन्तरावसानप्रसङ्गात् । तस्मादेतद्वक्तव्यम् । तदिदमुच्यते · मृष्यामहे वाच्यानुपपत्तितः इति, सम्बन्धवशप्राप्तस्य इति च, न पुनः वाक्यार्थे सम्बन्धे च अन्वयात् इति च । अस्ति चेहापि लोकानुसारतो विशिष्टार्थप्रत्यायप्रयुक्तसमभिव्याहृतानां अर्थरूपमात्रपरत्वे पदानामनुपपत्तिः । अर्थरूपसम्बन्धवशप्राप्तिता चान्वितावस्थायाः । व्यापकं चैतल्लक्षणम् लक्षणानामनवयवेन वैदिकानां लौकिकानां चेति चतुरस्रम् [त. बि. १५६-५७]

करणत्वम् । मौनिश्लोकादौ शाब्दबोधोदयात् । पदज्ञानजन्यं पदार्थस्मरणं पदज्ञानजन्यशाब्दबोधस्य जनकमिति तत् व्यापारः। अत्र पदजन्यत्वं वृत्या संभवति । वृत्तिश्च शक्तिः लक्षणा वा[1] ।

एतेषां मते वाक्यार्थस्य न लक्ष्यत्वम्, न वा शक्यत्वम्, किन्तु पदानि आकांक्षादिसाहाय्येन पदार्थस्मृतिद्वारा तद्बोधकानीति विज्ञायते । तथा हि - विना व्युत्पत्तिज्ञानं लोके न कोऽपि वाक्यार्थमवगन्तुं प्रभवति । इयञ्च व्युत्पत्तिः बहुधा व्याकरणादिना संभवति । तेषु सर्वेषु कारणेषु व्यवहारस्यानितरसाधारणं स्थानं वरीवर्ति । स एव सर्वप्रथम इति वक्तुं शक्यते । कुत इति चेत् - अनधिगतपदशक्तिकस्य जनस्य "कर्मणि द्वितीया" इति व्याकरणेन "गुणे शुक्लादयः" इति कोशेन, प्रसिद्धार्थपदसान्निध्यरूपेण विवरणेन च असम्भवी व्युत्पत्तिग्रहः । अतः समेषां प्रथमतः शक्तिग्रहः व्यवहारादुपजायत इति तस्य सर्वप्रथमत्वं सूपपादम् ।

व्यवहारश्च उत्तमवृद्धवाक्यप्रयोगानन्तरजातप्रवृत्त्यादरूपः । उत्तमवृद्धोक्तं "गामानय" इति वाक्यं निशम्य मध्यमवृद्धः गामानयति । तद् दृष्ट्वा व्युत्पत्तित्सुः बालः यथाहं संसृष्टार्थज्ञानात् प्रवर्ते तथा अयमपि मध्यमवृद्धः संसृष्टार्थज्ञानादेव प्रवर्तेत । तादृशं ज्ञानमस्य वाक्यादेव समुत्पन्नम् । तच्छ्रवणात्पूर्वमप्रवृत्तेः, ततः परमेव प्रवृत्तेः । कारणान्तरस्या-

---

1. पदज्ञानं तु करणं द्वारं तत्र पदार्थधीः ।
शाब्दबोधः फलं तत्र शक्तिधीः सहकारिणी ॥ [कारि. ८१]

नुपलम्भात् इति चिन्तयति । पदानां अवान्तरव्यापारविधया पदार्थोपस्थितिकारणतामवगच्छति । ततश्च अवापोद्वापाभ्यां गवादिपदानां गवादिरूपेऽर्थे शक्ति गृह्णाति । अत व्यवहारात् पदेष्वेव संसृष्टार्थज्ञानहेतुत्वस्य अधिगतत्वात् पदानामेव वाक्यार्थज्ञानजनकाश्रयणमुपपद्यते, न पदाभिहितानां पदार्थानाम् । यद्यपि पदार्थज्ञानमन्तरा वाक्यार्थज्ञानं दुर्लभमिति पदार्थज्ञानमवश्यमपेक्षितं वाक्यार्थे । तथापि पदार्थज्ञानद्वारा पदमेव वाक्यार्थज्ञानकारणमिति उचितमिति नैयायिकानां राद्धान्तः ।

न च वाच्यम् अभिहितान्वयवादिनां भाट्टानां मते आकृतिरेव शब्दार्थः । गामानय इत्यादौ गोत्वकर्मकमानयनमित्येव शाब्दबोधः । गोत्वजात्या च आक्षेपादेव व्यक्तिज्ञानमुदेति । जातेश्च नित्यत्वात् अतीतानागतपदार्थस्थलेऽपि न काऽप्यनुपपत्तिः वाक्यार्थबोधस्येति ।

गवादिपदात् व्यक्तेरेव बोधस्यानुभविकत्वात् । अपरथा गौरानीयताम् इति वाक्यश्रवणोत्तरं गवानयनादिषु प्रवृत्तेरनुपपत्तेः । किञ्च गोत्वजात्या व्यक्तेराक्षेपः य उक्तः स च न सम्भवति । द्विरूपो ह्याक्षेपः भवितुमर्हति - अनुमानमर्थापत्तिर्वा । अत्रोभयमपि न सम्भवति । व्याप्यतावच्छेदकप्रकारेण व्याप्यज्ञानमेव व्यापकानुमापकं भवति । गोपदात् स्वरूपत एव जात्युपस्थितिः, लाघवाद्यत्र भवद्भिः शक्तिरभ्युपगता । तथा च गवादिपदात् स्वरूपतः गोत्वज्ञाने सत्यपि व्याप्यतावच्छेदकगोत्वत्वादिना नोपस्थितिरिति व्यक्तेरनुमानस्य असम्भवात् । अतः व्यक्तिबोध एवोचितः ।

अन्यच्च व्यापारवत् कारणस्यैव कारणत्वाभ्युपगमात् पदार्थज्ञानस्य अवान्तरव्यापारविरहेण कारणत्वमसम्भवीति। पदस्य तु पदार्थज्ञानमेव अवान्तरव्यापार इति करणत्वमुपपद्यते। यदि फलायोगव्यवच्छिन्नं कारणं करणमिति नव्यमतरीत्या वाक्यार्थज्ञानाव्यवहितपूर्ववर्तिनः पदार्थज्ञानस्य करणत्वं साध्यते, तदापि पदस्यान्वयानुभवं प्रति कारणत्वमनपलपनीयम्।

तस्मात् पदानि पदार्थस्मृतिद्वारा आकांक्षादिसहकारेण अन्वयबोधं जनयन्तीति नैयायिकमतं निष्प्रकम्पं सिध्यति। नैयायिकैरपि वृद्धव्यवहारादेव व्युत्पत्तिर्बालस्येति, शिबिकावाहकवत् पदानि सर्वाण्यपि अन्वयबोधरूपे कार्ये संहृत्य व्याप्रियन्त इति तावदभ्युपगम्यते। किन्तु तेषां पदानामन्विते शक्तिस्तु नाङ्गीक्रियते। परन्तु तत्तदर्थमात्र एव तेषां शक्तिरिति स्वीक्रियते।

अयमेव जातिविशिष्टशक्तिवादः तात्पर्यवाद इत्यप्युच्यते यश्च नैयायिकैः सम्प्रतिपन्नः। अयमेव न्यायमञ्जरीकारेण इदम्प्रथमतया तात्पर्यवाद इति प्रतिपादितः। समसूचि तेनैव तत्र तात्पर्यशक्तिरिति पूर्वोक्तशक्तिविलक्षणा काचिदभ्युपेयेति। तथा शक्त्या अन्वितमर्थः पदानि संहृत्य सम्पादयन्तीति तावदिदं कदाचित् अन्विताभिधानमित्यपि नैयायिकैरुच्यते[1]।

---

1. पदान्यन्वितं प्रत्याययन्ति, नान्वितमभिदधति। नाभिधात्री शक्तिः अन्वितविषया, किन्तु अन्वयव्यतिरेकावगतनिष्कृष्टस्वार्थविषयैव [न्या. म. ३७१]

४-६-१-१ मुख्यविशेष्यः—पदैस्तावत् वृत्या स्मृतानां पदार्थानां संसर्गं वाक्यार्थाख्यमवगाह्य व्युत्पद्यमानः विशेषणविशेष्यभावापन्ननानापदार्थविषयकः शाब्दबोधः वाक्यार्थबोध इत्याख्यायते । तत्र को नाम मुख्यविशेष्य इति विचारे नैयायिका एवं उपपादयन्ति -

"पण्डितश्चैत्र" इत्यत्र पण्डिताभिन्नश्चैत्र इति बोधः अनुभूयते । नात्र धात्वर्थः, अथवा आख्यातार्थो वा मुख्यविशेष्यः इति वक्तुं शक्यः। तिङन्तस्यैवाभावात्। एवमेव भवन्ति बहवः प्रयोगा आख्यातरहिताः[1] । न च - "अस्तिर्भवन्तीपरः प्रथमपुरुषः अप्रयुज्यमानोऽप्यस्ति" इति कात्यायनवचनात् अत्र अस्तीति क्रियापदमध्याहार्यमिति वाच्यम् । 'त्वं पण्डितः' 'अहं पण्डितः' इत्यादौ प्रथमपुरुषास्तिपदाध्याहारस्यायोग्यत्वात्। प्रागुक्तवार्तिककारवचनस्याप्रवृत्तेः, क्रियापदाध्याहारविषये प्रमाणाभावात् प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोध एव अङ्गीकार्यः । अत एव -

"स याति पुरुषस्तस्य पादयोयोरभिवादय' इत्यत्रापि तच्छब्दः पूर्ववाक्यार्थबोधे यः प्रधानं - मुख्यविशेष्यः, पुरुषः तमेव परामृशति । स च परामर्शः 'पुरुषः प्रयाति' इति बोधे

1. शशी दिवसधूसरः, विगतयौवना कामिनी
सरो विगतवारिजं, मुखमनक्षरं वाकृतेः ।
प्रभुर्धनपरायणः, सततदुर्गतस्सज्जनः
नृपाङ्गणगतः खलः मनसि सप्त शल्यानि मे ।। [शा. त. १७८]

प्रथमान्तार्थस्य मुख्यविशेष्यतायामेव घटते । नान्यथेति । एवं प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधः यथा 'चैत्रः पचति' इत्यत्र 'पाकानुकूलकृतिमान् चैत्रः' इत्येवं रूपः सर्वानुभवसिद्धः युक्तिसह इति नैयायिकैः स एव सम्प्रतिपन्नः[1] ।

४-६-२ भाट्टसिद्धान्तः--- अत्र अभिहितान्वयवादिभिः भाट्टैः शाब्दबोधप्रकार एवं व्युत्पाद्यते । यथा - ज्ञातैः पदैः कृते पदार्थस्मरणे यत् असन्निकृष्टवाक्यार्थज्ञानं जायते तत् शाब्दमिति[2] ।

इदं च शाब्दज्ञानं व्युत्पत्तिमूलकम् । तथा हि - बालः कश्चित् गामानय इत्युत्तमवृद्धेनाभिहि सति तच्छ्रुत्वा प्रवृत्तेन मध्यमवृद्धेन गवि आनीते, तस्य बुद्धिपूर्वकत्वात् गवानयानाद्यर्थबुध्यनन्तरमेव मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्तिर्जातेति अवगच्छन्, तथाविधार्थज्ञानस्य तादृशशब्दानन्तरमेव जातत्वात् गामानय इत्यस्य शब्दस्य गवानयनमर्थं इति जानाति । तदा गवानयनरूपस्य पिण्डितस्यैवार्थस्य बोधकतया 'गामानय' इति शब्दः ज्ञातः । तदनन्तरं 'गां बधान अश्वमानय' इत्यादिप्रयोगे, पदान्तरयोगत्यागरूपावापोद्वापाभ्यां गोपदं सास्नादिमतः वाचकम् । आनयनपदं च आनयनक्रियाबोधकमिति विविच्य पदार्थान् गृण्हाति ।

---

1. दृश्यतां श्रीरामानुजताताचार्यः, एन्. एस्., "वचननिर्णयः", विमर्शः, Vol. 1, K. S. V. Tirupati, 1972. pp. 21-26.
2. तत्र तावत् पदैर्ज्ञातैः पदार्थस्मरणे कृते ।
असन्निकृष्टवाक्यार्थज्ञानं शाब्दमितीर्यते ॥ [मा. मे. ९२]

एवं जाते च पदार्थज्ञाने, ततः परं जायमानं एकविशिष्टार्थज्ञानरूपं वाक्यार्थज्ञानं लक्षणया भवतीति भाट्टनयः[1] ।

लक्षणा हि वाच्यार्थानुपपत्त्या संभवति । अत्र गवादिपदैः स्मर्यमाणाः गवादिपदार्थाः परस्परान्वयमन्तरा सामान्यरूपा एव यदि वर्तन्ते तर्हि व्युत्पत्तिसमकालगृहीतमेकविशिष्टार्थबोधतात्पर्यं भज्येतेति सामान्यरूपस्य वाच्यार्थस्य अनुपपद्यमानतया, परस्परान्वयरूपविशेष एव तेषां पर्यवसानम् । तथा च गौरानीयमानैव, आनयनमपि गोसम्बद्धमिति परस्परान्वयलाभेन गवानयनरूपवाक्यार्थस्य सिद्धिः । अतः पदाभिहिताः पदार्था एव परस्परमन्वयं प्राप्नुवन्तीति अभिहितान्वयवादः भाट्टानाम्[2] । यथोक्तं वार्तिककारैः –

"पश्यतः श्वेतमारूपं हेषाशब्दं च शृण्वतः ।
खुरविक्षेपशब्दं च श्वेतोऽश्वो धावतीति धीः ।।
दृष्टा वाक्यविनिर्मुक्ता न पदार्थैर्विना क्वचित् ।."

इति । येन वा जनेन अज्ञाताश्रयं श्वैत्यं ज्ञातं, हेषाशब्देन अज्ञातरूपः हयः अनुमितः- खुरविक्षेपशब्देन अज्ञातकर्तृकं धावनमनुमितं, तस्य 'श्वेतोऽश्वो धावति' इति वाक्यार्थज्ञानमुदेति । तत्र कस्यचन पदस्याभावात उपस्थितैः पदार्थैरेव अन्वयबोधः

---

1. वयं तु पदार्थाः लक्षणयैव वाक्यार्थं बोधयन्तीति ब्रूमः । [मा. मे. ९४]
वाक्यार्थे लक्षणेति सिद्धान्तः [भा. चि. ६१]

2. तैनात्र पदावगताः पुनः पदार्था मिथोऽन्वयं यान्ति ।
इत्येवमभिहितान्वयसिद्धान्तो दर्शितोऽस्मदादीनाम् ।। [मा. मे. ९५]

भवतीति अकामेनाप्यास्थेयम् । अत्र कारिकायां श्वेतिमारूपमिति पाठः नातीव समीचीनः । आरूपं अव्यक्तरूपं अव्यक्ताश्रयमिति भावः । अन्यैश्च श्वेतं आ - ईषत् पश्यतः इति, आ - ईषत् श्वेतं पश्यतः इति च द्विधा व्याख्यातम् (शा. त. ८) ।

एवं शास्त्रदीपिकायां पार्थसारथिमिश्रः पदार्थः पदाभिहितैरेव वाक्यार्थः लक्षणाया प्रतिपाद्यत इति व्यवारीत् । गामानयेत्यत्र आनयनसामान्यमभिधाय आनयतिः तद् व्यक्ति पश्चात् लक्षयति । स्वार्थद्वारा गोपदमपि गोकर्मकत्वरूपेण तत्सम्बन्धितया आनयनमेव लक्षणया बोधयति । अतः लक्षणयैव वाक्यार्थनिर्वाहः भाट्टसिद्धान्ते[1] ।

एतेषां मते पदार्थाः वाक्यार्थज्ञानहेतवः । न तु पदानि । आसत्ति योग्यता—आकांक्षादीनां सहकारित्वम् । असंति बाधके कार्यस्य- सहकारिणश्च प्रत्यासन्नं कारणमिति अन्वयव्यतिरेक-

---

1. तस्मात् पदाभिहितैः पदार्थैः लक्षणया वाक्यार्थः प्रति पाद्यते । तत्र गामानयेत्यानयतिः आनयनसामान्यमभिधाय तद्व्यक्तिं लक्षयति। गोपदमपि स्वार्थद्वारेण आनयनमेव गोकर्मकत्वकारेण तत्सम्बन्धित्वरूपेण लक्षणया प्रतिपादयति । एवं यत्र यत्र वाक्ये यो यो अर्थः विशेष्यत्वेन विवक्षितः तमेव स्वपदेन समानवाचिना लक्षितं सन्निहितराणि पदानि स्वार्थाभिधानद्वारेण तत्सम्बन्धिरूपेण लक्षयन्ति [शा. दी. १५६]

cf. PMS. 134: Thus in every sentence, each of the component words directly denotes its own meaning in the general form and indirectly indicates it as related to the meaning of the other words. (This is what is called the *Abhihitānvayavāda* the theory of the verbal expression of connection between what is denoted).

बलात् निश्चीयते । अत्र पदार्थोपस्थितेः अन्तरङ्गत्वात् सैव वाक्यार्थज्ञाने कारणमिति भाट्टनयः[1] ।

गागाभट्टस्तु भाट्टचिन्तामणौ विशिष्टवैशिष्ट्यरूपः वाक्यार्थः चतुर्धा निरूपयति । यथा -

क) विशिष्टस्य वैशिष्ट्यरूपम् ।

ख) विशेष्ये विशेषणं, तत्र च विशेषणान्तरम् ।
यथा - 'नीलदण्डवान् पुरुष' इति ।

ग) एकविशिष्टे अपरवैशिष्ट्यम् ।
यथा - 'दण्डी देवदत्तः कुण्डलीति' ।

घ) एकत्र द्वयम् ।

यथा - 'दण्डी, कुण्डली, देवदत्त'[2] इति । (भा. चि. ६०) इति । चतुर्विधेऽपि उपरितेन वाक्यार्थे वाक्यस्य लक्षणेति भाट्टनयः[3] ।

---

1. व्यतिषंङ्गो हि वाक्यार्थः स पदार्थेष्ववस्थितः ।
आकांक्षादित्रयमपि पदार्थेष्वेव वर्तते ।।
अतोऽन्तरङ्गतायुक्तेः पदार्था एव कारणम ।
यदज्ञातपदार्थोऽयं विज्ञातपदमात्रकः ।।
पदोपजनितस्वार्थस्मृत्यनन्तरमेव तु ।
अधिगच्छति वाक्यार्थं स एव पुनरित्युत ।। [त. बि. ११२]

2. भावनैव हि वाक्यार्थः स्वकारकविशेषिता ।
विधित्वं श्रौतमार्थं वा भावनाकारकाश्रयम् । [त. वा. ४५]

3. वाक्यस्य वाक्यार्थे लक्षणा । नच शक्याभावात् कथं लक्षणेति वाच्यम् । बोध्यसम्बन्धस्यैव लक्षणात्वात् । घटमानयेत्यादि वाक्ये घटानयनसामान्य-बोधेऽपि तद्विशेषबोधस्य लक्षणां विनानुपपत्तेः । न हि घटानयनसामान्यं

४-६-२-१ **मुख्यविशेष्यः**— भाट्टानां मते शाब्दबोधे मुख्यविशेष्यतया आख्यातार्थः भासते । तथा हि - यथा "घटमानये" त्यत्र घटकर्मकानयनानुकूला चैत्रसमवेता कृतिरिति । "प्रकृतिप्रत्ययौ सहार्थं ब्रूतः, तयोस्तु प्रत्ययः प्राधान्येन" इति व्युत्पत्तिबलात् तिङन्तघटकधातोरर्थस्य आख्यातार्थ एव विशेष्यः भवितुमर्हति । सत्स्वपि काल-संख्या-कृत्यपरपर्यायभावना-कर्तृत्वादिषु बहुष्वर्थेषु भावनैव विशेष्यः इति । तत्रैव आख्यातार्थकालादिकं विशेषणतया अन्वेति भावप्रधानमाख्यातम् इति स्मृतेः । अतः मीमांसकमते आख्यातार्थभावनामुख्यविशेष्यकबोध एव युक्तिसह इति स उपात्तः । विस्तरभिया नात्र विपुलः विचारः व्यवधायीति विरम्यते ।

४-६-३ **प्राभाकरसिद्धान्तः**— प्राभाकराणां तु अन्विताभिधानवादिन इति महती प्रसिद्धिः । किं नाम अन्विताभिधानम् ? उच्यते - लोके हि दीप इव व्युत्पत्तिनिरपेक्षः शब्दः अर्थानवबोधयितुं न शक्नोति । वृद्धव्यवहारवशादुपजायते च व्युत्पत्तिः । संसृष्टार्थविवक्षयैव वृद्धैः वाक्यप्रयोगः क्रियते । श्रोतृजनोऽपि संसृष्टमेवार्थमवबुध्यते । पदसमूह एव वाक्यम् । न ततो भिन्नं किमपि । गुणभूतानेकपदार्थविशिष्टः पदार्थ एव वाक्यार्थ इत्यभिधीयते । यथा - शिबिकोद्यमनव्यापृताः चत्वारः

वाक्यार्थः, ज्ञानेच्छाप्रवृत्तीनां समानप्रकारकत्वसमानविशेष्यकत्वेन हेतुहेतुमद्भावात् विशेषविषयकेच्छाप्रवृत्त्यनुपपत्तेः । अतः तद्विशेषरूपवाक्यार्थस्य लाक्षणिकत्वं युक्तमिति । [भा. चि. ६३]

षड्वा जनाः तामुद्गच्छन्ति तथैव वाक्यघटकानि सर्वाण्यपि पदानि वाक्यार्थमवबोधयन्ति । पदानां च अर्थान्तरान्वितस्वार्थे शक्तिरित्युच्यते ।

व्युत्पत्तिज्ञानं प्रथममेवमुत्पद्यते[1] -- उत्तमवृद्धः 'गामानय' इति वाक्यं प्रयुङ्क्ते । मध्यमवृद्धः तदनन्तरं गवानयने प्रवर्तते। तटस्थस्य जनस्य तदा मनसि एवं मनीषा भवति यत् - मध्यमवृद्धस्य प्रवृत्तिः ज्ञानजन्या, प्रवृत्तित्वात्, मदीयप्रवृत्तिवत् इति । तादृशप्रवृत्तिजनकं ज्ञानं गामानय इति उत्तमपुरुषवाक्यजन्यं, तदनन्तरं प्रवृत्तेरुपजातत्वात् । एवमेव असकृत् प्रयोगदर्शनेन मध्यस्थस्य जनस्य गामानय इति वाक्यस्य गोकर्मकानयनरूपे वाक्यार्थे व्युत्पत्तिः संमुग्धा बोभवीति । पश्चात् अश्वमानयेति प्रयोगे श्रुते, जातायां च अश्वमानयनप्रवृत्तौ अश्वपदावापे तदर्थान्वयात्, गोपदोद्वापे च तदर्थानन्वयात् अश्वपदस्यार्थान्तरान्विते हयरूपेऽर्थे गोपदस्य अर्थान्तरान्विते सास्नादिमदर्थे च प्रत्येकं मध्यस्थस्य शक्तिग्रह उत्पद्यते । एवं शक्तिग्राहकप्रमाणानां धुरि कीर्तनीयेन व्यवहारेण पदानां इतरान्वितेऽर्थे शक्तिग्रहः सञ्जायते । अस्याः इतरान्विताथानुभजनकत्वरूपतया इयमानुमानिकी शक्तिरित्यभिधीयते[2] ।

---

1. उपलक्षणश्रयणेनापि सम्बन्धबोधः, सौकर्याद्वाकांक्षितेन योग्येन सन्निहितेन चान्वितं स्वार्थं पदं वक्तीति व्युत्पत्तिराश्रियते । [प्र. प. ३८४]

2. See BHAṬṬĀCHĀRYA, Gopikāmohana, "Import of Sentence (Anvitābhidhānavāda)", *OH* (I) 1953. 77-84.

अत्र मध्यस्थः पुरुषः अर्थान्तरान्वितार्थज्ञानं पदप्रयोज्य-मवबुध्यत इति पदाभिहितानां पदार्थानामेव अन्वयबोधशक्तिः अङ्गीकार्यमिति वाच्यम् । प्रथमभावीनि पदानि परित्यज्य पदार्थेषु वाक्यार्थबोधनशक्तिस्वीकारस्य असमञ्जसत्वात् । किञ्च पदार्था एव वाक्यार्थमनुभावयन्तीति वदतामपि पदानामभि-धानशक्तौ न काऽपि विप्रतिपत्तिः । अन्विताभिधानवादिभिः तस्याः शक्तेः अन्वयपर्यन्तता कल्प्यते । वाक्यार्थावबोधनशक्ति-स्वीकारे पुनः शक्तिरेव कल्पनीयेति । एवं च धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनायाः लघीयस्त्वात् पदार्थेषु तादृशशक्तिकल्पनापेक्षया सिद्धायाः पदनिष्ठायाः अभिधानशक्तेः अन्वयपर्यन्तता कल्पन एव लाघवमिति तत्कल्पनम् ।

यश्च तावत् -

पदमभ्यधिकाभावात् स्मारकान्न विशिष्यते ।
भावनावचनस्तावत् तां स्मारयति लोकवत् ॥

इत्यादिकुमारिलभट्टवचनानुरोधं पदानां पदार्थस्मारकत्वमेव अभिधायकत्वमिति ब्रूते - तदापि पदानां अन्वितार्थबोधनशक्तिः अवश्यमभ्युपगन्तव्या[1] । वाक्यार्थज्ञाने वाक्यस्य तात्पर्यमाव-श्यकम् । नोचेत् वाक्यार्थस्य शाब्दत्वमेव नैव भवितुमर्हति । अत एवोक्तं शालिकानाथेन प्रकरणपञ्चिकायम्[2] यथा–

---

1. प्राथम्यादभिधातृत्वात् तात्पर्योपगमादपि ।
पदानामेव सा शक्तिः वरमभ्युपगम्यताम् ॥ [प्र. प. ४००]

2. See *PMS* P. 137.

पदजातं श्रुतं सर्वं स्मारितानन्वितार्थकम् ।
न्यायसम्पादितव्यक्ति पश्चात् वाक्यार्थबोधकम्

(प्र. प. ४०२) इति ।

नच अन्विताभिधाने शक्तित्रयं कल्पनीयम् । तथा हि - प्रथमा पदानां स्वार्थस्मारकशक्तिः, द्वितीया च तेषां अन्वितानुभवजननशक्तिः, तृतीया च एकस्मृत्यारूढानां तावत् सर्वेषां पदानामन्वितानुभवजनकतया अन्विताभिधानशक्तिः[1] तावत्पदविषयकस्मरणे तदयुक्तमिति वाच्यम् । नहि नामेदं शक्यं वक्तुं यदेकस्मादेव पदात् शाब्दबोधः सम्भवतीति । अभिहितान्वयवादिभाट्टपक्षेऽपि यावच्चार्थान्तरं पदान्तरेणोपस्थाप्यते तावन्नान्वयानुगम उपगतः । तैरपि एकस्मृत्यारूढेभ्यः पदाभिहितेभ्यः पदार्थेभ्यः वाक्यार्थबोधः अभ्युपगन्तव्य इति शक्तिपञ्चककल्पनम् । यथा - (क) स्वार्थाभिधानशक्तिः (ख) स्वार्थस्मरणशक्तिः (ग) पदार्थगतवाक्यार्थावगमशक्त्याधानशक्तिः (घ) पदार्थे वाक्यार्थावगमशक्तिः (ङ) एकस्मृत्यारूढपदार्थानां अन्वयबोधकतया तावत्पदार्थविषयकस्मरणे पदार्थगतवाक्यार्थावगमशक्त्याधानशक्तिरिति पञ्च शक्तयः कल्प्याः ।

अन्विताभिधानवादिभिस्तु शक्तित्रयमेव पूर्वोक्तं कल्प्यमिति लाघवं सम्मते दरीदृश्यते । एवं च पदानामन्वितार्थे शक्तिरङ्गीकार्या । अन्वये शक्तिर्यदि नाङ्गीक्रियते तर्हि अन्वय-

1. स्मृतिसन्निहितै रेवमर्थैरन्वितमात्मनः ।
सर्वमाह पदं सर्वमिति नान्योन्यसंश्रयः ॥ [प्र. प. ४०६]

विशेषजिज्ञासा कथं नाम घटेत? सामान्यज्ञानरूपस्य कारणस्याभावात् इति अन्विताभिधानवादिनां प्राभाकराणां राद्धान्तः। अयमत्र संग्रहः—

"यद्यदाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं प्रपद्यते ।
तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यते ॥"

(प्र. प., ३८४) इति ।

४-६-४ समीक्षणम् — शाब्दबोधः वाक्यार्थबोधः अन्वयबोधः इत्यनर्थान्तरम् । त्रिष्वपि प्रस्थानेषु पदानीमानि समान एवार्थे प्रयुक्तानि । परंतु तत्स्वरूपं तु प्रतिमतं भिन्नभिन्नं दरीदृश्यते । शाब्दबोधनिरूपणावसरे अभिहितान्वयवादः भाट्टैः अन्विताभिधानवादः प्राभाकर इति, भङ्ग्यन्तरेण स एव नैयायिकैश्च प्रत्यपादि । नैयायिकाङ्गीकृतस्यास्य जातिविशिष्टशक्तिवादः तात्पर्यशक्तिवादः इत्यपि नामान्तरम् ।

नैयायिकमते च पदान्येव पदार्थस्मृतिद्वारा अन्वयबोधमुपजनयन्ति । शिबिकावाहकपुरुषवत् पदानि सर्वाण्यपि अन्वयबोधे संहृत्य व्याप्रियन्ते । तत्तदर्थमात्रे तेषां शक्तिः मतेऽस्मिन् अङ्गीक्रियते ।

भाट्टमते लाक्षणिको हि वाक्यार्थं इति व्यवस्थापयन्तः वार्तिककाराः, तदनन्तरकालिकाश्च — "पदानि स्वं स्वमर्थं अभिसन्धाय निवृत्तव्यापाराणि, अथेदानीं पदार्था अवगतास्सन्तः वाक्यार्थमवगमयन्ति" (शा. भा. १-१-२५) इति भाष्यकार-

वचनानुरोधं वाक्यघटकपदेभ्यः अभिहितैः पदार्थैः आकांक्षादि-सहकारशालिभिः जायते वाक्यार्थबोधः । नैव पदं वाक्यार्थबोधे कारणम् । अभिहितेन पदार्थेन करणेन अन्वयः संसर्गबोधः अभिहितान्वय इति प्रतिपादयन्ति ।

प्राभाकरमते तु शक्तिग्राहकप्रमाणमूर्धन्येन व्यवहाराख्येन पदानामितरान्वितेऽर्थे शक्तिः, इतरान्वितार्थानुभवजनकत्वरूपा भवतीति अन्विताभिधानवादः ।

शाब्दबोधविषये नैयायिकमतं भाट्टैः सर्वांशेन परित्यक्तम् । यतस्ते अभिहितान्वयवादिनः शाब्दबोधे पदार्थानां कारणत्व-मभ्युपयन्ति । प्राभाकरैः तावत् एकदेशेन नैयायिकमतमनु-सृतम् । पदानामन्वयबोधे कारणत्वं, पदजन्यपदार्थस्मरणाङ्गी-कारश्चेति उभयं नैयायिकवदेव प्राभाकरैरन्विताभिधानवादि-भिरभ्युपागामि । किन्तु पदानां अन्विते शक्तिमङ्गीकुर्वन्ति प्राभाकराः, तत्तदर्थमात्रे शक्तिमूरीकुर्वन्ति नैयायिका इति तावद् भेदः ।

उक्तपूर्वेषु त्रिष्वपि मतेषु नैयायिकमतमेव साधीयः । तथा हि - अभिहितान्वयवादे हि पदार्थानामेव शाब्दबोधे कारणत्वमुपगम्यते, न पदानाम् । तथा सति मानसोपनीत-भानात्मकपदार्थज्ञानेऽपि शाब्दयामि इति अनुव्यवसाया-पत्तेः । पदहेतुता यदि स्वीकृता तर्हि मानसोपनीतभानस्थले तथाविधोऽनुव्यवसायः भवितुमर्हत्यापत्ति विषयः ।

नच वाच्यम्, पदार्थकरणतामन्तरा कवेः काव्यकरणप्रयोजकं संसर्गज्ञानं कथं नाम भवेत्? शब्दस्याभावात्, तथैव पूर्वोक्ता - "श्वेतोऽश्वो धावति" इति बुद्धिश्च कथमुपपद्येतेति, उत्प्रेक्षासहकृतं मन एव चिन्तोपनीतपदार्थज्ञानावान्तरव्यापारद्वारा काव्यकरणप्रयोजकं पदार्थसंसर्गज्ञानमुपजनयति । मानसे तस्मिन् ज्ञाने मनस एव करणता न पदार्थस्य इत्यङ्गीकारात् ।

एवञ्च पदज्ञानमन्तरा जायमाना "श्वेतोऽश्वो धावतीति" बुद्धिः न शाब्दरूपा । पदार्थसंसर्गज्ञानमात्रस्य वाक्यार्थबुद्धित्वानभ्युपगमात् । पदार्थापेक्षया पदानामेव प्रथममुपस्थितत्वात् । प्रथमातिक्रमणे कारणाभावात् । अतः भाट्टाभ्युपगतः अभिहितान्वयवादः नोपादेयः ।

तथा च यदुक्तं - वाक्यार्थो लाक्षणिकः, पदबोध्यपदार्थेन बोध्यत्वात्, तीरवत् इति वाक्यघटकानां सर्वेषामपि पदानां वाक्यार्थे लाक्षणिकत्वमिति तदपि न विचारसहम् । शक्तेः मीमांसकमते अन्वयानुभवजननसामर्थ्यरूपतया यदि तत्सामर्थ्यं लाक्षणिकस्याप्युच्यते लाक्षणिकमपि तदा शक्तिमदिति मुख्यजघन्यविभाग नैव घटत इति लिङ्गाधिकरणविरोधः । तथैव मुख्यसम्भवे लक्षणा अनुपादेयेति सर्वतन्त्रसिद्धान्तविरोधश्च । अतश्च नाभिहितान्वयवाद उपादेय इति भावः ।

एवमेव प्राभाकराभ्युपगतः अन्विताभिधानवादश्च न साधीयान् । तथा हि – व्यवहारेण इतरान्वितज्ञानोपस्थितिदशायां तत्तदर्थज्ञानरूपस्य विशेष्यस्यापि अवश्यमुपस्थितेः ।

नहि नाम कुत्रापि विशेष्यमविषयीकृत्यैव विशिष्टा बुद्धिरुत्पत्तुमर्हति। एवञ्चोपस्थिततत्तदर्थज्ञान एव पदस्य कारणत्वं निश्चिनोति व्युत्पित्सुः। शक्तिं च लाघवात् तत्तदर्थ एव गृण्हाति। गौरवात् नान्वयांशेऽपि। अतः नान्वितविषयकः शक्तिग्रहः अङ्गीकर्तुमुचितः।

ननु अन्वयः पदशक्यः, वृत्यन्तरं विना पदप्रतिपाद्यत्वात् इत्यनुमानेन अन्वयांशे गौण्याः, लक्षणायाश्च वृत्तेरप्रवृत्तेः शक्तिरेव कल्प्यतामिति चेत् - मैवम्। अवश्यकल्पनीयकारणभावेन आकांक्षाज्ञानेनैवान्वयबोधोत्पत्तेः नान्वये वृत्तिः कल्पनीया। अतः अन्विताभिधानवादोऽपि न सुधीभिः उपादेय इति।

किञ्च अन्विताभिधानवादिनां प्राभाकराणां, नैयायिकानां च नास्ति साम्यमित्यपि वक्तुं शक्यते। न केवलं तयोर्मध्ये पदानां शब्दान्वयानुभवकारणतास्वीकारेण साम्निहित्यं, किन्तु पदजन्यपदार्थस्मरणाङ्गीकारेणापि। अन्विते शक्तिरिति वदतां तेषां अन्वयेऽपि शक्तिः पदानामस्त्येव। सा च तैरानुभाविकी शक्तिरित्युक्ता। न स्मारकी शक्तिः। पदैः इतरान्वितार्थविषयकशाब्दानुभव उपजायते। स्वार्थजातिस्मारकाणि च पदानि। व्यक्तिमन्तरा केवलाया जातेः भानं नोपपद्यत इति पदजन्यं जातिस्मरणं व्यक्तिविषयकमपीति वक्तव्यम्। एवञ्च शाब्दबोधोऽपि व्यक्तिविषयकः। इयं च व्यक्तिविषयता पदशक्तिप्रयोज्या भवति न वेति तावदन्यदेतत्।

अभिहितान्वयवादिनः भाट्टास्तु प्रथमं पदात् जातिविषयकः निर्विकल्पकः शाब्दबोधः, ततः परं वाक्यार्थबोधः, ततश्चाक्षेपात् व्यक्तिविषयकबोधश्च भवतीति कथयन्ति। नैयायिकैः जातिविशिष्टशक्तिवादिभिः पदेन जातिविशिष्टशक्तिस्मरणमभ्युपागामीति तावत्परस्परं भेदः प्रस्थानानाम्।

नैयायिकमते तु जातिविशिष्टशक्तिवादः अभ्युपेयत इति शाब्दतरङ्गिण्यां श्रीसुब्रह्मण्यशास्त्रिमहोदयैरुदीरितम्[1]। मतेऽस्मिन् पूर्वोक्तरीत्या नैते दोषाः सम्भवन्तीति जातिविशिष्टशक्तिवादः तात्पर्यशक्तिवादापरपर्यायः अन्विताभिधानवाद इत्यपि कथ्यमानः सम्प्रतिपन्नः[2]।

यथाभ्यधायि जयन्तभट्टेन[3] - "संहत्यकारिताऽप्यस्ति न चान्विताभिधानम्। अन्वितार्थं पदानि संहत्य सम्पादयन्ति। न त्वन्वितमभिदधति। — इयं वाचोयुक्तिः ··· पदान्यन्वितं प्रत्याययन्ति। नान्वितमभिदधति। नाभिधात्री शक्तिरन्वितविषया, किन्त्वन्वयव्यतिरेकावगतनिष्कृष्टस्वार्थविषयैव। तात्प-

---

1. वयं तु जातिविशिष्टशक्तिवादिनः पदेन जातिविशिष्टव्यक्तिस्मरणमङ्गीकुर्मः [शा॰ त॰ ६१]

2. अभिधात्री मता शक्तिः पदानां स्वार्थनिष्ठता।
तेषां तात्पर्यशक्तिस्तु संसर्गावगमावधिः॥ [न्या॰ म॰ ३७२]

3. सेयं व्युत्पत्तिमूला पदविसरसमुद्भिद्यमानाङ्कुरश्रीः
संस्कारोदारपत्रा कुसुमचयवती प्रोल्लसद्भिः पदार्थैः।
प्रज्ञावल्ली विशाला फलति फलमिदं स्वादु वाक्यार्थतत्वैः
तैराकांक्ष्यं लसद्भिः हृदयमुपगते यान्ति यस्मिन् पुमांसः॥ [न्या॰ म॰ ३७२]

र्यशक्तिस्तु तेषां अन्वितावगमपर्यन्ता सह व्यापारात्" (न्या. म. ३७१) इति । ऐदम्प्राथम्येन तात्पर्यस्यास्य प्रत्येकवृत्तित्वं जयन्तभट्टेन प्रत्यपादीति प्राचार्यैः श्रीकुंजुण्णिराजमहोदयै-रभ्यधायि[1] ।

अत्र सूक्ष्मेक्षणिकया विचारे क्रियमाणे चेदं प्रतिभाति यत् - नैयायिकाभ्युपगतस्य पक्षस्य नान्विताभिधानवाद इति व्यवहारः घटत इति । यतोऽत्र अन्वयप्रतिपत्तिरेव भवति न त्वन्विताभिधानमथवा अन्वयाभिधानम् । अमुमेवाभिप्रायं आस्माकीनं उपोद्बलयति जयन्तभट्टस्यापि वचनम् । यथा -

तेनान्विताभिधानं हि नास्माभिरिह मृष्यते ।
अन्वितप्रतिपत्तिस्तु बाढमभ्युपगम्यते ॥

(न्या. म. ३७२) इति ।

इदमप्यत्रास्माभिरवधेयं यत् – आनन्दवर्धनेन (८५५-८८३ क्रि. प.) तात्पर्यवादः खण्डितः । प्राध्यापकैः श्रीराघवन्-महोदयैरुक्तरीत्या शृङ्गारप्रकाशे भोजेन (१०१८-५६ क्रि. प.) आनन्दवर्धनं तात्पर्यवादिनश्चानुसरता तात्पर्यं द्विधा विभक्तम् - अभिधीयमान - प्रतीयमान - ध्वनिरूपभेदेन[2] । भोजः तात्पर्यस्य ध्वनेश्च न भेद इत्यपि प्रत्यपीपदत्[3] ।

---

1. See Indian Theories of Meaning, P. 221.
2. *Sṛṅgāraprakāśa* (=S. P.) P. 152.
3. तात्पर्यमेव वचसि ध्वनिरेव काव्ये
सौभाग्यमेव गुणसम्पदि वल्लभस्य ।
लावण्यमेव वपुषि स्वदतेऽङ्गनायाः
शृङ्गार एव हृदि मानवतो जनस्य ॥ Ibid, pp. 61-68.

४-६-४-१ **मुख्यविशेष्यः** — प्रथमान्तार्थः मुख्यविशेष्य इति नैयायिकानां आख्यातार्थभावना मुख्यविशेष्य इति मीमांसकानां च पक्षः। तत्र नैयायिकपक्षे युक्तयः प्रागेव दर्शिताः। तैरुक्तः प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधः बहुजनानुभवसाक्षिकं इति स एव समीचीनः पन्था इति विभाव्यते।

तथा हि · आलङ्कारिकाः प्रायशः प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधमेवाङ्गीकुर्वन्ति। बोधाभिनिवेशविरहिणः वेदान्तिनोऽपि बोधवर्णनावसरे प्रथमान्तार्थ एव मुख्यविशेष्यतया प्रत्यपीपदन् (शा. त. १८४)। किञ्च – "वाक्यैः आख्यातं प्रधानम्, तदर्थत्वात्, गुणभूतं नाम। तदर्थस्य भावनिष्पत्तावङ्गत्वात्। एवं तावद् वाक्ये आख्यातं प्रधानम्।" (शा. त. १८५)

इति भाष्यवचनान्यपि आख्यातार्थनिष्पत्तये कारकाणामपेक्षितत्वरूपमाख्यातार्थप्राधान्यं अवगमयन्ति। तस्य प्राधान्यं विधेयत्वमूलकमपि भवेत्। चैत्रः पचति इति वाक्यजन्यबोधे पाकानुकूलकृतेः आख्यातार्थस्य विधेयत्वात्। अतः नाख्यातार्थविशेष्यकत्वं मीमांसकोपपादितं समीचीनमिति प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोध एव साधीयानिति निरवद्यम्॥

पञ्चमाऽध्यायः

५ अर्थापत्त्यधिकारः

५-१ अर्थापत्तिलक्षणम्

५-१-१ भाट्टसिद्धान्तः — अर्थापत्तिरपि पञ्चमं प्रमाणम् । अभाषि च तत्स्वरूपमेवं भाष्यकारेण शबरस्वामिना । यथा - "अर्थापत्तिरपि दृष्टः श्रुतो वाऽर्थोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यर्थकल्पना । यथा - जीवति देवदत्ते गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्यादृष्टस्य कल्पना" (शा. भा. ११०) इति। अन्यथानुपपत्ति प्रमाणान्तरेण प्रमितस्यार्थविशेषस्य अर्थान्तरेण विना जायमानामनुपपत्तिं विभाव्य तदुपपत्त्यर्थं कस्यचनार्थस्य कल्पनं अर्थापत्तिरिति फलितम्[1] । (श्लो. वा. १-२) । अत्र प्रमाणद्वयविरोधः अनुपपत्तिः[2] । यथा - साधारणप्रमाणेन गणितागमादिना देवदत्तस्य जीवने गृहे बहिर्वा निश्चेति सति, गृहे असतः तस्य जीवतः बहिर्भावकल्पनं विना नोपपद्यते जीवनमिति, जीवनं बहिर्भावं कल्पयतीति सा अर्थापत्तिः[3] ।

---

1. प्रमितस्यार्थस्य अर्थान्तरेण विनाऽनुपपत्तिमालोच्य तदुपपत्तये या अर्थान्तरकल्पना सा अर्थापत्तिः । [शा. दी. ७६]
अन्यथानुपपत्त्या यदुपपादककल्पनम् ।
तदर्थापत्तिरित्येवं लक्षणं भाष्यभाषितम् ॥ [मा. मे. ११८]

2. cf. I. T. K., P. 254 : So, the meaning of Śabarā's statement would be that when a fact known cannot be explained except by assumption of some other fact, not in evidence, it is called presumption.

3. प्रमाणषट्कविज्ञातो यत्रार्थो नान्यथा भवेत् ।
अदृष्टं कल्पयेदन्यं सार्थापत्तिरुदाहृता ॥ [श्लो. वा. ४६२]

न्यायसिद्धान्ते	भाट्टसिद्धान्ते	प्राभाकरसिद्धान्ते
१. आप्तोपदेशः शब्दः	शब्दविज्ञानादसन्निकृष्टेऽर्थे विज्ञानम्	सम्बन्धग्रहणद्वारा अर्थप्रत्यायकः पदसमूह एव शाब्दम्
२. शब्दः दृष्टार्थादृष्टार्थभेदेन दृष्टार्थप्रवक्तृक-अदृष्टार्थप्रवक्तृकभेदेन वा द्विविधः, द्विविधश्च प्रमाणम्	पौरुषेयापौरुषेयभेदेन द्विविधः स च प्रमाणम्, पुनः सिद्धार्थबोधकविधायकभेदेन द्विविधः, विधायकश्च उपदेशकातिदेशकभेदेन	लौकिक-वैदिकभेदेन द्विविधः, वैदिकः प्रमाणम्, वैदिकः शास्त्रापरपर्यायः प्रत्यक्षानुमानभेदेन द्विविधः
३. आकांक्षा-योग्यता-आसत्ति-तात्पर्यज्ञानानि शाब्दकारणानि	आकांक्षा-योग्यता-आसत्त (क्त) यः तात्पर्यं तु केषांचिन्मतेन	आकांक्षा-योग्यता सन्निधयः
४. शब्दार्थयोस्सम्बन्धः अभिधानाभिधेयनियम-नियोगः प्राच्यमते, शक्तिरेवेति नव्यमते	प्रत्याय्य-प्रत्यायकभावः, नित्यः	तथैव
५. सङ्केतो लक्षणा चेति द्विविधा वृत्तिः	अभिधा-लक्षणा-गौणी चेति त्रिविधा	शक्तिः-लक्षणा-गौणी चेति द्विधा, शक्तिः पदार्थान्तरम्, सा च स्मारकी अनुभाविकी चेति द्विधा
६. तात्पर्यवादः	अभिहितान्वयवादः	अन्विताभिधानवादः
७. प्रायः प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोधः, क्वचित् निपातः अन्यत्र धात्वर्थः अपरत्र आख्यातार्थश्च	भावनामुख्यविशेष्यकशाब्दबोधः	तथैव

अत्र उपपाद्यं जीवनं करणम् । उपपादकः बहिर्भावः फलम् । येन च विना यन्नोपपद्यते तदुपपाद्यं जीवनम् । यस्य वा अभावे यन्नोपपद्यते स उपपादकः बहिर्भावः । अत्र प्रमाणाधिगतः जीवनबहिर्भावयोः परस्परं प्रतिघातः करणम्[1] । केनचन प्रमाणेन देवदत्तः गृहे वा अवस्थितः अथवा बहिर्वा वर्तत इति गृहीतम् । तदनन्तरं प्रमाणान्तरेण गृहे नास्ति देवदत्त इति अग्राहि । समुच्चितं च तदुभयं अन्योन्यव्याघाति संपन्नम् । व्याघातोऽयं बहिर्भावकल्पनया अत्र समाधीयते । प्रमाणद्वयसिद्धयोरर्थयोः द्वयोः संजातः प्रतिघातः अर्थान्तरकल्पनेन समाधेय इति आलोच्यमानः कारणं भवति । तादृशप्रतिघातसमाधानाय क्रियमाणा अर्थान्तरकल्पना अर्थापत्तिः[2] ।

५-१-२ प्राभाकरसिद्धान्तः— अर्थापत्तिशब्दः अर्थस्य आपत्तिः कल्पना यस्मादिति व्युत्पत्त्या प्रमाणपरः । अर्थस्यापत्तिरिति तत्पुरुषसमासेन फलपरः । तथा च असत्यामर्थान्तरकल्पनायां यः अर्थान्तरमनुपपन्नं विधत्ते सा अर्थापत्तिः । अनुपपत्तिश्चात्र

---

1. साधारणप्रमाणानां असाधारणमानतः ।
विरोधादविरुद्धांशे धीरर्थापत्तिरिष्यते ॥
यथा जीवनमानस्य गृहाभावप्रमाणतः ।
विरोधात्करणीभूतात् बहिर्भावस्य कल्पनम् ॥ [मा, मे. ११८]

2. Vide PMS. P. 140; When the fact ascertained by any of the sixs means of cognition is found to be inexplicable except on the basis of a fact not so ascertained — the assumption of this latter fact is what constitutes presumption.

प्राभाकरमते सन्देह एव । यथा - देवदत्ते जीवति गृहाभाव-दर्शनेनादृष्टस्य बहिर्भावस्य कल्पनं अर्थापत्तिः[1] ।

नयविवेके भवनाथेन एवमभ्यधायि । यथा - "उपलब्धोऽर्थः कल्पनां विना अर्थान्तरं सन्देहयन् अर्थं कल्पयति, सन्देशित एव वा कल्पयति इति द्विधा लक्षणम्" इति । तथा चोक्तं शालिकनाथेन प्रकरणपञ्चिकायाम्–

"विना कल्पनयाऽर्थेन दृष्टेनानुपपन्नताम् ।
नयतादृष्टमर्थं या साऽर्थापत्तिस्तु कल्पना ॥" इति[2] ।

तन्त्ररहस्यकारेणापि अयमेवाशयः विशदीकृतः । "देवदत्तः जीवन् गृहे नास्ति" इति, गृहाभावे दृष्टे श्रुते वा सः जीवनमुपपन्नं कुर्वन् कल्पयति तस्य बहिर्भावम् । अत्र सन्देह एवानुपपत्तिः । अनुकल्पिते बहिर्भावे, गृहाभावे च निश्चिते अयं जीवति न वा इति खलु जायते सन्देहः । बहिर्भावे कल्पिते तु तस्य सन्देहस्य प्रशान्तिः । अत्र प्रमाणमर्थसन्देहापादकः अर्थः । प्रमा च बहिर्भावकल्पना । कल्प्यमानश्चार्थः प्रमेयम्[3] । अथवा प्रमितिः प्रमाणमिति रीत्या कल्पनैव प्रमाणम् । विशिष्टज्ञानं तदुत्तरकालीनं फलमिति (त. र. १२) ।

1. अर्थापत्तिरपि दृष्टः श्रुतो वा अर्थोऽन्यथा नोपपद्यते इत्यर्थकल्पना । यथा - जीवति देवदत्ते गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावस्य अदृष्टस्य कल्पना [शा.भा.११०]

2. दृष्टेनार्थेनादृष्टस्यार्थस्य अर्थान्तरकल्पनायां असत्यां अनुपपत्तिमापादयता या अर्थान्तरकल्पना साऽर्थापत्तिः [प्र. प. २७२-७३]

3. See RĀMASWĀMI IYER V. A., "The Pūrva-Mimāmsa, *History of Philosophy Eastern and Western*" Vol. I Pp.258 271, LONDON. 1952.

५-१-३ समीक्षणम् - अर्थापत्तेः प्रमाणता मीमांसकैरेव अङ्गीकृतेति नात्र नैयायिकानां प्रस्तावः। अथापि न्यायसिद्धान्ते प्रमाणप्रसङ्गे अर्थापत्तिसाधिकाः युक्तयः परप्रतिपादिताः अनूद्य खण्ड्यन्ते। अतः नैयायिकैः प्रमाणबहिर्भावतया निर्णीतं अर्थापत्ति-अनुपलब्धिरूपं परैः प्रमाणतया स्वीकृतं, अस्मिन् आगामिनि चाध्याये प्रतिपाद्य निरस्यते।

अर्थापत्तेः पृथक् प्रमाणताङ्गीकारे भाट्टानां प्राभाकराणां च न काऽपि विप्रतिपत्तिः। किन्तु तत्स्वरूपोपपादेन तु द्वयोर्जागर्ति मतभेदः। अन्यथानुपपत्तिवशात् अर्थापत्तिरिति भाट्टमतं प्राभाकरैः न स्वीकृतम्। किन्तु यदि तथा, तर्हि कार्यात् कारणानुमानसमानयोगक्षेमं सम्पद्यत इत्युक्तम्। यथा - "केयमन्यथानुपपत्तिरिति नाम ? यदि तावदस्या अनेन विना सद्भावो नोपपद्यत - इति। तदेवं कार्यतः कारणानुमानमुपन्यस्तम्, न प्रमाणान्तरम्" (बृहती. ११०) इति।

प्राभाकरेण शाबरभाष्यपङ्क्तिक्रमोऽप्येवं विपरिणमितः। यथा – दृष्टः श्रुतो वाऽर्थो अर्थकल्पना। - - - अन्यथा नोपपद्यत इति" (बृहती. ११०) इति। एवं अर्थापत्तिमभिवर्णयन्तः प्राभाकरा एव भाट्टापेक्षया सम्यक् तद् व्युत्पादितवन्त इति प्रतिभाति।

५-२ अर्थापत्तिविभागः - दृष्टा - श्रुता च

५-२-१ भाट्टसिद्धान्तः — भाट्टमतानुरोधं शाबरभाष्यगताभ्यां दृष्टः श्रुतो वा इति पदाभ्यां दृष्टार्थापत्तिः श्रुतार्थापत्तिरिति सा द्विधा विभज्यते[1]।

---

1. सा पुनर्द्वयी - दृष्टार्थापत्तिः श्रुतार्थापत्तिश्चेति [नीति. १६५, मा. मे.१२९]

५-२-१-१ दृष्टार्थापत्तिः—भाष्यस्थेन दृष्टशब्देन उपलब्धमात्रं प्रतीयते। अथापि दृष्टात् भिन्नतया श्रुतपदस्य गृह्यमाणतया श्रुतातिरिक्तप्रमाणपञ्चकजन्यप्रमापरतया गोबलीवर्दन्यायेन दृष्टशब्दः अन्वेयः। एवं च प्रमाणपञ्चकपूर्विका दृष्टार्थापत्ति. पञ्चधा भवति।

(क) प्रत्यक्षपूर्विका - प्रत्यक्षप्रमाणेन दाहस्य वह्ना-वुपलम्भात् तत्र दाहकशक्तिकल्पना।

(ख) अनुमानपूर्विका - देशान्तरप्राप्तिरूपेण कारणेन आदित्ये गतिमनुमाय तदवश्यंभावेन तस्मिन् गमनशक्तेः कल्पना।

(ग) शब्दपूर्विका - यथा - पीनो देवदत्तः दिवा न भुंक्ते इति श्रुते, रात्रिभोजनस्य कल्पना।

(घ) उपमानपूर्विका - गवयदर्शनेन तत्सदृशः गौः इत्युपमानप्रमाणद्वारा गवि गवयसादृश्यमुपलब्ध-वतः पुरुषस्योपमानज्ञानविषयिणी ग्राह्यशक्ति-रस्तीति कल्पना।

(ङ) अनुपलब्धिपूर्विका - जीवतो देवदत्तस्य गृहा-भावदर्शनेन बहिर्भावस्यादृष्टस्य कल्पना।

एवं दृष्टार्थापत्तिः पञ्चधा भिद्यते (सि. च. ७६)। किञ्च युक्तिस्नेहप्रपूरण्यपरपर्यायायां सिद्धान्तचन्द्रिकायां रामकृष्ण-प्रणीतायां अर्थापत्तिपूर्विका चार्थापत्तिः प्रदर्शिता[1]।

---

1. अभिधानानुपपत्तिप्रभवया अर्थापत्त्या शब्दस्य वाचकशक्तिं कल्पयित्वा पुन-स्तदनुपपत्त्या शब्दस्य नित्यत्वकल्पना स्यादर्थापत्तिपूर्विका [सि. च. ७६]

५-१-.-२ श्रुतार्थापत्तिः—अपरिपूर्णस्य वाक्यस्यान्वयोपगमाय यत्र शब्दान्तरमध्याह्रियते सा श्रुतार्थापत्तिरिति भाट्टैरभ्युपगता। यथा - 'द्वारं द्वारं' इति वाक्ये अन्वयसिद्ध्यर्थमर्थान्तरेण आवरणादिना शब्दगम्येन अवश्यं भवितव्यमिति सामान्यं प्रमाणम्। तस्यार्थस्य श्रुतशब्दाभ्यामनुपलम्भात् बाधे सति, अश्रुतशब्दगम्यतया कश्चन आवरणादिरर्थः कल्प्यः - शब्देन सहैव आवरणाद्यर्थकल्पने सन्नद्धः शब्दादेवार्थस्यावगमनात् लाघवेन शब्दमेव कल्पयति। इयमेव शब्दकल्पना श्रुतार्थापत्तिरित्यभिधीयते[1]। दृष्टार्थापत्तौ अर्थःकल्प्यते। अत्र तु शब्दः कल्प्यत इति तयोर्भेदः[2] -

एवमेव 'पीनो देवदत्तः दिवा न भुंक्ते' इत्यत्र 'रात्रौ भुंक्ते' इति शब्दः कल्प्यते[3]। तथा वेदेऽपि विश्वजिता यजेत इत्यत्र स्वर्गकाम इति वा स्वर्गार्थमिति वा येन शब्देन श्रुतशब्दैकवाक्यभूतेन वाक्यं परिपूर्णं भवति तदेवालोच्य श्रुतशब्दैः सह योजनात् पूर्णः वाक्यार्थः बोध्यते (शा.दी. ८०)। पदजन्यपदार्थोपस्थितेः शाब्दबोधं प्रति हेतुत्वात् शब्दाध्याहार एव साधुरिति भाट्टमतम्। अत एव अभिहितान्वयवादिन एते शब्दाध्याहारवादिन इति प्रथन्ते।

---

1. यत्र त्वपरिपूर्णस्य वाक्यस्यान्वयसिद्धये।
शब्दोऽध्याह्रियते तत्र श्रुतार्थापत्तिरिष्यते॥ [मा. मे. १२९-३०]

2. दृष्टः पञ्चभिरप्येषा भेदेनोक्ता श्रुतोद्भवा।
प्रमाणग्राहिणीत्वेन यस्मात्पूर्वविलक्षणा॥ [श्लो. वा. ४५१]

3: पीनो दिवा न भुंक्ते चेत्येवमादिवचः श्रुतौ।
रात्रिभोजनविज्ञानं श्रुतार्थापत्तिरुच्यते॥ [तत्रैव. ४६३]
न चाप्यस्याः प्रमाणत्वे कश्चिद्विप्रतिपद्यते।
भेदाभेदे विसंवादः कुतस्तत्र विनिर्णयः॥ [तत्रैव. ४७१]

५-२-२ प्राभाकरसिद्धान्तः--- शाबरभाष्यस्थं अर्थापत्तिस्वरूपवर्णनपरं दृष्टः श्रुतो वाऽर्थः इति वाक्यस्थं श्रुतपदं परिगृह्य भाट्टैः दृष्टार्थापत्तिश्रुतार्थापत्तिभेदेन द्वैविध्यमर्थापत्तेः प्रपञ्चितम्। प्राभाकरमतानुरोधं अर्थापत्तिरेकैव । न तत्र दृष्ट-श्रुतभेद एतेषामिष्टः ।

श्रुतपदस्य प्रमाणान्तरतामाशंक्य प्रभाकरमिश्रेण तस्योपलब्धिवाचकत्वमेवं बृहत्यां निरणायि । यथा - दृष्टः श्रुतो वा इति दर्शनश्रवणोपन्यासः किं कारणान्तरव्युदासाय? नेति वदामः, उपलब्धोऽर्थः इत्यर्थः । श्रुतग्रहणमिदानीं किमर्थम् ? दृष्टः इत्येव वक्तव्यम् । उच्यते - अभिधानान्तरमेवेदम् - दृष्टः श्रुतो वा इत्युपलब्धेर्वाचकम्' (बृहती. ११५) इति । केवलं दृष्टशब्दमात्रेण न सर्वोपलब्धेः परिग्रहः सुलभ इति श्रुतसहितस्य दृष्टशब्दस्योपदेशः । दृष्टशब्देन सामान्यतः उपलब्धमात्रमभिधीयते । श्रुतशब्दसन्निधानेन गोबलीवर्दन्यायेन शब्दप्रमितव्यतिरिक्तमुपलब्धमुच्यते । अनादिलोकव्यवहारस्य तथैवानुभूयमानत्वात्[1] ।

अतः प्राभाकरमतानुरोधमर्थापत्तिरेकैव दृष्टार्थापत्तिरिति । नतु श्रुतार्थापत्तिरिति प्रत्येकं तैरप्युपगम्यते (त. र. १३)।

---

1. दृष्टशब्दमात्रेण न सर्वपरिग्रहः, किन्तु श्रुतशब्दसहितेन, तेन श्रुतग्रहणं नानर्थकम् । कथं पुनः श्रुतग्रहणसहितेन दृष्टशब्देन उपलब्धतोच्यते ? श्रूयताम् – दृष्टशब्देन यद्यप्युपलब्धमात्रमुच्यते, तथापि श्रुतशब्दसन्निधानात् गोबलीवर्दन्यायेन शब्दप्रमितव्यतिरिक्तमुच्यते । [बृहती. ११७]

भाट्टैरेवमुच्यते - "पीनो देवदत्तः दिवा न भुंक्ते" इत्यनेन वाक्येन देवदत्तभोजनस्य दिवानिषिद्धस्य पीनत्वेनानुमितस्य अनुपपत्त्या "रात्रौ भुंक्ते" इति वाक्यमेव कल्प्यते। शाब्दी ह्याकांक्षा शब्देनैव परिपूर्यते इति न्यायात्। इतीयमर्थापत्तिः दृष्टायाः तरां भिन्ना श्रुतेति।

नैतत् संभवति। अत्रापि अर्थ एव कल्प्यत इति सुवचम्। अकल्पिते च तस्मिन् अनुपपत्तिः संभवति। तत्खलु अर्थापत्त्या कल्प्यते। अनवगते खलु भोजनस्य रात्रिसम्बन्धे अत्र अनुपपत्तिर्भवति। अतः कालान्तरसम्बन्धकल्पनमेवालम्। 'रात्रौ भुंक्ते' इति शब्दकल्पनप्रयासः व्यर्थः। अत एव कथयन्ति सन्देहापादको अर्थो वा आपादितसन्देहोऽर्थो वा अर्थापत्तिः इति (प्र.प. २७८-७९)।

५·२·३ समीक्षणम्—शाबरभाष्यस्थदृष्ट-श्रुतशब्दौ परिगृह्य भाट्टैः दृष्टार्थापत्तिः - श्रुतार्थापत्तिरिति अर्थापत्तिद्वितयमङ्गीकृतम्। प्राभाकरैस्तावत् न त्वर्थापत्तिद्वितयं, एकैव दृष्टार्थापत्तिरिति।

तत्र कारणमेवमवधेयम् यत् - शब्दाध्याहारवादिनः भाट्टाः स्वशब्दाध्याहारवादपरिपुष्टये दृष्टार्थापत्तेः विलक्षणतया श्रुतार्थापत्तिमभ्युपगच्छन्ति। प्राभाकरास्तु अर्थाध्याहारवादिनः। अतस्ते श्रुतार्थापत्तिरिति प्रत्येकं नाभ्युपगच्छन्ति। एवं च

दार्शनिकाः स्वसिद्धान्तपरिपोषणाय तत्तद्विषयेषु वैलक्षण्यं प्रदर्श-यन्ति क्वचिच्च संक्षिपन्तीति विशेषोऽस्माभिरवधेयः[1] ।

५-३ अर्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वविचारः

५-३-१ भाट्टसिद्धान्तः — अथेयमर्थापत्तिः पृथक् प्रमाणम् । सामग्रीभेदस्य उपलभ्यमानत्वात् । तथा हि - नात्र अनुमिनो-मीत्यनुव्यवसायः संभवति । कल्पयामीत्यनुव्यवसायस्य, अथवा 'अर्थापयामि' इत्यनुव्यवसायस्य[2] वा संभवात् । अतः अर्थापत्तिः पृथक् प्रमाणम् ।

ननु अर्थापत्तेः अनुमानेऽन्तर्भावः । तथा हि - न प्रमाणयो-विरोधोऽस्ति[3] । तदा 'इदं रजतम्' 'नेदं रजतम्' इतिवत् अन्य-तरस्याप्रमाणत्वप्रसङ्गात् । प्रकृते च गृहे बहिर्वा इति सन्देहास्प-दस्य देशविशेषस्य गृहाभावावेदकप्रमाणेन प्रतिघातः । जीवन-प्रमाणेन च केवलजीवनं, अथवा देशसामान्यसम्बन्धो वा ज्ञायते। गृहाभावप्रमाणेन तदुभयमपि नैव स्पृष्टमिति कथं नाम जीवन-गृहाभावप्रमाणयोः विरोधः संभवति? का वा कथा अर्थापत्तेः तत्करणिकायाः? किञ्च यदि कथञ्चित् अभ्युपगम्यते विरोधः तदा तथाविधस्य विरोधस्य प्रसिद्धानुमानस्थलेष्वपि संभवात्

---

1. See BIJALWAN, C. D., "A Critique of Kumārila's Theory of Śrutārthāpatti" pp. 159-172, *J. G. J. K. S. V.* Vol. XXIX. 1973, Allahabad.

2. नानुमिनोमि नोपमिनोमि न शाब्दयामि किन्त्वर्थापयामि इत्यनुभवादेव मानान्तरत्वं युक्तम् [भा. वि. ४६]

3. अमुष्यास्त्वनुमानत्वं इच्छन्तस्तार्किका जगुः ।
न मानयोर्विरोधोऽस्ति प्रसिद्धे चाप्यसौ समः ।। [मा. मे. ११५]

न स्यादनुमानप्रमाणमेव[1]। अर्थापत्तावेव तस्यान्तर्भूतत्वात्। अतः नास्ति पृथगर्थापत्तेः प्रमाण्यम्। तस्याः अनुमान एवान्तर्भूतत्वात्। प्रयोगस्तु - 'देवदत्तो बहिरस्ति, जीवित्वे सति गृहे असत्वात्। यो जीवन् यत्र नास्ति स ततो अन्यत्रास्ति यथा अहम्' इति। अतो वञ्चनामात्रमेतत् पञ्चमप्रमाणमिति चेत्—

मैवम्। प्रमाणयोः विरोधस्यानपलपनीयत्वात्[2]। सति प्रमाणयोर्विरोधे एकस्याप्रमाणत्वं स्यादिति यदुक्तं तन्नास्ति प्रकृते। 'इदं रजतम्' 'नेदं रजतम्' इत्यसाधारणप्रमाणविषयं हि तत्। साधारणस्य प्रमाणस्य असाधारणेन प्रमाणेन बाधे च अप्रामाण्यं नोपपद्यते। अतः सम्भवत्येव प्रमाणयोः द्वयोर्विरोधः[3]।

यच्चोक्तं प्रसिद्धानुमानानां अर्थापत्तित्वं स्यादिति, तदपि न सङ्गच्छते। तत्र हि वक्तव्यम् पर्वतस्य क्वचिदग्निप्रापकं साधारणप्रमाणं किमिति? नच वाच्यम् व्याप्तिग्राहकप्रमणेन पर्वतेऽप्यग्निः प्राप्त इति। केन वेदं प्रभाकरपृष्ठमनुधावता भणितम्? अदृष्टपर्वत एव कथं नु तत्र अग्निमत्तामवगच्छेत्[4]?

---

1. ईदृशस्य विरोधस्य प्रसिद्धानुमितिष्वपि।
संभवादनुमाजालमर्थापत्तिप्रंसिष्यते ॥ [तत्रैव १२०]

2. तदिदं शिक्ष्यतेऽस्माभिः विरोधोऽस्त्येव मानयोः।
न प्रसिद्धानुमाभङ्गो बहिर्भावि च नानुमा ॥ [मा. मे. १२१]

3. साधारणप्रमाणस्य त्वसाधारणमानतः।
बाधेऽपि सावकाशत्वादप्रामाण्यं न जायते ॥ [तत्रैव १२२]

4. अदृष्टपर्वतः पूर्वं कथं तस्याग्निशालिताम्।
अवगच्छेदिति ध्वस्तं अनुमानेऽपि तन्मतम् ॥ [तत्रैव १२४]

यद्यपि नाम अनुमानं प्रयुक्तं बहिर्भावसिद्धौ तदपि स्वरूपासिद्धमिति न कापि नः क्षतिः। निर्विशेषस्य केवलजीवनस्य दुर्निरूपत्वात्। बहिर्भावनिश्चयापूर्वजीवनगृहाभावौ समुच्चित्य ज्ञातुं न शक्येते। ततः जीवनविशिष्टगृहाभावरूपस्य हेतोः अज्ञानात् हेतुरयं स्वरूपाज्ञानासिद्ध इति न साध्यसाधको भवितुमर्हति। अतः अर्थापत्तिः पृथक् प्रमाणमिति सिद्धमिति प्रत्यपादि बृहट्टीकायाम्[1]।

अपिच केवलव्यतिरेक्यनुमाने अर्थापत्तेरन्तर्भाव इति तावन्नोपपद्यते। तस्य अस्मन्मते अनभ्युपगमपराहृतत्वात्। तथा च अनुमानादस्याः अर्थापत्तेः महान् भेदः दरीदृश्यते[2]। यथा - उपपादकस्य गम्यत्वमनुमाने अङ्गीक्रियते। धूमादेश्च अनुपपन्नस्य गमकत्वम्। अर्थापत्तौ तु तद्विरुद्धतया गम्यत्वमनुपपन्नस्य गमकत्वं चोपपादकस्येति महान् भेदः। अनुमितिश्च व्याप्तिपक्षधर्मताजन्या। दिवा भोजनत्वाभाव - पीनत्वयोः सामानाधिकरण्यरूपानुपपत्तिज्ञानाच्च अर्थापत्तिरुपजायत इति स्पष्टमेव दृश्यते सामग्रीभेदः।

५·३·२ प्राभाकरसिद्धान्तः — अथ अर्थापत्तिरूपं प्रमाणमिदं नोक्तपूर्वप्रमाणेष्वन्तर्भवति। तथा हि - न प्रत्यक्षे, नोपमाने,

---

1. तस्माद्यो विद्यमानस्य गृहाभावोऽवगम्यते।
   स हेतुः स बहिर्भावं नागृहीत्वा च गृह्यते॥ [तत्रैव १२६]
2. दृश्यतां श्रीकेदारनाथ त्रिपाठी, "न्यायमीमांसयोः प्रामाण्यवादः," स. सुषमा २२ (३·४) पु. ३२६-३६

आगमे च तस्याः अन्तर्भावः। सामग्रीभेदात्। किन्तु अनुमानेऽन्तर्भवितुमर्हति। कुत इति चेत्—

गृहाभाव एव अन्यथानुपपद्यमानः बहिर्भावस्य गमकः इति खलु अर्थापत्तिः भवद्भिरुक्ता। तत्र का वा अनुपपत्तिः गृहाभावस्य? बहिस्सत्वे असति स्वस्याभाव इति खलूच्यते। अर्थात् यत्र साध्याभावः तत्र हेत्वभावः इति व्यतिरेकिसमानयोगक्षेमोऽयमिति केवलव्यतिरेकिणि अन्तर्भावात् अर्थापत्तिरियं अनुमानेऽन्तर्भवति। अतः नेदं पृथक् प्रमाणं भवितुमर्हतीति चेत्—

तदयुक्तम्। अत्रापि सामाग्र्याः भिन्नत्वात्। अनुमितिस्थले हि 'अनुमिनोमि' इत्यनुव्यवसायः। यदि अर्थापत्तेः अनुमानेऽन्तर्भावस्तर्हि अत्रापि स एवानुव्यवसायः स्यात्। किन्तु कल्पयामि इति अत्रानुव्यवसायः अनुभवसिद्ध इति अनुमानात् भिद्यत एवेयम्।

अन्यच्चानुमानजनकं लिङ्गं सर्वदा निश्चितमेव भवति। न तु कदापि सन्दिग्धम्। अर्थापत्तेस्तु संदिग्धमिति न कथञ्चिदपि अर्थापत्तेः अनुमानेऽन्तर्भावः वक्तुमुचित इति सा पृथक् प्रमाणम्। तथा हि - निश्चितो हि धूमः वह्नेर्गमकः। तस्यानुपपत्त्यापादकमर्थान्तरं न किञ्चिदस्ति। अत्र तु गृहाभावः विद्यमानतायाः अनुपपत्तिं विधत्ते। अतः गृहाभावे गृहीते बहिर्देशसंबन्धाभावे विद्यमानतायाः एव अनुपपत्तिः

संभवतीति बहिर्देशसम्बन्धः कल्प्यते । एवं चार्थापत्तिः अनुमानात्सर्वथा भिन्नेति सिद्धं तस्याः पृथक् प्रमाणत्वम् (प्र. प. २७६-७७) ।

५-४ अर्थापत्तेः अनुमानगतार्थत्वम्

५-४-१ न्यायसिद्धान्तः— अर्थापत्ति मीमांसकाः प्रमाणमित्यभ्युपगच्छन्ति । नैयायिकास्तु तन्न सहन्ते[1] । का नाम अर्थापत्तिः ? उच्यते । दृष्टः श्रुतो वा अर्थ अन्यथा नोपपद्यत इति अर्थान्तरस्य कल्पना अर्थापत्तिः । सा च द्विधा दृष्टार्थापत्तिः-श्रुतार्थापत्तिभेदेन । तत्र दृष्टार्थापत्तिर्यथा - जीवतश्चैत्रस्य गृहाभावदर्शनेन बहिर्भावदर्शनम् । तद्विना जीवित्वमेव नोपपद्यत इति । नेदं पृथक् प्रमाणं भवितुमर्हति । दर्शनार्थादिदं विरोध्यनुमाने एवान्तर्भावमर्हति[2] । तथा चायं प्रयोगः – देवदत्तः बहिस्सत्तावान्, जीवित्वे सति गृहे असत्वात्, अहमिव ।

श्रुतार्थापत्तिः द्वितीया - श्रुतेन 'पीनो देवदत्तः दिवा न भुङ्क्ते' इति न वाक्येन हेतुभूतेन अनुमितात् पीनत्वात् तद्धेतुभूतस्य रात्रिभोजनस्य अनुमानम् । अस्य वाक्यस्य श्रवणात् अनुमितानुमानं भवतीति[3] । अयमनुमानप्रयोगः - देवदत्तः

---

1. अर्थापत्तिरपि व्यतिरेक्यनुमानमेव, न तु मानान्तरम्, प्रमाणाभावात् [म. क. ४४].
2. दर्शनार्थात् अर्थापत्तिर्विरोध्येव [प्र. भा. ११०]
3. See DEVASTHALI, G. V., "Śabara and the Nyāya-Vaiśeṣika Darśanās", *JOR* 18, 1948-49, 16-24.

रात्रौ भुंक्ते पीनत्वे सति दिवा अभुञ्जानत्वात् । अतः द्वि-विधाया अप्यर्थापत्तेः अनुमान एवान्तर्भावः[1] ।

इयमर्थापत्तिः भङ्ग्यन्तरेण वात्स्यायनेन प्रदिपादिता[2] । अर्थात् या नूतना आपत्तिः सा अर्थापत्तिः । आपत्तिः प्राप्तिः अथवा प्रसङ्गः । कस्मिंश्चिदर्थे अभिधीयमानेऽन्योर्थः यः प्राप्यते सा अर्थापत्तिः । यथा - मेघाभावे न भवति वृष्टिरिति । अतस्सत्सु मेघेषु भवतीति प्राप्यत इति आपत्तिरियम्[3] ।

नैतत् पृथक् प्रमाणं भवितुमर्हति उपपादककल्पकं कदापि व्याप्तिज्ञानं विना नोपपद्यत इति वृष्टित्वमेघजन्यत्वयोः व्याप्यव्यापकभावः अवश्यमङ्गीकार्यः । एवञ्चार्थापत्तेः अनुमानेऽन्तर्भाव इति[4] ।

उदयनाचार्येण न्यायकुसुमाञ्जलौ अर्थापत्तिविषये सुमहान् विचारः अकारि । तथा हि - जीवन् खलु चैत्रः गृहे नास्तीत्यनुपपद्यमानं बहिर्भावे असति तमापदयतीति खलूदाहरन्ति । तत्रायं प्रश्नः । जीवतः गृहाभावस्य किं वा अनुपपन्नम्?

1. श्रवणादनुमितानुमानम् [प्र. भ. ११०]

2. अर्थात् आपत्तिः अर्थापत्तिः । आपत्तिः प्राप्तिः प्रसङ्गः । यत्राभिधीयमानेऽर्थे योऽन्योऽर्थः प्रसज्यते सोऽर्थापत्तिः [न्या. भा. १६९]

3. दृश्यतां श्रीरघुनाथाचार्यः, एस्. बि., "वात्स्यायनः", सं २, सं १४२-१५१, सुधर्मा, मैसूर, १९७२

4. शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावादनुमानेऽर्थापत्तिसंभवाभावार्थान्तरभावाच्चाप्रतिषेधः [न्या. द. २-२-२]

अनर्थसम्प्रत्ययेन अनभिहितस्यार्थस्य प्रत्यनीकभावात् ग्रहणं अर्थापत्तिः अनुमानमेव [न्या. भा. १७०]

अव्याप्यस्याव्यापकस्य नास्ति सहभाव इति का नो हानिः? अथ कथं नाम बहिस्सत्वास्योपपादकं भवितुमर्हति? यदि चैत्र-निष्ठः गृहाभावः बहिर्भावेन सह अवश्यं भवति सः स्वभाव-सिद्ध इत्युच्यते चेत् - यत्र यत्र जीवित्वविशिष्टगृहासत्वं तत्र तत्र बहिस्सत्वमिति यद्युच्यते तर्हि वचनमिदं अन्वयव्याप्ति-समानयोगक्षेमम् । अतः इदमनुमान एवान्तर्भवति[1] ।

यदि व्याप्तिपक्षधर्मतासद्भावेऽपि अनुपपद्यमानेन गृहासत्वेन बहिस्सत्वस्य कल्पनं तर्हि एवमपि वक्तुं शक्येत । वह्निमन्तरा अनुपपद्यमानः धूमः वह्निं कल्पयतीति अनुमानप्रमाणस्यैवो-च्छेदः संभवति । अतः अर्थापत्तिः अनुमानेऽन्तर्भवतीति[2] ।

मणिकारेणापि केवलव्यतिरेक्यनुमान एवार्थापत्तेरन्त-र्भाव उक्तः[3] । तथा हि - उपपादकाभावविशिष्टे उपपाद्या-भावनियमः अनुपपत्तिरेव । न तु अभावः केवलम् । एवं व्यति-रेकव्याप्तिमतः उपपाद्यात् अर्थात् व्यतिरेक्यनुमानविधयैव साध्यसिद्धिः सुकरेति किं प्रयोजनमर्थापत्त्या[4]? तथा चायं प्रयोगः—'देवदत्तो बहिर्वर्तते, जीवित्वे सति गृहासत्वात्, यन्नैवं तन्नैवम् । यथा - मृतः, गृहस्थितो वा" (त. चि. अ. १४५१) ।

---

1. अनियम्यस्य नायुक्तिः न नियन्तोपपादकः ।
न मानयोर्विरोधोऽस्ति प्रसिद्धेनाप्यसौ समः ।। [न्या. कु. ३-१९]
2. धूमोऽपि वा अनुपपद्यमानतयैव वह्निं गमयेत् [तत्रैव. ३८२]
3. व्यतिरेक्यनुमानसिद्धौ अर्थापत्तिर्न मानान्तरम्, तेनैव तदर्थसिद्धेः [त. चि. अ. १४३५]
4. See DIXIT, Srinivas, "The Redundance of the Vyatireki. Vyāpti of the Nyāya system" *P.Q.* 23, 1950, 13-16.

एवमेव श्रुतार्थापत्तिरपि न पृथक् प्रमाणम् । 'देवदत्तः रात्रौ भुङ्क्ते, दिवा अभोजित्वे सति पीनत्वात्' इत्यनुमाने अन्तर्भूतत्वात् (त. चि. अ. १४५९) । विश्वनाथोऽपि मणिकारनिरूपितं पन्थानमनुरुध्यार्थापत्तेः द्विविधायाः अनुमानगतार्थतां न्यरूरुपत्[1] ।

अतः अत्र विषये न्यायपक्षस्यैव साधीयस्त्वं पूर्वोपदर्शितहेतुभिः उत्पश्यद्भिः अस्माभिरपि नार्थापत्तेः पृथक् प्रमाणता अभ्युपगम्यते । किन्तु तस्याः अनुमानान्तर्भाव एव समीचीनः पन्थाः इति चिन्त्यते[2] ॥

1. अर्थापत्तिस्तु नैवेह प्रमाणान्तरमिष्यते ।
व्यतिरेकव्याप्तिबुद्ध्या चरितार्था हि सा मतः ॥ [कारि. १४४]
यत्र जीवित्वस्य बहिस्सत्त्वगृहसत्त्वान्यतरव्याप्यत्वं गृहीतं तत्रान्यतरसिद्धौ जायमानायां गृहसत्त्वबाधात् बहिस्सत्त्वमनुमितौ भासते । एवं पीनो देवदत्तः दिवा न भुङ्क्ते इत्यादौ पीनत्वस्य भोजनव्याप्यत्वावगमात् भोजनसिद्धौ दिवाभोजनबाधे रात्रिभोजनं सिध्यतीति [मुक्ता. ८६]

2. See KOTHIA, D.L., "भारतीय दर्शनों में प्रमाण भेद की महत्वपूर्ण चर्चा" *Anekānta* XXII (1) pp. 11-13 1969.

सिद्धान्तभेदप्रदर्शिनी - अर्थापत्त्यधिकारे		
न्यायसिद्धान्ते	भाट्टसिद्धान्ते	प्राभाकरसिद्धान्ते
१ अर्थापत्तिः न पृथक् प्रमाणम् अनुमाने अन्तर्भूतम्	अर्थापत्तिः पृथक् प्रमाणम्	तथैव
२	दृष्टा, श्रुतेति द्विधा भिन्ना	केवलं दृष्टैव, नास्ति श्रुता

षष्ठाध्यायः

६ अनुपलब्ध्यधिकारः

६-१ अनुपलब्धिविचारः

६-१-१ भाट्टसिद्धान्तः - अभावलक्षणमेवमभाषि भाष्यकारेण शबरस्वामिना । यथा - "अभावोऽपि प्रमाणाभावो नास्तीत्यर्थस्यासन्निकृष्टस्य" (बृहती. ११८) इति[1] । भाट्टमतानुरोधं षष्ठं प्रमाणमभावः । अस्यैवानुपलब्धिरिति व्यवहारः । अनुपलब्धिर्नाम उपलब्धेरभावः । प्रत्यक्षानुमानादिप्रमाणपञ्चकप्रवृत्तिप्रतियोगिकः सः अभाव भवति । तथा च प्रवृत्तियोग्यानां प्रत्यक्षादीनां पञ्चानां प्रमाणानां यत्र वा न प्रवृत्तिः सा योग्यानुपलब्धिरित्युच्यते[2] । सा च घटाद्यभावविषयिणी षष्ठं प्रमाणमिति भाट्टसिद्धान्तः[3] ।

---

1. Vide PMS. P. 144 : When the first five means of cognition do not function towards bringing about the cognition of the existence of a certain object, then those comes to function that (sixth) means of cognition which is known as 'Abhâva' 'Non-Apprehension', 'Negation'. It is through this means of cognition that the non-existence of things becomes cognised.

2. अथोपलम्भयोग्यत्वे सत्यप्यनुपलम्भनम् ।
अभावाख्यं प्रमाणं स्यात् अभावस्यावबोधकम् ।। [मा. मे. १३२]

3. प्रमाणपञ्चकं यत्र वस्तुरूपे न जायते ।
वस्तुसत्तावबोधार्थं तत्राभावप्रमाणता ।। [श्लो. वा. ४७३]

नच कथं नाम प्रमाणाभावः प्रमाणलक्षणं भवितुमर्हति । स्ववचनव्याघातादिति वाच्यम् । प्रमाणाभावलक्षणगतस्य प्रमाण-शब्दस्य सत्पदार्थोपलम्भकप्रत्यक्षादिप्रमाणपञ्चकाभिप्रायकत्वात् । तदभावः षष्ठस्याभावाख्यप्रमाणस्य लक्षणमिति न काचिदनुप-पत्तिः । किं नामास्य प्रमेयम्? उक्तं हि लक्षण एव नास्ती-त्यर्थस्य इति । लोके हि वस्तु द्विविधम् । सद्रूपमसद्रूपं चेति । सद्रूपेण वर्तमानस्य घटपटादेः प्रत्यक्षादिभिः सत्ता प्रतीयते । यच्चासद्रूपेण वर्तते तत्र सद्रूपबोधकानां प्रत्यक्षादीनां सद्रूप-बोधने सत्यपि योग्यत्वे यः अनुत्पादः दृश्यादर्शनयोग्यानुप-लम्भादिपर्यायः स एव प्रमाणाभावपदेन अभाषि शबरस्वामिना । तेनैव अभावाख्यप्रमाणेन इन्द्रियशब्दादिस्थानीयेन नास्तीति प्रतीतिरुपजायते । यथा - भूतले घटो नास्तीति [शा. दी. ८३]

नास्तितारूपमभावाख्यं प्रमेयं चेदं प्रागभाव-प्रध्वंसाभाव-अन्योन्याभाव-अत्यन्ताभावभेदेन चतुर्धा व्यभजत् श्लोकवार्तिक-कारः[1] ।

अनुपलम्भोऽयं द्विविधः - प्रमाणाभावरूपः, स्मरणाभाव-रूपश्चेति । प्रत्यक्षप्रमाणाभावरूपादनुपलम्भात् घटपटाद्यभाव-ज्ञानमुपजायते । तथा च योग्यानुमानादयः । अनुमानप्रमाण-

---

1. क्षीरे दध्यादि यन्नास्ति प्रागभावः स उच्यते ।
नास्तिता पयसो दध्नि प्रध्वसाभावलक्षणम् ।।
गवि योऽश्वाद्यभावस्तु सोन्योऽन्याभाव उच्यते ।
शिरसोऽवयवा निम्नाः वृद्धिकाठिन्यवर्जिताः ।।
शशे शृङ्गादिरूपेण सोऽत्यन्ताभाव उच्यते । [श्लो. वा. ४७३-७४]

गम्यानां पदार्थानामभावग्रहणे बोधकः भवति । उक्तं च मनोरथमिश्रैः । यथा - चेष्टालिङ्गकानुमानस्य रूपदर्शनबोधकस्यानुदयः दिवा रूपदर्शनाभावं अनुकूलस्य गमयतीति । एवमेव इतरप्रमाणभावरूपः अनुपलम्भः सुलभः । स्मरणाभावरूपः अनुपलम्भो यथा - अत्र मैत्रः प्रातर्नासीदिति सायङ्काले ज्ञानम् । प्रातःकालविशिष्टस्य मैत्रस्य सायङ्काले दर्शनयोग्यत्वाभावात्, सति च स्मरणयोग्यत्वे स्मरणाभाव एव तदा प्रातःकालविशिष्टमैत्राभावस्य बोधक इत्यङ्गीक्रियत इति [मा. मे. १३४]।

६–२ अनुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वविचारः —

भाट्टमतानुरोधमनुपलब्धिः पृथक् प्रमाणं भवितुमर्हति । उक्तपूर्वप्रमाणेष्वनन्तर्भावात् । तथा हि - न सा प्रत्यक्षेऽन्तर्भवति । इन्द्रियसन्निकर्षाद्यभावेऽपि तदुत्पत्तेः । यश्च प्रातः गृहेऽवस्थितः मध्याह्ने स एवं पृच्छ्यते । किं प्रातरस्मिन् गृहे कश्चित् श्यामः लोहिताक्षः दृष्टो भवतेति । स च सद्य एव योग्यस्मरणानुदयात् प्रातःकालिकेन्द्रियव्यापारमन्तरैव तस्याभावमवधारयति । अत एवं ज्ञातुं शक्यते यत् - तदिदं ज्ञानं नेन्द्रियकरणकम् [शा. दी. ८६-८७] । नच वाच्यम् अस्तु विशेषणत्वादिः सन्निकर्ष इति । प्रत्येकवृत्तेः तस्योभयनिष्ठत्वाभावेन सन्निकर्षत्वस्यैवानङ्गीकारात् [भा. चि. ४६] ।

अथ कैश्चिदुच्यते प्रत्यक्षत्वमभावस्य । तथा चायं प्रयोगः । अभावः प्रत्यक्षः, अपरोक्षप्रतीतित्वात् । घटवत् इति चेत् - न । अभावस्यापरोक्षाप्रतीतित्वाभावात्, हेतोः स्वरूपासिद्धत्वात्

[मा. मे. १३७] । अपरोक्षतया भूतलादेः, तथैव अभावोऽपीति भ्रमत्वात् । एवमेव मानमेयोदये उदयनेनोक्ताः चत्वारोऽपि हेतवः[1] अभावप्रत्यक्षगमकाः हेत्वाभासा इति निरस्ताः[2] ।

न चाप्यभावो अनुमेयः । हेतुहेतुमतोः सम्बन्धग्रहाभावात् । नापि अनुपलब्धेः उपमानादिष्वन्तर्भावः । उपमानादिहेतोः सादृश्यज्ञानादेः तत्राभावात् । अतः पृथक् प्रमाणभूतया अनुपलब्ध्यैव अभावः ग्राह्य इति सिद्धं पृथक् प्रमाणत्वमनुपलब्धेः (शा. दी. ८७) ।

भाट्टचिन्तामणिकारस्तु एवं प्रतिपादयति । यदि अधिकरणात्मकत्वमभावस्य अङ्गीक्रियते तर्हि भूतले घटाभाव इत्याधाराधेयभावस्यानुपपत्तिः स्यात् । अतः अभावस्य पृथक् प्रमाणत्वं अङ्गीकार्यमेवेति । प्रतियोगिप्रत्यक्षाभावः करणम् । अनुमितिः अवान्तरव्यापारः । अभावज्ञानं फलम् । अर्थापत्तौ च

---

1. प्रतिपत्तेरपारोक्ष्यात् इन्द्रियस्यानुपक्षयात् ।
अज्ञातकरणत्वाच्च भावावेशाच्च चेतसः ।। [न्या. कु. ३-२०]

2. अस्ति चेदुपलभ्येतेत्यस्य कोऽर्थो विचार्यताम् ।
घटावन्योऽत्र सर्वोऽपि ज्ञानहेतुरभूदिति ।।
संस्कारो हि स्मृतौ हेतुः स चाज्ञातोऽवबोधकः ।
अज्ञातकरणाप्येवं स्मृतिर्नाध्यक्षतां गता ।।
न खल्विन्द्रियदोषः स्यात् अभावभ्रमकारणम् ।
योग्यता भ्रम एवात्र तत्कारणमितीरितम् ।।
अपि चेन्द्रियसम्बन्धयोग्यतैव हि वस्तुनः ।
प्रत्यक्षत्वं उपाधिः स्यात् व्याप्त्यसिद्धास्ततोऽखिलाः ।। [मा. मे. १३८-४१]

उपपाद्यज्ञानं करणम् । अनुपपत्तिज्ञानं अवान्तरव्यापारः । उपपादकज्ञाने फलमिति अर्थापत्त्यनुपलब्ध्योरस्ति सुमहान् भेद इति भाट्टमते षट् प्रमाणानीति (भा. चि. ४६-४७) । एवमुक्त्वा पुनः यथार्थतः अर्थापत्त्यनुपलब्ध्योः परस्परभेदं अनुमानप्रमाणात् तयोः भेदं च नावगच्छाम इति सहृदयनिहितं तात्पर्यमन्ते चाविष्करोति गागाभट्टः[1] ।

इदमत्र साधकानुमानं - अभावः स्वानुरूपेण प्रमाणेन गृह्यते । प्रमेयत्वात् भाववत् इति । उक्तं चैवमेव वार्तिककारेण कुमारिलभट्टेन[2] । अतः अस्ति षष्ठं प्रमाणं अनुपलब्धिरिति । अधिकारेऽस्मिन् अभावपदं प्रमाणपरतया अनुपलब्ध्या सह प्रायोजि । प्रमेयपरतया च प्रयुक्तमिति वेदितव्यम् ॥

६–३ प्राभाकरमतेन अभावविमर्शः

प्राभाकरमते पदार्थेषु नाभावः परिगणितः । अभावप्रामाण्यं ते नाभ्युपगच्छन्ति । अभावस्य अधिकरणात्मकत्वं तैरंगयकारि । अतः भावातिरिक्तस्य अभावरूपस्य प्रमेयस्यैवाभावात् तन्निरूपणार्थं अनुपलब्धेः प्रमाणान्तरत्वमपि नाङ्गीकरणीयमिति तेषामाशयः [प्र. प. २८२] ।

---

1. वस्तुतस्तु अर्थापत्त्यनुपलब्ध्योः अन्योन्यभेदं अनुमानाच्च भेदं नाकलयामः [भा. चि. ४७.]

2. भावात्मके यथा मेये नाभावस्य प्रमाणता ।
तथाभावप्रमेयेऽपि न भावस्य प्रमाणता ॥ [श्लो. वा. ८७४]

ननु सर्वजनीनोऽयमनुभवः यत् - लोके सर्वं प्रमाणं किमपि प्रमेयं विना न भवतीति । तर्हि अभावाख्यस्य प्रमाणस्य किं वा प्रमेयमस्तीति? उच्यते । अस्ति प्रमेयमभावस्यापि । तत्पुनः न प्रमाणान्तरेण बोध्यते । प्रमाणस्य हि एष स्वभावः यत् स्वमहिम्नैव स्वप्रमेयस्योपस्थापनं नाम । अपि नाम प्रत्यक्षस्य प्रमेयं प्रमाणान्तरव्यवस्थाप्यम् ? स्वप्रतीतिबलसिद्धमेव । अतः अभावरूपं प्रमाणमपि स्वमहिम्नैव प्रमेयमुपस्थापयितुं क्षमम् । तथा हि अस्ति काचन प्रतीतिः इह भूतले घटो नास्तीति । सा च न भूतलमात्रविषया । घटे सत्यपि तथा आपत्तिप्रसङ्गात् । यदि केवलभूतलविषयेत्युच्यते चेत् - किमत्र कैवल्यम् ? यदि भूतलस्वरूपमुच्यते - सत्यपि घटे तस्यानपायात् नास्ति घट इति बुध्युत्पादः । इन्द्रियव्यापारं विना प्रतीयमानत्वात् नेदं प्रत्यक्षप्रमेयमिति वक्तुं शक्यते । अतः इह भूतले घटो नास्तीति प्रतीतिबलात् विलक्षणप्रमेयस्य अङ्गीकार्यतया प्रमाणमपि अभावाख्यं विलक्षणमङ्गीकार्यमिति चेत् -

उच्यते [प्र. प. २८६-२९२] । अधिकरणस्वरूपातिरिक्तः अभावः अस्मन्मते नाभ्युपगम्यते । द्विधा हि भावानां अवगतिः सम्पद्यते । एका भावान्तरसंसृष्टविषया । तदेकविषया च द्वितीया । या च तदेकविषया बुद्धिः साऽपि पुनर्द्विविधा । प्रतियोगिनि दृश्ये अदृश्ये च । एवञ्च दृश्ये प्रतियोगिनि या तदेकविषया बुद्धिः सा तस्य प्रतियोगिनः अभाव इत्युच्यते । यथा - 'भूतले घटाभाव' इति ।

एवञ्च भूतले घटो नास्तीत्युक्ते घटे दृश्ये भूतलमात्रस्यैव बोध इति फलति। प्रतियोगिनि दृश्यत्वं नाम अन्यत्र प्रमितस्य अन्यत्र प्रसक्तिः। सैव दृश्यता प्राभाकरैः ज्ञानविशेषतया अङ्गीकृतेति धर्मिकल्पनापेक्षया धर्मकल्पना लाघवमेव। अतः अधिकरणस्वरूप एवाभावः अङ्गीक्रियते गुरुमतानुयायिभिः न तद्विलक्षण इति[1]।

६-४-अनुपलब्धेः प्रत्यक्षादिगतार्थत्वम्

भाट्टैस्तावत् अनुपलब्धेः पृथक् प्रमाणत्वं महता आग्रहेण अभ्युपगम्यते। ते च कथयन्ति अभावाख्यः कश्चन पदार्थः अस्तीति अवश्यमभ्युपगन्तव्यः। स च न पूर्वोक्तप्रमाणगम्यः, केवलमनुपलब्धिगम्य एवेति। प्राभाकरास्तु अभावस्य पदार्थत्वमेव नाङ्गीकुर्वन्ति। नैयायिकाः पुनः अभावः पदार्थ एव, सत्यम्। किन्तु तद्ग्रहणार्थं प्रमाणान्तरमनुपलब्धिरूपमनावश्यकमिति मन्यन्ते।

तथाहि - प्रत्यक्षादिभिः गृह्यमाणतया अभावाख्यं प्रमेयं आत्मपरिच्छित्तये न प्रमाणान्तरमपेक्षत इति तेषामभिसन्धिः। तथा हि - इह घटो नास्तीति एकमेव ज्ञानम्। "इह कुण्डे दधीति" ज्ञानवत्। नच तत्र भूप्रदेशमात्र एव नाग्रनं ज्ञानम्, इतरत्र तु प्रमाणान्तरजन्यमिति वाच्यम्। अव्यवधानेनैव भूप्रदेशवत् घटनास्तिताया अपि विना विच्छेदं अनुभूयमानत्वात्।

---

1. अभावाख्यप्रमाणं ये षष्ठमाहुर्मनीषिणः।
तेषां प्राभाकरैरेवं प्रत्यादेशोऽयमुच्यते ॥ [प्र. प. १०६-१११]

अत्र अपरिम्लाननयनव्यापार एव पुरुषः घटाभावं पश्यतीति अभावज्ञानं चाक्षुषमेव, तद्भावभावित्वविधानात् ।

नच तर्हि सम्बद्धस्यैव हि चक्षुषा ग्रहणमिति, असम्बद्धस्यापि चाक्षुषत्वे भवतु नाम विभीषणादेरपि चाक्षुषत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् । भावपदार्थेषु खल्वयं नियमः यत्-सम्बद्धस्यैव चक्षुषा ग्रहणम्, न त्वसम्बद्धस्येति । अभावस्तु असम्बद्धोऽपि चक्षुषा ग्राह्य एव । सन्निकर्षेषु षट्प्रकाराभिवर्णनमपि भावपदार्थाभिप्रायेणैव । सम्बद्धं यद्यद् वस्तु गृह्यते तदवश्यं पूर्वोक्तसन्निकर्षान्यतमेनैव ग्राह्यमिति । एवमेवेन्द्रियाणां प्राप्यकारित्वमपि वस्त्वभिप्रायकतयैवोक्तम् । अभावस्तु न वस्तु ।

अतः तेन सन्निकर्षमन्तरापि चक्षुस्तदवगमयति । नच तर्हि विना सम्बन्धमेवाभावः गृह्यते चेत् देशान्तरस्थितसर्वाभावग्रहणमपि प्रसज्येतेति वाच्यम् । आश्रयग्रहणसापेक्षा हि नाम अभावप्रतीतिः । स चाश्रयः सन्निहित एव प्रत्यक्षयोग्यः भवति । अथवा संयुक्तविशेषणभावाभिधसन्निकर्षद्वारा चक्षुरेव अभावं गृह्णातीत्यपि वक्तुं शक्यते । अयमेव विशेषणविशेष्यभावाख्यः सन्निकर्षः कथ्यते । एवञ्च प्रत्यक्षगम्य एवाभावः नानुपलब्धिगम्य इति नैयायिकानां पन्थाः (न्या. म. ५१-५३) ।

वैशेषिकास्तु नैयायिकेभ्यः अत्र भिद्यन्ते । अभावस्यानुमान एवान्तर्भाव इति तेषामाशयः । प्रशस्तपादः स्वपदार्थधर्मसंग्रहे अभावस्य अनुमान एवान्तर्भाव इति सुष्टु प्रत्यपीपदत्[1] ।

---

1. अभावोऽप्यनुमानमेव । यथोत्पन्नकार्यं कारणसद्भावे लिङ्गं, एवमनुत्पन्नं कार्यं कारणासद्भावे लिङ्गम् [प्र. भा. १११]

उपस्कारकारः शङ्करमिश्रस्तु अभावस्य क्वचित् प्रत्यक्षे क्वचिच्चानुमाने अन्तर्भावमभिदधे[1]। न चेन्द्रियमधिकरणग्रहण एवोपक्षीणमिति वाच्यम्। अभाव-ग्रहणावधि तद्व्यापारस्य वर्तमानत्वात् अभावस्यानुमानेऽन्तर्भावता नैयायिकानामपि न विरुद्धा। असन्निहितदेशवर्तिनः अभावस्य अनुमेयत्वात्। यथा - सन्तमसे बहुलमभिवर्षति देवे मेघवायुसंयोगाभावः अनुमीयते। तथैवार्थापत्तौ गृहभावेन चैत्रस्य बहिरभावकल्पनं इत्युदाहृतम्[2]।

ननु अनुरूपेण प्रमाणेन प्रमेयं प्रतीयत इति लोकानुभवः। अतः अभावरूपप्रमेयस्य तदनुरूपेण प्रमाणेन ग्रहणमेव वक्तव्यमिति चेत् - न। अप्रयोजकत्वात्[3]। इदमत्र तत्वं यत् - भाट्टैः अभावः पदार्थः सः अनुपलब्धिप्रमाणगम्यः इत्यभ्युपगतम्। प्राभाकरैस्तावत् अभावस्य पदार्थत्वमेव नाङ्गीकृतम्। अतः अनुपलब्धिगम्यत्वमपि तस्य मृग्यमेव तेषां मते। नैयायिकास्तावत् अभावस्य पदार्थतामभ्युपगम्य तस्य प्रत्यक्षादिगम्यत्व-

---

1. तत् क्वचित्प्रत्यक्षे क्वचिच्चानुमनेऽन्तर्भूतं, चक्षुरादिनैवाभावग्रहात्
[वै. उप. २२८]

2. आगमादप्यभावस्य क्वचिद् भवति निश्चयः।
चौरादिनास्तितां ज्ञानमध्वगानामिवाप्ततः॥ [न्या. म. ६४]

3. अभावः पटलादीनां प्रत्यक्षं प्रतिपद्यते।
विपक्षे वृत्यभावश्च लिङ्गस्य सहकारिताम्॥
पुरुषोक्तिषु दोषाणामभावश्चोपयुज्यते।
सामग्र्यन्तर्गतात् तस्मादभावादपि भावधीः॥
अभावश्च क्वचिल्लिङ्ग मिष्यते भावसंविदः।
वृष्ट्यभावोऽपि वाय्वभ्रसंयोगस्यानुमापकः॥
तस्माद्युक्तमभावस्य नाभावेनैव वेदनम्।
न नाम यादृशो यक्षः बलिरप्यस्य तादृशः॥ [तत्रैव ५४]

मुपगच्छन्ति । अत एव ते अनुपलब्धेः प्रमाणत्वं न प्रतिपादयन्ति । इयमेवानुपलब्धिः अनुपलम्भः इत्यपि व्यह्रियते दार्शनिकैः ।

भाट्टैः अभावस्य प्रत्येकपदार्थताभ्युपगमे नैयायिकमतमेव अनुसृतम् । किन्तु न्यायविरुद्धतया अनुपलब्धिं अभावग्राहिणीं ते अङ्गीकुर्वन्ति । प्राभाकरास्तु अभावमेव नाङ्गीकुर्वन्ति इति नैयायिकानां तेषां चात्र भूयान् भेदः[1] । अयं चाभावः गौतम-वात्स्यायन-उद्योतकरादिभिः सम्यक् निरूपितः । जयन्तभट्टेन सुस्पष्टं प्रत्यपादि तत्स्वरूपम् । अत्रैवं विचारे क्रियमाणे अस्त्यभावः, किन्तु स क्वचित् प्रत्यक्षगम्यः, क्वचिदनुमानग्राह्य इति निरूपयतां नैयायिकानां पक्ष एव साधुरिति सुव्यक्तम् ।

६-५ सम्भवादिप्रमाणान्तरविचारः

अथ न केवलं प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानि, अर्थापत्त्यनुपलब्धिसंभवैतिह्यचेष्टालोकप्रसिद्धिप्रतिभाह्रस्वदीर्घादीनां प्रमाणानां सत्वात्[2] । तथा हि - अर्थापत्त्यनुपलब्धी पुनः पञ्चमषष्ठाध्याययोः उपन्यस्ते । शिष्टानि प्रमाणान्यधिकृत्यात्र किञ्चित् प्रस्तूयते ।

पौराणिकैस्तावत् सम्भवाख्यप्रमाणं उक्तपूर्वविलक्षणमङ्गीक्रियते । तेषां मतमिदम्-शतं सहस्रे संभवतीति संभवाख्य-

---

1. See JHA; Krishṇamādhava, "Abhāvavicārah" *PAIOC* 14. 4, 1948, 4-6.

2. न चतुष्ट्वमैतिह्यार्थापत्तिसम्भवाभावप्रामाण्यात् [न्या. द. २-२-१]

प्रमाणात् सहस्रेण शतज्ञानमिति[1] । नैतदुपपद्यते । अस्यानुमान एवान्तर्भावात् । तथा चायं प्रयोगः - इदं शतसंख्यावत् , सहस्र-संख्यावत्वात्, शतसंख्याव्याप्यपञ्चाशत्संख्यायुक्तफलसमूहवत् इति । अतः नेदमनुमानाद्भिद्यते । तत्रैवान्तर्भवति[2] ।

केचिदैतिह्यं प्रमाणान्तरमित्यभिप्रयन्ति । 'इति ह' इति निपातसमूहः उपदेशपरम्परायां प्रयुज्यते । अत्र स्वार्थे यप्रत्यये[3] ऐतिह्यमिति रूपं सिध्यति। ऐतिह्यं नाम अविदितकर्तृकं वाक्य-मित्यर्थः । अत एवोच्यते 'इति होचुर्वृद्धाः' इत्यैतिह्यम् । यथा 'इह वटे यक्षः तिष्ठति' इति । अस्य च शब्देऽन्तर्भावः[4] ।

केचित् कराकुञ्जनादिरूपस्याभिनयस्य आह्वानादि-प्रतीतिजनकतया चेष्टां प्रमाणान्तरत्वेन परिगणयन्ति । व्या-प्त्या परिगृहीतः अभिनयः येन स प्रसिद्धाभिनयः गृहीतसङ्केत विशेषः । तस्य चेष्टया शारीरकव्यापारेण प्रतीतेरनुभूयमानतया

---

1. सम्भवोऽप्यविनाभावित्वात् अनुमानमेव [प्र. भा. १११]
सम्भवो नाम अविनाभाविनोऽर्थस्य सत्ताग्रहणात् अन्यस्य सत्ताग्रहणम् ।
यथा - द्रोणस्य सत्ताग्रहणात् आढकस्य सत्ताग्रहणम् । आढकस्य ग्रहणात् प्रस्थस्येति [न्या. भा. १६९]

2. शब्द ऐतिह्यानर्थान्तरभावात् अनुमाने अर्थापत्तिसम्भवाभावानर्थान्तरभा-वाच्चाप्रतिषेधः [न्या. द. २-२-२]
इह भवति शतादौ सम्भवाद्यासहस्रात्
मतिरवियुतभावात् साऽनुमानादभिन्ना । [श्लो. वा. ४९२]

3. अनन्तावसथेतिहभेषजात् यः

4. तथैवेतिह्यमप्यवितथमाप्तोपदेश एवेति [प्र. भा. ११२]
जगति न बहु तथ्यं नित्यमैतिह्यमर्थं
भवति तु यदि सत्यं नागमात् भिद्यते तत् । [श्लो. वा. ४९२]

सा च अनुमानेऽन्तर्भवति । अन्ये चास्याः प्रामाण्यमेव नाभ्युपगच्छन्ति[1] । विश्वनाथस्तु चेष्टायाः शब्देऽप्यन्तर्भावमिच्छति । सङ्केतग्राहकशब्दस्मारकतया लिप्यादिसमानयोगक्षेमत्वात्[2] ।

एवं लोकप्रसिद्धमित्युच्यमानं लोकप्रसिद्धिरिति पृथक् प्रमाणमिति केचिदभिप्रयन्ति । किन्तु प्रत्यक्षादिष्वेव साऽप्यन्तर्भवतीति न तस्याः पृथक् प्रमाणत्वं वक्तुं शक्यम्[3] । अस्याः पुनः लोक इत्यपि व्यवहारः ।

केचित्तु प्रातिभं ज्ञानमपि प्रमाणमिति वदन्ति । स च विद्यातपस्समाधिजः प्रकृष्टधर्मः । कणादेन आर्षं ज्ञानं न पृथक् लक्षितम् । किन्तु योगिप्रत्यक्ष एवान्तर्भावितम् । तच्च प्रातिभं ज्ञानमार्षमित्युच्यते । तच्च धर्मादिवत् अतीतादिविषयेषु प्रमाणमिति । यथा - "श्वस्ते भ्राता आगमिष्यति" "सोमयाजी पुत्रोऽस्य भविष्यति" इत्यादि । एवमेव लौकिकवाक्यान्यपि यथा कन्यका ब्रवीति - श्वो मे भ्राता आगमिष्यतीति (वै. उ. २२९) । नेदं प्रमाणमेव भवितुमर्हति । अर्थनिश्चयसामर्थ्याभावात् । इदं हि ज्ञानं न लिङ्गजन्यम् । किन्तु लिङ्गाभासजन्यम् । अतः नेदं प्रमाणं भवितुमर्हतीति[4] ।

---

1. प्रसिद्धाभिनयस्य चेष्टया प्रतिपत्तिदर्शनात् तदप्यनुमानमेव । [प्र. भ. १०९]
2. चेष्टापि न प्रमाणान्तरम्, तस्याः सङ्केतग्राहकशब्दस्मारकत्वेन लिप्यादिसमशीलत्वात् शब्द एवान्तर्भावात् । [मुक्ता. ८६]
3. लोकोऽपि प्रत्यक्षादिप्रमाणव्यतिरिक्तः कश्चिन्नोपलक्ष्यते । [प्र. प. २९३]
लोकप्रसिद्धिः प्रत्यक्षान्तर्गतैव । [भा. चि. ४७]
4. प्रतिभाऽपि नार्थनिश्चयसमर्थेति, न प्रमाणतां, प्रतिपत्तुमर्हतीति । [प्र. प. २९३]

अथ केचित् ह्रस्वदीर्घयोरपि प्रमाणान्तरत्वमभिमन्यन्ते। तथा हि दीर्घदर्शनात् इन्द्रियपथाधिवर्तिनि ह्रस्वज्ञानं, नेदं उक्तपूर्वप्रमाणेष्वन्तर्भवतीति पृथगिदं प्रमाणं वक्तव्यमिति ।

एतच्च नोपपद्यते । परिमाणविशेषरूपत्वात् दीर्घत्वह्रस्वत्वादीनाम् । परिमाणं च प्रत्यक्षद्रव्यवर्तीति प्रत्यक्षमेव भवितुमर्हति । अतः नेदं पृथक् प्रमाणपदवीमारोढुमर्हति । एवं बहुभिः प्रमाणाभासाः, अथवा पूर्वोक्तप्रमाणान्तर्भावार्हाणि प्रमाणानि च बहुधा प्रतिपादितानि । न तेषां तत्वमङ्गीकर्तुं शक्य इति चत्वार्येव प्रमाणानि इति नैयायिकानां पञ्च प्राभाकराणां षट् भाट्टानां इति संक्षेपः ।

सिद्धान्तभेदप्रदर्शिनी - अनुपलब्ध्यधिकारे		
न्यायसिद्धान्ते	भाट्टसिद्धान्ते	प्राभाकरसिद्धान्ते
१ अभावस्तु पदार्थ इत्यङ्गीक्रियते, न तस्य प्रमाणत्वम्	अभावस्य पदार्थत्वं प्रमाणत्वं च	अभाव एव नास्ति
२ अनुपलब्धिः प्रत्यक्षादिगम्या	अनुपलब्धिः स्वतन्त्रं प्रमाणम्	नास्त्येव

उपसंहार:

अथेदानीं षडध्यायात्मके विस्तरोपोद्घातविभासुरेऽस्मिन् शोधप्रबन्धे समुपस्थापितेषु विभिन्नदार्शनिकपक्ष-प्रतिपक्षरूपेषु विषयेषु निर्गलिता इमे सिद्धान्ताः यथाक्रममत्र प्रतिपाद्यन्ते—

१. ज्ञानस्वरूपनिरूपण-विभागादिविषये भाट्ट-प्राभाकर-मतापेक्षया युक्तिसहः नैयायिकानां पन्थाः । स्मृतेर्विद्यापरपर्याये यथार्थज्ञाने अन्तर्भावः वैशेषिकोक्तोऽपि नोपादेयः ।

२. ज्ञानविभागावसरे भाट्टैः सर्वांशेन, प्राभाकरैरेक-देशेन च नैयायिकानां मार्ग एवानुसृतः । प्रभाकराणां आख्याति-वादः लोकानुभवादिविरुद्धतया न परिग्राह्यः । मीमांसकापेक्षया अन्यूनानतिरिक्तं निर्दुष्टं प्रमालक्षणं नैयायिकैरभ्यधायि ।

३. अन्यथाख्यातिवादः भाट्टाभ्युपगत एव नैयायिकाना-मप्यभिमतः । तत्रापि दोष एव कारणम् नेन्द्रियसंयोगः इति प्रतिपादयतां भाट्टानां, तदभ्युपगच्छतां नव्यनैयायिकानां च सरणिरेव मनोरमा ।

४. प्रमाकरणं प्रमाणम् इति प्रमाणलक्षणं नैयायिकोक्तं अन्वकारि मीमांसकैः । प्रमास्वरूपविषये तु परस्परं भेदः । अयथार्थानुभवस्य अनपलपनीयतया, अज्ञातपदघटितप्रमा-लक्षणस्य भाट्टोक्तस्य निरस्ततया नैयायिकोक्तं प्रमालक्षणं सर्वानवद्यमित्युपादेयम् ।

५. प्रत्यक्षशब्दश्च चाक्षुषज्ञानवाची चेत् अव्ययीभाव-समासेन इतरेन्द्रियजन्यज्ञानवाची चेत् तत्पुरुषसमासेन चावसेयः। नैयायिकोक्तं प्रत्यक्षलक्षणं भाट्टैस्सर्वथा अनुस्रियते। प्राभाकरोक्तं तु नन्दीश्वरपरिष्कृतं उपादेयमत्र। मणिकारोक्तं लक्षणमपि उदयनाचार्योपज्ञमिति शोधप्रबन्धेऽस्मिन् न्यरूपि।

६. प्रत्यक्षविभागे नैयायिकमतमेव मीमांसकैरन्वसारि। प्रत्यक्षसूत्र एव विभागस्समसूचीति वाचस्पतिमिश्रपक्षः तावत् युक्तिसहः। प्राभाकरोपज्ञं त्रिपुटीप्रत्यक्षं अनुभवविरोधीति नोपादेयम्।

७. इन्द्रियविभागावसरे नैयायिकमार्ग एव मीमांसकैरनुसृतः। नैयायिकप्राभाकरविरुद्धतया भाट्टाभ्युपगतं श्रोत्रस्य दिगात्मकत्वं न युक्तिसहम्। श्रोत्रमाकाशात्मकमिति सिद्धम्।

८. नीतितत्वाविर्भाव-मानमेयोदयावन्तरा न कुत्रापि मनसः वैभवं मीमांसकग्रन्थेषु प्रतिपादितम्। नैयायिकैः प्राभाकरैः पूर्वोक्तग्रन्थावपहाय अन्यैः भाट्टैश्च तस्य अविभुत्वं अथवा अणुत्वमेव प्रत्यपादि। तदेव युक्तिसहम्। अत्रापि नैयायिक-मार्ग एव मीमांसकैरङ्गीकृतः।

९. प्रत्यक्षोत्पत्तिप्रकाराभिवर्णने भाट्टमतं, तदनुकुर्वतां नव्यनैयायिकानां च मतमेव समीचीनम्।

१०. नैयायिकोक्तः लौकिकालौकिकसन्निकर्षविभागः युक्तिसह इति उपादेयः। अन्योक्तस्तु अपरिपूर्ण इति अनु-

पादेयः । भाट्टैः समवायानभ्युपगमात् तत्स्थाने तादात्म्य-पदप्रयोगः क्रियते ।

११. अनुमाननिरूपणे भाट्टेभ्यः प्राभाकरेभ्यश्च नैयायिकानां सरणिः विशदा वरीवर्ति । अनुमितिकरणं कीदृश-मित्यत्र मीमांसकैः स्पष्टतया न किमप्यभाणि ।

१२. अनुमानस्य स्वार्थ-परार्थविभागः प्रशस्तपादोपज्ञः । नव्यैः भाट्टैः, नव्यैः प्राभाकरैश्च स एव मार्गः समादृतः ।

१३. व्याप्तिरिति पदं न्यायवार्तिककारोपज्ञम् । तेनेदं कथाप्रसङ्गेषु कदाचित् बौद्धेभ्यः परिगृहीतं स्याद्वेति विचार-णीयम् । भूयोदर्शनगम्या नैयायिकैः सुपरिष्कृतेयं व्याप्तिः नन्दीश्वरमन्तरा अन्येषां मीमांसकानामिष्टैव । प्राभाकरैः तस्याः विशेषसम्बन्धत्वं अभ्युपगतम् ।

१४. भाट्टोपन्यस्तं तर्काङ्गपञ्चकं, तर्कस्य सर्वप्रमाणानु-ग्राहकत्वं च नैयायिकैः स्वीकृतम । प्राभाकरमते साक्षात् तर्कस्य अप्रतिपादनेऽपि शङ्कानिवर्तकतया तेषां तर्कः इष्ट एव ।

१५. यद्यपि प्राभाकरैः पक्षतायाः कुत्राप्यनुमानाङ्गत्वं नाभ्युपगामि । तथापि पक्षताश्रयत्वस्यैव पक्षलक्षणत्वे या काचित् पक्षता अनुमानाङ्गतया तैरवश्यमभ्युपगन्तव्या ।

१६. परामर्श इति पारिभाषिकपदमिदं ऐदम्प्राथम्येन उपायोजि वार्तिककारेण भारद्वाजोद्योतकरेण । क्वचिदेव

मीमांसकाः परामर्शस्य अनुमितिकारणतामभ्युपगच्छन्ति । अत्र नैयायिकमतमेव युक्तिसहम् ।

१७. लिङ्गविभागस्य व्याप्तिनिबन्धनतया त्रिविधं लिङ्गमङ्गीकार्यमेवेति नैयायिकमतमुचिततरम् ।

१८. हेत्वाभासविभागे च नैयायिकानां पन्था एवोचितः । प्राभाकरैः हेत्वाभासस्थाने हेतुदूषणं, क्वचित् हेतुरिति च व्यवह्रियते । अपि च तैः बाधोऽङ्गीकृतः । नैयायिकसिद्धान्तानुरोध पञ्चधा हेत्वाभासविभाग एव साधीयान् ।

१९. मीमांसकोक्तं अप्रसिद्धेन प्रसिद्धस्य साधर्म्यरूपं उपमानं नोपादेयम् । न्यायपन्था एवात्र समीचीनः ।

२०. सति बाहिरसाम्ये सादृश्यमिति व्यवहारः । सत्यसति वा बाहिरसाम्ये आन्तरसाम्ये विद्यमाने साधर्म्यपदप्रयोगः । यत्रोभयं तत्र सामान्यमिति व्यवहारः । भाट्ट-नैयायिकभिन्नतया सादृश्यस्यातिरिक्तपदार्थत्वं यत् प्राभाकरैरभ्युपगतं तदेवोचितमिति प्रतिभाति ।

२१. शास्त्ररूपस्य वैदिकशब्दस्यैव प्रामाण्यमिति वदतां मीमांसकानामपेक्षया, ऋष्यार्यम्लेच्छसमानतया शब्दस्याप्तोपदेशरूपस्य प्रामाण्याभ्युपगन्तृ नैयायिकमतमेव साधीयः । इद नव्यमीमांसकानामपि अभिमतम् ।

२२. शाब्दकारणान्यतमायाः आसत्त्याः पर्यायतया आसत्ति-पदं च भाट्टैः प्रयुज्यते। तत्र सन्निधिपदमेव प्राभाकरैः प्रायोजि। नैयायिकैः भाट्टैश्च तात्पर्यस्यापि शाब्दकारणता अङ्गीकृता। प्राभाकरैर्नोपगता। भाट्टैः नैयायिकमतमेवात्र सर्वथा अनुसृतम्।

२३. शब्दार्थयोः अभिधानाभिधेयनियमरूपं नैयायिकोक्तं अनित्यं सम्बन्धं सन्त्यज्य, मीमांसकैः प्रत्याय्य-प्रत्यायकभाव-रूपः अपौरुषेयः सम्बन्धः समकल्पि। नव्यनैयायिकोक्तः इच्छा-मात्रभूतः सङ्केताख्यः शब्दार्थसम्बन्ध एव उपादेयः। न तु नित्यः प्रत्याय्य-प्रत्यायकभावरूपः मीमांसकोदितः।

२४. भाट्टमते लक्षितलक्षणा नास्तीति व्यवह्रियते। तथापि तेषां लक्षितलक्षणा इष्टैवेति पार्थसारथिमिश्रवाक्यानु-रोधं अवधार्यते। नास्ति गौण्याः वृत्तित्वम्। वेदापौरुषेयत्व-प्रतिपादनौपयिकतया मीमांसकाः प्राचीननैयायिकवत् अन्वया-नुपपत्तिं लक्षणाबीजमिति वदन्ति। किन्तु नव्यनैयायिकोक्त-प्रकारेण तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजमिति निश्चप्रचम्।

२५. भाट्टोक्तः अभिहितान्वयवादः, प्राभाकरोक्तः अन्वि-ताभिधानवादश्च नैयायिकैः नाङ्गीकृतौ। नैयायिकोक्तः तात्प-र्यशक्तिवादः समीचीन इति प्रबन्धेऽस्मिन् उदपादि। अस्य जातिविशिष्टशक्तिवाद इति व्यवहारः। अन्विताभिधानवाद इति नैयायिकमते व्यवहारः न युज्यते।

२६. भावनामुख्यविशेष्यकबोधः मीमांसकैरभ्युपगतः। प्रथमान्तार्थमुख्यविशेष्यकबोध एव प्राचुर्येण सर्वजनानुभवसाक्षिकः नैयायिकसिद्धान्तः।

२७. व्याप्तिनिबन्धनत्वं लिङ्गस्योच्यते। अन्वयव्याप्तिनिबन्धनं केवलान्वयिलिङ्गमभ्युपगम्य केवलव्यतिरेकव्याप्तिनिबन्धनस्य केवलव्यतिरेकिलिङ्गस्यानभ्युपगमे, तत्स्थाने अर्थापत्तेरभिषेके च विनिगमकं औचित्यं च न स्तः। अर्थापत्तेः प्रसिद्धानुव्यवसायस्य अभावात् न सा प्रमाणतया समुपादेया। नैयायिकमतमत्र मीमांसकैः परित्यक्तम्।

२८. अभावः पदार्थ एव। किन्तु न तस्य पृथक् प्रमाणत्वम्। अत्र त्रयाणां सिद्धान्तानां भूयान् भेदः। प्रत्यक्षेणानुमानेन वा अभावस्य गतार्थतेति नैयायिकपक्षः शोधप्रबन्धेऽस्मिन् प्रत्यपादि।

BIBLIOGRAPHY AND ABBREVIATIONS

अध्येयग्रन्थसूची

सङ्केतसहिता

(क) संस्कृतग्रन्थाः

अद्वैततत्त्वशुद्धिः (अ. त. शु.)
अनन्तकृष्णशास्त्री, मद्रास्, १९५८

अभिधर्मकोशः (अ. को)
स्वामी द्वारिकादासशास्त्री, वाराणसी, १९७०

अष्टाध्यायी (अष्टा.)
चन्द्रशेखरशास्त्री, तिरिच्चिनापल्ली, १९१०

कारिकावली (कारि.)
सूर्यनारायणशुक्लः, काशी,

कारिकावली (कारि.)
सि. शङ्कररामशास्त्री, मद्रास्, १९२३

काशिका
के. साम्बशिवशास्त्री, त्रिवेन्द्रम्, १९२६

किरणावली (किर.)
जे. एस्. जटली, बरोडा, १९७२

कुमारिलमतोपन्यासः (कु. म.)
एस्. के. पिल्लै, त्रिवेन्द्रम्, १९५४

गादाधरी (गादा.)
विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदी, वाराणसी, १९७०

गुरुसम्मतपदार्थाः (गु. स. प.)
एस्. के. पिल्लै, त्रिवेन्द्रम्, १९५४

तत्त्वचिन्तामणिः (प्रत्यक्षखण्ड.) (त. चि. प्र.)
एन्. एस्. रामानुजताताचार्यः, तिरुपति, १९७३

तत्त्वचिन्तामणिः (अनुमानखण्डः) (त. चि. अ.)
विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदी, वाराणसी, १९७०

तत्त्वचिन्तामणिः (अनुमानखण्डः) (त. चि. अ.)
बदरीनाथशुक्लः, वाराणसी, १९७६

तत्त्वचिन्तामणिः (शब्दखण्डः) (त. चि. श.)
पि. बि. अनन्ताचार्यः काञ्ची, १९०४

तत्त्वचिन्तामणेः प्रत्यक्षखण्डस्य नवीनं संस्करणं तुलनात्मकमध्ययनञ्च
एन्. एस्. रामानुजताताचार्यः १९७३

तत्त्वप्रदीपिका (त. प्र.)
स्वामी योगीन्द्रानन्दः, काशी, १९५६

तत्त्वबिन्दुः (त. बि.)
वि. ए. रामस्वामिशास्त्री, अन्नामलै, १९३६

तन्त्ररहस्यम् (त. र.)
के. एस्. रामस्वामिशास्त्री, बरोडा, १९५६

तन्त्रवार्तिकम् (त. वा.)
सुब्बाशास्त्री, पूना, १९२३
तन्त्रसिद्धान्तरत्नावली (त. सि. र.)
पि. एन्. पट्टाभिरामशास्त्री, बेनारस्, १९४४
तर्ककौमुदी (त. कौ.)
लक्ष्मणशास्त्री पणशीकरः, मुम्बई, १९२८
तर्कताण्डवम् (त. ता.)
डि. श्रीनिवासाचार, मैसूर, १९३५
तर्कप्रकरणम् (त. प्र.)
(विवृति.) वामाचरणभट्टाचार्यः, वाराणसी, १९४४
तर्कभाषा (त. भा.)
डि. आर, भण्डारकरः, मुम्बई, १९३७
तर्कभाषाप्रकाशिका (त. भा. प्र.)
डि. आर्. भण्डारकरः, मुम्बई, १९३७
तर्कशास्त्रनिरूपणम् (त. नि.)
पि. बि. अण्णङ्गराचार्यः, श्रीपेरुम्बूदूर, १९३८
तर्कसङ्ग्रहः (त. स.)
ए. डि. पुसल्कर, मुम्बई, १९६३
तर्कामृतम् (तर्का.)
महेशचन्द्रः, कलिकाता, १८८०
तात्पर्यटीका (ता. टी.)
अनन्तलालठक्कुरः, दर्भाङ्गा, १९६७

तैत्तिरीयब्राह्मणम् (तै. ब्रा.)
गाड्बोले, पूना, १८९८
त्रिवेणिका (त्रिवे.)
बटुकनाथशर्मा, वेनारस्, १९२५
दर्शनोदयः (दर्श.)
श्रीनिवासाचार्यः, मैसूर १९३३
दिनकरी (दिन.)
सि. शङ्कररामशास्त्री, मद्रास्, १९२३
दीधितिः
विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदी, वाराणसी, १९७०
दीपिका
ए. डि. पुसल्कर, मुम्बई, १९६३
नयविवेकः (न. वि.)
एस्. के रामनाथशास्त्री, मद्रास्, १९३७
नीतितत्त्वाविर्भावः (नीति.)
पि. के. एन्. पिल्लै, त्रिवेन्द्रम्, १९५३
नीलकण्ठप्रकाशिका (नी. प्र.)
सत्कारिशर्मा, वारणसी, १९६९
न्यायकन्दली (न्या. कं.)
दुर्गाधरझाशर्मा, वाराणसी, १९६३
न्यायकलिका (न्या. क.)
गङ्गानाथझा, बेनारस्, १९२५

न्यायकुसुमाञ्जलिः (न्या. कु.)
महाप्रभु लालगोस्वामी, दर्भङ्गा, १९७२
न्यायकुसुमाञ्जलिः (न्या. कु.)
पि. लक्ष्मीनारायणशास्त्री, मद्रास्, १९३९
न्यायतात्पर्यटीका (न्या. ता. टी.)
सतीशचन्द्रविद्याभूषणः, कालिकाता, १९१०
न्यायदर्शनम् (न्या. द.)
अनन्तलालठक्कुरः, दर्भङ्गा, १९६७
न्यायदर्शनबिन्दुः (न्या. द. बि.)
कालीपदतर्काचार्यः वाराणसी, १९६४
न्यायपरिशुद्धिः (न्या. प.)
पि. बि. अण्णङ्गराचार्यः, काञ्चीपुरम्, १९४०
न्यायबोधिनी (न्या. बो.)
ए. डि. पुसलकर्, मुम्बई, १९६३
न्यायमञ्जरी (न्या. म.)
गङ्गाधरशास्त्री तैलङ्गः बेनारस्, १८९५
न्यायमञ्जरी (न्या. म.)
सूर्यनारायणशुक्लः, वाराणसी, १९७१
न्यायमुक्तावली (न्या. मु.)
एस्. सुब्रह्मण्यशास्त्री, मद्रास्, १९६१
न्यायरत्नमाला (न्या. र. मा.)
ए. सुब्रह्मण्यशास्त्री, डिल्ली, १९७२

न्यायवार्तिकम् (न्या. वा.)
अनन्तलाल ठक्कुरः, दर्भङ्गा, १९६७
न्यायसारः (न्या. सा.)
एस्. सुब्रह्मण्यशास्त्री, मद्रास्. १९६१
न्यायसारः (न्याय.)
(महादेवविरचितः) नागेश्वरपन्त् काशी, १९६२
न्यायसिद्धान्तदीपः (न्या. सि. दी.)
विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदी, बेनारस्, १९२४
न्यायसिद्धिः (न्या. सि.)
ए. सुब्रह्मण्यशास्त्री, बेनरस्, १९६१
न्यायसूत्रवृत्तिः (न्या. सू. वृ.)
विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदी, बेनारस्, १९२०
पदवाक्यरत्नाकरः (प. वा. र.)
नन्दिनाथमिश्रः वाराणसी, १९६०
पदार्थतत्वनिरूपणम् (प. त. नि.)
विन्ध्येश्वरीप्रसादद्विवेदी, बेनारस्, १९१९
पदार्थतत्वनिरूपणम् (प. त. नि.)
कर्ल हेच् पाटर्, हार्वर्ड
पदार्थरत्नमाला (प. र. मा.)
नागेश्वरपन्त्, काशी, १९०६
परिशुद्धिः (परि.)
अनन्तलालठक्कुरः, दर्भङ्गा, १९६७

परिष्कारदर्पणम् (प. द.)
राजनारायणशुक्लः, बेनारस्, १९३४
प्रकरणपञ्चिका (प्र. प.)
ए. सुब्रह्मण्यशास्त्री, काशी, १९६१
प्रभाकरविजयः (प्र. वि.)
अनन्तकृष्णशास्त्री, कलिकाता, १९२९
प्रमाणमञ्जरी (प्र. म.)
मङ्गेशशर्मा मुम्बई, १९३७
प्रमाणान्तर्भावः (प्रमा.)
स. च. विद्याभूषणः, कलिकाता, १९६९
प्रशस्तपादभाष्यम् (प्र. भा.)
ढुण्ढिराजशास्त्री, काशी, १९२३
ब्रह्मसूत्राणि (ब्र. सू.)
पि. बि. अण्णङ्गराचार्यः, काञ्ची, १९३९
बृहती
एस् के. रामनाथशास्त्री, मद्रास्, १९३४
बृहतीपञ्चिका (बृ. प.)
एस्. के रामनाथशास्त्री, मद्रास्, १९३४
भाट्टचिन्तामणिः (भा. चि.)
सूर्यनारायणशुक्लः, बेनारस्, १९३४
भाट्टरहस्यम् (भा. र.)
पि. बि. अनन्ताचार्यः, काञ्ची, १९००
भाट्टसारः (भा. सा.)
श्रीकृष्णताताचार्यः, श्रीरङ्गम्, १९१२

भामती
अनन्तकृष्णशास्त्री, मुम्बई १९१७
मणिकण: (म. क.)
ई. आर् श्रीकृष्णशर्मा, मद्रास्, १९६०
मणिदर्पण: (म. द.)
टि. गणपतिशास्त्री, त्रिवेन्द्रम्, १९१३
मानमेयरहस्यश्लोकवार्तिकम् (मा. र. वा.)
एल्. श्रीनिवासाचार्यः, मैसूर्, १९२५
मानमेयोदय: (मा. मे.)
सि. कुन्हन्राजः, मद्रास् १९२३
मीमांसाभ्युदय: (मी. अ.)
डि. टि. ताताचार्यः, कुम्भघोणम्, १९२५
मुक्तावली (मुक्ता.)
सूर्यनारायणशुक्लः, काशी, १९३३
मुक्तावलीव्याख्या प्रभा [मुक्ता. प्र.]
सि. शङ्कररामशास्त्री, मद्रास्, १९२३
योगदर्शनम् [यो. द.]
बालरामोदासीनः, बेनारस्, १९११
लक्षणावली (लक्ष.)
विन्ध्येश्वरीप्रसादः, बेनारस्, १८९७
वाक्यपदीयम् (वाक्य.)
पि. सूर्यनारायणशास्त्री, हैदराबाद, १९७४
विभ्रमविवेक: (वि. वि.)
एस्. कुप्पुस्वामिशास्त्री, मद्रास्, १९३२

विवेकतत्त्वम् (वि. त.)
एस्. के. रामनाथशास्त्री, मद्रास्, १९३७
वेदान्तपरिभाषा (वे. प.)
त्र्यम्बकरामशास्त्री, बनारस्, १९५४
वैयाकरणसिद्धान्तकौमुदी (वै. सि. कौ.)
गोपालशास्त्रिनेने, वाराणसी, १९६३
वैयाकरणसिद्धान्तलघुमञ्जूषा (वै. ल. म.)
माधवशास्त्री भण्डारी, बेनारस्, १९२७
वैशेषिकदर्शनम् (वै. द.)
ढुण्ढिराजशास्त्री, काशी, १९२३
वैशेषिकरसायनम् (वै. र.)
टि. वीरराघवाचार्यः, मद्रास्, १९५८
वैशेषिकोपस्कारः (वै. उ.)
ढुण्ढिराजशास्त्री, काशी, १९२३
व्युत्पत्तिवादः (व्यु. वा.)
राजनारायणशुक्लः, बेनारस्, १९३५
शक्तिवादः (श. वा.)
दामोदरशास्त्री, बेनारस्, १९२९
शाबरभाष्यम् (शा. भा.)
एस् के. रामनाथशास्त्री, मद्रास्, १९३४
शाब्दतरङ्गिणी (शा. त.)
वि. सुब्रह्मण्यशास्त्री, मद्रास्, १९६९
शास्त्रदीपिका (शा. दी.)
धर्मदत्तसूरिः, मुम्बई, १९१५

श्रीमद्रामायणम् (श्री. रा.)
के. एस्. वरदाचार्यः, मैसूर्, १९५९
श्लोकवार्तिकम् (श्लो. वा.)
के. सुब्बाशास्त्री, पूना, १९२९
सप्तपदार्थी (स. प.)
जे. एस्. जेट्ली, अमदाबाद्, १९६३
सर्वदर्शनकौमुदी (स. कौ.)
के. साम्बशिवशास्त्री, त्रिवेन्द्रम्, १९३८
सर्वदर्शनसङ्ग्रहः (स. स.)
काशीनाथवासुदेव अभ्यङ्करः, पूना, १९५१
सांख्यतत्त्वकौमुदी (सा. त. कौ.)
तारानाथतर्कवाचस्पतिः, कलिकाता, १८७१
सिद्धान्तचन्द्रिका (सि. च.)
धर्मदत्तसूरिः, मुम्बई, १९१५
सिन्द्धान्तलक्षणम् (सि. ल.)
विन्ध्येश्वरप्रसादद्विवेदी, वाराणसी, १९००

कोशाः

अमरकोशः (अम. को.)
शिवदत्तः, मुम्बई, १९४४
न्यायकोशः (न्या. को.)
भीमाचार्यझल्कीकर, पूना.
मीमांसाकोशः (मी. को.)
केवलानन्दसरस्वती, पूना, १९५३
सांख्ययोगकोशः (सा. को.)
केदारनाथत्रिपाठी, वाराणसी, १९७४

(ख) संस्कृतशोधपत्राणि

किशोरनाथ झा, 'नैयायिकाचार्यशङ्करमतालोचनम्"
J. G. J. K. S. V. Vol. XXVIII, 1972, पृ. १८७ - ९५

.........., 'विरोधप्रतीतौ विरोधाप्रतीतिः"
J. G. J. K S. V. Vol. XXIX, 1973, पृ ११ - १८

कोधिया डि. एन. 'भारतीय दर्शनों में प्रमाणभेद को महत्त्वपूर्ण चर्चा' Anekānta XXII. (1), 1969 पृ. ११ १३

केदारनाथत्रिपाठी, "न्यायमीमांसयोः प्रमाणविचारः",
सरस्वतीसुषमा, २२ (३ ४) पृ. ३२१ - ३६

........................, "प्रमाणेषु शब्दस्य स्थानम्"
सरस्वतीसुषमा, २८ (१) पृ. ७५ - ८१

कृष्णमाचार्य, वि. "कार्यकारणभाव.",
S.V.U.O.J Vol.IV, 1961

कृष्णमाधवझा, "अभावविचारः"
P.A I.O.C., 14-4, 1948, पृ ४ - ६

दास् आर्. "मीमांसाभिमतं देवतातत्त्वम्",
सागरिका १९६९, पृ. ४१ - ४७

भागीरथप्रसाद त्रिपाठी वागीशः शास्त्री,
धारणपोषणार्थकः धा (डुधाञ) अर्थविज्ञानम्" J.G.J.K.S.V.,
Vol. XXIX, parts, 1-4, 1973 पृ. १९ - २४

मधुसूदनन्यायाचार्यः "प्रत्यक्षप्रमाणविमर्शः 27th AIOC,
SP: Kurukshetra, 1974, पृ. ३४६ - ४७

मोहनधडफले, बौद्धन्यायवैशेषिकदृष्ट्या शब्दानां समानार्थकता
J.G.J.K.S.V., Vol XXIX, 1973 पृ. २५ - ३४

रघुनाथाचार्यः, एस्. बि. 'अन्नम्भट्टः'
J. G. J. K. S. V. Vol. XXVIII, 1972, पृ. २०३-२०८

.........................., दिङ्नागोक्तहेत्वाभासविमर्शः" श्रीवेङ्कटेश्वर
प्राच्यविद्यापरिशोधनालयपत्रिका, १९७७

………………, "वात्स्यायनः" सं २, सं १४२-१५२, सुधर्मा मैसूर, १९७२

रामप्रसादत्रिपाठी, "प्रमाणभेद-तत्त्वाध्यचर्चा", श्री चारुदेव-शास्त्र्यभिनन्दनग्रन्थः, दिल्ली, १९७३, पृ. १६८ - १७१

रामानुजताताचार्यः, एन्. एस्. "ख्यातिसमीक्षा" विमर्शः. रा. सं. संस्थानम् Vol. II (l), 1974

………………, "निर्विकल्पकज्ञानविचारः", श्री चारुदेव-शास्त्र्यभिनन्दनग्रन्थः, दिल्ली, १९७३, पृ. १५० - १६०

………………, "वचननिर्णयः," विमर्शः Vol. १ K. S. V. Tirupati, 1972, पृ. २१ - २६

वरदाचार्यः, वे. "न्यायविशिष्टाद्वैतमतयोः प्रमाणविचारः", सरस्वतीसुषमा २२ (३-४) पृ. ३०६ - ३२९

श्यामसुन्दर शर्मा, "मीमांसकतार्किकाभिमतोपमास्वरूपविचारः सरस्वतीसुषमा १७ (३-४) पृ. २९७ - ३०३

श्रीरामपाण्डेयः, "प्रत्यक्षज्ञानमीमांसा", सरस्वतीसुषमा, १९ (४) पृ. १४५ - ५४, २० (२) पृ.७९ - ९४, २१ (१) ३८ - ५३

सुब्रह्मण्यशास्त्री, वे. "न्यायनिबन्धेषु शाब्दिकप्रक्रियाभेदः" श्रीचारुदेवशास्त्र्यभिनन्दग्रन्थः, दिल्ली, १९७३, पृ. १०४-११२

सुब्रह्मण्यशास्त्री, एस्. "पूर्वमीमांसान्यायानां वेदान्तार्थनिर्णयोपयोगः" सरस्वतीसुषमा, २५ (२) पृ. १३३ - ४०

………………, "मीमांसकमते मोक्षविचारः" *J.G.J.K.S.V.* Vol. XXIX, 1973, पृ. ६४ - ६६

हरिरामशुक्लः, "तर्कस्वरूपविमर्शः", सरस्वतीसुषमा, १७ (३-४) पृ. ३७८–९२

SELECT BIBLIOGRAPHY

(A) Modern Works

Bijalwan, C. D., Indian theory of knowledge based on Jayanta's Nyāya-mañjari; (=ITK) New Delhi, 1977.

Bhatt, Govardhan P., Epistemoloy of the Bhāṭṭa School of Pūrvamīmāṁsā, (=EBP), Vāraṇasi, 1962.

Bāṭṭāchārya, D., Hirtory of Navyanyāya in Mithila (=HNM), Darbhanga, 1958.

Bhaṭṭāchārya, T., The Nature of Vyāpti according to the Navyanyāya, (=NVN) Calcutta, 1970.

Bodas, M. R., Tarkasaṃgraha, (=TS), Bombay Sanskrit Series, No. LV, Poona, 1963.

Bosanquet, B., The Essentials of Logic, being ten Lecturers on Judgement and Inference, (=EL), LONDON, 1906.

Dāsgupta, S., History of Indian Philosophy, (=HIP) Vol. 1, Cambridge, 1922.

Dattā, D. M., The six ways of knowledge, (=SK), Calcutta, 1960.

Hob house, L. T., Tne The Theory of knowledge (=TK), LONDON, 1896.

Ingalls, Daniel H.H. Materials for the study of Navyanyāya Logic, (=MNL), H.O.S. Vol.40, Haryard, 1951

Jha, Gangānatha., Pūrvamīmāṁsā in its Sources, (=PMS), Banaras Hindu University Banaras, 1964.

...., The Prābhākara School of Pūrv mīmāṁsā (=PSP), Allahabad, 1911.

Jwālāprasād., Indian Epistemology, (=IE), Lahore, 19'9.

Keith A.B., Indian Logic and Atomism, (=ILA), OXFORD, 1921.

Misra, Umesa., History of Indian Philosophy (=HIP).

Maxmuller, Fr., The six system of Indian Philosophy (=SSIP). New Delhi, 197?.

Matilāl, B K., The Navva-Nyāya Doctrine of Negation (=NDN), Harvard University, 1968.

Potter, K., Padārthatattvanirūpaṇam (=PTN) Harvard University, 1957.

Rādhākrishṇan, S., History of Philosophy Eastern and Western, (=HPEW), London, 1952.

Rāja., K.K. Indian Theories of Meaning (=ITM), Madras, 1963.

Rubed, W., Die Nyāya-Sūtrās text, Ubersetzung, Erlauterungund Glossar, (=NS), Leiqzig. 1928.

Śarma, E.R.S., Indian Philosophical systems, (=IPS) Karnataka University, Dharwar, 1973.

Ui, H. The Vaiśeṣika Philosophy according to Daśapadārtha Śāstra, (=VPD), London, 1917

Vidyābhūshaṇa, S C., A History of Indian Logic, (=HIL), Delhi 1971.

Wittgenstein, L., Tractatus Logico-Philosophicus (=TLP), London, 1951.

(B) Research Journals

Āchārya, B, "The Tarkapāda", *Journal of of the University of Gauhati'* (=*JUG*, *1953*.

Bhaṭṭ G K, "Scope of Lakṣaṇā", *Journal of Gangānātha Jha Kendrīya 'Sanskrit Vidyāpeetha* (=JGJ), Vol. XXIX, Allahabad, 1973, PP. 117-32.

Bhaṭṭāchārya, B K., "The Anomaly of Vyatireki Inference" *All India Oriental Conference* (=*AIOC*) XHV, SP: 1969, PP. 236-38.

Bhaṭṭāchārya, Gopikāmohan., "Import of Sentence" (Anvibhidhānavāda), *'Our Heritage'* (=OH), 1953, PP. 77-84.

Bhaṭṭāchārya. Vibhūtibhūṣan., and ArabindaBasu, "Later Nyāya Vaiśeṣika" *History of Philosophy Eastern and Western*, (=HPEW), Vol I, Lodon, 1952, PP. 231-241.

Bijalwan, C D, "A Critique of Kumārila's Theory of Srutārthāpatti", *J G.J K S.V. Vol. XXIX* Allahabad, 1973, PP. 159-.72,

………………………, "Bhaṭṭajayanta's Theory of the test of the Truth of Knowledge,"

J. G. J. K. S. V. Vol. XXVIII Parts 3-4, Allahabad, 1972, Pp. 149-158.

Chaterjee, Satīśhchandra, "Early Nyāya-Vaiśeṣika, *HPEW* Vol. 1, pp.219-230.

......................, "Nyāya Doctrine of Pramāṇa", *Journal of the Department of letters*, University of Calcutta, (=JD UC) *16*, 1920, Pp. 1-62.

Devasthali, G.V. "Sābara and the Nyāya-Vaiśeṣika Darśanās" *Journal of Oriental Research*, (=JOR), *18*, 1948-49, Madras, Pp. 16-24.

Dhruva, A.B. "Trividhaṃ Anumānaṃ", *PS, of the First Oriental* Conference, (=PS. O. C.), Poona-1919.

Dixit, Srīnivās, "The Redundance of the Vyatireka Vyāpti of the Nyāya system", *Philosophical Quarterly*. (=P Q.), 123, Amalner, 1950, pp. 13-16.

Frauwallner, E., "Materialien Zur Altesten Erkennthislehre der Karmamīmāmsā", *O.A. der Wissenchaften* 1968.

Gangopādhyāy, M.K., "Jagadīśa on the Independence of the Sabda Pramāṇa", *A.I.O.C. XXVI, SP*: Ujjain, 1972, Pp. 246.

Guha, D.C., "Upamānaṃ or the special source of the Valid knowledge called Upamiti", *Prabhuddha Bhārata*, (=PB), 48, 1943, P. 367 fl.

Gupta, B., "Pramāṇasāmagrīvāda of Jayanta Bhaṭṭa" *A.I.O.C*.

XXV, 1969, SP: Pp. 287–88

Harrison, C., "Hindu Logic", *Contemporary Review*, (=CR); CCXV (1245), London, 1969, Pp. 189-92.

Jacobi, Hermann, "Mîmâmsâ and Vaiśeṣika", *Indian Studies in Honour of Charles Rock WellLanman*- (=IHCL), Harvard University, 1929, Pp. 145–165.

.........................; "Vīta and Avīta", *Aus Indiens kultur, Festgabe Richard von garbe*, Erlangen, 1927, Pp. 8—16.

Jwālāprasād., "Discussion of the Buddhist doctrines of Momentariness and subjective Idealism in the Nyāya Sūtras", *J.R.A.S* 1930.

Pant, A.S.V., "Epistemology in the Nyâya—Vaiśeṣika system with special reference to Sabda", *A.I O.C.*- XXV, SP: 1969, P. 228.

.........................; "Epistemology-Pratyakṣa", XXVI, *AIOC*, Ujjain, SP: 1972, P. 265.

Raghunāthāchārya, S.B., "A Note on the word Pretya-Bhāva", paper read in the Indo Aryan Linguistic section of the sixth All India Confe-rence of Linguists, 1976.

.........................; "Pillai Lokācārya on forms of God" *Prof. Subbureddiyar felicitation volume*, (=SFV), 1977.

Râmaswâmi Iyer, V.A., "The Pūrvamīmāṁsā", *HPEW* Vol. I, London, 1952, Pp. 258-271.

Sarma E R S., 'Syntactical Meaning - Two Theories", Adayar Library bulletin. (= ALB), Pp 41-62.

..............., "The Mahâvidyā Syllogism", ALB 28, 1964, Pp. 212-20.

Śhāstri, H.P. "An Examination of the Nyāya Sūtras", JASB 1905.

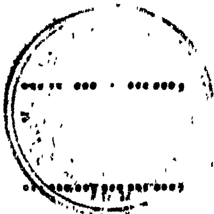
Tripāthi, Choṭalal., "The Idialistic Theory of Inference ABORI, Vol LI, 1970. Pp. 175.88.

Tucci, "Buddhist Logic before Diṅnāga" JRAS, 1929.

Varadāchāri, V., "A Note on Nirvikalpa and Savikalpa perceptions in Indian Philosophy' PS: of International Congress of Orientalists, (=ICO), IIi(.) Pp 498-503.

..............., "Anaikânta fallacy in the Nyāya - Vaiśeṣika Schools", Sri Venkateśwara Oriental Journal, (=SVOJ), Vol. IV, 1961 pp.1-4.

..............., "Conditions for the rise of Perceptual Cognition", Prof. Sūryakumār Bhūyān Commemoration Volume.

..............., "Requistes of a good Hetu", Annalas, B O R.I. Vol. XLVI, 19 5, Pp. 143-49.

..............., "Scope and Basis of lakṣaṇā in the Nyāya Vaiśeṣika Schools", ṚTAM I (1) 1969, Pp. 143-49.

Yamakāmi, Shodo, "Bhāsarvajñā's reputation to Naiyāyikās Upamāna", Journal of Indian and Buddhist Studies, University of Tokyo, Japan, Vol. XVII (2), 1969, Pp. 888.

वस्तुवृत्त्या तदप्येतदवस्तु यदि वर्ण्यते ।
अनुमानं कथं वस्तु तद्बलेनोपकल्पितम् ॥ ७५८ ॥
विश्वभेदमृषात्वस्य यतस्तस्माद्व्यवस्थितिः ।
न ह्यवस्तुवशात्किञ्चिन्मेयं शक्यनिरूपणम् ॥ ७५९ ॥
तत एवान्यथा विश्वभेदयाथात्म्यनिर्णयात् ।
कुतश्चित्तन्मृषावादः क्वास्पदं प्रतिपद्यताम् ? ॥७६०॥
अवस्तु न हि नामेह त्वयैव सुलभं भुवि ।
तत्कृता तत्त्वनिर्णीतिर्यत्त्वैवेति कल्प्यताम् ॥ ७६१ ॥

तस्माद्वस्त्वेवानुमानम् अन्यथा ततोऽन्ययोगव्यवच्छेदेन साध्यव्यवस्थापनानुपपत्तेः । [1]अंतस्तत्सत्यत्वनिदर्शनं मरणादिकमपि वस्त्वेवेत्युपपन्नस्तेन व्यभिचारः साधनस्य ।

विद्याऽविद्याभेदेन च। न हि विद्याविद्ययोरभेदः । न च विद्याविद्ययोरियमियञ्चेत्यादिः प्रत्येकमनुगमो नास्ति मृषात्वाभावेऽपि इति । [2]तद्भेदस्यापि मृषात्वमेवेति चेत् ; कुत इदानीं संसारः ? तन्निबन्धनस्य पृथगविद्यारूपस्याभावात् ? कल्पितादिति चेत् ; कुतस्तत्[3]कल्पनम् ? प्राच्यादेव [4]तद्रूपादिति चेत् ; न; तस्यापि वस्तुतो विद्यापृथग्भूतस्याभावात् । तदपि कल्पितमेवेति चेत् ; न; 'कुतः' इत्यादेः प्रसङ्गादनवस्थानात् । नायं दोषः, अनादित्वात्[5]तत्प्रबन्धस्येति चेत् ; तस्य तर्हि वस्तुत एव विद्यापृथग्भावे तदवस्थं व्यभिचारित्वम् । अपृथग्भावे तु स एव प्रसङ्गः 'कुत इदानीं संसारः' इत्यादि । पुनरपि 'कल्पितात्' इत्यादिवचने 'कुतस्तत्कल्पनम्' इत्यादिप्रसङ्ग आवर्त्तमानो महान्तमनवस्थादोषमुपनिपातयेत् । तस्मादतिदूरमभिलप्यापि [6]तस्य [7]तत्पृथग्भावस्तात्त्विक एव वक्तव्यः । कथमन्यथा अयमाम्नायः–

"विद्यां चाविद्याञ्च यस्तद्वेदोभयं सह" ॥ [ईशा०श्लो० ११] इति ।

"[9]विद्योविद्ये न्ये (द्वे) अप्युपायोपेयभावात् सहिते" [ब्रह्मसि० व्या० पृ० १३] इति च तद्विवरणं [10]मण्डनं (नस्य); निरवकाशत्वात् । तथा हि–

यदि विद्यापृथग्भावो वस्तुनः कल्पितस्य वा ।
[11]तत्प्रबन्धस्य नास्त्येव क्व प्रतिष्ठा [12]सह श्रुतेः ॥ ७६२ ॥
सत्येव यत्पृथग्भावे [13]तत्प्रयोगस्य दर्शनम् ।
[14]सह चैत्रेण मैत्रोऽयं स्थूल इत्यादिषु स्फुटम् ॥ ७६३ ॥

---

१ अतस्तत्त्वनि–आ०, ब०, प० । २ विद्याऽविद्याभेदस्यापि । ३ अविद्यारूपकल्पनम् । ४ अविद्यारूपात् । ५ अविद्यासन्तानस्य । ६ अविद्यारूपस्य । ७ विद्यापृथग्भावः । ८ मैत्रा० ७।९ । भवसन्त० ३।१ । ९ विद्यावि- द्येत्वे प० । विद्याविद्येन्वे आ०, ब० । १० मण्डनस्तुनि–आ०, ब०, प० । 'मण्डनम्' इति पाठे 'मण्डनकृतम्' इत्यर्थो ग्राह्यः । ११ अविद्याप्रबन्धस्य । १२ 'यस्तद्वेदोभयं सह' इत्यत्रोक्तस्य सहशब्दस्य । १३ सहशब्दप्रयोगस्य । १४ समाचै–स० ।

उपायोपेयभावश्च (श्चाऽ) पृथग्भावे कथं भवेत् ? ।
तद्विद्याविद्ययोर्येन [2]सुमण्डं मण्डनोदितम् ॥ ७६४ ॥

स्यान्मतम्—न तस्यै [3]विद्यापेक्षं पृथक्त्वं नाप्यपृथक्त्वम्, अवस्तुत्वात् । वस्तुन एव हि कस्यचित्कुतश्चित्पृथक्त्वापृथक्त्वाभ्यां व्यपदेशो नावस्तुनः । तदयं ताभ्यामनिर्वचनीयै[4] एवेति; तदपि न सङ्गतम्; यस्मात्—

अयमेव च विद्यायाः स्वभावो यदि कल्प्यते ।
साप्यविद्यैव विद्याया वार्त्तापि क्वोपलभ्यताम् ? ॥ ७६५ ॥
विद्यायाश्चेत्स्वभावोऽन्यो वास्तवः [5]परिपठ्यते ।
अविद्यातः पृथग्भावः कथमेवं निषिध्यताम् ?॥७६६॥
स्वभावभेद एवायं पृथग्भावः प्रसिद्धिमान् ।
भावेषु यस्मात्तन्नेयं चर्चितार्था वचोगतिः ॥७६७॥
कथं चैवं पृथग्भावस्तस्याविद्यान्तरादपि ।
[6]तदपेक्ष्यापि यत्तस्या वस्तुत्वं तदवस्थितम् ॥७६८॥

मा भूदिति चेत्; कथमिदानीं तस्याम्नायोपजनितात्मैकत्वादिज्ञानलक्षणस्य प्रपञ्चरूपमृत्युं प्रति प्रत्यनीकतया तन्निस्तरणत्वम् ? यतँ इदं स्वाम्नातं भवेत्—

"अविद्यया मृत्युं तीर्त्वा विद्ययाऽमृतमश्नुते" [ईशा० श्लो० ११] इति ।

सत्येव मिथः पृथग्भावे विषादेर्विषान्तरोपशमनादेरुपलम्भात् । अवस्तुसतोऽपि अविद्यान्तरात्पृथग्भावे तद्वदेव विद्यातोऽपि भवेत् अविशेषादित्युपपन्नो व्यभिचारः साधनस्य, विद्याविद्याभेदस्यामृषात्वेऽपि तद्भावात् । ततो मण्डनादिभिरपि व्यभिचारदोषमजानानैरेव प्रकृतमनुमानमुपदर्शितमित्यावेदयति **'विप्लुताक्षा'** इत्यादिना ।

विविधं प्लुतं प्लवनं तरङ्गादिषु यस्य स विप्लुतो जलचन्द्रादिः, तमक्ष्णोति विषयत्वेन व्याप्नोतीति **विप्लुताक्षा बुद्धिः यथा** येन तद्विषयस्याभेदानुविद्धत्वादिना प्रकारेण **वितथप्रतिभासिनी** मृषाचन्द्रादिभेदोपदर्शिनी, तथा तेनैव प्रकारेण **सर्वत्र** बुद्धिः **किन्नेति जडाः** ब्रह्मविदः **सम्प्रतिपेदिरे** । जाड्यं तु तेषां व्यभिचारदोषापरिज्ञानात् अविद्यापरिकल्पितात्मत्वाद्वा प्रतिपत्तव्यम् ।

यत्पुनरेतत् कामिन्यादिबुद्धिवत् तरङ्गचन्द्रादिवच्चेति निदर्शनम्—तत्रापि वितथप्रति-

१ –वश्चेत् पृ–स० । २ सुष्ठु मण्डनं समर्थनं यस्य तत् सुमण्डम् । ३ अविद्याप्रबन्धस्य । ४ "नाविद्या ब्रह्मणः स्वभावः, नार्थान्तरम्, नात्यन्तमसती, नापि सती, एवमेवेयमविद्या माया मिथ्या प्रतिभास इत्युच्यते । स्वभावश्चेत् कस्यचित्, अन्योऽनन्यो वा परमार्थ एवेति नाविद्या; अत्यन्तासत्त्वे खपुष्पसदृशी, न व्यवहाराङ्गं तस्मादनिर्वचनीया"–ब्रह्मसि० पृ० ९ । ५ परिपथ्यते ता० । ६ तदपेक्षायत्तस्य प० । तदपेक्षापि यत्तस्य आ०, ब० । ३ इदं साम्नातं आ०, ब०, प० ।

भासित्वस्य मृषात्वस्य च यतः[1] प्रतिपत्तिः, तस्य चेत् अवितथप्रतिभासित्वं कथन्न व्यभिचारः ? सत्यपि ज्ञानत्वे[2] वितथप्रतिभासित्वस्य, तद्विपर्ये च मृषात्वे सत्यपि इदमिदमित्यभेदानुगमे मृषात्वस्याभावात्। वितथप्रतिभासित्वे तु ततः कथं तत्सिद्धिः[3] तद्विपर्ययवत्। अतो निदर्शनस्य साध्यवैकल्यमित्यावेदयन्नाह–

प्रमाणमात्मसात्कुर्वन् प्रतीतिमतिलङ्घयेत्।
वितथज्ञानसन्तानविशेषेषु न केवलम् ॥५०॥ इति।

प्रमाणम् अवितथनिर्भासं ज्ञानम् **आत्मसात्कुर्वन् प्रतीतिं** यथार्थपरिच्छित्तिम् **अतिलङ्घयेत्** प्रत्याचक्षीत। सौगतो ब्रह्मवादी वा। क्व तामतिलङ्घयेत् ? **वितथा** मिथ्याभिमता ये **ज्ञानानां सन्तानविशेषाः** कामिन्यादिविषयाः तरङ्गचन्द्रादिविषयाश्च प्रवाहभेदाः तेषु, **न केवलं** न प्रमाणमन्तरेण, तदनतिलङ्घनस्यापि तथा प्राप्तेः। न च तदात्मसात्करणं परस्योपपन्नम्, व्यभिचारदोषस्य तत्रोपदर्शितत्वात्। ततो निदर्शनस्य साध्यवैकल्यादपि न प्रकृतानुमानयोर्गमकत्वमित्यभिप्रायो देवस्य।

अपि च, यदि मिथ्यावभासनमेव ज्ञानम्, कुतः सन्तानान्तराणां प्रतिपत्तिर्यतस्तेषामनित्यत्वादिर्धर्मोऽवबुध्येत ? कुतो वा जीवान्तराणां यतस्तेषामप्यात्मा विभिन्नत्वादिस्वभावो विभाव्येत, धर्मपरिज्ञानस्य धर्मिपरिज्ञाननान्तरीयकत्वात्। मिथ्याज्ञानाच्च न यथावत्तत्प्रतिपत्तिः, बहिरर्थतत्प्रपञ्चयोरपि तत[4] एव तथा तत्प्राप्तेः अयथावदेव[5] तत्प्रतिपत्तिः, तेषामपि बाह्यभेदवदपरमार्थत्वात्, ग्राह्यादिसन्तानान्तरजीवान्तरभेदप्रतिभासस्तु विपरीतवासनाबलादविद्याबलाद्वा परिकल्पित[6] एव। तदुक्तम्,—

"अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनैः।
ग्राह्यग्राहकसंवित्तिभेदवानिव लक्ष्यते ॥
मन्त्राद्युपप्लुताक्षाणां यथा मृच्छकलादयः।
अन्यथैवावभासन्ते तद्रूपरहिता अपि ॥" [प्र० वा० २।३५४, ५५] इति।
"यथा विशुद्धमाकाशं तिमिरोपप्लुतो जनः।
सङ्कीर्णमिव मात्राभिर्भिन्नाभिरपि पश्यति ॥
तथेदममलं ब्रह्म निर्विकल्पमविद्यया।
कलुषत्वमिवापन्नं भेदरूपं प्रतीयते॥" [बृहदा०भा०वा० ३।५।४३,४४] इति च।

तदेवाह—

अद्वयं द्वयनिर्भासं सदा चेदवभासते। इति।

१ ज्ञानात्। २ ज्ञानत्वेन वि–आ०, ब०, प०। ३ वितथप्रतिभासित्वसिद्धिः। ४ मिथ्याज्ञानादेव। ५ यथावद्वत्तत्प्र–आ०, ब०, प०। अयथावदेतत्प्र–स०। ६ –त एतद्–आ०, ब०, प०।

अद्वयं संवेदनतत्त्वम् आत्मतत्त्वञ्च **द्वयनिर्भासं** ग्राह्यादिभेदनिर्भासम्। इव शब्दोऽत्र द्रष्टव्यः। तदनिर्भासे तन्निर्भासवचनादग्निर्माणवक इत्यादिवत्। कदा तद्द्वयम्? **सदा** सर्वकालं भेदप्रतिभासदशायां तदुपसंहारदशायाञ्चेति **चेत्** शब्दः पराकूतद्योतने। तत्रोत्तरमाह–

न स्वतो नापि परतो भेदपर्यनुयोगतः ॥५१॥ इति।

तस्य खलु संविदद्वैतस्य स्वतो वाऽवभासनं परतो वा गत्यन्तराभावात्? स्वत एव "स्वयं सैव प्रकाशते" [प्र०वा०२।३२७] इति वचनादिति[1] चेत्; कथमेवमात्मतत्त्वस्यापि स्वतोऽनवभासनम्? "अत्रायं पुरुषः स्वयं ज्योतिर्भवति" [बृहदा० ४।३।९,१४] इत्यादेर्वचनात्।

ननु आत्मा नाम नित्यः। नित्यत्वञ्च कालत्रयानुपातात्। तत्र मध्यकालानुपातिनो रूपात् कालान्तरानुपातिनो रूपस्य यद्यभेदः; तावन्मात्रमेव तदिति कथं नित्यत्वम्? भेदे त्वपरापरं संवेदनमेव तदिति नासावात्मा नाम। न चात्मन्यद्वैते कालसम्भवो यतस्तत्त्रयानुपातान्नित्यत्वम्। तन्न तस्य स्वतोऽवभासनम्। अवभासनाच्च [2]तदस्तित्वे भेदस्यापि स्यात् [3]तदविशेषादिति चेत्; न; संविदद्वैतेऽपि समानत्वात्। न हि [4]तस्यापि क्षणमात्रमग्नस्य निरंशस्यावभासनम्। न च [5]तदद्वैते कालसम्भवो यतस्तत्क्रमानुपाताभावादनित्यत्वं भवेत्? अवभासनाच्च तदस्तित्वे ग्राह्यादेरपि स्यात्तदविशेषात्। बाधकाभावाभावाभ्यां विशेष इति चेत्; न; आत्मप्रपञ्चप्रतिभासयोरपि तत एव तदुपपत्तेः। कथं पुनः [6]प्रपञ्चप्रतिभासस्य बाधनम्? कथं च न स्यात्? तत्प्रतिभासस्यात्मप्रतिभासादभिन्नत्वात् "आत्मनि विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति" [ ] [7]इत्याम्नायादिति चेत्; ग्राह्यादिभेदप्रतिभासस्यापि कथम्? तत्प्रतिभासस्यापि संवित्प्रतिभासादन्यत्वस्यानभ्युपगमात्। वस्तुतो नास्त्येव [8]तत्प्रतिभासो विचारासहत्वात् केवलं कल्पनामात्रतस्तदभ्युपगमः तत एव तस्य बाधोपपत्तिरपीति चेत्; न; प्रपञ्चप्रतिभासेऽपि समानत्वात्। न हि प्रपञ्चस्यापि वस्तुतः प्रतिभासनम्, प्रमाणविरहात्। केवलं मायानिबन्धन एव [9]तदभ्युपगमः, "इन्द्रो मायाभिः पुरुरूप ईयते" [बृहदा० २।५।१९] इत्यादि वचनात्। तत एव तस्यापि बाधोपपत्तिरिति[10]। तन्न संविदद्वैतस्य स्वतोऽवभासनं पुरुषाद्वैतेऽपि [11]ततस्तदनुषङ्गात्। न चेदमुचितम्, उभयप्रतिभाससद्भावे वस्तुसति[12] अद्वैतव्यापत्तेरिदमेवाह– **न स्वतः** इति। **न स्वतो**ऽद्वयस्यावभासनम्। कुतः? **भेदेन** [13]तदुभयाद्वयरूपेण **पर्यनुयोगतः** अद्वयस्य प्रतिविधानत इति।

परतस्तदवभासनेऽप्याह–'**नापि परतः**' इति। कुतः? **भेदपर्यनुयोगतः** सति परस्मिन् भेदस्यावश्यम्भावात्[14] तेन चाद्वैतप्रतिविधानादिति।

---

१ सौगतः। २ आत्मनित्यत्वास्तित्वे। ३ अवभासनाविशेषात्। ४ तस्यापीक्षण–आ०, ब०, प०, स०। ५ संवेदनाद्वैते। ६ बाह्यघटपटादिप्रपञ्चप्रतिभासस्य। ७ "आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितम्"–बृहदा० ४।५।६। उद्धृतमिदम्–ब्रह्मसि० पृ० ८। ८ ग्राह्यादिभेदप्रतिभासः। ९ प्रपञ्चाभ्युपगमः। १० –ति चेन्न आ०, ब०, प०, स०। ११ स्वतः प्रतिभासप्रसङ्गात्। १२ सति सत्यसत्यद्वै–आ०, ब०, प०, स०। १३ तदुभयद्वयरू–आ०, ब०, प०। १४ –मावापत्तेनचाद्वै–आ०, ब०, प०, स०।

स्यान्मतम्–न [1]तेन तस्य प्रतिविधानं [2]तस्यावस्तुत्वात् । न ह्यवस्तु वस्तुरूपप्रतिविधानाय समर्थं तरङ्गचन्द्रादिवच्चन्द्रादेरिति ; तदसङ्गतम्; आत्माद्वैतस्याप्येवं परतः प्रतिभासप्रसङ्गात्, परस्याप्युक्तन्यायेन[3] [4]तद्व्यापत्तिनिबन्धनत्वाभावात् । कथं पुनः परतस्तस्य[5] प्रतिभासः ? कथं च न स्यात् ? परस्याविद्यामयत्वात्, अविद्यायाश्च मिथ्याज्ञानत्वात्–"अविद्या माया मिथ्यावभासः" [ब्रह्मसि० पृ० ९] इति मण्डनेन तदर्थाभिधानात् । न च मिथ्याज्ञाने तत्त्वप्रतिभासनं [6]तज्ज्ञानत्वविरोधात् । तत्त्वं च तदद्वैतं तस्यैव परमनिश्रेयसत्वेन परैरभ्युपगमात् । "तदेतत्प्रेयः पुत्रात् प्रेयो मित्रात् प्रेयोऽन्यस्मात्सर्वस्मात्" [बृहदा० १।४।८] इत्याम्नायादिति चेत् ; न ; संविदद्वैतस्यापि तद्वत्परतोऽनवभासनापत्तेः परस्य विकल्पत्वेनावस्तुप्रतिभासित्वात् "विकल्पोऽवस्तुनिर्भासः" [ ] इति वचनात् । न चावस्तुवेदने वस्तुप्रतिभासनं [7]तद्वेदनत्वविरोधात् । वस्तु [8]च तदद्वैतं तस्यैव काष्ठागतनिःश्रेयसत्वेन भवद्भिः प्रतिष्ठापनात्, "यद्यद्वैते न तोषोऽस्ति मुक्त एवासि सर्वथा[9]" [प्र० वार्तिकाल० १।३६] इति वचनात् । सत्यम्; न परतस्तत्प्रतिभासनं ग्राह्यादिभेदसमारोपव्यवच्छेदस्यैव ततो भावात् । सति हि तद्व्यवच्छेदे निर्व्याकुलं स्वत एव तदवभासनं तद्व्याकुलत्वहेतोस्तदारोपस्याभावादिति चेत्; न; आत्मन्यपि समानत्वात् । न हि तस्यापि परतः प्रतिभासनम् । तत्रापि परस्याम्नायादेः प्रपञ्चारोपनिवारण एव व्यापारात्, तन्निवारणे च स्वत एव तस्य निर्व्याकुलमवभासनं तद्व्याकुलत्वनिबन्धनस्य तदारोपस्याभावात् । तदुक्तम्–

"आम्नायतः प्रसिद्धिश्च कवयोऽस्य प्रचक्षते ।
भेदप्रपञ्चविलयद्वारेण च निरूपणम् ॥" [ब्रह्मसि० १।२] इति ।

[10]कः पुनस्तत्प्रपञ्चस्य विलयो नाम ? नीरूपं निवृत्तिमात्रमिति चेत्; न, [11]तस्यानिरूपितरूपस्य कार्यत्वानुपपत्तेः कारणत्ववत्, अन्यथा तस्यैव सकलप्रपञ्चकारणत्वेन ब्रह्मभावोपपत्तेः तदपरस्य निरतिशयानन्दादिरूपस्य ब्रह्मणः परिकल्पनमप्रयोजनमेव, तत्प्रयोजनस्यान्यत्रैव परिसमाप्तत्वात् । तन्न तन्निवृत्तिमात्रं तद्विलयः ।

नापि भेदप्रतिभासकालुष्यपरिशुद्धो[12] जीवस्वभावः, तस्य ब्रह्मणो भेदे [13]तस्यैव तद्द्वारेण निरूपणापत्तेर्न ब्रह्मणः । ब्रह्मणश्च तथा निरूपणमभिप्रेतम् "नमस्यामः प्रजापतिरित्य[14]नन्तमाम्नायते" [ ] इत्यादेर्वचनात् । नास्त्येव [15]तस्य [16]तस्माद्भेदः "अनेन जीवेनात्मना" [छान्दो० ६।३।२] इति जीवब्रह्मणोरभेदस्याम्नायादिति चेत् ; न; ब्रह्मवत्तस्यापि[17] नित्यपरिशुद्धिप्रसङ्गात्, अभेदस्यैवंलक्षणत्वात् । अभेदेऽपि मुखतत्प्रति-

---

१ भेदेन । २ भेदस्य । ३ परो यतोऽवस्तु अतः न तेन अद्वैतबाधेत्यादिन्यायेन । ४ अद्वैतव्याघात । ५ अद्वैतस्य । ६ मिथ्याज्ञानत्व । ७ अवस्तुवेदनत्व । ८ च द्वैतं आ०,ब०,प०,स० । ९ –र्वदा इति चेन्न परतः स० .–र्वथा इति चेन्न परतः आ०,ब०,प० । १० सौगतः प्राह । ११ निवृत्तिमात्रस्य । १२ –परिविशुद्धो आ०,ब०,प०,स० । १३ जीवस्वभावस्यैव । १४ –त्यनन्तरमाम्ना– आ०,ब०,प०,स० । १५ जीवस्य । १६ ब्रह्मणः । १७ जीवस्यापि ।

बिम्बयोर्मुखस्यैव परिशुद्धिर्न तत्प्रतिबिम्बस्य तस्यं मणिकृपाणादेः रागादिना कालुष्यस्योपलम्भात्। तद्वद्भेदेऽपि ब्रह्मण एव नित्या परिशुद्धिर्न जीवस्य तत्राविद्याकालुष्यस्योपलम्भादिति चेत्; न; प्रतिबिम्बस्य भ्रान्त्युपदर्शितत्वेनावस्तुसतोऽपि मुखादभेदानुपपत्तेः, तद्वन्मुखस्याप्यवस्तुसत्त्वप्रसङ्गात्। 'ममेदं मुखम्' इत्यभेदपरामर्शोऽपि तत्र सादृश्यातिशयादेव [1]चित्रार्पितात्माकारवत्, नाभेदात्। अभेदे तु वस्तुनस्तत्रापि[3] मुखप्रयोजनेन भवितव्यम्, न चैवम्, आलापकवलग्रसनादेस्तत्रानुपलम्भात्। [4]अवस्तुसतः कथं प्रतिभासनमिति चेत्? 'मुखतद्व्यतिरेकवत्' इति ब्रूमः। जीवोऽपि भ्रान्त्युपदर्शितत्वादवस्तुसन्नेवेति चेत्; व्याहतमेतत्—'अवस्तुसंश्च ब्रह्मणश्च न भिद्यते' इति, ब्रह्मणोऽप्यवस्तुसत्त्वापत्तेः। ब्रह्म [5]तस्माद्भिद्यत एव स एव तु ब्रह्मणो न भिद्यते तस्मादयमदोष इति चेत्; न; जीवस्य तद्भेदमन्तरेण[6] ब्रह्मणोऽपि [7]तद्भेदानुपपत्तेः भेदस्योभयनिष्ठत्वात्। तस्मादश्रद्धेयमेवेदं [8]भौतोपाख्यानवत्। तद्यथा—कूपो ग्रामस्य समीपो ग्रामस्तत्कूपस्य[9] नितरां दूर इति। तस्माज्जीवस्य ब्रह्माभेदे ब्रह्मणोऽपि [10]तद्भेदस्यावश्यम्भावात्। यदविद्याकालुष्यं जीवस्य या च तत्परिशुद्धिरागन्तुकी [11]तदुभयं प्रमापि (ब्रह्मापि) [12]परिस्पृशन्त्ये (शत्ये)वेति न सुभाषितमेतत्—"तद्धि सदा विशुद्धं नित्यप्रकाशमनागन्तुकार्थम्[13]" [ब्रह्मसि० पृ० ३२] इति। [14]तथेदमपि—"तस्मादविद्यया जीवाः संसारिणो विद्यया विमुच्यन्ते" [ब्रह्मसि० पृ० १२] इति। ब्रह्माधिष्ठानस्य सदाविशुद्धत्वादेरभेदे सति जीवेऽप्यनुपातात्। भिद्यत एव जीवो ब्रह्मणः कल्पनारोपितत्वात्, ब्रह्मणश्च तद्विपर्ययादिति चेत्; का तर्हि तस्य[15] परिशुद्धिः [16]स्यात् यदन्वितो जीवस्वभावः प्रपञ्चविलयत्वेन व्यपदिश्येत? अविद्याकालुष्यनिर्मुक्तिरेवेति चेत्; न; स्वतोऽपि निर्मुक्तिप्रसङ्गात्, स्वरूपस्याध्यारोपितस्याविद्यामयत्वात्। भवत्विति चेत्; न; नीरूपस्य तन्निर्मुक्तिमात्रस्यासम्भवादिति प्रतिपादनात्। तन्न परिशुद्धो जीवस्वभाव एव तत्प्रपञ्चविलयः तत्परिशुद्धेरेवापरिज्ञानात्।

भवतु नित्यपरिशुद्धं[17] ब्रह्मैव [18]तद्विलय इति चेत्; न; नित्यस्य विलयस्य प्रसङ्गात्। तथा च किं तत्र परापेक्षया नित्यस्य निरपेक्षत्वात्, नित्ये तद्विलये [19]परस्याभावाच्च। ततो यदुक्तम्—"अविद्यया श्रवणादिलक्षणया अविद्यैव निवर्त्यते मृत्युरित्यविद्यैवोच्यते" [ब्रह्मसि०पृ० १३] इति; तत्प्रतिविहितम्; नित्ये भेदप्रपञ्चविलये निवर्त्यनिवर्तकयोरविद्ययोरेवासम्भवे तद्वचनस्यासम्भवद्विषयत्वात्। तन्न तत्प्रपञ्चविलयः कश्चिदपि शक्यनिरूपणो यद्द्वारेण परतः प्रजापतेर्निरूपणमिति चेत्;

---

१ प्रतिबिम्बस्य। २ चित्रार्पिताकारवत् आ०, ब०, प०, स०। चित्रार्पितनात्माकारवत् ता०(?) ३ प्रतिबिम्बेऽपि। ४ प्रतिबिम्बस्य। ५ अवस्तुसतो जीवात्। ६ तदभेद–आ०, ब०, प०, स०। ब्रह्मभेद। ७ जीवभेदानुपपत्तेः। ८ भौतापा–आ०, ब०, प०, स०। ९ तस्य कूपस्य आ०, ब०, प० स०। १० तद्भेदस्य आ०, ब०, प०, स०। ११ तदुतयं ता०। १२ परस्पृशन्त्येवे–ता०। १३–कार्थकाम् आ०, ब०, प०,स०। १४ तथापि आ०, ब०, प०, स०। १५ जीवस्य। १६ स्याद् भेदप्रजीवेप्यनुविलय–आ०, ब०, प०, स०। १७ ब्रह्म इव आ०, ब०, प०, स०। १८ प्रपञ्चविलयः। १९ आम्नायादेः।

[1]भवन्मतेऽपि कोऽयमारोपस्य[2] व्यवच्छेदो नाम ? नाश एवेति चेत् ; न ; [3]तस्य निर्हेतुकत्वेन परतोऽनुपपत्तेः । तस्यैवाशक्तिकरणमिति चेत् ; न ; तस्य निपेत्स्यमानत्वात् । तदेव संविदद्वैतमिति चेत् ; न ; तस्यापि कार्यत्वापत्तेः । न चेदमुचितम्-"न कारणं न कार्यं च तत्" [ ] इति स्वयमभ्युपगमात् । कीदृशं च तत् ? निरंशं परमाणुमात्रमिति चेत् ; न; तस्याप्रतिवेदनात् नीरूपाभाववत् । [4]चित्रमेव तत् "चित्रप्रतिभासाप्येकैव बुद्धिः" [प्र०वार्तिकाल० २।२१९] इति वचनादिति चेत् ; किमिदं चित्रमिति ? नानानीलाद्याकारमिति चेत् ; न ; तथा नानाशक्तिकत्वस्यापि प्रसङ्गात् । को दोष इति चेत् ? न; एकया शक्त्या आत्मनः तदन्यया च तदपरस्य परिज्ञानापत्तेः, तथा च परमार्थत एव ग्राह्यग्राहकभावस्य[5] भावात्कथं तस्यारोपितत्वं यतस्तद्व्यवच्छेदद्वारेण [6]तदद्वैतनिरूपणम् ? यदि परमार्थत एव तद्भावः; कथं तद्विकलतया संवेदनस्य विकल्पप्रतिसंहारवेलायामनुभवो नारोपितस्य[7] ? वैकल्यानुपपत्तेरिति चेत् ; न ; निष्प्रपञ्चस्यात्मन एव तदानीमनुभवात् । प्रपञ्चज्ञानस्यैवारोपितविषयत्वोपपत्तेः । तदुक्तं कैश्चित्-

"सत्यमाकृतिसंहारे स्वयं तद्व्यवतिष्ठते ॥" [वाक्यप० ३।२।११] इति ।

तथा परैः-

"अध्यारोपापवादाभ्यां निष्प्रपञ्चं प्रपञ्च्यते ॥" [सर्ववेदान्त० २५] इति ।

वचनमात्रमेवैतत् , निष्प्रपञ्चस्यात्मनः क्वचिदप्यननुभवादिति चेत् ; न ; ग्राह्यादिभेद[8]विकलस्य संवेदनस्याप्यननुभवात् । [9]अननुभवमपि तद्विचारादवगम्यते विचारेणैव तदभेदारोपं व्यवच्छिन्दता तदस्तित्वस्यापि प्रत्यायनादिति चेत् ; न ; एवम् [10]आम्नायादेवात्मनोऽप्यवगमप्रसङ्गात् । तेनैव[11] [12]प्रपञ्चारोपं प्रत्याचक्षाणेनात्मनोऽपि [13]बुद्धावुपस्थापनात् । तत्प्रपञ्चप्रत्याख्याने किमवशिष्यते यस्यात्मत्वेन बुद्धावुपस्थापनम्[14] ? ग्राह्यादिभेदप्रत्याख्याने कस्यावशेषो यस्य संवेदनत्वेन बुद्धौ समर्पणम् ? [15]तद्भेदसाधारणस्य प्रतिभासमात्रस्येति चेत् ; अन्यत्रापि तस्यैव किन्न स्यात् ? कथमेवमात्मसंवेदनयोर्भेद इति चेत् ? आत्मनो नित्यत्वाद् अन्यस्य तद्विपर्ययात् ।

कथं पुनरात्मनः शब्दज्ञाने प्रकाशनं [16]तस्याविद्याभेदत्वेन मिथ्याज्ञानत्वात् ? न हि मिथ्याज्ञाने तत्त्वप्रकाशनम् ; तन्मिथ्यात्वस्यैवाभावापत्तेः । एवं हि प्रत्युत्पन्नशब्दज्ञानमात्रस्यैव सकलभेदप्रपञ्चप्रलयोपनिपातेन प्रवृत्त्यादिः सर्वोऽपि संसारव्यापारो न भवेत्, आत्ममननध्यानाद्युपदेशश्चापार्थकतां प्राप्नुयात् तस्यापि तत्प्रपञ्चप्रलयार्थत्वात् , तत्प्रलयस्य च शब्दज्ञानमात्रादेव

---

१ सौगतमते । २ ग्राह्यादिभेदसमारोपस्य । ३ नाशस्य । ४ चित्रमात्रमेव आ०, ब०, प०, स० । ५ -स्याभा-आ०, ब०, प०, स० । ६ संवेदनाद्वैत । ७ ग्राह्यग्राहकाकाराक्रान्तस्य । ८ -वानिरूपितवि-आ०, ब०, प०, स० । ९ अनुभवागम्यमपि संवेदनम् । १० आम्नायादेवाप्यात्म-आ०, ब०, प० । ११ आम्नायेनैव । १२ प्रचारोपं प्र-आ०, ब०, प०, स० । १३ बुद्धा उप-आ०, ब०, प०, स० । १४-नस्य ग्राह्यादि-आ०, ब०, प०, स० । १५ ग्राह्यग्राहकादिभेद । १६ शब्दज्ञानस्य ।

भावात्। न [1]तन्मात्रादेव तद्भावः किन्तु तन्मननाद्युपसंस्कृतादेव[2], तदुपसंस्कृतं हि [3]तज्ज्ञानम्, इतरनिरवशेषाविद्याविलासानुपरमयत् आत्मानमप्युपरमयति [4]यथा पयः पयो जरयति स्वयमपि जीर्यति, विषञ्च विषान्तरमुपशमयति स्वयमपि उपशाम्यति, उपरतसकलतद्विलासवेलायाञ्च स्वत एव निष्प्रपञ्चमात्मतत्त्वं प्रकाशत इत्येवम्प्रकारं शब्दज्ञानस्य तत्प्रकाशननिबन्धनत्वमिति चेत्; ननु अयमप्यर्थः कुतश्चिदाम्नायज्ञानादेव ज्ञातव्यः। [5]तस्यैव मिथ्यात्वे तज्ज्ञानात्कथं तत्प्रतिपत्तिः ? न चापरमुपायान्तरं यतस्तत्परिज्ञानमित्यप्रातीतिकमेवेदम्[6]–

"संहृताखिलभेदोऽतः सामान्यात्मा स वर्णितः।
हेमेव [7]परिहार्यादिभेदसंहारसूचितम्॥" [ब्रह्मसि० १।३] इति।

तन्न[8] भेदप्रपञ्चसंहारवती वेला नाम काचिच्छक्यनिरूपणा यस्यामात्मतत्त्वस्य निष्प्रपञ्चस्य प्रकाशनमिति चेत्; संविदद्वैतस्यापि कथं विचारज्ञाने प्रकाशनम्? तस्यापि[9] विकल्पत्वेनावस्तुगोचरत्वाद् अन्यथा तस्य तद्गोचरत्वविरोधात्। एवञ्च प्रत्युत्पन्नविचारज्ञानस्यैव सकलग्राह्यभेदारोपप्रलयोपनिपातेन तदद्वैतप्रकाशनात् निष्फलमेव तदभ्यासोपकल्पनं भवेत्, [10]तस्यापि तत्प्रकाशनादन्यस्य फलस्याभावात्, तस्य च प्राथमिकादेव विचारज्ञानादुपपत्तेः। अभ्यासपरिपाकाधिष्ठितमेव [11]तत् प्रकाशननिबन्धनं न केवलम्, [11]तत्खलु निखिलमप्यपरमध्यारोपमपाकुर्वत् आत्मानमप्यपाकरोति यावदारोपभावित्वात्तस्य[12], यथा प्रदीपस्तैलवर्त्यादिकं प्रतिसंहरन्नात्मानमपि प्रतिसंहरति। संहृतसकलभेदारोपवेलायां तु[13] तदद्वैतस्य स्वतः प्रकाशनमिति चेत्; न; अस्याप्यर्थस्य कुतश्चिद्विकल्पादेवावगमात्। [14]तस्य च मिथ्याज्ञानत्वेन तदवगमानुपायत्वात्, उपायान्तरस्य चाभावात्। तस्मादिदमप्यप्रातीतिकमेव–

"[15]ग्राह्यग्राहकवैधुर्यात् स्वयं सैव प्रकाशते।" [प्र०वा० २।३२७] इति।

तन्नात्रापि विकल्पप्रतिसंहारवती वेला नाम काचिच्छक्यनिरूपणा[16] यस्यां तदद्वैतस्य स्वतः प्रकाशनमुपकल्प्येत। तदेवाह–

प्रतिसंहारवेलायां न संवेदनमन्यथा। इति।

व्यक्तमेतत्।

इदमपरं व्याख्यानम्–यदुक्तम्–'**अद्वयं द्वयनिर्भासम्**' इति। कुतस्तस्य[17] तन्निर्भासत्वम्? स्वत वेति चेत्; अत्राह–'**न स्वतः**' इति। उपपत्तिमत्राह–'**भेदपर्यनुयोगतः**' इति। **भेदः** संवेदनस्याविभागलक्षणो विशेषस्तस्य **पर्यनुयोगः** 'स कथं

१ शब्दमात्रादेव। २ –द्युपस्कृतादेव। ३ शब्दज्ञानम्। ४ "यथा पयः पयो जरयति स्वयं च जीर्यति यथा च विषं विषान्तरं शमयति स्वयं च शाम्यति"–ब्रह्मसि० पृ० १२। ५ आम्नायस्यैव। ६–त्यप्रतीतिक–आ०, ब०, प०, स०। ७ परिहार्यं कटकम्। ८ नन्वभेदे प्रपञ्चसंहारवति वेला आ०, ब०, प०, स०। ९–पिकल्पितत्वेन आ०, ब०, प०, स०। १० अभ्यासस्यापि। ११ विचारज्ञानम्। १२ विचारज्ञानस्य। १३–यां तद–आ०, ब०, प०, स०। १४ विकल्पस्य। १५ "तस्यापि तुल्यचोद्यत्वात् स्वयं सैव प्रकाशते"–प्र०वा० १६–णा यत्तदद्वै–आ० ब०, प०, स०। १७–स्य नि–आ०, ब०, प०, स०।

सम्भवति' इति प्रश्नः, तस्मात्तत इति । कथं खलु स्वत एव विभागरूपतया प्रतिभासमानमविभागमुपपन्नम् ? विभागस्यासत एव प्रतिभासनादिति चेत् ; कथमिदानीमसदवभासिनस्तस्य सम्यग्ज्ञानत्वम् ? यतस्तस्मात् दुःखहेतुप्रहाणं[1] प्रकल्प्येत, मिथ्याज्ञानात्तदयोगात् नित्यादिज्ञानवत् । अभिमतञ्च ततस्तत्प्रहाणं परस्य, "नैरात्म्यदृष्टेस्तद्युक्तितोऽपि वा" [प्र०वा० १।१३९] इत्यत्र युक्तिशब्देनाद्वैत[2]वेदनस्यापि तत्प्रहाणकारणतया प्रज्ञाकरेण [3]व्याख्यानात् । तदेवाह-**भेदपर्यनुयोगतः** । भेदस्तत्प्रहाणकारणत्वविशेषः तत्पर्यनुयोगः 'स कथम्' इति प्रश्नः तत इति । तन्न स्वतस्तस्य[4] द्वयनिर्भासत्वम् ।

परतोऽपि नेत्याह-'**नापि**' इत्यादि । उपपत्तिमाह-'**भेद**' इत्यादि । परमेव **भेद**स्तस्य **पर्यनुयोगः** 'तत्कथम्' इति प्रश्नः, तत इति । अद्वैते परस्यैवासत्त्वादिति मन्यते । कल्पितं तत्सत्त्वमिति चेत् ; न; तत एव तत्कल्पनायोगादसत्त्वात् । कल्पनया सत्त्वञ्चेत् ; न; परस्पराश्रयात्-'कल्पनया सत्त्वम्, ततश्च कल्पना' इति । अन्यत इति चेत् ; न; तत्राप्येवं प्रसङ्गात् । [5]तस्याप्यन्यतः कल्पनायामनवस्थानात्[6] । नानवस्थानम्, अनादित्वात्तत्प्रबन्धस्येति चेत्; कुतस्तत्सिद्धिः ? स्वत इति चेत् ; न; स्ववेदनस्य [7]वस्तुसत्संवेदनधर्मत्वेन तत्रायोगात् । [8]तदपि विकल्पितमेवेति चेत् ; कथं ततः कचिदित्थम्भावस्य सिद्धिः अनित्थम्भाववत् ? कुतो वा परमार्थसन्नेव तत्प्रबन्धो न भवेत् ? प्रतिसंहृततत्प्रबन्धस्यैव संवेदनस्य सत्यभ्यासपाटवे प्रतिवेदनादिति चेत्; न; कदाचिदपि तदनुभवाभावात्[9] । तदाह-'**प्रतिसंहार**' इत्यादि । सुबोधम् ।

एतेन पुरुषाद्वैतस्यापि द्वयनिर्भासत्वं प्रत्युक्तम् । न हि तस्यापि स्वतस्तन्निर्भासत्वं **भेदपर्यनुयोगतः**। भेदस्य 'एकमेवेदमद्वितीयम्' इति विशेषस्य पर्यनुयोगात् 'स कथम्' इति प्रश्नात् । न हि स्वत एव भेदेनावभासमानस्य तद्विशेषसम्भवः । भेदस्यासत एव प्रतिभासनात्तत्सम्भव इति चेत् ; कथमसदवभासिनस्तस्य[10] सत्यज्ञानत्वम् । यतः "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" [तैत्ति० २।१।१] इत्याम्नायेत । मिथ्याज्ञानत्वे तु कथं तद्दर्शनात्सकलदुःखनिबर्हणम् ? यत इदं स्वाम्नातं भवति-

"भिद्यते हृदयग्रन्थिश्छिद्यन्ते सर्वसंशयाः ।
क्षीयन्ते चास्य कर्माणि तस्मिन् दृष्टे परावरे[11] ॥"[मुण्डको० २।२।८] इति ।

तन्न तस्य **स्वतो** द्वयनिर्भासत्वम् ।**नापि परतो भेदपर्यनुयोगतः** तदद्वैते परमेव **भेदस्तस्य पर्यनुयोगतः** 'तत्संभवप्रश्नः कथमसावद्वैतव्यापत्तेः' इति ततस्तस्मादिति । परस्य

१-प्रमाणं आ०, ब०, प०, स० । २-तशब्दवेद-आ०, ब०, प०, स० । ३ "अथवा युक्तिर्योगः परस्परसङ्गताद्वैतम्, अद्वैं तद्दष्टितोऽपि ।" -प्र० वार्तिकाल० २।१३९ । ४ -स्य स्वयंनि आ०, ब०, प०, स० । ५ तत्राप्यन्यतः आ०, ब०, प०, स० । ६-स्थानम् ना-आ०, ब०, प०, स० । ७ वस्तुसत्त्वं संवे आ०, ब०, प०, स० । ८ वेदनमपि । ९ संवेदनानुभवाभावात् । १० एकमेवाद्वितीयमिति विशेषस्य । ११ परापरे आ०, ब०, प०, स०, ।

कल्पनया सत्त्वान्न दोष इति चेत्; न; 'तत एव' इत्यादेः 'अनित्थम्भाववत्' इति पर्यन्तस्यात्रापि समानत्वात्।

यदि वा, **भेदः** "[1]तमेव भ्रा(भा)न्तमनुभाति सर्वम्, तस्यैव भासा भाति" [कठोप० ५।१५] [2]इत्याम्नातः पुरुषाधीनो भेदप्रतिभासस्तत्पर्यनुयोगः 'कथमयम्' इति प्रश्नः, तस्मादिति। परतो भेदप्रतिभासे पुरुषायत्ततया तदाम्नायो विरुद्ध्येतेति मन्यते।

परतो द्वयनिर्भासं ब्रुवाणः प्रतिपीडयेत्।
पुरुषायत्ततद्भावमामनन्तं निजागमम् ॥७६९॥
[3]विवेकाशक्तमुद्दिश्य प्रतिपत्तारमागमः।
पुरुषाद्भेदनिर्भासमन्वाहेति मतं यदि ॥७७०॥
परतो भेदनिर्भासः कस्येदानीं विवेकिनः।
न विवेकेऽनुपायत्वात्परस्यैवानवस्थितेः ॥७७१॥
कल्पनातः परं स्याच्चेत्सैव कस्माद्विवेकिनः।
विभ्रमाद् बलिनस्तर्हि विवेकी सुमहानयम् ॥७७२॥
विभ्रमप्रतिरोधी हि विवेकः सार्वलौकिकः।
स चास्ति विभ्रमश्चेति न श्रद्धेयमिदं वचः ॥७७३॥
सत्येव पाटवे तस्य[4] तद्विरोधोपकल्पने[5]।
पाटवं किमिदं पुंसः स्वरूपग्रहणं[6] यदि ॥७७४॥
तत्किमुत्पन्नमात्रस्य विवेकस्य न विद्यते।
तथा चेत्तस्य वेद्यं स्यादविद्याकल्पितं परम् ॥७७५॥
न विवेकस्तथा चासौ मिथ्यार्थत्वात्तदन्यवत्।
न विवेकाश्रयं तस्मात्परतो भेदभासनम् ॥७७६॥

ततः सूक्तम्–'**भेदपर्यनुयोगतः**' इति।

कुतश्च भेदप्रपञ्चः परमार्थसन्नेव न भवेद्यतस्तस्य कुतश्चिदारोपितत्वं परिकल्प्येत? [7]प्रतिसंहृततत्प्रपञ्चस्यैव परमात्मनः कदाचित्प्रतिवेदनादिति चेत्; न; तादृशस्य कदाचिदप्यनुभवाभावात्। तदाह–'**प्रतिसंहार**' इत्यादि। तन्नाद्वैतवादः श्रेयान्।

विभ्रमवाद एवास्त्विति चेत्; न; तस्य '**विप्लुत**' इत्यादिना प्रतिक्षेपात्। तदेव व्याचक्षाणस्तत्प्रतिक्षेपमेव दर्शयति–

इन्द्रजालादिषु भ्रान्तमीरयन्ति न चापरम् ॥५२॥
अपि चाण्डालगोपालबाललोलविलोचनाः। इति।

---

१ श्वेता० ६।१४। मुण्डको० २।२।१०। २ –त्तथायाततदा– आ०, ब०, प०, स०,। ३ विवेकाशक्तिमु– आ०, ब०, प०, स०। ४ विवेकस्य। ५ विभ्रमविरोधकल्पनायाम्। ६ –णं धियः आ०, ब०, प०। ७ –परिसं आ०, ब०, प०, स०।

व्यक्तः शब्दार्थः। तात्पर्यार्थस्तु[1] सूच्यते–यदिन्द्रजालस्वप्नादिविषयेषु विप्लवव्याप्तं प्रत्ययत्वमन्यद्वा न तज्जाग्रदर्थविषयेष्वस्ति, स्वयमेव प्राणिनां तत्र विप्लवप्रतिपत्तिप्रसङ्गेन अनुमानस्य वैफल्यापत्तेः। अनुमानान्तरेऽप्येवं प्रसङ्गः, कृतकत्वादेरपि घटादावनित्यत्वव्याप्ततया प्रतिपन्नस्य शब्दे[2] धर्मिण्यभावात्। भावे स्वत एव पुंसां तत्राप्यनित्यत्वप्रतिपत्तेः, अनुमानवैफल्याविशेषादिति चेत्; सत्यम्; तत्र[3] बालाबलागोपालादीनां स्वत एवानित्यत्वप्रतिपत्तिः। न चैतावता तदनुमानवैफल्यम्; आगमाहित[3]संस्कारस्य तत्र नित्यत्वाध्यारोपे तस्य[4] तद्व्यवच्छेदार्थत्वात्। जाग्रत्प्रत्ययेषु त्वागमवतामेवं[5] विप्लवप्रतिपत्तिर्न बालादीनां "प्रामाण्यं व्यवहारेण" [प्र०वा० १।७] इत्यस्य विरोधात्, बालादिपरिज्ञानादन्यस्य व्यवहारस्याभावात्। [6]तस्य च विप्लवगोचरत्वे [7]कथं ततः प्रामाण्यव्यवस्थापनं विप्लवव्यवस्थापनस्यैवोपपत्तेः ? तस्मादविप्लवज्ञानमेव [8]तत्र [9]तेषाम्। न च विप्लवात्मन एव [10]प्रत्ययत्वस्य तत्र भावे तदुपपन्नम्। सत्यपि [11]तस्मिन्नविप्लवसंस्कारादुपपन्नमेवेति चेत्; न; तेषामिदानीं तत्संस्कारहेतोरनुपलम्भात्। न चाहेतुकस्तत्संस्कारो नित्यत्वापत्तेः। प्राक्तनात्तत्संस्कारादिति चेत्; न; [12]स्वरूपसत्यत्वेऽपि प्रसङ्गात्, तस्यापि संस्कारबलादेव सत्यतया परिज्ञानसम्भवात् वस्तुतो विप्लवस्यैवोपपत्तेः। कथं पुनः स्वरूपविप्लवे बहिर्विप्लवपरिज्ञानं सत्येव [13]तदविप्लवे [14]तदुपपत्तेस्तस्य तदपेक्षत्वादिति चेत्? कथमिदानीमेकचन्द्रादिविप्लवे द्विचन्द्रादिविप्लवपरिज्ञानम्? सत्येवैकचन्द्रादेरविप्लवत्वे द्विचन्द्रादिविप्लवस्यापि परिज्ञानसम्भवात्। परिकल्पितेन [15]तदविप्लवेन [16]तदपरविप्लवपरिज्ञानमिति चेत्; स्वरूपाविप्लवेनापि [17]तादृशेनैव बहिर्विप्लवपरिज्ञानं भवतु विशेषाभावात्। ततः स्वरूपवदसंस्कारबलोपनीतमेव बहिरर्थसत्यत्वमिति न विप्लवात्मकं [18]तत्प्रत्ययेषु प्रत्ययत्वम्, बालादीनामपि तत्र विप्लवप्रतिपत्तिप्रसङ्गात्। न चैवम्, अविप्लवपरिज्ञानस्य तत्र तेषां भावादित्यसिद्धो हेतुः, अतश्च तद्वादिनां जडत्वमिति। तथा च [19]यज्जातश्च दमं (यज्जातमाश्चर्यं) तदाह–

तत्र शौद्धोदनेरेव कथं प्रज्ञापराधिनी ॥५३॥
बभूवेति वयं तावत् बहुविस्मयमास्महे। इति

तत्र जाग्रत्प्रत्ययाविप्लवे **शौद्धोदनेरेव** सकलज्ञानधन्यम्मन्यस्य बुद्धस्यैव न चाण्डालादीनामल्पप्रज्ञानां **कथं प्रज्ञा** बुद्धिः **अपराधिनी** स्खलनवती "सर्वमालम्बने भ्रान्तम्" [प्र०वार्तिकाल० २।१९६] इत्युपदेशात् **बभूव इति** एवं **वयं** परीक्षाचक्षुषः **तावत्** क्रमेण

१ –र्थः सूच्य–आ०,ब०,प०,स०। २ शब्दे। ३ मीमांसकागम। ४ –रोपितस्य –आ०,ब०,प०,स०। अनुमानस्य। ५ बौद्धानाम्। ६ बालादिव्यवहारस्य। ७ कथञ्च ततः आ०, ब०, प०, स०। ८ जाग्रत्प्रत्यये। ९ बालाबलादीनाम्। १० प्रत्ययस्य आ०, ब०, प०, स०। ११ विप्लवात्मनि। १२ संवेदनस्वरूपसत्यत्वेऽपि। १३ स्वरूपाविप्लवे। १४ बहिर्विप्लवोपपत्तेः। १५ एकचन्द्राविप्लवेन। १६ द्विचन्द्र। १७ परिकल्पितेनैव। १८ जाग्रत्प्रत्ययेषु। १९ यज्ञाश्चतदमं तदाह आ०। यज्ञश्चदमं तदाह स०। तथाञ्च तदमं तदाह ब०। यज्ञाश्च तदयं तदाह प०। २०–ज्ञानदन्यम्मन्य आ०, ब०, स०।

बहुविस्मयम् अनल्पाश्चर्यम् **आस्महे**। भवति हि प्रेक्षावतामाश्चर्यबहुलमासनं मनोऽवस्थानं यदि मन्दबुद्धिगोचरे महामतेरेव परिस्खलनम्। अस्ति चेदं शौद्धोदनेः। अविशेषेऽपि स्वरूपार्थ-ज्ञानानाम् अर्थज्ञानेष्वेव विप्लवोपगमात्। परमपि तदाह–

तत्राद्यापि जनाः सक्ताः [तमसो नापरं परम्।] इति।

तत्र तस्मिन् प्राकृतजनप्रज्ञाविषयेऽपि परिस्खलनवति शौद्धोदनौ **अद्यापि** स्खलनव-त्तया परिज्ञानसमयेऽपि जना दिग्नागादयः **सक्ताः** तत्प्रामाण्ये कृताग्रहाः "प्रमाणभूताय" [प्रमा०स० श्लो० १] इति वचनादिति च वयं बहुविस्मयमास्महे। भवति हि विचारशूरचेतसां साश्चर्यमवस्थानं यदि प्रज्ञाबलोपपन्नोऽपि लोकः परिज्ञान(त)द्दोषेऽपि[1] आप्तबुद्धिमकु(बुद्धिं कु)-र्वीत। तद्बलोपपन्नाश्च दिग्नागादयः "स श्रीमानकलङ्कधीः" [　　] इत्यादेः "न्यायमार्गतुलारूढम्" [हेतुवि० टी० पृ० १] इत्यादेश्च श्रवणात्। भवदपि कदाचि-त्प्रज्ञाबलम् अध्यारोपेण तमसा प्रतिरुध्यते तदयमदोष इति चेत्; न; तमस एव तेन[2] प्रतिरोधसम्भवात् तस्य वस्तुबलप्रवृत्तत्वात्, तमसश्च विपर्ययात्। कदाचिदेवमपि स्यादिति चेत्;

अत्राह–　　**तमसो नापरं परम्** ॥५४॥ इति

तमसः अध्यारोपाद् **अपरं** प्रज्ञाबलं **परञ्च** किन्तु तम एव परम्, तस्यैव तद्बलप्रति-रोधित्वेन प्रकृष्टत्वादिति च वयं बहुविस्मयमास्महे। भवति ह्येतत् बहुविस्मयापादानं यदन्ध-कारेणापि प्रदीपः प्रतिरुध्यते इति। भवतु बहिरिवान्तरपि विप्लवो बुद्धवेदनेऽपि तदभ्युपगमात्। "भिक्षवोऽहमपि मायोपमः स्वप्नोपमः" [　　　　] इत्यादिवचनादिति चेत्; न; अत्रापि '**तत्र**' इत्यादेर्दोषस्याविशेषात्।

अपि च, यद्यपरिज्ञानं तद्विप्लवस्य कथमवस्थापनम्[3] अविप्लववत्? परिज्ञानञ्च यद्यविप्लवम्; कथं तदेकान्तः[4]? सविप्लवं चेत्; कथं ततस्तत्सिद्धिस्तद्विपर्ययवत्[5]? तदेवाह–

विभ्रमे विभ्रमे तेषां विभ्रमोऽपि न सिद्ध्यति। इति।

विभ्रमे बहिरन्तः सकलज्ञानविप्लवविषये यस्तद्विषयस्य[6] ज्ञानस्य **विभ्रमो** विप्लव-स्तस्मिन् **तेषां** ज्ञानानां **विभ्रमोऽपि** न केवलमविभ्रम इत्यपि शब्दार्थः, **न सिद्ध्यति**।

अविभ्रमो यथा सर्ववेदनेषु न सिद्ध्यति।
विभ्रमाविभ्रमोऽप्येवं विभ्रमान्न प्रसिद्ध्यति ॥७७७॥

ततः सूक्तमिदम्–

तत्राद्यापि जना सक्तास्तमसा नापरं परम्।
विभ्रमे विभ्रमे तेषां विभ्रमोऽपि न सिद्ध्यति ॥ इति।

---

१ –षे व्याप्त आ०, ब०, प०, स०। २ प्रज्ञाबलेन। ३ –मवस्था– आ०, ब०, प०, स०। ४ विप्लवै-कान्तः। ५ 'सर्वं विप्लवम्' इति सिद्धिः। ६ विभ्रमविषयस्य।

[1]तदसिद्धौ दूषणान्तरमप्याह–

कथमेवार्थे आकाङ्क्षानिवृत्तेरपि कस्यचित् ॥५५॥
व्यवहारो भवेज्जातिमूकलोहितपीतवत् । इति ।

अर्थे जलादौ **व्यवहारस्**तदभिदानादिः स च **आकाङ्क्षायां** विभ्रमाभिप्रायस्य[2] **निवृत्तिः** अर्थे इत्य[3]धिमुक्तिरेव तस्यास्तद्रूपत्वात् । तस्या एव एवकारस्यात्र दर्शनात् न वस्तुतोऽर्थस्य भावात् । विभ्रमैकान्ते[4] तदसम्भवात् । तन्निवृत्तिश्च कस्यचिदेव दृढवासनावतो नापरस्य तस्य तत्र तदाकाङ्क्षया अनर्थव्यवहारस्यैव भावात् । **अपि**श[5]ब्दः 'च' इति शब्दार्थः, **'व्यवहारः'** इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः इति । परमतं **कथं** नैव भवेत् ? दृष्टान्तमाह–**'जाति'** इत्यादि । **जातिमूकेन** जातिबधिरमुपलक्षयति नान्तरीयकत्वात्, लोहितादिशब्देनापि तद्विषयं व्यवहारम् । तदयमर्थः–यथा जातिबधिरः शब्दार्थसम्बन्धमजानानः तन्निबन्धनं **'लोहितं पीतम्'** इति च शब्दविकल्पात्मकं व्यवहारं न प्रतिपद्यते तथा विभ्रमैकान्तमप्रतिपद्यमानोऽपि तत्रैवार्थाधिमुक्तिभावाभावाभ्याम् अर्थानर्थव्यवहार इत्यपि न प्रतिपत्तुमर्हतीति ।

परस्य मतम्–न ग्राह्याकारेऽपि संवेदनानां [6]विभ्रमः, तत्र तेषामप्रवृत्तेः **"नान्योऽनुभाव्यो बुद्ध्यास्ति"** [प्र० वा० २।३२७] इति वचनात् । न चाविषये विभ्रमः ; नीलज्ञानस्य पीते तत्प्रसङ्गात् । तन्न तद्वत् स्वरूपे तत्कल्पनम्, स्वरूपस्यानुभवाधिष्ठितत्वेन परमार्थसत एवोपपत्तेः, अन्यथा सकलव्यवस्थावैफल्योपपत्तेरिति । तत्राह–

अनर्थानेकसन्तानानस्थिरानविसंविदः ॥५६॥
अन्यानपि स्वयं प्राहुः प्रतीतेरपलापकाः । इति ।

अनर्थान् अविद्यमानविषयान् प्रत्ययान् **प्राहुः** प्रतिपादयन्ति 'प्रत्ययान्' इत्यध्याहारात् । कीदृशान् ? **एकसन्तानान्** अभिन्नसन्तानान् । पुनस्तद्विशेषणम् **अस्थिरान्** क्षणिकान् **अन्यानपि** भिन्नसन्तानानपि तादृशान् **प्राहुः स्वयं** बौद्धाः । तद्विशेषणम् **अविसंविद** इति । न विद्यते स्वपरविषयतया विविधा संवित् सम्यग्ज्ञानं येषां ते तथोक्ताः । कुतस्ते तथेति चेत् ? आह–**प्रतीतेरपलापका** यत इति । प्रतीतेः स्वपरविषयतया लोकप्रसिद्धाया अपलपनादेव तेषाम् अविसंवित्त्वं न पुनर्वस्तुतस्तदभावादेव, अन्यथा सन्तानसन्तानान्तरतद्गतानेकत्वक्षणभङ्गादीनामप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् । तदनेन प्रतीत्यपलापादनवधेयवचनत्वं तेषामुपदर्शयति ।

भवतु तत्त्वं संविदद्वैतमेवेति चेत्; दत्तमत्रोत्तरम्–**'अद्वयं द्वयनिर्भासम्'** इत्यादिना । तदेव [8]विस्तारयन्नाह–

---

१ विभ्रमासिद्धौ । २ –या वावि–आ०, ब०, प०, स० । ३ इत्यादिषु–आ०,ब०,प०,स० । ४ –कान्तेन तत्सं–आ०, ब०, प०, स० । ५ शब्दश्चेदिति आ०, ब०, प०, स० । ६ विभ्रमप्रवृ–आ०, ब०, प०, स० । ७–पयत्वात्प्र–आ०, ब०, प०, स० । ८ विस्तरयन्ना–आ०, ब०, प०, स० ।

स्वतस्तत्त्वं कुतस्तत्र वितथप्रतिभासनः ॥५७॥

मिथस्तत्त्वं कुतस्तत्र वितथप्रतिभासनः । इति ।

स्वतः स्वस्मात् **तत्त्वम्** अद्वयरूपं 'कुतो' नैव '**सिद्ध्येत्**'[1] इत्यध्याहारः । हेतुमाह–'**वितथ**' इत्यादि । वितथो ग्राह्यादिनीलादिरूपो भेदस्तस्य प्रतिभासनं **वितथप्रतिभासः** तस्मात् इति । एतदुक्तं भवति–सकलभेदप्रतिभासविकलं हि संविन्मात्रं परस्याद्वैतं[2] न चित्राकारम्, सति तस्मिन् बहिरर्थसन्तानान्तरप्रत्युज्जीवनापत्तेः । तस्य[3] च न स्वतः सिद्धिः; स्वतोऽपि भेदाधिष्ठानस्यैव संवेदनस्य प्रतिभासनात्, तस्य च मिथ्यात्वादिति । परतस्तत्सिद्धिं प्रत्याचक्षाण आह–'**मिथ**' इत्यादि **मिथ** इति 'अन्यतः' इत्यर्थो निपातत्वात्, निपातानाञ्चानेकार्थत्वात् । '**मिथः**' परतश्च **तत्त्वम्** अद्वयं **कुतो** नैव सिद्ध्यति । कुत एतत् ?, **वितथप्रतिभासनः** न हि परतोऽपि निरंशस्य प्रतिभासनं भेदवत एव तत्रापि तद्विषयस्य प्रतिभासनात् । तत्रास्य च मिथ्यात्वादिति भावः ।

ननु च स्वतः प्रतिभासने[4] निरस्ते निरस्तमेवाद्वयम्, परतस्तु तत्प्रतिभासनं परस्याप्यनभिप्रेतमेव "**तस्या नानुभवोऽपरः**" [प्र०वा० २।३२७] इति वचनात् तत्कथं तस्योपक्षेपः परप्रसिद्धस्यैवोपक्षेपोपपत्तेरिति चेत् ? किमिदानीम्–"**आत्मा स तस्यानुभवः**" [प्र०वा० २।३२६] इत्यादेर्विचारस्य फलम् ? न किञ्चिदिति चेत्; न; असाधनाङ्गवचनत्वेन तद्वादिनो निग्रहावाप्तेः । तस्मादद्वैतपरिज्ञानमेव तत्फलं भेदसमारोपव्यवच्छेदस्यापि तत्परिज्ञानरूपत्वात्[5], अन्यथा वैफल्यापत्तेः । अतो विद्यत एव परस्यापि परतस्तत्प्रतिभासनमित्युपपन्न एव तदुपक्षेपः । तदेवाह–

यतस्तत्त्वं पृथक् तत्र मतः कश्चिद्बुधः परः ॥५८॥ इति ।

बुधः प्रतिपत्ता **कश्चिद्** विचारात्मा **परः** प्रकृष्टः **पृथग्** भिन्नः **तत्र** अद्वैते **मतः** अभिप्रेतः परस्य । कीदृशोऽसौ ? **यतो** यस्माद् बुधात् **तत्त्वम्** अद्वयं[6] प्रतिभातीति शेषः । तत एव तर्हि विचारात्मनो बुधात्तत्त्वं प्रतीयतामिति चेत्; आह–

ततस्तत्त्वं गतं केन [कुतस्तत्त्वमतत्त्वतः] इति ।

ततो बुधात् **तत्त्वमद्वयं गतं** प्रतिपन्नम् । **केन** ? न केनचित् । तथाहि–विचारो नाम विकल्पज्ञानविशेष एव ।

> विकल्पकञ्च[7] विज्ञानमभिलाप्येतरात्मकम् ।
> तत्त्वेन सम्भवत्येव निरंशज्ञानवादिनः ॥७७८॥
> कल्पितं सम्भवत्येव तच्चेत्तत्कल्पनं कुतः ?
> परतश्चेद्विकल्पाच्च तस्याप्यन्येन कल्पनात् ॥७७९॥

---

१ सिद्ध्यतीत्य–आ०, ब०, प०, स० । २ चित्राकारे । ३ अद्वैतस्य । ४ –ने निरस्तमे–आ०, ब०, प०, स० । ५ अद्वैतपरिज्ञान । ६ अन्वयं आ०, ब०, प०, स० । ७ विकल्पश्च–आ०, ब०, प०, स० ।

अनवस्थानदोषोऽयमनिवार्यः प्रसज्यते ।
तस्मान्न सम्भवत्येव विज्ञानं ते विकल्पकम् ।।७८०।।
न चासम्भवतस्तस्मात्तत्त्वस्य प्रतिवेदनम् ।
व्योमाम्भोरुहसौरभ्यादपि तस्य[1] प्रसञ्जनात् ।।७८१।।

तदेवाह–'**कुतस्तत्त्वमतत्त्वतः**' इति । **कुतो** नैव **तत्त्वम्** अद्वयम् **अतत्त्वतः** अविद्यमानसद्भावा[2]द्विचारात् गतमिति ।

एतेनानुमानं विचार इति प्रत्युक्तम् । अपि च,

अनुमानं भवेद्व्याप्तौ साध्यवित्त्या च तद्गतिः[3] ।
तद्वित्ति[4]र्यदि चाध्यक्षात् प्राप्तं निःश्रेयसं भवेत् ।।७८२।।
न च निःश्रेयसप्राप्तस्यानुमानं प्रकल्प्यते ।
विधूतकल्पनाजालं यत्ते[5] निःश्रेयसं मतम् ।।७८३।।
विकल्पः साध्यधीश्चेन्न तस्य स्वांशे व्यवस्थितेः ।
साध्यैकत्वावसायाच्चेत्तदंशस्यैवमुच्यते ।।७८४।।
वस्तुतो न तथाप्यस्ति साध्यवित्तिस्ततः कथम् ।
व्याप्तिधीनुरमानं यदद्वैतविषयं भवेत् ।।७८५।।
यादृशं व्याप्तिविज्ञानमयथार्थं भवेत्ततः ।
तादृगेवानुमानं चेत्ततस्तत्त्वगतिः कथम् ? ।।७८६।।

तदाह–'**कुतस्तत्त्वमतत्त्वतः**' इति । न विद्यते तत्त्वम्[6] अद्वयं विषयत्वेन यस्मिन् तद् अतत्त्वम् अनुमानं तस्मात् **कुतस्तत्त्वं** गतमिति यदि निरंशस्य स्वतः परतश्च न प्रतिभासनम् ।

तदपि मा भूत्; सर्वाभावस्यापि बौद्धैः सिद्धान्तीकरणादिति कश्चित् । निरंशेतरनित्येतरादिविकल्पैर्निर्विकल्पस्यैव तत्त्वस्य परिकल्पनादिति परः । तत्राह–

यथा सत्त्वं सतत्त्वं वा प्रमासत्त्वसतत्त्वतः ।।५९।।
तथाऽसत्त्वमतत्त्वं वा प्रमासत्त्वसतत्त्वतः । इति ।

यथा येन गत्यन्तराभावप्रकारेण **सत्त्वं** ज्ञानज्ञेयरूपस्यार्थस्य[7] विद्यमानत्वं **प्रमासत्त्वतः** प्रमाणभावात् । **तथा** तेन प्रकारेण तस्य[8] **असत्त्वमपि** प्रमासत्त्वतः प्रमाणभावादेव । तात्पर्यम्–

प्रमाणनिरपेक्षस्य सर्वाभावस्य कल्पनम् ।
न युक्तम्, तद्विपक्षस्य तथाक्लृप्तिप्रसञ्जनात् ।।७८७।।

---

१ तत्त्वप्रतिवेदनस्य । २ –वा विचा–ता० । ३ व्याप्तिज्ञानम् । ४ साध्यज्ञानम् । ५ बौद्धस्य । ६ तत्त्वमन्वयं–आ०, ब०, प०, स० । ७ अर्थस्य । ८ प्रमाणनिरपेक्षतया ।

प्रमाणात्तत्प्रक्लृप्तिस्तु[1] न भवत्येव सर्वथा ।
प्रमाणस्यैव सद्भावात्तत्प्रक्लृप्तिविघातिनः[2] ॥७८८॥ इति ।

तन्न शून्यवादः श्रेयान् ।

निर्विकल्पकवस्तुवादिनोऽपि **सतत्त्वं** विकल्पत्वम्, 'सह तैर्निरंशादिभिर्विकल्पैर्वर्तत इति सतत् तस्य भावः सतत्त्वम्' इति व्युत्पादनात् । तत्[3] यथा **प्रमासतत्त्वतो** भावस्य तथा **अतत्त्वम्** अविकल्पत्वम् न विद्यन्ते ते विकल्पा यस्य तदतत्तस्य भावोऽतत्त्वमिति व्युत्पादनात् । तदपि **प्रमासतत्त्वतः** प्रमाणस्य सविकल्पत्वात् । **वा**शब्द उभयत्रापि पक्षान्तरद्योतने । तात्पर्यमत्रापि–

सर्वविकल्पातीतं तत्त्वं न विना प्रमाणतः सिद्ध्येत् ।
तद्विपरीतस्यापि च तत्त्वस्यैवं प्रसिद्धिभयात् ॥७८९॥
तत्र सदपि प्रमाणं सर्वविकल्पव्यतीतमेव मतम् ।
यदि तस्य न प्रसिद्धिः स्वतोऽस्ति तन्निश्चयाभावात् ॥७९०॥
अविनिश्चितमपि तच्चेत्; स्वतः प्रसिद्धं प्रमाणमविकल्पम् ।
सविकल्पमेव न तथा किमित्यवस्था कुतस्तत्त्वे ॥७९१॥
परतस्तत्प्रतिपत्तौ तदपि परं निर्विकल्पमेव यदि ।
तत्राप्ययं प्रसङ्गो भवन्नशक्यो निवारयितुम् ॥७९२॥
पुनरपरनिर्विकल्पप्रकल्पनायामवस्थितिर्न स्यात् ।
तस्मात्प्रमाणमन्ते सविकल्पकमेव वक्तव्यम् ॥७९३॥
तस्य स्वतोऽनुभवनात् युगपत्स्वपरार्थनिर्णयप्रकृतेः ।
एकान्तनिर्विकल्पं प्रभवति तस्मिन् कथं तत्त्वम् ॥७९४॥ इति ।

भवतु प्रमाणादेव सविकल्पकादेव च भावेष्वसत्त्वमतत्त्वञ्च, तत्तु न परमार्थतः, विचाराक्षमत्वात्, अपि तु व्यवहारेणैव संवृतिरूपेणेति चेत्; न; ततोऽसत्त्वातत्त्वयोरिव सत्त्वसतत्त्वयोरपि भावेषु कल्पनापत्तेः व्यवहारस्य तत्राप्यविशेषात् । न चेदमुचितम्; विरोधात् । यदि तेषु सत्त्वसतत्त्वे तदा कथमसत्त्वासतत्त्वे । ते चेत्; कथं सत्त्वसतत्त्वे इति ? तदेवाह–

तदसत्त्वमतत्त्वं वा परसत्त्वसतत्त्वयोः ॥९०॥
न हि सत्त्वं सतत्त्वं वा तदसत्त्वासतत्त्वयोः । इति ।

तद् अनन्तरोक्तम् **असत्त्वमतत्त्वं** च **वा**शब्देन समुच्चयात् । **न हि** नैव सम्भवति । कदा ? **पर**योस्तद्विरोधिनोः **सत्त्वसतत्त्वयोः** सतोः तथाऽसत्त्वं सतत्त्वं च । **वा**शब्देना-

1–णात्तत्र क्लृप्ति–आ०, ब०, प०, स० । 2 सर्वाभावकल्पनाप्रतिपक्षभूतस्य । 3 सविकल्पत्वम् ।

त्रापि समुच्चयात्। तत् अनन्तरोक्तम् 'न हि' इति सम्बन्धः। कदा? [1]**असत्त्वासतत्त्वयोः** सत्त्वसतत्त्वप्रत्यनीकयोरसत्त्वासतत्त्वयोः सतोरिति।

स्यान्मतम्-सांवृतमपि विज्ञानमसत्त्वादिविषयमेव तत्त्वसिद्धिनिबन्धनं न [2]सत्त्वादिविषयमिति; [3]तन्न; मिथ्यात्वाविशेषात्। मिथ्याज्ञानमपि मणिप्रभामणिज्ञानमेव [4]तन्निबन्धनं तत्र मणिप्राप्त्या परितोषदर्शनात् न प्रदीपप्रभामणिज्ञानं विपर्ययात्, तद्वदत्रापीति चेत्; न; तत्रापि विभ्रमे तदनुपपत्तेः। तथा हि–न मणिप्रभामणिज्ञानं तन्निबन्धनं भ्रान्तत्वात् प्रदीपप्रभामणिज्ञानवत्। कथमेवं ततः प्रवृत्तस्य मणिप्राप्तिरिति चेत्? न; सन्निहितस्यान्यत एव सत्यज्ञानात्तत्प्राप्तेः। तदेवाह–

परितुष्यति नामैकः प्रभयोः परिधावतोः ॥६१॥
मणिभ्रान्तेरपि भ्रान्तौ मणिरत्र दुरन्वयः ॥ इति।

परिधावतोः प्रवर्त्तमानयोर्मध्ये **एकः परितुष्यति** मणिप्राप्त्या नापरो विपर्ययात्। कुतः परिधावतोः? **मणिभ्रान्तेरपि** न केवलं तदभ्रान्तेः। क्व तद्भ्रान्तेः? **प्रभयोः** द्विवचनान्मणिप्रदीपप्रभयोरिति। **नाम**शब्देनात्रारुचिमावेदयन् तत्रोपपत्तिमाह-**भ्रान्तौ** अत्र मणिज्ञाने **मणिर्दुरन्वयो** दुरनुगमो दुरवायो वेति। तदनेन साध्यसमत्वं दृष्टान्तस्य दर्शितम्। परो दृष्टान्तसमर्थनमाह–

सति भ्रान्तेरदोषश्चेत् [तत्कुतो यदि वस्तु न] ॥६२॥ इति।

सति हि मणौ तत्प्रभामणिज्ञानात्मा **भ्रान्तिर्नासति**, तस्माद**दोषः** मणिरत्र दुरन्वयः इति दोषो नास्ति, [5]सत्येव मणौ भवन्त्यास्ततस्तदन्वयस्यावश्यम्भावादिति भावः। तदुक्तम्–

"मणिप्रदीपप्रभयोर्मणिबुद्ध्याऽभिधावतोः।
मिथ्याज्ञानाविशेषेऽपि विशेषोऽर्थक्रियां प्रति ॥" [प्र० वा० २।५७] इति।

चेच्छब्दः पराभिप्राये। तत्रोत्तरमाह–'**तत्कुतो यदि वस्तु न**' इति। वस्तु मणिरूपं **यदि न** विद्यते **तत्** 'सति' इत्यादि **कुतो** न कुतश्चिदपि। तथा हि –कीदृशं तद्वस्तु? शून्यमिति चेत्; सुस्थितं [6]तस्यास्तत्प्रापकत्वम्। सकलविकल्पविकलमिति चेत्; न; तस्याप्यननुभवात्। निरंशपरमाणुरूपमित्यपि श्रद्धानमात्रम्; अनुभवप्रत्यनीकत्वात्। नानावयवसाधारणं स्थूलमिति चेत्; अत्राह–

कामं सति तदाकारे तद्भ्रान्तं साधु गम्यते।

---

१ असतत्त्वयोः–आ०, ब०, प०, स०। २ सतत्त्वादिवि–आ०, ब०, प०, स०। ३ तन्नि–आ०, ब०, प०, स०। ४ तत्त्वसिद्धिनिबन्धनम्। ५ सत्ये मणौ आ०, ब०, प०, स०। ६ भ्रान्तेः। भवन्त्यास्तदन्व–आ०, ब०, प०, स०। ७ मणिप्राप्तेः। ८ मणिभ्रान्तेः। ९ मणिप्रापकत्वम।

प्रसिद्धः सांशस्थूल आकारो यस्य तस्मिन् वस्तुनि **सति भ्रान्तं** मणिभ्रमणं यदि-त्यधिकृत्य सम्बन्धः; तदा[1] **कामम्** अतीव **तद्भ्रान्तं साधु** शोभनं मणिप्राप्त्याऽवगम्यते । न[2] चैवम्; अनेकान्तविद्वेषिणस्तदाकारस्य वस्तुनोऽसम्भवादिति भावः । [3]संवृत्या तदाकारमेव वस्तु परस्यापि प्रसिद्धमिति चेत्; न; दृष्टान्तवद्दार्ष्टान्तिकेऽपि सांवृतस्यैव वस्तुनो मिथ्याज्ञानतः प्रसिद्धिप्रसङ्गात् । [4]भवत्येवमिति चेत्; न; परमतानतिशायनात् ।

[5]सत्त्वादिवदसत्त्वादि संवृत्यैव यदीष्यते ।
परपक्षाद्विशेषस्ते कस्तदा वस्तुतो भवेत् ? ॥७९५॥
संवृत्या च वरं तत्त्वं सत्त्वाद्येवोपकल्पितम् ।
तत्र स्वर्गापवर्गादिसुखसम्प्राप्तिसम्भवात् ॥७९६॥
न सर्ववस्तुनैरात्म्यनिर्विकल्पादि तत्रवत् ।
न ह्यलौकिकमन्यद्वा किञ्चिदिष्टमवाप्यते ॥७९७॥
प्रयोजनवदुन्मुच्य निष्प्रयोजनमाश्रयन् ।
प्रेक्षावत्तां कथं नाम कक्षीकर्त्तुं क्षमो भवान् ॥७९८॥

तन्न सांवृतं तत्त्वमित्युपपन्नम् ।

भवतु वास्तवमेवेति चेत्; न; तस्य मिथ्याज्ञानादसिद्धेः । सर्वेषामपि तत[6] एवाभि-मतसिद्धिप्रसङ्गात् । तदाह–

अयमेवं न वेत्येवमविचारितगोचराः ॥६३॥
जायेरन् संविदात्मानः सर्वेषामविशेषतः ॥
तावता यदि किञ्चित्स्यात् सर्वेऽमी तत्त्वदर्शिनः ॥६४॥ इति ।

अयं बहिरन्तश्च प्रतीयमानो भावः **एवं** शून्यतादिरूपेण **न वा** नैव **एवं** सत्त्वादि-रूपेण **एवमित्यस्य इति** शब्दव्यवहितस्यात्र सम्बन्धात् । **इत्येवमविचारितगोचरा** अनाघ्रात[7]विषया **जायेरन्** उत्पद्येरन् **संविदात्मानो** विज्ञानस्वभावाः **सर्वेषां** प्रवादिनाम् **अविशेषतो** विशेषमन्तरेण । ततः किम् ? इत्याह–**तावता** तज्जननमात्रेण **यदि** चेत् **किञ्चित्** शून्यादिकं **स्यात्** भवेत् **सर्वे** निरवशेषा **अमी** वैशेषिकादयस्त**त्त्वदर्शिनः** स्वाभिमतद्रव्यादिपदार्थतत्त्वदर्शनशीलाः स्युरिति वचनपरिणामेन सम्बन्धः ।

द्रव्यादीनां विचारासहत्वादयथार्थत्वमेवेति चेत्; न; शून्यादावपि तदसहत्वाविशे-षात् । कथं वा द्रव्यादेर्विचारासहत्वम् ? कथञ्च न स्यात् ? शून्यनिर्विकल्पवादिनोर्विचार-स्यैवासम्भवात्, सतोऽपि तस्य स्वांशमात्रपर्यवसानात् । तदाह—

१ तथाकारमतीव तद्भ्रान्तं–आ०, ब०, प०, स० । तच्छन्देन । २ न चैकान्त–आ०, ब०, प०, स० । ३ संवित्या ४ भवतैवमि–आ०, ब०, प०, स० । ५ सत्तादि–आ०, ब०, प०, स० । ६ मिथ्याज्ञानादेव । ७–त्वश्वा आ–आ०, ब०, प०, स० ।

पर्वतादिविभागेषु स्वांशमात्रा[1]विलम्बिभिः ॥९५॥
विकल्पैरुत्तरैर्वेत्ति तत्त्वमित्यतियुक्तिमत् । इति ।

पर्वत[2]ग्रहणं सर्वद्रव्योपलक्षणं पर्वतस्य द्रव्यत्वेन ततः [3]तज्जातीयोपलक्षणोपपत्तेः । आदिशब्देन गुणादिपरिग्रहः । पर्वत आदिर्येषां ते **पर्वतादयः**, त एव परस्परतो विभज्यमानतया **विभागाः** विशेषास्तेषु । **तत्त्वम्** अयथार्थत्वम्, 'तेषामयथार्थानां भावस्तत्त्वम्' इति व्युत्पादनात् । तत् **वेत्ति** तज्जानाति सौगत **इत्यतियुक्तिमद्** अतिशयेन सयुक्तिकम्, उपहसनमेतत् अयुक्तिमत्येवमभिधानात् । कैः ? **विकल्पैः** विचारज्ञानैः । कीदृशैः ? **उत्तरैः** उत्तरन्ति व्यवस्थावैकल्यादुत्प्लवन्त इत्युत्तरास्तैः, इत्यनेनोपहासे कारणमुक्तम् । तदाह–

शून्याविकल्पवादेषु विकल्पानाम[4]सम्भवात् ।
तैः क्वचित्तत्त्वविज्ञानमुपहासास्पदं न किम् ? ॥ ७९९॥
अनुपायं हि किञ्चिन्न कस्यचित्सिद्धिमृच्छति ।
अनुपायेष्टसिद्धौ हि कस्य केन दरिद्रता ॥८००॥

भवन्तु वा विकल्पाः, तथापि तैः स्वांशमात्रे वासनारोपिताभिलाप्याकारलक्षणे[5] पर्यवसितैः क्वचिदन्यत्र तत्त्वपरिज्ञानमतियुक्तिमदेवेत्यावेदयन्नाह–**स्वांशमात्रा[6]वलम्बिभिः** इति । तथा हि–

स्वरूपमात्रनिर्मग्नैर्विकल्पैस्तत्त्ववेदनम् ।
कथमन्यत्र यद्द्रव्याद्ययथार्थं[8] प्रकल्प्यते ॥८०१॥
अनुमानादिवान्यत्र तदाभासादपि स्वयम् ।
तत्त्वज्ञानं कुतो न स्यादविशेषाद्विदोस्तयोः ॥८०२॥
अनुमानस्य साध्येन सम्बन्धाच्चे[7]द्विशिष्टता ।
सम्बन्धोऽपि विकल्पान्न परतः शक्यवेदनः ॥८०३॥
ततोऽपि स्वात्मनिर्मग्नात्सम्बन्धप्रतिपत्कथम् ।
सम्बन्धे तस्य सम्बन्धादेवं सत्यनवस्थितिः ॥८०४॥
विकल्पजननान्मानं येन प्रत्यक्षमुच्यते ।
अनयैव च पद्धत्या निषिद्धः सोऽपि बुध्यते ॥८०५॥
शुक्लस्य दर्शनं यद्वन्मानं शुक्लविकल्पतः ।
स्यात्पीतादिविकल्पादप्यविशेषात् पुरोदितात् ॥८०६॥

१–मात्रविलम्बि–ता० । २ सर्वत्रग्र–आ०, ब०, प०, स० । ३ ततः स्वजाती–आ०, ब०, प०, स० । ४–नां च संभ–आ०, ब०, प०, स० । ५–णपर्य–स० । ६–मात्रविलम्बि–ता० । ७–चेद्विशिष्यता आ०, ब०, प०, स० । ८ विकल्पादपि ।

शुक्ले शुक्लविकल्पस्य [1]सम्बन्धाच्चेद्विशिष्टता ।
न तस्यापि प्रमाणत्वप्रसङ्गादनुमानवत् ॥८०७॥
गृहीतविषयत्वं तु स्वांशमात्रावलम्बिनः ।
न तस्य शक्यते वक्तुं यतः स्याद्प्रमाणता ॥८०८॥
[2]एकत्वाध्यवसायेन स्वयं दृश्यविकल्प्ययोः ।
गृहीतग्रहणं तत्र कल्प्यते यदि सौगतैः ॥८०९॥
एकत्वं व्यवसायस्यैवांशो दृश्यविकल्प्ययोः ।
कथं यतो विकल्पस्य गृहीतग्रहणं भवेत् ॥८१०॥
एकत्वाध्यवसायेनेत्यादेः पुनरुदीरणे ।
तदेवोत्तरमेवं स्यादनवस्था महीयसी ॥८११॥
गृहीतार्थत्वमीदृक्षमनुमानेऽपि विद्यते ।
तत्कथं स्यात्प्रमाणं यत्प्रमाणद्वयमाञ्जसम् ॥८१२॥
प्रयोजनविशेषाश्चेत्तन्मानं कः स[3] कथ्यताम् ? ।
निश्चयश्चेन्न शुक्लादिविकल्पेष्वपि [4]तद्गतेः ॥८१३॥
प्रवृत्तिरिति चेन्[5]नास्या अपि तत्रोपलम्भनात् ।
निश्चयादेव नीलादौ यतो लोकः प्रवर्त्तते ॥८१४॥
समारोपनिषेधश्चेत्सोऽपि [6]तेष्वस्ति येन तैः ।
अप्रामाण्यसमारोपो [7]दर्शनेषु निषिध्यते ॥८१५॥
न [8]तत्र [9]तत्समारोपो यस्य तैः स्यान्निषेधनम् ।
इति चेत्किमिदानीं तद्विकल्पानामपेक्षया ॥८१६॥
अपेक्ष्येत परः कार्यं यदि विद्येत किञ्चन ।
यदकिञ्चित्करं वस्तु किं केनचिदपेक्ष्यते ? ॥८१७॥
ततस्तेषु तदारोपो गम्यतां तदपेक्षया ।
तन्निषेधात्प्रमाणत्वं तद्विकल्पेष्वपि स्फुटम् ॥८१८॥
तस्मान्नासौ[10] विशेषः सः, वस्तुलेशग्रहो यदि ।
विकल्पेषु स किं नास्ति [11]शुक्लतादेरुपग्रहात् ॥८१९॥
स्वांशमात्रावलम्बित्वात्तल्लेशग्रहणं कथम् ।
तेषु[12] चेदनुमानं किं स्वांशादन्यत्र वृत्तिमत् ॥८२०॥

---

१ सम्बन्धश्चेद्विशिष्टतः आ०, ब०, प०, स० । २ एकत्वाद्यवसा- आ०, ब०, प०, स० । ३ प्रयोजनविशेषः । ४ तद्गतैः- आ०, ब०, प०, स० । ५ चेत्तस्या अपि आ०, ब०, प०, स० । ६ विकल्पेषु । ७ दर्शने । ८ अप्रामाण्यसमारोपः । ९ प्र० वा० ३।२७९ । १० समारोपनिषेधः । ११ शुक्लत्वादे- आ०, ब०, प०, स० । १२ विकल्पेषु ।

अभिन्नयोगक्षेमत्वे सत्येवमनुमानवत् ।
मानत्वं चेद्विकल्पानां मानद्वित्वं विलुप्यते ॥८२१॥
अमानत्वेऽप्यमानत्वादनुमानस्य किं च तैः ।
कथं प्रत्यक्षमानत्वं स्वांशमग्नैः प्रदीयताम् ॥८२२॥ इति ।

तदाह–'**पर्वतादि**' इत्यादि । पर्वत आदिर्येषां समुद्रादीनां ते **पर्वतादयः** । विभज्यन्ते विशेषेण परिच्छिद्यन्ते यैस्ते विभागाः पर्वतादीनां विभागा **पर्वतादिविभागा**स्तेषु संविदात्मसु । '**संविदात्मानः**'[1] इत्यस्येह विभक्तिपरिणामेन सम्बन्धात् । **तत्त्वं** प्रमाणत्वम्, तच्छब्देन '**प्रमाणमात्मसात्कुर्वन्**' इत्यत[2] इहोपस्थितस्य प्रमाणस्य परामर्शः । **वेत्ति** जानाति । कः ? सौगतः । कैः ? **विकल्पैः** व्यवसायैः । कीदृशैः ? **उत्तरैः** प्रत्यक्षोत्तरकालभाविभिः इत्य**तियुक्तिमत्** । अत्रोपपत्तिमाह–'**स्वांश**' इत्यादि । सुगमम् ।

यत्पुनरेतत्–"आवरणं तर्हि परमाणूनामसंसर्गात्कथम् ? इति न युक्तम्; न ह्यवयविप्रतिबद्धमावरणं क्वाप्युपलब्धं येन तत्त्वाभावे[3] परमाणुषु न स्यात्, तथा[4] प्रतिघातादयः । अथैवमुच्यते–

छिद्रत्वात्परमाणूनां संहतेः स्यात्[5]पटादिकम् ।
कथमावरणं वातस्यातपस्य जलस्य च ॥

अवयविसंयोगमन्तरेण परमाणव एव केवलाः अव्याहतपरस्परा[6]न्तरानुप्रवेशाः कथमावरणभाजः ? अत्रोच्यते–असंसृष्टाः कथमवयविनं जनयन्ति ? संसर्गश्च नैकदेशेन; तदभावात् । न सर्वात्मना; अणुमात्रपिण्डप्रसङ्गात् । संयोगस्य पदार्थान्तरस्य जननेनेति चेत्; तमेव संयोगं सान्तराः कथं जनयन्तीति समानः प्रसङ्गः । संसर्गे परमाणुमात्रपिण्डप्रसङ्गः । संसर्गश्चेत्; किं संयोगेनापरेण तथा अवयविना ? अथ सान्तरा एव संयोगमवयविनञ्च जनयन्ति तथा सत्यावरणादिकार्यमपि किन्न जनयन्ति ?" [प्र० वार्तिकाल० १।९१] इति ।

तत्राह–'**पर्वत**' इत्यादि । विभज्यन्त इति **विभागा** विशेषाः स्वलक्षणपरमाणवः तेषु **तत्त्वम्** । किं तत् ? इत्याह–**पर्वतादि** । पर्वणो भावः **पर्वता** सा च आवेष्टकत्वमेव वंशादिपर्ववत् । अनेनावरणमुक्तम् । पर्वता आदिर्यस्य प्रतिघातादेः क्रियान्तरस्य तत् **पर्वतादि** । तत्किम् ? **वेत्ति** जानाति प्रज्ञाकरः । कैः ? **विकल्पैः** अनन्तरविचारैः । कीदृशैः ? **उत्तरैः** । नैयायिकादिं प्रति उत्तरीकृतैः **इति अतियुक्तिमत्** । अत्रोपपत्तिमाह–'**स्वांशमात्र**' इत्यादि ।

---

१ श्लो० ६४ । २ श्लो० ५० । ३ संसर्गाभावप्रयुक्त-अवयवित्वाभावे । ४ तथा हि प्रति–आ०, ब०, प०, स० । ५ स्याद्घटा–आ०, ब०, प०, स० । ६ –स्परानुप्र–आ०, ब०, प०, स० ।

स्ववित्तिनियतैर्वेत्ति विचारैः[1] परमाणुषु ।
कार्यमावरणादीति नोपहास्यमिदं कथम् ? ॥८२३॥
अन्यथा नीलविज्ञानात्तत्त्वं त्रैलोक्यगोचरम् ।
जनः सर्वोऽपि जानीयात् सर्वज्ञोऽपि स्फुटं भवेत् ॥८२४॥
तेषामणुषु सम्बन्धात्स्वांशमात्रविदामपि ।
तेभ्यस्तत्तत्त्वसंवित्तिरित्यप्यज्ञानकल्पितम् ॥८२५॥
तज्ज्ञत्वं न हि तेषां यत्तत्सम्बन्धेऽपि[2] विद्यते ।
अन्यथा साध्यसम्बन्धाल्लिङ्गं साध्यज्ञतां व्रजेत् ॥८२६॥
लिङ्गाल्लिङ्गिनि विज्ञानमनुमानं यदुच्यते ।
तत्तुल्यतां क्वचिन्नीत्वा ततो निष्फलकल्पनम् ॥८२७॥
तेभ्योऽप्यन्ये विकल्पाश्चेदणुतत्त्वग्रहक्षमाः ।
तत्राप्ययं प्रसङ्गः स्यात्स्वांशमात्रावलम्बनात् ॥८२८॥
तेभ्योऽप्यन्यविकल्पानां प्रक्लृप्तावनवस्थितेः ।
अणुतत्त्वपरिज्ञानं न युगेनापि सिद्ध्यति ॥८२९॥
अवञ्चकत्वान्मानत्वं[3] विचाराणां यदीष्यते ।
अवञ्चकत्वमेवेदमतज्ज्ञत्वे कथं भवेत् ॥८३०॥
सम्बन्धाच्चेन्न लिङ्गेष्वप्येवमेव प्रसञ्जनात् ।
लिङ्गानामेव मानत्वे व्यर्थिकैवानुमा भवेत् ॥८३१॥
तन्नार्थानवभासित्वे युक्तमर्थेष्ववञ्चनम् ।
विकल्पानामतश्चेदं कोर्त्तेरज्ञानैकीर्त्तितम्[4] ॥८३२॥

"लिङ्गलिङ्गिधियोरेवं पारम्पर्येण वस्तुनि ।
प्रतिबन्धात्तदाभासशून्ययोरप्यवञ्चनम् ॥" [प्र०वा० २।८२] इति ।

कथं वा सम्बन्धादपरिज्ञानादेव क्वचिदवञ्चनम्; सर्वस्य प्रसङ्गात् । परिज्ञातादेवेति चेत्; न; परमाणूनामदर्शने तत्परिज्ञानानुपपत्तेः । भवतु तद्दर्शनमपीति चेत्; न; अस्मदादौ तस्या[5]भावात् । भावे तदेव तेष्ववयव्यादि[6]कल्पनस्य बाधकं स्यात् । तथा च यदुक्तम्– **"अत्राप्यतीन्द्रियदर्शियोगिप्रत्ययो भवति बाधकः, यदि योगी भवेत्"** [प्र०वार्तिकाल० १।९१] इति; तदत्यन्तफल्गुजल्पितम्[7]; सन्निहितादस्मदादिदर्शनादेव तद्बाधने विप्रकृष्टपुरुषप्रत्ययात् तत्कल्पनानुपपत्तेः । योगिशब्देनास्मदादिरेवोच्यते तस्यापि देशतोऽतीन्द्रियार्थदर्शित्वादिति चेत्; न; 'यदि' इत्यादिविरोधात्[8] । प्रत्यात्मवेदनीयस्यास्मदादिभावस्य अनाश-

१ विचाराणाम् । २ परमाणुसम्बन्धेऽपि । ३ अविसंवादित्वात् । ४ कीर्तनम् आ०, ब०, प०, स० । ५ परमाणुदर्शनस्य । ६ परमाणुषु । ७ -श्लाघजल्पि- आ०, ब०, प०, स० । ८ -दिविधानात् आ०, ब०, प०, स० ।

ङ्कास्पदत्वात् । आशङ्क्यते चानेन[1] योगिभावो यदिशब्दोपादानात् । भवतु योगिनैव तेषां[2] दर्शनमिति चेत् ; इदमपि कस्मात् ? [3]तेषामेव विचारक्षमत्वान्नावयव्यादीनां विपर्ययादिति चेत् ; किमिदं तेषां [4]तत्क्षमत्वम् ? न तावत्तद्विषयत्वम् ; अनभ्युपगमात् । [5]तत्प्रतिबद्धविषयत्वमिति चेत् ; तदपि कुतः ? तेषामेव तेन[6] दर्शनादिति चेत् ; न ; परस्पराश्रयात्– 'तेषाम्' इत्यादिना 'तत्प्रतिबद्ध'[7] इत्यादेस्तेन च 'तेषाम्' इत्यादेर्व्यवस्थापनात् । भवतु वा सति योगिनि तेन तेषामेव दर्शनम्, असति तु कथम् ? न चैकान्तेन सन्नेवासौ[8] यदीत्याशङ्कावचनानुपपत्तेः तस्य पाक्षिकाभावसव्यपेक्षत्वात् । तन्न किञ्चिदेतत् । ततो विचारसाफल्यमभ्युपगच्छता[9] वक्तव्यं बहिरर्थविषयत्वं विकल्पानाम्, अन्यथोपहासास्पदत्वेन तत्साफल्यानुपपत्तेः ।

प्रकारान्तरेणापि [10]तेषां तद्विषयत्वं दर्शयन्नाह–

सन्तानान्तरसद्भूतेश्चान्यथानुपपत्तितः ॥६७॥
विकल्पोऽर्थक्रियाकारविषयत्वेन तत्परैः ।
ज्ञायते न पुनश्चित्तमात्रेऽप्येष नयः समः ॥६८॥ इति ।

धर्मकीर्तेः[11] सन्तानादन्यस्तच्छिष्यादिसन्तानः **सन्तानान्तरं** तस्य **सद्भूतिः** सद्भावः । सैव कस्मादिति चेत् ? शास्त्रकरणात् । न हि [12]तत् स्वार्थम् ; निश्चिततदर्थत्वात्, अन्यथा करणायोगात् । कालान्तरतन्निश्चयार्थत्वात्स्वार्थमेवेति चेत् ; न ; तन्निश्चयस्यापि पूर्वतन्निश्चयादेव भावात् । कदाचिद्विच्छिद्येतापि [13]तत्प्रबन्ध इति चेत् ; तर्हि पर एव विच्छिन्नतत्प्रबन्धप्रतिपत्ता तद्विपरीतत्वादिति परार्थमेव [14]तत्करणम्, तच्च पराभावे न सम्भवति । मा भूदिति चेत् ; न ; उपलम्भात् । सोऽपि स्वप्नादिवत् भ्रम एवेति चेत् ; किमस्य[15] वचनस्य फलम् ? तद्भ्रमज्ञानमिति चेत् ; अस्ति परः, तदभावे तज्ज्ञापनानुपपत्तेः । इदमपि नास्त्येव वचनमिति चेत् ; न ; 'उपलम्भात्' इत्यादेरनुबन्धादव्यवस्थापत्तेश्च । ततः पर्यन्ते किञ्चिद्वचनं पारमार्थिकं परार्थञ्च वक्तव्यम्, तद्वच्छास्त्रं चेति सिद्धा सन्तानान्तरसद्भूतिः, तस्या **अन्यथानुपपत्तितः, ज्ञायते** प्रतीयते । कः ? **विकल्पो** व्यवसायः । केनात्मना ? **अर्थक्रियाकारविषयत्वेन** अर्थक्रिया स्नानपानादिः तां करोतीत्यर्थक्रियाकारो जलादिः स विषयो गोचरो यस्य तस्य भावस्तत्त्वं तेन । कैर्ज्ञायते ? **तत्परैः** सः अर्थक्रियाकारः परः प्रधानो येषां तैर्जनैः ।

कथं पुनर्विकल्पैर्जलादेर्ग्रहणम् ? कथं च न स्यात् ? स्वग्रहणस्वभावेन [16]तदयोगात् । परग्रहणस्वभावेनेति चेत् ; न ; स्वभावभेदे विकल्पस्यापि भेदात्मनो भेदापत्तेः । भवत्वन्य

---

१ प्रज्ञाकरेण । २ परमाणूनाम् । ३ परमाणूनामेव । ४ विचारक्षमत्वम् । ५ तत्प्रतिबन्धवि–आ०, ब०, प०, स० । ६ योगिना । ७ –बन्ध–आ०, ब०, प०, स० । ८ योगी । ९ –ता वद वक्त–आ०, ब०, प० । १० विकल्पानां बहिरर्थविषयत्वम् । ११ धर्मकीर्तिम्–आ०, ब०, प०, स० । १२ शास्त्रकरणम् । १३ शास्त्रार्थनिश्चयप्रबन्धः । १४ शास्त्रकरणम् । १५ भ्रमस्य । १६ जलादिग्रहणायोगात् ।

एवार्थविकल्प इति चेत् ; न ; त[1]स्याप्यस्वसंवेदिनोऽर्थविषयत्वासम्भवात् घटादिवत् । स्वसंवेदने[2] तु ततोऽप्यन्य एवार्थविकल्पः स्यात् । न चेदमुचितम् । तत्राप्येवं विचारे अनवस्थाप[3]त्तेरिति चेत् ; न[4] ; स्वपरविषयस्वभावभेदाधिष्ठानस्यैकस्यैव विकल्पस्य भावात् । कथमेकस्यानेकस्वभावत्वं विरोधादिति चेत् ? कथमन्तरविचारस्य[5] अनेकपरामर्शाधिष्ठानत्वम् ? प्रति परामर्शं भिन्न एव विचारोऽपीति चेत् ; किं तद्भेदकल्पनया बहिरर्थवेदनस्यैकेनैव प्रतिक्षेपसम्भवात् । बहुभिरेव तत्प्रतिक्षेप इति चेत् ; न; बहूनां युगपदसम्भवात् विकल्पानां तदनभ्युपगमात् । क्रमेण सम्भव इति चेत् ; न ; क्रमवतामेकत्र कार्ये व्यापारानुपपत्तेः, अन्यथा कन्याभाविवराभ्यामपि गर्भनिष्पत्तेर्न कन्या गर्भवती दूष्या भवेत् । तस्मादेक एव परामर्शभेदेपि विचारो वक्तव्यः, तथा स्वपरग्रहणस्वभावभेदेऽपि विकल्प इत्युपपन्नं तस्यार्थक्रियाकारविषयत्वम् । अवश्यं चैतदेवमङ्गीकर्त्तव्यम् , कथमन्यथा सन्तानान्तरस्य परिज्ञानम् ? तत्राप्यस्य विचारस्याप्रतिरोधात् । न चापरिज्ञातस्यैव त[6]स्य सत्त्वं नित्यादिवत् । न च तन्नास्त्येव ; विचारकरणात् । परार्थं हि [7]तत्करणं कथं पराभावे भवेत् । संशयितेऽपि परे भवत्येव तत्करणम्–'यदि स्यात्परस्तदर्थमिदम् , न चेत् न' इति बुद्ध्येति चेत् ; न ; अनेकान्तविद्रूपे संशयस्यैवासम्भवात् , तस्य [8]'इदमित्थमन्यथा वा' इति परामर्शद्वयात्मकत्वे सत्येवोपपत्तेः । तद्द्वयात्मनस्तस्य[9] सम्भवे वा विकल्पेन कोऽपराधः कुतो येन स एव स्वपरवेदनस्वभावद्वयात्मा न भवेदित्युपपन्नं तेन[10] बहिरर्थस्य वेदनम्, अन्यथा [11]तद्बलेन सन्तानान्तरस्याप्यव्यवस्थितेः ।

ननु यावदर्थान्तरस्यैव जलादेर्विकल्पवेद्यत्वमनुमानादुच्यते तावदनर्थान्तरस्य कस्मान्न कथ्यते तदनुमानस्यापि भावात् ? तथा हि–जलादिस्तद्विकल्पादनर्थान्तरम् , तद्वेद्यत्वात् , तत्स्वरूपवदिति चेत् ; न, सन्तानान्तरेण व्यभिचारात् , तस्य तद्वेद्यत्वेऽपि तदर्थान्तरत्वात् । न च व्यभिचारिणो गमकत्वम् अन्यथानुपपत्तिवैकल्यात् । इदमेवाह–**न पुनः** नैव तद्विकल्पानर्थान्तरतया चित्तमेव न जडमिति **चित्तमात्रं** जलादि तस्मिन् साध्ये, न केवलं जडरूप इत्य**पि**शब्दः, **एषो**ऽनन्तरोक्तो **नयः** न्यायोऽन्यथानुपपत्तिरूपः **समः** सदृशः तत्र तदभावात् ।

ननु सन्तानान्तरस्य विकल्पो न तावत्प्रत्यक्षम्; परचेतसां साक्षादप्रतिभासनात् । अनुमानमिति चेत् ; न; लिङ्गाभावात् । व्याहारादेस्तु[12] न लिङ्गत्वम् ; गाढमूर्च्छादौ तदभावेऽपि भावात् । तद्विशेषस्य[13] [14]तत्त्वमित्यपि न युक्तम् ; असिद्धे साध्ये तस्यैव दुरवबोधत्वात् । सिद्धे तस्मिन्[15] तद्बुद्धिरिति चेत् ; न; परस्पराश्रयात्–साध्यसिद्ध्या तद्विशेषस्य तत्सिद्ध्या च साध्यस्य व्यवस्थापनात् । तदेवाह—

---

१ –प्यस्वसंवे–आ०, ब०, प०, स० । २ –संवेदने–आ०, ब०, प०, स० । ३ –पत्तिरिति आ०, ब०, प०, स० । ४ न पर–आ०, ब०, प०, स० । ५ "कथं पुनर्विकल्पैर्जलादेर्ग्रहणमित्यादिकस्य"–ता० टि० । ६ सन्तानान्तरस्य । ७ विचारकरणम् । ८ इदमित्यर्थमन्य–आ०, ब०, प०, स० । ९ संशयस्य । १० विकल्पेन । ११ विकल्पबलेन । १२ व्यवहारे ब० । १३ सन्तानान्तराविनाभाविनो व्याहारादिविशेषस्य । १४ लिङ्गत्वम् । १५ सन्तानान्तरे साध्ये ।

अन्योन्यसंश्रयान्नो चेत् [तत्किमज्ञानमेव तत् ।] इति ।

उक्तरूपात् परस्पराश्रयात् **नो चेत्** न यदि **सन्तानान्तरसद्गतिरिति** सम्बन्धः । ननु अयमन्यत्रापि प्रसङ्गः—पावकादौ धूमादेरपि न लिङ्गत्वम् गोपालकलशादौ तदभावेऽपि[1] भावात् । तद्विशेषस्य[2] तत्त्वमित्यपि न सुन्दरम् ; पावकाद्यसिद्धौ तस्यैवापरिज्ञानात् । तत्सिद्धौ[3] तत्परिज्ञाने पूर्ववत्परस्पराश्रयात् । तद्विशेषस्य स्वसाध्यनियमलक्षणस्य धूमादिस्वरूपत्वात्, अपरिज्ञातेऽपि पावकादौ भवत्येव परिज्ञानमित्यपि न शोभनम् ; व्याहारादिविशेषस्याप्येवं परिज्ञानप्रसङ्गादिति चेत् ; सत्यम् ; अस्तीदं समाधानं सुबोधत्वात्, तत्र गजनिमीलनं कृत्वा समाधानान्तराभिधित्सया परं पृच्छन्नाह–'**तत्किम्**' इति । **तत्** तस्मात् सन्तानान्तरं नो चेदित्यस्मात्, **किं** तव सिद्धम् ? पर आह '**अज्ञानमेव तत्**' इति । तद्विकल्पस्यार्थक्रियाकारविषयत्वम् **अज्ञानम्** अप्रतिपत्तिकं सन्तानान्तरसद्भावलिङ्गस्य तज्ज्ञानस्य तल्लिङ्गमात्रेऽसम्भवादिति भावः परस्य । तत्रोत्तरमाह–

अद्वयं परचित्ताधिपतिप्रत्ययमेव वा ॥६९॥
वीक्षते किं तमेवायं विषमज्ञ इवान्यथा । इति ।

न तावद्व्याहारादिरप्रतिपन्न एव व्यभिचारोद्भावनस्य तत्रासम्भवात् । प्रतिपत्तिरपि न निर्विकल्पात्; ततस्तस्यानिश्चयात्, अनिश्चिते च व्यभिचारोद्भावनस्यासम्भवात् । नापि विकल्पात्; तस्याप्यनुभयस्वभावत्वे तदसम्भवात् । तथा हि–**तमेव** प्रसिद्धमेव । कमेव ? **परचित्ताधिपतिप्रत्ययं** परचित्तं सन्तानान्तरज्ञानम् अधिपतिप्रत्ययो निमित्तकारणं यस्य सः परचित्ताधिपतिप्रत्ययो व्याहारादिः तमेव, 'असहायं न तद्व्यभिचारादिकम्'[6] इत्येवकारार्थः, किम् ? इत्याह–**वीक्षते** प्रतिपद्यते **किं** नैव । कः ? **अयम्** अनन्तरोक्तो विकल्पः । कुत इत्याह–'**अद्वयम्**' इति । एवकारः प्रथमोऽत्र सम्बध्यते । द्वौ अवयवौ यस्य तद्द्वयं द्विरूपं वस्तु तस्मादन्यद् अद्वयं तदेव यत इति, विकल्पविशेषणमपि **अद्वयमिति** नपुंसकमेव, परवल्लिङ्गत्वात्तत्पुरुषस्य । तदिदमभिहितं भवति–

स्वग्राहैकस्वभावोऽयं विकल्पस्त्वन्मते स्थितः ।
व्याहारादेः कथं तेन[4] बहिरर्थस्य वीक्षणम् ?॥ ८३३॥
अवीक्षणे कथं तस्य[5] व्यभिचारः प्रकल्प्यताम् ।
सन्तानान्तरसद्भावज्ञानं तस्मान्न यद्भवेत् ॥८३४॥
तस्माद्धेतोरनेकान्ते विकल्पो दर्शयन्नयम् ।
युक्तस्तद्विषयो न स्यादन्यथा तद्गतिस्ततः ॥८३५॥

---

१ पावकाभावेऽपि । २ पावकाविनाभाविनो धूमस्य । ३ पावकसिद्धौ । ४ विकल्पेन । ५ व्याहारादेः । ६ व्याहारादिव्यभिचारपरिज्ञानम् ।

सन्तानान्तरलिङ्गस्यासम्भवेऽपि ततः स्थितम् ।
विकल्पो बहिरर्थस्य वेदितेत्युदिताग्नयात् ॥८३६॥

उक्तसमर्थनं दृष्टान्तमाह—**विषमं** स्थपुटितप्रदेशं जानातीति **विषमज्ञः** स[1] **इव** यद्वत् अयम् **अन्यथा** अन्येन समप्रकारेण । किम् ? **वीक्षते** । तद्वत्स्वरूपमात्रविषयोऽपि विकल्पो व्याहारादिकमपरम् । किम् ? **वीक्षत** इति । **वा**शब्दो वितर्के । 'किम्' इत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । प्रयोगश्चात्र—यद्यस्मादन्यविषयं न ततस्तस्य वीक्षणं यथा विषमज्ञानात् समभावस्य [2]व्याहारादेरन्यविषयश्च विकल्पः स्वरूपमात्रगोचरत्वात् तन्मात्रस्य व्याहारादेर्विभिन्नत्वात् । ततो न ततस्तस्य[3][4] व्यभिचारोद्भावनमुपपन्नम् तदुद्भावने वा तस्य[5] बहिर्विषयत्वमङ्गीकर्त्तव्यमिति भावः ।

व्याहारादेर्व्यभिचारान्न ततः सन्तानान्तरप्रतिपत्तिः; तदभावाच्च न तद्बलेनार्थक्रियाकारविषयत्वपरिज्ञानम् । विकल्पस्य किमिदानीं[6] तत्त्वं भवेत् यत्र भवतः स्थिरप्रज्ञत्वम् । सर्ववस्तुनैरात्म्यं सर्वविकल्पातीतं संविन्मात्रं वेति चेत्; कुत एतत् ? तस्यैव विचारसहत्वादिति चेत्; अत्राह—'**अद्वयम्**' इत्यादि । '**नो**' इत्यनुवर्त्तमानं[7] **वा**शब्दवत् किमः[8] परं द्रष्टव्यम् । **किं वा नो वीक्षते** ? किन्तु वीक्षत एव । कः ? **अयम्** अद्वैतादिविचारः । कम् ? **तमेव** प्रसिद्धमेव । कीदृशम् ? **अन्यथैव** इति । प्रथमस्यैवकारस्यात्र सम्बन्धः । '**भूतम्**' इत्यध्याहारश्च कर्त्तव्यः । तदयमर्थः—**अन्यथैव** परपरिकल्पितादद्वैतादिप्रकारादन्येनैव प्रकारेण भूतमिति । तं किंरूपं वीक्षते ? **अद्वयम्** उपलक्षणमिदम्, तेन शून्यमपीति । दृष्टान्तमाह—'**विषमज्ञ इव** 'इति । यद्वदन्यथाभूतमेवाज्ञो जनो **विषं** वीक्षत इति । कुतः पुनरेतत्—द्वैतमेवाद्वैतम् अशून्यमेव शून्यं तद्विचारो वीक्षते[9] द्वैतादेरेवाविद्यमानत्वात् अविद्यमानस्य चान्यथा वीक्षणायोगादिति चेत्; न; तस्य प्रमाणविषयतया विद्यमानत्वात् । तदाह—'**परचित्ताधिप्रतिप्रत्ययम्**' इति । परं प्रकृष्टमविचलितत्वेन चित्तं ज्ञानं यस्य सः **परचित्तः** निर्बाधप्रतिपत्तिक इत्यर्थः । अधिपत्यतेऽधिगम्यतेऽनयेत्यधिपतिः अधिगतिस्तस्याः प्रत्ययो विश्वासः संवादो यस्मिन्नसौ **अधिपतिप्रत्ययः** संवादिज्ञानविषय इत्यर्थः । परचित्तश्चासावधिपतिप्रत्ययश्चेति **परचित्ताधिपतिप्रत्ययः** तमिति । परचित्तपदेन [10]स्वप्रसिद्ध्या अधिपतिप्रत्ययपदेन [11]परप्रसिद्ध्या द्वैतादेर्विद्यमानत्वमावेदयति । तथा हि—

अस्खलत्प्रतिभासं यत् ज्ञानं संवादवत्तथा ।
द्वैतादि तस्य संवेद्यं विद्यमानं कथं न तत् ? ॥८३७॥

ततो नाद्वैतादेर्विचारादवस्थापनम्, [12]आत्मादिविचारवत्तद्विचारस्यापि[13] विपर्यासरूप-

१ स इव द्रुथम-आ०, ब०, प०, । २ व्यवहारादे-आ०, ब०, प०, स० । ३ व्याहारादेः । ४ विकल्पस्य । ५ विकल्पस्य । ६ -नीं तत्सत्त्वं भवतः स्थितप्र-आ०, ब०, प० । ७ ६९ श्लोकतः । ८ किंशब्दात् । ९ ते तदद्वैता-आ०, ब०, प० । १० जैन । ११ सौगत । १२ आत्मशब्देनात्र वेदान्तिभिरभ्युपगतं ब्रह्म ग्राह्यम् ता० टि० । १३ अद्वैतविचारस्यापि ।

त्वेन विशेषाभावादिति निरूपितत्वात् । विशेषे वा तद्वत्[1] बाह्यविकल्पस्यापि स्वप्नविकल्पात्तदुपपत्तौ नार्थक्रियाकारविषयत्वं[2] तस्य न[3] स्यात् । न विचारविकल्पैरप्यद्वैतादेर्ग्रहणं येनायं दोषः । न चैतावता वैफल्यमेव [4]तेषाम् ; समारोपव्यवच्छेदेन फलेन फलवत्त्वात् । तदेवाह–

समारोपव्यवच्छेदः साध्यश्चेत्सविकल्पकैः ॥७०॥ इति ।

सुबोधमेतत् । अत्रोत्तरमाह–

नैषापि[5] कल्पना साम्याद्दोषाणामनिवृत्तितः । इति ।

एषापि अनन्तरा[6]पि **कल्पना न** । कुत एतत् ? **साम्यात्** पूर्वन्यायस्यात्रापि सदृशत्वात् । तथा हि–यथा तैः [7]स्वांशमात्रा[8]वलम्बिभिर्न द्वैतादेः परिच्छेदस्तथा तद्व्यवच्छेदोऽपि । न ह्यपरिज्ञाते तस्मिन् तद्गतविपरीतारोपनिवर्तनम् । परिज्ञात एव मरीचिकादौ तद्गतजलाद्यारोपनिवर्त्तनस्योपलम्भात् । हेत्वन्तरमाह–**दोषाणाम्** अनुक्तानामपि उक्तानां **साम्यात्** इत्यनेन गतत्वात्[9] **अनिवृत्तितो** निवर्त्तनाभावात् । तथा हि–

कोऽयं समारोपस्य व्यवच्छेदो नाम ? [10]तत्त्वज्ञापनमिति चेत् ; किं [11]तस्य तत्त्वम् ? अतस्मिन् [12]तद्ग्रहत्वमिति चेत्[13] ; न ; तस्य तत्स्वसंवेदनादेव परिज्ञानात् । तस्य[14] निर्विकल्पत्वात्तदपरिज्ञातमेवेति चेत् ; न ; अज्ञातार्थविषयतया विकल्पानां प्रमाण्यप्रसङ्गात् । तेऽपि तत्र समारोपमेव व्यवच्छिन्दन्ति न [15]तत्त्वं प्रतिपद्यन्त इति चेत् ; न; तत्रापि 'कोऽयम्' इत्याद्यनुबन्धादव्यवस्थापत्तेश्च । तन्न तत्त्वज्ञापनं तद्व्यवच्छेदः ।

तन्नाशं[16] इति चेत् ; कस्तदनाशे दोषः ? तत्त्वज्ञानप्रतिबन्ध इति चेत् ; कुत [17]एतत्? तस्य विभ्रमत्वादिति चेत् ; न ; स्वतस्तत्परिज्ञाने तदनुपपत्तेः । न हि गुडे विषज्ञानं विभ्रमरूपतया प्रतिपन्नमेव गुडतत्त्वपरिज्ञानं [18]प्रतिबन्धुम (बद्धु) र्हति । स्वतस्तत्परिज्ञानमपरिज्ञानमेव निर्विकल्पत्वादिति चेत् ; कथमिदानीं तस्य तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धित्वम् अनुपदर्शित [19]स्वरूपस्य तदसम्भवादतिप्रसङ्गात् । कथं वा तन्नाशाय विकल्पान्वेषणम् ? अज्ञाते तस्मिन्[20] तदनुपपत्तेः । न च [21]विकल्पात्तन्नाशः [22]तस्याऽहेतुकत्वेनाभ्युपगमात् । [23]तन्नाशोऽपि [24]न तद्व्यवच्छेदः ।

तदुत्पत्तिप्रतिबन्ध इति चेत् ; कस्तदप्रतिबन्धे दोषः ? तत्त्वज्ञानप्रतिबन्ध इति चेत् ; न ; उक्तोत्तरत्वात् । कथं वा सति समर्थकारणे [25]तत्प्रतिबन्धः कुतश्चित् ? असमर्थे तु न

---

१ तद्बाह्यवि–आ०, ब०, प०, । २ –त्वं तस्यान्यान्यविचा–आ०, ब०, प० । ३ 'न' इति निरर्थकं भाति । ४ विकल्पानाम् । ५ नैषा विक–आ०, ब०, प० । ६ –राविकल्प आ०, ब०, प० । ७ सांशमात्रावलम्बिभिर्नद्वै–आ०, ब०, प० । ८ –मात्रविल–ता० । ९ –त्वादित्यनुवृत्ति–आ० ब०, प० । १० "समारोपत्व"–ता० टि० । ११ समारोपस्य । १२ तद्ग्रहणमि–आ०, ब०, प० । १३ चेत्तस्य आ०, ब०, प० । १४ स्वसंवेदनस्य । १५ समारोपत्वम् । १६ समारोपनाशः । १७ एव तत्तस्य आ०,ब०,प० । १८ प्रतिबन्धमर्हे–आ०,ब०, प० । १९ स्वभावस्य आ०, ब०, प० । २० समारोपे । २१ विकल्पस्यास्तन्ना–आ०,ब०,प० । २२ नाशस्य । २३ तत् तस्मात् कारणात् नाशोऽपि । २४ –पि तद्व्य–आ०, ब०, प० । २५ तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धः ।

किञ्चिद्विकल्पैर्दैवसिद्धत्वात् [1]तत्प्रतिबन्धस्य। कारणस्यैव सामर्थ्यं तैः[2] प्रतिरुध्यत इति चेत्; न; असतः प्रतिरोधासम्भवात्। स्वहेतुबलोपनीतत्वेन सत एवेति चेत्; न; तस्याप्युत्पत्त्यवस्थायां [3]तदयोगात्, अन्यथा तदुत्पत्तेरेव प्रतिरोधप्रसङ्गात्। न चेदमुचितम्, सति [4]समर्थे कारणे तत्प्रतिरोधस्याप्यनुपपत्तेः। तत्रापि कारणस्यैव सामर्थ्यं तैः प्रतिरुध्यत इति चेत्; न; 'असतः' इत्याद्यनुबन्धादव्यवस्थानुषङ्गाच्च। पश्चात्तत्प्रतिरोध इति चेत्; न; तदा तस्य स्वयमेव नाशात्, विकल्पानां मृतमारणत्वापत्तेः। समर्थमपि कारणं विकल्पाभावे सत्येव समारोपमुपजनयति न पुनस्तद्भावे तादृशत्वात्तत्सामर्थ्यस्येति चेत्; नैवम्, नित्यस्याप्यनिषेधप्रसङ्गात्। तदपि हि सत्येव सहकारिणि कार्यकारि न तदभावे तच्छक्तेरपि तादृशत्वात्, सहकारिणा तदनुपकारस्यान्यत्रापि समानत्वात्। ततो नैवं [5]तैस्तदुत्पत्तिप्रतिबन्धः।

स्यान्मतिरेषा भवतः–विकल्पसहायः [6]समारोपक्षणस्तदुत्तरक्षणमसमर्थं जनयति सोऽप्यसमर्थतरमसमर्थतमं च सोऽपि, ततश्च कार्यानुत्पत्तिरित्येवं प्रकारः, [7]तैस्तदुत्पत्तिप्रतिबन्ध इति; साऽपि न ज्यायसी; यस्मात्तत्क्षणस्य[8] समर्थस्यैवोत्तरक्षणस्य जनने यदि शक्तिः कथं [9]विकल्पसाहाय्येऽपि [10]अन्यथा तज्जननम्? [11]अथासमर्थस्यैव; तथापि किं विकल्पैस्तत[12] एव तदुत्पत्तेः? कथं वा तदन्यक्षणस्य वस्तुत्वम्, सजातीयमतन्वतस्तदयोगात्? विजातीयतननादिति[13] चेत्; न; अशक्तौ तस्याप्ययोगात्। शक्ताविति चेत्; न; सजातीयस्यापि तत्प्रसङ्गात्। अशक्तिरेव [14]तत्रेति चेत्; न; शक्ताशक्ततया [15]तद्भेदापत्तेः। विजातीयतनने [16]शक्तिरेवेतरत्राशक्तिरिति चेत्; न; [17]इतरस्यापि विषयः तन्न प्रसङ्गात् (इतरस्यापि तननप्रसङ्गात्) अशक्तिरिति [18]शक्तेरेवाभिधानात्। भवत्यपि शक्तिस्तन्न तनोतीति चेत्; विजातीयमपि न तनुयात् अविशेषात् इत्यवस्तुत्वमेव [19]तस्य। भवत्विति चेत्; कथं तस्य कुतश्चिदुत्पत्तिः अवस्तुनस्तदयोगात् व्योमारविन्दवदिति? तद्धेतोरप्यवस्तुत्वमजनकत्वात्, एवं तद्धेतोरपीति सर्वस्यापि तत्प्रबन्धस्यावस्तुत्वमापतितम्। ततः समारोपस्यैवाभावान्न तद्व्यवच्छेदेनापि विकल्पानां साफल्यमतो वस्तुविषयत्वेनैव तदुपपत्तिः।

एवं विकल्पानामर्थक्रियाकारविषयत्वव्यवस्थापनेन बहिरर्थमवस्थाप्य प्रकारान्तरेणापि तमवस्थापयन्नाह–

न हि जातु विषज्ञानं मरणं प्रति धावति ॥७१॥
असंश्चेद्वहिरर्थात्मा प्रसिद्धोऽप्रतिषेधकः। इति।

---

१ तत्त्वज्ञानप्रतिबन्धस्य। २ विकल्पैः। ३ प्रतिरोधायोगात्। ४ समर्थका–आ०,ब०,प०। ५ नैव तै–ता०। ५ विकल्पैः। ६ समारोपलक्ष–आ०,ब०,प०। ७ विकल्पैः। ८ समारोपक्षणस्य। ९ विकल्पसाहाय्यस्यान्य–आ०, ब०,प०। १० असमर्थक्षणजननम्। ११ अथासामर्थ्यस्यै–आ०,ब०,प०। १२ तत एतद्ध–आ०,ब०,प०। असमर्थसमारोपक्षणादेव। १३ –यताननता–आ०, ब०, प०। १४ सजातीयोत्पत्तौ। १५ समारोपक्षणे भेदः स्यात्। १६ सजातीयेऽशक्तिः। १७ सजातीयस्यापि। १८ शक्तिरेवा–आ०,ब०,प०। १९ समारोपक्षणस्य।

न हि नैव **जातु** कदा[1]चिदपि **विषज्ञानं** विषाकारं वेदनं **मरणं प्रति धावति** कारणत्वेनोपसर्पति सर्वस्यापि तज्ज्ञानवतो मरणप्रसङ्गात्। न चैवम्, नियतस्यैव तद्दर्शनात्। न रूपमात्रविषज्ञानं येनायं प्रसङ्गः किन्तु रसविशेषज्ञानमेव। न चेदं[2] सर्वस्यास्ति; [3]यस्य त्वस्ति तस्य भवत्येव मरणमिति चेत्; कुतोऽस्यास्तित्वम्? तद्वासनात इति चेत्; न; तस्या अपि सर्वत्र भावात्। तत्प्रबोधादिति चेत्; न; [4]तस्यापि स्वरसतो भावे नियमायोगात्। अन्यतः प्रबोधकादिति चेत्; तदपि यदि वासनान्तरम्, स एव प्रसङ्गः, तस्यापि सर्वत्र भावात्। तत्प्रबोधस्यापि [5]तदन्तरापेक्षायाम् अनवस्थादोषात्। ततो न [6]विषज्ञानान्मरणमिति सूक्तम्–'**न हि**' इत्यादि।

कदैतत्? इत्याह–**असन्** अविद्यमानः **चेत्** यदि **बहिरर्थात्मा** बहिरर्थस्वभावो विषाख्य [7]इति शेषः। सति तु बहिरर्थात्मनि[8] विषतदास्वादनादेर्भवति मरणमिति यावत्। तदयं प्रयोगः–बहिरर्थरूपमेव विषं ततो मरणस्यान्यथानुपपत्तेः।

[9]कुतः पुनर्विषान्मरणमिति परिज्ञानम्[10]? न तावद्विषज्ञानात्; तस्य [11]मरणे भाविन्यप्रवृत्तेः। न हि तदानीमविद्यमानं तत्र प्रवृत्तिमदुपपन्नम्। नापि मरणज्ञानात्; तस्यापि प्रागसतो विषविषयत्वानुपपत्तेः। न चोभयसमयव्यापकमेकज्ञानं[12] सम्भवति; तस्यापि स्वतः पूर्वसमयव्यापिना रूपेणोत्तरसमयव्यापिनः तेन[13] च पूर्वसमयव्यापिनः परिज्ञानाभावे रूपद्वयाधिष्ठानतया दुरवगमत्वात्। [14]अन्यतस्तदवगम इति चेत्; न; तत्राप्येकसमये समयद्वयवति च पूर्ववद्दोषात्। पुनस्तदन्यपरिकल्पनायाम् अनवस्थानात्। न च विषमरणयोरपरिज्ञाने [15]सुपरिबोधस्तद्गतो हेतुफलभावः, इत्यसिद्धमेतत्–'विषान्मरणम्' इति यदन्यथानुपपत्त्या बहिरर्थविषसाधनमिति चेत्; अत्राह–**प्रसिद्धः** प्रमाणनिश्चितो **बहिरर्थात्मा**। 'कीदृशः' इत्यपेक्षायां '**मरणं प्रति धावन्**' इति प्रत्ययपरिणामेन सम्बन्धः। तत्र हेतुः–**अप्रतिषेधकः** न विद्यते प्रतिषेधको यस्येत्यप्रतिषेधको यतस्ततः प्रसिद्ध इति। यदप्रतिषेधकं तत्प्रसिद्धं यथा परस्य संविदद्वैतम्, अप्रतिषेधकश्च बहिरर्थात्मा उक्तविशेषण इति।

ननु यथा तस्य न प्रतिषेधकं तथा न साधकमपि ततः साधक-बाधकप्रमाणाभावात्सन्देह एव। न च सन्दिग्धस्य प्रसिद्धत्वमिति चेत्; अत्राह–

सन्देहलक्षणाभावान्मोहश्चेद्व्यवसायकृत्॥७२॥
[16]**बाधकासिद्धेः** [17]**स्पष्टाभात्कथमेष विनिश्चयः**। इति।

---

१ –चिद्धि–आ०, ब०, प०। २ विषरसज्ञानम्। ३ यस्यास्ति आ०, ब०, प०। ४ वासनाप्रबोधस्य। ५ वासनान्तरापेक्षायाम्। ६ विज्ञाना–आ०, ब०, प०। ७ इति तु शेषः आ०, ब०, प०। ८ –नि विशेष–आ०, ब०, प०। ९ सौगतः प्राह। १० –ज्ञानाच्च आ०, ब०, प०। ११ मरणभा–आ०, ब०, प०। १२ –मेव ज्ञानम् आ०, ब०, प०। १३ उत्तरसमयव्यापिना रूपेण। १४ अन्यज्ञानात् 'विषान्मरणम्' इति ज्ञानम्। १५ "उपहासवचनमेतत्"–ता० टि०। १६ "पञ्चमं लघु सर्वत्र' इति नियमस्याभावादेवम्प्रयोगः। स्वामिभिरपि देवागमस्तोत्रे तथा प्रयुक्तम्। अवाच्यतैकान्तेऽप्युक्तिरिति।"–ता० टि०। १७ स्पष्टाभावात् आ०, ब०, प०।

सन्देहेन लक्षणं **सन्देहलक्षणं** यथोक्तस्य वहिरर्थात्मनः तस्या**भावात्**, निश्चयेनैव तल्लक्षणस्य भावात् प्रसिद्ध इति ।

विषरूपे हि [१]बाह्यार्थे मरणं प्रति धावति ।
सन्देहो नास्ति लोकस्य निश्चयस्यैव दर्शनात् ॥८३८॥
अस्त्ययं निश्चयः किन्तु प्रमाणान्नैष साधकात् ।
उक्तनीत्या प्रमाणस्य तत्राभावनिरूपणात् ॥८३९॥
अनादिवासनोल्लासरूपाद्व्यामोहतः परम् ।
ईदृशो निश्चयः पुंसां न्यायाघातक्रियाक्षमः ॥८४०॥

तदाह[२]–'**मोहश्चेद्व्यवसायकृत्**' इति । तत्रोत्तरम् '**बाधकासिद्धेः**' इति । वक्ष्यमाणमत्र '**कथम्**' इति सम्बन्धनीयम् । बाधकम् उक्तविषयस्य प्रमाणस्य निषेधकम्, तस्यासिद्धेः कारणात् । कथम् ? न कथञ्चित्, **मोहो व्यवसायकृत्** इति ।

प्रमाणस्य निषेधश्चेद्विषतत्कार्यवेदिनः ।
कुतश्चिन्निश्चयस्तादृक् व्यामोहादिति युक्तिमत् ॥८४१॥
न चैवं बाधकस्यैवाप्रसिद्धेर्ननु चोदितः ।
विचारो बाधकश्चेत् प्राक् कुतस्तस्यापि सम्भवः ॥८४२॥
व्यामोहाच्चेत् कथं तेन तन्निषेधस्य साधनम् ।
निश्चयादपि तादृक्षादुक्तसिद्धिप्रसञ्जनात् ॥८४३॥
प्रत्यक्षाच्चेन्न तत्रैवं परामृष्टेरसम्भवात् ।
विकल्पात्मा परामृष्टिर्नाविकल्पे[३] हि युज्यते ॥८४४॥

तदाह–**स्पष्टाभात्** प्रत्यक्षात् । **कथम् ?** न कथञ्चित् । एष पूर्वोक्तो विचारात्मा **निश्चय** इति ।

यदि च विषप्रत्यक्षमेवात्मनो मरणे [४]तत्प्रत्यक्षमेव वा विषे प्रवृत्त्यभावं परामृशति [५]तद्भावमेव किन्न परामृशति विशेषाभावात् । एतदेवाह–

'विपर्यासोऽपि किन्नेष्टः' [आत्मनि भ्रान्त्यसिद्धितः] ॥७३॥ इति ।

कथं पुनरतद्विषयस्य तत्परामर्शित्वमिति चेत् ? कथमतद्विषयत्वम् ? अतत्कालत्वादिति चेत्; न; तत्कालेऽपि तस्य कथञ्चिदन्वयात् अन्यस्यापि प्रतिपत्तेः । वक्ष्यति चैतत्–'**भेदज्ञानात्**' इत्यादिना ।

भ्रान्तिरेव तत्प्रतिपत्तिरिति चेत्; न; बाधकाभावात् । न भेदज्ञानं बाधकम्; तस्यैवात्यन्तभेदविषयस्याप्रतिभासनात् । कथञ्चिद्भेदविषयस्य तु न बाधकत्वम्; अविरोधात् ।

१ बाह्येऽर्थे आ०, ब०, प० । २ तथाह आ०, ब०, प० । ३ –कल्पो हि आ०, ब०, प० । ४ मरणप्रत्यक्षमेव । ५ "तर्हि"–ता० टि० ।

तदेवाह-'**आत्मनि भ्रान्त्यसिद्धितः**' इति । ज्ञानानामन्वय **आत्मा** तत्र **भ्रान्तेरसिद्धितो** निर्बाधप्रतिपत्तेरेव सिद्धितो **विपर्यासोऽपि किन्नेष्ट** इति । अवश्यञ्चैतदेवमभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथा तत्र प्रवृत्तेरिव तदभावस्याप्यपरामर्शप्रसङ्गात् । न ह्यतद्विषयं तत्रात्मनः प्रवृत्त्यभावं परामृष्टुमर्हति । मा भूदुभयथापि परामर्शः तदुपायस्यान्वयस्यैव दुरवबोधत्वादिति चेत्; कस्येदानीं सुखावबोधत्वम्?, अद्वयवेदनस्यैव, "स्वरूपस्य स्वतो गतेः" [प्र०वा० १।६] इति चेत्; न; तस्यापि यथाकल्पनमप्रतिभासनात् । न हि यथा तत् परैः परिकल्प्यते व्यपगलितसकलकल्पनाजालकल्माषं तथा तस्य प्रतिभासनमस्ति, ग्राह्यादिभेदकल्पनाकलुषीकृतवपुष एव प्रत्यवलोकनात् । अन्यैव तत्कल्पनेति चेत्; न; अद्वैतक्षतेः, अन्यत्वस्यानवलोकनाच्च । विभ्रमात्तदनवलोकनमिति चेत्; कस्य विभ्रमः? तत्कल्पनाया एवेति चेत्; यदि नाम तस्या विभ्रमः किमद्वैतस्यागतं यतस्तत् यथापरिकल्पनमेव आत्मानं नोपदर्शयति?

उन्मत्तो यदि नामैको लोष्टं पश्यति हेमवत् ।
अनुन्मत्तोऽपि लोकः किं तथा तत्प्रतिवीक्षते? ॥८४५॥
यथाकल्पनमस्त्येव स्वतस्तस्योपदर्शनम् ।
बलिना तद्विकल्पेन छादान्निश्चीयते न चेत्; ॥८४६॥
दर्शनान्निर्विवादं चेत् का दोषो निश्चयादृते ।
निर्विवादं ततश्चेन्न तद्दृष्टं वः स्वतः कथम्? ॥८४७॥
तदेव तेन दृष्टं यत् विवादाद्येनमुच्यते ।
सविवादं च दृष्टं चेत्येतन्नातिप्रसञ्जनात् ॥८४८॥
तत्कल्पनायां न भ्रान्तिरद्वैतस्यैव तद्यतः ।
निर्भेदं भेदवत्त्वेन स्वरूपं पश्यतीति चेत् ॥८४९॥
तन्नैवं तत्स्वरूपस्य स्वतो दृष्टेर्विलोपनात् ।
विभ्रमस्तत्त्ववित्तिश्च तत इत्यतिसाहसम् ॥८५०॥
भेद एव भ्रमस्तस्य चिदादौ नात्मनीति चेत् ।
विभ्रमेतररूपं तदेकं संवेदनं कथम् ॥८५१॥
तथैव प्रतिभासाच्चेदेतदेवाह सौगतः-

अद्वयं द्वयनिर्भासमात्मन्यप्यवभासते । इति ।

संवेदनं खलु **अद्वयम्** अभिन्नम् । कीदृशमपि? **द्वयनिर्भासमपि** विभ्रमेतरोभयाकारमपि । **अपि**शब्दस्य भिन्नप्रक्रमत्वात् । तस्य तादृशत्वं कस्मिन्? **आत्मनि**

१-यं हि प-आ०, ब०, प० । २ दुर्बोध-आ० ब० प० । ३ अद्वयवेदनम् । ४-कलकल्मा-आ०, ब०, प० । ५ कल्पनायाः । ६ न चित् आ०, ब०, प० । ७ दर्शनात् । ८ विवादोऽनेन मु-प० । विवादान्नैवमु-आ०, ब० । ९ खल्वन्वयं आ०, ब०, प० ।

स्वरूपे। तादृशमपि तदद्वयं कुत इति चेत् ? **अवभासने** यत इति। न हि प्रतिभासमानमन्यथाकल्पनमर्हति, अतिप्रसङ्गादित्येवमक्रमानेकान्ते परेण निरूपिते सत्याह–

इतरत्र विरोधः क एक एव स्वहेतुतः ॥७४॥
तथा चेत्स्वपरात्मानौ सदसन्तौ समश्नुते । इति।

इतरत्र क्रमानेकान्ते, **कः** न कश्चिद् **विरोधः**। कदाचिदपि **समश्नुते** सम्यक् बुद्ध्यन्तरपरिहारेणाश्नुते व्याप्नोति। कः ? **एक एव** बोधात्मा न द्वौ। कौ ? **सदसन्तौ सन्** वर्तमानो विषग्राही पर्यायः, **असन्** अनागतो मरणग्राही तौ। कीदृशौ ? **स्वपरात्मानौ** स्वात्मानौ स्वस्वभावौ कथञ्चित्तयोस्तस्मादव्यतिरेकात्, परात्मानौ च कथञ्चिद्विपर्ययात्। कुतः पुनरित्थम्भाव इत्याह– **स्वहेतुतः** स्वकारणादिति।

अपरापरपर्यायव्यापी बोधः स्वहेतुतः।
तादृशादुपजातो यन्न विरोधेन दुष्यति ॥८५२॥

तत्रोपपत्तिमाह– '**तथा**' इति। तेन[2] प्रतिभासनप्रकारेणेति। तथा हि–

यथैक[3] एव बोधात्मा विभ्रमाविभ्रमात्मकः।
निर्बाधप्रतिभासत्वाद्युगपत्परिकल्प्यते ॥८५३॥
क्रमेणापि तथा किन्न परापरविवर्त्तभूः।
बोधात्मैकः प्रकल्प्येत निर्भासादनुपप्लवात् ॥८५४॥

न विभ्रमः संवेदनस्य स्वभावः तद्विवेकस्यैव[4] तत्स्वभावत्वात्। न चैतावता तत्र निर्विवादं तद्विवेकस्य सतोऽप्याबोधिमार्गमनवभासनात्[5], सचेतनादिस्वभावतयैव तस्य प्रत्यवलोकनात्। तन्न विभ्रमेतराकारतयोभयाकारं संवेदनं यत्तदवष्टम्भेन क्रमानेकान्तव्यवस्थापनमिति चेत् ? अत्राह–

तत्प्रत्यक्षपरोक्षाक्षक्षममात्मसमात्मनोः ॥७५॥
तथा हेतुसमुद्भूतमेकं किन्नोपगम्यते[6] । इति।

तत् संवेदनम् **उपगम्यते** सौगतैः। कीदृशम् ? **प्रत्यक्षः** सदादि **परोक्षो** विभ्रमविवेकस्तयोः अक्षणं व्यापनम् **अक्षः** तं क्षमत इति **क्षमं** तदात्मकम्। पुनरपि तद्विशेषणम् आत्मानम् सजातीयाद्विजातीयाच्च स्यति व्यावर्त्तयति इति **आत्मसम्**, निरंशक्षणिकरूपमिति। तस्योपगमने किम् ? इत्याह– '**एकम्**' इत्यादि। '**तद्**' इत्यनुवर्त्तनीयम्। **तत्** संवेदनं **किन्नोपगम्यते** उपगम्यत एव। कीदृशम् ? **एकमभिन्नम्**। कयोः ? **आत्मनोः** क्रमस्वभावयोः[7]। अक्रमस्वभावयोः एकस्य परेणैवोपगमात्। कुतस्तत्तादृशम् ?

---

१ –व प्रक–आ०, ब०, प०। २ तेन प्र–आ०, ब०, प०। ३ यत्रैक आ०, ब०, प०। ४ विभ्रमविवेकस्यैव। ५ सतोऽप्यबाधि–आ०, ब०, प०। ६ –ते सौ–आ०,ब०,प०। ७ –योःकस्य परे–आ०,ब०,प०।

इत्याह–**तथा** तेन तादृशात्मना **हेतोः** स्वकारणात् **समुद्भूतं** समुत्पन्नं यत इति । इदमत्र तात्पर्यम्–

अनेकान्तभयाज्ज्ञानं विभ्रमाविभ्रमात्मकम् ।
मुञ्चतोऽप्यपरित्याज्यं तत्प्रत्यक्षेतरात्मकम् ॥८५५॥
विरुद्धधर्माध्यासेऽपि कथञ्चित्तद्यथा मतम् ।
एकं तद्वत्क्रमेणापि किमेकं नोपगम्यते ? ॥८५६॥
दृष्टान्तः प्राच्य एवान्यो’ नेति नास्माकमाग्रहः ।
फलं हि केनाप्यस्माकमुपायेनाभिवाञ्छितम् ॥८५७॥
यदि प्राच्यः प्रसिद्धस्ते तेन नः साध्यनिश्चयः ।
परश्चेद्भवतः सिद्धस्तेन नः साध्यनिश्चयः ॥८५८॥
न च तद्द्वितयत्यागे निर्विवादं मतान्तरम् ।
यत्र ते भवति प्रज्ञाऽनेकान्तभय[2]वर्जिता ॥८५९॥ इति ।

वर्त्तमानपर्यायादभेदे पूर्वापरयोः ; तयोरपि वर्त्तमानत्वमेव तद्भेदात्[3] तत्स्वरूपवदिति तन्मात्र[4]मेवावशिष्यते, तस्य चानभ्युपगमात् कथन्न नैरात्म्यवादः ? कथं वा तत्प्रत्यक्षत्वे[5] तयो[6]रपि न प्रत्यक्षत्वं यतस्तत्र प्रमाणान्तरप्रवृत्तिः फलवती भवेत् ? तथापि[7] तत्परोक्षत्वे न सन्तानभेदः सन्तानान्तराणामपि [8]तदनर्थान्तराणामेव [9]तद्वत् परोक्षत्वोपपत्तेरिति कथन्नैकात्मवाद इति चेत् ? अत्राह–

सर्वैकत्वप्रसङ्गादिदोषोऽप्येष समो न किम् ॥७६॥ इति ।

सर्वेषां पूर्वापरपर्यायाणाम् **एकत्वं** वर्त्तमानादभेदस्तस्य **प्रसङ्गः** स **आदि**र्यस्य नैरात्म्यवादसन्तानभेदाभावादेः स चासौ **दोषश्च** न केवलमन्य **एष** त्वयोच्यमानः **समः** सदृशो **न किं** सम एव भवेत् । 'संवेदनेऽपि' इति शेषः ।

तथा हि–

अभ्रमाच्चेदभिन्नः स्यात् भ्रमः सोऽप्यभ्रमो भवेत् ।
भ्रमाभावे कथं सूक्तं 'शास्त्रं मोहनिवर्त्तनम्'[10] ॥८६०॥
भ्रमादप्यभ्रमाभेदे भ्रम एवावशिष्यते ।
अविभ्रमव्यपोहे च कुतः किमवगम्यताम् ? ॥८६१॥
अध्यक्षादपि सत्त्वादेर्ग्राह्याकारच्यवो यदि ।
अभिन्नोऽध्यक्ष एवायमपि तत्त्वात्तदात्मवत् ॥८६२॥

---

१ एकं प्रत्यक्षेतरात्मकमिति । २ –कान्ते भय–आ०, ब०, प० । ३ वर्तमानाऽभेदात् वर्तमानस्वरूपवत् । ४ वर्तमानमात्रमेव । ५ वर्तमानप्रत्यक्षत्वे । ६ पूर्वापरयोः । ७ प्रत्यक्षत्वेऽपि । ८ तदर्था–आ०, ब०, प० । ९ पूर्वापरवत् । १० प्र० वा० १।७ ।

अध्यक्षे तद्विवेके च ग्राह्याकारगतिः कथम् ? ।
अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मेत्यादि[1] सूक्तं यतो भवेत् ॥८६३॥
परोक्षात्तद्विवेकाच्च सत्त्वादेरप्यभेदिनः[2] ।
परोक्षभाव एव स्यात्तत्स्वरूपवदञ्जसा ॥८६४॥
[3]ततश्चैतन्यगन्धस्याप्यभावस्तस्य चाश्रये ;
त्वमपूर्वोऽसि चार्वाकश्चिन्मात्रस्यापि लोपनात् ॥८६५॥
नायं प्रसङ्ग एकान्ताभेदस्याभावतो यदि ।
अयमेव परत्रापि समाधिः किन्न मृष्यते ? ॥८६६॥
कथञ्चिदेवाभेदोऽयं पूर्वापरविवर्त्तयोः ।
वर्त्तमानाद्यतो लोकस्तथैव परिपश्यति ॥८६७॥
लोकदृष्टिमनादृत्य यद्वृत्यन्तरकल्पनम् ।
तद्वन्ध्यासुतसौन्दर्यकल्पनैकोदरोद्भवम् ॥८६८॥
अप्राप्तानुभवास्वादं स्वबुद्धिपरिकल्पितम् ।
मानं चेत्क्वचिदिष्टेऽर्थे किन्न कस्येह सिद्ध्यति ? ॥८६९॥
तस्माल्लोकदृशा मानं तथा च स्वपरं जगत् ।
सर्वं भेदेतरात्मैवासाङ्कर्येण प्रतीयते ॥८७०॥

तदेवाह–

भेदाभेदव्यवस्थैवं प्रतीता लोकचक्षुषः । इति ।

सुबोधम् । ततो यदुक्तम्–'कुतो विषान्मरणमिति परिज्ञानम् ? न तावद्विषज्ञानात्' इत्यादि ; तत्प्रतिविहितम् ; विषज्ञानस्यैव कथञ्चिन्मरणग्राहितया परिवर्त्तनात् , तेनैव विष-मरणयोर्हेतुफलभावस्यापि सुबोधत्वात् । ततः सूक्तम्–'बाह्यमेव विषं ततो मरणान्यथानुपपत्तेः' इति ।

[5]न किञ्चिच्चेतनात्मकं वस्तु यतः [6]सम्भवक्रमाभ्यामनेकान्तात्मनो बहिर्भावहेतुफल-भावादेः परिज्ञानम् , तत्परिज्ञानोपायाभावात् । [7]विज्ञप्तिः स्वसंवेदनात्मिका तदुपाय इति चेत्; न ; तस्या बहिरिवान्तरपि विभ्रमत्वात् । न हि विभ्रमाद्वस्तुपरिज्ञानम् अतिप्रसङ्गादिति चेत् ; एतदेवाशङ्क्य परिहरन्नाह–

विज्ञप्तिर्वितथाकारा यदि वस्तु न किञ्चन ॥७७॥
भासते केवलं नो चेत्सिद्धान्तविषमग्रहः । इति ।

१ प्र० वा० २।३५४। २ भेदनः आ०, ब०, प०। ३ ततश्चेदन्यगन्ध–आ०, ब०, प०। ४ –त्रस्य भाव–आ०, ब०, प०। ५ "सर्वविभ्रमवादी प्राह"–ता० टि०। ६ यौगपद्य। ७ वित्तिः स्व– आ०, ब०, प०।

विज्ञप्तिर्बुद्धिः वितथोऽसत्य आकारः प्रतिभासो यस्यां सा **वितथाकारा** । ततः किम् ? **वस्तु** कार्यक्षमं **किञ्चन** चेतनमचेतनं वा **न भासते** न प्रतिभासते न सम्यगवगतिमुपसर्पति, तस्या एवाभावात् यद्वि चेत् ; अत्रोत्तरम्–**केवल** प्रमाणसहायरहितं विज्ञप्तिर्वितथाकारेति , ततश्चासिद्धम् ।

न हि प्रमाणसम्बन्धशून्यस्यास्तित्वनिर्णयः ।
बुद्धेरविभ्रमस्यैव विभ्रमस्योपपद्यते ॥८७१॥

[1]कदैतत्? **केवलं नो चेत्** न यदि सिद्धान्त एव विषमो [2]दुष्परिहरो ग्रहः **सिद्धान्तविषमग्रहः**, तदा तत्केवलम्, यदा तु स विद्यते न तदा [3]तद्ग्रहस्यैव "भिक्षवोऽहमपि मायोपमः" [ ] इत्यादेस्तत्र प्रमाणत्वात् । भवतु तत एव निर्णय इति चेत् ; न ; ततोऽपि विभ्रमरूपात्तद्योगात् अन्यथा तादृशादेव प्रतिसिद्धान्तादपि तद्विषयस्य [4]तत्प्रसङ्गात् । तदेवाह–

अनादिनिधनं तत्त्वमलमेकमलं परैः ॥७८॥
सम्प्रीतिपरितापादिभेदात्तत्किं द्वयात्मकम् । इति ।

तत्त्वं ब्रह्मरूपम् , **अलं** समर्थं पुरुषार्थाय "तरति शोकमात्मवित्" [छान्दो० ७।१।३] इत्यादिना तद्वेदनस्य शोकनिरस्तर(निस्तर)णकारणतया श्रवणात् । कीदृशम् ? **अनादिनिधनम्** अविद्यमानपूर्वापरपर्यवसानम् । "तदेतत् ब्रह्मापूर्वमनपरमनन्तरमबाह्यम्" [बृहदा० २।५।१९] इति वचनात् । **एकम्** असहायम् "एक एवायमद्वितीयः" [म०ब्रा० २।४] इति श्रुतेः **अलं** पर्याप्तं **परैः** बहिरन्तश्च भेदैः । श्रूयत एव केवलं तादृशं तत्त्वं न कदाचिदपि प्रत्यवभासत इति चेत् ; न ; विभ्रममात्रेऽपि समानत्वात् , तत्प्रतिभासनस्यापि निरूपितत्वात् । प्रत्युत प्रतिभासत एव ब्रह्मतत्त्वं सकलभेदानुयायिनः प्रतिभासमात्रस्योपलम्भात् , तस्यैव च ब्रह्मत्वेन तद्वादिभिर्व्यावर्णनात् । कथं तदद्वितीयं भेदस्यापि प्रतिभासनात् । सति तस्मिन् द्वयरूपताया एवोपपत्तेः ? तदाह–**तत्** अद्वयं **किम्** ? [5]नैवं, किं तर्हि स्यात् ? **द्वयात्मकम्** उभयरूपं तत्त्वं भवेत् । कुतः ? इत्याह सम्प्रीतिः सुखं परितापो दुःखं तावादी येषां भयशोकनीलधवलादीनां तेषां **सम्प्रीतिपरितापादीनां भेदात्** नानात्वात् , तस्य [6]अद्वयतत्त्वे अत्यन्तमसम्भवादिति भावः ।

एवं पातनिकायां प्रतिविधानमाह–

ग्राह्यग्राहकवद्भ्रान्तिस्तत्र किन्नानुषज्यते ॥७९॥ इति ।

तत्र तेषु सम्प्रीत्यादिषु **भ्रान्तिः** मिथ्यावभासनं **किं** कस्मात् **नानुषज्यते** न प्रसज्यते

१ तदेतत् आ०, ब०, प० । २ दुष्परिहारो आ०, ब०, प० । ३ तद्ग्रहणस्यैव आ०, ब०, प० । ४ निर्णयप्रसङ्गात् । ५ नैवं आ०, ब०, प०, स० । ६ अद्वयत्वे आ०, ब०, प० ।

प्रसज्यत एवेति[1]। निदर्शनमाह–**ग्राह्यग्राहकयोः** नीलतद्वेदनयोः इव **तद्वदिति**। हेतुरत्र 'भेदत्वात्' इत्यवगम्यते दृष्टान्ते तस्यैव भ्रान्त्यनुषञ्जनेन व्याप्तिपरिज्ञानात्। तदयं प्रयोगः– सम्प्रीत्यादिः भ्रान्त्यनुषङ्गी भेदत्वात् ग्राह्यादिवदिति। भ्रान्त्यनुषक्तिकथनेन सम्प्रीत्यादेर्भेदस्य वस्तुतोऽसत्त्वं कथयन् तस्याद्वैतप्रत्यनीकत्वं प्रतिषेधति। न हि भ्रान्त्यनुषक्तं द्वित्वं चन्द्रस्यैकत्वप्रत्यनीकमुपलब्धमिति।

तदेवमङ्गीकृत्य सम्प्रीत्यादिभेदं तस्य[2] [3]तत्प्रत्यनीकत्वमपाकृतम्। इदानीं स[4] एवोपायान्नास्तीति निवेदयन्नाह–

भेदो वा सम्मतः केन [हेतुसाम्येऽपि भेदतः]। इति।

भेदः सम्प्रीत्यादेर्नानात्वम्।'**वा**' इति पक्षान्तरद्योतने, **सम्मतः** सम्यक् प्रतिपन्नः। **केन ?** न केनचिज्ज्ञानेन ततो न तस्य[5] तत्प्रत्यनीकत्वम्[6] अज्ञातस्य व्योमकुसुमवत् तदयोगादिति भावः।

कथं पुनः केनेति ? यावता प्रत्यक्षत एव स[7] परिज्ञायते सम्प्रीत्यादेर्भेदाधिष्ठानस्यैव तत्र[8] परिस्फुटमवभासनात्। ततो नागमादप्यभेदप्रतिपत्तिः, भेदप्रत्यक्षेण विरोधात्। भ्रान्तिप्रतिपत्तिस्तु ततो[9] भवत्येव, तद्विरोधिन्या एव तस्यास्ततः परिज्ञानादिति चेत्; न; प्रत्यक्षस्य विधिमात्रविषयत्वेन भेदगोचरत्वानुपपत्तेः। [10]व्यवच्छेदनिष्ठो हि भेदः, व्यवच्छेदश्च न विधिपरस्य प्रत्यक्षस्य विषयः; तत्कथं तेन[11] भेदग्रहणम् ? व्यवच्छेदपरत्वमप्यस्त्येव प्रत्यक्षस्य तदयमदोष इति चेत्; न; युगपत्तदसम्भवात्। न हि किञ्चित्क्वचिद् विदधदेव प्रत्यक्षं तदेव तत्र तद्व्यवच्छेत्तुमर्हति, [12]निष्पर्यायकमेकत्र विधिव्यवच्छेदयोरप्रतिपत्तेः। पर्यायेण तस्य[13] तत्परत्वमिति चेत्; विधिपूर्वस्तर्हि व्यवच्छेदो वक्तव्यो विहितस्यैव 'अयमत्र नास्ति नासावयम्' इति व्यवच्छेदप्रतिपत्तेः[14]। उक्तञ्च–

"लब्धरूपे क्वचित्किञ्चित्तादृगेव निषिध्यते।
विधानमन्तरेणातो न निषेधस्य सम्भवः॥" [ब्रह्मसि० २२] इति।

भवत्वेवमिति चेत्; [15]न; एकव्यापारत्वेन क्रमवत्त्वानुपपत्तेः। प्रत्यक्षं हि ज्ञानं क्षणिकम्, तद्व्यापारौ विधिव्यवच्छेदौ क्रमवन्तौ भवेताम्, क्रमवतोर्हि व्यापारयोः पश्चात्तनो न तद्व्यापारः स्यात्। अपि च, जन्मैव बुद्धेर्व्यापारोऽर्थावग्रहरूपायाः, सा चेदर्थविधानरूपोदया विधिरेवास्या व्यापारः, न व्यवच्छेदो यौगपद्यनिषेधात्, उत्पन्नायाश्चानुत्पत्तेः।

---

१ एवेति दर्श–आ०, ब०, प०। २ भेदस्य। ३ अद्वैतप्रत्यनीकत्वम्। ४ भेद एव। ५ भेदस्य। ६ अद्वैतप्रत्यनीकत्वम्। ७ भेदः। ८ प्रत्यक्षे। ९ आगमात्। १० व्यवच्छेद रूपो हि। ११ प्रत्यक्षेण। १२ युगपत्। १३ प्रत्यक्षस्य। १४–पत्तिः आ०, ब०, प०। १४ "न खल्वेकप्रमाणज्ञानव्यापारौ सन्तौ विधिव्यवच्छेदौ क्रमवन्तौ युज्येते, क्षणिकत्वात्; क्रमवतोर्हि व्यापारयोः पश्चात्तनो न तद्व्यापारः स्यात्, व्यवधानात्। अपि च जन्मैव बुद्धेर्व्यापारो अर्थावग्रहरूपायाः; सा चेदर्थविधानरूपोदया, विधिरेवास्या व्यापारः यौगपद्यस्य निषेधात्, उत्पन्नायाश्च पुनरनुत्पत्तेः।"–ब्रह्मसि० पृ० ४५।

[1]अपि च, सन्निहितावलम्बनं प्रत्यक्षं नासन्निहितमर्थमवभासयितुमर्हति । न चानवभासमानं व्यवच्छेत्तुं पर्याप्नोति । अनवभासे हि तत्र व्यवच्छेद्ये व्यवच्छेदमात्रं स्यात्, न व्यवच्छेदः कस्यचित् । [2]तस्मान्नावभा(न्नानवभा)समाने विषये अन्यव्यवच्छेदः, अन्यस्य घटादेरसन्निहितत्वेन तज्ज्ञानेऽनवभासनात् । ज्ञानान्तरेऽवभासनाद्व्यवच्छेद इति चेत्; न; स्वयं व्यवच्छेदकृता तद्रूपासंस्पर्शे 'अस्यायं व्यवच्छेदः' इति प्रतिपत्त्यसम्भवात् । इदमप्युक्तम्–

"क्रमः सङ्गच्छते युक्त्या नैकविज्ञानकर्मणोः[3] ।
[न][4] सन्निहितजं तच्च तदन्यासङ्गि जायते ॥" [ब्रह्मसि० २।३] इति ।

ननु इदमेव दर्शनस्यान्यव्यवच्छेदकारित्वं यन्नियतविषयत्वम् । तद्धि यथा नीलं तदाकारनियमाद् विधत्ते तथा तदन्यन्न भवतीति व्यवच्छिनत्त्यपि, अन्यथा नियतनीलविधानानुपपत्तेः । तद्विधानादन्यस्य च अन्यव्यवच्छेदस्याभावात् । 'इदमस्ति, इदमत्र नास्ति' इति तु विधिव्यवच्छेदव्यवहारः दर्शनबलभाविकल्पविकल्पित एवेति चेत्; न; नीलदर्शनात् पीतादिवत् रसादेरपि व्यवच्छेदप्रसङ्गात् तत्प्रतिनियमस्याविशेषात् । भवत्येव तद्रूपतया[6] तस्यापि[7] व्यवच्छेदः, तद्देशादितयैव[8] अनभ्युपगमादिति चेत्; न; पीतादावप्येवं प्रसङ्गात्, पीतादेस्तद्देशादित्वे भवत्युपलम्भो नीलवत्तुल्योपलम्भयोग्यत्वात् । न चोपलब्धिः, ततस्तद्देशादितया पीतस्य व्यवच्छेदः, रसादेस्तु न तद्योग्यत्वम् अतो न [10]तथा [11]तद्व्यवच्छेद इति चेत्; ताद्रूप्येणापि न भवेत्, तद्देशादित्ववदनुपलभ्यस्यैव तस्य तद्रूपतोपपत्तेः । उपलभ्यस्यानुपलभ्यत्वं कथं विरोधादिति चेत्? अन्यतस्तर्हि विरोधाद् व्यवच्छेदो न दर्शननियमात्? असति च व्यवच्छेदे कुतो विरोधः? इतरेतराश्रयो वा–विरोधात्-व्यवच्छेदस्य, ततोऽपि विरोधस्य व्यवस्थितेः । तस्मान्नैकविधिरन्यवच्छेदः ।

[12]अपि च, एकनियमादन्यव्यवच्छेदे चित्रादिषु नीलादीनामेकदर्शनभाजां भेदो न सिद्ध्येत्, एकज्ञानसंसर्गात् एकत्र च ज्ञानस्यानियमात् । इदमप्युक्तम्–

"विधानमेव नैकस्य व्यवच्छेदोऽन्यगोचरः ।
मा स भूदविशेषेण [13]मा न भूदेकधीजुषाम् ॥" [ब्रह्मसि० २।४] इति ।

तत्र व्यवच्छेदव्यापारं प्रत्यक्षमिति न भेदविषयम्, ततो न तेनैकत्वाम्नायस्य विरोधः । तदप्यभिहितम्–

---

१ "अपि च सन्निहितार्थालम्बनं प्रत्यक्षं नासन्निहितमर्थमवभासयितुमर्हति ; न चानवभासमानरूपं व्यवच्छेत्तुं पर्याप्नोति; अनवभासमाने हि तत्र व्यवच्छेद्ये व्यवच्छेदमात्रं स्यात्, न व्यवच्छेदः कस्यचित्; सर्वस्यवा स्यात् । तस्मान्नानवभासमाने व्यवच्छेद्ये व्यवच्छेदः । न च सन्निहितार्थावलम्बने प्रत्यक्षेऽसन्निहितावभासो युक्तः ।" –ब्रह्मसि० पृ० ४५ । २ तस्मान्नावभासने आ०, ब०, प० । ३ –णोःसन्नि–आ०, ब०, प० । ४ "न सन्निहितजं तच्च तदन्यामर्शि जायते ।"–ब्रह्मसि० । ५ नीलं पीतादिकं न भवति । ६ –तयास्या–आ०, ब०, प० । नीलरूपतया । ७ रसादेरपि । ८ नीलदेशतयैव रसादिव्यवच्छेदानभ्युपगमात् । ९ तुल्योपलम्भयोग्यत्वम् । १० नीलदेशादितया । ११ रसादिव्यवच्छेदः । १२ तुलना–ब्रह्मसि० पृ० ४७ । १३ मा भूदेकधियामिति आ०, ब०, प० ।

"आहुर्विधातृ प्रत्यक्षं न निषेद्धृ विपश्चितः ।
नैकत्व आगमस्तेन प्रत्यक्षेण विरुध्यते ॥" [ब्रह्मसि० २।१] इति ।

ततः स्थितम् '**भेदो वा**' इत्यादि ।

कदैतत् ? इत्याह–'**हेतुसाम्येऽपि**' इति । **हेतूनां** प्रत्यक्षादिन्यायानां **साम्यं** विधिमात्रविषयत्वेनागमसादृश्यं तस्मिन् । '**अपि**' इति सौष्ठवे, कुतश्चायं नियमः सुखादिः सुखादिरेव न दुःखादिः, सोऽपि स एव न सुखादिरिति यतस्तस्याद्वैतप्रत्यनीकत्वं भवेत् ? एतेनैव स्वहेतुसामर्थ्यादुत्पत्तेरिति चेत् ; अत्राह–

भेदतः ।

तेषामेव सुखादीनां नियमश्च निरन्वयः ॥८०॥ इति ।

भेदतः भेदमाश्रित्य योऽपि **नियमः** परस्परामिश्रणात्मा । केषाम् ? **तेषाम्** अनन्तरोक्तानां **सुखादीनाम्** । स किम् ? **निरन्वय एव** अशक्यसाधन एव, भिन्नप्रक्रमतया **एव**कारस्यात्र सम्बन्धात् । तथा हि–भेदो[1] नाम व्यावृत्तिः, सा चानेकाधिष्ठाना प्रतिज्ञायते[2] प्रज्ञायते च । तथा च तस्या[3] एकस्याः अनेकवृत्तेर्वस्तुस्वभावत्वेन वस्तूनामपि सुखादीनां भेदो न स्यात् । नैकस्मादभिन्नमभिन्नस्वभावं भिन्नं युज्यते तद्वदेव । [4]अपि च, भेदो नाम परस्परानात्मा स्वभावविशेषः । स चेद्वस्तुनः स्वभावः ; वस्तूनामभावप्रसङ्गः अभावात्मप्रविज्ञानात् । [5]प्रकारान्तरम् भेदश्चेद्वस्तुनः स्वभावो नैकं किञ्चन वस्तु स्यात्, भेदेन एकत्वस्य विरोधात् परमाणुरपि भेदादनेकात्मक इति नैकः । तथा च तत्समुच्चयरूपो नैकोऽप्यस्यात्मा [6]नावकल्प्येत तत्रैकत्वानेकत्वयोरनुपपत्तेः, तृतीयप्रकारासम्भवाच्च वस्तुनो निःस्वभावताप्रसङ्गः । [7]अथ मा भूदेष दोष इत्यर्थान्तरमेव व्यावृत्तिराश्रीयते तथापि व्यावृत्तेरस्वरूपत्वात् स्वरूपेण भावा न व्यावृत्ताः स्युः ।

[8]स्यान्मतम्– वस्तुन्ययं विकल्पः तत्त्वमन्यत्वं वेति नावस्तुनि । अवस्तु चायं भेदो विकल्पोपनीतत्वात् मायातोयवत् तत्कथमत्रायं विचार इति ? तन्न ; एवमपि निःस्वभावेन वस्तूनां वस्तुतो भेदाभावापत्तेः । कल्पितस्तु तद्भेदो न वार्येत एव ब्रह्मवादिनाप्यनाद्यविद्याविलसितस्य तद्भेदस्याभ्यनुज्ञानात् । तन्न सुखादीनां भेदतो नियमः, तस्यैव विचाराक्षमत्वेनासम्भवात् । तदुक्तम्–

"न भेदो वस्तुनो रूपं तदभावप्रसङ्गतः ।
अरूपेण च भिन्नत्वं वस्तुनो नावकल्प्यते ॥" [ब्रह्मसि० २।५] इति ।

---

१ तुलना–ब्रह्मसि० पृ० ४७ । २ –ते ज्ञा–आ०, ब०, प० । ३ व्यावृत्तेः । ४ तुलना–"भेदः परस्परानात्मस्वभावः···"–ब्रह्मसि० पृ० ४७ । ५ "अपरः प्रकारः भेदश्चेद्वस्तुनः स्वभावः"–ब्रह्मसि० पृ० ४८ । ६ नावकल्प्यते आ०, ब० । नावकल्पते प० । ७ ब्रह्मसि० पृ० ४७ । ८ ब्रह्मसि० पृ० ४८ । ९ वस्तुभेदा–आ०, ब०, प० ।

तन्न विभ्रमैकान्तवादः, तद्वदाम्नायात् ब्रह्मवादस्याप्यवस्थितेः ।

भवतु तर्हि विज्ञानवाद एव, तस्य प्रत्यक्षबलादेवोपपत्तेः, न ब्रह्मवादो विपर्ययादिति चेत् ; अत्राह–

प्रत्यक्षलक्षणं ज्ञानं मूर्च्छितादौ कथं ततः ॥ इति ।

प्रत्यक्षं निर्विकल्पमनुभवनं तल्लक्षणं प्रमाणं यस्मिन् तत् **प्रत्यक्षलक्षणं ज्ञानम्** । **कथम्** ? न कथञ्चित् । कुत एतत् ? **मूर्च्छितो** मोहाक्रान्त **आदिर्यस्य** [1]सुषुप्तादेः तत्र ततस्तल्लक्षणज्ञानप्रसङ्गात् । ननु तत्र तल्लक्षणं प्रत्यक्षमेव नास्ति कथं तत्प्रसङ्ग इति चेत् ? कुतस्तन्नास्ति ? अनुपलम्भादिति चेत् ; न ; अन्यत्रापि समानत्वात् , अखण्डवेदनस्य जाग्रदादावप्यप्रतिपत्तेः ।

अपि च, मूर्च्छितादौ ज्ञानाभावे प्रबोधस्य कदाचित्कत्वेनाहेतुत्वायोगात् शरीरोपादानत्वप्रसङ्गः । तदाह–

अज्ञानरूपहेतुस्तदहेतुत्वप्रसङ्गतः ॥८२॥
प्रवाह [एकः किन्नेष्टस्तदभावाविभावनात्] । इति ।

प्रवाहः प्रबन्धो ज्ञानस्य, **'ज्ञानम्'** इत्यस्य विभक्तिपरिणामेन सम्बन्धात् । कदा भवतः ? मूर्च्छितादेरूर्ध्वम् । **'मूर्च्छितादौ'** इत्यस्यापि पञ्चमीपरिणामेन योजनात् । किम् , अज्ञानम् अचेतनं रूपं स्वभावो यस्य शरीरस्य स एव हेतुः कारणं यस्य सः **अज्ञानरूपहेतुस्तत्प्रवाहः** 'भवति' इति शेषः । कुत एतत् ? **तस्य** तत्प्रवाहस्य **अहेतुत्वम्** अकारणकत्वं तस्य **प्रसङ्गतः** प्रसञ्जनात् । तात्पर्यम्–

गाढामूर्च्छाद्यवस्थायां ज्ञानस्याभावकल्पने ।
तस्य प्रबोधहेतुत्वमसतो न भवेत्ततः ॥८७२॥

शरीरमेव तस्येदं कारणं परिकल्प्यताम् ।
अन्यथाऽहेतुतैव स्याद् गत्यन्तरपरिक्षयात् ॥८७३॥

अनित्यत्वमहेतोश्च कथं नामोपपत्तिमत् ?
"नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा" इत्यादेः स्वोक्तस्य[2] पीडनात् ॥८७४॥

[3]जाग्रज्ज्ञानस्य हेतुत्वाद् दोषो नैष भवेद्यदि ।
चिरनष्टस्य हेतुत्वं कथं तस्योपकल्प्यताम् ॥८७५॥

स्वकाले तस्य भावाच्चेदात्मनः किन्न कल्प्यते ?
नित्यैकव्यापिनस्तस्याप्यभावाप्रतिवेदनात् ॥८७६॥

---

१ सुप्तादे–आ०, ब०, प० । २ प्र० वा० ३।३४ । ३ "गाढसुप्तस्य विज्ञानं प्रबोधे पूर्ववेदनात् । जायते व्यवधानेन कालेनेति विनिश्चितम् ।।"–प्र० वार्तिकाल० १।४९ ।

तदेवाह–

एकः किन्नेष्टस्तदभावाविभावनात् । इति ।

एकः द्वितीयरहित आत्मा इति यावत् । **किम्** ? कस्मात् । **नेष्टः** ? इष्ट एव प्रबोधहेतुः । कुत एतत् ? **तदभावस्य** एकाभावस्य **अविभावनाद्** अनिश्चयात् ।

ननु यद्यसौ ग्रामारामादेरन्य एव, कथमस्ति ? अप्रतिभासनात् । अस्तित्वेऽपि ग्रामारामादिः किं भवति ? असन्नेवेति चेत् ; न; प्रतिभासनात् । प्रतिभासवतोऽप्यसत्त्वे[1] तदात्मन्यपि प्रसङ्गात् । सन्नेवेति चेत् ; न; अद्वैततदात्मवादव्यापादनात् । भवतु ग्रामारामादिरेवायमिति चेत् ; न; चित्राकारैकज्ञानाभ्युपगमेन बौद्धदर्शनस्यैवैवं प्रतिष्ठानात् न ब्रह्मवादस्य, तत्र निराकारस्यैवात्मनः प्रसिद्धेः । "अस्थूलमनवै(मनणु)अह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमच्छायमतदो(मो)वायुअनाकाशम्" [बृहदा० ३।८।८] इत्यादि वचनात् । तत्कथं तदभावाविभावनं तदभावस्यैव विभावनादिति चेत् ; न; जाग्रज्ज्ञानेऽप्येवं प्रसङ्गात् । तदपि च यदेतत् 'नीलमहं वेद्मि' इति स्वपरव्यवसायात्मकं ज्ञानं न ततो भिन्नमस्ति अप्रतिवेदनात् । अस्तित्वेऽपि [2]प्रकृतं किं भविष्यति ? असदेवेति चेत् ; न; प्रसिद्धस्यासत्त्वे अन्यत्रा[3]प्यनाश्वासात् । सदेवेति चेत् ; न; उभयाप्रतिवेदनात् । "मनसोर्युगपद्वृत्तेः" [प्र० वा० २।१३३] इत्यादेर्निषिद्धत्वात् । भवतु तदेव[4] तदिति चेत् ; न; अप्रतिवेदने तदेवेत्ययोगात् । अस्त्येव स्वतस्तस्य प्रतिवेदनमिति चेत् ; तत्किन्नाम प्रमाणम् ? अप्रमाणात्तत्प्रतिवेदनायोगात् । प्रत्यक्षमिति चेत् ; न; तस्य निर्विकल्पकत्वात् । निर्विकल्पं हि प्रत्यक्षं तत्कथं तत्स्व[5]भावशून्यस्य व्यवसायस्य स्यात् ? अस्त्येव तस्यापि तत्स्वभाव इति चेत् ; न; 'व्यवसायश्च निर्विकल्पश्च' इति व्याघातात् । नायं दोषः ऐकान्तिकस्य व्यवसायस्यानभ्युपगमादिति चेत्; एवमपि स्वतो निर्विकल्पकस्वभावस्यैव प्रतिवेदनं प्रत्यक्षं न व्यवसायात्मनः । पुनस्तस्यापि निर्विकल्पस्वभावकल्पनायामनवस्थानम् , 'व्यवसायश्च निर्विकल्पश्च' इत्यादेरनुबन्धात् । तन्न तत्प्रत्यक्षम् । नाप्यनुमानम् अलिङ्गजत्वात् । नापि प्रमाणान्तरम् अनभ्युपगमात् । ततो न स्वतस्तत्प्रतिवेदनम् । नापि परतः "तस्या नानुभवोऽपरः" [प्र० वा० २।३१७] इति व्याघातात् ,तद्वदर्थस्यापि प्रतिवेदनप्रसङ्गाच्च । ततो न जाग्रज्ज्ञानं नाम किञ्चित्प्रतिविदितमस्ति यस्य प्रबोधहेतुत्वकल्पनम् । अप्रतिविदितस्यापि तत्कल्पने[6] परब्रह्मण एव तदस्तु । ततः सूक्तम् 'एक' इत्यादि ।

यद्येक आत्मा कथं प्रतिशरीरं जीवभेदः 'देवदत्तजीवो यज्ञदत्तजीवः' इति ? अभिन्ना एव खल्वात्मनो[7] जीवाः । तदेकत्वे च तेषामप्येकत्वमेव स्यान्न[8] नानात्वम् , न चैवम् , नानात्वस्यैव तेषु दर्शनादिति चेत् ; न ; सम्यगेतत् ; उपाधिकल्पितेभ्यस्तेभ्यः[9] परमात्मनोऽन्यत्वात् । तद्यथा–घटाकाशादुपाधिपरिच्छिन्नात् अन्योऽनुपाधिरपरिच्छन्न आकाश इति । तद-

१ –सत्येत–आ०, ब०, प० । २ 'नीलमहं वेद्मि' इति ज्ञानम् । ३ जाग्रज्ज्ञानेऽपि । ४ जाग्रज्ज्ञानमेव । ५ निर्विकल्पकस्वभाव । ६ हेतुत्वकल्पने । ७ ब्रह्मणः । ८ –च तन्नाना–आ०, ब०, प० । ९ जीवेभ्यः ।

भेदवचनं तु तेषामुपाध्युपरमे पृथगवस्थानाप्रतिवेदनात्, तद्विकारत्वाच्च। तस्यैव परमात्मनः खल्वेते विकारा य इमे जीवा अन्ये च भेदाः। तदुक्तम्–"यथाग्नेर्ज्वलतः सर्वा दिशो विस्फुलिङ्गा विप्रतिष्ठेरन् एवमेव एतस्मादात्मनः प्राणा यथायतनं विप्रतिष्ठन्ते प्राणेभ्यो देवा देवेभ्यः लोकः (काः)।" [कौषीत० ३।३] इति। [1]तदेवाह–

अविप्रकृष्टदेशादिरनपेक्षितसाधनः ॥८३॥
दीपयेत् किन्न सन्तानः सन्तानान्तरमञ्जसा। इति।

दीपयेत् दीप्यमानं प्रकाशमानं कुर्यात्, **किन्न** कुर्यादेव। किम्? **सन्तानान्तरं** जीवादिलक्षणं सन्तानभेदम्। को दीपयेत्? **सन्तानः सम्**[2] मोहन्यूनाधिकभावरहित**स्तानो** विस्तारो यस्य सः परमात्मा, तस्यैव वृद्धिपरिक्षयरहितविस्तारमूर्त्तिकतया ब्रह्मविद्भिरभ्यनुज्ञानात्[3]। कथं दीपयेत्? **अञ्जसा** परमार्थेन। परमार्थत्वं बलवदविद्याभिप्रायवशात् वस्तुतः सन्तानान्तरस्यापरमार्थत्वात्। सः कीदृशः? **अविप्रकृष्टः** सन्तानान्तरेण सह प्रत्यासन्नो देशादिर्यस्य स तथोक्तः[4]। तदनेन देशकालाभ्यां प्रत्यासन्नत्वात्प्रबोधादौ तस्यैव हेतुत्वं न जाग्रज्ज्ञानादेः विपर्ययादित्यावेदयति। पुनस्तद्विशेषणम्–**अनपेक्षितं** स्वोत्पत्तिं प्रति **साधनं** निमित्तं येन स तथोक्तः। तदनेनापि तस्य नित्यत्वमावेदयति। अनित्यत्वे अनपेक्षितसाधनत्वानुपपत्तेः। प्रसिद्धं चैतत् ब्रह्मविदाम्–"न तस्य कश्चिज्जनको न चाधिपः" [श्वेता० ६।९] इत्यागमात्। तदेतदसहमानः सौगत आह–

अन्यवेद्यविरोधात् [किमचिन्त्या योगिनां गतिः]॥८४॥ इति।

अन्ये भिन्नाः परस्परतः परमात्मनश्च जीवादयस्ते च ते **वेद्याश्च** वेदनविषयाः तेषां **विरोधात्। 'न दीपयेत्'** इति योजनम्। इदमनेनावेदयति–प्रतिविदितानामेव तेषां[5] स दीपकः परिकल्पयितव्यो नान्येषां व्योमकुसुमादिवत्, वेद्यता च तेषामनुपायत्वाद्विरुद्धेति। न विरुद्धा, तेषां[5] स्वत एव वेद्यत्वादिति चेत्; न; वेदनस्य [6]परमात्मधर्मत्वेन तेष्वसम्भवात्। **"नान्यदस्ति द्रष्टृ नान्यदस्ति श्रोतृ नान्यदस्ति मन्तृ नान्यदस्ति विज्ञातृ"** [बृहदा० ३।८।११] इति वचनात्। नायं दोषः, तेषामपि[7] [8]तदव्यतिरेकात्तद्धर्मत्वोपपत्तेरिति चेत्; न; [9]तेभ्यस्तस्य [10]व्यतिरेके तेषामपि[11] ततो[12] व्यतिरेकस्यैव न्याय(य्य)त्वात्, [13]तस्योभयनिष्ठतयैव प्रत्यवलोकनात्। प्रसिद्धश्च [14]तेभ्यस्तस्य[15] व्यतिरेको ब्रह्मविदाम्, **"परमेश्वरस्तु अविद्याकल्पिताच्छारीरात्कर्त्तुर्भोक्तुर्विज्ञानात्माख्यादन्यः, यथा मायाविनश्चर्मखड्गधरात् सूत्रेणाकाशमधिरोहतः स एव मायावी परमार्थरूपो भूमिष्ठोऽन्यः"** [ब्र० भा० १।१।१७] इत्यादिभाष्यश्रवणात्।

---

१ तथैवाह आ०, ब०, प०। २ समो न्यूना–आ०, ब०, प०। ३ "अस्थूलमनण्वह्रस्व…"–बृहदा० ३।८।८। ४–क्तः स्यादनेन आ०, ब, प०। ५ जीवानाम्। ६ परमार्थध–आ०, ब०, प०। ७ जीवानामपि। ८ परमात्माऽव्यतिरेकात्। ९ जीवेभ्यः। १० परमात्मनः। ११ जीवानामपि। १२ ब्रह्मणः। १३ व्यतिरेकस्य। १४ जीवेभ्यः। १५ परमात्मनः। तेभ्यस्तस्येति–आ०, ब०, प०।

सुवर्णस्य रुचकादिव्यतिरेकेऽपि रुचकादयस्तदव्यतिरिक्ता एव तद्वत्परमात्मनो जीवादिव्यतिरेकेऽपि जीवादयस्तदव्यतिरिक्ताः किन्न भवन्तीति चेत् ? कुतः पुनः सुवर्णस्य रुचकादिव्यतिरेकः ? [1]तदभावेऽप्यवस्थान्तरे भावादिति चेत् ; रुचकादीनामपि तर्हि [2]तद्व्यतिरेकः, तदभावेऽपि [3]द्रव्यान्तरे भावात् । अन्य एव ते रुचकादय इति चेत् ; सुवर्णमप्यवस्थान्तरगतमन्यदेव किन्न स्यात् ? प्रत्यभिज्ञानादिति चेत् ; न; 'अमी च रुचकादयः अमी च रुचकादयः' इति तत्रापि [4]तत्प्रवृत्तेरवलोकनात् । [5]तादृश्यात्तत्प्रवर्तनं नैकत्वादित्यपि समानं स्वर्णेऽपि । ननु अस्ति तावद् द्रव्याद्[6]व्यतिरेकः रुचकादीनाम् , तत्तु द्रव्यं स्वर्णमन्यद्वेति किमनेन ? तदव्यतिरेकमात्रादेवं[7] निदर्शनात् परमात्माव्यतिरेकस्य जीवादिषूपकल्पनादिति चेत् ; न; अस्ति तावत्पर्यायतादात्म्यं सुवर्णस्य, ते च पर्याया रुचकादयोऽन्ये वेति किमनेन, तत्तादात्म्यादेव निदर्शनाज्जीवादव्यतिरेकस्य च परमात्मन्युपपादनात् । एकैकपर्यायपरिहारेणेव सकलपर्यायोपसंहारेणापि सम्भवति सुवर्णं तत्कथं तस्य [8]तन्मात्रेणापि तादात्म्यं यदेवमुच्यत इति चेत् ; न; एकैकद्रव्यपरित्यागेनेवं[9] सकलद्रव्यपरित्यागेनापि रुचकादीनां सम्भवाद्, अन्यथा अविवचनानुपपत्तेः, कल्पनामात्रस्योभयत्रापि समानत्वात् । तन्न व्यतिरिक्तादेव सुवर्णात् स्वस्तिकादीनामव्यतिरेको यतस्तद्व्यतिरेकिण एवात्मनो जीवादीनामव्यतिरेकात् तद्वच्चेतनधर्मत्वं तेषूपपाद्येत । तन्न [10]तेषां तात्त्विकं ज्ञानधर्मत्वम् ।

कल्पितमेव भवत्विति चेत्; केन तत्कल्पनम् ? अविद्याविलासेनेति चेत्; न; जीवादिभेदव्यतिरेकिणस्तस्यैवा[11]भावात् । प्राग्भवीयस्तद्भेदं[12] एव तद्विलास इति चेत् ; न; तस्यापि वस्तुतो ज्ञानरूपत्वाभावात् । कल्पितमेव तत्रापि [13]तद्रूपत्वं प्राग्भवीयेन तद्भेदेन । न चैवमनवस्थानं दोषः, अनादित्वात् प्रबन्धस्येति चेत् ; तद्वत्तदज्ञानरूपत्वस्याप्यनादित्वात् । न चातद्रूपादेव क्वचित्तद्रूपकल्पनम्; अचेतने घटादिप्रबन्धेऽपि प्रसङ्गात् । तन्नाविद्याविलासेन तत्कल्पनम् ।

अस्तु, परमात्मनैव तत्कल्पनम् ; तस्य [14]तत्त्वत एव ज्ञानरूपत्वात् "सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म" [तैत्ति० २।१।१] इति वचनादिति चेत् ; भवत्वेवम् ; तथापि कथं कल्पितस्य तद्रूपस्य क्वचित्प्रतिपत्त्यङ्गत्वम् ? कल्पितस्य[15] पावकस्य पावकाङ्गत्वादर्शनात् । कल्पितोऽप्यहिर्दंशो भवत्येव मरणाङ्गमिति चेत् ; न ; वस्तुसतस्तद्दंशकल्पिनो[16] ज्ञानस्यैव [17]तदङ्गत्वात् । तद्दंशस्य तदङ्गत्वे अतिप्रसङ्गात् । भवत्वत्रापि वस्तुसतः परमात्मन एव [18]तत्कल्पनाकृतस्तत्प्रतिपत्त्यङ्गत्वम् , "तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्यैव भासा सर्वमिदं विभाति" [कठो० ५।१५] इति वचनादिति चेत् ; किमिदानीं जीवेषु चेतनत्वकल्पनेन कल्पितेऽपि तस्मिन् [19]पुरुषादेव

---

१ रुचकाद्यभावेऽपि । २ सुवर्णव्यतिरेकः । ३ लौहादौ । ४ प्रत्यभिज्ञानप्रवृत्तेः । ५ सादृश्यात् । ६ -द्रव्यादिव्यति-आ०, ब०, प० । ७ -त्र दर्शा-आ०, ब०, प० । ८ पर्यायमात्रेणापि । ९ -गेनैव स-आ०, ब० । -गेनापि स-प० । १० जीवानाम् । ११ अविद्याविलासस्यैव । १२ प्राग्भावीय-आ०, ब०, प० । जीवादिभेद । १३ तद्रूपं प्राग्भावी-आ०, ब०, प० । १४ तद्वत एव आ०, ब०, प० । १५ -स्यथा पावकस्य पावकाङ्ग-आ०, ब०, प० । १६ -तदंश-आ०, ब० प० । १७ मरणाङ्गत्वात् । १८ -नाकृतस्त-आ०, ब०, प० । १९ पुरुषा-आ०, ब०, प० ।

तत्प्रतिपत्तेः [1]ततस्तत्प्रतिपत्तिरेव तेषु तत्कल्पनमिति चेत्; न; घटादावपि प्रसङ्गात्। एवञ्च चेतन एव सर्वभेदो नाचेतन इति [2]प्रतीतिविरुद्धमापद्येत। पुरुषोऽपि तान् प्रतिपद्यमानः प्रतिपन्नः, तद्विपरीतो वा प्रतिपद्येत ? तद्विपरीत एव, "तद्वा एतदक्षरं गार्ग्यदृष्टं द्रष्टृ अश्रुतं श्रोतृ अमतं मन्तृ अविज्ञातं विज्ञातृ"[बृहदा० ३।८।११]इति वचनादिति चेत्; कथमिदानीं तस्य सर्वज्ञत्वम्, आत्मापरिज्ञाने तदनुपपत्तेः। न चासर्वज्ञ एवासौ "सर्वज्ञं ब्रह्म जगत्कारणम्" [ब्र० भा० १।१।१०] इति भाष्यात्। "स वेत्ति विश्वम्" [श्वेता० ३।१९] [3]इत्याम्नायाच्च।

भवतु प्रतिपन्न एवेति चेत्; स भूमा, अल्पो वा भवेत् ? भूमा चेत्; तथापि कथं तस्य सर्वज्ञत्वं स्वरूपादन्यस्याप्रतिवेदनात् ? "यत्र [4]नान्यत्पश्यति नान्यच्छृणोति नान्यद्विजानाति स भूमा" [छान्दो० ७।२४।१] इति वचनात्। तदवस्था[5]यामन्यदेव नास्ति सर्वस्य भूमन्यनुप्रवेशात्। न चासतोऽपरिज्ञानादसर्वज्ञत्वम्, अपि तु सत एव सविशेषात्परिज्ञानात्। न चेदं भूमन्यस्ति, सतो भूम्नः सर्वात्मना परिज्ञानात्। ततः स्वपरिज्ञानमेव तस्य सर्वज्ञत्वमिति चेत्; कथं तर्हि तस्य[6] जगत्कारणत्वं तदन्यस्य जगत एवाभावात्। स एव जगदिति चेत्; न; तस्य तत एवानुत्पत्तेः। यद्यसौ सन् किमुत्पत्त्या ? यद्यसन्; कुत उत्पत्तिरिति ? कथं वा ततो जीवादेर्भेदस्य प्रतिपत्तिः तदानीमसतस्ततोऽपि तदनुपपत्तेः। तन्न भूमा जगत उत्पत्तेः प्रतिपत्तेर्वा निमित्तमुपपन्नम्।

भवत्वल्प एव स इति चेत्; तेनापि यदि भूम्नोऽपरिज्ञानं कथं सर्वज्ञत्वम् ? परिज्ञाने स एव भूमा "ब्रह्मवद् ब्रह्मैव भवति" [मुण्ड० ३।२।९] इति कथमल्पत्वम् ? उपाधिपरिच्छिन्नतया परिज्ञानादिति चेत्; न; तत्परिच्छेदस्यातद्रूपत्वात्। न च अतद्रूपपरिज्ञानं तत्परिज्ञानम् अन्यत्र विभ्रमात्। विभ्रमे च कथं तस्य ब्रह्मत्वं यतो द्विविधं [9]ब्रह्मकल्पनं शोभेत ? [10]अपहतपाप्मत्वादिभिर्ब्रह्मधर्मैरिति चेत्; न; विभ्रमस्यैव पाप्मत्वात्। नायं[11] पाप्मा अदुःखहेतुत्वादिति चेत्; न; अस्मदादिविभ्रमस्याप्यतद्धेतुत्वापत्तेः। तथा चासङ्गतमेतत्–"मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति" [कठो० ४।१०] इति। [12]ब्रह्मज्ञानिभ्रमस्यैवापाप्मत्वं ब्रह्मज्ञानज्वलनोपहतशक्तिकत्वान्नेतरविभ्रमस्य विपर्ययादिति चेत्; न; ब्रह्मज्ञानी च विभ्रमी चेति व्याघातात्। [13]अथ तस्यापि इच्छया भवत्येव विभ्रम इति [14]चेत्, न; इच्छाविषयस्य विभ्रमात्प्रागदर्शनात् अदृष्टतद्विषयस्य चेच्छानुपपत्तेः। प्राक्तद्दर्शनभावे च नेच्छातो विभ्रमः विभ्रमादेव तद्भावात्। तथा च अनादिविभ्रममलोपहतस्य कथं तस्यापहतपाप्मत्वादिकं[15] यतो

१ पुरुषात्। २ प्रतीतिरुद्ध–आ०, ब०, प०। ३ "अपाणिपादो जवनो गृहीता पश्यत्यचक्षुः स शृणोत्यकर्णः। स वेत्ति विश्वं न हि तस्य वेत्ता तमाहुरग्र्यं पुरुषं महान्तम्॥"–ता० टि०। "सवेत्ति वेद्यम्"–श्वेता०। ४ यत्तु ता०। ५ भूमावस्थायाम्। ६ ब्रह्मणः। ७ ब्रह्मश्च आ०, ब०, प०। ८ ब्रह्मस्वरूपत्वाभावात्। ९ "द्वे ब्रह्मणी वेदितव्ये शब्दब्रह्म परञ्च यत्।"–मैत्रा० ६।२२। १० "अहतपाप्मा ह्येष ब्रह्मलोकः।"–छान्दो० ८।४।१। ११ विभ्रमः। १२ विभ्रसस्यैवा–आ०,ब०,प०। १३ अर्थस्यापि छाया–आ०,ब०,प०। १४ चेच्छा–आ०, ब०, प०। १५ –कं न यतो–आ०, ब०, प०।

ब्रह्मत्वमल्पस्य । तत्त्वेऽपि न तस्य स्ववेदने परवेदनम्, विभ्रमाभावात् "अविज्ञातं विज्ञातृ" [बृहदा० ३।८।११] इति वचनाच्च । परतस्तस्याविज्ञानादविज्ञा[1]तत्वं [2]तेनोच्यते स्वतस्तु विज्ञात एवाल्पोऽपीति चेत्; न तर्हि परविज्ञानम् " [3]विज्ञातं द्वैतं विज्ञेयं न विजानाति" [ ] इत्यादिना आत्मज्ञस्य [4]परविज्ञानप्रतिषेधात् । भूमन्येव तेनापि तत्प्रतिषेधो नाल्पे तत्रात्मज्ञानवत् परज्ञानस्यापि भावादिति चेत्; न; [5]तस्यापि भूमाभेदात्, तत्रापि [6]तन्निषेधात् । उपाधिमत्तया भेद एव [7]ततस्तस्येति चेत्; कथं तर्हि ज्ञत्वं तात्त्विकस्य ज्ञात्रन्तरस्यानभ्युपगमात्, कल्पितेन च ज्ञत्वेन ब्रह्मत्वानुपपत्तेः ? ततस्तस्याप्यात्मज्ञत्वे न परवेदनमिति न सन्त्येवं जीवाः स्वतः, परतश्चाप्रतिपत्तेः । तन्न तेषामेकेन दीपनमिति सूक्तम्–'**अन्यवेद्यविरोधान्न दीपयेत्**' इति ।

तत्रोत्तरमाह–'**किमचिन्त्या योगिनां गतिः**' इति । **किमचिन्त्या** ? चिन्त्यैव **गतिः प्रवृत्तिः योगिनां** सम्बन्धवताम् । तथा हि–पूर्वोत्तरज्ञानानां कार्यकारणभावः सम्बन्धस्तेषां सत्येव भेदे भवति, भेदश्च न तेषां कुतश्चिच्छक्यपरिज्ञानः, सर्वज्ञानानां स्वरूपमात्रनिष्ठत्वेन प्रतियोगिन्यप्रवृत्तेः । अप्रतिपन्ने च प्रतियोगिनि 'अहं कारणमस्य अहं कार्यमस्य' इति व्यवस्थापयितुमशक्यम् । तत्कथं ब्रह्मवज्जाग्रज्ज्ञानस्यापि क्वचित्कारणत्वम् ? मा भूदिति चेत्; तत्राह–

'आयातम्' [अन्यथाऽद्वैतमपि चेत्थमयुक्तिमत्] । इति ।

जाग्रज्ज्ञानं प्रबोधस्यानुपलब्धमपि कारणं ब्रुवाणस्यैकं दूषणमुक्तम् '**एकः किन्नेष्टः**' इत्यादिना । दूषणान्तरमिदानीं वक्तव्यम् । तथा [हि] जाग्रज्ज्ञानं प्रबोधादुत्पन्नं यदि [9]तस्य जनकम्[10]; परस्पराश्रयः—'उत्पन्नेन[11] तस्य[12] जननम्, जनिताच्चोत्पत्तिः' इति । अनुत्पन्नं चेत्; न; सर्वजननप्रसङ्गात् । तथा हि–

अनर्थजं चेद्विज्ञानमर्थवित् [13]सर्वविद्भवेत् ।
ज्ञानान्तरं वृथा प्राप्तमिति यद्वन्निगद्यते ॥८७७॥
तथेदमपि वक्तव्यं जाग्रज्ज्ञानं प्रबोधतः ।
अजातं[14] तस्य हेतुश्चेत्सर्वहेतुः प्रसज्यते ॥८७८॥
हेत्वन्तरं ततः प्राप्तं त्वन्मतेऽपि वृथेहितम् ।
एकहेतुप्रवादश्च ब्रह्मवादं प्रकल्पयेत् ॥८७९॥
प्रत्यासत्त्या स तस्यैव हेतुर्नान्यस्य चेन्मतः ।
तस्या[15] एवार्थनियमो ज्ञानस्याप्यनुमन्यताम् ॥८८०॥

१–ज्ञानत्वं–आ०, ब०, प० । २ अविज्ञातमिति वचनेन । ३ विज्ञानद्वैतं–आ०, ब०, प० । ४ परे वि–आ०, ब०, प० । ५ अल्पस्यापि । ६ अल्पेऽपि । ७ भूम्नः अल्पस्य । ८ प्रबोधस्य । ९ "जनकं तर्हि"–ता० टि० । १० जाग्रज्ज्ञानेन । ११ प्रबोधस्य । १२ "अर्थवित् तर्हि"–ता० टि० । १३ "भवेत् तथा च"–ता० टि० । १४ अज्ञातं आ०, ब०, प० । १५ प्रत्यासत्तेः ।

तदेवाह–'**अविप्रकृष्ट**' इत्यादिना । **सन्तानः** ज्ञानात्मा **सन्तानान्तरम्** अर्थाख्यं **किं न दीपयेत्** किं न प्रकाशयेत्? कथम्? **अञ्जसा**। कीदृशः? **अनपेक्षितसाधनः**। अनपेक्षितम् अनाकाङ्क्षितं साधनं विषयकृतमुपकारलक्षणं येन स तथोक्तः। तदनपेक्षस्य[1] तत्प्रदीपनेऽतिप्रसङ्गं परिहरति– अविप्रकृष्टः प्रत्यासन्नो देश आदिर्यस्य कालादेः स यस्य सः **अविप्रकृष्टदेशादिः** अविप्रकृष्टत्वं च देशादेर्योग्यतयैव न संसर्गितया व्यवहितदेशादेरपि प्रदीपकत्वात्[2]। उक्तं चैतत्पूर्वं '**यदा यत्र**' इत्यादिना। ततो निराकुलतया बहिरर्थसिद्धेः कथं विज्ञानवाद इति भावः।

ननु च योग्यतावगमः कार्यदर्शनादेव, तच्च कार्यं व्यतिरिक्तविषयदर्शनमेव, तच्च न, स्वरूपादन्यत्र ज्ञानप्रवृत्तेरनवलोकनात्, नीलादेरपि ज्ञानानुप्रविष्टस्यैव प्रत्यवभासनात्, न बहिर्भूतस्येति चेत्; तदेवाह–'**अन्यवेद्यविरोधात्**' इति। अन्यच्च तज्ज्ञानात् व्यतिरेकात् वेद्यञ्च तद्विषयत्वात् तस्य विरोधात्। तथा हि–यदि नीलादिः संवेदनमननुप्रविष्टः कथं तत्समानाधिकरणतया परिज्ञानम् 'नीलादिः संवेद्यते' इति, तदनुप्रविष्टस्यैव तथा तद्दर्शनात् नीलमुत्पलमितिवत्। अनुप्रविष्टश्चेत् कथं तद्ग्राह्यत्वम् अनुप्रवेशविरोधात्? तदुक्तम्–

"यदि संवेद्यते नीलं कथं ग्राह्यं तदुच्यते?
न चेत्संवेद्यते नीलं कथं वाह्यं तदुच्यते?" [प्र०वार्त्तिकाल० ३।३३१]इति।

ततो '**अन्यवेद्यविरोधान्न सन्तानः सन्तानान्तरं दीपयेत्**' इति। तत्रोत्तरमाह–'**किमचिन्त्या योगिनां गतिः**' इति। **किं** कुतो **योगिनां** परिशुद्धज्ञानसम्पन्नानां बुद्धानां **गतिः** बुद्धिः **अचिन्त्या** अविचारयितव्या? साप्येवं विचारयितव्यैव। तथा हि–यदि सा स्वरूपादन्यत्र न प्रवर्त्तते कथं तया तेषां योगित्वम् अतिप्रसङ्गात्। प्रवर्त्तते चेत्; कथमन्यत्रापि अन्यवेद्यविरोधो यतः सन्तानः सन्तानान्तरं न दीपयेत्? दीपयेत्, तत्कृतमुपकारमपेक्षमाण एव उपकारित्वस्यैव ग्राह्यलक्षणत्वादिति चेत्; न; योगिज्ञानापेक्षयापि तस्यैव तल्लक्षणत्वापत्तेः। तथा च यदुक्तम्–

"रूपादेश्चेतसश्चैवमविशुद्धधियां प्रति।
ग्राह्यलक्षणचिन्तेयमचिन्त्या योगिनां गतिः॥' [प्र०वा० २।५३२] इति।

तदपर्यालोचितवचनं भवेत्। तदपेक्षयाऽन्यदेव ग्राह्यलक्षणं तत्तु नास्मदादिभिरित्यन्तया शक्यनिरूपणमतो नोच्यते। अस्मदादिज्ञानापेक्षमेव तु तल्लक्षणं शक्यनिरूपणत्वादुच्यते इति चेत्; न; अनिरूपितेन तल्लक्षणेन[3] तेषां तज्ज्ञत्वे कणादादीनामपि तत एव तत्प्रसङ्गात्। तथा च कथं तत्परिहारेण[4] तथागतानामेव प्रामाण्यपरिकल्पनमुपपद्येत[5]। तदुपपादयता

१ तदपेक्षस्य आ०, ब०, प०। २ –त्वादित्युक्त–आ०, ब०।–त्वादित्ययुक्त–प०। ३ ग्राह्यलक्षणेन। ४ कणादादिपरिहारेण। ५ "प्रमाणभूताय जगद्धितैषिणे प्रणम्य शास्त्रे सुगताय तायिने। (प्रमाणसमु० श्लोक १)"–ता० टि०।

शक्यनिरूपणमेव तदपेक्षमपि तल्लक्षणमभ्युपगन्तव्यम् । तदाह—'**अन्य**' इत्यादि । **अन्ये** च ते कणादादयो **वेदिनश्च** विश्वस्य तेषाम् [1]**अविरोधात्** अविरोधप्रसङ्गात् । **किमचिन्त्या** ? शक्यचिन्त्यैव **योगिनां** बुद्धानां गतिर्बुद्धिरित्थंविषयवतीति । तच्च तदपेक्षया तल्लक्षणं निरूप्यमाणं न योग्यताया अपरम् अतस्तदेवास्मदादिज्ञानापेक्षयापि भवतीति व्यर्थं तदुत्पत्त्यादिकल्पनम् । अतदुत्पन्नादिना तत्प्रकाशनेऽतिप्रसङ्ग इति चेत्; न; योग्यतानियमेन प्रकाशनियमस्याभिहितत्वात् । ततः सूक्तम्–'**अविप्रकृष्ट**' इत्यादि ।

योगिन एव मा भूवन् न काचित्क्षतिः संवृतिमात्रेण तदभ्युपगमादिति चेत्; अत्राह–

आयातमन्यथाऽद्वैतम् [अपि चेत्थमयुक्तिमत् ।] इति ।

अन्यथा अन्येन 'ज्ञानमपि ज्ञानान्तरस्य न हेतुः, नापि योगिनो विद्यन्ते' इति प्रकारेण **आयातम्** उपनतम् **अद्वैतं** निरंशसंवेदनैकव्यक्तितत्त्वम् । तदपि सौगतस्याभिमतमेवेति चेत्; आह–'**अपि चेत्थमयुक्तिमत्**' इति । '**इत्थम्**' इत्यनन्तरम् '**अपि च**' इति द्रष्टव्यम् । इत्थमनेनाद्वैतप्रकारेण। **अपि च** न केवलम् अन्यथैव **अयुक्तिमत्** तत्त्वं संविदद्वैतस्य ब्रह्माद्वैतवदनुपपत्तिमत्तया प्रतिपादितत्वात् । ततः क्वचित् प्रज्ञास्थैर्यमन्विच्छता न बहिरर्थः प्रतिक्षेप्तव्यः तत्प्रतिक्षेपे [2]तदनुपपत्तेः ।

कथं पुनर्बहिरर्थस्य वस्तुसतः परिज्ञानम् ? न प्रतिभासात्; तस्यासत्यपि [3]तस्मिन् विप्लवावस्थायां भावात् । [4]तद्विशेषादित्यपि न युक्तम्; अबाधितत्वादेः तद्विशेषस्य निराकरणादिति चेत्; न; तद्वत्सन्तानान्तरस्यापरिज्ञानापत्तेः । प्रत्यक्षतस्तदप्रतिवेदनात्, तल्लिङ्गस्य च व्याहारादेरसत्यपि [6]तस्मिन् विप्लवदशायां भावात् । तदाह–

व्याहारादिविनिर्भासो विप्लुताक्षेऽपि भावतः ॥८५॥ इति ।

व्याहारो वाग्व्यापारः आदिर्यस्य गमनादेः कायपरिस्पन्दस्य तस्य विनिर्भासनं **व्याहारादिविनिर्भासः सन्तानान्तरं किन्न दीपयेत्** इति [7]नकारवर्जमधिकृत्य सम्बन्धनीयम् । अत्र हेतुमाह–**विप्लुताक्षेऽपि** स्वापाद्युपहतेन्द्रियेऽपि प्रतिपत्तरि तद्विनिर्भासस्य **भावतो** विद्यमानत्वात्, न व्यभिचारिणो गमकत्वमिति भावः । परः परिहारमाह–

अनाधिपत्यशून्यं तत्पारम्पर्येण चेत् [असत्] । इति ।

अधिपतिः निमित्तं सन्तानान्तरं व्याहारादेः स एवाधिपत्यं तेन शून्यं आधिपत्यशून्यम्, न आधिपत्यशून्यम् **अनाधिपत्यशून्यम्** आधिपत्यसहितमिति यावत् । किं तदिति चेत् ? आह–**तत्** व्याहारादिकम् । कथं तत्तादृशम् ? इत्याह–**पारम्पर्येण** परम्परतया विप्लुताक्षभावि व्याहारादिकं यद्यपि साक्षादाधिपत्यसहितं न भवति, परम्परया तु भवत्येव ।

---

१ अविरोधात् प्रस–ता० । २ प्रज्ञास्थैर्यानुपपत्तेः । ३ अर्थे । ४ प्रतिभासविशेषात् । ५ –तस्तवेद– आ०, ब०, प० । ६ सन्तानान्तरे । ७ नाकार–आ०, ब०, प० । ८ –स्य सन्निहित–आ०, ब०, प० ।

आधिपत्यसहिताद्व्याहारादित एव तद्व्याहारादेरुत्पन्नत्वात् ततस्तस्यापि परम्परया गमकत्वान्न व्यभिचार इति परस्य भावः । **चेत्**शब्दस्तमेव द्योतयति ।

तत्रोत्तरम्–'**असत्**' इति । असत् अप्रशस्तम् अनाधिपत्येत्यादि । हेतुमाह–

'अर्थेष्वपि प्रसङ्गश्च' [इत्यहेतुमपरे विदुः] ॥८६॥ इति ।

च शब्दो यस्मादर्थे । यस्मात् **अर्थेष्वपि** अर्थप्रतिभासेष्वपि विषयशब्देन विषयिप्रतिवेदनात्, न केवलं व्याहारादिषु इत्यपिशब्दः । **प्रसङ्गः** पारम्पर्येणार्थसाहित्यस्य । तथा चार्थप्रतिभासानामपि विप्लुताक्षभाविनाम् अर्थप्रत्यायनोपपत्तेर्न व्यभिचार इति शास्त्रकारस्याभिप्रायः । ततश्च यदुक्तम्–"**ग्राह्यप्रतिभासः परमार्थसद्विषयो न भवति तत्प्रतिभासत्वात् विप्लुताक्षतत्प्रतिभासवत्**" [ ] इति ; तत्प्रतिविहितम् ; निदर्शनस्य साध्यवैकल्यात् । तदेवाह–'**इत्यहेतुमपरे विदुः**' इति । **इति** एवम् अनन्तरहेतुम् **अहेतुम्** अगमकम् **अपरे** अर्थवादिनो **विदु**र्विजानन्ति ।

त इमे '**इन्द्रजाल**' इत्यादयो '**विप्लुताक्ष**' इत्यादेरेव व्याख्यानश्लोकाः ।

कुतः पुनः सतोऽपि ग्राह्याकारस्य बहिरर्थत्वम् ? कुतश्च न स्यात् ? अर्थज्ञानादव्यतिरेकात्, तस्याप्यनुमानादवगमात् । तच्चेदम्–'यत्र [1]सहोपलम्भनियमः तत्र भेदः यथा चन्द्रद्वये' सहोपलम्भनियमश्च नीलतज्ज्ञानयोः, इति । [2]नीलस्यैव केवलस्यानुभवो न [3]तज्ज्ञानस्य तस्य [4]परोक्षत्वात्, तत्कथं तत्र तन्नियम इति चेत् ; न ; अननुभवविषयात्ततः[5] सन्तानान्तरज्ञानादिवाऽर्थपरिच्छेदानुपपत्तेः । [6]ज्ञानान्तरानुभूतात्तु ततः तत्परिच्छित्तौ अनवस्थानस्याभिधानात् । तन्नासिद्धो हेतुः । नापि रूपालोकाभ्यां व्यभिचारी ; तत्र [7]तदभावात्–निरालोकस्यापि रूपस्याञ्जनादिसंस्कृतलोचनेनोपलम्भात्, नीरूपस्याप्यालोकस्य गगनतले विलोकनात् । तस्मान्न तन्नियमो भेदे सति गवाश्ववदुपपत्तिमान् । ततो भवत्येव नीलतज्ज्ञानयोस्तस्मादभेदप्रतिपत्तिरिति चेत् ; अत्राह–

सहोपलम्भनियमान्नाभेदो नीलतद्धियोः । इति ।

तस्य धीस्तद्धीः, नीलं च तद्धीश्च **नीलतद्धियौ** । तस्येत्यत्र [9]नीलस्येत्यपेक्षायामप्रवृत्तिः

---

१ "सकृत्संवेद्यमानस्य नियमेन धिया सह । विषयस्य ततोऽन्यत्वं केनाकारेण सिद्ध्यति ॥ विषयस्य हि नीलादेर्धिया सह सकृदेव संवेदनम् । धिया सह न पृथक् । ततः संवेदनादपरो विषय इति कथम् ?"–प्र०वार्तिकाल० पृ० ९१ । "यद् यस्मादपृथक् संवेदनमेव तत्तस्मादभिन्नं यथा नीलधीः स्वस्वभावात् । यथा वा तैमिरिकज्ञानप्रतिभासी द्वितीय उडुपः–चन्द्रमाः । नीलधीवेदनञ्चेदम् इति पक्षधर्मोपसंहारः । धर्म्यत्र नीलाकारतद्धियौ, तयोरभिन्नत्वं साध्यधर्मः, यथोक्तः सहोपलम्भनियमो हेतुः । ईदृश एवाचार्यीये प्रयोगे हेत्वर्थोऽभिप्रेतः ।"–तत्त्वसं० पं० पृ० ५६७ । २ मीमांसकः"–ता० टि० । ३ नीलज्ञानस्य । ४ "उक्तञ्च पराञ्चं जैमिनेर्ज्ञानमिति, ज्ञाते त्वर्थेऽनुमानादवगच्छति बुद्धिमिति च ।"–ता० टि० । ५ परोक्षज्ञानात् । ६ "यौगाभ्युपगतात्"–ता० टि० । ७ सहोपलम्भनियमाभावात् । ८ सहोपलम्भनियमात् । ९ "सापेक्षमसमर्थं भवतीति" (पा० महा० २।१।१) न्यायात् समासाभावः ।"–ता० टि० ।

अगमकत्वात्, अनपेक्षायां तु न नीलधिय एव प्रतिपत्तिः, अन्यधियोऽपि ततः सम्भवात्। तथा च न सहोपलम्भनियमः अन्यधीव्यपेक्षया नीलस्य [1]तद्प्रतिवेदनादिति चेत्; न; प्रकरणादिवशात् तच्छब्दस्य नीलार्थनिर्णये बहिरपेक्षाविरहाद्गमकत्वोपपत्तेः वृत्तिविधानस्याविरोधात्। तयोरभेदः तादात्म्यं [2]भेदाभावो वा। कुत एतत्? **सहोपलम्भनियमात्।** अस्यार्थः पश्चाद्विवरिष्यते। द्विचन्द्रादिवदिति निदर्शनमत्र द्रष्टव्यम्, शास्त्रे [3]परेणाभिधानात्।

तदिदं [4]निषेधन्नाह–'**न**' इति। कुत एतदिति चेत्? पक्षस्य प्रत्यक्षबाधनात्। प्रत्यक्षं हि नीलं तज्ज्ञानात् नीलाच्च तज्ज्ञानम् अर्थान्तरतया जडेतररूपतया भिन्नजातीयत्वेन सकलप्रेक्षावत्साक्षिकतया प्रतिपद्यमानं तदभेदपक्षं प्रतिक्षिपत्येव, पावकानुष्णपक्षमिव दहनोष्णप्रत्यक्षम्। तन्न [5]तस्य हेतुबलात्परिपालनम्।

"न तस्य हेतुभिस्त्राणमुत्पतन्नेव यो हतः।" [ ] इति न्यायात्। तद्भेदप्रत्यक्षस्य भ्रान्तत्वान्न तेन तस्य प्रतिक्षेपः चन्द्रार्कादिस्थिरप्रत्यक्षेणेव तद्गतिपक्षस्येति चेत्; न; बाधकाभावात्। अन्यतस्तद्बाधने तत एव तदभेदपरिज्ञानाद्व्यर्थस्तन्नियमः स्यात्। तन्नियमादेव तद्बाधनं देशान्तरप्राप्तेरिव स्थिरप्रत्यक्षस्येति चेत्; भवेदेवं यदि [6]तत्प्राप्तेरिव [7]तन्नियमस्याप्यविनाभावनिश्चयः सुलभः स्यात्। न चैवम्, तदलाभस्य वक्ष्यमाणत्वात्। ततो न नीलतद्धियोरभेदः, तत्पक्षस्य प्रत्यक्षेण बाधनात्।

कथमिदं कारिकायामनुक्तमभिधीयत इति चेत्? न; सामर्थ्यप्रापितस्याभिधाने दोषाभावात्। परेणैव हि नीलतद्धियोरिति [8] भेदं निर्दिशता, तत्प्रत्यक्षमुपस्थापितं [9]तन्निर्देशस्य [10]तन्मूलत्वात्। [11]तच्चोपस्थाप्यमानमभेदप्रतिक्षेपकमेव [12]तत्प्रत्यनीकविषयत्वादिति न किञ्चिद्सामञ्जस्यम्, अतश्च न तयोरभेदः। इत्याह–

विरुद्धासिद्धसन्दिग्धव्यतिरेकान्वयत्वतः ॥८७॥ इति।

व्यतिरेकश्चान्वयश्च **व्यतिरेकान्वयौ**। अन्वयशब्दस्य अजाद्यदन्ततया[13] पूर्वनिपातेन भवितव्यं तत्कथमयं निर्देश इति चेत्? न; धर्मार्थादिषु दर्शनात् व्यतिरेकशब्दस्यापि पूर्वनिपातोपपत्तेः। सन्दिग्धौ संशयितौ व्यतिरेकान्वयौ[14] यस्य **सन्दिग्धव्यतिरेकान्वयः**। पुनर्**विरुद्धा**दीनां द्वन्द्वं कृत्वा भावप्रत्ययः, तस्य प्रत्येकमभिसम्बन्धश्च कर्त्तव्य इति। इदमुच्यते–न नीलतद्धियोरभेदस्तादात्म्यं सहोपलम्भनियमात्। कुतः? तस्य विपक्ष एव[15] भावेन विरुद्धत्वात्।

---

१ सहोपलम्भनियमाप्रतिवेदनात्। २ "वक्ष्यमाणप्रकारेणोभयोरपि चेतनत्वेनाविशिष्टत्वम्"–ता० टि०। ३ बौद्धेन। "भेदश्च भ्रान्तविज्ञानैर्दृश्येतेन्दाविवाद्वये।"–प्र० वा० २।३८९। ४ निषेधयन्ना–आ०, ब०, प०। ५ पक्षस्य। ६ देशान्तरप्राप्तेरिव। ७ सहोपलम्भनियमस्यापि। ८ षष्ठीद्विवचनप्रयोगेण। ९ तन्निदर्शनस्य आ०, ब०, प०। षष्ठीविभक्त्या भेदनिर्देशस्य। १० भेदप्रत्यक्षमूलत्वात्। ११ भेदप्रत्यक्षम्। १२ अभेद। १३ "लघ्व्यजाद्यदन्तपाजर्च्यमेकम् (शा० २।१।११९) इतिसूत्रोक्तप्रकारेण"–ता० टि०। १४–यौ च यस्य आ०, ब०, प०। १५ "भेद एव"–ता० टि०।

[1]तथा हि–

[2]तादात्म्ये यौगपद्यं न सहार्थो नीलतद्धियोः ।
यौगपद्यं यतो लोके भेदाधारं प्रतीतिमत् ॥८८१॥
यौगपद्ये च सत्यस्मिन् वालिकाकुचयोरिव ।
तयोः परस्परैकत्वं कविभिः कल्प्यतां कथम् ? ॥८८२॥
[3]तद्भेदनियतो हेतुनिषेधस्यैव ते मतम् ।
तत्कथं विषमश्नासि सञ्जीवनधिया स्थितः ॥८८३॥
भेदे गवाश्ववन्नो चेत् सहदृङ्नियमस्तयोः[4] ।
अभेदेऽपि कथं चन्द्रतद्द्वैरूप्यविवेकवत् ॥८८४॥
[5]चन्द्रदृष्टयैव दृश्यश्चेत्तद्विवेकोऽपि ते मतः ।
तद्विवेकानुमानस्य कैमर्थ्यंक्येन कल्पनम् ॥८८५॥
तस्यैव निश्चयार्थं चेत्तत्कल्पनमुदीर्यते ।
चन्द्रेऽपि निश्चयायैवं मानमन्यत्प्रकल्प्यताम् ॥८८६॥
प्रत्यक्षादेव निश्चेयश्चन्द्रश्चेत्तदभेदतः ।
तद्विवेकोऽपि[6] तत्प्राप्तमनुमानं पुनर्वृथा ॥८८७॥
अभेदेऽपि न चेच्चन्द्रनिश्चये तद्विनिश्चयः ।
तद्दृष्टावपि तद्दृष्टिर्नेति [7]सिद्धं निदर्शनम् ॥८८८॥
स्वसामग्र्यास्तथोत्पत्तेः सहदृङ्नियमो यदि ।
नीलतज्ज्ञानयोरेव नाभेदेऽपि त्वदुक्तयोः ॥८८९॥
भेदेऽप्येष नयः कस्माद् भवता भद्र नेष्यते ।
सहदृङ्नियमस्तत्र यत्तयोर्न गवाश्ववत् ॥८९०॥
व्यवसायोऽपि लोकस्य नीलतज्ज्ञानयोरयम् ।
भेद एवास्ति भेदेत्यनज (एवास्ति नाभेदे त्यज) निर्बन्धवैशसम् ॥८९१॥

ततः स्थितं सहोपलम्भनियमस्य विरुद्धत्वान्न ततो नीलतज्ज्ञानयोरभेद इति ।

अपि च, एवं विकल्पाविकल्पयोरपि मनसोरेकत्वप्रसङ्गः सहोपलम्भनियमात् । अस्ति हि तत्रापि तन्नियमः "मनसो युगपद्वृत्तेः" [प्र० वा० २।१३३] इति वचनात् । अनियतैव तत्र[8]

१ तुलना–"तत्र भदन्तशुभगुप्तस्त्वाह–विरुद्धोऽयं हेतुः, यस्मात्–सहशब्दश्च लोके स्यान्नैवान्येन विना क्वचित् । विरुद्धोऽयं ततो हेतुर्यद्यस्ति सहवेदनम् ॥"–तत्त्वसं०पं० पृ० ५६७ । अक० टि० पृ० १४३ पं० २७ । २ 'नीलतद्धियोः तादात्म्ये सहार्थः यौगपद्यं न' इत्यन्वयः । ३ तद तस्मात् । ४ नीलतद्धियोः । ५ चन्द्रदृष्टैव आ०, ब०, प०, । ६ "प्रत्यक्षादेव निश्चेय इति सम्बन्धनीयम्"–ता० टि० । ७ सिद्धिर्निद–आ०, ब०, प० । ८ निर्विकल्पकसविकल्पकयोः ।

तद्वृत्तिः[1] केवलस्यैव निर्विकल्पस्य प्रतिसंहारे[2] विकल्पस्य[3] चेन्द्रियव्यापारोपरमे[4] दर्शनादिति चेत्; न; तर्हि नीलतज्ज्ञानयोरपि तन्नियमः[5] [6]वर्लस्यैव तज्ज्ञानस्य विषयान्तरे नीलस्यापि ज्ञानान्तरे दर्शनात्। तदन्यदेव ज्ञानं नीलं च, पूर्वापरैकत्वे प्रमाणाभावस्य निवेदनात्। ततो यन्नील-सहितं ज्ञानं ज्ञानसहितञ्च नीलं तदन्यदेवेत्यस्त्येव तत्र तन्नियमः[7] इति चेत्; कथमेवं विकल्पे-तरयोरप्यसहभाविनोरन्यत्वात् सहप्रतिपन्नयोस्तन्नियमो[7] न भवेत्?

तथा च वस्तुवृत्त्यैव तद्भेदव्यवस्थितेः[8]।
कथमुक्तमिदम् "मूढः तयोरैक्यं व्यवस्यति" ॥ [प्र० वा० २।१३३]
दर्शनाभेदतः स्पाष्ट्यं विकल्पे तत्त्वतो भवेत्[9]।
"न [10]विकल्पानुविद्धस्य" इत्यादि [11]तज्जडकल्पितम् ॥८९३॥
[12]तद्वेद्यमपि सामान्यं वस्तु सत्स्यात्स्वलक्षमवत्।
"[13]तदवस्त्वभिधेयत्वात्" इति तन्मुग्धभाषितम् ॥८९४॥
विकल्पधर्मयोरेवमभिलाप्येतरात्मनोः।
सहोपलम्भादेकत्वे विकल्पो नावकल्पते ॥८९५॥

तथा हि–न [14]तस्याभिलाप्यैकस्वभावस्य स्वतो वेदनम्; [15]तस्यानभिलाप्यस्य तत्रा सम्भवात्, अभिलाप्यस्यानभिलाप्यरूपानुपपत्तेः[16]। अभिलाप्यमेव [17]तदपीति चेत्; न तर्हि प्रत्यक्षम्, [18]तस्यानभिलाप्यस्यैवाभ्युपगमात्। तृतीयं तु प्रमाणं भवेत् अलिङ्गजत्वेनानुमा-नेऽप्यनन्तर्भावात्। ततश्च 'प्रमेयद्वैविध्यात्'[19] इति व्यभिचारी हेतुर्भवेत्, प्रमाणद्वैविध्याति-क्रमेणापि भावात्। [20]नाप्ययमनभिलाप्यस्वभाव एव; "[21]अभिलापसंसर्ग" [न्यायबि० पृ० १३] इत्यादेर्निर्विषयत्वापत्तेः। अभिलाप्याकारविषयं खल्वेतत् कथं तदभावे निर्विषयं न भवेत्? [22]आरोपिततदाकारविषयत्वान्न दोष इति चेत्; न; आरोपकस्याभावात्। विकल्प [23]एव हि आरोपकारी, तस्य चोक्तन्यायादसम्भवे कुतः क्वचित्कस्यचिदारोपणमिति विकल्पविकलं सकलं जगद्भवेदिति कथमनुमानं यतः सहोपलम्भनियमादित्यसाधनाङ्गतया निग्रहाधिकरणं न भवेत्? यदि पुनर्विकल्पाविकल्पयोर्विकल्पधर्मयोः अभिलाप्येतराकारयोर्वा सत्यपि सहोपलम्भनियमे नाभेदः; कथं तदा तस्य गमकत्वं व्यभिचारात्? तदेवाह–'**विरुद्धत्वात्**' इति। विरुद्धत्वं विपक्षस्वीकृतत्वं तस्मादिति।

---

१ युगपद्वृत्तिः। २ "सकलविकल्पसंहारे सुगतावस्थायामित्यर्थः"–ता० टि०। ३ "केवलस्येति अत्रापि सम्बन्धनीयम्"–ता०टि०। ४ "पिहिते कारागारे"–ता०टि०। ५ सहोपलम्भनियमः। ६ केवलस्य वि–आ०, ब०, प०। ७ सहोपलम्भनियमः। ८ तदभेदे व्यवस्थिते आ०, ब०, प०। निर्विकल्पसविकल्पयोरभेदव्यवस्थितेः। ९ प्र०वा० २।२८३। १० "सविकल्पकस्य विकल्पज्ञानस्येत्यर्थः"–ता०टि०। ११ तज्जडजल्पि–आ०, ब०, प०। १२ विकल्पज्ञानवेद्यम्। १३ तत् सामान्यमवस्तु। प्र०वा०२।११। १४ विकल्पस्य। १५ स्वसंवेदनस्य। १६ –रूपत्वानुपपत्तेः–आ०, ब०, प०। १७ स्वतो वेदनमपि। १८ प्रत्यक्षस्य। १९ "प्रमेयद्वैविध्यात् प्रमाणद्वैविध्यम्"–ता० टि०। २० विकल्पः। २१ "अभिलापसंसर्गयोग्यप्रतिभासप्रतीतिः कल्पना"–न्यायबि०। २२ कल्पितं अभिलाप्याकार। २३ एव व्यवहारोप–आ०, ब०, प०।

एतेन यत्परस्य मतम्–"न नीलतज्ज्ञानयोरेकत्वं तन्नियमेन[1] साध्यते अपि तु उभयोरपि चेतनत्वेनाविशिष्टत्वम्" [ ] इति ; तदपि प्रत्याख्यातम् । तथा हि–

यथैव तन्नियामेऽपि[2] मनसोरविकल्पता ।
एकस्यैव विकल्पत्वं [3]परस्यैव न तूभयोः ॥८९६॥
नीलतज्ज्ञानयोरेवं तज्ज्ञानं चेन्न नीलकम् ।
तदभिन्नं तु तज्ज्ञानमिति भेदो दुरुत्तरः ॥८९७॥
अचेतनत्वात्संवित्तेर्नीलं चेतनमेव चेत् ।
अन्यतस्तर्हि [4]तच्चित्त्वं साध्यं [5]तन्नियमो वृथा ॥८९८॥
यथा चाचेतनस्यापि वित्तिः सम्भवति स्फुटम् ।
तथा निवेदितं पूर्वं तत्किमत्र [6]प्रयस्यते ॥८९९॥

किञ्चेदं [7]नीलं तज्ज्ञानञ्च, ययोस्तन्नियमादभेदसाधनम् ? निरंशपरमाणुरूपमिति चेत् ; न ; वक्ष्यमाणोत्तरत्वात् । यदेव [8]प्रसिद्धमिति चेत् ; न ; तस्य नानावयवसाधारणस्यावयविसिद्धिभयेनानभ्युपगमात् । अभ्युपगमेऽपि न सिद्धो हेतु ; नर्त्तकीं पश्यतस्तद्विषयस्य[10] परेण परिज्ञानेऽपि तज्ज्ञानस्यापरिज्ञानात् । तद्विषयस्यापि परेण कथं परिज्ञानमवगतम् ? रोमहर्षादेस्तत्कार्यस्य दर्शनादिति चेत् ; न ; तस्य[11] तदेकविषयकार्यत्वस्यानुपायत्वेनासिद्धेः, अनुमानाच्च तत्समानस्यैव परेण परिज्ञानं शक्यपरिकल्पनं न तस्यैव, तस्य[12] सामान्यविषयत्वात् ।

अपि च, रोमहर्षादिकार्यदर्शनात् स्वपरयोरेकविषयत्ववदेकसुखादित्वमपि भवेत्, भिन्नसुखादित्वे भिन्नविषयत्वस्याप्यनिवारणात् । देशभेदात् कथं सुखादेरेकत्वमिति चेत् ? न; [15]एकत्वे तद्देशभेदस्यैवासम्भवात् । [16]ततः कथं भिन्नदेशो रोमहर्षादिरिति चेत् ? न ; अविरोधात् । अन्यथा एकस्माद्विषयादपि [17]तदभावप्रसङ्गात् । रोमहर्षादिभेदाच्च सुखादेर्भेदे ग्राह्यस्यापि स[18] किन्न स्यादविशेषात् ? ततो यथा भिन्नादेव सुखादेः स्वपरयोः रोमहर्षादिः तथा ग्राह्यादपीति न तद्दर्शनात् स्वविषयस्य परवेद्यत्वं शक्यविधानं यतो हेतोरसिद्धत्वमिति[19] । तदुक्तम्–

"अन्येन वेदनं चैतत्कुतोऽवसितमात्मना ।
तत्कार्यदर्शनाच्चैतत्कार्यत्वस्याप्रसिद्धितः ॥
अनुमानस्य सामान्यविषयत्वस्य वर्णनात् ।
स एव दृश्यतेऽन्येनेत्येतदेव न सिद्ध्यति ॥

१ सहोपलम्भनियमेन । २ सहोपलम्भनियमेऽपि । ३ परस्य न तूभ–आ०, ब०, प० । ४ नीले चेतनत्वम् । ५ सहोपलम्भनियमः । ६ प्रसज्यते आ०, ब०, प० । ७ नीलञ्च ज्ञानञ्च आ०, ब०, प० । ८ सहोपलम्भनियमात् । ९ व्यवहारप्रसिद्धम् । १० नर्तकीक्षणस्य । ११ रोमहर्षादेः । १२ अनुमानस्य । १३ प्रतिपत्त्रोः । १४ स्व-परप्रतिपत्त्रोर्भिन्नदेशवर्तित्वात् । १५ एकत्रैतद्देश–आ०, ब०, प० । १६ अभिन्नदेशात् सुखादेः । १७ भिन्नदेशीयरोमहर्षाद्यभाव । १८ भेदः । १९ –त्वमुक्तमिति आ०, ब०, प० ।

यथा च रोमहर्षादिकार्यदृष्टेस्तदेकता[1] ।
तथा सुखादेरेकत्वं तत एव प्रसिद्ध्यति ॥
अन्यदेव सुखं तस्य ग्राह्यमप्यन्यदस्तु तत् ।
देशभेदात्सुखादीनामन्यत्वमिति चेन्मतिः ॥
एकत्वे देशभेदोऽपि कथं सिद्ध्यति तत्त्वतः ? ।
तत एव सुखादन्ये रोमहर्षादयो न किम् ? ॥
अन्यत्वाद्रोमहर्षादेः सुखस्य यदि भिन्नता ।
अन्यत्वे ग्राह्यमप्यन्यदिति कस्मान्न गृह्यते ? ॥" [प्र०वार्तिकाल० ३।३२१]

इति चेत् ; असारमेतत् ; एवं परार्थानुमानस्य व्यापत्तेः । तत्खलु [3]स्वदृष्टार्थप्रकाशनम् । स्वदृष्टस्य वादिप्रतिपन्नस्य त्रिरूपलिङ्गस्य परेणापरिज्ञाने कथं तं प्रति [4]तत्प्रकाशनमर्थवत् , जात्यन्धं प्रति रूपप्रकाशनवत् ? तदयमन्यतरासिद्धः सहोपलम्भनियमः प्रकाशितस्यापि परेणापरिज्ञानात् । तत्समानस्य परिज्ञानाददोष इति चेत् ; न ; स्वतस्तत्परिज्ञाने तत्प्रकाशनवैफल्यात् । ततस्तत्परिज्ञानमिति चेत् ; न ; अपरिज्ञातस्य प्रकाशनासम्भवात् । परिज्ञानेऽपि तदवस्थं तद्वैफल्यम् । वादिपरिज्ञातस्येति चेत् ; न ; दत्तोत्तरत्वात् , तत्रापि परेणापरिज्ञानात् । पुनरपि तत्समानस्य तेन परिज्ञानमिति चेत् ; न ; 'स्वतः' इत्यादेरनुवृत्तेरव्यवस्थापत्तेश्च । न च तत्रैव धर्मिण्यपरस्तन्नियमोऽस्ति [5]तदप्रतिवेदनात् , अप्रतिवेदितस्य च ज्ञानस्वभावत्वानुपपत्तेः । धर्म्यन्तरे विद्यत एवेति चेत् ; तस्याप्यप्रतिपन्नस्य कथं प्रकाशनम् ? स्वयं दृष्टार्थग्रहणविरोधात् । प्रतिपन्नस्येति चेत् ; न ; दत्तोत्तरत्वात् । तत्रापि तदपरस्य तत्समानस्य तेन परिज्ञानमिति चेत् ; न ; 'स्वतः' इत्यादेर्दोषात् । एकत्र च धर्मिणि तन्नियमभेदाभावात् । पुनरपि धर्म्यन्तरे तद्भेदकल्पनायां स एव प्रसङ्गः तस्यापीत्यादिर[6]व्यवस्था च । तद्धर्मिगतस्तन्नियमो व्यवहारादेक एव ततस्तस्यैकत्र प्रकाशनमेव अन्यत्रापि प्रकाशनमिति चेत् ; न ; एकत्र परिज्ञानस्यैवान्यत्रापि परिज्ञानत्वप्रसङ्गात् । ततः किम् ? अन्यतोऽपि किम् ? साध्यप्रतिपत्तिरिति चेत् ? ततोऽप्येकार्थपरिज्ञानमेव । ततस्तत्परिज्ञानमपरिज्ञानमेवेति चेत् ; न ; ततः साध्यप्रतिपत्तेरपि तदप्रतिपत्तित्वापत्तेः । भवत्वेवं परस्यैव [7]तत्प्रतिपत्तिमतोऽभावादिति चेत् ; न ; तदभावेऽस्यापि वचनस्य वैयर्थ्यात् । इदमपि मा भूदिति चेत ; न ; अत्राप्येवं प्रसङ्गात् । पुनरेवमभिधाने अनवस्था[8]दोषात् । ततो दूरप्रसारितस्यापि शब्दस्य परार्थत्वनियमात् कथं तदभावः ? सतोऽपि परस्य प्रत्यक्षादेव [9]तत्प्रतिपत्तिः न प्रकाशिताल्लिङ्गादिति चेत् ; कुत [10]एतत् ? परस्य प्रत्यक्षं नीलतज्ज्ञानाभेदविषयं प्रत्यक्षत्वात् अस्मत्प्रत्यक्ष-

---

१ विषयस्य एकता । २ अभिन्नदेशात् । ३ "तत्र परार्थानुमानं स्वदृष्टार्थप्रकाशनमित्याचार्यीयलक्षणम्"– प्र० वा० म० ४।१ । ४ त्रिरूपलिङ्गप्रकाशनम् । ५ अपरस्य सहोपलम्भनियमस्यानुपलम्भात् । ६ –दिरनवस्था च आ०, ब०, प० । ७ –प्रतिपत्तितो न भा–आ०, ब०, प० । ८ –स्थानदो–आ०,ब०,प० । ९ नीलतज्ज्ञानाभेदप्रतिपत्तिः । १० एव तत् आ०, ब०, प० ।

वदिति चेत् ; कथमिदं द्विष्टकामित्वं स्वपरयोरेकविषयत्वभयान्न परार्थानुमानमिष्यते, तदेव च पोष्यते इति । ततो दुरतिक्रममेव परविषयस्य परेण परिज्ञानं [1]तद्दर्शनस्य च । दृश्यते हि सामग्रीवशात् परदर्शनस्य प्रतिपत्तिर्न तद्विषयस्य 'पश्यन्नयमास्ते स तु न ज्ञायते यं पश्यति' इति व्यवहारदर्शनात् । कथं पुनर्दर्शनस्यैव परिज्ञानं न तद्विषयस्येति चेत् ? न ; तत्रैव[2] तत्सामग्र्याः प्रतिबन्धात् । सामग्रीतस्तदपरिज्ञानेऽपि [3]तदनुमितादर्शनात्तत्परिज्ञानं[4] [5]तस्य दृश्यशून्यस्यासम्भवात् , भ्रान्तस्यापि[6] केशोण्डुकादौ सत्येव दृश्ये भावात् केवलं [7]स तत्र मिथ्या, सत्यज्ञाने तु तथ्य इति विभाग इति चेत् ; भवतु नामैवम् , तथापि कस्तव परितोषः ? तथापि सहोपलम्भनियमस्याप्रसिद्धेः । न हि सामग्रीतो दर्शनस्यैव ततोऽपि विषयस्यैव प्रतिपत्तौ तन्नियमः[8] । ततो दुरालाप एवायम् **अन्येन वेदनं चैतत्** इत्यादिः । असाधारणत्वे विषयस्य वचनप्रबन्धस्याप्यस्य वैयर्थ्यापत्तेः, प्रकाशितस्यापि परेणापरिज्ञानात् , अपरिज्ञातस्य च पारार्थ्यानुपपत्तेः । [9]लिङ्गवत्तत्समानपरिज्ञानाददोष इति चेत् ; न ; तस्यातद्वचनत्वेन[10] सत्यपि तद्दोषे तन्निग्रहाभावप्रसङ्गात् । तद्वचनमेवेति चेत् ; न ; [11]तदपरिज्ञाने तत्प्रभवत्वापरिज्ञानात् । तत्परिज्ञाने तु कथमसाधारणत्वं विषयस्य स्वपरप्रतिपत्तिविषयस्य [12]तत्त्वानुपपत्तेः । तदयं साधारणतां वचनस्य प्रतिपद्यमानो नीलादेरेव किन्न प्रतिपद्येत ?

यत्पुनरत्र चोद्यम्-"यदि च साधारणत्वं प्रतिभाति त्वया दृष्टं न वेति किमिति प्रश्नः ? प्रमाणान्तरसंवादार्थः । यदि प्रत्यक्षान्न प्रत्येति वचनादपि नैव प्रत्येष्यति । [13]तदपि स्वप्रतिभासमेव सूचयति त्वं प्रति (त्वत्प्रति) भासितं मम प्रतिभाति इति । [14]तेनापि पृष्टैव ज्ञातव्यं तत इतरेतराश्रयदोषः । यच्च प्रत्यक्षेण न प्रतिपन्नं तत्कथं वचनात्प्रत्येतव्यम् ? न हि प्रत्यक्षेऽर्थे परोपदेशो गरीयान्" [प्र० वार्तिकाल० ३।३३१] इति ; तदपि व्याकुलचित्ततामलङ्कारकर्तु रावेदयति ; वचनसाधारणत्वेऽपि प्रसङ्गात् । तस्यापि प्रत्यक्षतः प्रतिभासे किमित्ययं प्रश्नः त्वयापि [15]श्रुतं न वेति ? कदाचिददर्शनस्यापि भावात् । तददर्शने कथं तत्साधारणत्वं दर्शनापेक्षत्वात्तस्येति[16] चेत् ; कथं वचनस्याप्यश्रवणे [17]तत्त्वं तस्यापि श्रवणापेक्षत्वात् । श्रवणयोग्यतयेति चेत् ; न; परत्रापि दर्शनयोग्यतया भवेत् । दर्शनाभावे सैव कथं कार्यानुमेयत्वात्तस्या[18] इति चेत् ; न; कदाचिद्दर्शनस्यापि भावात् , इत्थमेव वचनेऽपि तद्व्यवस्थापनोपपत्तेः । ततो न प्रत्यक्षप्रतिपन्न एव साधारणाकारे प्रमाणान्तरसंवादार्थः[19] प्रश्नः, किन्तु तस्यैव परदर्शनविशिष्टस्य प्रतिपत्तये । ततो न युक्तमुक्तम्-'यदि प्रत्यक्षात्' इत्यादि तथा 'तेनापि' इत्याद्यपि । परस्परप्रश्नमात्रात्तत्प्रतिपत्तेरनभ्युपगमात् । न च प्रत्यक्षादप्रतिपन्नस्यैव

---

१ परदर्शनस्य । २ परदर्शन एव । ३ सामग्र्यनुमितात् । ४ दर्शनविषयपरिज्ञानम् । ५ दर्शनस्य । ६ दर्शनस्य । ७ विषयः । ८ सहोपलम्भनियमः । ९ लिङ्गवत्समानेन परि-आ०, ब०, प० । १० वचनस्य विषयप्रतिपादकत्वाभावेन । ११ विषयापरिज्ञाने । १२ असाधारणत्वानुपपत्तेः । १३ वचनमपि । १४ तथैव पृ-आ०, ब०, प० । १५ श्रुतं तदेवेति आ०, ब०, प० । १६ साधारणत्वस्य । १७ तत्त्वस्यापि आ०, ब०, प० । साधारणत्वम् । १८ योग्यतायाः । १९ -रसंमवादथार्थः आ०, ब०, प० ।

वचनात्प्रतिपत्तिः, न च तत्र वचनस्यागरीयस्त्वं विशिष्टरूपप्रतिपत्त्यर्थतया तत्त्वोपपत्तेः। अत इदमप्यसङ्गतम्; 'यच्च' इत्यादि। यच्चेदमन्यत्–

"प्रत्यक्षस्य प्रमाणत्वे वचनस्य प्रमाणत्वं (ता)।
वचनस्य प्रमाणत्वे प्रत्यक्षस्येत्यसाध्वदः॥"[1] [प्र०वार्तिकाल० ३।२३१]इति;

तत्र युक्तं 'प्रत्यक्षस्य' इत्यादि, सति प्रत्यक्षसंवादे वचनप्रामाण्यस्य लीलागम्यत्वात्; 'वचनस्य' इत्यादिकं तु अयुक्तम्; तत्संवादनिरपेक्षस्यैव प्रत्यक्षस्य सा(असा)धारणाकारे प्रामाण्यात्, तस्य च भवतोऽपि प्रसिद्धत्वात्, अन्यथा वाग्व्यापारवैयर्थ्यापत्तेरिति निवेदनात्। ततः स्थितं विषयविषयिणोरेकस्य अन्यतरस्यापरिज्ञानेऽपि परिज्ञानादसिद्धः सहोपलम्भनियमः, ततश्च न नीलतद्धियोरभेद इति।

स्यादाकूतम्–भवत्ययं प्रसङ्गो यदि यौगपद्यं सहशब्दस्यार्थः, न चैवम्, तस्यैकार्थत्वात्। दृश्यते च तस्य[2] [3]तदर्थत्वम्, यथा सहोदर इति। तदयमर्थः–सह एकस्य उपलम्भः, तस्य नियमः–'ज्ञानस्यैव नार्थस्य' इत्यवधारणं तस्मादिति; तन्न; ज्ञानवन्नीलादेरप्युपलम्भात्। तदेव[4] ज्ञानमिति चेत्; न; तदन्यस्यैव [5]तस्य 'अहम्' इति प्रतिवेदनात्। अहमित्यपि नीलाद्येव प्रतिवेद्यत इति चेत्; न; तस्य[6] पीतादावभावप्रसङ्गात्। नीलवदन्येद्व तत्र तदिति[7] चेत्; कुत एतत्? [8]पौर्वापर्ये प्रमाणाभावादिति चेत्; न; अन्यत्वस्याप्यपरिज्ञानप्रसङ्गात्। न हि पूर्वापरयोरेकेनाऽग्रहणे 'पूर्वस्मादिदमन्यत्' इति सुपरिज्ञानम्। कुतश्चित्परिज्ञाने वा तदेकत्वपरिज्ञानमपि स्यादविशेषात्। ततो न नीलाद्येव ज्ञानमित्यसिद्ध[9] एकोपलम्भनियमः।

सिद्धस्यापि किं तस्य साध्यम्? नीलतद्धियोरेकत्वमिति चेत्; न; तद्दर्शनस्यैव[10] हेतुत्वात्। तदेकत्वव्यवहार इति चेत्; कस्तर्हि [11]तद्व्यवहारो नाम? तन्निश्चयस्तदभिधानञ्चेति चेत्; न; निश्चयाभिधानविषयस्यैव हेतुत्वात्[12] नैकोपलम्भनियमो हेतुः।

पृथगुपलम्भाभाव इति चेत्; कुतस्तत्प्रतिपत्तिः? प्रत्यक्षादिति चेत्; न; प्रतिबन्धाभावात्। तादात्म्यं प्रतिबन्ध इति चेत्; न; प्रत्यक्षस्य [13]तद्वदभावत्वापत्तेः, हेतोर्वा प्रत्यक्षवत् भावरूपत्वोपनिपातात्। तदुत्पत्तिरिति चेत्; न; अभावस्य सकलशक्तिविकलतया कारणत्वानुपपत्तेः। न चाकारणस्य प्रतिपत्तिः, "नाकारणं विषयः" [ ] [14]इत्यस्य विरोधात्।

नाप्यनुमानात्तत्परिज्ञानम्; प्रत्यक्षाभावे तदनवतारात्, लिङ्गाभावाच्च। तद्धि लिङ्गं न भावरूपम्; तस्य प्रत्यक्षवत् तत्राप्रतिबन्धात्। न चाप्रतिबन्धस्य लिङ्गत्वम्; तादात्म्यादिलिङ्गप्रतिबन्धकल्पनावैफल्यापत्तेः। नाप्यभावरूपम्; तत्रापि 'कुतस्तत्प्रतिपत्तिः'

१ 'प्रत्यक्षस्येत्यसंविदः"–प्र० वार्तिकाल०। २ सहशब्दस्य। ३ एकार्थत्वम्। ४ नीलाद्यपि। ५ ज्ञानस्य। ६ अहमिति प्रतिवेदनस्य। ७ अहमिति प्रतिवेदनम्। ८ एकस्यैव प्रतिवेदनस्य क्रमशः नीलवत् पीतादौ सम्भवे। ९ "पुनः स (भदन्तशुभगुप्तः) एवाह–यदि सहशब्द एकार्थस्तदा हेतुरसिद्धः..."–तत्त्वसं०पं०पृ०५६८। अक०टि०पृ०१५९। १० एकत्वोपलम्भस्यैव हेतुत्वे असिद्धत्वमिति भावः। ११ व्यवहा–आ०,ब०,प०। १२–त्वात् तन्नैको–आ०,ब०,प०। १३ पृथगुपलम्भाभाववत्। १४ द्रष्टव्यम्–पृ०२९८टि०१०।

इत्यादेः तादात्म्यादिपर्यन्तस्योपनिपातात्। पुनरभावरूपतल्लिङ्गपरिकल्पनायां चक्रकदोषादनवस्थापत्तेश्च। तन्नानुमानादपि [1]तत्परिज्ञानमित्यज्ञातासिद्धत्वादहेतुरेवायम्।

कथं वास्यानर्थस्य हेतुत्वम्, "अर्थो ह्यर्थं गमयति" [ ] इत्यस्य विरोधात्। संवृत्यार्थ एवार्थ[2] परमार्थतः कृतकत्वादेरप्यर्थाभावात्। न हि निरंशे परमार्थतः कृतकत्वमनित्यत्वमित्यादिसाध्यसाधनभूतमर्थद्वयं सम्भवतीति चेत्; आस्तां तावदेतत्। तन्नायमपि हेतुरसिद्धत्वात्[3]।

युगपदुपलम्भ एवास्तु हेतुरिति चेत्; न; तस्यापि विपक्षेणा[4]विरोधात्। अविरोधे गवाश्वादौ किन्न तदुपलम्भ[5] इति चेत्? अभेदेऽप्येकाणुमात्रे किन्न स्यात्? स्वहेतुतस्तथानुत्पत्तेरिति चेत्; न; इतरत्रापि समानत्वात्, गवाश्वादेरपि ततस्तथानुत्पत्तेः। ततो यत्र स्वहेतुसामर्थ्यं तत्र भवत्येव भेदेऽपि तदुपलम्भ इति सिद्धं सन्दिग्धव्यतिरेकत्वम्। ततः सूक्तम्– **सन्दिग्धव्यतिरेकत्वत** इति, तथा **सन्दिग्धान्वयत्वत** इति च, व्यतिरेकसन्देहे अन्वयसन्देहस्याप्यावश्यकात् (कत्वात्)।

यत्पुनर्द्विचन्द्रादिवदिति निदर्शनम्; तदपि न शोभनम्; साध्यविकलत्वात्। न हि द्विचन्द्रादेस्तज्ज्ञानादभेदः, साकारवादप्रतिविधानात्। परस्परं तदाकारद्वयस्याभेद इति चेत्, न; तत्रापि यथाप्रतिभासं भेदस्यैव भावात्। यथातत्त्वमभेद एव एकस्यैव चन्द्रमसो द्विरूपतयोपलम्भादिति चेत्; न; अन्यथाख्यातेरपि प्रतिविधानात्। तत इदं कारणदोषवशादाकारद्वयम[6]सदेवावभासमानं यथाप्रतिभासं भिन्नमेवेति सिद्धं साध्यवैकल्यम्, अतश्चानुदाहरणमिति।

[यत्] पुनरेतत् परमाणुमात्रमेव [7]नीलतज्ज्ञानादिकं तत्र च कल्पित एव साध्यसाधनभेदः परमार्थतो नित्यत्वाद्यनुमानेऽपि तदभावात्[8] इति; तदपि न साधीयः; परिकल्पिताद्धेतोस्तत्त्वतः साध्यसिद्धेरसम्भवात्, अन्यथा तत एव भेदस्यापि तादृशस्य[9] सिद्धिप्रसङ्गात्। तथा हि– ययोः सहोपलम्भनियमस्तयोर्भेदो यथा सुगतेतरयोः तन्नियमश्च नीलतज्ज्ञानयोरिति। सुगतोपलम्भसमये हि तदन्यस्यानुपलब्धावभाव एव स्यात् सुगतस्यात्यन्तिकत्वात्। "तिष्ठन्त्येव पराधीनाः" [प्र०वा० १।२०१] [10]इत्यादिवचनात्। न च तदन्याभावे [11]तस्यापि सम्भवः, तस्य जगद्धितैषिणो जगदभावेऽनुपपत्तेः, अन्योपलम्भे च सुगतस्यानुपलब्धौ [12]तद्विकलं जगद्भवेत्, संसारिप्रवाहस्याप्यपर्यन्तत्वात्। न चेदं पथ्यं भवताम् अनुमानमुद्राभेदापत्तेः, व्याप्तिपरिज्ञानस्य तदायत्तत्वात्, "न च सम्बन्धो व्याप्यसर्वविदा ग्रहीतुं शक्यः" [प्र० वार्तिकाल० १।२] इत्यलङ्कारवचनात्। सर्वविदस्तज्ज्ञाने कथमितरस्यानुमानमिति चेत्? इदमपि भवानेव प्रष्टव्यो य एवं ब्रूते। तदस्ति [13] तयोस्तन्नियम इति न साधनवैकल्य-

---

१ तत्प्रतिज्ञा–आ०, ब०, प०। २ पृथगुपलम्भाभावः। ३ –त्वाद् युगपदुपलम्भवदुपलम्भ–प०। –त्वाद् युगपदुपलम्भवत् युगपदु–आ०, ब०। ४ भेदेन। ५ युगपदुपलम्भः। ६ –मसदिवावभा–आ०,ब०,प०। ७ नीलपीतज्ञाना–आ०,ब०,प०। ८ साध्यसाधनभेदाभावात्। ९ तात्त्विकस्य। १० "अकल्पकल्पासङ्ख्येयभावनापरिवर्द्धिताः। तिष्ठन्त्येव पराधीना येषां तु महती कृपा॥"–अभिस० पृ० १३४। ११ सुगतस्यापि। १२ सुगतशून्यम्। १३ सुगतेतरयोः सहोलम्भनियमः।

मुदाहरणस्य। नापि साध्यवैकल्यम् अभेदे संसारिणि सुगतत्वस्य सुगते च संसारित्वस्यानभिमतस्य प्रसङ्गात्। संसारीतरविभाग एव नास्ति संविदद्वैतस्यैव तत्त्वतो भावात् तत्कथं तस्योदाहरणत्वमिति चेन् ? कथमिदानीं तदभेदानुमानं[1] तदद्वैते धर्मिहेतूदाहरणविभागाभावात्, अनुमानस्य च तन्मूलत्वात्। तदपि मा भूदिति चेत्; न तर्हि भवानस्माकं प्रतिवादी तदनुमानवादिन एव तत्त्वात्[2], तेन चास्यातिप्रसङ्गस्य दुष्परिहरत्वा[3]दिति कथमतो न भेदसिद्धिः ?

तदयं प्रतिपक्षमनपाकुर्वत एव कल्पिताद्धेतोः साध्यसिद्धिं तात्त्विकीमन्विच्छन् कथमिव प्रज्ञावन्तमात्मानं प्रेक्षावद्भ्यः प्रकटीकुर्यात्[4], यदि केनापि निष्ठुरहृदयेन विप्रलब्धो न भवेत्। तदेवाह–

साध्यसाधनसङ्कल्पस्तत्त्वतो न निरूपितः।
परमार्थावताराय कुतश्चित्परिकल्पितः ॥८८॥
अनपायीति विद्वत्तामात्मन्याशंसमानकः।
केनापि विप्रलब्धोऽयं हा ! कष्टमकृपालुना ॥८९॥ इति।

साध्यं नीलतज्ज्ञानयोरभेदः **साधनं** सहोपलम्भनियमः, तयोः **सङ्कल्पः** समर्थनं स **तत्त्वतः** निरंशवस्तु[5] समाश्रित्य **न निरूपितः** न स्थापितः, निरंशत्वे साध्यादिधर्मभेदस्य, तस्मिंश्च निरंशत्वस्यासम्भवादिति भावः। कीदृशस्तर्हि स इत्याह–**परिकल्पितः** अध्यारोपितः। कुतः परिकल्पितः ? **कुतश्चि**द्विकल्पबुद्धिबलात्। किमर्थम् ? **परमार्थावताराय** परमार्थस्य नीलतज्ज्ञानाभेदस्यावतारः प्रतिपाद्यचेतसि प्रवेशनं तस्मै इति। कुतः पुनः परिकल्पितस्य तदवतारार्थत्व(त्वम् ?) इति चेत् ? **अनपायी** अव्यभिचारी यत इति। न ह्यपरिकल्पितस्यापि तदर्थत्वम्[6] अव्यभिचारादन्यतः तस्य[7]। परिकल्पितेऽपि भावे कथं तस्यापि न तदर्थत्वमिति मन्यते। अत्र दूषणम्–**इति** एवं **विद्वत्तां** प्रज्ञाबलशालिताम् **आत्मनि** स्वरूपे **आशंसमानकः** "न्यायमार्गतुलारूढं जगदेकत्र मन्मतिः" [ ] इत्यादिना कुत्सितमाशंसमानः **अयं** प्रसिद्धो धर्मकीर्त्तिः **केनापि** दिङ्नागादिना **विप्रलब्धो** वञ्चितः। कीदृशेन ? **अकृपालुना** निष्कृपेण। सकृपस्य परवञ्चकत्वासम्भवात्। वञ्चकत्वञ्च तस्यासत एव तत्सङ्कल्पस्योपदेशात्। कल्पनया सन्नेवासाविति चेत्; न; तस्या[10] एव साध्यसाधनोभयधर्मपरामर्शद्वयात्मनो निरंशवस्तुवादेऽनुपपत्तेः। तस्या अपि कल्पनयोपपत्तावव्यवस्थापत्तेः। ततो न तात्त्विकस्तत्सङ्कल्पो नापि सांवृत इति कथं तदुपदेशी न वञ्चको

---

१ नीलतद्धियोरभेदानुमानम्। २ प्रतिवादित्वात्। ३ दुष्परिहार–आ०, ब०, प०। ४ –र्यादपि च यदि–आ०, ब०, प०। ५ निरंशं वस्तु आ०, ब०, प०। ६ परमार्थावतारार्थत्वम्। ७ अव्यभिचारस्य। ८ "न्यायमार्गतुलारूढं जगदेकत्र यन्मतिः। (हेतु० बि० पृ० १) इत्यनेन अर्चटेन धर्मकीर्तिस्तवनं कृतम्। अनेन ज्ञायते यत् धर्मकीर्तिनापि कस्मिंश्चिद्ग्रन्थे 'न्यायमार्गतुलारूढम्' इत्यादिभिरेव स्वस्तवनं कृतम्। ९ सङ्कल्पः। १० कल्पनाया एव।

दिङ्नागादिः[1] ? कथं वा तत्प्रामाण्याद्सन्तमेव तमनपायिनं प्रतिपद्यमानो न विप्रलब्धो धर्मकीर्तिः ? काल्पनिकस्य च तत्सत्त्वस्य[2] प्रतिक्षेपात् । अप्रतिक्षेपेऽपि कुतस्तस्य [3]तदनपायित्वं प्रतिबन्धस्य तात्त्विकस्याभावात् , कल्पितस्य विपक्षेऽप्यविशेषात् । तस्माद्सन्तमसाध्यप्रतिबन्धञ्च तमनपायिनं प्रतिपद्यमानो वञ्चित एवायम् , अतश्च यदस्य विद्वत्ताशंसनं तदपि कुत्सितमिति ।

साध्यसाधनसङ्कल्पवस्तुतत्त्वं न वेत्त्ययम् ।
वर्णयत्यपि तद्वित्त्वं मूढत्वं किमतः परम् ॥९००॥

शास्त्रकारः पुनरत्र विषादमावेदयन्नात्मनि कारुणिकत्वं प्रदर्शयति–'**हा कष्टम्**' इति–

अविद्योल्लासमुत्पश्यन् दिङ्नागादौ सुदुःखदम् ।
हा कष्टमिति देवोऽयं कृपालुत्वाद्विषीदति ॥९०१॥

तस्मान्न कल्पितस्य [4]तन्नियमस्य सम्यग्हेतुत्वं यतो नीलतज्ज्ञानयोरभेदः सिद्ध्येत् ।

कः पुनरयं नीलादिर्नाम यस्य तज्ज्ञानभेदिनो बहिरर्थत्वं परिकल्प्येत ? परमाणुसन्दोह इति चेत् ; न; तत्र छायावरणादेरर्थप्रयोजनस्यासम्भवात् । न हि परमाणवः छायाविधायिनो विरलपरिमण्डलात्मनां छत्रादिरूपतानुपपत्तेः । अत एव न पततो जलादेराधारकारिणः । कथं वा तत्रैकाकर्षणे नियममेनान्याकर्षणं भेदे तदनुपलम्भात् । नायं दोषो योग्यताविशेषात् । दृश्यते हि भेदेऽपि [5]तद्विशेषादयस्कान्ताकर्षणे लोहाकर्षणं तद्वत्परमाणुष्वपि भवेत् । नापि तत्र छायावरणादेरप्यसम्भवः; योग्यताबलादेव तस्याप्युपपत्तेः, दृश्यते हि तद्बलाद् बहुछिद्राणामपि चषकादीनां पतदम्भःप्रतिबन्धित्वमिति चेत् ; स्यादेतदेवम् ; यदि परमाणवः प्रतीयेरन् , न चैवम् , एकैकशः समुदायेन वा तत्प्रतिपत्तेरप्रतिवेदनात् । न चाप्रतिपन्नेषु दृष्टान्तमात्राद् इदन्त्वम् अनिदन्त्वं वा शक्यव्यवस्थापनम् अतिप्रसङ्गात् । तन्न [6]तत्सन्दोहो नीलादिः । तदारब्धोऽवयवीति चेत् ; न; परमाणूनां निरपेक्षतया तदारम्भकत्वे पृथग्दशायामपि प्रसङ्गात् । संयोगसव्यपेक्षाणां तत्त्वे [7]संयोगो यद्येकदेशेन, अव्यवस्थापत्तिः । तदाह–

तत्र दिग्भागभेदेन षडंशाः परमाणवः । इति ।

तत्र तस्मिन् संयोगे दिश एव भागा **दिग्भागाः** तैर्भेदस्तेन **षडंशाः** षडवयवाः **परमाणवो** भवेयुरिति शेषः । तथा हि–पार्श्वदिग्भागेषु चतुर्षु उपर्यधस्ताच्च व्यवस्थितैः परमाणुभिरभिसम्बद्ध्यमानस्य मध्यपरमाणोरवश्यम्भाविनः षडेकदेशाः तदभावे प्रत्येकं तत्सम्बन्धानुपपत्तेः । तथा च सुव्यवस्थितं नित्यत्वम्, सावयवत्वे विनाशस्यावश्यम्भावात् । कथं वा परमाणुत्वम्, सावयवस्य कार्यद्रव्यवत् स्थूलत्वात् ? तदवयवानां तद्व्यतिरेकादिति चेत्;

१–दिकः क–आ०, ब०, प० । २ –स्य च प्र–आ०,ब०,प० । ३ तदनुपायत्वं आ०, ब०, प० । ४ सहोपलम्भनियमस्य । ५ योग्यताविशेषात् । ६ परमाणुसमुदायः । ७ "षट्केन युगपद्योगात् परमाणोः षडंशता । षण्णां समानदेशत्वात् पिण्डः स्यादणुमात्रकः ॥"–विज्ञप्ति० वि० पृ० ७ । चतुःश० पृ० ४८ । तत्त्वसं० पृ० २०३ ।

कथमेवं [1]तैस्तस्य सावयवत्वम् ? सम्बन्धादिति चेत्; न; [2]तैरपि दिग्भागभेदिभिरभिसम्बद्ध्यमानस्य तस्य पुनः षडंशतापत्तेः। पुनः तदंशानां तद्व्यतिरेकपरिकल्पनायामनवस्थानं प्राच्यदोषानतिवृत्तेः। न चापर्यवसायिनस्तदंशाः प्रतीतिविषयाः। तन्नैकदेशेन तेषां संयोगः। सर्वात्मनेति चेत्; आह-

नो चेत्पिण्डोऽणुमात्रः स्यात् [न च ते बुद्धिगोचराः] ॥९०॥ इति।

नो चेत् न यदि षडंशाः परमाणव एकदेशेन संयोगस्याभावात् सर्वात्मनैव तदभ्युगमात्, तथा च **पिण्डः** परमाणुप्रचयः अणुरेव **अणुमात्रः** स्यात् भवेत्। दिग्भागभेदिनां हि परमाणूनां सर्वात्मना मध्यपरमाणुना सम्बन्धे[4] तदनुप्रवेशस्यावश्यम्भावात्। स [5]एवैकोऽवशिष्यत इति मन्यते। तथा च न कार्यं त[6]स्यैकद्रव्यस्यासम्भवात्, "[अ] द्रव्यमनेकद्रव्यं च द्रव्यम्"[ ] [7]इत्यभ्युपगमात्।

भवतु वा कथमपि संयोगः, स तु कथमप्रतिपन्नानाम्; अतिप्रसङ्गात्, अप्रतिपन्नाश्च परमाणवः प्रत्यक्षतस्तदप्रतिभासनात्। तदाह-**न च ते बुद्धिगोचराः** इति। **न च** नैव **ते** परमाणवो **बुद्धेः** अध्यक्षसंविदो **गोचरा** विषयाः स्थूलस्यैव स्तम्भादेस्तत्र प्रतिभासनात्। तथापि तत्कल्पनायाम् अव्यवस्थापत्तेः। अनुमानात्तर्हि तत्प्रतिपत्तिः; तच्चेदम्-विवादापन्नं[8] तद्व्यणुकं स्वतोऽल्पपरिमाणावयवैरारब्धं कार्यत्वात् पटादिवत्। ये च ततोऽल्पपरिमाणाः ते परमाणव इति चेत्; न पटादेरेव [10]परकल्पितस्याभावात्, निदर्शनत्वानुपपत्तेः। अभावश्च तस्य परिस्फुटमनवभासनात्। तदाह-

न चैकम् [एकरागादौ समरागादिदोषतः।] इति।

न च नैव **एकम्** अखण्डम् अवयवनिष्क्रान्तं [11]पटादि इति। 'कुतः' इति प्रश्ने '**न च ते**' इत्यादि। न च तद्बुद्धिगोचर इति वचनपरिणामेन हेतुपदमभिधातव्यम्।

हेत्वन्तरमाह-**एकरागादौ समरागादिदोषतः** इति। **राग** आदिर्यस्य चलनावरणादेः स तथोक्तः एकस्य प्रदेशस्य रागादि**रेकरागादि**स्तस्मिन् **समः** साधारणः प्रदेशान्तरस्य **रागादिः** स एव **दोष**स्तस्मात्तत इति। एकत्वे हि शरीरादेः क्वचिद्रागादौ सर्वत्र तेन भवितव्यं रागादिमतः प्रदेशात्तदपरस्यानर्थान्तरत्वात्। न हि

---

१ पृथग्भूतावयवैः परमाणोः। २ स्वावयवैः। ३ अनन्ताः। ४ सम्बद्धैस्तत्तदनो-आ०, ब०, प०। ५ -विशेषतः इति आ०, ब०, प०। ६ कार्यस्य। ७ "तथा अद्रव्यं द्रव्यमनेकद्रव्यं च द्रव्यमिति वचनव्याघातः। तथा हि न विद्यते जन्यं जनकं च द्रव्यमित्यद्रव्यम्। परमाणूनां जनकं नास्त्याकाशादीनां जन्यं नापि जनकमित्यद्रव्यम्, नित्यद्रव्यमिति यावत्। अनेकद्रव्यं त्वनेकद्रव्यं जनकमस्येत्यनेन स्वरूपेण द्विविधमेवं द्रव्यमद्रव्यं नित्यमनेकद्रव्यजन्यं कार्यमिति। एकद्रव्यस्य च कार्यद्रव्यस्याभ्युपगमे व्याहतमेतद् भवतीति।"-प्रश० व्यो० पृ० २३१। ८ -न्नं द्य-आ०, ब०, प०। "तथा कार्यादल्पपरिमाणं समवायिकारणम्। तस्याप्यन्यदल्पपरिमाणमित्याद्यं कार्यं निरतिशयाणुपरिमाणैरारब्धमिति ज्ञायते।"-प्रश० व्यो० पृ० २२४। "कार्यपरिमाणापेक्षया तदवयवपरिमाणस्य लोकेऽल्पीयस्त्वप्रतीतेः यश्च तस्यावयवः स परमाणुर्भविष्यति।"-प्रश० कन्द० पृ० ३१। ९ -वयवकारणारब्धं आ०,ब०,प०। १० वरपरिक-आ०, ब०, प०। ११ घटादिति आ०, ब०, प०।

[1]निष्पर्यायं तत्रैव रागादिस्तदभावश्चोपपन्नो विरोधात् । ततः पाण्यादौ रागे चलने चावरणे च प्रदेशान्तरेऽपि तत्प्रतिपत्तिः स्यात्, न चैवम्, तत्र तदभावस्यैव परिज्ञानात् । प्रदेशान्तरवद्वा पाण्यादावपि न [2]तत्प्रतीतिः स्यात् ततः तस्यैकान्तेनाभेदात् । न चैवम्, पाण्यादौ तद्भावस्य प्रदेशान्तरे च तदभावस्य निर्विवादं प्रतिपत्तेः । भिन्न एव परस्परं प्रदेशाः प्रदेश्येव तु तद्गतो न भिद्यते तदयमप्रसङ्ग इति चेत् ; एवमपि प्रदेशगतश्चलनादिः प्रदेशिनं यदि नोपसर्पति तत्रैव चलतः प्रदेशादचलतस्तस्य[3] पृथक्सिद्धिः स्यात् । एवं रागादावपि । उपसर्पतीति चेत्; न ; तत्रैव इतरेष्वपि चलत एव तस्य परिज्ञानापत्तेः । एवं रागादावपि । न चैवम् । तन्न [5]चलाचलादिः कश्चिदेकोऽवयवीति । [6]तदुक्तम्–

"पाण्यादिकम्पे सर्वस्य कम्पप्राप्तेर्विरोधिनः ।
एकत्र कर्मणो[ऽ]योगात्स्यात्पृथक्सिद्धिरन्यथा ॥
एकस्य चावृतौ सर्वस्यावृतिः स्यादनावृतौ ।
दृश्येत रक्ते चैकस्मिन् रागो[ऽ]रक्तस्य वा[ऽ]गतिः ॥
नास्त्येकः समुदायोऽस्मात्" [प्र०वा० १।८६–८८] इति ।

अत्र यद्भासर्वज्ञस्य प्रत्यवस्थानम्- "यत्तावन्नास्त्येकोऽवयवी तस्य पाण्यादिकम्पे सर्वकम्पप्राप्तेरिति ; तदयुक्तम् ; व्याप्तेरप्रसिद्धत्वात् । न हि यस्य पाण्यादिकम्पे सर्वकम्पप्राप्तिः तस्याभावः इत्येवं व्याप्तिः क्वचिद्गृहीता । नापि यस्य सत्त्वं तस्य न पाण्यादिकम्पे सर्वकम्पप्राप्तिः इत्येवं व्याप्तिः परेण दृष्टा । न च दृष्टान्ताभावे स्वपक्षसिद्धौ परपक्षनिराकरणे[7] वा क्वचिद्धेतोः सामर्थ्यं दृष्टम्" [ ] इति ; तन्न युक्तम् ; बौद्धमतानभिज्ञानात् । न ह्यत्र [8]बौद्धेन विशेष्यस्यैवावयविनो निषेधः साध्यत्वेनाभिप्रेतः, स्वयमपि व्यवहारप्रसिद्ध्या तस्याभ्युपगमात्, अपि तु तद्विशेषणस्यैकत्वस्यैव तत्रैव विप्रतिपत्तेः । अत एव 'नास्त्येकः समुदायः' इत्युक्तम्, अन्यथा 'नास्ति समुदायः' इत्येवोच्येत[9] । हेतुरत्र चलाचलादिरूपो विरुद्धधर्माध्यास एव, तस्यैव साध्यविपक्षे [10]तद्विरुद्धधर्मप्रसङ्गापादन-

१ युगपत् । २ चलनादिप्रतीतिः । ३ प्रदेशिनः । ४ "न चेदमिष्टापादनं यौगानाम् तैरयुतसिद्धयोः पृथक्सिद्ध्यनङ्गीकारात्"–ता० टि० । ५ चलादिः आ०,ब०,प० । ६ "पाण्यादिकम्पे सर्वस्य कम्पप्राप्तेः । यदि पाण्यादयोऽवयवा एवावयव्येकरूपस्तदा पाण्यादेः कम्पे सति सर्वस्य पादादेरपि कम्पः प्राप्नोति । एकस्मिंस्तस्मिन् कर्मणः कम्पस्य विरोधिनोऽकम्पस्यायोगात् ।.........अथावयवेभ्यो भिन्नोऽवयवी । अत एवैकस्मिन्नवयवे कम्पमाने नावयवान्तरस्य कम्पः तदापि स्यात्पृथक्सिद्धिरन्यथा अवयवावयविनोर्भेदे पृथक्कम्पमानादवयवादकम्पमानस्यावयविनः समवेतस्य भेदेन तत्रैवावयवे सिद्धिः स्यात् वस्त्रोदकवत् ।...... अथाभेदपक्षे एकस्यावयवस्यावृतौ सर्वस्यावृतिश्च स्यादिति प्रसङ्गः । भेदपक्षमाश्रित्यानावृतौ चावयविनः स्वीक्रियमाणायामावृत एवावयवेऽनावृतोऽसौ दृश्येतेति प्रसङ्गः । अथाभेदपक्षे रक्ते चैकस्मिन्नवयवे सर्वत्रावयवे रागो दृश्येतेति प्रसङ्गः । भेदपक्षे तु रक्त एवावयवेऽरक्तस्य चावयविनो वाऽगतिः स्यादिति प्रसङ्गः ।"–प्र० वा०म० वृत्ति १।८६–८७ । अवयविनि० पृ० ८५ । ७–क्षनिवारणे–आ०,ब०,प० । ८ बौद्धस्य वि–आ०,ब,प० । ९–च्यते आ०,ब०,प० । १० तद्विरुद्धधर्माप्रस–आ०, ब०, प० ।

व्याजेन कथनात् । तत्र चास्येव व्याप्तिप्रसिद्धिः–यस्मिन् चलत्यपि यन्न चलति न तत्तेनैकं यथा पर्णेन पाषाणः, चलत्यपि पाणिशरीरे न चलति प्रदेशान्तरशरीरमिति । तत्कथन्न दृष्टान्तो '[1]न च' इत्यादि सूक्तं भवेत् ? सूक्तमेवेदम् , अवयविनमनभ्युपगच्छतः पर्णपाषाणयोरन्य-भावादिति चेत् ; न ; व्यवहारप्रसिद्ध्या तदभ्युपगमस्योक्तत्वात् ।

यदप्येतदपरं [2]तस्यैव–"न ह्येवं कश्चिदनुन्मत्तः प्रत्यवतिष्ठते नास्त्येको वन्ध्यापुत्रः तस्य पाण्यादिकम्पे सर्वकम्पप्राप्तेः, अकम्पने वा चलाचलयोः पृथक्सिद्धिप्रसङ्गः खपुष्पखरशृङ्गवत्" [ ] इति ; तदपि न सुभाषितम् ; वन्ध्यासुतविलक्षणस्याऽवयविनः खपुष्पादिविलक्षणयोश्च पर्णपाषाणयोर्बौद्धमतेऽपि प्रसिद्धत्वात् । तदवष्टम्भेन प्रत्यवतिष्ठमानस्योन्मत्तत्वानुपपत्तेः । तन्नागृहीतव्यापको हेतुः ।

नाप्रसिद्धः ; तत्प्रतीतिभावात् । [3]ननु चलप्रतीतिरचलत्यपि रूपादिवच्चलावयवसमवायात् , तथा चलत्यपि अचलप्रतीतिः अचलावयवसमवायान्निमित्तात् सम्भवति तत्कथं [4]तन्मात्रात् क्वचिच्चलाचलत्वं तत्त्वतः सिध्यति ? विभ्रमस्य असत्यपि तस्मिन् सम्भवात् , ततः सन्दिग्धासिद्धो हेतुरिति चेत् ; कथं ततः शरीरस्यापि सिद्धिः, विभ्रमस्तदयोगात् ? चलादिरूप एव तद्विभ्रमो न शरीर इति चेत् ; न ; विभ्रमेतररूपतया प्रत्ययभेदप्रसङ्गात् । न च भिन्न एव तत्प्रत्ययः, 'चलति शरीरम्' इति, विशेषणविशेष्यविषयस्यैकस्यैव तस्यानुभवात् । भ्रान्तस्तदनुभव इति चेत् ; कथं [5]ततः प्रत्ययस्यापि सिद्धिः विभ्रमात्तदयोगात् ? तदेकत्व एव स विभ्रमो न प्रत्यये इति चेत् ; न; विभ्रमेतररूपतया तद्भेदप्रसङ्गात् । न च भिन्न [6]एवानुभव 'एक एवायम्' इति विशेष्यविशेषणविषयस्यैकस्यैव तस्यानुभवात् । भ्रान्तस्तदनुभव इति चेत् ; न ; प्राच्यप्रसङ्गानुबन्धादनवस्थानोपनिपातात् । ततः शरीरवच्चलाचलत्वादावप्यभ्रान्त एव प्रत्यय इति वस्तुत एव तत्सिद्धेः कथं सन्दिग्धासिद्धत्वं साधनस्य ?

मा भूत्सन्दिग्धासिद्धत्वं सन्दिग्धव्यतिरेकत्वं तु स्यात् , संयोगवच्चलनस्यापि [7]प्रदेशवृत्तित्वेनैकस्यापि चलाचलप्रत्ययविषयत्वाविरोधादिति चेत् ; न ; प्रदेशाभावे प्रदेशवृत्तित्वानुपपत्तेः । अव्यापकत्वमेव तस्य तद्वृत्तित्वमिति चेत् ; न ; प्रदेशाभावे [8]तस्यैवानुपपत्तेः । [9]तदधिष्ठितेतरप्रदेशसद्भावे हि [10]तत्र तस्याव्यापकत्वं नान्यथा । संयोगस्य कथमित्यपि न युक्तम् ; तत्रापि समानत्वात् तत्पर्यनुयोगस्य, तस्याप्येकावयविनि अव्यापकत्वानुपपत्तेरिति । व्याप्यस्य[11] [12]प्रदेशवत्त्वान्न संयोगस्याव्यापकत्वम् , अपि तु [13]तद्धर्मत्वात् । तथा च परस्य वचनम्– "संयोगस्यैव ह्येवं धर्मो येन यत्र यत्रावयवे सम्बद्धोऽवयवी दृश्यते तत्र तत्र रूपादिव-

---

१ अत्र 'यतः'इत्याध्याहार्यम् । २ भासर्वज्ञस्यैव । ३ न चल–आ०, ब०, प० । ४ प्रतीतिमात्रात् । ५ अनुभवात् । ६ एवायमनु–आ०, ब०, प० । ७ अव्याप्यवृत्तित्वेन । ८ अव्यापकत्वस्यानुपपत्तेः । ९ तदधिष्ठित-प्रदेशाद् भिन्नप्रदेशसद्भावे । १० इतरप्रदेशे । ११ अवयविनः । १२ प्रदेशत्वा–आ०, ब०, प० । १३ अव्यापकत्वं हि संयोगस्यैव धर्म इति भावः ।

त्तदुपलम्भकारणावैगुण्येऽपि संयोगो नोपलभ्यते" [ ] इति । तस्मादेवं-धर्मत्वादेव संयोगादेः प्रदेशवृत्तित्वं न [1]व्याप्यस्य प्रदेशवत्त्वात् । तद्वच्चलनस्यापीति चेत् ; न; तद्धर्मणः संयोगस्यैव बौद्धं प्रत्यसिद्धत्वेन दृष्टान्तत्वानुपपत्तेः । अप्रसिद्धोऽपि परप्रसिद्धेन दृष्टान्तेन समर्थ्यते । तथा च वचनं परस्य-"यथा त्वन्मते [2]निर्विकल्पकेन ज्ञानेन तदेव सविकल्पकं ज्ञानमात्मसदृशं कथञ्चिदुत्पादितं कथञ्चिन्नेत्यभिन्नस्यैवांशः परिकल्प्यते तथा संयोगाद्याधारस्यापीत्यदुष्टं संयोगादेः प्रदेशवृत्तित्वम्" [ ] इति चेत् ; न ; वैषम्यादुपन्यासस्य । न हि विकल्पज्ञानम् एकान्तेनाभिन्नमेव, सदृशेतरस्वभावयोः तदर्थान्तरत्वाभावा[3]नभ्युपगमात् । तदनर्थान्तरत्वे तु कथं ताभ्यामन्योन्यभेदिभ्यामभिन्नस्य[4] एकान्ताभेदित्वम् ? येनोच्यते-'अभिन्नस्यैव' इति । न चावयविन्यपि कथञ्चिद् भेदवत्येव संयोगादेः प्रदेशवृत्तित्वम्, 'संयोगस्यैव' इत्यादिविरोधाद्, अनेकान्तवादोपाश्रयप्रसङ्गाच्च । बौद्ध[5]स्यापि कस्मान्न तत्प्रसङ्ग इति चेत् ? क एवमाह-'न' इति ? "चित्रप्रतिभासाप्येकैव बुद्धिः" [प्र० वार्तिकाल० २।२१९] इति वचनात् । क इदानीं जैनात्तस्य विशेष इति चेत्? न ; पर्यन्ते तस्यापि[6] तेन निराकरणात् "अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा" [प्र० वा० २।३५४] इत्यादिवचनात् । तन्न संयोगदृष्टान्तेन स्वभावादेव प्र[7]देशवृत्तित्वं चलनस्य, अपि तु[8] व्याप्यभेदादेव इति न सन्दिग्धो व्यतिरेकः, तन्निश्चयस्यैव भावात् । तस्मादुपपन्नमेतत्-[9]नैकोऽवयवी चलाचलत्वात्, अन्यथा तदयोगादिति ।

[10]तथा, 'आवृताऽनावृतत्वात्' इति च । नन्विदम् अवयवेष्वेव भिन्नेषु नावयविनि तस्मादसिद्धमिति चेत् ; अवयविनि तर्हि किम् ? आवरणमेवेति चेत् ; न ; मनागप्यदर्शनप्रसङ्गात् । 'अनावरणमेव' इत्यपि न युक्तम्; अविकलस्य दर्शनापत्तेः । अविकल एव स दृश्यत इति चेत्; न; तथानुभवाभावात्, सन्देहानुपपत्तेश्च । न हि अविकलदृष्ट एव सन्देहः । भवति चायम् अर्धावृतं पश्यतः 'किमयं देवदत्तः किं वा तदपरः' इति च । अवयवाग्रहणात् सन्देह इति चेत् ; तदग्रहणेन तद्दर्शनस्य प्रतिबन्धे कथमविकलदर्शनकल्पनम् ? अप्रतिबन्धे तु कथं तत्र सन्देहो निश्चिते [11]तदनुपपत्तेः, निश्चयस्य तद्विरोधित्वात् । निश्चयरूपं च दर्शनम्, "व्यवसायात्मकं ज्ञानं प्रत्यक्षम्" [ ] इति वचनात् । कथं [12]चायमवयवग्रहणमन्तरेण दृश्येत ? [13]तद्ग्रहणस्य तद्दर्शनं प्रत्यनङ्गत्वादिति चेत् ; न; कतिपयावयवग्रहणाभावेऽपि [14]तत्प्रसङ्गात् । सकलावयवग्रहणमेव [15]तदनङ्गमिति चेत् ; कथमिदानीं सकलावयवनिष्ठतया तस्य

---

१ अवयविनः । २ [निर्विकल्पकज्ञानेन । ३ -भावादनभ्यु-ता० । विकल्पज्ञानात् तत्स्वभावयोर्भिन्नत्वाभ्युपगमात् । ४ विकल्पज्ञानस्य । ५ बौद्धस्य । ६ चित्रप्रतिभासाप्येकैव बुद्धिरिति वचनस्यापि । ७ प्रतिदेश-आ०, ब० । ८ तु द्रव्यव्याप्य-आ०, ब०, प० । ९ नैकावयवी आ०, ब०, प० । १० तथा वृथा नावृ-आ०, ब०, प० । "अथवा अन्यथाऽयं विरुद्धधर्मसंसर्गः । तथा हि-आवृते एकस्मिन् पाण्यादौ स्थूलस्यार्थस्य आवृतानावृतरूपे युगपद्भवन्तौ विरुद्धधर्मद्वयसंयोगमस्य आवेदयतः ।"-अवयविनिरा० पृ० ८५ । ११ सन्देहानुपपत्तेः । १२ अवयवी । १३ अवयवग्रहणस्य । १४ अवयविदर्शनप्रसङ्गात् । १५ अवयविदर्शनानङ्गम् ।

दर्शनम् , सत्येव तद्ग्रहणे तदुपपत्तेः । मा भूदिति चेत् ; कथमविकल[1]दर्शनं [2]तन्निष्ठस्वभाव-विकलस्यैव दर्शनात् । तन्निष्ठत्वं नाम तत्समवायः, तस्य[3] च [4]ततो भेदात् न तस्यादृष्टावप्यवयविदर्शनस्य वैकल्यमिति चेत् ; कथमर्थान्तरत्वे तस्य तेन[5] तन्निष्ठोऽवयवीति व्यपदेशः ? सम्बन्धादिति चेत् ; तर्हि [6]तत्स्वभावः कथं [7]तद्दर्शने दृश्येत ? तत्स्वभावतया [8]मादर्शीति चेत् ; न ; दर्शनवैकल्यस्योक्तवात् । तस्यापि ततो भेदादयमदोष इति चेत् ; कथं तेन [9]सम्बद्धोऽवयवीति व्यपदेशः ? सम्बन्धादिति चेत् ; न ; 'तर्हि' इत्यादेरावृत्त्या चक्रकापत्तेरनवस्थानाच्च । ततो दूरमनुसृत्यापि कस्यचित्सम्बन्धस्य तत्स्वभावत्वं चेदभ्यनुज्ञायेत प्राच्यस्य तन्निष्ठत्वस्यैव तदभ्यनुज्ञातव्यम् । न च तस्य सकलावयवग्रहणमन्तरेण दर्शनम् , आधेयदर्शनस्याधारग्रहणसव्यपेक्षत्वात् । दृश्यावयवनिष्ठतयैव तु दर्शनेऽपि सिद्धं विकलदर्शनम् । न च [10]तत् अनावृतस्योपपन्नमित्यवयविन्येव अर्थावरणभावान्नासिद्धत्वं साधनस्य । सन्दिग्धव्यतिरेकत्वं तु पूर्ववदुद्भाव्य समाधातव्यम् । ततो भवत्येवास्मादपि हेतोर्नैकोऽवयवीति ।

तथा [11]रक्तारक्तत्वादित्यतोऽपि । रक्तारक्तैर्हि तन्तुभिरारब्धे पटे अवश्यम्भवत्येव रक्तारक्तता तया रूपभेदो न भवत्येव तत्रैकस्यैव रूपस्य चित्रस्य भावात् । तथा च प्रतिपत्तिः चित्रमिदं रूपमिति चेत् ; न; 'चित्रं चैकं च' इति व्याघातात्–भेदस्य चित्रार्थत्वात् अभेदस्य चैकार्थत्वात् , भेदाभेदयोश्च परस्परपरिहारस्वरूपाधिकरणतया विरोधस्य सुप्रसिद्धत्वात् । उक्तञ्च–

"चित्रं तदेकमिति चेदिदं चित्रतरं ततः ।" [प्र० वा० २।२००]

भवतु तदेकमेव न चित्रं नीलपीतादिविशेषैरनिर्देश्यत्वादिति चेत् ; न; तादृशस्याप्रतिभासनात् । अप्रतिभासितस्यापि द्रव्यग्रहणादनुगमः, नीरूपस्य द्रव्यस्य दर्शनायोगादिति चेत् ; कथमनुपलब्धस्य द्रव्यप्रतिपत्त्यङ्गत्वम् अन्यत्रैवमदर्शनात् । तथापि तत्कल्पने किमरूपस्यैव द्रव्यस्य न दर्शनकल्पनम् , अविशेषात् ? भवत्वेकं तद्रूपं प्रतिभासवच्च, तथापि कथं तत्र चित्रप्रतिभासः ? चित्ररूपावयवसम्बन्धादिति चेत् ; न; उपाधिकृतत्वेन विभ्रमत्वापत्तेः । न चासौ विभ्रम एव, चित्राकारवत्तद्रूपस्यापि ततोऽसिद्धिप्रसङ्गात् । चित्रत्व एवासौ विभ्रमो न [12]तद्रूप इति चेत् ; न; विभ्रमेतरात्मना [13]तस्यैव चित्रत्वापत्तेः, तस्य[14] च वस्तुतस्तत्त्वे [15]तद्रूपस्यैव किन्न स्यात् ? तदप्युपाधिनिबन्धनमेव न वास्तवमिति चेत् ; न; तत्प्रतिभासस्यापि विभ्रमत्वापत्तेः । न चासौ विभ्रम एव । ततश्चित्रत्ववत्प्राच्यप्रतिभासस्यापि असिद्धिप्रसङ्गात् । चित्राकार एवासौ विभ्रमो

१ –विकलपद–आ०, ब०, प० । २ अवयवनिष्ठ । ३ समवायस्य । ४ अवयवात् । ५ समवायेन । ६ सम्बन्धिस्वभावः । ७ तद्दर्शने आ०, ब०, प० । सम्बन्ध्यदर्शने । ८ मा न दर्शी–आ०, ब०, प० । ९ सम्बन्धोऽव–आ०, ब०, प० । १० विकलदर्शनम् । ११ "स्थूलस्यैकस्वभावत्वे मक्षिकापदमात्रतः । पिधाने पिहितं सर्वमासज्येताविभागतः ॥ रक्ते च राग एकस्मिन् सर्वं रज्येत रक्तवत् । विरुद्धधर्मभावे वा नानात्वमनुषज्यते ॥"–तत्त्वसं० श्लो० ५८३, ५८४ । 'तथा रागारागाभ्यां विरोधः सम्भावनीयः ।"–अवयविनि०पृ०८५ । १२ तद्रूपात्प्रतिभास इति आ०,ब०,प०। १३ अवयवस्यैव विभ्रमाविभ्रमविषयत्वात् चित्रत्वं स्यादिति भावः । १४ अवयवस्य वस्तुतश्चित्रत्वे । १५ अवयवरूपस्यैव ।

न[1] तत्प्रतिभास इति चेत् ; न; तत्रापि 'विभ्रमेतरात्मना' इत्यादेः पौनःपुन्यादनवस्थापत्तेश्च । ततो दूरं गत्वापि पर्यन्ते तत्प्रतिभासचित्रत्वं तात्त्विकमेव वक्तव्यम् , तद्वत्तद्रूपचित्रत्वमप्यविशेषात् । ततो यदुक्तं भासर्वज्ञेन–**"तस्माद्विशेषतोऽनिर्देश्यरूपमात्रमेव तत्रोत्पन्नम् , चित्रप्रतिभासस्तु तत्र चित्रावयवसम्बन्धात् स्फटिके नीलादिप्रतिभासवत्"** [ ] इति; तत्प्रतिविहितम् ; त[2]त्त्वत एव तत्र चित्रत्वस्य भावात् ।

भवतु तत्त्वत एव त[3]त्र चित्रत्वम्, तत्तु न रूपस्य स्वरूपभेदात् , अपि तु नीलत्वपीतत्वादिनानाजातिसम्बन्धादेव । न चैकत्र नानाजातिसम्बन्धानुपपत्तिः, कुसुमत्वोत्पलादित्वादिनानाजातिसम्बन्धस्यैकत्रापि द्रव्ये दर्शनादिति चेत् ; जातयस्तद्वति व्याप्त्या वर्तेरन् , अव्याप्त्या वा ? व्याप्त्या चेत् ; न; तथाननुभवात् । न हि नीलत्वव्याप्तमेव तद्रूपं प्रतीयते पीतत्वादेस्तत्राप्रतिपत्तिप्रसङ्गात् ।

न हि नीलत्वमात्रेण व्याप्ते वस्तुनि युक्तिमत् ।
पीतत्वादिपरिज्ञानमन्यत्रैवमदर्शनात् ॥९०२॥
न च नीलत्वमात्रेण तच्चित्रमुपपत्तिमत् ।
अभावासञ्जनादेवमचित्रस्यैव कस्यचित् ॥९०३॥
अव्याप्त्या तु न जातीनां जातिमत्यस्ति वर्त्तनम् ।
गोलाङ्गूलत्वगोत्वादिजातिष्वेवमदर्शनात् ॥९०४॥
नृत्वसिंहत्वयोरेकप्राणिन्यव्याप्य वर्त्तनम् ।
दृश्यते चेन्न तत्रापि जातिद्वित्वानपेक्षणात् ॥९०५॥
एकं हि तन्नृसिंहत्वं स्वाश्रयव्यापि दृश्यते ।
न नरत्वं ततश्चान्यत् सिंहत्वं चैकदेशिकम् ॥९०६॥
एवं चित्रत्वमप्येकं सामान्यमिति चेदसत् ।
नानासामान्यसम्बन्धाच्चित्रमित्यस्य दूषणात् ॥९०७॥

यथैव नरसिंहत्वपुरुषमृगत्वादिकं नरत्वादेर्जात्यन्तरमेकमेव स्वाश्रयव्यापि च, तद्वच्चित्रत्वमपि नीलत्वादेरर्थान्तरमेकमेव स्वाश्रयव्यापीति चेत् ; न; **"एकस्याप्यनेकनीलादिधर्माधिकरणत्वेन चित्रप्रतिभासविषयत्वसम्भवात्"** [ ] इत्यस्योपद्रवात् , एकस्यानेकत्वायोगात् , नीलत्वादिव्यपदेशानुपपत्तेश्च । कुतश्च तज्जातिमतो रूपस्योत्पत्तिः ? पटादेवेति चेत् ; न; सर्वस्मादपि ततस्तत्प्रसङ्गान्न कश्चिदप्यचित्रः पटः स्यात् । प्राक्तनाच्चित्ररूपादेवेति चेत् ; न; प्रथमनिष्पन्ने पटे तद्रूपाभावापत्तेः पूर्वं तदभावात् । पटावयवरूपादिति चेत् ; न त[4]तोऽपि चित्रात् ; अवयवेषु तदभावात् । अचित्रादेवेति चेत् ; न; तस्य जात्यन्तरत्वेन

१ न तद्रूप इति आ०, ब०, प० । २ तत एव आ०, ब०, प० । ३ रूपे । ४ पटावयवरूपादपि ।

ततस्तद्[1]उत्पत्तेरयोगात् नीलादेः पीतादिवत् । रूपत्वमात्रेणैकजातित्वमेव न जा[2]त्यन्तरत्वमित्यपि न युक्तम् ; नीलादेरपि पीतादिजन्मापत्तेः । ततोऽवयवरूपात्तदुत्पत्तौ त[3]स्यापि तज्जातित्वमेव, तच्च न रूपत्वेनैव, तत्र चित्ररूपस्याभावापत्तेः । नाप्येकेन चित्रत्वेन ; तत्र तदभावस्याभिधानात् । नाप्यनेकनीलत्वादिना; तस्य स्वाश्रयव्याप्त्य[4]भावात् । न च त[5]दव्यापि सामान्यम् ; सर्वगतस्यैव तस्योपगमात्, तदव्यापिनश्च सर्वगतत्वानुपपत्तेः । ततो न नानाजातिसम्बन्धाद्रूपस्य चित्रप्रतीतिगोचरत्वम् , अपि तु स्वरूपभेदादेव । न च तस्यैकत्रावयविनि सम्भवः इत्युपपन्नं त[6]दन्यथानुपपत्त्या तदभावसाधनम् ।

भवन्वा कश्चिदवयवी कुत उत्पद्यताम् ? समवाय्यादेः कारणादिति चेत् ; किं पुनर्द्व्यणुकस्य समवायिकारणम् ? अणुद्वयमिति चेत् ; न; परमाणूनामनुपलम्भेनासत्त्वात्, तत्र समवायिकारणत्वस्य तत्संयोगे चासमवायिकारणत्वस्यासम्भवात् । निमित्तमात्राच्च न तदुत्पत्तिः अनभ्युपगमात् , इत्यसत्त्वमेव द्व्यणुकस्य प्राप्तम् । तदभावे च न तदुत्तरं द्रव्यम् , ततोऽपि न तदुत्तरमित्यन्त्यावयविपर्यन्तस्याभाव ए[7]त्र तद्द्रव्यस्य स्यात् । नायं दोषः, तस्याहेतुकस्यैव भावादिति चेत् ; अत्राह–

स्वतः सिद्धेरयोगाच्च [तद्वृत्तेः सर्वथेति चेत् ;] ॥९१॥ इति

स्वतो हेतुमन्तरेण **सिद्धे**र्निष्पत्तेः **अयोगाद्** अघटनात् । **'न चैकम्'** इति सम्बन्धः । **च** शब्दः पूर्वहेतुसमुच्चये । परमप्यत्र हेतुमाह–**'तद्वृत्तेः सर्वथा'** इति । **तस्य** अवयविनः स्वावयवेषु **वृत्ति**र्वर्त्तनं तस्याऽ**योगाच्च** । **'न चैकम्'** इति । कथं तदयोगः ? **सर्वथा** सर्वेण एकदेशेन सर्वात्मना वा इति प्रकारेण । तथा हि–सर्वात्मना त[8]स्य त[9]त्र वृत्तौ; बहुत्वम् प्रत्यवयवं भेदात् , एकावयवत्वं वा । देशतो वृत्तौ; [10]तेषां तदन्यत्वं प्राच्यावयववत् , तत्कथं ते तस्य ? तेष्वपि वृत्तेरिति चेत् ; न; सर्वात्मना तन्निषेधात् । देशतश्चेत् ; न ; पूर्ववद्दोषादनवस्थानाच्च ।

ननु [11]बहुष्वन्यतमो देशः, तत्साकल्यं च सर्वम् , न चावयविनो निरंशस्य बहुत्वम् , अतो न सर्वात्मना देशतो वा तस्य वृत्तिः प्रकारान्तरेणैव तद्भावात् तस्य च विशेषप्रतिषेधाद्देवाभ्यनुज्ञानात् , यथैव हि वामेन चक्षुषा दर्शननिषेधो दक्षिणेन दर्शनमभ्यनुज्ञापयति,

---

१ चित्ररूपोत्पत्तेः । २ जात्यन्तरमि–आ०, ब०, प० । ३ अवयवरूपस्यापि । ४ –प्याभा–आ०, ब०, प० । ५ स्वाश्रयाव्यापि । ६ स्वरूपभेदान्यथानुपपत्त्या । ७ एव तद्रूपस्य आ०, ब०, प० । ८ अवयविनः । ९ अवयवेषु । १० देशानाम् । ११ "एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेरप्रश्नः–किं प्रत्यवयवं कृत्स्नोऽवयवी वर्तते अथैकदेशेनेति नोपपद्यते प्रश्नः । कस्मात् ? एकस्मिन् भेदाभावाद्भेदशब्दप्रयोगानुपपत्तेः । 'कृत्स्नम्' इत्यनेकस्याशेषाभिधानम् , 'एकदेशः' इति नानात्वे कस्यचिदभिधानम् , ताविमौ कृत्स्नैकदेशशब्दौ भेदविषयौ नैकस्मिन्नवयविन्युपपद्येते भेदाभावादिति ।"–न्याय सू०, भा० ४ । २ । ११ । "तथा हि बहूनामन्यतमाभिधानमेकदेशः । निरवशेषता च सर्वशब्दस्यार्थः । तथा विशेषप्रतिषेधस्य शेषाभ्यनुज्ञाविषयात् प्रकारान्तरेण वृत्तिः प्राप्नोति । अन्यथा हि न वर्तेत इति वाच्यम् ।"–प्रश० व्यो० पृ० ४६ ।

अन्यथा तदनुपपत्तेः, तथा सर्वात्मैकदेशाभ्यां वृत्तिनिषेधोऽपि प्रकारान्तरेण वृत्तिमभ्यनुज्ञापयत्येव, अन्यथा 'न वर्त्तते' इति अविशेषेणैव वचनप्रसङ्गादिति चेत् ; तत्प्रकारान्तरं तस्य स्वरूपम् , अन्यद्वा गत्यन्तराभावात् ?

स्वरूपं तस्य वृत्तिश्चेत्पटो वर्त्तत इत्ययम् ।
विशिष्टप्रत्ययस्तत्र कथं नामोपपत्तिमान् ? ॥१०८॥
भेदे सत्येव यल्लोके विशेषणविशेष्ययोः ।
दण्डी मनुष्य इत्येवं स प्र[1]तीतिपथं गतः ॥१०९॥
भेदकल्पनयाऽसौ चेत्तत्कृ[2]ता तात्त्विकी कथम् ? ।
तद्वृत्तिर्भागवान् येन तात्त्विकः परिकल्प्यताम् ॥११०॥
अतात्त्विकं तु तत्सत्त्वं न बौद्धोद्वेगकारणम् ।
व्यवहारदृशां तस्य तेनापि स्थितिसाधनात् ॥१११॥
अन्यैव तस्य वृत्तिश्चेत् समवायात्मिका मता ।
तथापि तस्यासम्बन्धे विशिष्टः प्रत्ययः कथम् ? ॥११२॥
सम्बन्धादेव दण्डादेर्यतोऽयं[3] [4]दृश्यते नरे ।
कथं वा तस्य सा वृत्तिः पटस्तन्तुषु यद्भवेत् ॥११३॥
गर्दभोऽपि तया तेषु न भवत्यन्यथा कथम् ? ।
लोकः कथं ततो वेत्ति पटमेव न गर्दभम् ॥११४॥
सम्बन्धोऽपि तया तस्य स्वतश्चेत् किन्न तन्तुभिः ।
इति व्यर्थैव सैवं चेन्नास्य पूर्वं निषेधनात् ॥११५॥
अन्यतश्चेन्न तेनापि तस्याः सम्बन्धकल्पने ।
कथं तेन विशिष्टत्वं तस्य यत्तन्मतिर्भवेत् ॥११६॥
कथं वा स्यात्प्रतिक्षिप्तं गर्दभातिप्रसञ्जनम् ।
तेनापि तस्य सम्बन्धे स्वतोऽन्यत इति द्वयोः ॥११७॥
पक्षयोरनवस्थानं प्राच्यदोषानि[6]र्वर्त्तनात् ।
तन्नान्याप्यस्ति तद्वृत्तिरित्यवृत्तिक एव सः ॥११८॥

ततो यदुक्तं व्योमवता–"**वृत्त्यनुपपत्तिरिति हेतुः स्वरूपासिद्धश्च वृत्तेः समवायस्य सिद्धत्वात्**" [प्रश० व्यो० पृ० ४६] इति ; तत्प्रतिविहितम् ; उक्तेन न्यायेन समवायस्यापि वृत्तित्वासिद्धेः ।

मा भूद्वृत्तिः, तथापि कथमसत्त्वम् ? कथञ्च न स्यात् ? वृत्त्या सत्त्वस्याव्याप्तेः ।

---

१ प्रतीतिकथं गतः आ०, ब०, प० । २ कल्पनाकृता । ३ विशिष्टप्रत्ययः । ४ –ते तराम् आ०, ब०, प० । ५ धारयेत् । ६वर्तनम् आ०, ब०, प० ।

न हि वृत्तावेव सत्त्वमाकाशादौ परोपगते रूपादौ च [1]तदभावेऽपि भावादिति चेत्; सत्यम्; सत्त्वमात्रस्य न तद्व्याप्तिः, अवयव्यादिसत्त्वस्य तु विद्यत एव। कुत एतत्? स्वबुद्धित इति चेत्; न; तदनिषेधप्रसङ्गात्। न हि स्वयं वृत्तिव्याप्ततया बुद्ध्यमानस्यैव तत्सत्त्वस्य निषेधनम्। परबुद्धितः इति चेत्; परस्यापि यदि तत्र प्रमाणमस्ति न तन्निषेधनम्, [2]तदनुमानस्य तेन प्रतिक्षेपात्। तस्यैव तदनुमानेन [3]प्रतिक्षेप इति चेत्; न; तत्प्रतिक्षेपे तस्यैवानुत्पत्तिप्रसङ्गात्, तन्मूलत्वात्, तेन तद्व्याप्तिपरिज्ञाने सत्येव तदुत्पत्तेः। अथ नास्ति प्रमाणम्; न तर्हि व्याप्तिनिश्चयः, तदभावे च न तन्निषेधः। सत्येव तन्निश्चये व्यापकाभावात् व्याप्यनिषेधोपपत्तेरिति चेत्; न; 'प्रमाणादन्यतो वा' इत्यकृतविचारस्यैव परबुद्धिमात्रस्योपाश्रयात् कथं तदाश्रयणेन कस्यचिन्निषे[4]धनम्, अतिप्रसङ्गात्। कथमद्वैताद्येकान्तस्य? न हि तस्याप्यपरिज्ञातस्यैव निषेधः तन्निषेधानुमानस्याश्रयासिद्धिदोषात्। स्वयं परिज्ञाने च पूर्ववत्तद[5]नुपपत्तेः। परबुद्ध्या तत्परिज्ञानस्य प्रमाणभावाभावाभ्यां विचारे प्रागिव दोषात्, अकृतविचारस्यैव परबुद्धिमात्रस्योपाश्रयणं [6]तथागतस्यापि तदभीष्टमुद्वहेदविशेषात्। ततः स्थितम्–'**न चैकं सर्वथा तद्वृत्तेरयोगात्**' इति। साम्प्रतं पूर्वपक्षसमाप्तिम् **इति**शब्देन **चेच्छ**ब्देन च पराभिप्रायं द्योतयन्नाह '**इति चेत्**' इति।

अत्रोत्तरमाह–

एतत्समानमन्यत्र भेदाः संविदसंविदोः।
न विकल्पानपाकुर्युर्नैरन्तर्यानुबन्धिनः ॥९२॥ इति।

एतदनन्तरोक्तं '**तत्र**' इत्यादि, **समानं** सदृशम्। क्व? **अन्यत्र**। **अपि** शब्दोऽत्र द्रष्टव्यः। तदयमर्थो न केवलं बहिरर्थे अपि तु **अन्यत्रापि** विज्ञानेऽपि तस्यैव तदपेक्षया अन्यत्वात्। तथा हि–विज्ञानमपि सांशत्वादिना दोषेण [7]दोषवत् निरन्तरत्वात् बहिरर्थवदिति। न चेदं [8]स्वतन्त्रं साधनम्; बहिरर्थे तत्त्वतस्तद्वत्त्वोपगमनानिष्टापत्तेः, अन्यथा तन्निदर्शनोपन्यासायोगात्, अपि तु प्रसङ्गापादनम्। तदपि न तत्त्वतस्तत्र तद्वत्त्वव्यवस्थापनार्थम् अतत्र स्वयमपि तदनभ्युपगमात्, अपि तु व्याप्तिविघटनार्थमेव। यदि निरन्तरत्वं दोषवत्त्वेन व्याप्तं विज्ञानेऽपि तद्भवेत् तत्रापि तस्य विद्यमानत्वादिति। तस्यापि बाह्यवत् परित्यागे किमवलम्बनो बहिर्भावं दूषयेत्? निरवलम्बनस्य तत्पोषणस्याप्यनिवारणात्। ततो नास्ति [9]तस्य [10]तेन व्याप्तिः, तद्विकलेऽपि विज्ञाने तस्य भावात्। ततोऽनैकान्तिकत्वान्नातो[11] बहिरर्थे तद्वत्त्वसाधनमुपपन्नम्। ततो यदुक्तं न्यायवार्त्तिके–"यः परेण [12]चोदितं दोषमनु-

---

१ तदभावादि–आ०, ब०, प०। २ निषेधानुमानस्य। ३ प्रतिषेध आ०, ब०, प०। ४ –षेधोऽस्ति–आ०, ब०, प०। ५ निषेधानुपपत्तेः। ६ तथाग–आ०, ब०, प०। ७ दोषदं आ०, ब०, प०। ८ स्वतन्त्रसा–आ०, ब०, प०। ९ निरन्तरत्वस्य। १० दोषवत्त्वेन। ११ निरन्तरत्वात्। १२ बोधितम् आ०, ब०, प०।

द्धृत्य 'भवतोऽप्ययं दोषः' इति ब्रवीति स निगृहीतो वेदितव्यः" [न्यायवा० ५।२।२१] इति ; तत्प्रतिविहितम् ; 'दोषमनुद्धृत्य' इत्यस्यासिद्धेः, व्यभिचारोद्भावनादेव तदुद्धरणात् । 'भवतोऽपि' इत्यस्य च, व्याप्तिविघटनबलेन तदुद्भावनोपायत्वात् । एतदप्यन्यत्तत्रैव[1]– "यत एवासावुत्तरे वक्तव्यप्रसङ्गं करोति अत उत्तरापरिज्ञानान्निगृह्यते" [न्यायवा० ५।२।२१] इति ; तदपि दुर्भाषितम् ; प्रसङ्गकरणस्यैवोक्तनीत्या सदुत्तरत्वेन तदपरिज्ञानस्याभावात् । अन्यदप्युत्तरमेवंविधे विषये सम्भवति, तस्यापरिज्ञानान्निगृह्यत इति चेत् ; न ; प्रकृतस्य परिज्ञानाज्जयस्यापि प्राप्तेः । न चैतदुभयं[2] यौगपद्येन ; विरोधात् ।

निग्रहश्चेज्जयो नास्ति जयश्चेन्नास्ति निग्रहः ।
निग्रहश्च जयश्चेति व्याहतं युगपद् द्वयम् ॥९१९॥
अपरिज्ञानमप्यस्य कस्मादप्रतिपादनात् ।
न निग्रहभयात्तस्य परिज्ञानेऽपि सम्भवात् ॥९२०॥
एकदोषाभिधानेन परपक्षे हि दूषिते ।
दोषान्तरप्रवादो हि निग्रहायैव कल्पते ॥९२१॥
[3]सतो दोषान्तरस्यापि निग्रहो यद्यकीर्त्तनम् ।
सतो हेत्वन्तरस्यापि निग्रहः स्यादकीर्त्तनम् ॥९२२॥
ततस्तत्कीर्त्तनं योगैर्निग्रहः कल्प्यते कथम् ।
इदमेव स्वयं देवैरन्यत्र प्रतिपादितम् ॥९२३॥
"वादिनोऽनेकहेतूक्तौ निगृहीतिः किलेष्यते ।
नानेकदूषणस्योक्तौ वैतण्डिकविनिग्रहः ॥" [सिद्धिवि० परि० ५] इति ;

ततो न युक्तम्–'उत्तरापरिज्ञानान्निगृह्यते' इति ; तदपरिज्ञानस्यैवासिद्धेः । एवमन्यदपि समानदोषापादनं निर्दोषं प्रतिपत्तव्यम् । तन्न मतानुज्ञा नाम निग्रहस्थानं सम्भवति ।

मा भूत् 'चौरस्त्वं पुरुषत्वात्' इत्युक्ते 'भवानपि चौरः तत एव' इति प्रसङ्गकरणबुद्ध्या प्रतिब्रुवाणस्य तन्निग्रहस्थानम् , चौर्यापादनबुद्ध्या तु प्रतिवदतो भवत्येव[4], परापादितस्य चौर्यस्यात्मन्यभ्युपगमात् , अनभ्युपगमे हि न पुरुषत्वं तत्र हेतुर्वक्तव्यः किन्तु परद्रव्येणानतिसृष्टेन सम्बन्धः, न चोक्तः [5]सः, इत्युत्तरस्यापरिज्ञानेन परमतमनुजानतो भवत्येव तन्निग्रहस्थानमिति चेत् ; कस्तेन तं निगृह्णीयात् ? वादेव ; परिषद्बलादिपरिग्रहवैफल्यापत्तेः । परिषद्बलादय एवेति चेत् ; तेनापि वादिनो गुणाभावात् जयमपश्यन्तः कथमितरं निगृह्णीयुः ? जयाभावे निग्रहानुपपत्तेः । न च तस्य स्वपक्षसाधनं गुणः, चौर्यं प्रति पुरुषत्वस्यानैकान्तिकत्वेनासाधनत्वात् । परत्र तदभ्युपगमकरणं स [6] इति चेत् ; न ; तस्याप्यन्यायनिबन्धनत्वेन

१ न्यायवार्तिके उक्तम् । २ जयपराजयौ । ३ स्वतो आ०, ब०, प० । ४ निग्रहस्थानम् । ५ अनतिसृष्टपरद्रव्यसम्बन्धवत्त्वादिति हेतुः । ६ गुणः ।

दोषत्वात्। विजिगीषोः कथमपि तत्करणं गुण एवेति चेत्; न; चपेटादिनापि तत्करणस्य गुणत्वप्रसङ्गात्। [1]तेन तत्करणं परिषत्पतिर्न सहते धर्मच्युतेरिति चेत्; व्यभिचारिहेतुना तत्करणं कथं सहेत अविशेषात्? स्वयमपरिज्ञानादिति चेत्; न; स्वतस्तस्यापरिज्ञानेऽपि प्राश्निकवचनात् परिज्ञानोपपत्तेः, प्राश्निकैश्च तद्वचनस्यावश्यम्भावात्, अन्यथा तद्वैफल्यात्। परिज्ञातमपि सहते न्यायशास्त्रे तस्य गुणत्वेनाभिधानादिति चेत्; शास्त्रान्तरे तस्य दोषत्वेनाभिधानात् न सहेतापि। तत्कथं तस्मादेकान्तेन वादिनो जयो यत [2]इतरस्य निग्रहः स्यात्? तन्न कथञ्चिदपि मतानुज्ञानं निग्रहायेत्यलं प्रसङ्गेन।

कथं पुनरचेतनार्थदोषेण चेतनस्य[3] दूषणं तस्करदोषेण साधोरपि तत्प्रसङ्गादिति चेत्; स्यादेवम्; यद्यर्थेऽप्यचेतनत्वं तस्यावलम्बनम्, [4]तदभावाच्चेतने न भवेदिति। न चैवम्, अर्थेऽपि नैरन्तर्यस्य तदवलम्बनत्वात्[5], तस्य[6] च चेतनेऽप्यविशेषात्। न च तदवलम्बनस्य चेतनभेदैः प्रतिक्षेपः; तस्यापि प्रतिक्षेपापत्तेः। तच्च दोषस्याभिधायिष्यमाणत्वात्। तदाह–**भेदाः** चेतनेतरत्वलक्षणाः, व्यक्तिभेदाद्बहुवचनम्। कयोस्ते? **संविदसंविदोः** ज्ञानार्थयोः, **विकल्पान्** सांशत्वादिदोषपरामर्शान् **न अपाकुर्युः**, न प्रतिक्षिपेयुः। असंविद्ग्रहणं किमर्थम्? तद्भेदैस्तदनपाकरणस्य परं प्रत्यपि प्रसिद्धत्वादिति चेत्; न; तस्य निदर्शनार्थत्वाद् असंविद्भेदवत् संविद्भेदा अपि तान्नापाकुर्युरिति। तत्र हेतुमाह–**नैरन्तर्यानुबन्धिन** इति। नैरन्तर्यं प्रत्यासत्तिः, तदनुबन्धिनस्तदवलम्बिन इति।

नैरन्तर्यं [7]भनस्यं ते दोषोत्पत्तिनिबन्धनम्।
चिद्भेदास्तत्प्रयुक्तस्य[8] दोषस्य क्षेपकाः कथम्? ॥९२४॥
[9]तस्यापि तैः प्रतिक्षेपे सान्तरत्वमबाधितम्।
चेतनेषु भवेत्तस्य तदभावत्वनिश्चयात् ॥९२५॥
निरन्तरेतरत्वाभ्यां निर्मुक्ता यदि संविदः।
स्थूलस्तम्भावभासोऽयं कथं तासूपपद्यताम् ॥९२६॥
अन्यथा तादृशैरेव बाह्यैरप्यणुभिः स्वयम्।
द्रव्यनिष्पादनात्किन्नु[10] नैरन्तर्येण नः फलम् ॥९२७॥
यस्सांशत्वादिदोषस्य तत्राप्युद्भावनं भवेत्।
निरन्तरत्वस्याभावः सान्तरत्वं तदुच्यताम् ॥९२८॥

भवतु सान्तरत्वमेव संवेदनानामिति चेत्; न; व्यवधानाभावे तदनुपपत्तेः। व्यवधानञ्च न सजातीयैरव्यवहितैरेव; नैरन्तर्यदोषात्। व्यवहितैरेवेति चेत्; न; तद्व्यव-

१ चपेटादिना। २ उत्तरस्य आ०, ब०, प०। ३ –स्य भाष–आ०, ब०, प०। ४ अचेतनत्वाभावात्। ५ दोषावलम्बनत्वात्। ६ नैरन्तर्यस्य। ७ चेतोगतम् (?)। ८ नैरन्तर्यप्रयुक्तस्य। ९ नैरन्तर्यस्यापि। १० किन्नु नै–आ०, ब०, प०।

धानस्यापि सजातीयैरव्यवहितैरनुपपत्तेः । व्यवहितैरेवेति चेत् ; न ; अनवस्थापत्तेः । तथा च नीलमणिसम्मतानां संवेदनपरमाणूनां परापरैरपरिमाणैः तत्परमाणुभिर्व्यवधानात् नीलव्याप्तं सकलं जगद्भवेत् ।

नीलव्याप्तं जगत्प्राप्तं पीतादिपरिवर्जितम् ।
तच्च प्रतीतिसौभाग्यप्रत्यनीकं प्रकल्पनम् ॥१२९॥
व्यवधानं विजातीयैर्यदापि स्यात्परापरैः ।
तदा नीलमणिर्नाम न कश्चिदवतिष्ठते ॥१३०॥
न मेचकमणिज्ञानमपि तत्रोपपत्तिमत् ।
तेषु पर्यन्तवत्स्वेव तथा ज्ञानप्रवर्त्तनात् ॥१३१॥
उपदानान्ययोरेवं व्यवधानप्रकल्पने ।
अतीव कालदूरत्वं संवित्त्योः सम्प्रसज्यते ॥१३२॥
ततश्चाव्यवधानेन नीलज्ञाने क्रमः क्वचित् ।
प्रतीतिपथमापन्नो भ्रश्यत्येव भवन्मते ॥१३३॥
सजातिव्यवधानेऽपि नीलसंवित्तिसन्ततेः ।
अनादिनिधनत्वाप्तिः प्रतीतिं प्रतिपीडयेत् ॥१३४॥
तस्मान्निरन्तरत्वं तद्वक्तव्यं वेदनेष्वपि ।
सांशत्वप्रचयाभावदोषं तच्च प्रकल्पयेत् ॥१३५॥

तथा हि– नीलमणिसंवेदनपरमाणूनां देशतो नैरन्तर्ये[1] मध्यवर्तिनः[2] षडंशाः प्राप्नुवन्ति षड्भिर्दिग्भागभिन्नैर्नैरन्तर्यादिति । [3]तैरपि व्यतिरिक्तैस्तस्य नैरन्तर्ये पुनरन्ये षडंशा इति, तैरेव सकलस्यापि गगनतलस्य व्याप्तेरनवकाशास्तदन्ये भवेयुः । तथा क्रमवतामपि तत्परमाणूनां देशतो नैरन्तर्ये मध्यवर्त्तिनो द्वौ देशौ पूर्वापराभ्यां द्वाभ्यां नैरन्तर्यात् , ताभ्यामपि तथा नैरन्तर्ये परौ उभौ देशाविति तैरेवानाद्यनन्तकालव्याप्तेः कालः कीदृगुपादानादिप्रबन्धस्य भवेत् ? सर्वात्मना तु नैरन्तर्ये परमाणुमात्रत्वं [4]प्रचयस्य, मणिपरमाणूनामेकत्रैवानुप्रवेशात् । सन्तानस्याप्येकक्षणत्वम् , एकत्रैव परापरतत्क्षणानां प्रत्यस्तमयात् । न च प्रकारान्तरं नैरन्तर्यस्यास्ति यत्रायं दोषो न भवेत् । कथं नास्ति ? तेषामक्रमाणामन्योन्यात्मकतया स्थूलीभावेन क्रमवताञ्च दीर्घीभावेन नैरन्तर्यस्योपपत्तेरिति चेत् ; न ; कालदैर्घ्ये क्षणभङ्गवादव्यापत्तेः, देशदैर्घ्येऽप्येवयविवत् । एकत्र [6]चलनादौ सर्वत्र तत्प्रसङ्गात् प्रचयवतामेव चलनादिः, न प्रचयस्येति चेत् ; न ; तेषां प्रचयैकरूपत्वेन रूपान्तराभावात् । भावे वा यत्रैव तेषां चलनादिस्तत्रैव प्रचयस्य तद्विकलस्य प्रतीतिप्रसङ्गात् ।

---

१ सम्बन्धे । २ परमाणोः । ३ अंशैः । ४ प्रवयस्य ता०,आ०,ब० । ५ –पपत्तिरिति आ०,ब०,प० ।
६ चानादौ आ०, ब०, प० ।

तर्हि मा भूवन् तत्परमाणवः तत्सन्तानाश्च, तेषामपि बाह्यवदप्रतिभासनात्, अद्वैतं तु संवेदनमस्त्विति चेत्; न; तस्य निरंशाणुरूपस्य निषेत्स्यमानत्वात्। नीलादिभेदाधिष्ठानमेव तदिति चेत्; किमिदं [1]तेषां तेनाधिष्ठानम्? तत्र वर्त्तनमिति चेत्; न; अवयविवद्वृत्तिविकल्पादिदोषानुषङ्गात्। तदात्मत्वमिति चेत्; न; अवयविनोऽपि स्वावयवापेक्षया [3]तत्प्रसङ्गात्। [4]स एव नास्ति, कपालव्यतिरेकेणाऽप्रतिभासनादिति चेत्; ज्ञानमपि नास्ति नीलादिव्यतिरेकेणाप्रतिभासनात्। नीलादीनामेकत्वमेव [5]तदिति चेत्; अवयव्यपि कपालानामेकत्वमेव किन्न स्यात्? विरुद्धधर्माध्यासादिति चेत्; नीलादीनां कथम्? अशक्यविवेचनत्वादिति चेत्; न; तेनापि [6]तदध्यासस्याप्रतिरोधात् [7]चित्रप्रतिभासाभावापत्तेः।

किञ्चेदमशक्यविवेचनत्वम्? युगपत्प्रतिभासनमिति चेत्; न; तथापि भेदस्यैवोपपत्तेः यौगपद्यस्य [8]तन्निष्ठत्वात्। अपृथग्वेद्यत्वमिति चेत्; तदपि कुतः प्रतिपत्तव्यम्? तदेकत्वादिति चेत्; न; परस्पराश्रयात्–अपृथग्वेद्यत्वेन [9]तस्य, ततश्चापृथग्वेद्यत्वस्य सिद्धेः। नीलादिभ्य एवेति चेत्; न; तैरपि परस्परस्यापरिज्ञाने तदपेक्षस्य तद्वेद्यत्वस्यापरिज्ञानात्। परिज्ञाने तु नार्थनिषेधनम् अर्थस्याप्यन्यतस्तदुपपत्तेः। अत एव नानुमानादपि तत्परिज्ञानम्। न चानुमानमद्वैते सम्भवति विरोधात्, अद्वैतेन तस्य नैरन्तर्येतरचिन्तायां पूर्ववद्दोषाच्च। तन्नापृथग्वेद्यत्वमशक्यविवेचनत्वम्। एकत्वेन प्रतिभासनमिति चेत्; न; कपालेष्वपि तद्भावेनावयविसिद्धेरप्रतिषेधात्। तदेवाह–**'एतत्समानमन्यत्र'** इति। **एतत्** परचित्तस्थम् [10]अभेदप्रतिभासरूपमशक्यविवेचनत्वं **समानमन्यत्रापि** बहिरर्थावयवेष्वपि।

भवतु समानम्, तथापि [11]नातस्तत्र तत्सिद्धिः, दूरविरलकेशेषु [12]तदभावेऽपि भावादिति चेत्; तेष्वपि कुतस्तदभावे तद्भावः? सन्निवेशविशेषादेकार्थकरणात्[13] तद्वासनाप्रबोधाच्चेति चेत्; न; संवेदनभेदेष्वपि तत एव तत्प्रसङ्गात्। न च [14]तत्रैकार्थकरणं नास्त्येव; खरविषाणवदवस्तुत्वापत्तेः। कार्यकारणभेदे कथमद्वैतमित्यपि न सारम्; परस्यैव दोषात्। न च [15]तद्भेदा एव 'सन्निवेशनिबन्धनं तत्प्रतिभासनम्' इत्यादिविकल्पानपाकुर्वन्ति, भेदत्वेन बाह्यभेदाविशेषात्। तदाह–**संविदसंविदोः**। असंविद्ग्रहणमत्रापि निदर्शनार्थम्, असंविद इव संविदोऽपि **भेदा** नीलादयो **विकल्पान्** परामर्शान् **नाऽपाकुर्युः**। कीदृशान्? **नैरन्तर्यानुबन्धिनः** **नैरन्तर्यं** सन्निवेशविशेषम् उपलक्षणमिदम्–तेनैकार्थकरणादिकमपि **अनुबध्नन्ति** अनूपस्थापयन्ति एकप्रतिभासनमिति शीलान् इति।

तत्त्वतश्चित्रमेकं[16] ते विज्ञानं तत्कथं भवेत्।
निर्बाधात्प्रतिभासाच्चेद् बाह्योऽप्यर्थस्तथेष्यताम् ॥९३६॥

---

१ नीलादिभेदानाम्। २ अद्वैतसंवेदनेन। ३ तदात्मत्वप्रसङ्गात्। ४ अवयवी। ५ ज्ञानम्। ६ विरुद्धधर्माध्यासस्य। ७ अन्यथा–विरुद्धधर्माध्यासाभावे। ८ भेदनिष्ठत्वात्। ९ एकत्वस्य। १० अभेदप्रतिभासस्वरूप–आ०, ब०, प०। ११ अशक्यविवेचनत्वतः अवयवेषु अवयवसिद्धिः। १२ एकावयव्यभावेऽपि। १३ –र्थकारणात्तद्वासनाप्रतिबोधना– आ०, ब०, प०। १४ संवेदनभेदेषु। १५ संवेदनभेदा एव। १६ –कं चेद्वि– आ०, ब०, प०।

नन्वेवमपि अवयवाविष्वग्भागलक्षण एवावयवी सिद्ध्यति । न चायं यौगस्याभिप्रेतः [1]अवयवभिन्न एव तत्र तस्याभिप्रायात् । तस्य च न सिद्धिः, तद्दूषणस्य तदवस्थत्वादिति चेत्; भवतोऽपि चित्रैकरूपमेव संवेदनं सिद्ध्यति । न च तत्तवाभिप्रेतम् "अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा" [प्र० वा० २।३।५४] इति विरोधात् । यत्त्वभिप्रेतं निरंशवेदनं तन्नाद्यापि सिद्धम्, तदप्रतिपत्तिदूषणस्याप्रतिक्षेपात् । अथ कदाचिदिदमपि तवाभिप्रेतम्, यौगस्याप्यवयवाविष्वग्भावः किन्नाभिप्रेतः स्यात्? प्रयोजनाभावादिति चेत्; न; बहिरर्थस्थापनस्यैव प्रयोजनत्वात् । स्याद्वादानुप्रवेशस्तु भवतोऽपि, [3]चित्रैकचित्तवादस्यापि स्याद्वादत्वात् । अनुप्रविष्टस्यापि परित्यागाददोषो यौगस्यापि, तदविष्वग्भावस्य परित्यागात् । तत्परित्यागे न कश्चिदवयवी, प्रकारान्तरस्य प्रतिक्षेपादिति चेत्; चित्रैकचित्तपरित्यागेऽपि न किञ्चिद्विज्ञानं निर्भागतद्रूपस्य प्रतिक्षिप्तत्वात् । ततो न बहिर्नान्तः किञ्चिदिति सर्वनैरात्म्यम् ।

न तस्यापि [4]निष्प्रमाणा सिद्धिरतिप्रसङ्गात् । प्रमाणञ्च न तत्र वास्तवमस्ति [5]तद्विरोधात् । अवास्तवमिति चेत्; न [6]ततस्तस्य तत्त्वतोऽप्रतिपत्तेस्तद्विपर्ययवत् । नापि तदप्रतिपन्नमेव प्रमाणम्; अनभ्युपगमात् । तत्प्रतिपत्तिश्च न वस्तुभूतात्प्रमाणात्; तस्यैवाभावात् । अवस्तुभूतादिति चेत्; न; तस्यापि तादृशात्प्रतिपत्तावनवस्थानात् ।

अपि च, किमिदमवस्तुभूतमिति? अविद्यमानमिति चेत्; न; तस्याऽकिञ्चित्करत्वेन प्रमाणत्वायोगात् । विद्यमानत्वेन कल्पनात्तत्त्वमिति चेत्; कुतस्तत्कल्पनम्? संवृतेरिति चेत्; न; तस्या अपि मिथ्याज्ञानव्यतिरेकेणाभावात्, तस्य चोक्तनीत्या निषेधात् । संवृतेरपि संवृत्या परिकल्पनायाम् अनवस्थादोषात् । तन्न सर्वनैरात्म्यमपि तत्त्वम्; [8]तत्र प्रमाणस्याभावात् । भावेऽपि न [9]तेन [10]तस्य परिच्छेदः, प्रतिबन्धाभावात् । न हि तन्नैरात्म्येन तस्य[10] तादात्म्यम्; स्वयं नैरात्म्यप्रसङ्गात् । नापि तदुत्पत्तिः; तस्य[11] सर्वशक्तिवैकल्यात् । न च योग्यत्वम्; तस्य कार्यावसेयत्वात् । न च कार्यं तत्परिच्छेदरूपमुपलब्धम्; तत्रैव विप्रतिपत्तेः । ततो न तस्य प्रमाणोपपन्नत्वं विचारचतुराः प्रवक्तुमर्हन्ति । ये तु ब्रुवन्ति ते [12]विचारविकला इत्यावेदयति–

आहुरर्थबलायातमनर्थमविकल्पकाः । इति ।

आहुः प्रतिपादयन्ति । किम्? **अनर्थम्** अर्थस्य ज्ञानज्ञेयलक्षणस्याभावम्, अर्थाभावेऽव्ययीभावविधानात् । कीदृशम्? **अर्थबलायातम्**–अर्थ्यते तत्त्वनिरूपणार्थिभिरित्यर्थः प्रमाणम्, तस्य बलं विषयप्रतिबन्धस्तेनागतम् **अर्थबलायातम्** । [13]कयाहुः? **अविकल्पकाः** न विद्यते विकल्पो निवेदितन्यायेन तस्य प्रमाणविषयत्वाभावनिर्णयो येषां ते तथोक्तास्ताथागता इति ।

---

१ अवयविभि–आ०,ब०,प०। २ –सौगतस्य.। ३ चित्रैकचित्रवा–आ०,ब०,प०। ४ निष्प्रमाणसि–आ०, ब०, प० । ५ सर्वनैरात्म्यविरोधात् । ६ अवास्तवप्रमाणात् । ७ तत्प्रमा–आ०, ब०, प० । ८ प्रमाणेन । ९ नैरात्म्यस्य । १० प्रमाणस्य । ११ सर्वनैरात्म्यस्य । १२ निराचारवि–आ०, ब०, प० । १३ के आहुः ।

एतेन [1]सकलविकल्पविकलसंवित्तिमात्रं तत्त्वमित्यपि प्रत्युक्तम्; तद्वैकल्यस्य नीरूपनिषेधात्मत्वे प्रमाणविषयत्वासम्भवात्, तस्य तद्बलायातत्वं ब्रुवतामप्यविकल्पकत्वाविशेषात्। पर्युदासमेव, तत् पर्युदस्तसकलविकल्पस्य संवेदनस्यैव तद्वैकल्यार्थत्वादिति चेत्; इदमप्यसङ्गतम्; यस्मात्–

विकल्पा यदि वेद्येरन् निषेध्येरन्न सर्वथा।
विकल्पाश्चेन्न वेद्येरन्निषेध्येरन्न ते क्वचित् ॥१३७॥
न ह्य[2]विज्ञाय तद्रूपं तदुल्लेखेन तान् क्वचित्।
तत्रामी नेति निश्चेतुं निरङ्कुशश्च प्रभुर्जनः ॥१३८॥
वस्तुतस्तदवित्तावप्यारोपेण प्रवेदनात्।
[3]बहुधानकवत्तेषां निषेधः सम्मतो यदि ॥ १३९॥
तन्न सारं विकल्पादेवारोपस्यावकल्पनात्।
आरोपात्तस्य क्लृप्तौ तु भवत्यन्योन्यसंश्रयः ॥१४०॥
अन्यारोपाद्विकल्पश्चेत्सोऽप्यन्यस्माद्विकल्पकात्।
सोऽप्यारोपात्तदन्यस्मादित्थं स्यादनवस्थितिः ॥१४१॥
परकल्पनया चेत्स्युर्विकल्पास्तन्न सङ्गतम्।
आत्मेतरविकल्पे यत् विकल्पविरहात्ययः ॥१४२॥
आरोपात्तद्विकल्पश्चेन्नेदानीं तन्निषेधनात्।
तस्माद्विकल्पासंवित्तेः तन्निषेधः क्वचित्कथम् ॥१४३॥
किञ्च तद्वेदनं यत्र विकल्पः पर्युदस्यते।
नीलादिरूपं तच्चेत्स्यात् सावकल्पकमेव तत् ॥१४४॥
नानाभागस्वभावस्य तस्य स्थूलस्य दर्शनात्।
एकानेकविकल्पस्य तत्रावश्यमवस्थितेः ॥१४५॥
तद्विकल्पव्यपेतस्य न तस्यास्ति स्वतो गतिः।
अविवादः स्वसंवित्तेर्विवादविषयेऽप्ययात् ॥१४६॥
अन्यतोऽपि न तादृक्षात्तस्याप्यन्येन [4]तादृशात्।
प्रतिपत्तौ यतो दूरं प्रसरत्यनवस्थितिः ॥१४७॥
अतादृशाच्च तद्वित्तिस्तात्त्विकी कल्पितात्कथम्?।
अकल्पिताच्चेन्नन्वेवं तदेव स्याद्विकल्पकम् ॥१४८॥

---

१ सकलं संवि– आ०, ब०, प०। २ ह्यविज्ञेय–आ०, ब०, प०। ३ प्रधानवत्। ४ तादृशा आ०, ब०, प०।

तच्च सर्वविकल्पानामभावे दत्तबुद्धयः ।
बौद्धाः कथमिव ब्रूयुः विरोधापत्तिभीरवः ॥९४९॥

तदेवाह– **'आहुः'** इत्यादि । **'न'** इत्यनुवर्तनीयम् । **नाहुः** बौद्धाः । कम् ? **अनर्थम्** अर्थ्येत इत्यर्थः सकलविकल्पाभावः तस्मादन्यं विकल्पभावम् । कीदृशम् ? **अर्थबलायातम्**, अर्थ्यमानं निर्विकल्पवेदनमर्थः तं बलयति स्थापयतीति तद्बलस्तदधिगमः, तस्मै तदर्थम् आयातम् । कस्मान्नाहुः ? **अविकल्पकाः** विकल्पानामभावं कायन्ति कथयन्ति यत इति । ततो न सकलविकल्पातीतमपि तत्त्वम्, प्रमाणप्रणयनवैकल्यात् ।

अस्तु तर्हि विभ्रममात्रं तत्त्वम्, अन्तर्बहिश्च यथाकल्पनप्रतिपत्तेः, यथाप्रतिभासनञ्च नानैकत्वादिधर्मैर्विचारायोगात् । तस्मादविद्यमानमेव सुखनीलादि सर्वमवभासते "मायामरीचिप्रतिभासवदसत्त्वेऽप्यदोषः"[1] [प्र० वार्तिकाल० २।२१०] इति वचनादिति कश्चित्; सोऽपि न विपश्चिदेव । यस्मात्–

सत्यश्चेद्विभ्रमात्मासौ सर्वथा विभ्रमः कथम् ? ।
मिथ्या चेत्; सुखनीलादि सत्यमेव प्रसज्यते ॥९५०॥
यतोऽपि विभ्रमज्ञानं विचारात्परिकल्प्यते ।
तद्विभ्रमे कथं तस्मादन्यविभ्रमवेदनम् ? ॥९५१॥
अन्यथा तत एवान्यसर्वाविभ्रमकल्पनात् ।
विभ्रमैकान्तवादोऽयं नश्येत्पर्यन्त एव ते ॥९५२॥
तदविभ्रमपक्षे तु तद्बलात्सर्वविभ्रमम् ।
न प्राज्ञा ब्रुवते ब्रूयुर्मेषकल्पाः परं परे ॥९५३॥

तदाह–**'आहुः'** इत्यादि । कम् आहुः ? **अनर्थम्**–न विद्यतेऽर्थोऽस्मिन् इत्यनर्थो विभ्रमः तम् । कीदृशम् ? **अर्थबलायातम्**, अर्थो विचारः तस्य तत्त्वतो भावात् अन्यथा ततो विभ्रमव्यवस्थानुपपत्तेः, तस्य बलं सामर्थ्यं तेनायातम् । क आहुः ? **अविकल्पकाः** इति । अवयो मेषाः[2] ईषदसमाप्ता (कल्पप्[2]) अवयः **अविकल्पा** अनुकम्पिताः त एवाविकल्पका विभ्रमवादिन इति । न मया तत्त्वतो भावनैरात्म्यादिकं कुतश्चित्तद्बलादागतं परिकल्प्यते यदयं प्रसङ्गः, किन्तु परपर्यनुयोगेन [3]तद्विपर्यय एव निषिध्यते । निषिद्धे च तस्मिन् तदेव तत्त्वमवशिष्यते गत्यन्तराभावादिति चेत्; न; तत्पर्यनुयोगादनर्थात्तन्निषेधे अतिप्रसङ्गात् । अर्थादिति चेत्; न; तस्यैव तद्वादिनामभावात् । भावे सिद्धं स्वत एव तस्यार्थबलायातस्य परिकल्पनं तत्र चायं दोषश्चेति सूक्तम्–**'आहुः'** इत्यादि ।

---

१ –चिप्रभृतिभासवदसत्त्वमप्य–ता० । "प्रतिभासवदसत्त्वेप्यदोषः"–प्र० वार्तिकाल० । २ प्रतिषु उपलभ्यमानः कोष्ठकान्तर्गतः 'कल्पप्' इति शब्दः ईषदसमाप्तौ कल्पप्प्रत्ययस्य सूचकः । ३ बहिरर्थादिसद्भावः । ४–गात्तदनर्था–आ०, ब०, प० ।

इदमेवानेकान्तवादिनमुपहसतः सौगतस्य प्रत्युपहासं दर्शयन् व्याचष्टे–

चित्रं तदेकमिति चेदिदं चित्रतरं ततः ॥९३॥ इति

चित्रं नानारूपं तद्बाह्यं चित्रपतङ्गादि, **एकम्** अभिन्नम् **इति** एवं **चेत्** यदि मन्यते जैनः **इदम्** अनन्तरोक्तं **ततश्चित्रात्** अतिशयेन चित्रं **चित्रतरं** विस्मयनीयतरम् । तथा हि–यदि नानारूपं नैकं विरोधात्, इत्यसदेव एकत्वम्, तद्भावे च न नानारूपम्, [1]तस्यापि परमाणुरूपस्याबुद्धिगोचरत्वादित्यसन्नेव तादृशो बहिरर्थ इति भवत्येव तद्वादिनामुपहास इति भावः । परस्य तत्र प्रत्यपहासमाह–

चित्रं शून्यमिदं सर्वं वेत्सि चित्रतमं ततः । इति

[2]**चित्रं** नानारूपं बाह्यं मयूरादि। कीदृशम् ? **इदं** प्रत्यक्षवेद्यं **सर्वं** निरवशेषं **वेत्सि** जानासि। कीदृशम् ? **शून्यं** नीरूपम्। '**इदम्**' इत्यत्रापि सम्बन्धनीयम् । **इदं** परस्य वचनं ततश्चित्रतरात् अतिशयेन चित्रं **चित्रतमम्**, अनुपायस्यैव तदभाववेदनस्य प्रतिपादनात् । तत्प्रत्यक्षमेव तत्रोपाय इति चेत्; न; तेन तदस्तित्वस्यैव प्रतिवेदनात् । अत एवोक्तम् '**इदम्**' इति ।

सत्यम् ; तेन[3] तद्भावस्य वेदनम्, तत्तु तदन्तर्गतस्यैवेति चेत् ; न ; बहिर्भूतस्यैवानुभवात् । भ्रान्तस्तदनुभव इति चेत् ; न ; सर्वदा तथैव भावात् । न च [4]तादृशस्य विभ्रमः ; स्वरूपेऽपि प्रसङ्गात् । तन्न प्रत्यक्षं तत्रोपायः । विरोध इति चेत् ; न; तस्याप्यप्रतिपन्नस्यानुपायत्वात् । न प्रत्यक्षात्तत्प्रतिपत्तिः[5], तेनैकत्वाधिष्ठानस्यैव[6] नानारूपस्योपलम्भात् । न हि [7]तत्रैकत्वविकलस्य नानारूपस्य तद्विकलस्य चैकत्वस्य प्रत्यवभासनम्, तथा कदाचिदप्यसंवित्तेः । तदुक्तम्–

[8]"न पश्यामः क्वचित्किञ्चित्सामान्यं वा स्वलक्षणम् ॥" [सिद्धिवि०प०२]इति।

मा भूत्तर्हि[9] तत्प्रतिपत्तिर्विचारादेव तदभ्युपगमात् । तथा हि–यदि चित्रपतङ्गादौ नीलपीतादिकमेकं न तर्हि 'नाना' इति कथं चित्रत्वम् ? कथञ्चिदेवैकं न सर्वथेति चेत् ; तत्रापि येन स्वभावेनैकं येन च नाना तयोर्भेदे ; यदेकं तदेकमेव यन्नाना तदपि नानैवेति न चित्रमेकम्, नैकं चित्रमिति कथमनेकान्तवादः ? तत्रापि कथञ्चिदेव भेदादयमदोष इति चेत् ; न ; तत्रापि 'तत्रापि' इत्यादिप्रसङ्गानिवृत्तेरनवस्थोपनिपाताच्च । न चापर्यवसितानामेव भेदाभेदस्वभावानाम् एकत्र परिकल्पनमुपपन्नं प्रतीतिप्रत्यनीकत्वात् । ततो यदि किञ्चित्पर्यवसाने नानारूपमेकं न भवति प्रथममपि न भवेदविशेषात्, इति सिद्धस्तस्य तत्परिहारलक्षणो

१ तस्यापर–ता० । २ चित्रमिति ना–आ०, ब०, प० । ३ प्रत्यक्षेण । ४ सर्वदा भवतः । ५ विरोधप्रतिपत्तिः । ६ –काधिष्ठा–आ०, ब०, प० । ७ प्रत्यक्षे । ८ "जात्यन्तरं तु पश्यामः ततोऽनेकान्तसाधनम्" इत्युत्तरार्धम् । ९ प्रत्यक्षात् ।

विरोधः, तस्य बहिरर्थाभावप्रतिपत्तावुपायत्वञ्च । तेनैकस्यानेकत्वे अनेकस्य चैकत्वे निषिद्धे परिशिष्टस्याप्रतिवेदनादभावोपपत्तेरिति चेत् ; न; विचारस्याप्रमाणत्वे ततो विरोधस्याप्रतिपत्तेः ।

प्रामाण्यञ्च न प्रत्यक्षत्वेन ; ततो विरोधपरिज्ञानाभावस्य निवेदितत्वात् । अनुमानत्वेनेति चेत् ; तत्र तर्हि विरोधप्रतिबद्धं किञ्चिल्लिङ्गमङ्गीकर्त्तव्यम् अन्यथा अनुमानस्यानुत्पत्तेः । तत्प्रतिबन्धस्य च न प्रत्यक्षात्परिज्ञानम् ; तस्य विरोधाविषयत्वात् । न च विरोधमजानता कस्यचित्प्रतिबन्धः शक्यपरिज्ञानः, तन्निष्ठस्य तस्य[1] सत्येव तत्परिज्ञाने परिज्ञानोपपत्तेः । विचारादेव तस्यापि परिज्ञानं तेन विरोधस्यापि प्रतिपत्तेरिति चेत् ; न ; परस्पराश्रयात्-प्रतिबन्धपरिज्ञानाद्विचारः, ततश्च तत्परिज्ञानमिति । विचारान्तरात्तत्परिज्ञानमिति चेत् ; न ; तेनापि विरोधस्याग्रहणे तदयोगात् । ग्रहणे तु प्रकृतविचारवैयर्थ्यम् । अनुमानत्वे च विचारान्तरस्य तद्धेतोरपि प्रतिबन्धपरिज्ञानमन्यतो विचारादित्यव्यवस्थितो[2] विचारः, स कथं नाम विरोधमुपबृंहयेत् ? **"स्वयं पतन्नोद्धरते पतन्तम्"** [ ] इति न्यायात् । ततो नानुमानत्वेनापि विचारस्य प्रामाण्यम् । अतो विकल्पमात्रमेवेदमवस्तुसंस्पर्शिदुरागमानुरक्तानां [3]रक्तपटानाम् । न चातः क्वचिद्विरोधस्यान्यस्य वा प्रतिपत्तिः । न चैकानेकस्वभावयोरपरावपि तत्स्वभावौ, अपि तु चित्रपतङ्गे य एव नीलादीनां परस्परमेकस्वभावः स एव तयोरपि तत्स्वभावः, य एव च तेषामन्योन्यं नानास्वभावः स एव तयोरपि तत्स्वभावः, तथैव परिस्फुटज्ञानवपुषि निरुपप्लवतया प्रत्यवभासनात्, तत्कथं तदवलम्बनेनानवस्थापरिकल्पनमुपपन्नम् । तन्न विरोधादप्येकानेकात्मनो बहिर्भावस्याभावपरिज्ञानं तस्यैवाप्रतिपत्तेः ।

नापि वैयधिकरण्यात् ; तस्यापि विरोधासिद्धावसिद्धेः तन्मूलत्वात् । नाप्युभयदोषादपरिज्ञानलक्षणात् ; तत्परिज्ञानस्य[4] प्रत्यक्षत एव प्रतिपादनात् । नापि साङ्कर्यसंशयाभ्याम् ; कथञ्चिदसाङ्कर्येणैव निःसंशयं तत्प्रतिपत्तेः । अतो निर्बाधप्रतिपत्तिविषयस्याभावमनुपायमाचक्षाणो भवत्येवातीवोपहासविषय इति युक्तमुक्तम्-**'चित्रं शून्यम्'** इत्यादि ।

ततो न यथोक्तं बाह्यमसत्, नापि विभ्रममात्रम्, सकलविकल्पविकलं वा, तत्प्रतिषेधस्याभिहितत्वात् । नापि संवृतिमात्रम्, स्पष्टप्रतीतिविषयस्य तत्त्वानुपपत्तेः । [5]तदेवाह-

तस्मान्नैकान्ततो भ्रान्तिर्नासत्संवृतिरेव वा ॥९४॥ इति ।

सुबोधमेतत् । **वा**शब्दादनुक्त[6]समुच्चयः, तेन 'न सकलविकल्पविकलम्' इत्यपि प्रतिपत्तव्यम् ।

भवतु तर्हि तदेकव्यक्तिसंविन्मात्रमद्वैतमिति चेत्; तद्यदि चित्रैकरूपम्, **"चित्रप्रतिभासाप्येकैव बुद्धिः"** [प्र० वार्तिकाल० २।२१९] इति वचनात् ; तदाऽनुकूलमागतम्, बाह्यस्यापि तद्रूपस्यानिवारणात् । न च बाह्यमपरिज्ञानान्नास्त्येव स्वतस्तस्यापरिज्ञानेऽपि परतः

१ सम्बन्धस्य । २ -व्यवस्थाविचारस्य आ०, ब०, प० । ३ बौद्धानाम् । ४ -ज्ञाने तस्य आ०, ब०, प० । ५ तदाह आ०, ब०, प० । ६ -क्तः समुच्चीयते तेन सकल-आ०, ब०, प० ।

परिज्ञानात्। तस्य[1] च स्वपरविषयस्वभावद्वयाधारस्याभ्युपगमात्। 'तत्स्वभावद्वयस्याप्यपरेण तद्द्वयेन तस्याप्यपरेण तेन परिज्ञानमित्यनवस्थानम्' इत्यपि चोद्यं न चित्रैकवादिनः सम्भवति [2]तत्रापि प्रसङ्गात्।

भवतु बाह्यस्य परिज्ञानम्, तथापि कथं चित्रस्यैकत्वम्? कथं ज्ञानस्य? अशक्यविवेचनत्वादिति चेत्; न; बहिरपि तद्भावस्य निवेदितत्वात्। [3]अभिन्नयोगक्षेमत्वादिति चेत्; किमिदं तत्त्वादिति? सहोत्पत्तिविनाशत्वात्, सहोत्पत्तिसंवेदनत्वाद्वेति चेत्; न; तस्य सन्तानान्तरज्ञानैर्व्यभिचारित्वेनागमकत्वात्। अस्ति हि [4]तेषां तत्त्वं न चैकत्वमिति। [5]तान्येव न सन्ति अपरिज्ञानात् तत्कथं तेषु तत्त्वम्? न हि तेषां प्रत्यक्षतः परिज्ञानम्; शरीरवत्तत्रापि संशयाद्यभावापत्तेः। नाप्यनुमानात्; लिङ्गाभावात्। व्याहारादि लिङ्गमिति चेत्; कुत एतत्? तस्य संवेदनकार्यत्वेनात्मनि प्रतिपत्तेरिति चेत्; तर्हि [6]तस्य संवेदनस्य चैकमेव ज्ञानमभ्युपगन्तव्यम्– अन्यथा 'संवेदनस्य व्याहारादिः कार्यम्, तस्य संवेदनं कारणम्' इति परिज्ञानासम्भवात्। भवत्विति चेत्; न; तस्यापि[7] संवेदनसमयस्य व्याहारादौ तत्समयस्य च संवेदने प्रवृत्त्यभावात्, [8]तत्काले भाविनि भूते[9] वा स्वयमभावात्। अतत्कालेन च तत्प्रतिपत्तौ अतिप्रसङ्गात्। न चोभयकालत्वमेकस्य; क्षणिकत्वात्। भवतु वा [10]तस्य [11]तत्कार्यत्वम्, तथापि न गमकत्वम्; गाढस्वापादौ साध्याभावेऽपि भावात्। अन्य एव स व्याहारादिः, न च तद्व्यभिचारात्तद्विलक्षणस्यापि तत्रागमकत्वम्; गोपालघटिकाधूमव्यभिचारात् पर्वतधूमस्यापि पावकं प्रत्यगमकत्वापत्तेरिति चेत्; भवत्वेवं तथापि कथं तस्य सर्वत्र तत्कार्यत्वम्? क्वचित्तथा दर्शनादिति चेत्; न; तेन तत्रैव[12] तत्प्रतिपत्तिसम्भवान्न सर्वत्र तस्य तत्राऽप्रवृत्तेः। व्याप्तिज्ञानादिति चेत्; कुतस्तस्योत्पत्तिः? क्वचित्तथा दर्शनादिति चेत्; न; [13]शालूकस्यापि सर्वत्र [14]गोमयकार्यत्वपरिज्ञानापत्तेः क्वचित्तथादर्शस्याऽविशेषात्। न चैवम्, [15]अन्यत्रान्यतोऽपि[16] तस्योत्पत्तेः। तज्ज्ञानवतः सर्वज्ञत्वापत्तेश्च। तस्मादप्रतिपन्नव्याप्तिकत्वान्न व्याहारादेस्तेषामनुमानम्, इत्यनुपलम्भात् न सन्त्येव सन्तानान्तरज्ञानानीति न तैरभिन्नयोगक्षेमत्वस्य व्यभिचार इति चेत्; कोऽयमनुपलम्भो नाम? उपलम्भनिवृत्तिमात्रमिति चेत्; न; ततो गगनकुसुमादिव कस्यचिदप्यप्रतिपत्तेः। अन्योपलम्भ इति चेत्; तेनापि कथं भवेत्प्रतिपत्तिः? तद्विविक्ततया तद्विषयस्योपलम्भादिति चेत्; अस्तु तर्हि तत्रैव तदभावो न सर्वत्र, अन्यथा प्रत्यक्षादेव स्वर्गादिविविक्तभूतलादिविषयात् सर्वत्र

---

१ ज्ञानस्य। २ चित्रज्ञानेऽपि। ३ "योगः अप्राप्तस्य विषयस्य परिच्छेदलक्षणा प्राप्तिः, क्षेमः तदर्थक्रियानुष्ठानलक्षणं परिपालनम्।"–हेतुबि० टी० पृ० ३६। "अलब्धधर्मानुवृत्तिः योगः, लब्धधर्मानुवृत्तिः क्षेमः।"–प्र० वा० स्वबृ०। ४ सन्तानान्तरज्ञानानाम्। ५ सन्तानान्तरज्ञानानि। ६ व्याहारादेः। ७ ज्ञानस्यापि। ८ व्याहारादिकाले भाविनि। ९ संवेदनकाले भूते। १० व्याहारादेः। ११ संवेदनकार्यत्वम्। १२ यत्र दृश्यते तत्रैव। १३ इन्दीवरकन्दस्यापि। १४ "पङ्कात्तामरसं शशाङ्क उदधेरिन्दीवरं गोमयात् काष्ठादग्निरहेःफणादपि मणिर्गोपित्ततो रोचनाः। इति पुरातनवचनम्"–ता० टि०। १५ तडागादौ। १६ पङ्कादपि।

स्वर्गाद्यभावप्रतिपत्तेः चार्वाकस्यापि किं तत्र प्रमाणान्तरपरिकल्पनया ? यत इदं शोभेत–

"[1]प्रमाणान्तरसद्भावः प्रतिषेधाच्च कस्यचित् ॥" [ ] इति ।

कथं वा क्वचिदपि तेषामदृश्यानां तस्मादभावप्रतिपत्तिः ? '[2]दृश्यानुपलम्भस्यैव गमकत्वम्' इति स्वमतव्याघातात् । इदमपि भेदवादिन एव मतं नाद्वैतवादिनः तेनानुपलम्भमात्रादभावप्रतिपत्तेरभ्युपगमादिति चेत् ; न ; एवं नीलेनान्याकारस्य तेन नीलस्यानुपलम्भात्, अभावप्रतिपत्तावभिन्नयोगक्षेमत्वस्याश्रयासिद्धिप्रसङ्गात् । नीलेतरयोरन्योन्यमनुपलम्भेऽपि स्वयमुपलम्भान्नाभाव इति चेत् ; न ; सन्तानान्तरेष्वपि स्वयमुलम्भस्य भावात् । सोऽपि परेणानुपलभ्यमानो नास्त्येवेति चेत् ; न ; नीलेतरयोरपि स्वयमुपलम्भस्य परस्परानुपलम्भेनाभावापत्तेः । तन्नानुपलम्भमात्रादपि तदभावज्ञानम् ।

कथं वा तन्मात्रात्त[3]दभावज्ञानज्ञानम् ? कथं च न स्यात् ? तन्मात्रज्ञानेन तदभावज्ञानस्य तज्ज्ञानेन च तन्मात्रस्याप्रतिपत्तेः, तत्काले तस्याभावात् , उभयसमयव्यापिनश्च ज्ञानस्यानभ्युपगमात् । उभयोश्च कुतश्चिदपरिज्ञाने तद्धेतुफलभावस्याशक्यपरिज्ञानत्वात् । सत्यम् ; न वस्तुतोऽनुपलम्भस्य तज्ज्ञानहेतुत्वम् "अशक्तं सर्वम्" [प्र० वा० २।४] इति वचनात् , संवृत्या तु तदभ्युपगम्यते "संवृत्यास्तु यथा तथा" [प्र० वा० २।४] इति वचनादिति चेत् ; न ; व्याहारादेरपि [4]तयैव सन्तानान्तरपरिज्ञानहेतुत्वापत्तेः । संवृतिबलेन तत्परिज्ञानमपरिज्ञानमेवेति चेत् ; न ; तेन[5] तन्निषेधस्याप्यनिषेधत्वप्रसङ्गात् ।

अपि च, केयं संवृतिर्नाम ? तत्र हेतुफलभावमध्यारोपयन् कश्चिन्मिथ्याविकल्प इति चेत् ; न ; तस्यापि हेतुसमसमयस्य तत्फले तत्फलसमसमयस्य च हेतौ अप्रवृत्तेः, उभयसमसमयस्य च तस्यानभ्युपगमात् , कथं ततोऽप्यनुपलम्भस्य तद्धेतुत्वम् ? सत्यम् ; न तस्याप्युभयविषयत्वं वस्तुतः संवृत्यन्तरेणैव परिकल्पनादिति चेत् ; न ; तेनापि हेतुतत्फलयोरपरिज्ञाने विकल्पतद्विषयत्वस्याशक्यारोपणत्वात् । तस्यापि तदन्तरेण तद्विषयत्वपरिकल्पनान्न दोष इति चेत् ; न ; तत्रापि 'तेनापि' इत्याद्यनुबन्धादावृत्तिमतोऽनवस्थादोषस्यापत्तेः । विचाराधिष्ठिता न सम्भवत्येव [6]संवृतिः, लोकबुद्ध्यैव केवलमभ्युपगम्यत इति चेत् ; न सम्यगेतत् ; लोकस्यैव सन्तानान्तरस्वभावस्याभावात् । तदयं लोकमेवानभ्युपगच्छन् तद्बुद्ध्या संवृतिमङ्गीकरोतीति कथमनुन्मत्तप्रज्ञः ?

भवतु वा संवृतिः, तथापि तया तदभावज्ञानस्य किमारोपयितव्यम् ? अनुपलम्भ-

१ "तदुक्तं धर्मकीर्तिना–प्रमाणेतरसामान्यस्थितेरन्यधियो गतेः । प्रमाणान्तरसद्भावः प्रतिषेधाच्च कस्यचित् ॥" प्र० परी० पृ० ६४ । प्रश० कन्द० पृ० १५५ । प्रमाणमी० पृ० ८ । २ "प्रतिषेधसिद्धिरपि यथोक्ताया एवानुपलब्धेः–यथोक्ताया दृश्यानुपलब्धिस्तत एव ।"–न्यायबि०, टी० पृ० ४३ । प्रमाणवा० स्ववृ० १।५ । प्रमाणवार्तिकाल० ४।२६२ । ३ –दभावज्ञानं क–आ०, ब०, प० । "अनुपलम्भमात्रात् सन्तानान्तराभावज्ञानमभूदिति ज्ञानम्"–ता० टि० । ४ संवृत्यैव ।। ५ संवृतिबलेन । ६ "सत्याभासः परन्तत्र न तत्त्वं परमार्थतः । विचार्यमाणशून्यत्वे संवृतिः सेति गीयते ॥"–प्र०वार्तिकाल० पृ०४८ ।

कार्यत्वमिति चेत् ; न ; असति तस्मिन्[1] तदारोपणे तस्य निर्विषयत्वप्रसङ्गात् । सत्येवेति चेत् ; तदापि किं तस्य प्रयोजनम् ? [2]तदभावप्रतिपत्तिरिति चेत् ; न; तस्यास्तत्सत्तामात्रेणैव[3] भावात् तदभेदात् । तत्र[4] नित्यत्वस्य निषेधः, तस्य[5] निर्हेतुकत्वे अवश्यं तत्प्रसङ्गादिति चेत् ; न सम्यगेतदपि, यस्मात्–

नित्यत्वं तत्स्वभावश्चेन्न कुतश्चिन्निषिध्यते ।
तदेव[6] तन्निषेधे हि निषिद्धं स्यादभेदतः ॥९५४॥
तदयं लाभमन्विच्छोर्मूलच्छेदस्तवागतः ।
नित्यत्वहानिकामस्य ज्ञाने तद्धान्युपस्थितेः ॥९५५॥
तद्रूपं चेदनित्यत्वं नित्यत्वं दैवतो गतम्[7] ।
तन्निषेधाय तद्व्यर्थं तत्कार्यत्वाधिरोपणम्[8] ॥९५६॥
आरोपितञ्च नित्यत्वं तत्र नास्त्येव निश्चयात् ।
निश्चयात्मानुमानञ्च प्रसिद्धं बौद्धशासने ॥९५७॥
स्वरूपे निश्चयस्तस्य नास्तीत्यपि न युक्तिमत् ।
विना तेनार्थ[9]निर्णीतिर्नेति पूर्वं निरूपणात् ॥९५८॥
तदयुक्तस्तदारोपो वैफल्यात्संवृतेरयम् ।
दोषो न सौगतस्यास्ति तद्वृत्तान्तानुवादिनः ॥९५९॥
न चासौ संवृतिः शक्या निषेद्धुं हेतुसम्भवात् ।
तत्सम्भवोऽपि तद्धेतोस्तदनादिक्रमागतात् ॥९६०॥
इति चेद्युक्तमेवेदं कार्यकारणतास्थितौ ।
सा तु नास्ति तवाशक्तं सर्वमित्यभिधायिनः[10] ॥९६१॥
संवृतीनां प्रवाहेऽपि संवृत्या[11] यदि तत्स्थितिः ।
कथमेवमवस्थानं यतस्तन्निर्णयो भवेत् ॥९६२॥
तस्मादयुक्तमेवेदं कीर्तितं धर्मकीर्तिना ।
"निष्पत्तेरपराधीनमपि कार्यं स्वहेतुना ॥९६३॥
सम्बध्यते कल्पनया किमकार्यं कथञ्चन ॥ [प्र० वा० २।२६]
इति कल्पनया तत्सम्बन्धस्यैवमसम्भवात् ॥९६४॥

भवतु स्वरूपमेव तस्य [12]तयाऽऽरोप्यमिति चेत् ; न; अनुपलम्भस्य वैफल्यापत्तेः । संवृतित एव तत्स्वरूपस्य[13] भावात् । भवत्विति चेत् ; न; अनुपलम्भवादिनोऽसाधनाङ्गवादित्वेन निग्रहोपनिपा-

१ सन्तानान्तराभावे । २ सन्तानान्तराभावप्रतिपत्तिः । ३ सन्तानान्तराभावसत्तामात्रेणैव । ४ तदभावज्ञाने । ५ तदभावज्ञानस्य । ६ तदभावज्ञानमेव । ७ गतेः आ०, ब०, प० । ८ अनुपलम्भकार्यत्वाधिरोपणम् । ९ स्वरूपनिश्चयेन । १० प्र० वा० २ ४ । ११ संवृत्यादि ततः स्थितेः आ०,ब०,प० । १२ संवृत्या । १३ –स्याभावा–आ०, ब०, प० ।

तात् । कथं वा ततस्तत्त्वतः सन्तानान्तराभावस्य परिज्ञानम् ? आरोपितस्वरूपस्य तात्त्विकप्रयोजननिबन्धनत्वानुपपत्तेः तोयादिवत् । तदप्यतात्त्विकमेवेति चेत्; न तर्हि तत्त्वतस्तदभाव इति कथन्न [1]तैरभिन्नयोगक्षेमत्वस्य व्यभिचारः ? नायं दोषः; [2]तेषामप्येकत्वेन पक्षीकरणादिति चेत्; न; व्यभिचारविषयस्य तदयोगात्, अन्यथा न किञ्चित्तत्पुत्रत्वादिकमपि व्यभिचारि भवेत्, तत्रापि व्यभिचारविषयस्य पक्षीकरणात् । को वा विरोधो यन्नानात्व एव [3]तेषामभिन्नयोगक्षेमत्वं न भवेत्, अदृश्यात्मना तेन साक्षाद्विरोधद्वयस्यापि[4] सर्वज्ञत्वेन वचनादेरिवासिद्धेः ? नानात्वविरुद्धेनैकत्वेन तस्य[5] व्याप्तत्वात् पारम्पर्येण [6]तेनापि विरोध इति चेत्; क्व पुनरेकत्वेन तद्व्याप्तिः प्रतिपन्ना ? प्रकृत एव चित्रज्ञान इति चेत्; तत्र यद्येकत्वप्रतिपत्तिरन्यतः, व्यर्थमभिन्नयोगक्षेमत्वम्, तस्यापि तदर्थत्वात्[7] तस्याश्चान्यत एव भावात् । अत एव तत्प्रतिपत्तौ परस्पराश्रयः–निश्चिते नानात्वविरोधे ततस्तत्प्रतिपत्तौ[8] तेन तद्व्याप्तिनिश्चयः, ततश्च[9] तद्विरोधनिश्चय इति । तन्नाभिन्नयोगक्षेमत्वं हेतुः, संशयितविपक्षव्यतिरेकत्वात्, तदपि नानात्वेन साक्षात्परम्परया च [10]विरोधासिद्धेः व्यभिचारनिश्चयाद्वा, निश्चितो ह्यत्र व्यभिचारः सन्तानान्तरज्ञानेषु व्याहारादिभेदाद् भिन्नतयैव प्रतिपन्नेषु हेतुभावात् ।

यत्पुनरत्रोक्तम्–'तद्भेदस्य साकल्येन व्याप्तिपरिज्ञाने तत्परिज्ञानवतः सर्वज्ञत्वम्, देशतस्तत्परिज्ञाने न गमकत्वं व्यभिचारसम्भवात्' इति; तदपि न युक्तम्; अभिन्नयोगक्षेमत्वेऽपि तथा प्रसङ्गात् । नायं दोषः, तत्र पक्ष एव व्याप्तिग्रहणादिति चेत्; न; व्याहारादिभेदस्यापि [11]तत्रैव तद्ग्रहणात् गमकत्वोपपत्तेः व्यभिचारदोषस्य परिहरणात् । तन्नाभिन्नयोगक्षेमत्वादेकत्वं संवेदनाकाराणाम् ।

यत्पुनः–अभेदप्रतिभासादेव निर्बाधात् तथा[12] चेत्; अर्थावयवानामप्येकत्वं तदविशेषात् । प्रतिपादितञ्चैतत्–'**एतत्समानमन्यत्र**' इति । तदेव विस्मरणशीलानामनुग्रहार्थमावेदयन्नाह–

अतश्चार्थबलायातमनेकात्मप्रशंसनम् । इति ।

अत्र **च** शब्दो भावनायाम् । **अतः** अस्मात् एकान्तविभ्रमादेर्यदन्यत् '**अन्यत्र**' इत्यनुवर्त्तमानस्य विभक्तिपरिणामेन सम्बन्धात् । किं तद् ? **अनेकात्मप्रशंसनम्**, अनेकात्मनः अनेकस्वभावस्य ज्ञानस्यैव नार्थस्यानभ्युपगमात्, प्रशंसनं प्रतीतिबलेन स्तवनम् । तत्किम् ? अर्थस्य बाह्यस्य घटादेर्बलं स्वरूपादप्रच्यवनं तस्मै तदर्थम् आयातम् आगतम् **अर्थबलायातम्** । तथा हि–

चित्रमेकं यथा ज्ञानं प्रतीतिबलतो मतम् ।
मन्यतां तद्वदर्थोऽपि तत एवानुपप्लवात् ॥९६५॥

---

१ सन्तानान्तरज्ञानैः । २ सन्तानाज्ञानानामपि । ३ सन्तानान्तरज्ञानानाम् । ४ सहानवस्थापरस्परपरिहारस्थितिलक्षणविरोधद्वयस्यापि । ५ अभिन्नयोगक्षेमत्वस्य । ६ नानात्वेनापि । ७ एकत्वप्रतिपत्त्यर्थत्वात् । ८ एकत्वप्रतिपत्तौ । ९ एकत्वव्याप्तत्वात् । १० विरोधसिद्धेः आ०, ब०, प० । ११ पक्ष एव व्याप्तिग्रहणात् । १२ एकत्वं संवेदनाकाराणाम् ।

न चैकमेकरागादावित्यादिरपि[1] बोधवत् ।
एकानेकस्वभावेऽर्थे विप्लवाय न कल्पते ॥९६६॥
कल्पते यत्र यौगोक्ते सोऽस्माभिरपि नेष्यते ।
तं दूषयन्नतोऽस्माकं प्रतिहस्तायते भवान् ॥९६७॥
चित्रैकज्ञानवत्तत्र संशयाद्यपि दूषणम् ।
प्रवर्त्तते न निर्बाधनिर्णयाश्लेषभूषिते ॥९६८॥
अद्वैतवेदनं तस्मादेकानेकात्मकं ब्रुवन् ।
न प्रभुर्बहिरर्थस्य तादृशः प्रतिपीडने ॥९६९॥

भवतु तर्हि तदेकमेव न चित्रम् ;

"[3]किं स्यात्सा चित्रतैकस्यां न स्यात्तस्यां मतावपि ।
यदीदं स्वयमर्थेभ्यो रोचते तत्र के वयम् ॥" [प्र०वा०२।२१०]

इति वचनादिति चेत् ; न ; तादृशस्य कदाचिदपि तस्याननुभवात् । अननुभाव्यमपि लिङ्गादवगम्यत इति चेत् ; न ; तदप्रतिवेदने तत्कार्यस्वभावतया कस्यचिदपि परिज्ञानायोगात्, अतत्कार्यस्वभावस्य लिङ्गत्वानभ्युपगमात् । सुगतसन्निधानात्तदवगम्यत इति चेत् ; न ; अद्वैतवादे सुगतस्यैवाभावात् । भावेऽप्युत्तरमाह–

न ज्ञायते न जानाति न च किञ्चन भाषते ॥९५॥
बुद्धः शुद्धः प्रवक्तेति तत्किलैषां सुभाषितम् । इति ।

बुद्धः सुगतो **न ज्ञायते** न विनेयैः प्रतीयते तस्य बुद्धिरूपतयाऽनन्यवेद्यत्वात् **"तस्या नानुभवोऽपरः"** [प्र० वा० २।३२७] इति वचनात् । अपरानुभवभावे वा तद्वतोऽपि सर्वदर्शित्वं सकलविषयाकारगर्भस्य तेन परिज्ञानात् । तस्याप्यपरानुभवभावे तद्वतोऽपि सर्वदर्शित्वम् । तत्राप्येवमिति सर्वस्यापि बुद्धमनुभवतो विनेयवर्गस्य तदनुभवाधिष्ठानस्यापि सर्वदर्शित्वान्न किञ्चिद् बुद्धेन ? बुद्धवदेव तस्यापि स्वत एव [4]तत्त्वपरिज्ञानात् । तन्न तस्यापरस्मादनुभवात्परिज्ञानम् । अनुमानादिति चेत् ; न ; ततोऽपि तस्य स्वरूपप्रतिवेदने पूर्ववद्दोषात्, अन्यथा [5]तद्वैयर्थ्यात् । समारोपव्यवच्छेदान्न तद्वैयर्थ्यमिति चेत् ; किं तद्व्यवच्छेदेन ?

---

१ न्यायवि० श्लो० ९१ । २ –याशेषदूषणे आ०, ब०, प० । ३ "ननु यदि सा चित्रता बुद्धावेकस्यां स्यात् तया च चित्रमेकं द्रव्यं व्यवस्थाप्येत तदा किं दूषणं स्यात् ? आह–न स्यात्तस्यां मतावपि । न केवलं द्रव्ये तस्यां मतावप्येकस्यां न स्याच्चित्रता । आकारनानात्वलक्षणत्वाद्भेदस्य । नानात्वेऽपि चित्रता कथम् ? अनेकपुरुषप्रतीतिवत् । कथं तर्हि प्रतीतिरित्याह–यदीदं स्वयमर्थानां रोचते तत्र के वयम् । यदीदमताद्रूप्येऽपि ताद्रूप्यप्रथनमर्थानां भासमानानां नीलादीनां स्वयमपरप्रेरणया रोचते तत्र तथाप्रतिभासे के वयमसहमाना अपि निषेद्धुम् ? अवस्तु च प्रतिभासते चेति व्यक्तमालीक्यम् ।"–प्र० वा० म० वृत्ति० २।२१० । ४ तत्त्वपरि–आ०, ब०, प० । ५ अनुमानवैयर्थ्यात् ।

सत्यपि तस्मिन् तत्स्वरूपस्याप्रतिवेदनात् । प्रतिवेदने तु सिद्धं तद्वतोऽपि सर्वदर्शित्वं सकलार्थाकारप्रतिबद्धस्य बुद्धस्वरूपस्य तेन प्रत्यवलोकनात् । तदुक्तम्–

"समारोपव्यवच्छेदात्तत्त्वसिद्धिमनिच्छताम् ।
अनुमानमनर्थं स्यादन्यथा सकलग्रहः ॥" [ ] इति ।

ततश्च तदवस्थं पूर्ववद्बुद्धवैयर्थ्यम् , ततो न कुतश्चिदपि तस्य परिज्ञानमित्युपपन्नमिदं **'बुद्धो न ज्ञायते'** इति ।

तदनेन सुगतसन्निधानात्तत्त्वज्ञानमिति प्रत्युक्तम् ; सुगतस्यापरिज्ञाने तत्सन्निधानस्यापि दुष्परि[1]ज्ञानत्वात् । अपरिज्ञातमेव तत्[2] तत्परि[3]ज्ञानस्य निबन्धनम् चक्षुरादिवद्रूपादिपरिज्ञानस्येति चेत् ; भवेदेवं यदि रूपादिज्ञानवत् निरंशवेदनविषयं [4]किञ्चिद्विज्ञानं विप्रतिपत्तिमलोपलेपविकलेन प्रज्ञाप्रकाशेनोपदर्शितं भवेत् । न चैवम् , सर्वदा ग्राह्यादिभेदमलाधिष्ठानस्यैव तस्य परिज्ञानावलोकनात् । प्रतिपादितं चैतत् [5]प्राक्-**'प्रतिसंहारवेलायां न संवेदनमन्यथा'** इति । तदनेन तत्त्वज्ञानात्तत्सन्निधानपरिज्ञानं प्रत्युक्तम् ; उक्तनीत्या तत्त्वज्ञानस्यैवाप्रतिपत्तेः । तन्न तत्सन्निधानात्तदवगतिः ।

तद्वचनाद् "**अद्वयं यानमुत्तमम्**" [ ] इत्यादेस्तदवगतिरित्यप्ययुक्तम्; [6]तदपरिज्ञाने तद्वचनस्याप्यशक्यपरिज्ञानत्वात् । कथं वा तस्यैव वचनं प्रमाणं न रथ्यापुरुषादेरपि ? तस्यैव परिशुद्धज्ञानत्वादिति चेत् ; न ; स्वरूपापेक्षया रथ्यापुरुषादेरपि तत्त्वात् । न सकलविषयापेक्षयेति चेत् ; न ; बुद्धेऽपि तदभावात् । न हि तस्यापि सर्वत्र परिशुद्धज्ञानं समकालभाविन्यभावात् , [7]तस्याकारणत्वेन तदविषयत्वात् । तदपि कारणमेव अविनाभावादिति चेत् ; न ; तस्यापि विषयत्वे "**नातोऽर्थः स्वधिया सह**" [प्र०वा०२।२४६] इत्यस्य विरोधात् । भवदपि तस्य सर्वार्थज्ञानं निराकारं चेत्; न [8]तस्यैकस्वभावस्य देशकालस्वभावभिन्नानेकवस्तुविषयत्वम् एकस्वभावज्ञानविषयत्वेन सर्वस्याप्येकत्वापत्तेः, अन्यथैकस्वभावहेतुकत्वेऽपि कार्याभेदप्रसङ्गाभावात् न नित्ये नानाकार्यविरोधः स्यात् । अनेकस्वभावमेव भवतु तदिति चेत् ; कथं तदेकम् , प्रतिस्वभावं विरुद्धधर्माध्यासेन भेदोपनिपातात् ? अन्यथा क्रमेणापि तदेकमेवानेकस्वभावं प्राप्नुयात् । शक्यविवेचनत्वान्नेति चेत् ; किमिदं विवेचनं यच्छक्यमुच्यते ? कालकृतस्तत्स्वभावानां क्रम इति चेत् ; न ; [9]युगपदपि देशकृतस्य [10]तस्य भावात् । ततो[11] नात्यन्ताय भेदः, तेषामभेदस्यापि प्रतिभासनादिति चेत् ; न ; कालभिन्नानामप्यभेदानुगमस्यावलोकनात् । मिथ्यैव तेषां [12]तदनुगमो विकल्पोपनीतत्वादित्यपि नोत्तरम् ; देशभिन्नानां [13]तदनुगमस्यापि [विकल्पोपनीतत्वात् , स्पष्टप्रत्ययविषयत्वान्नेति

१ –ज्ञातत्वा–आ०,ब० । २ सुगतसन्निधानम् । ३ –ज्ञाननिब–आ०, ब०, प० । ४ किञ्चिज्ज्ञानं आ०, ब०,प०। ५ पृ०३१७ पं०२२ । ६ सुगतापरिज्ञाने । ७ समकालभाविनोऽर्थस्य । ८ सुगतज्ञानस्य । ९ क्रमयुगप– आ०, ब०, प० । १० क्रमस्य । ११ देशकृतक्रमात् । १२ अभेदानुगमः । १३ अभेदानुगमस्यापि ।

चेत् ; अस्ति कालभिन्नानामपि] स्पष्टप्रत्ययविषयत्वम् । निरूपयिष्यते च तत् । अनेन एकान्तभेदप्रतिवेदनं विवेचनमिति प्रत्युक्तम् ; प्रत्यक्षतस्तदभावात् । अनुमानस्य च तत्पूर्वकतया तत्राप्रवृत्तेः । नापि सन्तानान्तरं प्रति नयनं विवेचनम् ; तस्याप्रतीतेः अनभ्युपगमाच्च । नाप्यन्यवेद्यत्वम् ; युगपद्भाविनामिव क्रमभुवामपि तेषां परेण प्रत्यक्षेणाग्रहणात् । अनुमानेन ग्रहणस्य चोभयत्राविशेषात् । ततो भवत्येव क्रमवतामपि तेषामभेदः ; तद्भेदस्याभेदप्रत्यनीकत्वाभावत्वात् । तदुक्तम्–

"अन्तर्बहिर्मुखाभादि संविदं न भिनत्ति चेत् ।
[3]अक्रमं न क्रमाधीनं भिन्द्यादेव सुखादिकम् ॥" [सिद्धिवि०प्र०परि०] इति ।

न चेदमुचितं भवताम् ; बुद्धस्यैकान्ततः प्रतिसमयभङ्गुरत्वेन तदात्मत्वानुपपत्तेः । तन्न तज्ज्ञानस्य क्रमवदक्रमेणाप्यनेकस्वभावत्वमिति न तेन तस्याशेषवेदित्वं निराकारेण ।

नापि साकारेण ; तस्याप्याकारार्पकमात्रविषयत्वेनान्यत्राप्रवृत्तेः । सर्वमपि तत्राकारार्पकमेवेति चेत् ; उच्यते–पूर्वापरसमयभाविनो भावा नीलादिरूपमिव कालक्रममप्यात्मनो यदि न तत्र समर्पयन्ति कथं तस्य तद्विषयत्वं यतस्तेनाशेषज्ञत्वं बुद्धस्य ? कथं वा क्वचिदुपायोपेयभावस्य परिज्ञानम् ? तस्य कालक्रमालिङ्गितत्वेन तदनवबोधे दुरवबोधत्वात् । यौगपद्यालिङ्गितत्वे तु तद्भाव एव न भवेत् कस्यचिदनिष्पन्नस्यानुपायत्वात् , निष्पन्नस्यापि पुनरनुपयोगात् , स्वनिष्पत्तिसमय एवोपेयस्यापि निष्पत्तेः । अव्यभिचारादुपायत्वं न निष्पादकत्वादिति चेत् ; कुतस्तर्हि तन्निष्पत्तिः ? न कुतश्चिदिति चेत् ; न ; नित्यसत्त्वादिप्रसङ्गात् । अन्यत इति चेत् ; न; तस्यैवोपायत्वापत्तेः , न प्रकृतस्य । भवत्विति चेत् ; न; तस्याप्युपेयसमसमयत्वे पूर्ववद्दोषात् । पुनरन्यतस्तन्निष्पत्तिकल्पनायाम् अनवस्थानात्[10] । तद्भिन्नसमयत्वे तु सिद्धः कालक्रमालिङ्गितस्तद्भावः । स च न बुद्धज्ञानस्य विषयः, अनर्पिताकारत्वादिति कथं तस्य प्रामाण्यम् ? यत इदं सूक्तं भवेत्–

"हेयोपादेयतत्त्वस्य साभ्युपायस्य वेदकः ।
यः प्रमाणमसाविष्टो न तु सर्वस्य वेदकः ॥" [प्र० वा० १।३४] इति ।

[11]तमपि ते तत्र समर्पयन्ति पूर्वापरभावेनैव तदर्पिताकाराणां बुद्धवेदने [12]व्यवस्थानादिति चेत् ; उच्यते–

प्रत्याकारं यदि ज्ञानं तत्रैकान्तेन भिद्यते ।
प्रत्यर्थनियतत्वेन कथं सर्वार्थविद्भवेत् ॥९७०॥

१ प्रत्यक्षपूर्वकतया । २ क्रमभावेऽपि प० । क्रमभाव्यपि आ०, ब० । ३ अक्रमं ते क्रमादीनां आ०,ब०, प० । ४ बुद्धज्ञाने । ५ भावान्नीलादि–आ०, ब०, प० । ६ कालक्रमस्य आ०, ब०, प० । ७ उपायोपेयभाव । ८ एवोपाय–आ०,ब०,प० । ९ नित्यं सत्त्वा–आ०,ब०,प० । "नित्यं सत्त्वमसत्त्वं वा हेतोरन्यानपेक्षणात् ।"–प्र० वा० ३।३४ । १० –स्थानं तद्भि–आ०,ब०,प० । ११ कालक्रममपि भावाः । १२ व्यवस्थापना–आ०,ब०,प० ।

तदाकारक्रमस्यापि परेण प्रतिवेदनम् ।
तदाकारेण तत्रापि तत्क्रमस्यान्यतो गतौ ॥९७१॥
अनवस्थानदोषः स्यात्तन्नैकान्तेन तद्भिदा ।
प्रत्याकारे कथञ्चिच्चेदनेकान्तः प्रशस्यताम् ॥९७२॥
आत्मानमेव जानानः क्रमा[1]ऽनेकान्तगोचरम् ।
बुद्धः कथं ततो ब्रूयादेकान्तक्षणिकं जगत् ॥९७३॥
तदन्वयस्य मिथ्यात्वे मिथ्यैव स्यात्तथागतः ।
मिथ्या च सर्ववेदी च प्रमाणञ्चेति साहसम् ॥९७४॥
तन्न कालक्रमज्ञानं तस्य स्याद्वादविद्विषः ।
सोपायोपेयविज्ञानं नास्ति तस्य तदत्यये ॥९७५॥

तदाह-**न जानाति** न वेत्ति **बुद्धः**। किम् ? **किञ्चन** उ[2]पेयादि इति तत्त्वम् । भवतु तस्याज्ञेयत्वं तत्त्वापरिज्ञानञ्च तथापि शुद्ध इति चेत् ; आह-**शुद्धः** निर्मलः। कः ? **बुद्धः** । **इति** एवम् , **तत्** क्रमायातवचनम् , केषाम् ? **एषां** बौद्धानाम् । **'किल'** इत्यरुचिद्योतने । **सुभाषितम्** अरुचिद्योतनाद् दुर्भाषितमिति यावत् । तथा हि-अपरिज्ञाते तस्मिन् कथं त[3]च्छुद्धेः परिज्ञानम् ? कथं वा तत्त्वापरिज्ञानमलशबलितस्य शुद्धेः सम्भवोऽपि यतस्तद्वचनै[4]मेतेषां सुभाषितं भवेत् ?

भवतु वा परिशुद्धो बुद्धस्तथापि कथं तस्य वचनम् ? कथञ्च न स्यात् ? कारणाभावात् । तस्य[5] हि कारणं विकल्पः, "विकल्पयोनयः शब्दाः" [ ] इत्यभिधानात्[6]। न चासौ[7] बुद्ध[8]स्य; विधूतकल्पनाजालत्वात् । तदभावेऽपि[9] तत्कृतात्संस्काराद्वचनमिति चेत्[10]; न; तस्यापि विकल्पत्वे तत्रासम्भवात् । अविकल्पत्वे तदुभयस्वभावविकलत्वे च[11] ततो वचनस्यानुत्पत्तेः, अन्यथा विकल्पयोनित्वनियमव्याघातात्। विकल्पादेव चिरापक्रान्तात्तस्य[12] वचनमिति चेत्, न; तस्य[13] हेतुत्वे सन्तानान्तरासिद्धेः । [14]व्याहारादेस्तत्सिद्धिरिति चेत् ; न; तस्यापि चिरापक्रान्तबुद्धिप्रभवत्वशङ्कायां ततस्तत्परिज्ञानायोगात् । तथा च न चार्वाकस्येव बौद्धस्यापि [15]परार्थं शास्त्रप्रणयनम् । बुद्धिरनुसन्धानवत्येव व्याहारादिकं जनयति आत्मनि तथैव दर्शनान्न चिरापक्रान्तेति चेत् ; विकल्पोऽपि तथाविध एव वचनमुत्पादयति, अस्मदादौ तथा दर्शनान्न चिरापक्रान्त इति किन्नेष्यते ? स्वापादौ विकल्पविकलस्यापि वचनस्योपलम्भादिति चेत् ; न; तदा[16]

१ क्रमेनैका- आ०, ब०, प० । २ उपायादिकत्वं आ०, ब०, प० । ३ तच्छुद्धिप-आ०, ब०, प० । ४ -नमेषां-आ०, ब०, प० । ५ बचनस्य । ६ "विकल्पाः शब्दयोनयः । तेषामन्योन्यसम्बन्धो नार्थान् शब्दाः स्पृशन्त्यमी ॥" इति शेषांशः । द्रष्टव्यम्-न्यायकुमु० पृ० ५३७ टि० ७ । ७ विकल्पः । ८ शुद्धस्य-आ०, ब०, प० । ९ विकल्पाभावेऽपि । १० चेत् त-आ०, ब०, प० । ११ संस्कारात् । १२ बुद्धस्य । १३ चिरापक्रान्तस्य । १४ व्याहारादेस्तदिति आ०, ब०, प० । १५ परार्थशा-आ०, ब०, प० । १६ स्वापादौ ।

बुद्धिविकलस्यापि व्यापारादेः प्रतिपत्तेः। ततश्चिरापक्रान्ताद्विज्ञानाद्व्यापारादिवत्[1] न विकल्पादपि वचनमिति न कुतश्चिदपि बुद्धस्य वचनम्। तदाह–**न च** नैव **किञ्चन** किमपि उपायोपेयतत्त्वं **भाषते** कथयति **बुद्ध** इति। यद्यपि नाम स्वमुखेन न च किञ्चन भाषते बुद्धस्तथापि **प्रवक्तैव** [2]कुड्यादिभ्योऽपि तत्प्रभावोपजनितस्य तत्त्वोपदेशस्य तद्वचनत्वादिति चेत्; कथं तेषां[3]मप्यविकल्पत्वे वचनम्? विकल्पयोनित्वनियमव्याघातात्। अस्मदादिवचनस्यैव तन्नियमो न बुद्धवचनस्येति चेत्; किमिदानीं कुड्यादिभ्यस्तत्कल्पनया बुद्धादेव तदुपपत्तेः? तथा च दुर्व्याहृतमेतत्–

"ये कल्पयन्ति कवयः सुगतस्य वाच–
स्ते कल्पनामपि मुनेः परिकल्पयन्ति।" [ ] इति;

वाचां कल्पनाव्याप्तिवैकल्यात्।

भवतु विकल्पत्वमेव कुड्यादीनामिति चेत्; किमिदानीं[4]तत्र बुद्धप्रभावेन? स्वयं [5]विकल्पत्वादेव तेषां वचनोपपत्तेः। [6]तद्विकल्पत्वं तत्प्रभावादिति चेत्; न; [7]तस्य तदुपादानत्वे [8]तेषां बुद्धैकसन्तानत्वेन बुद्धस्यैव विकल्पकत्वप्रसङ्गात्। तत्सहकारित्वे तु तत्र किमुपादानम्? कुड्यादिकमेवेति चेत्; न; तस्याचेतनत्वे [9]तत्त्वायोगात् शरीरवत् प्रागपि विकल्पत्वेन चेतनमेव [10]तदिति चेत्; न; तथाप्रतीत्यभावात्। विकल्पाश्च विकल्पे किं वा तत्सहकारित्वेनास्मदादिविकल्पवत्। [11]तत्त्वविषयत्वं तस्य[12] तत[13] इति चेत्; न तर्हि तदप्रमाणम्। प्रमाणञ्च न प्रत्यक्षम्; विकल्पत्वात्। नानुमानम्; अलिङ्गजत्वादित्यन्यदेव प्रमाणमनिष्टं भवेत्। कथं वा कुड्यादिविकल्पवद्विनेयविकल्पस्यैव [14]ततस्तत्त्वविषयत्वं न भवेत्? एवं हि पारम्पर्यं परिहृतं भवति–'कुड्यादिविकल्पस्य ततस्तत्त्वविषयत्वम्, ततो वचनम्, ततश्च विनेयानां तत्त्वज्ञानम्' इति। एवम्भूतस्तस्य[15] प्रभाव एव नास्तीति चेत्; कथं चिन्तामणिकल्पत्वम्? यत इदं सुभाषितम्–

"चिन्तारत्नोपमानो जगति विजयते विश्वरूपोऽप्यरूपः॥"[ ]इति;

चिन्तितप्रकारप्रदानसमर्थप्रभावे सत्येव चिन्तारत्नोपमत्वोपपत्तेः। ततो न कुड्यादिभ्योऽपि तत्प्रभावात्तत्त्ववचनमिति न ततोऽपि तस्य वक्तृत्वम्। ततस्तद्भाषणं परस्य दुर्भाषणमेव। तदाह '**प्रवक्ता**' इत्यादि। व्याख्यातमेतत्।

---

१ –वन्निर्विक–आ०, ब०, प०। २ "सम्भारावेधतस्तस्य पुंसश्चिन्तामणेरिव। निस्सरन्ति यथाकामं कुड्यादिभ्योऽपि देशनाः॥"–तत्त्वसं० श्लो० ३६०८। ३ कुड्यादीनां विकल्परहितत्वे। ४ कुड्यादौ। ५ विकल्पादेव आ०, ब०, प०। ६ कुड्यादीनां विकल्पत्वम्। ७ बुद्धस्य कुड्यादिविकल्पोपादानत्वे। ८ कुड्यादीनाम्। ९ विकल्पोपादानत्वायोगात्। १० कुड्यादि। ११ ततस्तत्त्ववि–आ०, ब०, प०। १२ विकल्पस्य। १३ बुद्धसहकारित्वेन। १४ बुद्धसहकारतः। १५ बुद्धस्य।

तन्न बुद्धवचनादपि निरंशस्य संविदद्वयस्य प्रतिपत्तिर्यतः सत्त्वम्। सतोऽपि भूतभवद्भव्यानां यद्यन्यतमेन कालेनावच्छेदः; कालान्तरं तत्त्वशून्यं भवेत्। तथा कार्यस्यापि कस्यचिद्भावे व्योमकुसुमादिवदवस्तुत्वम्। [1]भावे त्वद्वैतव्यापत्तिः।

नैष दोषः; कालस्यैवापरस्याभावात्, असता च तस्यावच्छेदानुपपत्तेः। न च कार्याभावादसत्त्वम्; कार्येण सत्त्वव्याप्तेरभावात्। भावे कार्यसमसमयमेव कारणं स्यान्न पूर्वं कार्यस्याभावात्। तादृशस्य[2] च न तत्कारणत्वम् अपि तु तदेककारणप्रभवत्वमेव। तत्कारणस्यापि कार्यव्याप्तसत्ताकत्वे कार्यसमसमयत्वेन तदेककारणप्रभवत्वम्, तत्कारणेऽपि तथा चिन्तायामसम्भाव्येव तत्क्रमो[3] भवेत्। तथा कार्यक्रमोऽपि, कार्यस्यापि कार्यान्तरेण सत्त्वव्याप्तौ तत्समसमयत्वस्यावश्यम्भावात्। तत्सम्भवमिच्छता च न कार्यव्याप्तं कस्यचित्सत्त्वमभ्युपगन्तव्यमिति न कार्याभावात्तद्[4]द्वयस्याभावः। एतदेवाह–

न जातं न भवत्येव न च किञ्चित्करोति सत् ॥ ९६ ॥ इति।

अत्रैवकारो भिन्नक्रमो नकाराभ्यां परो द्रष्टव्यः। **नैव जातं नैव भवति** इति **'चित्रं तदेकम्'** इति[5] **'ततः' 'तदेकम्'** इति च अनुवर्त्तयितव्यम्। तदयमर्थः–**तत्** संवेदनम् एकम् अयं **नैव जातं** नैवोत्पन्नम्, अनेन [6]तस्यातीतत्वं प्रतिक्षिप्तम्। **नैव भवति** नैव निष्पद्यते अनेनापि वर्त्तमानत्वम्। 'नैव भविष्यति' इत्यपि भावित्वप्रतिक्षेपाय द्रष्टव्यम्–उक्तस्योपलक्षणत्वात्। उपपद्येत च तत्रातीतत्वादिप्रतिक्षेपः कालस्यैव निबन्धनस्याभावात्। **न च** नैव **किञ्चित्**सजातीयमन्यद्वा कार्यं **करोति** जनयति तथापि **सत्** कार्येण सत्त्वव्याप्तेरभावात्। [7]हेतुद्वयं चैतत् [8]परस्याभिप्रायगतम्। अत्र पूर्वपक्षद्योतनं **'चेत्'** इति द्रष्टव्यम्। उत्तरमाह–

तीक्ष्णं शौद्धोदनेः शृङ्गमिति किन्न प्रकल्प्यते ? इति।

सुबोधमेव। तात्पर्यमत्र–

निरंशं चेत्तदद्वैतं[9] मुक्तोपाधि कुतश्चन।
प्रमाणादुपलभ्येत शोभेतैवं भवद्वचः ॥९७६॥
प्रमाणं तु[10] न तत्रास्ति प्रत्यक्षादीति भाषितम्।
केवलं कल्पनैव स्यात्तदस्तित्वे निबन्धनम् ॥९७७॥
न च [11]तद्वास्तवं युक्तमन्यथा तन्निबन्धनम्।
विषाणमपि किन्न स्यान्निशितं बुद्धमस्तके ॥९७८॥

---

१ भवत्वद्वै–आ०, ब०, प०। २ कार्यसमकालवर्तिनः। ३ कारणक्रमः। ४ –त्तद्द्वय–आ०, ब०, प०। ५ श्लोकात्। ६ तस्यापि तत्वं आ०, ब०, प०। ७ "श्लोके अविद्यमानं हेतुद्वयं कथमुच्यत इत्याशङ्कायामाह"–ता० टि०। ८ "सौगतस्य"–ता० टि०। ९ –तमुक्तो–आ०,ब०,प०। १० तन्न आ०,ब०, प०। ११ "कल्पनानिबन्धनं निरंशमद्वैतम्"–ता० टि०।

अद्वये नास्ति बुद्धोऽपि यत्र शृङ्गस्य कल्पनम् ।
इति चेत्कल्पना तस्य किन्न सत्त्वाय कल्पते ॥९७९॥
तदद्वयञ्च बुद्धश्च तच्छृङ्गं चेति तत्त्वतः ।
त्रितयस्याप्यवस्थाने न भेदस्तात्त्विकः कथम् ॥९८०॥
तस्मात्कल्पितमद्वैतमवस्त्वेव यथोदितम् ।
तदवष्टम्भतस्तन्न बहिरर्थनिषेधनम् ॥९८१॥ इति ।

तस्मादेकव्यक्तिकमनेकव्यक्तिकं वा चित्रमेव संवेदनमनुमन्तव्यम् । तच्च बहिरर्थमपि तादृशं प्रत्यवस्थापयति एकरागादौ सर्वरागादेः सांशत्वादेश्च दोषस्य तद्वत्[1]तदाकारवच्च बहिरर्थे तदवयवेषु चाप्रवृत्तेः। यत्र तु प्रवृत्तिर्यौगकल्पिते अवयविनि तदवयवेषु च तत्रास्माकं[2]मभिरतिरेव, ततोऽत्र तत्प्रवृत्त्या[3][न]काचिदप्यस्माकं परिग्लानिः । यद्येवं कुतस्तत्र तद्दोषस्य **'एतत्समान-मन्यत्र'** इत्यादिना समाधानम् ? आहितविषयस्याभ्युपगमनीयत्वादिति चेत् ; न हीदृशम् अकलङ्कदेवस्य चेष्टितं यदयम[4]न्यायेनापि दोषेण परपक्षं प्रतिक्षिपतीति । ततो युक्तं विज्ञानवदर्थस्यापि प्रतीतिबलादवस्थापनम् ।

इदानीं वक्तव्यशेषं दर्शयित्वा परिहर्तुमाह–

एकेन चरितार्थत्वात्तत्राऽविप्रतिपत्तितः ॥ ९७ ॥
अलमर्थेन चेन्नैवमतिरूढानुवादतः । इति ।

अलं पर्याप्तम् **अर्थेन** घटादिना प्रयोजनाभावात् । उदकाहरणादिकमस्ति तस्य प्रयोजनमिति चेत् ; कुतस्तदस्तित्वम् ? प्रतिभासाच्चेत् ; प्रतिभासरूपमेव तर्हि तत्[5] तद्व्यतिरिक्तस्य तदयोगात् । तच्च तद्रूपा[6]देव घटादेरिति किं तत्रार्थस्य कारणत्वेन ? तदाह–**एकेन** नानाकारसाधारणेन **ज्ञानेन** नार्थेन तस्य[7] **'अलम्'** इति[8] पर्युदासात् । चरितो निष्पादितोऽर्थः प्रयोजनं यस्य तस्य भावात् **चरितार्थत्वात्** अर्थस्य । **'एकेन'** इत्यपेक्षायामपि चरितशब्दस्य [9]वृत्तिर्गमकत्वात् । तर्हि ज्ञानेनाप्यलम् अन्येन चरितार्थत्वादिति चेत्; किं तदन्यत् ? अर्थश्चेत् ; न; [10]ततो जडत्वेन [11]ज्ञानार्थस्याधिगमस्यासम्भवात् । ज्ञानमेवेति चेत् ; न तर्हि तेनालमिति शक्यम्, अभ्युपगमात् । तदाह–**तत्र** ज्ञाने **अविप्रतिपत्तितो** बौद्धवदर्थवादिनोऽपि विप्रतिपत्तेरभावात्, अन्यथा नार्थसिद्धिः स्वतस्तदयोगादिति मन्यते । **'चेत्'** इति परमतं द्योतयन्नुत्तरमाह–**नैवम्** । **एवम्** **'अलमर्थेन'** इति प्रकारेण । कुत एतत् ? **अतिरूढस्य** प्रमाणबलतोऽतिप्रसिद्धस्य **अनुवादतो**ऽनुकथनात्[12] 'अर्थस्येति' । तात्पर्यमत्र–

---

१ चित्रज्ञानवत् । २ –कमनभिर–ता० । ३ तत्प्रवृत्तौ आ०, ब०, प० । ४ यदन्यायेन आ०, ब०, प० । ५ उदकाहरणादि । ६ प्रतिभासरूपादेव । ७ अर्थस्य । ८ अलंशब्देन । ९ समासः । १० अर्थात् । ११ ज्ञानस्यार्थस्य आ०, ब०, प० । ज्ञानरूपप्रयोजनप्राप्तेः । १२ –नार्थस्येति आ०, ब०, प० ।

प्रयोजनवशादर्थः कल्पितो यदि कथ्यते ।
युज्येत तत्प्रतिक्षेपस्तदर्थस्यान्यतो[1] भवात्[2] ॥९८२॥
न चैवं मानसामर्थ्यात् ज्ञानवत्तस्य वर्णनात् ।
निषेधे मानसिद्धस्य ज्ञानं जीवति तत्कथम् ? ॥९८३॥

किं पुनस्तत्प्रमाणं यतोऽतिरूढत्वमर्थस्येति चेत् ? तावत् 'प्रत्यक्षम्' इति ब्रूमः । "**त**[3]**त्रापि प्रतिभासान्तर्गतमेव नीलमवभासते नापरम्, ततः प्रतिभासव्यतिरेके न प्रमाणं ततो नाभ्युपगमः । अथ प्रतिभासान्तर्गतं तन्न प्रतिभासते प्रतिभासस्यान्तरत्वात्, नीलादेश्च बहिरवभासनात् ; न व्यतिरिक्तस्य सद्भावे तस्य प्रतिभासनं स्वरूपेणापरोक्षेण तस्य प्रतिभासनात् । यथा हि–**

"व्यतिरिक्तस्य सद्भावे न नीलस्यापरोक्षता ।
स्वरूपेणापरोक्षत्वान्न तस्यान्यापरोक्षता ॥"

[प्र० वार्तिकाल० ३।३३३] इति प्रज्ञाकरः ।

तत्र किं तत्प्रत्यक्षम्, यत्र प्रतिभासान्तर्गतमेव नीलमवभासेत ? नीलादन्यदेवेति चेत् ; न; 'न व्यतिरिक्तस्य' इत्यादेर्विरोधात् । स एव प्रतिभासो यत्रान्तर्गमो नीलस्येति चेत् ; तेन तर्हि पूर्वापरीभूतेन भवितव्यम्, अन्यथा पूर्वं विशेषणतया आत्मनः, पश्चात्तद्विशिष्टतया नीलस्य ततः परिज्ञानायोगात् । सत्येव हि प्रागुपाधिपरिज्ञाने भवत्युपाधिमत्प्रतिपत्तिः, "विशेषणं विशेष्यं च" [प्र० वा० २।१४५] इत्यादि[4] वचनात् । प्रागधिगम्यं च तद्रूपं यद्यन्तर्गतनीलं[5] तन्नीलस्यापि तदन्तर्गमस्तत्रैवावभासत इति तेनापि पूर्वापरीभूतेन भवितव्यम् अन्यथा तत्रापि 'अन्यथा' इत्यादिदोषात्[6] । तद्रूपस्यापि प्रागधिगम्यस्यान्तर्गतनीलत्वे पुनरयमेव प्रसङ्ग इति अधस्ताद्विस्तारवतो नीलज्ञानस्य कथं क्षणभङ्गित्वम् ? कथं वा निर्विकल्पत्वं[7] प्रतिभासोपाधिकतया नीलं परिच्छिन्दतो विकल्पकत्वस्यैवोपपत्तेः ।

एतेन 'अन्तर्गतपीतं तत्' इति प्रत्युक्तम्; तुल्यदोषत्वात् । कथं वा तत् पश्चान्नीलस्य विशेषणम् ; विरोधात् । पीतस्य परित्यागादिति चेत् ; न तर्हि पीतमेव तत्, तत्परित्यागेन नीले तत्त्यागेनापि पुना रूपान्तरे प्रवृत्तेः, व्यावृत्तादनुवृत्तस्य विरुद्धधर्माध्यासेन भेदस्यैवोपपत्तेः । यदि पुनस्तत्र न किञ्चिदप्यन्तर्गतम् ; कथं तज्ज्ञानम् ? अनाकारस्यानभ्युपगमात् । अन्यथा पश्चादप्यतदाकारमेव तत् नीलविषयं भवेत् । कथं तस्य तद्विषयत्वम् ? कथं तदाकारस्य ?[8] स्वहेतुबलात्तथैवोत्पत्तेः ; समानमन्यत्र । ततो न युक्तम्–'**प्रतिभासव्यतिरेके न प्रमाणम्**' इति ; नीलस्य तज्ज्ञानाद्व्यतिरेके तस्यैव प्रामाण्यात् ।

---

१ ज्ञानात् । २ उत्पत्तेः । ३ प्रत्यक्षेऽपि । ४ "...सम्बन्धं लौकिकीं स्थितिम् । गृहीत्वा सङ्कलय्यैतत्तथा प्रत्येति नान्यथा ।।" इति शेषांशः । ५ यद्यनन्तर्गतं नी–आ०, ब०, प० । ६ –इस्तद्रूप–आ०, ब०, प० । ७ –ल्पकत्वं आ०, ब० । ८ कथं वा तदा–आ०, ब०, प० ।

एतेनैतदपि प्रत्युक्तम्–"**यथैव ग्राहकाकारः स्वरूपेणापरोक्षो न ग्राहकान्तरभावात्, तथा तेन समानकालोऽपि नीलादिः**" [प्र० वार्तिकाल० ३।३३०] इति; कथम्? ग्राहके स्वत एव ग्राह्ये च परत एवापरोक्षत्वस्य दर्शनात्। दर्शनानुसारित्वाच्चाभ्युपगमस्य। अन्यथा "यदेव दृश्यते तदेवाभ्युपगम्यते" [प्र० वार्तिकाल० ३।३३०] इत्यसङ्गतं स्यात्। ग्राहकसमकालतया च ग्राह्यस्य स्वयं प्रकाशत्वेऽपि इदमपि नीलं तत्समकालत्वाद्भवेत्। प्रत्यक्षबाधनस्य इतरत्रापि तुल्यत्वात्। न [1]तत्समसमयत्वमात्रेण [2]तस्य [3]तत्त्वम्; अपि तु [4]तद्वत्तद्रूपतया चक्षुरादेवोत्पत्तेरिति चेत्; न; तद्व्यापारात्पूर्वं पश्चादपि [5]तद्भावात्। पौर्वापर्ये तस्य प्रमाणं नास्तीति चेत्; चक्षुरादिकार्यत्वमपि कथम्? पौर्वापर्यप्रमाणबलादेव तस्यापि परिज्ञानोपपत्तेः। तथा च दुर्भाषितमेतत्–"**यथा चक्षुरादिकाद्ग्राहकाकारस्तथा तत्समानकालो ग्राह्याकारोऽपि**" [प्र० वार्तिकाल० ३।३३०] इति; कल्पिते तु तस्य तत्कार्यत्वे तन्निबन्धनं स्वयं प्रकाशत्वमपि कल्पितमेव न तात्त्विकम्। तत्र च न विप्रतिपत्तिः। [6]तन्न नीलादेस्तत्प्रतिभासादेव तदन्तर्गतत्वपरिज्ञानम्।

भवत्वन्यत एवेति चेत्; न; तत्रापि विषयान्तर्ग[7]मस्यान्येन परिज्ञाने अनवस्थादोषात्। अनन्तर्गामिन एव विषयस्य तेन प्रतिपत्तौ प्राच्येनापि स्यादित्ययुक्तमुक्तम्–'**प्रतिभासान्तर्गतमेव नीलमवभासते नापरम्**' इति। अनन्तर्गतप्रतिभासे कथम् 'नीलं प्रतिभासते' इत्यभेदावगम इति चेत्? न; एवमपि भेदस्यैवावगमात्। अभेदे हि 'नीलम्' इत्येव 'प्रतिभासते' इत्येव वा स्यात् न चोभयम्? अभेदेऽप्यपोद्धा[8]रपरिकल्पनया द्वैरूप्यादेवमवगम इति चेत्; स्यादेतदेवं यद्यभेदस्य कुतश्चिदवगमः, स तु ततोऽन्यतश्च न प्रत्यक्षात्, उक्तनीत्या ततो भेदस्यैवावगमात्। तद्ब[9]लभाविनो [10]विकल्पादित्यप्ययुक्तम्; ततोऽपि यथानुभवं प्रवृत्ताद्भेदावगमस्यैवोपपत्तेः। अनुभवातिक्रमप्रवृत्तात्तु न [11]ततः कस्यचिदपि प्रधानादिविकल्पादिवावगमः सम्भवति। विकल्पाच्चाभेदावगमे कथं ततो द्वैरूप्यम्? कथं वा काल्पनिकस्यानुभवविषयत्वमुच्यते? यत इदं सूक्तम्–

"**तस्माद्द्विरूपमस्त्येकं यदेवमनुभूयते।**
स्मर्यते च" [प्र० वा० २।३३७] इति।

अत्रापि 'एकम्' इत्यत्र[12] 'अनुभूयते' इति 'न द्विरूपम्' इत्यत्र 'स्मर्यते' इत्यस्यैव सम्बन्धाददोष इति चेत्; न; अनुभवाभावे स्मरणानुपपत्तेः। उपपत्तावपि कुतो द्विरूपस्यैकस्य वेदनम्? यत इदं शोभेत–

"**उभयाकारस्यास्य संवेदनं फलम्।**" [प्र० वा० २।३३७] इति।

---

१ ग्राहकसमकालत्वमात्रेण। तत्समयमात्रे–आ०, ब०, प०। २ ग्राह्यस्य। ३ स्वरूपेणापरोक्षत्वम्। ४ ग्राहकवत्प्रकाशरूपतया। ५ ग्राह्यस्य भावात्। ६ तन्नीला–आ०, ब०, प०। ७ –गतस्यान्येन आ०, ब०, प०। ८ भेदकल्पनया। ९ प्रत्यक्षबलभाविनः। १० –त्ययु–आ०, ब०, प०। ११ विकल्पात्। १२ इत्यनु–आ०, ब०, प०।

अनुभवादेव स्मरणैकत्वेनाध्यवसितादिति चेत् ; न; ततोऽपि द्विरूपस्यैवावगमोपपत्तेर्नैकस्य । तद्विषयत्वमपरित्यजत एव तस्य तदेकत्वाध्यवसाय इति चेत् ; 'अपरित्यजतः' इति कुतः ? तथा निश्चयात् ; न तर्हि तद्विषये द्विरूपकल्पनं निश्चयेन तद्विरोधात् । ततो न तदेकत्वाध्यवसायादनुभवस्य द्विरूपविषयत्वमपि तु तत्त्वत एवेति वार्तिकतात्पर्यम् । अतस्तदपरिज्ञानादेवं[1] इदं निबन्धनकारस्य[2] वचनम्–"अपोद्धारपरिकल्पनया द्विरूपम्" [प्र० वार्तिकाल०] इति ।

भवतु द्विरूपमनुभवात् , तथापि न नीलं बहिरर्थः, प्रतिभासैकत्वस्यापि तत्रानुभवादिति चेत् ; न ; तदभावस्य निवेदितत्वात् । भेदमात्रे नीलतत्प्रतिभासयोरसङ्गतिरिति[3] चेत् ; न ; विषयविषयिभावस्यैव तत्र सङ्गतित्वात् । 'नीलं प्रतिभासते' इत्यत्र 'नीलं प्रतिभासस्य विषयो भवति' इत्यवगमात् । कः पुनर्विषयार्थ इति चेत् ? नीलार्थोऽपि कः ? स्वरूपमेवेति चेत्; अपरोऽपि तदेव सर्वस्य विषयत्वमविशेषात् । स्वरूपस्येति चेत्; नीलत्वमपि स्यात् । तत्त्वे[4] यस्यैव कारणं तदेव नीलमिति चेत् ; विषयोऽपि यस्यैव ज्ञानं स एव स्यात् । किं तस्य[5] ज्ञानेन[6] ? कारणेनापि किम् ? कारणमेव इतरेणापि[7] ग्रहणमेव । ततो युक्तं प्रत्यक्षाद् अतिरूढत्वमर्थस्य ।

तथाऽनुमानादपि । [8]ततः पर्वतशिरसि पावकस्य परोक्षस्यैव प्रतिपत्तेः । परोक्षश्चार्थ एव अपरोक्षस्यैव ज्ञानस्याभ्युपगमात् । [9]सोऽप्यपरोक्ष एव महानसपावकस्यैव ततः प्रतिपत्तेः, महानसपावकश्च अपरोक्ष एव प्रतिपन्न इति चेत्; न ; तथा सति सन्निहितिवदनुमानवैफल्यप्रसङ्गात् । अध्यारोपादेव [9]तस्यापरोक्षत्वं अध्यारोपश्चानुमानादेवेति चेत् ; अध्यारोपितं तर्हि [10]तस्य ज्ञानत्वमर्थत्वं तु प्राकृतमिति प्राप्तम् । अध्यारोपितमेव तत्र रूपं नापरं यस्य परोक्षत्वेनार्थत्वमिति चेत्; कुतस्तदध्यारोपणम् ? अनुमानाद्धूमादिति चेत् ; न; [11]तदभावे [12]तस्यैवाभावात् । तद्भावे भाव इति चेत्; न; परस्पराश्रयात्–[13]तदध्यारोपणात्त धूमः, धूमाच्च तदध्यारोपणमिति । अन्यतस्तदध्यारोपणं चेत्; न; तस्यापि लिङ्गत्वे पूर्ववद्दोषात् । तत्रापि लिङ्गान्तरात्तदध्यारोपेण अनवस्थादोषात् । अनुभवात्तदध्यारोपणं तु न पर्वते स्यात् तत्र पावकानुभवस्य प्रागप्रवृत्तेरिति न तत्र पावकार्थिनः प्रवर्तेरन् । अपरोक्षत्वे च तत्पावकस्य कथं तदनुमानस्य परोक्षविषयत्वम् ? अतीतस्यैव तत्र [14]तस्याध्यारोपादिति चेत्; भवत्वेवम् , [15]तथापि तत्र तस्य प्रतिभासे न परोक्षत्वम् । न हि प्रतिभासवत्त्वे च परोक्षत्वमुपपन्नम्; अतिप्रसङ्गात् । अप्रतिभासे तु नाध्यारोपः; प्रतिभासव्यतिरेकेण तदप्रतिपत्तेः । प्रतिभासोऽपि–तस्यान्यत्रैव नानुमान इति चेत्; न; तस्य निषिद्धत्वात् । कथञ्चैवं प्रमाणमनुमानम् ? अदर्शनसमारोपव्यवच्छेदादिति चेत्; न; [16]तस्य तुच्छस्याप्रतिपत्तेः अनभ्युपगमाच्च । दर्शनोपनयनमेव पावके [17]तद्व्यवच्छेद इति चेत् ; ननु दर्शनमपरोक्षत्वमेव, तच्च विनाप्यनुमानेन

१ –देव तन्नि–आ०, ब०, प० । २ प्रज्ञाकरस्य । ३ असम्बन्धः । ४ नीलत्वे । ५ विषयस्य । ६ कृत्यमिति शेषः । ७ ज्ञानेनापि । ८ अनुमानात् । ९ पर्वतीयपावकः । १० पर्वतपावकस्य । ११ धूमाभावे । १२ अध्यारोपस्यैवाभावात् । १३ तदध्यारोपेण धू–आ०, ब०, प० । १४ पावकस्य । १५ तथा हि तत्र प्रति– आ०, ब०, प० । १६ व्यवच्छेदस्य । १७ अदर्शनसमारोपव्यवच्छेदः ।

तस्यास्त्येवेति न तद्व्यवच्छेदात्तस्य[1] प्रामाण्यम्, अपि तु पावकविषयत्वादेव । तदप्यपरोक्षताव्यतिरेकेणैव, अन्यथा तत्परोक्षविषयत्वप्रतिज्ञाव्याघातात् । ततो यदुक्तम्–"**अनुमानमपि नापरोक्षताव्यतिरेकं साधयति**" [प्र० वार्तिकाल० ३।३३३] इति; तत्प्रतिव्यूढम्; तेन तद्व्यतिरिक्तस्यैव पावकस्य व्यवस्थापनात् ।

यच्चापरमुक्तम्–"**यदि च दृश्यमानताव्यतिरेकेण [2]विकल्पे तद्दर्शनार्थं न प्रवर्तेत दर्शनार्थिनो वा नोपदिशेत्, न हि दृश्यमानतामप्रतियन् दर्शनार्थी भवति**" [प्र० वार्तिकाल० ३।३३३] इति; तत्र किमियं दृश्यमानता पावकस्य यदप्रतिपत्तौ तद्दर्शनार्थी न भवेत् ? स्वयं दर्शनात्मकत्वमिति चेत्; सत्यम्; न तस्य प्रतिपत्तिः, नापि तेनार्थित्वं लोकस्य, अर्थान्तरेणैव दर्शनेन [3]तस्य [4]तद्भावात् । दर्शनसम्बन्ध इति चेत्; न; सति दर्शनेऽनुमानवैफल्याद् अर्थित्वायोगाच्च । न ह्युपनतेनैव कस्यचिदर्थित्वम् अनुपनत एव तद्दर्शनात् । दर्शनयोग्यत्वमिति चेत्; अस्त्येव तस्य प्रतिपत्तिः, परोक्षस्यापि पावकस्य तद्योग्यस्यैवानुमितेः, व्याप्तेस्तथैव निश्चयात् । योग्यताप्रतिपत्तौ दर्शनेन कथमर्थित्वमिति चेत् ? न; अन्यत्रापि शक्तिपरिज्ञानादेव फलार्थित्वोपलम्भात् । तन्न स्वयं दर्शनार्थनात्, दर्शनार्थिनः कथनाद्वा पावकानुमानस्यापरोक्षविषयत्वं शक्योपपादनं परोक्षविषयत्वेऽपि तद्योग्यतापरिज्ञानात्तदुपपत्तेः । स्वरूपप्रतिपत्तौ पावकस्य कथं परोक्षत्वमिति चेत् ? तत्प्रतिपत्तेरस्पष्टत्वादेव । तदपि तस्यां[5] कथमिति [6]चेत् ? न; कारणबलादिति निवेदितत्वात् । ततो युक्तम् अनुमानादप्यतिरूढत्वमर्थस्य । तत इदमकीर्त्तिकरमेव धर्मकीर्त्तेः–

"दर्शनोपाधिरहितस्याग्रहात्तद्ग्रहे ग्रहात् ।
दर्शनं नीलनिर्भासो नार्थो बाह्योऽस्ति केवलः ॥" [प्र०वा० २।३३५] इति ।

प्रत्यक्षानुमानाभ्यां दर्शनोपाधिरहितस्यैव पावकादेः प्रतिपत्तेः तत्र बाह्यतयार्थत्वस्योपपत्तेः । ततः प्रतीतिबलाद्विज्ञानस्य यदस्तित्वं तदर्थस्यापि, यच्च अर्थस्यापरमार्थत्वम् अविशददर्शनपथप्रस्थायित्वात् तैमिरिककेशादिवत्, तत् विज्ञानस्यापि स्यादविशेषात् । तदाह–

कल्पना सदसत्त्वेन समा । इति ।

ज्ञानस्य सत्त्वेनार्थस्यासत्त्वेन **कल्पना** अर्थे ज्ञाने च सदृशीति यावत् ।

ननु एवमपि ज्ञानकल्पनैवास्तु, तत्र सकलसमीहितसिद्धेः, अन्यकल्पना तु सिद्धोपपस्थायिनी कुतः पोष्यत इति ? तत्राह–

किन्तु गरीयसी ॥ ९८ ॥

प्रतीतिप्रतिपक्षेण तत्रैका यदि नापरा । इति ।

किन्तु इति[7] अवितर्कपदं **तत्र** तस्मिन् कल्पनासाम्ये सति **एका** ज्ञानकल्पना

१ अनुमानस्य । २ विकल्प्येत प० । विकल्पैतद्दर्शनार्थे आ०, ब० । ३ लोकस्य । ४ दर्शनार्थित्वात् ।
५ स्वरूपप्रतिपत्तौ । ६ चेत् कार–आ०, ब०, प० । ७ –ति वि–आ०, ब०, प० ।

यदि स्याद् **अपरा** अर्थकल्पना **यदि न** स्यात्, 'स्यात्' इत्युपस्कारस्य **यदि** शब्दस्य चोभयत्र सम्बन्धात्। तत्र दूषणम्–**गरीयसी** गुर्वी नितरां ज्ञानकल्पना। तत्र निमित्तमाह–**प्रतीतिप्रतिपक्षेण** प्रतीतिर्ज्ञानस्य प्रतिपत्तिः तस्याः प्रतिपक्षः तदभावस्तेन। तथा हि–ज्ञानं नाम विषयग्रहणस्वभावमेव, प्रतीतेः "विषयग्रहणधर्मो विज्ञानस्य" [ ] इति वार्तिकाच्च। विषयभावे च ताद्रूप्याभावात्किं तस्यावशिष्येत? यस्य [1]प्रतीतिः स्वरूपमेव तस्य विषयो न बाह्यमिति चेत्; किं पुनस्तस्य विषयत्वम्? ग्राह्यत्वमिति चेत्; कथं ग्रहणत्वम्? ग्राह्यस्यैव तदनुपपत्तेः। स्वभावभेदादेकस्यैव तदुभयधर्मकल्पनायामपि अनेकान्तदोषात्। संवृत्या [2]निर्दोषत्वमनेकान्तस्येति चेत्; न; बाह्यवज्ज्ञानस्याप्यपरमार्थत्वापत्तः, निरंशस्यापि तस्य विषयविषयिभावायोगेनासम्प्रतिपत्तेः। तत इदमप्रातीतिकमेव "स्वरूपस्य स्वतो गतिः" [प्र०वा० १।६] इति।

इयमेव तस्य स्वतो गतिः यन्निरपेक्षं प्रकाशनम्, भेदव्यवहारस्तु तत्र काल्पनिक इति चेत्; किमिदं प्रकाशनं नाम? जडप्रतिद्वन्द्वी धर्म इति चेत्; न; अपरिज्ञाने जडस्य क्वचित्तत्प्रतिद्वन्द्वित्वस्यापरिज्ञानात्। परिज्ञाने तु नार्थनिषेधो [3]जडस्यैवार्थत्वात्। कल्पितमेव तन्न तात्त्विक[4]मिति चेत्; ननु कल्पितत्वं कल्पनाबुद्धिविषयत्वमेव। तच्च नान्तर्गमेण; तद्बुद्धेर्जडत्वापत्त्या स्वप्रका[5]शप्रच्युतेः। बुद्ध्यन्तरेण प्रकाशे चानवस्थानप्रसङ्गात्। अनन्तर्गमेण चेत्; कथं स्वसंवेदनमेव बुद्धिफलम्? बाह्यसंवेदनस्यापि भावात्। तस्मादिदमप्यनुभवप्रत्यनीकमेव–

"तस्मात्प्रमेये बाह्येऽपि युक्तं स्वानुभवः फलम्॥" [प्र०वा० २।३४६] इति

"यतः स्वभावोऽस्य यथा तथैवार्थविनिश्चयः॥" [प्र०वा० २।३४६] इति च।

अजडस्वभावयाऽपि बुद्ध्या जडस्य निर्णयात्। तन्न जडप्रत्यनीकत्वेन प्रकाशनम्।

चिद्रूपत्वेनेति चेत्; न; चितेरपि प्रकाशपर्यायत्वात्। अपि च, अस्यां[6] यदि न काचिदपि शक्तिः कथं "स्वयं सैव प्रकाशते" [प्र०वा० २।३२७] सत्यामेव कर्तृशक्तौ 'प्रकाशते' इत्युपपत्तेः। अध्यारोपितया [7]तया प्रकाशत इति चेत्; न; तयैव तदनुपपत्तेः। न हि तच्छक्तिविकलतयैव संविदाना तामात्मन्यारोपयितुमर्हति। तद्विकलतया न संवित्तेः सदादिनैव संवेदनादिति चेत्; कथमुभयात्मा सती केनचित्संवित्तो केनचिन्नेति? कुतश्चिददृष्टात्कारणादिति चेत्; न; बहिर्भावस्यापि इष्टानिष्टस्वरूपस्यैव केनचिदिष्टात्मना परेणानिष्टात्मना च प्रतिपत्तिप्रसङ्गात्। एकरूपवेदिनां रूपान्तरस्याप्रतिपत्तौ कुतस्तस्योभयात्मकत्वप्रतिपत्तिरिति? अनेकात्मकं चार्थमेकरूपतया दर्शयतश्चादृष्टात्कथमर्थवेदनम्? 'ततस्तिमिरादेरिवानर्थवेदनस्यैवोपपत्तेः' इति च न पर्यनुयोगः; परत्रापि तुल्यत्वात्। तथा च यथेदमुच्यते–

१ –ति स्वरू–आ०, ब०, प०। २ निर्दोषत्वेऽने–आ०, ब०, प०। ३ जलस्यै–आ०, ब०, प०। ४ –कमेवेति आ०, ब०, प०। ५ –शप्रतीतेः आ०, ब०, प०। ६ चितौ। ७ –तथा प्र–आ०, ब०, प०।

"तमनेकात्मकं भावमेकात्मत्वेन दर्शयत् ।
तददृष्टं कथन्नाम भवेदर्थस्य वेदनम् ॥" [प्र०वा० २।३४४] इति ;

तथेदमपि वक्तव्यम्–

तामनेकात्मिकां बुद्धिमेकात्मत्वेन दर्शयत् ।
तददृष्टं कथन्नाम भवेद्बुद्धेः प्रवेदनम् ॥९८४॥ इति ।

ततः सर्वात्मनैव सा [1]संवित्ते इति न तयैव तदारोपः । नापि बुद्ध्यन्तरेण ; तत्रापि तच्छक्तिविकलतया संविदाने तत्प्रतिभासायोगात् । तत्रापि बुद्ध्यन्तरेण तदारोपकल्पनायाम् अनवस्थादोषात्[2] । तच्छक्तिमत्त्वे तु बुद्धेः कथं तदपेक्षं तत्प्रकाशनं निरपेक्षं नाम शक्तेस्तदव्यतिरेकादिति चेत् ? किं पुनस्तया[3] न व्यतिरिक्तप्रकाशनम् ? तथा चेत् ; कथं तया परबुद्धिपरिज्ञानम् ? यत इदं सूक्तं स्यात्–"स्वरूपेण हि संवित्तीनां भिन्नत्वात्प्रतिपुरुषं नानाकारवेदनं युक्तम्" [प्र० वार्तिकाल० ३।३३९] इति । तासामपि कुतश्चिदाकारमुखेणैव वेदनं नान्यथेति चेत् ; न ; सुप्त-प्रबुद्ध-जीवन-मृतेष्टानिष्टादिरूपाणां तदाकाराणां युगपदेकत्र समर्पणस्याप्रतिपत्तेः ।

न ह्येकदैकं विज्ञानं साकारं परबुद्धिभिः ।
सुप्तं बुद्धं मृतं जीवदिष्टमन्यच्च दृश्यते ॥९८५॥
ततः शक्तिवशात्तासां वित्तिर्नाकारकल्पिता ।
तथार्थस्यापि तेनेदमयुक्तं कीर्त्तिवार्त्तिकम् ॥९८६॥

"तदर्थाभासतैवास्य प्रमाणं न तु सन्नपि ।
ग्राहकात्मा परार्थत्वात् बाह्येष्वर्थेष्वपेक्ष्यते ॥" [प्र० वा० २।३४७] इति ।

ग्राहकात्मन एव शक्तिरूपस्य परबुद्धिप्रतिपत्तिवदर्थप्रतिपत्तावप्यपेक्षणात् ।

संविद्भेदानभीष्टौ च नापरं तत्त्वमस्ति वः ।
संविदद्वयवादस्य प्रतिक्षेपात्सविस्तरम् ॥९८७॥

तस्मादर्थोऽभ्यङ्गीकर्त्तव्य एव, अन्यथा ज्ञानभेदस्यानिर्वाहत्वापत्तेः ।

भवतु बाह्यस्यापि ज्ञानम्, तस्य तु कुतः सत्यत्वम् ? कुतस्तद्विषयः कश्चिदेव सत्यो न सर्वः ? प्राप्त्यादिविशेषादिति चेत् ; न; तत्रानवस्थादिदोषात् । तदुक्तम्–

"यथैव प्रथमं ज्ञानं तस्य प्राप्तिमपेक्षते ।
तत्प्राप्त्यापि पुनः प्राप्तेरपेक्षेत्यनवस्थितिः ॥

१ संवित्तेरिति आ०, ब०, प० । जानातीत्यर्थः । २ –दोषः त–आ०, ब०, प० । ३ –या तद्य–आ०, ब०, प० । ४ –हकत्वा–आ०, ब०, प० ।

कस्यचित्तु यदीष्येत स्वत एवाप्तिरूपता ।
प्रथमस्यापि तद्भाव इति सर्वसमानता ॥
प्राप्तेरथापि पूर्वेण प्राप्तिरूपेण सत्यता ।
अन्योन्याश्रय इत्येकासत्यत्वेनोभयस्य तत् ॥
अथ कारणशुद्धत्वात्तज्ज्ञानस्यास्ति सत्यता ।
तज्ज्ञानस्यापि सत्यत्वं तत्कारणविशुद्धितः ॥
एवं परापरापेक्षादनवस्था प्रसज्यते ।'' [प्र० वार्तिकाल० ३।३५१]

इति चेत्; न; अभ्यासे स्वतः अन्यदा[1] परतस्तत्सत्यत्वस्य निश्चयात्। न चानवस्थानम्; पर्यन्ते कस्यचिदभ्यासवतो भावात्। अवश्यं चेदमङ्गीकर्त्तव्यम्, अन्यथा[2] अर्थज्ञानवत् सन्तानभेदज्ञानस्यापि सत्यत्वानिश्चयात्, तद्विषयस्याप्यसिद्धिप्रसङ्गात्। न चैवं केशादेरपि तज्ज्ञानादसिद्धिः; तत्र स्वतः परतश्चासत्यत्वस्यैव निश्चयात्। तदाह–

न हि केशादिनिर्भासो व्यवहारप्रसाधकः ॥९९॥ इति ।

केश आदिर्यस्य मशकादेस्तस्य **निर्भासः** प्रत्ययो **न हि** स्फुटं **व्यवहारप्रसाधको** व्यवहारः स्वतोऽन्यतो वा सत्योऽयमिति निश्चयः, प्रसाधकः सद्विषयत्वेन अलङ्कारको यस्य स तथोक्तः तस्माद् असन्नेव तद्विषय इति भावः। कथमसतः प्रतिभासनम्? आस्तामेतदनन्तरं निरूपणात्। पर आह–

वासनाभेदाद्भेदोऽयम् [सिद्धस्तत्र न सिद्ध्यति] । इति ।

पूर्वपूर्वविकल्पोपनीतः[3] संस्कारो **वासना[4], तद्भेदो** दार्ढ्यशैथिल्यलक्षणस्तस्मात् तमाश्रित्य **अयं** प्रतीयमानो घटादिज्ञानं तथ्यं मिथ्या च केशादिज्ञानमिति **भेदो** निर्णयः 'भिद्येते भिन्नतया व्यवस्थाप्येते परस्परतः तथ्यमिथ्याज्ञाने येन स भेदः' इति व्युत्पत्तेः। संस्कारदार्ढ्यशैथिल्याभ्यामेव हि क्वचिज्ज्ञाने तथ्यमिथ्यात्वविभागविनिश्चयो न विषयभावाभावाभ्यामिति कथं तन्निश्चयात्तत्सिद्धिरिति मन्यते ?

तत्रोत्तरम्–'**सिद्धस्तत्र**' इति। अपिशब्दः द्रष्टव्यः। **तत्रापि** सन्तानभेदज्ञाने[5]ऽपि **सिद्धो** निश्चितो **वासनाभेदाद् भेदोऽयम्**। [6]तथा च ततोऽपि कथं तद्भेदसिद्धिः ? मा भूत्, तद्भेदस्य तज्ज्ञानसत्यत्वनिश्चयस्य च वासनाभेदादेव भावात्।

''कार्यत्वात्सकलं कार्यं वासनाभेदसम्भवम् ।
कुम्भकारादिकार्यं वा स्वप्नदर्शनकार्यवत् ॥'' [प्र०वार्तिकाल० ३।३५१]

---

१ अन्यथा आ०, ब०, प० । अनभ्यासदशायाम् । २ –था तज्ज्ञा–आ०,ब०,प० । ३ –नीतसं–आ०, ब०, प० । ४ ''वासना पूर्वविज्ञानकृतिका शक्तिरुच्यते ।''–प्र०वार्तिकाल० पृ० १८ । ५ –भेदादज्ञा–आ०, ब०, प० । ६ तथा च कथं ततोऽपि आ०, ब०, प० ।

इति वचनादिति चेत् ; कुतः स्वप्नदर्शनस्य तद्बलभावः ? कुतश्चिन्निश्चयादिति चेत् ; न ; [1]तस्य वासनाबलभावित्वे ततोऽर्थस्येव [2]तस्याप्यसिद्धेः । वस्तुतथाभावभावित्वे तु हेतोर्व्यभिचारः, तस्य कार्यत्वेऽपि [3]तद्बलभावित्वाभावात् । लोकाभिप्रायादेव तस्य तद्बलभावित्वं न स्वतः मया कुतश्चिन्निश्चीयत इति चेत् ; न ; लोकस्यापि [4]तत्र तन्मात्रभावाभिप्रायाभावात् । तदाह–

न सिद्ध्यति ।
तन्मात्रभावो दृष्टान्ते सर्वत्रार्थोपकारतः ॥१००॥
पारम्पर्येण साक्षाद्वा [परापेक्षाः सहेतवः] । इति ।

न सिद्ध्यति । स एव[5] वासनाभेद एव **तन्मात्रं** तस्मात् **भावो** जन्म । क्व ? **दृष्टान्ते** निदर्शने । कियति ? **सर्वत्र** सर्वस्मिन् स्वप्नविप्लवभाविनि विप्लवान्तरभाविनि च । कस्मात् ? **अर्थस्य** नीलादेर्जनकत्वेन व्यापार **उपकारो** न विषयत्वेन , असत एव तदा तस्य प्रतिभासनात् , तस्मात् । कथम् ? **पारम्पर्येण** अविप्लवे दर्शनमर्थात् ततः संस्कारस्ततश्च [6]विप्लवे नारीचौरादिदर्शनमिति परिपाटिः **पारम्पर्यं** तेन । दृष्टान्तमाह–'**साक्षाद्वा**' इति । '**वा**' इति इवार्थः, **साक्षाद्** अव्यवधानेन वा[अ]विप्लवे यथा तदुपकारस्तथा पारम्पर्येणान्यदेति । सौत्रान्तिकाद्यनुगमेन चेदमुक्तम् , [7]स्वतः साक्षादपि तत्र तदुपकाराभावात् ।

की शास्ते दृष्टान्ता यत्र साक्षादिव पारम्पर्येण तदुपकार इति प्रश्नयन्तं प्रत्याह–

परापेक्षाः सहेतवः ।
विच्छिन्नप्रतिभासिन्यो व्याहारादिधियो यथा ॥ १०१ ॥ इति ।

व्याहारो वचनमादिर्यस्य व्यापारस्य तस्य **धियो** बुद्धयः । कथम्भूताः ? परं बाह्यं [8]व्याहारादिकम् उपकारकमविप्लवे साक्षादिवान्यदा[9] पारम्पर्येणापेक्षन्त इति **परापेक्षाः**, तत्र हेतुः **सहेतवः** सकारणिका यत इति । न हि परानपेक्षत्वे सहेतुत्वं परस्यैव हेतुत्वात् ।

एवमपि वासनैव परमस्तु किं व्याहारादिनेति चेत् ; आह–'**विच्छिन्नप्रतिभासिन्यः**' इति । विच्छिन्नं विच्छेदः देशादिनियमस्तेन प्रतिभासन्ते इति शीलास्तथोक्ताः । न हि व्याहारादिधियां वासनामात्रकारणत्वे देशादिनियमः सम्भवति । तथा हि–पूर्वं ज्ञानं वासना, तच्च न सदृशमेव, विसदृशादपि तद्धियां भावात् । सा(ता)दृशादेव व्यवहितात्तद्भावः, तस्यापि तादृशाद्व्यवहितादेव भाव इति चेत् ; कथं तेषां विसदृशैरनुपादानोपादेयैरेकसन्तानत्वं यत इदं सङ्कलनम्–'[10]नीलमवलोक्य चोरव्यापारं पश्यामि' इति । भवतु विसदृशादपि तद्भाव

---

१ निश्चयस्य । २ स्वप्नदर्शनस्य वासनाबलभावित्वस्य । ३ वासनाबल । ४ स्वप्नदर्शने । ५ –व साधनाभे–आ०, ब०, प० । ६ विद्धवेनारि चौरा–आ०, ब०, प० । ७ संवेदनाद्वैतवादिमतेन । ८ व्यवहारा–आ०, ब०, प० । ९ –न्यथा पा–आ०, ब०, प० । १० नीरमव–आ०, ब०, प० ।

इति चेत् ; कथं तर्हि नासां विच्छेदो विसदृशस्यादिच्छेदात् । तच्छक्तिप्रबोधस्य विच्छेदादिति चेत् ; न ; तस्यापि विसदृशकार्यत्वे तदयोगात् । तद्धेतुशक्तिप्रबोधविच्छेदात्तद्विच्छेदकल्पनायाम् अनवस्थादोषात् । तन्न [1]तन्मात्रभावित्वे [2]तासां देशादिनियमात्मा विच्छेदः । नाप्याकारनियमात्मा; व्याहारादिनेवाकारान्तरेणापि विसदृशादवश्यन्तया तदुत्पत्तेः । बाह्यापेक्षायां [3]तूपपद्यते । बाह्याद् व्याहारादेरेव देशादिनियतहेतुबलान्नियमोत्पत्तेः साक्षात् , पारम्पर्येणापि तदाहितादेव संस्कारादन्तरङ्गनियमोपनीतप्रबोधात्तदुत्पत्तेः । ततो दुर्भाषितमेतत्–

"कस्यचित्किञ्चिदेवान्तर्वासनायाः प्रबोधकम् ।
ततो धियां विनियमो न बाह्यार्थव्यपेक्षया ॥" [प्र०वा० २।३३६] इति ।

यदि बाह्यान्नियमः कथं स्वप्ने स्वशिरोदारणादेर्ज्ञानम् , तस्य साक्षादभावात् , प्रागप्यदृष्टेरिति चेत्; न ततोऽपि[4] । जन्मान्तरदृष्टादेव संस्कारवाहिनस्तज्ज्ञानात् कुतो न सर्वदा? कुतो वा रागादीनां नियमः ? न हि तत्रालम्बनमुपयोगि, [5]ततो रागहेतोरेव विरागस्यापि दर्शनादिति चेत् ; न; अन्तरङ्गसहायस्यैव तस्य[6] तन्नियामकत्वात् । ततो यदा[7] अन्तरङ्गं यन्निमित्तं च तदैव[8] तदेव नान्यदा नान्यच्च ज्ञानरागादिकार्यमुपजायते । वासनैवान्तरङ्गं तस्या एव तद्वता[9] स्वतः सकलप्रतिभासनियामकत्वेन संवेदनादिति चेत्; कुतो विप्रतिपत्तिर्यतस्त[10]त्रानुमानम् ? अनिश्चयादिति चेत्; निश्चयादप्यनिश्चितात्कुतस्तदभावः[11] ? न हि स्वतस्तस्य[12] निश्चयो वासनावत् । नाप्यन्यतः ; अनवस्थादोषात् । अनिश्चितादपि [13]स्वसंवेदनात्तत्र[14] [15]तन्निवृत्तौ वासनायामपि स्यादिति व्यर्थमेव तत्रानुमानम् । तस्मादचेतनमेवान्तरङ्गं तस्यैव दृष्टकारणव्यभिचारवतः कार्यात्प्रतिपत्तेः । तदेव च क्षयोपशमविशेषवशाद्बाह्यतत्संस्कारसाहाय्येन क्वचिद्यथार्थमयथार्थञ्च प्रत्ययमुपजनयतीति सूक्तमेतत्–'**परापेक्षा व्याहारादिधियो विच्छिन्नप्रतिभासिन्यो यतः**' इति ।

'**यथा**' इति सादृश्ये यथैताः परापेक्षास्तथाऽन्येऽपि दृष्टान्ता इत्येवं साध्यवैकल्यं दृष्टान्तस्य [16]प्रतिपाद्येदानीं तत्र सत्यपि [17]तन्मात्रभावे साध्यासिद्धिमावेदयन्नाह–

सन्निवेशादिभिर्दृष्टैर्गोपुराट्टालकादिषु ।
बुद्धिपूर्वैर्यथा तत्त्वं नेष्यते भूधरादिषु ॥१०२॥
तथा गोचरनिर्भासैर्दृष्टैरेव भयादिषु ।
अबाह्यभावनाजन्यैरन्यत्रेत्यवगम्यताम् ॥ १०३ ॥ इति ।

सन्निवेशः संस्थानविशेष **आदिर्**येषामचेतनोपादानत्वादीनां **तैः दृष्टै**रुपलब्धैः ।

---

१ वासनामात्रभावित्वे । २ धियाम् । ३ आकारनियमात्मा विच्छेदः । ४ ज्ञानादपि । ५ बाह्यालम्बनात् । ६ ज्ञानस्य । ७ यथा आ०, ब०, प० । ८ तथैव आ०, ब०, प० । ९ वासनावता पुरुषेण । १० वासनायाम् । ११ विप्रतिपत्त्यभावः । १२ निश्चयस्य । १३ निश्चयसंवेदनात् । १४ निश्चये । १५ विप्रतिपत्तिनिवृत्तौ । १६ प्रतिपद्य–आ०, ब०, प० । १७ वासनामात्रजन्यत्वे ।

क्व ? **गोपुराट्टालकादिषु** । कीदृशैः ? **बुद्धिपूर्वैः**, बुद्धं बुद्धिर्विद्यते अस्येति[1] बुद्धी, बुद्धिमान् **पूर्वो** हेतुर्येषां तैः । **यथा** येनासिद्धादिप्रकारेण **तत्त्वं** बुद्धिपूर्वत्वं **नेष्यते** । क्व ? **भूधरादिषु** बौद्धैः **तथा** तेन प्रकारेण **गोचरनिर्भासैः** विषयप्रतिभासैः **दृष्टैरेव भयादिषु**, आदिशब्दादुन्मादादिषु । कीदृशैः ? **अबाह्यभावनाजन्यैः**, अविद्यमानबाह्यया वासनयैव जन्यैः, **अन्यत्र** जाग्रद्विषये **तत्त्वम्** अबाह्यभावनाजन्यत्वं '**नेष्यते**' इति गतेन सम्बन्धः **इत्यवगम्यताम्** । तथा हि–युक्तं तादृशादेव विषयप्रतिभासित्वप्रत्ययत्वादेः अन्यत्रापि भावनाजन्यत्वसाधनं यादृशस्य भयादौ तद्व्याप्तिपरिज्ञानं नान्यादृशात् । अन्यादृशञ्च तत्[2] जाग्रत्प्रत्ययेषु पर्वतादिषु सन्निवेशादिवत् । कुत एतत् ? **अन्यत्र** कुतः ? स्वयं तत्र लोकस्य बुद्धिपूर्वत्वबुद्धेरभावात् ; प्रकृतेऽपि भावनाजन्यत्वबुद्धेरभावात् । अपरामृष्टविशेषं [3]सामान्यमेवात्र हेतुरिति चेत् ; न ; बुद्धिपूर्वत्वेऽपि [4]तस्यैव तत्त्वापत्तेः । कथं पुनः सन्निवेशादिवस्तुविशेषे सति [5]दृष्टस्य [6]तन्मात्रादनुमानम् , पाण्डुद्रव्यविशेष एव धूमे दृष्टस्यानलस्य पाण्डुद्रव्यमात्रादपि [7]तत्प्रसङ्गात् । तदुक्तम्–

"वस्तुभेदे प्रसिद्धस्य शब्दसाम्यादभेदिनः ।
न युक्तानुमितिः पाण्डुद्रव्यादिव हुताशने ॥" [प्र०वा० १।१४]

इत्यपि न समाधानम् ; भावनाजन्यत्वस्यापि [8]तन्मात्रात्तदभावापत्तेः । ततो विषयनिर्भासादिविशेषस्यैव साध्यव्याप्तिः, तस्य च सन्निवेशादिवत्प्रकृते[9] धर्मिण्यभावात् न ततः साध्यसिद्धिः ।

नन्वेवं कृतकत्वादनित्यमपि न सिद्ध्येत् तस्यापि घटादौ साध्यव्याप्ततया प्रतिपन्नस्य शब्दे धर्मिण्यभावादिति चेत् ; अत्राह–

अत्र मिथ्याविकल्पौघैरप्रतिष्ठानकैरलम् । इति ।

अत्रास्मिन् न्याये सति **मिथ्याविकल्पौघैः** असत्यविकल्पप्रबन्धैः **अलं** पर्याप्तम् । कीदृशैः ? **अप्रतिष्ठानकैः** न विद्यते परपक्ष एव दोषतया प्रतिष्ठानं प्रतिष्ठा येषां तैरिति । सन्निवेशाद्यसिद्धतोद्भावनपक्षेऽपि तेषां भावादिति भावः ।

यदि वा, भवतु सन्निवेशादेर्बुद्धिमतोऽपि सिद्धिः, स तु चिद्रूप एव अन्यस्य बुद्धिमत्त्वासम्भवात् , अनित्यश्च [10]अन्यत्रार्थक्रियाविरहात् , अविभुश्च निरंशस्य व्यापित्वायोगात् । तादृशश्च वासनारूप एव । ततो न तत्सिद्धौ काचिदस्माकं परिपीडा, परितोषस्यैव भावात् । अत एवोक्तम्–

"प्रधानानां प्रधानं तदीश्वराणां तथेश्वरः ।
सर्वस्य जगतः कर्त्री वासना देवता परा ॥" [प्र०वार्तिकाल० ३।३५१]इति ।

---

१ –ति बुद्धिमान् आ०, ब०, प० । "व्रीह्यादितोऽनेकाचः (शाकटा० ३।३।१५३) इति सूत्रेण बुद्धशब्दान्मत्त्वर्थे इन्"–ता०टि० । २ विषयप्रतिभासित्वादि । ३ विषयप्रतिभासित्वसामान्यम् । ४ सामान्यमात्रस्य हेतुत्वापत्तेः । ५ बुद्धिपूर्वत्वस्य । ६ सन्निवेशमात्रात् । ७ अनुमानप्रसङ्गात् । ८ विषयप्रतिभासमात्रात् । ९ जाग्रत्प्रत्यये । १० नित्ये ।

तन्न सन्निवेशादेरगमकत्वं यतस्तद्विषयनिर्भासादेरपि तत्त्वमापद्यत इति । अत्रेदमाह–**'अत्र'** इत्यादि । **अत्र** सन्निवेशादिसाध्ये बुद्धिमति हेतौ ये **विकल्पौघाः** चेतनत्वं न विभुत्वं नार्थक्रियेति परामर्शप्रवास्ते **मिथ्यैव** अवस्तुविपयत्वात् । अत एव न तेभ्यः कस्यचित्प्रतिष्ठानमित्यलं तैः कल्पितैरिति ।

न हि मिथ्याविकल्पेभ्यो हेतौ बुद्धिमति स्वयम् ।
चेतनत्वादिभावस्य प्रतिष्ठानं समञ्जसम् ॥९८८॥
वासनारूपता तस्य यतस्तैरुपकल्प्यताम् ।
अन्यथा वासनाधर्मसर्वस्वप्रतिपेधनात् ॥९८९॥
तैरेवेशादिरूपत्वं तस्याः[1] किन्न प्रकल्प्यते ।
न हि तादृग्विकल्पौघैर्दारिद्र्यं कस्यचित्क्वचित् ॥९९०॥
तथा च वासनाहेतुवादिना[2] यद्वदुच्यते ।
"प्रधानमीश्वरः कर्म यदन्यदपि कल्प्यते ॥९९१॥
वासनासङ्गसम्मूढचेतःप्रस्पन्द[3] एव सः ।"
इति तद्वत्परेणापि वाच्यमीशादिवादिना ॥९९२॥
वासनैव जगद्धेतुर्नान्य इत्यपि कल्पनम् ।
प्रधानेशादिसम्बन्धमूढप्रस्पन्द एव सः ॥९९३॥

तत इदमनिच्छता सन्निवेशादेरगमक[त्व]मेव वक्तव्यम् । तद्वद्विषयप्रतिभासत्वा[4]देरपीति न वासनाभेदात्प्रत्ययनियमः, अपि तु बाह्यभेदादेव तथैव प्रमाणतः प्रसिद्धेरिति स्थितम् ।

भवतु बहिरर्थः, स तु परमाणुरूप एव तस्यैव प्रत्यक्षत्वान्नापरो[5] विपर्ययादित्युपक्षिप्य प्रत्याचक्षाण आह–

अत्यासन्नानसंसृष्टानणूनेवाक्षगोचरान् ॥१०४॥
अपरः प्राह तत्रापि तुल्यमित्यनवस्थितिः । इति ।

अत्यासन्नान् अतिशयेन निकटवर्त्तिनः, इत्यनेनाणूनां प्रत्यक्षत्वे निमित्तमुक्तम् । यद्येवं रूपस्य रूपनैकट्याद् यथैकप्रत्यक्षविषयत्वमेवं रसादेरपि स्यादिति चेत् ; न ; तस्य[6] देशतस्तन्नैकट्येऽपि[7] एकप्रत्यक्षकार्यशक्तितस्तदभावात्[8] रूपस्यैव हि रूपान्तरेण तत् न रसादेः । कार्यान्तरापेक्षायां तु[9] तस्यापि[10] तदस्त्येव, रूपादिसाधारणस्यैवोदकाहरणादेर्दर्शनात् । **असंसृष्टान्** संसर्गरहितान् **अणूनेव** नावयविनम् **अक्षगोचरान्** इन्द्रियज्ञानविषयान्, **अपरो** योगाचारात् अन्यः सौत्रान्तिकः **प्राह**–तत्रोत्तरम् । **तत्रापि** प्रत्यासत्तावपि न पूर्वमेव **तुल्यं**

१ वासनायाः । २ हेतुवासना यद्व –आ०,ब०,प० । प्रज्ञाकरेण । प्र०वार्तिकाल० ३।३५१ । ३ प्रस्पष्ट एव आ०, ब०, प० । ४–भासनादे–आ०,ब०,प० । ५ –न परो आ०, ब०, प० । ६ रसादेः । ७ नैकट्याभावात् ८ एक प्रत्यक्षकार्यशक्त्यपेक्षया नैकट्यम् । ९ रसादेरपि । १० नैकट्यम् ।

सदृशं दूषणमिति शेषः । किं तत् ? **इत्यनवस्थितिः** इति । **इति** अतः प्रत्यक्षप्रतीतेः अणुविषयत्वेनानवस्थानम् ।

भवतु पूर्वं प्रत्यासत्तेरभावात्तदनवस्थानं न पश्चाद्विपर्ययादिति चेत् ; न ; पश्चादप्यसंसर्गात् । असंसर्गेऽप्येकदेशतया [1]तदुपपत्तिरिति चेत् ; कः पुनरेकदेशः ?–

अणुश्चेत्तन्निलीनानां स्वरूपामिश्रणं कथम् ?
तस्य प्रत्यणु भेदाच्चेदेको देशः कथं मतः ? ॥ ९९४॥
एकदेशतया तस्याप्येकत्वमिति चेदसत् ।
तत्राप्येवं प्रचिन्तायामनवस्थानुषङ्गनात् ॥९९५॥
स्थूलश्चेत्कल्पितस्तेन प्रत्यासत्तिर्न तात्त्विकी ।
इन्द्रियज्ञानवेद्यत्वं [2]तेषां तद्वलतः कथम् ? ॥९९६॥
अकल्पितश्चेन्निर्बाधो भवेदवयवी ततः
दृश्यन्तेऽणव एवेति न [3]भवद्वचनस्थितिः ॥९९७॥
शक्तिसादृश्यतस्तेषां प्रत्यासत्तेर्दृशिर्यदि ।
संसर्गेण विना तेषु व्यूहबुद्धिः कुतो भवेत् ? ॥९९८॥
घटोऽयमिति तत्साम्यादेव चेद्व्यूहभित्कथम् ? ।
सर्वत्र शक्तिसादृश्याज्जगदेकघटं भवेत् ॥९९९॥
कार्यभेदेन भेदश्चेद्व्यूहस्य परिकल्प्यते ।
स एव शक्तिसादृश्ये कार्यभेदः कथं मतः ? ॥१०००॥
अन्यथेष्टेऽपि चैकस्मिन् तद्भेदाद् व्यूहभेदतः ।
न घटो नाम कश्चित्स्याच्चेटी[4] केनोदकं हरेत् ? ॥१००१॥
एककार्यतया तेषु व्यूहधीर्यदि तच्च नो ।
निरंशवेदनं तस्य स्वपराभ्यामवेदनात् ॥१००२॥
अनेकनीलाद्याकारमेकं चेत्किन्न [5]तादृशः ।
बहिरर्थो यतस्तस्मिन् अणुव्यूहप्रकल्पनम् ॥१००३॥
वेदनं व्यूहरूपं चेत्कार्यं तत्कल्पनं कुतः ?
तत्कार्यादन्यतस्तस्मादिति चेन्नानवस्थितेः[6] ॥१००४॥
जलाद्याहरणं तच्चेन्न जलादेरवेदनात् ।
अणुस्तोमो जलादिश्चेन्न तस्याद्याप्यसिद्धितः ॥१००५॥

---

१ तदुपपत्तेरि–आ०, ब०, प० । २ अणूनाम् । ३ भवेद्व–आ०, ब०, प० । ४ च्चेटिका नो–आ०, ब०, प० । ५ तादृशम् आ०, ब०, प०, । ६ –वस्थितिः आ०, ब०, प० ।

व्यूहादुत्पत्तितस्तत्र व्यूहज्ञानं मतं यदि ।
तन्न व्यूहानवस्थाने तदुत्पत्तेरसम्भवात् ॥१००६॥
ततस्तु तद्व्यवस्थायामन्योन्याश्रयदूषणात् ।
तन्न संसर्गवैधुर्ये व्यूहो नामोपपद्यते ॥१००७॥

भवतु संसर्गादेव [1]तेषां दर्शनमिति चेत्; न; [2]सर्वदा स्थूलस्य दर्शनात्। दर्शनजन्मा विकल्प एव स्थूलज्ञानं न दर्शनम्। न हि दर्शनमसद्विषयं युक्तम्। [3]असंश्च स्थूलाकारो बहिरवयवभेदेनादर्शनादिति चेत्; भवतु कथञ्चित्तदभेदेनैव दर्शनम्। कथं [4]भिन्नानामभिन्नं रूपं विरोधादिति चेत्? [5]नेदानीं विकल्पविषयत्वमपि स्थूलस्य, अनेकान्तविद्वेषे विकल्पस्याप्यभिलाप्यानभिलाप्यभेदाधिष्ठानस्यासम्भवादिति सर्वं निर्विकल्पमेव जगत्प्राप्तम्। ततः कुतो नीलादेरपि प्रतिपत्तिः निर्विकल्पस्य क्षणभङ्गादिवत् [6]तत्रापि [7]असत्कल्पत्वात्। विकल्पमेकानेकात्मकमनभिद्रुह्यतो बाह्येन किमपराद्धं यतस्तमेव तादृशमभिद्रुह्येत। [8]कुतस्तस्य [9]तादृशत्वमिति चेत्? विकल्पस्यैव पूर्वपूर्वस्मात्तादृशादेवोपादानाद् अवयवसंसर्गाद्वा। संसृज्यमानाः खल्ववयवा एव कथञ्चित्स्थूलीभवन्ति। कात्स्न्यैकदेशाभ्यां पर्यनुयुज्यमानो न सम्भवत्येव संसर्गः तत्कथं तद्वशात् [10]तेषां स्थूलीभाव इति चेत्? कथं दर्शनमपि [11]तत एव [12]तस्याप्युपपत्तेः। कुतो वा [13]ताभ्यां तत्पर्यनुयोगो [14]व्याप्त्यभावे येन केनचित्तत्प्रसङ्गात्[15]। सत्यपि ताभ्यां तस्य[16] तद्भावे[17] नैकदेशेन संसर्गेऽनवस्थानम्, नापि सर्वात्मना तस्मिन्प्रचयहानिः, परस्परानुप्रवेशस्य संसर्गस्यानभ्युपगमात्। वियोगपर्युदास एव हि संसृज्यमानपदार्थात्मा संसर्गः प्रतीयते नापरः। स च तन्तोः [18]तदन्तरेण पार्श्वदेशात्मा परमाणोस्तदन्तरेण[19] [20]सर्वात्मेति न किञ्चिदसमञ्जसमुत्पश्यामः [21]यतो न तद्वशादणव एव स्थूलीभवेयुः। तद्वशा[22]भ्य एव स्थूलकार्यस्य तत्प्रत्ययादेर्भावात् किं स्थूलेन? पारम्पर्यपरिश्रमो ह्येवं स्यात्–तेभ्यः स्थूलस्ततश्च तत्कार्यमिति चेत्; न तर्हि नीलादिनापि किञ्चित्, तत्कार्यस्यापि तत्प्रत्ययादेस्तेभ्य[22] एव सम्भवात्। तदुक्तम्–

"स्वीकुर्वन्ति गुणानर्था यया शक्त्याऽगुणा न किम्।
तया तत्संविदं कुर्युर्भिन्नाश्चेदेकसंविदम् ॥" [सिद्धिवि० परि०] इति।

नीलादिव्यतिरेकेण नापरस्तत्स्वभावो यतस्तत्कार्यं स्यादिति चेत्; न; [23]निराकारावस्थस्य प्रधानस्यैव तत्स्वभावत्वात्। न तथा कदाचिदपि तेषां प्रतिपत्तिरिति चेत्; न;

१ परमाणूनाम्। २ सर्वथा आ०, ब०, प०। ३ असंश्चेत्स्थू–आ०,ब०,प०। ४ –भेदे वा दर्श–आ०, ब०,प०। ५ न तदानीं आ०,ब०,प०। ६ नीलादावपि। ७ अनिश्चायकत्वेन अविद्यमानवद्भावात्। ८ कुतस्तत्र ता- आ०,ब०,प०। ९ एकानेकात्मकत्वम्। १० परमाणूनाम्। ११ संसर्गवशादेव। १२ दर्शनस्यापि। १३ कात्स्न्यैकदेशाभ्याम् संसर्गपर्यनुयोगः। १४ व्याप्यभावात् ये–आ०, ब०, प०। १५ पर्यनुयोगप्रसङ्गात्। १६ संसर्गस्य। १७ व्याप्तिसद्भावे। १८ तन्त्वन्तरेण। १९ परमाण्वन्तरेण। २० सर्वात्मनेति आ०, ब०, प०। २१ यं सन्तानतद्वशादण– आ०, ब०, प०। २२ परमाणुभ्य एव। २३ निराकारावस्थानस्य आ०, ब०, प०,।

निरंशतयापि तदभावात् । यथामलकं वस्तुवृत्तेनैव स्थूलं किमिति बदरापेक्षयेव कपित्थापेक्षयापि न [1]तथेति चेत् ? स्वहेतोस्तथैवोत्पन्नत्वात् । न हि भावः स्वहेतुप्रकृतेस्तथाऽन्यथा वा भवन्तः पर्यनुयोगमर्हन्ति, अन्यथा पावकोऽपि धूमस्यैव(स्येव)किन्न सर्वस्य जनकः ? धूमोऽपि पावकस्यैव(स्येव)किन्न सर्वस्य गमक इति पर्यनुयोगात् न कश्चिदित्थम्भावे नावतिष्ठेत । आपेक्षिकत्वाच्च स्थूलस्यावस्तुरूपत्वे कारकज्ञापकयोरपि तत्त्वापत्तेः । ततो निरवद्यप्रतिपत्तिविषयत्वात् स्थूल [2]एव च बहिर्भावो न परमाणवो विपर्ययादित्युपपन्नमुक्तम्–'**इत्यनवस्थितिः**' इति ।

तदेवं परमाणूनां प्रत्यक्षत्वं प्रत्याख्याय अवयविनस्तत्प्रत्याख्यानाय यौगमतमुपक्षिपति–

तत्रापि तुल्यजातीयसंयोगसमवायिषु ॥१०५॥
अत्यक्षेषु ध्रुवेष्वन्यदध्यक्षमपरे विदुः । इति ।

तत्र तेषु अनन्तरोक्तेष्वणुषु **अन्यद्** अर्थान्तरमवयविद्रव्यम्–**अध्यक्षम्** । **अपि**-शब्देनात्रावज्ञां[3] द्योतयति–परमाणव एव तावन्न सम्भाव्याः कथं तत्रान्यदध्यक्षमिति । दृश्यते च [4]अपिशब्दादवज्ञाद्योतनं यथा–"**ब्रह्माण्डं यदेवैतत् तत्रापि क्षितिमण्डलम्**" [ ] इति ।

किं पुनरवयविना परिकल्पितेन, तत्प्रयोजनस्य परमाणुष्वेव परिसमाप्तेरिति[5] चेत् ? न; [6]तेषामदर्शनात् । न चादृष्टेषु तत्समाप्तिकल्पनम् , अव्यवस्थापत्तेः । तदाह–'**अत्यक्षेषु**' इति अक्षज्ञानमतिक्रान्तेष्विति । प्रत्येकदशायामत्यक्षत्वेऽपि सङ्घातावस्थायां कुतो न तेषां प्रत्यक्षत्वमिति चेत् ? न; तदापि नित्यत्वेन प्राच्यस्वभावापरित्यागात् । तदाह–'**ध्रुवेषु**' इति । अपरित्यक्ततत्स्वभावानामेव यथा द्रव्यारम्भकत्वमेवमध्यक्षत्वमपि तदा किन्न भवेदिति चेत् ? भवेदेवम् , यदि तदापि तत्प्रतिभासनम् । न चेदमस्ति, स्थूलस्यैव प्रतिभासनात् । [7]तदपि परमाणुष्वेव नावयविनीति चेत् ; कथमस्थूलेषु स्थूलदर्शनम् ? कुतश्चिद्विभ्रमनिमित्तात् दूरविरलकेशवदिति चेत् ; किंरूपास्ते केशा यत्र [8]तद्दर्शनं निदर्शनमुच्येत ? परमाणुरूपा इति चेत् ; न ; तत्र दर्शनस्य विवादाधिष्ठितत्वेन दृष्टान्तत्वानुपपत्तेः । स्थूलरूपा एव "**या च यावती च मात्रा**"[प्र०वार्तिकाल० द्वि०प० पृ० ३१०] इति न्यायादिति चेत् ; न; अवयविनमनभ्युपगच्छतस्तद्रूपास्ते इत्यनुपपत्तेः । परबुद्ध्या ते तद्रूपा न स्वबुद्ध्येति चेत् ; स्वबुद्ध्या तर्हि किं निदर्शनं यतस्तद्दर्शनस्याणुविषयतामाचक्षीत इति न किञ्चिदेतत् । [9]ततः स्वबुद्ध्या अपि तद्रूपा[10] एव ते वक्तव्या इति [11]सिद्धं तेषु प्रत्येकं तद्दर्शनस्यावयविविषयत्वं तद्वद् घटादावपि । न च दूरविरलकेशेषु तद्दर्शनस्य विभ्रमाद्घटादावपि विभ्रमः ; नीलादावपि क्वचित्तद्दर्शनस्य विभ्रमात् सत्यनीलादावपि तत्प्राप्तेः । ततो युक्तम् '**अन्यदध्यक्षम्**' इति ।

भवत्वन्यदध्यक्षम् , तत्तु स्थूलावयवारब्धमेव, तस्यैव महत्त्वेनाध्यक्षत्वोपपत्तेर्न परमा-

---

१ स्थूलम् । २ एवं च आ०, ब०, प० । ३ -ज्ञानं द्यो-आ०, ब०, प० । ४ -ब्दादेवाव-आ०, ब०, प० । ५ -मास्तिरि-आ०, ब०, प० । ६ परमाणूनाम् । ७ स्थूलप्रतिभासनम् । ८ स्थूलदर्शनम् । ९ तत्र स्वबु-आ०, ब०, प० । १० स्थूलरूपाः । ११ सिद्धान्तेषु आ०, ब०, प० ।

ण्वारब्धं विपर्ययात्, ततो न युक्तं तत्र ग्रहणमिति चेत्; न; महतोऽपि परमाण्वारब्धद्व्यणुकादिक्रमेण प्रादुर्भावात् पारम्पर्येण परमाणुनिष्ठत्वेन तत्र ग्रहणोपपत्तेः। तच्च तेपु **अन्यद् अध्यक्षम् अपरे** यौगा **विदुः** जानन्ति। कीदृशेष्वित्याह–'**तुल्य**' इत्यादि। समवायो[1] वृत्तिः कार्यस्य स येषामस्तीति समवायिनः कार्योपादानहेतवः संयोगेन सहिताः समवायिनः **संयोगसमवायिनः** 'शाकपार्थिवादिवदुत्तरपदलोपी समासः। संयोगग्रहणमुपलक्षणम्–निमित्तान्तरस्यापि। साहित्यञ्च संयोगस्य तेषु समवायात्, कालदेशादेश्च संयोगादिति प्रतिपत्तव्यम्। तुल्यजातीयाश्च ते संयोगसमवायिनश्च **तुल्यजातीयसंयोगसमवायिनः** तुल्यजातीयत्वं कार्यद्रव्यापेक्षम्। कार्यस्य द्रव्यस्य हि पार्थिवस्य पार्थिवा एव, आप्यस्य चाप्या एव समवायिनो नान्य इति। एवमन्यत्रापि। तेषु **तुल्यजातीयसंयोगसमवायिषु** इति। अत्र प्रतिविधानमाह–

कारणस्याक्षये तेषां कार्यस्योपरमः कथम् ॥१०६॥ इति।

तेषां वैशेषिकादीनां **कथम्** ? न कथञ्चित्। **कार्यस्य** अवयविनोऽन्यस्य **उपरमः** कादाचित्कत्वम्। कदा ? **कारणस्य** परमाणुलक्षणस्य **अक्षये** नित्यत्वेन स्वरूपावैकल्ये इति।

तात्पर्यमत्र–कार्यस्य हि का त्वं सत्तासम्बन्धात्। न चासौ सतः[2], एतद् वैयर्थ्यात्। नाप्यसतः; खरशृङ्गादेरपि प्राप्तेः। अपि तु प्रागसतः कारणसामग्र्याः "प्रागसतः सत्तासम्बन्धः कार्यत्वम्" [ ] इति वचनात्[3]। न च कारणस्याक्षये प्रागपि कार्यस्यासत्त्वं सत्त्वस्यैवोपपत्तेः, तत्परतन्त्रस्य[4] तस्य[5] सति तस्मिन्नवश्यम्भावात्। असति तस्मिन्नभावादेव तस्य तत्परतन्त्रत्वं न तु सति भावनियमादिति चेत्; सत्यप्यभावे किं निबन्धनम् ? स्वभावनिबन्धनत्वे भवनस्यापि तन्निबन्धनत्वापत्तेः, नित्यत्वप्रसङ्गस्य चोभयत्राप्यविशेषात्। शक्तिवैकल्यमिति चेत्; न; पश्चादप्यभवनप्रसङ्गात्। न हि नित्यस्य पश्चादपि तद्वैकल्यप्रच्युतिः[6], अनित्यत्वापत्तेः। एतदर्थमेव च '**अक्षये**' इत्युक्तम्।

कथं वा शक्तिविकलस्य वस्तुत्वं व्योमकुसुमवत् ? अर्थान्तरशक्तिसम्बन्धादिति चेत्; न; अनुपकारिणस्तत्सम्बन्धायोगात् अतिप्रसङ्गात्। न च शक्तिविकलस्योपकारित्वम्; अवस्तुत्वात्। पुनरप्यर्थान्तरशक्तिसम्बन्धाद्वस्तुत्वकल्पनायाम् अनवस्थापत्तेः। न च शक्तेः कुतश्चिदुपकारो नित्यत्वात्। नित्यत्वे कथं तत्कार्यस्य प्रागभाव इति चेत्; न; एवमपि परस्यैव[7] पर्यनुयोगात्। अनित्यैव शक्तिः, प्रागभाविन्यास्तस्याः कारणादुत्पत्तेरिति चेत्; न; सत्यविकले कारणे तत्प्रागभावस्याप्यनुपपत्तेः। सतोऽपि कारणस्य स्वशक्तिवैकल्यात्तस्याः[8] प्रागभवनमिति चेत्[9]; न; 'पश्चादप्यभवनप्रसङ्गात्' इत्यादेराम्नायात् अनवस्थोपनिपाताच्च।

---

१ समवायवृ –आ०, ब०, प०। २ सत एव वै –आ०, ब०, प०। ३ "स्वकारणसत्तासम्बन्धः कार्यत्वम्"–प्रश० व्यो० पृ० १२९। "प्रागसतः सत्तासमवायो वा कार्यत्वमित्येके"–प्रश० क० पृ० १८। ४ कारणाधीनस्य। ५ कार्यस्य। ६ शक्तिवैकल्यप्रच्युतिः। ७ परस्य पर्य –आ०, ब०, प०। ८ शक्तेः। ९ चेत् तन्न आ०, ब०, प०।

किं वा शक्तिकरणे कारणस्य प्रयोजनम् ? कार्यकरणमिति[1] चेत्; न; शक्तिकरणेऽपि [2]तदन्तरकरणापेक्षायाम् अनवस्थादोषेण कार्यानिष्पत्तेः। स्वतस्तत्करणे तु कार्यकरणमेवास्तु विशेषाभावात्।

भवतु स्वतस्तत्करणम्, तथापि न कार्यस्यानुपरमः संयोगस्यापेक्षणीयस्याभावे तदुपरमात्। संयोगापेक्षा एव हि परमाणवः कार्यारम्भिण इति चेत्; स एव तेषां कथं संयोगः ? तदुत्पत्तेरिति चेत्; अनिवृत्तः पर्यनुयोगः 'तेषामक्षये कथं तदुपरमः' इति। संयोगोऽपि तेषां [3]कर्मणः, तदपि संस्कारात्, सोऽपि कर्मणः पूर्वस्मात्, तदपि पूर्वस्मादेव संस्कारात्, तावदेवं यावदाद्यं कर्म, तत्तु तेषामात्मसंयोगात्, [4]तदनित्यत्वेन कर्माद्यनित्यत्वादुपपन्नः संयोगस्योपरम इति चेत्; न; आत्मनः परमाणूनाञ्च नित्यत्वे तत्संयोगस्याप्यनित्यत्वानुपपत्तेः। अपेक्ष्यस्याप्यदृष्टस्यात्मकार्यत्वेन सर्वदा सन्निधानात्। अपेक्ष्यासन्निधानात्तदसन्निधानं[5]मिति चेत्; ननु तत्रापेक्ष्यं द्रव्यादिकमेव "द्रव्यगुणकर्माणि धर्मसाधनम्[6]"[　　] इति [7]भावत्कसूत्रात्। [8]तदपि न तदेव यस्याद्दृष्टापेक्षादात्मपरमाणुसंयोगादिक्रमादुत्पत्तिः[9]; परस्पराश्रयात्–सत्यदृष्टे तदपेक्षा तत्क्रमात्तदुत्पत्तिः[10], उत्पन्नञ्च तदपेक्ष्य अदृष्टस्योत्पत्तिरिति। भवतु [11]अन्यदेवेति चेत्; न; तस्यापि परमाणूनामक्षये तत्कार्यत्वेनोपरमायोगात् तन्निबन्धनस्यादृष्टस्यासन्निधानानुपपत्तेः। अक्षयेऽपि तेषाम् आत्मसंयोगादिक्रमस्य तद्धेतोरदृष्टानित्यत्वेनानित्यत्वादुपपन्नैवोपरतिः। अदृष्टानित्यत्वं चापेक्ष्यस्य द्रव्यादेरनित्यत्वादिति चेत्; न; तत्रापि 'तदपि न तदेव' इत्यादेरनुगमात् आवृत्तिदोषादनवस्थानुषङ्गाच्च। तन्न तत्संयोगकादाचित्कत्वेन कार्योपरमः।

कुतो वा तेषां संयोगादि सहकारि ? प्रतिक्षणं तत्कृतादुपकारादिति चेत्; न; [13]तस्य तेभ्यो भेदे तेषामिति व्यपदेशानुपपत्तेः। ततोऽपि भिन्नस्योपकारस्य भावात्तदुपपत्तौ अनवस्थानदौःस्थ्योपनिपातात्। [14]अभेदे तेषामनित्यत्वापत्तेः[15]। एककार्यकरणमेवोपकार इति चेत्; कुतस्तेन[16] तत्करणम् ? शक्तत्वात्; तदपि कुतः ? सति तस्मिन्नवश्यम्भावात् कार्यस्येति चेत्; न तर्हि परमाणूनां शक्तत्वं सत्स्वपि तेषु कार्यानुत्पत्तेः। सहकारिसन्निधावेव तेषां शक्तत्वमिति चेत्; न; अनित्यदोषस्योक्तत्वात्। तत्सन्निधिरेव तेषां शक्तिरिति चेत्; कथमन्यः अन्यस्य शक्तिः ? तेन तत्कार्यस्य करणादिति चेत्; तदपि [17]कथम् ? कथं राज-

१ कार्यकार–आ०, ब०, प०। २ तदनन्तरेणापे–आ०, ब०, प०। ३ क्रियायाः। ४ आत्मसंयोगस्यानित्यत्वेन। ५ अदृष्टासन्निधानम्। ६ –साधनानीति भावः सूत्रात् आ०, ब०, प०। ७ "तस्य तु साधनानि श्रुतिस्मृतिविहितानि वर्णाश्रमिणां सामान्यविशेषभावेनावस्थितानि द्रव्यगुणकर्माणि"–प्रश० भा० पृ० १३८। ८ द्रव्यादिकमपि। ९ द्रव्यादेः। १० आत्माणुसंयोगात् परमाणुषु क्रिया, क्रियातो विभागः, विभागात्, पूर्वदेशसंयोगनाशः ततः परमाणुद्वयसंयोगः तेन च द्व्यणुकोत्पत्तिः, त्रिभिर्द्व्यणुकैः त्र्यणुकमित्यादिक्रमात्। ११ द्रव्याद्युत्पत्तिः। १२ द्रव्यादिकम्। १३ उपकारस्य। १४ उपकारात्संयोगादेरभेदे। १५ –त्वोपपत्तेः आ०, ब०, प०। १६ "संयोगादिसहकारिणा"–ता०, टि०। १७ कथं राज–आ०, ब०, प०।

कार्यस्य प्रतिव्यूहेन करणमिति चेत् ; न; तत्र वस्तुतस्तद्व्यूहस्यैव हेतुत्वात् , तत्पोषकत्वेन शक्ति [1]भक्त्या तद्धेतुत्वोपकल्पनात् । परमाणूनामपि भाक्तमेव हेतुत्वं सहकारिपोषणादिति चेत् ; न ; तत्पोषणेऽपि तदपरसहकारिपोषणेन हेतुत्वे अनवस्थापत्तेः । स्वतस्तत्पोषणे तु व्यर्थमेव तत्[2] कार्यस्यैव स्वतस्तदुपपत्तेः । एवं हि तात्त्विकं तद्धेतुत्वं भवेत् । भवतु स्वत एव [3]तत्पोषणं तत्तु सहकारिसन्निधिविशिष्टानामेव तेषां न केवलानामिति चेत् ; न ; तद्विशिष्टरूपस्य प्रागपि भावे ततोऽपि तत्पोषणप्रसङ्गात्, अभावे चानित्यत्वस्याभिधानात् । तदा [4]तत्सन्निध्यभाव एव [5]तेषां [6]तद्रूपाभावो न स्वरूपाभावो यदयं प्रसङ्ग इति चेत्; न; पश्चादपि तत्सन्निधिभाव एव तद्रूपभावो न स्वरूपभाव इत्यपि प्रसङ्गात् । एवञ्च तद्रूपं कारणं ब्रुवता तत्सन्निधेरेव कारणत्वमभिहितं न तेषाम् । तेषामेव विशिष्टप्रत्ययवेद्यस्वभावो विशिष्टरूपं न सन्निधिरेव; तर्हि तद्भावोऽपि पूर्वं तद्वेद्यस्वभावाभाव एव न तत्सन्निधिमात्राभाव इति कथन्न अनित्यतादोषोपनिपातः ।

एतेन एतदपि प्रत्युक्तं यदुच्यते परैः–"**न तेषामेव कारणत्वं नापि तत्सन्निधेरेव, अपि तु तदुभयसामग्र्याः ।**" [ ] इति; कथम् ? यथा सामग्रीभावे तदन्तर्गतसत्तात्मकत्वेन कार्योत्पत्तौ तेषामुपयोगः, तथा तद्भावेऽपि तदन्तर्गताभावत्वेनैव तदनुत्पत्तौ तेषामुपयोग इत्यनित्यतादोषस्याप्रतिक्षेपात् । सामग्र्यभावस्य तदभावमन्तरेणापि तदनुत्पत्तिं प्रत्युपयोगे सामग्रीभावस्यापि तद्भावमन्तरेणैव किन्न तदुत्पत्तिं प्रत्युपयोगः स्यात् ? सामग्रीभावे तद्भावस्यावश्यम्भावादिति चेत्; भवत्ववश्यम्भावः, अन्यथा नित्यत्वहानेः, तस्य तु कुतस्तदङ्गत्वम् ? न ह्यवश्यम्भावादेव तत्त्वम्, आकाशादिभावस्यापि तत्त्वप्रसङ्गान्न नियमवती सामग्री स्यात् । अननुकृतव्यतिरेकत्वान्न तस्य तदङ्गत्वमिति चेत्; तत एव परमाणुभावस्यापि न स्यादिति कथन्न [7]तन्निरपेक्षस्यैव सामग्रीभावस्य तदुत्पत्तावुपयोगः ?

सामग्रीकारणत्वे च प्रत्येकं तत्कारणत्वाभावात् कथं परमाणवः समवायिकारणम् संयोगोऽसमवायिकारणं निमित्तकारणमन्यदिति व्यपदेशः ? सामग्रीकारणत्वस्य तत्रोपचारादिति चेत्; न; मुख्यकारणत्वाभावेनावस्तुत्वापत्तेः । कथं सामग्र्या अपि कारणत्वम् अवस्तूनां सामग्र्या अप्यवस्तुत्वात् ? सामग्र्यास्तदभेदान्मुख्यमेव प्रत्येकमपि कारणत्वमिति चेत् ; न; प्रत्येकपरिसमाप्त्या तस्यास्तदभेदे सामग्रीबहुत्वेन कार्यबहुत्वापत्तेः, कार्यानुपरमदोषाच्च परमाणूनां समग्ररूपाणामक्षयात् । बहुपरिसमाप्तौ तु कथं प्रत्येकं कारणत्वं तत्परिसमाप्त्या बहुष्वेवं [8]तत्त्वोपपत्तेः । तथा च नैकशो वस्तुत्वमकारणत्वात् । बहुशो वस्तुत्वमेव एकशोऽपि वस्तुत्वमिति चेत्; न; एकशस्तदभावस्यैव बहुशोऽपि तदभावत्वापत्तेः । बहुशस्तद्भाव एव दृश्यते कारणत्वादिति चेत् ; न; एकशोऽपि विपर्ययात् तदभावस्यैव दर्शनात् ।

---

१ "उपचारेण"–आ० टि० । २ सहकारिपोषणम् । ३ सहकारिपोषणम् । ४ सहकारिसन्निध्यभाव । ५ परमाणूनाम् । ६ तत्पोषणाभावः । ७ परमाणुनिरपेक्षस्यैव । ८ कारणत्वोपपत्तेः ।

एकशश्चावस्तुत्वे न परमाण्वादेर्नित्यत्वम्, अकारणवत्त्वेऽपि सत्त्वाभावात्। न ह्यवस्तुनः स्वतः सत्तासम्बन्धाद्वा तत्त्वं व्योमकुसुमादावपि प्रसङ्गात्। सतश्चाकारणवतो नित्यत्वम् "सदकारणवन्नित्यम्।" [वै०सू० ४।१।१] इति वचनात्। एकशश्च कारणत्वेन वस्तुत्वे सामग्र्याः प्रागपि ततः कार्यस्यावश्यम्भावात् कथन्न मुख्यः कारणभावो यत इदं विश्वरूपस्य सूक्तम्–"तथा च मुख्यः कारकव्यपदेशो यदा सहकारिसहितं स्वरूपं कार्यं जनयति अन्यदा गौणः" [ ] इति। तन्न "द्रव्याणि द्रव्यान्तरमारभन्ते" [वै०सू० १।१।१०] इत्युपपन्नम्; आरम्भकाणामिवारभ्यस्यापि प्रागसत्त्वाभावेनारभ्यत्वानुपपत्तेः।

अथ वा, **कारणस्याक्षये तेषां कार्यस्य** परापरतया तस्यैवानुत्पत्तिः **उपरमः कथम्?** न कथञ्चित्। तत एव कारणादेकस्य[1] परस्य पुनरप्यपरस्योत्पत्तेः[2]। सहकारिवैकल्यादनुत्पत्तिरित्यप्ययुक्तम्; सहकारिप्रतीक्षणस्य प्रतिक्षिप्तत्वात्। न च तद्वैकल्यम्; प्रागिव पश्चादप्यवयवसंयोगस्य भावात्, तस्य[3] च द्रव्यारम्भे[4] निरपेक्षत्वात्। "संयोगस्य द्रव्यारम्भे निरपेक्षकारणत्वात्" [ ] इत्यात्रेयवचनात्। तद्वैकल्येऽपि कारणप्रतिबन्धादनुत्पत्तिरिति चेत्; न; सति शक्ते हेतौ तदयोगात्।

कार्यमपि प्रतिबन्धे शक्तमेवेति चेत्; न; काचपच्योपनिपातात् हेतोरुत्पत्तिस्तत्प्रबन्धश्च कार्यादिति। हेतोः हेतुत्वमेव तेन[5] प्रतिबध्यत इति चेत्; किं तस्य हेतुत्वम्? स्वरूपमेवेति चेत्; न; [6]तस्योत्पन्नेऽपि कार्ये भावात्। शक्तिरिति चेत्, न; तस्या अर्थान्तरस्यानभ्युपगमात्। [7]तत्साहित्यमेव तेन तत्प्रतिबन्धः, सति [8]तस्मिन् कार्योपजननस्याप्रतिपत्तेरिति चेत्; न; तदनुत्पत्तेस्तन्मात्राधीनत्वप्रसङ्गात्। न चैतत्पथ्यं भवताम्, तदुत्पत्तेरपि [10]तदभावमात्राधीनत्वेन हेतोरकिञ्चित्करत्वापत्तेः। तदभावसहिताद्धेतुभावादेव तदुत्पत्तिरिति चेत्; न; तदनुत्पत्तेरपि [11]तद्भावसहिताद्धेरवभावादेव प्राप्तेः। [12]तद्भावे हेतुभावोऽपि प्रतीयत इति चेत्; न; [13]तस्य शक्तिरूपस्य कार्यानुमेयतया कार्यानुत्पत्तावप्रतिपत्तेः। स्वरूपमेव तस्य शक्तिः, नैतस्याप्रतिपत्तिरिति चेत्; न तर्हि तस्य प्रतिबन्ध इति [14]कथमनुत्पत्तिः अपरापरस्य कार्यस्य अक्षीणशक्तिके हेतौ [15]तदयोगात् इत्युपपन्नमेतत्–'**कारणस्य**' इत्यादि।

न चायं पक्षान्तरे दोषः; प्रारब्धैकस्थूलपरिणामानां तत्परिणामापरिक्षये तदपरपरिणामारम्भे शक्तिपरिक्षयात्। शक्तेश्च कथञ्चिच्छक्तिमदर्थान्तरत्वेन व्यवस्थापनात्।

अपि च, कुत इदं परमाणूनामाधारत्वं यतः कार्यं तेषु व्यपदिश्येत? उत्पादनादिति चेत्; न; सहकारिणामपि [16]तत्प्रसङ्गात्। स्थापनादिति चेत्; न; स्वयमस्थास्नुतयोत्प-

१ अन्यथा आ०, ब०, प०। २ –स्य पुन –आ०, ब०, प०। ३ संयोगस्य। ४ "स च द्रव्यगुणकर्महेतुः द्रव्यारम्भे निरपेक्षः।"–प्रश० भा० पृ० ६१। ५ कार्येण। ६ तस्योत्पत्तेर्नापि कार्ये आ०, ब०, प०। स्वरूपस्य। ७ कारणसाहित्य। ८ कारणसाहित्यप्रतिबन्धे। ९ कारणसाहित्यप्रतिबन्धमात्र। १० कारणसाहित्यप्रतिबन्धाभाव। ११ कारणसाहित्यप्रतिबन्धसद्भाव। तदभावावसिताद्धे–आ०, ब०, प०। १२ कारणसाहित्यप्रतिबन्धसद्भावे। १३ हेतुभावस्य। १४ कथमुत्प–आ०,ब०,प०। १५ अनुत्पत्त्ययोगात्। १६ आधारत्वप्रसङ्गात्।

न्नस्य[1] तदयोगात् । न हि तस्य[2] तेभ्यः स्थितिरव्यतिरेकेण विरोधात्, स्वयमस्थास्नु च स्थितिश्च तस्येति । व्यतिरेकेऽपि कथं तया तत्तिष्ठेन्नाम[3]? सम्बन्धादिति चेत् ; न; अनुपकारे तदयोगादतिप्रसङ्गात् । स्थित्यापि तदन्तरस्योपकार इति चेत् ; न; तस्यापि व्यतिरेके पूर्ववत्प्रसङ्गात् । तेनापि तदन्तरकल्पनायाम् अनवस्थापत्तेः । स्थितिरेव कार्येणोपकार इति चेत् ; न ; तत्स्वरूपस्य परमाणुभ्य एव भावात् । अस्वरूपमुपकार इति चेत् ; तेनाप्यनुपकारे सम्बन्धायोगात् । ततोऽप्यस्वरूपोपकारान्तरपरिकल्पनायाम् अनवस्थोपनिपातात् । तन्नास्थास्नुतयोत्पन्नस्य कुतश्चिदवस्थापनम् । नापि विपरीतस्य वैयर्थ्यात् । सत्यपि स्थापकत्वे परमाणूनां कथं स्थाप्यस्य कुतश्चिदुपरमः ? स्थापकेष्वक्षीणेषु तदयोगात् । उपरमहेतुसन्निधानात्प्रागेव तेषां स्थापकत्वं न पश्चादिति चेत् ; न; अनित्यत्वापत्तेरावेदनात् । कार्यस्यैवायं धर्मो यत्स्थापकेषु सत्स्वपि उपरमहेतुसन्निधानादुपरमतीति चेत्; तदुपरमे कथं स्थापकत्वं तस्य स्थाप्यापेक्षत्वात् ? चित्रोपरमे कथं कुड्यस्य स्थापकत्वमिति चेत् ? न; असिद्धत्वात् । न हि सत्येव स्थापकत्वे कुड्यस्य चित्रोपरमः, तदस्थापकत्वपरिणामभाव एव तदुपपत्तेः[4] । किमिदानीं वृष्ट्यादिना तदुपरमहेतुनेति[5] चेत् ? न ; तत्सन्निधान एव तस्य[6] स्वहेतुतस्तत्परिणामात् । उक्तञ्चैतत्—

"स्वतोऽन्यतो विवर्त्तेत क्रमाद्धेतुफलात्मना"[सिद्धिवि० परि० ३] इति ।

तन्न कुड्यमत्र दृष्टान्तो वैषम्यात् । तस्मादनुपरतिरेव सत्सु स्थापकेषु कार्यस्येति व्यर्था एवोपरतिहेतवो नित्यकारणवादिनाम् । तदाह—**कारणस्य** इत्यादि । **कारणस्य** परमाणुरूपस्य जातावेकवचनम् । **अक्षये** स्थापकस्वभावापरिक्षये **कार्यस्य** स्थाप्यस्यो**परमः** प्रध्वंसः । **कथम्** ? न कथञ्चित् ।

किञ्च तस्य[7] तैः स्थाप्यत्वम् ? सम्बन्ध इति चेत् ? सोऽपि यदि सर्वात्मना तदनुप्रवेशः ; तदा परमाणव एव नापरं द्रव्यमिति कथन्न "सर्वाग्रहणम् अवयव्यसिद्धेः" [न्यायसू० २।१।३४] इति भवतोऽपि[8] दोषः । एकदेशेनेति चेत् ; न ; कारणव्यतिरेकेण तदभावात्[9] । भावे तत्रापि सर्वात्मना तदनुप्रवेशे स एव अवयव्यभावान्न तस्य नापि परमाणूनामतीन्द्रियत्वाद्ग्रहणमिति सर्वाग्रहणदोषः । तत्राप्येकदेशेन तदनुप्रवेशकल्पनायाम् अनवस्थानम् । न सर्वात्मनैकदेशेन वा सम्बन्धः; तस्य[10] भेदाभावात्, सत्येव च भेदे तन्निःशेषतायां सर्वात्मनेति, तत्सशेषतायामेकदेशेनेति चोपपत्तेः, अपि तु स्वरूपेणैव ; इत्यपि न युक्तम् ; तेनापि तदनुप्रवेशे तन्मात्रावशेषात् पूर्वदोषानतिवृत्तेः[11] । न तदनुप्रवेशः सम्बन्धः, अपि तु अजहद्रूपतया प्राप्तिरेवेति[12] चेत् ; तत्रापि न क्रमेण प्रत्यवयवं तस्य सम्बन्धः ; एकद्रव्यस्य प्रसङ्गात्, तस्य चानभ्युपगमात्, अवय-

---

१ कार्यस्य । २ कार्यस्य । ३ कार्यम् । ४ चित्रोपरमोपपत्तेः । ५ चित्रोपरम । ६ कुड्यस्य । ७ कार्यस्य । ८ यौगस्यापि । "अवयविद्रव्यमनभ्युपगच्छन्तं सौगतं प्रति भवता आपाद्यमानो दोषो भवतोऽपि यौगस्यापि स्यादित्यर्थः ।"—ता० टि० । ९ एकदेशाभावात् । १० अवयविनः । ११ सर्वाग्रहणप्रसङ्ग । १२ प्राप्तेरेवे—आ०, ब०, प० ।

वान्तराणाञ्च अवयविशून्यत्वापत्तेः । नापि युगपत् ; अप्रतिपत्तेः । न हि यदा तदेकावयव-[1]सम्बद्धतया विशिष्टप्रत्ययोपारूढं तदैव तदन्यावयवसम्बद्धतया शक्यं प्रतिपत्तुं विरोधात् । न हि नीलं नीलतया प्रतीयमानमेव पीततया बुद्धिशिखरमध्यारोहति, [2]ततो यथा नीलबुद्धिवेद्यं नीलमेव न पीतं तथैकावयवसम्बद्धमेव तत्[3] बुद्धिवेद्यं नावयवान्तरसम्बद्धम् । यत्तु तत्सम्बद्धं तद्द्रव्यान्तरमेव भवितुमर्हतीति कथमवयविनोऽपि एकत्वम् ? तद्बहुत्वस्यैवोपपत्तेः । न चैकावयवसम्बद्धं तत्प्रत्ययवेद्यं च तन्न भवति, अवयवान्तरापेक्षयापि तथा प्रसङ्गात् । तदन्तरस्यापि स्वत एकैकत्वात् । न चैकैकसम्बन्धादन्यः तत्कलापसम्बन्धः। तस्यैव वीप्स्यमानस्य कलापगोचरतया व्यवहारोपरूढत्वात् सेकवत् । सेकस्य हि प्रतितरु सम्भवत एव प्रसिद्धं वीप्सया तत्कलापगोचरत्वम्[4] । ततः प्रत्येकम[5]सम्बन्धे सम्बन्धवैकल्यमेवावयाविनः प्राप्तम् । तन्मा भूदिति प्रत्येकमेव सम्बन्धः, तत्र च प्रत्यवयवं बहुत्वमेव अवयविनो नैकत्वम् । न येनात्मना तदेकावयवसम्बद्धं तेनैवावयवान्तरसम्बद्धतया वेद्यं यदयं प्रसङ्गः स्यात् , अपि तु आत्मान्तरेणैवेति चेत् ; न ; स्वभावभेदाभावात् । [6]तद्भावे निरंशवादव्यापत्तेः, भिन्नावयवकल्पनावैफल्याच्च । तदुक्तम्–

''एकस्यानेकवृत्तिर्न भागाभावाद्बहूनि वा ।
भागित्वाद्वास्य नैकत्वं दोषो वृत्तेरनार्हते ॥'' [आप्तमी० श्लो० ६२] इति ।

ननु यद्यवयविनो न प्रतिपत्तिः क्व तदा क्रमयौगपद्याभ्यां वृत्तिपर्यनुयोगः ? धर्मपर्यनुयोगस्य सत्येव धर्मिण्युपपत्तेः, प्रतिपत्तावपि किं तत्पर्यनुयोगेन ? युगपदनेकावयववृत्तिमत एव तस्य[7] प्रतिपत्तेः, तथा प्रतिपन्नस्य चाशक्यप्रतिक्षेपत्वादिति चेत् ; सत्यम् , अस्ति प्रतिपत्तिः , न तु सा प्रमाणम् , तत्प्रामाण्यस्यैव वृत्तिपर्यनुयोगेन प्रतिक्षेपात् । स[9] एव तत्प्रतिपत्त्या किन्न प्रतिक्षिप्यत इति चेत्[8] ; 'नीलं तदैव कथमनीलम्' इत्यपि पर्यनुयोगः 'सर्वं सर्वात्मकम्' इति प्रतिपत्त्या किन्न प्रतिक्षिप्यते ? तस्याः प्रत्यक्षप्रत्यनीकत्वात्, न हि नीलमेव भवदनीलं प्रतिभासत इति चेत्; समानमन्यत्र, अवयविप्रतिपत्तेरपि तत्प्रत्यनीकत्वात् । न हि निरंशस्यावयविनोऽपि प्रत्यक्षे प्रतिभासनमस्ति ।

यद्येवं निर्विषयमेव तत्स्यात्, परमाणूनामतीन्द्रियत्वेन तद्विषयत्वायोगादिति चेत् ; न; कथञ्चिदवयवाभेदिनस्तस्य[10] तद्विषयत्वात्, अवयविवत् तदवयवाभेदस्यापि तत्र प्रतिभासनात् । अत एव तन्तवः पटीकृता इति व्यवहारः । न ह्ययम् अपटात्मनां पटभावापत्तिमन्तरेण घटामटति । अभूततद्भावे सत्येव च्वि[11]प्रत्ययोपपत्तेः। अवयवतद्वतोः पृथक्त्वाग्रहणादयमभेदप्रतिभासो न वस्तुवृत्तेन अभेदभावात्, [12]सेनावनप्रतिभासवत् । न हि [13]सेनावनप्रतिरूपस्याभेदस्य भावात्त-

१–सम्बन्धतया आ०, ब०, प० । २ तथा यथा आ०, ब०, प० । ३ अवयविद्रव्यम् । ४–चरत्वं कथं ततः आ०, ब०, प० । ५ –कं सम्ब–आ०, ब०, प० । ६ स्वभावभेदे । ७ अवयविनः । ८ वृत्तिपर्यनुयोग-एव । ९ प्रत्यक्षम् । १० अवयविनः । ११ "कर्मकर्तृभ्यां प्रागतत्त्वे च्विः (शाकटा० ३।४।५५)" ता०टि० । १२ –वनादिप्रति –आ०, ब०, प० । १३ –नावनं प्रति–आ०, ब०, प० । सेनावनात्मकस्य अभेदस्य ।

स्प्रतिभासः, [1]प्रत्यासत्तावपि प्रसङ्गात्, अपि तु दूरात् पृथक्त्वापरिज्ञानादेव, तद्वत् अवयवतद्वतो-रपीति चेत्; न; स्थूलप्रतिभासस्याप्येवं परमाणुष्वेव प्रसङ्गात्। भवत्ययं प्रसङ्गो यदि परमाणवः पृथक्त्वेनापि कदाचिदुपलभ्येरन् तदा कुतश्चिदगृहीतपृथक्त्वानां तेषामेव स्थूलबुद्धिविषयत्व-मिति। न चैवम्, सर्वदा तेषामतीन्द्रियत्वेनासाक्षात्करणात्। न चातीन्द्रियाणामेव करितुर-गादीनां धवखदिरादीनाञ्च पृथक्त्वापरिज्ञानात् सेनावनबुद्धिविषयत्वमुपलब्धम्, प्रत्यासत्तौ पृथक्तया दृष्टानामेव तेषां दूरतः पृथक्त्वापरिज्ञाने तद्बुद्धिगोचरत्वप्रतिपत्तेः। अतो न सेनावनादि-प्रतिभासदृष्टान्तात् परमाणुषु स्थूलप्रतिभासोपकल्पनमुपपन्नं वैषम्यादिति चेत्; नेदानीमवयवतद्व-तोरपि पृथक्त्वापरिज्ञानादभेदबुद्धिः तयोरपि पृथक् कदाचिदप्यप्रतिपत्तेः। न हि निरंशमेवावय-विनं तदवयवकलापं च क्वचिदपि सम्पश्यामो यतस्तयोरेव कुतश्चित्पृथक्त्वापरिज्ञानादभेद-बुद्धिगोचरत्वं परिकल्पयेम।

यत्पुनरेतत्–[2]अणुषु स्थूलप्रत्ययस्य अतस्मिंस्तत्प्रत्ययत्वम्; न; प्रधानापेक्षित्वात्। भवि-तव्यं स्थूल एव [3]तत्प्रत्ययेन प्रधानभूतेन। न ह्यसति पुरुष एव पुरुषप्रत्यये स्थाणौ तत्प्रत्ययो दृष्टः। न चावयविनः सम्भवति प्रधानस्तत्प्र[4]त्ययः, [5]तदभावात्। तत्कथं परमाणुष्वप्रधानस्त-त्प्रत्यय[4] इति? तदपि न युक्तम्; अवयवतद्वतोरभेदप्रत्ययस्याप्येवमभावप्रसङ्गात्। न हि तस्याप्यतस्मिंस्तत्प्रत्ययत्वेन प्रधाननिरपेक्षस्योत्पत्तिः। न च कथञ्चिद्वादमनिच्छतः कश्चिदपि मुख्यः कथञ्चिदभेदप्रत्ययः सम्भवति, तदभावे च कथं तदपेक्षी परस्परैकान्तभिन्नयोरवयवतद्व-तोस्तत्प्रत्ययः सम्भवेत्। ततो यदि पृथगपरिज्ञातयोरप्यवयवतद्वतोः पृथक्त्वापरिज्ञानादभेदप्रत्ययः परमाणुष्वेव [6]तादृशेषु ततः स्थूलप्रतिभासो भवेत्। तदाह–'**कारणस्य**' इत्यादि। **कारणस्य** पृथक्त्वापरिज्ञानलक्षणस्य **अक्षये** अवयवतद्वतोरिव परमाणुष्वपि भावे **कार्यस्य** अभेदप्रत्ययवत् स्थूलप्रतिभासनस्य **उपरमो** निवृत्तिः **कथम्**? न कथञ्चिदिति।

अस्तु समवायात्तयोरभेदप्रत्यय इति चेत्; न; [7]तस्मात् 'इहेदम्' इति भेदप्रत्ययस्यो-पगमात्, तद्धेतोश्चाभेदप्रत्ययहेतुत्वानुपपत्तेः। कथं वा [8]ततस्तयोस्तत्प्रत्ययः? सम्बन्धादिति चेत्; केन सम्बन्धः? तादात्म्येनेति चेत्; न; परमतानुप्रवेशापत्तेः। सम्बन्धान्तरेणेति चेत्; न; [9]तेनाप्यसम्बद्धेन तद्योगात्। तस्यापि सम्बन्धान्तरेण सम्बन्धे अनवस्थोपनिपा-तात्। स्वत एव समवायस्य सम्बन्ध इति चेत्; न; अवयवतद्वतोरेव स्वतस्तत्प्रसङ्गात्। असम्बन्धत्वान्नेति चेत्; समवायस्य कुतः सम्बन्धत्वम्? स्वतः सम्बन्धाच्चेत्; सोऽपि कस्मात्? सम्बन्धत्वाच्चेत्; न; परस्पराश्रयात्–स्वतः सम्बन्धात् सम्बन्धत्वम्, ततश्च स इति।

---

१ सामीप्येऽपि। २ अणुस्थू–आ०, ब०, प०। ३ स्थूलप्रत्ययेन। ४ स्थूलप्रत्ययः। ५ –वात्कथं आ०, ब०, प०। ६ पृथक्त्वेनापरिज्ञातेषु। ७ समवायात्। ८ सम्बन्धान्तरेणापि। ९ –प्यसम्बन्धेन आ०, ब०, प०।

अथायं तस्य स्वभावो यदयमसम्बद्धोऽपि [1]तयोरभेदप्रत्ययमुपजनयतीति ; तन्न; तन्तुपटयोरिव कपालपटयोरपि ततस्तत्प्रसङ्गात् । तन्तुपटयोरेव तस्य तज्जननस्वभावो न कपालपटयोरिति चेत्; कपालघटयोस्तर्हि कुतस्तत्प्रत्ययः ? समवायान्तरादिति चेत्; न; "तत्त्वं भावेन व्याख्यातम्"[3] [वै० सू० ७।२।२८] इति तदेकत्वकथनविरोधात् । एकस्यापि तत्र तत्र स्वभावभेदान्नायं दोष इति चेत्; न; स्वभावभेदस्य कथञ्चित्तदर्थान्तरत्वे अनेकान्तवादप्रत्युज्जीवनापत्तेः । सर्वथाऽर्थान्तरत्वे तु कथं स[4] तस्येति व्यपदेशः ? सम्बन्धादिति चेत्; न ; तत्रापि प्रतिस्वभावं तत्स्वभावभेदकल्पनायाम् अव्यवस्थितिप्रसङ्गात् । ततो निर्विभाग एव समवायः, ततः कथं तन्तुपटयोरेवाभेदप्रत्ययो न कपालपटयोरप्यविशेषात् । तदाह–'**कारणस्य**' इत्यादि । **कारणस्य** समवायस्य **अक्षये** तन्तुपटवत्कपालपटादावपि भावे **कार्यस्य** पूर्वत्रेवोत्तरत्राप्यभेदप्रत्ययस्य **उपरमो** निवृत्तिः **कथम्** ? न कथञ्चिदिति ।

समवायस्याविशेषेऽपि समवायिनामस्ति विशेषो यतस्तन्तुष्वेव पटस्याभेदप्रत्ययो न कपालादिष्विति ततोऽयमदोष इति चेत्; किमिदानीं समवायेन ? अविष्वग्भावज्ञानस्य तत्फलतयेष्टस्य समवायिविशेषादेव भावात् । कथं चाविष्वग्भावप्रत्ययस्य मिथ्यात्वे ततः घटादेरपि प्रतिपत्तिः ? मिथ्याप्रत्ययात्तदयोगात् । अन्यत एव तत्प्रतिपत्तिरिति चेत् ; न ; युगपत्प्रत्ययद्वयस्याप्रतिवेदनात् । क्रमेण प्रतिवेदनमिति चेत् ; न ; तथाननुभवात् । न हि पटादितदभेदप्रत्यययोः पौर्वापर्यस्यानुभवः ; तथानिश्चयाभावात् । निश्चयात्मा च भवतामनुभवः, स कथं तदभावे भवेत् ? कथं वा पटादेरभेदप्रत्ययेनाप्रतिपत्तौ तदधिष्ठानत्वेनाभेदप्रतिपत्तिः 'तन्तवः पटोभवन्ति' इति ? विद्यते चेयम् , तस्मादेक एवायं प्रत्ययो मिथ्यात्मेति कथमतः पटादितत्त्वं प्रसिद्ध्येत् ? यतोऽवयविव्यवस्थापनेन यौगाः सौगतमतिशयीरन् ।

अभेदभाग एवायं प्रत्ययो मिथ्या बाध्यमानत्वात् न पटादौ विपर्ययादिति चेत् ; कथमेक एवायं मिथ्या च अमिथ्या च विरोधात् ? अन्यथा प्रतिपत्त्यभावान्न विरोध इति चेत् ; अनुकूलमाचरितम् , अत एव बहिरर्थस्याप्यवयविरूपतया नानैकस्वभावस्य सिद्धेः । ततो न निरंशावयव्यभावेऽपि प्रत्यक्षस्य निर्विषयत्वम् ; जात्यन्तरविषयत्वेन सविषयत्वात् । तदुक्तम्–"**जात्यन्तरं तु पश्यामः**" [सिद्धिवि०परि० २] इति ।

तन्न निर्विषयत्वप्रसङ्गभयात् प्रत्यक्षस्य निरंशावयविनः कल्पनमुपपन्नम् , असत्यपि तस्मिन् तद्भयाभावात् । न चैवम् , अप्रतीत एव तस्मिन् वृत्तिपर्यनुयोगः; परोपगमतस्तस्य प्रतीतेः । प्रतीयमानस्य वृत्तिमत एव प्रतीतेर्निरवसर एव तत्र [10]तत्पर्यनुयोग इति चेत् ; कथमिदानीं सर्वैकभावभावनैरात्म्यादावपि पर्यनुयोगः ? तस्यापि यथाकल्पनं तद्रूपस्यैव प्रतीतेः । कल्प्यत

१ अवयवावयविनोः । २ –पटयोरेव कपालघट–आ०, ब०, प० । ३ तत्त्वमेकत्वं भावेन सत्तया इव, यथा स्वलिङ्गाविशेषात् विशेषलिङ्गाभावाच्चैकत्वं सत्तायाः तथा समवायस्यापि इति भावः । ४ स्वभावभेदः । ५ –लघट–आ०, ब०, प० । ६ पटा–आ०, ब०, प० । ७ –भाव ए–आ०, ब०, प० । ८ अवयविनि । ९ –सरस्तत्र आ०,ब०, प० । १० वृत्तिपर्यनुयोगः ।

एव परमपरैस्तद्रूपं न परिस्फुटज्ञानप्रकाशमुपश्लिष्यतीति चेत् ; समानं वृत्तावपि, सापि परिकल्प्यत एव भवद्भिर्न तस्या अपि तत्प्रकाशोपश्लेषः क्वचिदपि दृश्यते । न हि निरंशं किञ्चित् क्वचित्क्रमेण यौगपद्येन वा वर्त्तमानमुपलभेमहि ।

यद्येवमनुपलम्भादेव वृत्तिवत् वृत्तिमतोऽप्यभावः साधयितव्यः किं वृत्तिपर्यनुयोगेनेति चेत् ? सत्यम् ; अस्ति ततोऽपि तदभावसाधनम् । **"न पश्यामः क्वचित्किञ्चित्सामान्यं वा स्वलक्षणम्"** [सिद्धिवि० परि० २] इति वचनात् । वृत्तिपर्यनुयोगस्तु व्यापकाभावादपि तदभावनिरूणार्थः, अनेकप्रकारत्वात्तत्त्वनिरूपणस्य । व्यापिका हि वृत्तिर्वृत्तिमतः परैस्तथैव प्रतिपत्तेः । वृत्तेर्वृत्तिमद्रूपत्वे 'कथं तस्यानेकत्र वर्त्तनं युगपन्निरंशस्य' इति भवति पर्यनुयोगः ? न चैवम्, पदार्थान्तरस्य समवायस्यैव वृत्तित्वात्, तस्य चानेकत्र भावो विभुत्वात् । तद्[1]नेकत्र भाव एव वृत्तिमतोऽप्यनेकत्र भाव इति चेत् ; कथं तस्य[2] तद्धर्मो[3] वृत्तिमतः ? तस्य[4] तत्सम्बन्धत्वादिति चेत् ; न; पटस्य तन्तुवत् कपालादिष्वपि सर्वत्र वृत्तिप्रसङ्गात् समवायस्य सार्वत्रिकत्वात् । तस्याविशेषेऽपि समवायिनः पटादेर्विशेषान्नियम इति चेत् ; कस्य नियमः ? समवायस्येति चेत् ; न; 'सार्वत्रिकश्च नियतश्च' इति व्याघातात् । पटादेरेवेति चेत् ; किमिदानीं समवायेन ? इति न तद्रूपा वृत्तिः, समवायिविशेषस्यैव वृत्तित्वात् । तत्र चोक्तमेव दूषणम् ।

न च समवायो नाम कश्चित् ; प्रमाणाभावात् । न हि तस्य प्रत्यक्षात्प्रतिपत्तिः ; पटतन्तुव्यतिरेकेण तदनिर्णयात्, सन्निकर्षाभावाच्च । न तावदसौ संयोगः ; द्रव्य एव तद्[5]उपगमात् । नापि समवायः ; तस्यान्यस्यानभ्युपगमात् । नापि संयुक्तसमवायादिः[6] ; तस्यापि क्वचित्समवायाभावे समवायस्य, असम्भवात् । भवतु सम्बद्धविशेषणभाव इति चेत् ; कथं समवायस्यानाश्रितत्वम् ? सति तस्मिन्नाश्रितत्वस्यैवोपपत्तेः । समवायापेक्षस्यैव तत्राश्रितत्वस्य निषेध इति चेत् ; कुतो दोषात् ? अनवस्थानादिति चेत् ; कुतः सम्बद्धविशेषणभावे स न भवति ? तस्य[7] समवायादनर्थान्तरत्वात् । अर्थान्तर एव तत्प्रसङ्गा[8]दिति चेत् ; न; एवं समवायस्यापि पटादे[9]रनर्थान्तरत्वप्रसङ्गात्–[10]"अविशेषणात् विशेषणत्वस्येव"[11] असम्बन्धादपि सम्बन्धस्यानर्थान्तरत्वाविरोधात् । तथा च स्वरूपवृत्तिरेवोक्तदोषा[12] स्यात् । तन्न अनाश्रितत्वे समवायस्य समवायान्तरवत्तद्विशेषणभावोऽपि सम्भवतीति कथं [13]ततोऽपि दर्शनं तस्य ? न चासन्निकर्षे दर्शनम् ; सन्निकर्षवादवैफल्यापत्तेः । तस्मान्न युक्तमुक्तम्–**"समवायस्य प्रत्यक्षेणैव प्रतिभासनात्"** [ ] इति[14] । **"अत एव चातीन्द्रियः"** [प्रश० भा० पृ० १७४] इति प्रशस्तकरवचनविरोधाच्च ।

---

१ समवायस्यानेकत्र । २ समवायस्य । ३ अनेकवृत्तित्वरूपो धर्मः । ४ समवायस्य । ५ संयोगाभ्युपगमात् । ६ –यादि त–ता० । ७ सम्बद्धविशेषणीभावस्य । ८ अनवस्थादोष । ९ घटा–आ०, ब०, प० । १० विशेषणानात्मकात् समवायात् था विशेषणत्वस्य–सम्बद्धविशेषणभावस्य अनर्थान्तरत्वं तथा सम्बन्धानात्मकात् पटादेरपि समवायस्य अनर्थान्तरत्वं स्यात् विशेषाभावादिति भावः । ११ –त्वस्यैव आ०, ब०, प० । १२ –वृत्तेरेवोक्त– आ०, ब०, प० । १३ सम्बद्धविशेषणीभावादपि । १४ "समवाये अभावे च विशेषणविशेष्यभावात्"–न्यायवा० १।१।४ । "तदेतत् पञ्चविधसम्बन्धसम्बन्धिविशेषणविशेष्यभावात् दृश्याभाव-समवाययोर्ग्रहणम् ।......समवायस्य तु क्वचिदेव ग्रहणम्–यथा रूपसमवायवान् घटः घटे रूपसमवाय इति ।"–न्यायसा० पृ० ३ ।

इह प्रत्ययापेक्षमेव तेन[1] तस्यातीन्द्रियत्वमुच्यते तस्य [2]तत्राप्रतिभासनात्, आधारस्यैव हि तत्र प्रतिभासनं न समवायस्य निर्विकल्पे प्रत्यक्षान्तर एव त[3]स्य प्रतिभासनादिति चेत्; न; तस्याविभावनात्। अवयवावयविनोः संश्लेषज्ञानमेव तदिति चेत्; न; तत्र कथञ्चित्तादात्म्यस्यैव प्रतिभासनादिति निरूपणात्। ततो न युक्तमेतदपि व्योमशिवस्य–"**निर्विकल्पके त्ववयवावयविनोः संश्लेषज्ञाने समवायः प्रत्यक्ष एव**" [प्रश० व्यो० पृ० ६९९] इति। तन्न तत्र प्रत्यक्षं प्रमाणम्।

नाप्यनुमानम्; तदभावात्। ननु इदमस्ति–इह [4]शाखासु वृक्ष इति प्रत्ययः सम्बन्धपूर्वकः, निर्बाधत्वे सति इह प्रत्ययत्वात्, कुण्डे दधीति प्रत्ययवदिति चेत्; न; अतोऽपि तादात्म्यस्यैव सम्बन्धस्योपपत्तेः। ननु तादात्म्यं नाम वृक्षस्य शाखाभिस्तासां वा वृक्षेणैकत्वमेव, तत्कथं सम्बन्धः? सम्बन्धस्य द्विष्ठतयैवोपपत्तेरिति चेत्; न; एकान्तेनैकत्वाभावात् द्विष्ठताया अप्युपपत्तेः। कथं पुनर्भेदाभेदयोरेकविधेरन्यतरप्रतिषेधरूपत्वात् एकत्र धर्मिणि सम्भव इति चेत्? कथं विभ्रमेतरयोरेकत्र ज्ञाने सम्भवः तदविशेषात्? मा भूदिति चेत्; किं पुनरिदानीम् 'इह ग्रामे वृक्षाः' इति ज्ञानमभ्रान्तमेव? तथा चेत्; किं तद्व्यवच्छेदार्थेन निर्बाधताविशेषणेन? भ्रान्तमेव, सम्बन्धाभावेऽपि ग्रामारामव्यवधानादर्शनादुत्पत्तेरिति चेत्; कथं ततो ग्रामादेरपि प्रतिपत्तिः मिथ्याज्ञानस्य वस्तुविषयत्वायोगात्? न च ग्रामादिरवस्त्वेव बाधाविरहात्। न च तद्विरहविषयस्यावस्तुत्वम्; अतिप्रसङ्गात्। अभ्रान्तमेव ग्रामादौ तदिति चेत्; कथमेकमेव भ्रान्तमभ्रान्तञ्च, विभ्रमेतरयोरप्येकविधानस्य इतरप्रतिषेधरूपत्वेन एकत्रायोगात्? प्रतिभासभेदेन च भेदस्यैवोपपत्तेः। विलक्षणो हि विभ्रमप्रतिभासादितरप्रतिभासः; तत्कथं तस्य तदेकविषयत्वम्? प्रतिभासस्यापि न सर्वथा भेदः, कथञ्चिदभेदस्यापि प्रतिभासनादिति चेत्; अनुकूलमाचरसि, अवयवतद्वतोरप्येवं कथञ्चिदभेदोपपत्तेः अभेदप्रतिभासाविशेषात्। अस्ति हि तत्रापि भेदवदभेदस्यापि प्रतिभासः, शाखाचलने वृक्षश्चलतीति प्रत्ययात्। न ह्यत्यन्तव्यतिरेके शाखाचलनं वृक्षे शक्यं प्रतिपत्तुम्। समवायाच्छक्यमेवेति चेत्; कथं ततोऽपि शाखाया वृक्षत्वेन प्रतिपत्तिः, इहेतिप्रत्ययाभावप्रसङ्गात्? न हि तद्रूपप्रतिपत्तिहेतोरेव तदधिकरणत्वप्रतिपत्तिः, विरोधात्। न हि नीलं नीलतया प्रत्याययदेव तदधिकरणतया प्रत्याययदुपलब्धम्। न च शाखावत् वृक्षस्यापि चलनादेव तत्र [6]चलनप्रत्ययः; चलनद्वयस्यानुपलम्भात् [7]व्याप्त्या तत्प्रसङ्गाच्च। न हि निरंशस्याव्याप्त्या तत्सम्भवः; निरंशत्वव्यापत्तेः। ततः शाखाचलनमेव वृक्षस्यापि चलनमिति कथं शाखातादात्म्यं वृक्षस्य प्रतीतिसिद्धं न भवेत्, यतस्तत्रार्थान्तरसम्बन्धप्रतिज्ञा प्रतीतिप्रतिक्षिप्ता हेतवश्च विरुद्धा न भवेयुः? तदेवाह–

---

१ प्रशस्तकरेण। २ इहप्रत्यये। ३ समवायस्य। ४ "इह तन्तुषु पट इत्यादीहप्रत्ययः सम्बन्धकार्यः अबाध्यमानेहप्रत्ययत्वात्। यो योऽबाध्यमानेहप्रत्ययः स सम्बन्धकार्यः यथेह कुण्डे दधीति......तथा चायमबाध्यमानेहप्रत्ययः तस्मात्सम्बन्धकार्य इति।"–प्रश०व्यो० पृ० १०९। प्रश०कन्द० पृ० ३२५। ५ –पपत्तिरि– आ०, ब०, प०। ६ चलनं तत्र प्रत्यय–आ०, ब०, प०। ७ सर्वदेशावच्छेदेन। ८ –शस्य भ्या– आ०, ब०, प०।

समवायस्य वृक्षोऽत्र शाखास्वित्यादिसाधनैः ।
अनन्यसाधनैः सिद्धिरहो लोकोत्तरास्थितिः ॥१०७॥ इति ।

समवायस्य वृक्षाशाखादीनामयुतसिद्धानाम् अत्यन्तव्यतिरेकिणः सम्बन्धस्य **आस्थितिः** आस्था प्रतिज्ञा **लोकोत्तरा** लोकं दर्शनप्रत्ययम् उत्तरति उल्लङ्घयतीति **लोकोत्तरा** प्रत्यक्षनिराकृतेति यावत् ।

प्रत्यक्षेण हि तादात्म्यं गृह्णता वृक्षशाखयोः ।
भिन्नसम्बन्धसन्धेयं कथन्न प्रतिपिध्यते ? ॥१००८॥
ततः प्रत्यक्षनिर्लुप्तपक्षानन्तरभावतः ।
कालात्ययापदिष्टत्वं हेतूनामिति मन्यते ॥१००९॥

सिद्धिर्ज्ञप्तिस्तस्या रहस्त्यागः सिद्धिरहः सिद्ध्यभाव इति यावत् । कस्य ? **समवायस्य** । कैः ? **'वृक्षोऽत्र शाखासु' इति** एवं रूपं ज्ञानमभिधानञ्च **आदि**र्येषाम् 'इह तन्तुषु पटः' इत्यादिज्ञानाभिधानानां तान्येव **साधनानि** तैरिति । न तानि साधनानि, तद्धर्माणाम् इहप्रत्ययत्वादीनां साधनत्वादिति चेत् ; न ; धर्मतद्वतामविष्वग्भावापेक्षयैवमभिधानात् । 'यो य इहप्रत्ययः स सम्बन्धपूर्वको यथा कुण्डे बदराणीति प्रत्ययः' इति व्याप्तिदर्शनस्याप्येवमेवोपपत्तेः, अन्यथा हेतोर्व्याप्तिदर्शने कर्त्तव्ये धर्मिणस्तदुपदर्शनमसम्बद्धं भवेत् । कथं पुनरितिशब्दस्य आदिशब्देन समासः 'वृक्षः' इत्यादेस्तेनापेक्षणात् ? अनपेक्षणे तु न तद्रूपस्य बुद्ध्यादेस्तेनोपदर्शनमिति चेत् ; न ; तदनपेक्षतयैव प्रकृतस्य तेनोपदर्शनात् । वृक्ष इत्यादिकं तद्बुद्धौ तत्प्रकरणार्थमुक्तम् । कुतस्तैस्तस्य सिद्धिरहः ? इत्यत्राह– **अनन्यसाधनैः** यत इति । अन्यः समवायस्तस्य समवायिभ्योऽर्थान्तरत्वात् , तस्मादन्यः तादात्म्यपरिणामः तस्य साधनैः विरुद्धैरिति यावत् ।

समवायविरुद्धस्य तादात्म्यस्येह साधनैः ।
समवायस्य संसिद्धिः कथन्नामोपपद्यते ? ॥१०१०॥
तादात्म्यसाधनत्वञ्च तेषां तद्व्याप्तिनिर्णयात् ।
विभ्रमाविभ्रमाकारप्रत्यये सुपरिस्फुटम् ॥१०११॥

न हि इह विभ्रमेतराकारयोः ज्ञानमिति[2] प्रत्ययस्य तादात्म्यसम्बन्धपूर्वकत्वनिर्णयेऽपि शाखादौ इहेदम्प्रत्ययस्य तदन्यसम्बन्धपूर्वकत्वसाधनमुपपन्नम् , यथाव्याप्तिनिर्णयमेव अनुमानोपपत्तेः, अन्यथा अतिप्रसङ्गात् । 'कुण्डे दधि' इति प्रत्ययस्य तदन्यसम्बन्धपूर्वकत्वमेव प्रतिपन्नम् , तत्संयोगस्य ताभ्यामन्यत्वादिति चेत् ; न; प्रत्यासत्तिपरिणामस्यैव संयोगस्यापि प्रत्यक्षेण प्रतिपत्तेः, अन्यत्र विवादात् । न विवादः, अन्वयव्यतिरेकितया प्रतिभासभेदात् भिन्नस्यैव

१–सन्देहः क–आ०, ब०, प० । २ ज्ञानप्र–आ०, ब०, प० ।

संयोगस्य परिज्ञानात् । अन्वयी हि संयोगी सत्यसति च संयोगे तस्योपलम्भात्, व्यतिरेकी च संयोगः सत्यपि संयोगिनि तस्याप्रतिपत्तेः; इत्यपि न युक्तम्; तद्भेदादपि विभ्रमेताराकाराभ्यां ज्ञानस्येव कथञ्चिदेव तद्भेदपरिज्ञानात् । आत्यन्तिकभेदस्य अभेदप्रतिभासेन प्रतिक्षेपात् ।

संयोगस्यैकत्वे तदव्यतिरेकात्[2] संयोगिनोरप्येकत्वमिति चेत्; न; प्रतिसंयोगि भिन्नस्यैव तस्य प्रतिपत्तेः । कथमनुगतरूपाभावे 'कुण्डं संयोगि दधि संयोगि' इत्यनुगतप्रत्यय इति चेत्; कथम् 'संयोगः सम्बन्धः समवायः सम्बन्धः' इत्यनुगतप्रत्ययः, सम्बन्धरूपस्याप्यनुगतस्याऽभावात्? भावे तस्य सप्तमपदार्थत्वापत्तेः । न हि तस्य द्रव्यादीनां पञ्चानामन्यतमत्वम्; समवायाधारतया तदनभ्युपगमात्[3] । अत[4] एव न समवायत्वम्, समवायनानात्वे अनवस्थानाच्च । तस्मात्संयोगसमवाययोः स्वरूपमेव परस्परसादृश्यात् अनुगतप्रत्ययकारणमङ्गीकर्त्तव्यम्, तद्वत् दधिकुण्डयोरपि । ततो निषिद्धमेतत् व्योमशिवस्य–"**भिन्नेभ्योऽनुगतप्रत्ययस्याऽदर्शनात्**" [प्रश० व्यो० पृ०] इति भिन्नाभ्यामेव संयोगसमवायाभ्यां सम्बन्धप्रत्ययस्यानुगतस्योपलम्भात् । तन्न संयोगोऽपि तद्व्यतिरेकी यत्पूर्वकत्वं 'कुण्डे दधि' इति प्रत्ययस्योपकल्प्येत ?

कुतः पुनः समवायाभावे 'शाखासु वृक्षः' इति प्रत्ययः ? इति चेदाह–

अध ऊर्ध्वविभागादिपरिणामविशेषतः । इति ।

अध ऊर्ध्व च ये **विभागा** मूलशाखारूपा अवयवास्ते **आद्यो** येषां पार्श्वमध्यविभागानां तैः सह **परिणामविशेषः** कथञ्चिदभेदपरिणामस्तत इति ।

अभेदपरिणामाद्धि शाखाभिरिह शाखिनः ।
शाखासु वृक्ष इत्येष प्रत्ययः परिदृश्यते ॥१०१२॥
तत्कथं तद्दृशोरन्यसम्बन्धपरिकल्पनम् ।
दृष्टान्यहेतुक्लृप्तौ हि न क्वचित्स्यादवस्थितिः ॥१०१३॥

यदि च 'शाखासु वृक्षः' इति प्रत्ययात्तत्र वृक्षस्य कार्यत्वेन वृत्तिः; 'वृक्षे शाखाः' इत्यपि प्रत्ययात्तासामपि[5] तत्र तथावृत्तिः प्राप्नुयात् । एवञ्च 'न यावच्छाखा न तावद्वृक्षः, न यावच्च वृक्षो न तावच्छाखा' इति परस्पराश्रयात् उभयाभावः परस्यापतेत्[6]दित्यावेदयन्नाह–

तानेव पश्यन् प्रत्येति शाखा वृक्षेऽपि [7]लौकिकः ॥१०८॥ इति ।

तानेव प्रकृतानवयवानवयविनञ्च **पश्यन् प्रत्येति** प्रतिपद्यते **शाखा** आधे-

१ –यी च सं–आ०, ब०, प० । २ –रेकत्वात् ता० । ३ तदभ्युप–आ०, ब०, प० । द्रव्यादिपञ्चान्यतमतमत्वानभ्युपगमात् । ४ समवायाधारत्वादेव । ५ वृक्षे कार्यत्वेन वृत्तिः । ६ –पत्तेरित्या–आ०, ब०, प० । ७ "पटस्तन्तुष्विवेत्यादिशब्दाश्चेमे स्वयं कृताः । शृङ्गं गवीति लोके स्यात् शृङ्गे गौरित्यलौकिकम् ।"–प्र०, वा० १।३५० । "वृक्षे शाखा शिलाश्चागे इत्येषा लौकिका मतिः । शिलाख्यपरिशिष्टाङ्गनैरन्तर्योपलम्भनात् ॥ तौ पुनस्तास्विति ज्ञानं लोकातिक्रान्तमुच्यते ।"–तत्त्व सं० पृ० २६७ ।

यभूता **वृक्षे** आधारभूते, न [1]केवलं तासु वृक्षम् , अपि तु तत्रापि ताः प्रत्येतीत्**यपि**-श[2]ब्दार्थः । कः प्रत्येति ? **लौकिकः** । लोकेन तद्व्यवहारेण चरतीति लौकिको व्यवहारीति यावत् । अनेन व्यवहारप्रसिद्धत्वात् 'वृक्षे शाखाः' इति प्रत्ययस्याशक्यापह्नवत्वमावेदयति । तदेवं समवायस्याभावात् नावयविनः तद्रूपा परमाणुषु वृत्तिरित्यसन्नेवासौ[3] कथं तस्य दर्शनं कथं वा ततश्छायातपनिवारणादिकम् ?

सतोऽपि केन तस्य[4] दर्शनम् ? नित्येनात्मनेति चेत् ; न ; तत्रापि **'कारणस्य'** [5]इत्यादिदोषात् । तथा हि–

> दर्शनं यदि नित्येन पुंरसाऽर्थस्य प्रकल्प्यते ।
> नित्यं तद्दर्शनं किन्न नित्यकारणसम्भवे ? ॥१०१४॥
> अन्तःकरणसंयोगाद्यपेक्ष्यविरहाद्यपि ।
> संयोगो वः कथं क्वापि समवाये निराकृते ॥१०१५॥
> [6]तद्द्वयाभावतो न स्यान्निमित्तमपि किञ्चन ।
> [7]समवायादिनासन्ननिमित्तं यत्परैर्मतम् ॥१०१६॥
> ततोऽपेक्ष्यात्ययान्न स्यात्कदाचिदपि तद्दृशिः ।
> सर्वाग्रहप्रतिक्षेपः सति स्थूलेऽपि तत्कथम् ? १०१७॥
> ततोऽनपेक्ष एवात्मा दर्शनादि करोत्वयम् ।
> तत्र तत्कार्यनित्यत्[8]वदोषोऽयं दुरुपक्रमः ॥१०१८॥
> सकृदेव च तत्कार्यं सर्वं स्यादनपेक्षणात् ।
> क्षणान्तरे त्ववस्तुत्वमहेतुत्वात्प्रसज्यते ॥१०१९॥
> हेतुत्वेऽपि तदा सर्वं तत्कार्यं स्यात्तथा पुनः ।
> न चैवं दृश्यते तस्मान्न नित्येष्वस्ति हेतुता ॥१०२०॥

ततो विषयज्ञानहर्षविषादादिकार्यस्य कादाचित्कत्वं क्रमभावञ्चाभ्युपगच्छता कादाचित्की शक्तिरात्मनः क्रमभाविनी चाभ्युपगन्तव्येति कथं तस्य नित्यत्वम् ? शक्तीनां सहका[9]रिरूपतया ततोऽत्यन्तव्यतिरेकादिति चेत् ; न; व्यतिरेके शक्तित्वाभावस्य निवेदितत्वात् । यथा पूर्वपूर्वशक्तिपरिहारेण कथञ्चिदुत्तरोत्तरशक्त्युपादानमात्मनः तथा कथञ्चित् नानात्वपारिमाण्डल्यादिपरिहारेणैकस्थूलाद्याकारोपादानं परमाणूनामप्यविरुद्धमिति [10]नावयविभ्यः स्थूलमर्थान्तरम् ।

---

१ –लं वा ता–आ०,ब०,प० । २ –शब्दः कः आ०,ब०,प० । ३ अवयवी । ४ अवयविनः । ५ "कारणस्याक्षये तेषां कार्यस्योपरमः कथम्"–ता० टि० । ६ संयोगसमवायाभावतः समवाय्यसमवायिकारणाभावात् । ७ समवायाद्विना तन्न नि–आ०, ब०, प० । ८ –त्वं दो–आ०, ब०, प० । ९ सहकारिसान्निध्यं शक्तिरित्युद्योतकरः ।"–ता० टि० । १० नावधिभ्यः आ०, ब०, प० ।

अर्थान्तरत्वे पुनरपि तदाशङ्कापूर्वं दूषणमाह–

तुलितद्रव्यसंयोगे स्थूलमर्थान्तरं यदि ।
तत्र रूपादिरन्यश्च साक्षैरीक्ष्येत सादरैः ॥१०९॥ इति ।

तुलितानाम् उन्मानपरिच्छिन्नानां **द्रव्याणां** तन्तुवीरणादीनां[1] **संयोगे स्थूलम्** अवयविद्रव्यम् **अर्थान्तरं** तुलितद्रव्येभ्यो भिन्नं **यदि** चेत् ; **तत्र** स्थूले **रूपादिः**, आदिशब्दात् रसादिश्च **अन्यः** अवयवरूपादिभ्योऽर्थान्तरभूतो न केवलम् अवयवरूपादिरेवेति **च** शब्दः । 'भवेत्' इत्यध्याहारः । भवत्येव अवयवरूपादेस्तद्रूपादिप्रादुर्भावस्य[2] "**गुणाश्च गुणान्तरमारभन्ते**" [वैशे०सू० १।१।१०] इति वचनेनाभ्यनुज्ञानादिति चेत् ; आह– **ईक्ष्येत** दृश्येत **तत्र रूपादिरन्यः ।** न च वीक्ष्यते । न हि तन्तुरूपादिरन्यः, अन्यश्च पटरूपादिरुपलभ्यते, तथैवासम्प्रतिपत्तेः । तथापि तदुपलब्धिकल्पनायां न किञ्चित्क्वचिदेकमुपलब्धं भवेत् । उपलम्भत्वाभिधानस्य जातिविशेषस्य तत्राभावादनुपलब्धिरिति चेत् ; क्वेदानीं तद्विशेषस्य भावः ? तन्तुरूपादाविति चेत् ; [3]पश्यत आश्चर्यं यन्महति पटरूपादौ स[4] नास्ति[5] अमहति तन्तुरूपादौ विद्यत इति । कुतो वा [6]तत्र [7]तस्यास्तित्वम् ? तद्रूपादेरुपलब्धेरिति चेत् ; न ; तस्यापि [8]तदवयवरूपादेर्भिन्नस्यानुपलम्भात् । पुनस्तदवयवरूपादौ तदस्तित्वपरिकल्पनायामनवस्थापत्तेः । ततः क्वचिदपि कार्यद्रव्ये रूपादेः कारणरूपादिव्यतिरेकेणानुपलब्धेः निर्विषयमेवेदं सूत्रद्वयम्–"**अनेकद्रव्येण समवायाद्रूपविशेषाच्च रूपोपलब्धिः । एतेन रसगन्धस्पर्शेषु ज्ञानं व्याख्यातम्**" [वै० सू० ४।१।८,९] इति । तत्र जातिविशेषाभावात्तस्यानीक्ष्यत्वम्[9] । इन्द्रियाभावादिति चेत्; न; इन्द्रियवद्भिरुपलब्धिप्रसङ्गात् । तदाह–'**साक्षैः**' इति । सहाक्षैरिन्द्रियैर्वर्तन्त इति साक्षास्तैः स[10] ईक्ष्येत । आदराभावान्नेति चेत्; न; आदरवद्भिस्तदीक्षणापत्तेस्तदाह–**सादरैः** आदरवद्भिः स ईक्ष्येतेति ।

तत्रैव दूषणान्तरमाह–

गौरवाधिक्यतत्कार्यभेदाश्च [आसूक्ष्मतः किल] । इति

गुरोर्भावो **गौरवं** तस्या**धिक्य**मतिरेकः, तच्च **तस्य** गौरवस्य **कार्यभेदाः** फलविशेषाः तुलानतिविशेषलक्षणाः ते च **गौरवाधिक्यतत्कार्यभेदाः** । चशब्दान्न केवलं रूपादिरेव तत्र स्थूले 'ईक्ष्येरन्' इति वचनपरिणामेन सम्बन्धः ।

द्वितन्तुके गुरुत्वं हि तन्तुगौरवतोऽधिकम् ।
ततोऽपि च तदारब्धे द्रव्ये तदभिवृद्धिमत् ॥१०२१॥

---

१ "वीरणशब्दः कटसमवायिकारणवाचक इह तन्तुषु पटः इह वीरणेषु कट इति वक्ष्यमाणत्वात् ।"–ता० टि० । २ –वस्तस्य आ०, ब०, प० । ३ पश्चात्तात्पर्यं य–आ०, ब०, प० । ४ जातिविशेषः । ५ –स्ति स्वल्पे त–आ०, ब०, प० । ६ तन्तुरूपादौ । ७ जातिविशेषस्य । ८ "तेषां तन्तूनामवयवा अंशवस्तेषां रूपादिस्तस्मात्"–ता० टि० । ९ –नीक्षत्वम् आ०, ब०, प० । १० सह ई–आ०, ब०, प० ।

तावदेवं पटद्रव्यं यावत्तत्परिणामवत् ।
तत्तथा किन्न वीक्ष्येत सादरैः प्रतिपत्तृभिः ॥१०२२॥
इन्द्रियागोचरत्वाच्चेद्भवत्वेवं तथापि तत् ।
तुलानतिविशेषैस्तत्कार्यैः कस्मान्न दृश्यते ॥१०२३॥
तेषामपि न चादृष्टिर्भवतां हेतुसम्भवात् ।
अ[1]त एवाह तत्कार्यभेदाश्चेति विदांवरः ॥१०२४॥

अत्र परस्य परिहारं दर्शयन्नाह–

आसूक्ष्मतः किल ।
अतौल्यादर्थराशेस्तद्विशेषानवधारणम् ॥११०॥ इति ।

तद्विशेषस्य कार्यद्रव्यगतस्य गौरवाधिक्यविशेषस्य तत्कार्यविशेषस्य च **अनवधारणम्** अनिश्चयः। कस्मात् ? **अतौल्यात्** तोल्यत इति तोलः, कर्मणि घञ्, तस्य भावस्तौल्यम्, न तौल्यम् **अतौल्यं** तुलया परिच्छेत्तुमशक्यत्वं तस्मात्। कस्य ? **अर्थराशेः** अर्थानां परमाणुद्व्यणुकत्र्यणुकषडणुकाष्टाणुकाल्पांशुतन्तुपटानां राशेः । आ कुतः ? **आसूक्ष्मतः** आ परमाणुभ्यः परमाणूनभिविधीकृत्येति यावत् । न हि महत्यनेकद्रव्यराशौ तोल्यमाने तन्मध्यपातिनो गौरवादेः तत्कार्यस्य च प्रतिद्रव्यमियत्तयोपलक्षणम् कार्पासभारतोलने तत्पातिनोंऽशुकस्येव सम्भवतीति परस्य भावः । शास्त्रकारस्तत्रारुचिं **किल**शब्देन द्योतयति । कस्मात् ? अनुपलक्षितस्य भावासम्प्रसिद्धेः । तथा हि–

गौरवादि पृथक् तत्र यदि नैवोपलभ्यते ।
कथं तस्यास्तितां ब्रूमो व्योमाम्भोजवदञ्जसा ॥१०२५॥
गौरवादेः क्रियायाश्च तत्कृताया असम्भवे ।
तदपेक्षं कथं तत्स्यात् समवाय्यपि कारणम् ॥१०२६॥
द्वितन्तुकादि तादृक् च कथं तद्द्रव्यमुच्यताम् ? ।
क्रियावत्त्वादिकं यस्मात्त्रितयं द्र[2]व्यलक्षणम् ॥१०२७॥
तन्नातौल्याद्गुरुत्वादेस्त[3]त्रास्त्यनवधारणम् ।
आहासिद्धत्वमप्यस्य हेतोः सम्प्रति शास्त्रकृत् ॥१०२८॥

ताम्रादिरक्तिकादीनां समितकर्म[4]योगिणाम् ।
कथमातिलकात् [स्थूलप्रमाणानवधारणे] ॥१११॥ इति ।

न हि सम्भवत इयत्त्वेनातौलनम्, अन्यथा अर्धगुञ्जापरिमाणं रक्तिका आदिर्येषां माषकादीनां ते रक्तिकादयः, ताम्रं शुल्वमादिर्यस्य सुवर्णादेः तस्य रक्तिकादयः **ताम्रादिरक्ति-**

---

१ तत एवाह न त–आ०, ब०, प० । २ "क्रियागुणवत्समवायिकारणमिति द्रव्यलक्षणम् ।"–वै० सू० १।१।१५ । ३ –त्राप्यनव–आ०, ब०, प० । ४ –योगिनाम् आ०, ब०, प० ।

कादयः तेषाम्, कथं '**मानम्**' इति वक्ष्यमाणेन सम्बन्धः **मानं** तोलनम्। कीदृशानाम्? **समितक्रमयोगिणां** पृथगवधारिताः समिताः, ते च ते पुनः क्रमेण तुलायोगिनश्च समितक्रमयोगिणः तेषाम्, आ कुतः तेषां तोलनम्? आ कुतश्च समितक्रमयोगिणस्ते? इत्याह– **आतिलकात्**। तिलपरिमाणं तिलकं तदवधीकृत्य ततः प्रभृति वा। दृश्यते हि तिलकस्यैकस्येयत्तया तोलनं पुनस्तदपरन्यासे तदधिकस्य तावदेवं यावद् रक्तिकायाः, तत्रापि तावदेवं यावन्माषकादेस्तोलनम्। एवम् अल्पस्यांशुकस्य प्रथममियत्तया पुनस्तदवयविनः क्षेपे तदधिकस्य तत्रापि तावदेवं यावत्तन्तोः, तत्रापि तावदेवं यावदन्त्यावयविनः पटादेर्भवति तोलनम्। तन्न वस्तुराशिगतस्यापि सम्भवतः सम्भवत्यतोलनम्। यत्तु कार्पासभारमध्यपातिनोंऽशुकस्येवेति; तदपि न सारम्; निपुणवणिजां तत्रापि तोलनस्यैव प्रतीतेः। अतो यद्यतोलनम् असम्भव एव तद्विपर्ययस्येति भावः।

महति चार्थराशौ तोल्यमाने वा कस्य प्रमाणानवधारणम्? अवयविनामिति चेत्; आह–

स्थूलप्रमाणानवधारणे ॥१११॥
अल्पभेदाग्रहान्मानमणूनामनुषज्यते । इति ।

स्थूलस्य अवयविनः **प्रमाण**मियत्ता तस्या**नवधारण**मनिश्चयः तस्मिन्नभ्युपगम्यमाने **मानं** परिच्छेदः 'पटोऽयं घटोऽयम्' इत्यादिना रूपेण **परमाणूनामनुषज्यते** प्राप्नोति। तथा च यतो भयं तदेवापतितं परमाणुदर्शनाद्बिभ्यतस्तस्यैव प्राप्तेः। तत्र हेतुमाह–'**अल्पभेदाग्रहात्**' इति। पटापेक्षया तन्तवस्तदपेक्षया तदवयवास्तदपेक्षयापि तदवयवा यावत्परमाणवः **अल्पभेदा** अवयविन एव तेषामर्थराशौ तोल्यमाने प्रत्येकमियत्तया **तदग्रहाद**प्रतिपत्तेः।

> अंशित्वेन पटस्येव तन्त्वादीनामियत्तया ।
> अग्रहात्परमाणूनां परिज्ञानं प्रसज्यते ॥१०२९॥
> तेषामप्यपरिज्ञाने बहिर्ज्ञानविवर्जितम् ।
> जगत्प्राप्नोति यौगानां दोषोऽयं दुरुपक्रमः ॥१०३०॥

तन्नावयविनां तदा तदनवधारणम्। अवयवानामिति चेत्; आह–

अंशुपातानुमादृष्टेरन्यथा तु प्रसज्यते ॥११२॥ इति ।

अन्यथा परपरिकल्पितादवयविनां तदवधारणं नावयवानामिति प्रकारादन्येन अवयवानामपि तदवधारणमिति प्रकारेण **प्रसज्यते** प्रसक्तिर्भवति। अवयविनामेव केषाञ्चि-

१ –योगिणश्च ता०। २ –योगिनः आ०, ब०, प०। ३ अल्पभेदादिति आ०, ब०, प०। ४ –वादीना– आ०, ब०, प०।

दल्पपरिमाणानामितरापेक्षया, अवयवत्वादिति भावहेतुः। हेत्वन्तरमाह-'**अंशुपातानुमादृष्टेः**' इति। महति कार्पासभारे तोल्यमाने यस्तत्रांशोः पातस्तस्य याऽनुमा तुलानतिविशेषाल्लिङ्गात्, तस्याः दृष्टेर्दर्शनाच्च **अन्यथा तु प्रसज्यत** इति। अपि च, परमाणुपर्यन्त[1]मध्यपातिनामवयवविशेषाणामशक्येयत्तातोलनानां यद्यभावः पर्यन्तोऽप्यवयवी न भवेत् तस्याप्यवयवा[2]धीनस्यैवाभ्युपगमात्। भावश्चेत्; तत्राह-

क्षीराद्यैरविजातीयैः प्रक्षिप्तैः क्रमशो घटः।
तावद्भिरेव पूर्येत यावद्भिर्न विपर्ययैः ॥११३॥ इति।

आदौ भवमाद्यं **क्षीरमाद्यं** येषां नीरादीनां तैः, **अविजातीयैः** एकजात्यधिष्ठानैः **प्रक्षिप्तैः** घटे निवेशितैः। कथम् **क्रमशः** परिपाट्या स **घटस्तावद्भिरेव** तत्परिमाणैरेव **पूर्येत** पूर्णः क्रियेत **यावद्भिः** यत्परिमाणैर्न पूर्येत **विपर्ययैः** युगपन्निवेशितैः विजातीयैर्वा युगपन्निवेशितैः, द्रव्यस्यैकस्यैवारम्भाद्विजातीयैस्तु तस्याप्यनारम्भात्। ततो युगपत्क्रमाभ्यां तावद्भिरेव प्रक्षेपविषयैरेकानेकद्रव्योत्पादनैर्घटस्यापरिपूर्णेतरतया भेदोपलब्धिर्भवेदिति भावः। एतच्छायमेव धर्मकीर्तिनापि प्रतिपादितम्-

"तस्य क्रमेण संयुक्ते पांशुराशौ सकृद्युते।
भेदः स्याद्गौरवादीनां पृथक् सह च तोलिते ॥" [प्र० वा० ४।१५७] इति।

ननु युगपन्निवेशितैरपि द्विचुलुकाद्यपरापरद्रव्यारम्भकक्रमेणैव अन्त्यावयविन आरम्भस्ततः कथं तैरप्यपरिपूर्तिः? द्रव्यबहुत्वे परिपूर्तेरेवोपपत्तेरिति चेत्; न; सर्वैरपि क्षीरादिचुलुकैः युगपत्प्रवृत्तसंयोगैरेकस्यैव द्रव्यस्य कैश्चिदारम्भोपगमात्। येषां तु नैवमभ्युपगमः, तेषां कथं तन्तुषु पटः? न हि तैस्तस्यानारम्भे तत्र भावः। तदारम्भकाणां खण्डावयविनां तत्र भावात् तस्यापि तत्र भाव इति चेत्; न; उपचारापत्तेः। तथा च कथं तद्विषयात् 'तन्तुषु पटः' इति प्रत्ययात् सम्बन्ध[3]सिद्धिः? मुख्यस्यैव 'कुण्डे दधि' इत्यादेः प्रत्ययस्य सम्बन्धपूर्वकस्योपलम्भात्। न हि मुख्ये दृष्टो धर्मोऽन्यत्र योजनमर्हति, पावकधर्मस्य काष्ठजन्मादेः माणवकेऽपि योजनप्रसङ्गात्। सम्बन्धोऽपि तत्र उपचरित एवेति चेत्; कुतस्तर्हि मुख्यतस्तत्सिद्धिः? कर्पटखण्डेषु पट इति प्रत्ययादिति चेत्; न; रूढितस्तदभावात्। भावेऽपि तमेव तत्साधनमनुक्त्वा कुतः 'पदार्थ[4]प्रवेशादौ '**इह तन्तुषु पटः, इह वीरणेषु कटः**' [प्रश० भा० पृ० १७१] इत्युपचरितस्य तस्योपन्यासः? सति मुख्ये गौणो[5]पन्यासायोगात्, तस्मादिष्टसिद्धेरसम्भवात्। ततः साक्षादपि तन्तुभिः पटस्यारम्भो वक्तव्यः। तद्वत् क्षीरादिचुलुकै[6]र्प्यन्त्यस्य तद्द्रव्यस्येति न तैर्युगपन्निवेशितैर्नानाद्रव्यारम्भ इत्यपरिपूर्तिरेव तैर्घटस्य। ततः सूक्तम्-'**यावद्भिर्न विपर्ययैः**' इति।

---

१ "पर्यन्तशब्देन अन्त्यावयवी ग्राह्यः"-ता० टि०। २ -वाधारस्यै-आ०, ब०, प०। ३ सम्बन्धस्य सि-आ०, ब०, प०। ४ प्रशस्तपादभाष्यादौ। ५ गुणोप-आ०, ब०, प०। ६ -प्यन्त्यस्य आ०, ब०, प०।

ननु यद्यवयवी नाम न कश्चित् तर्हि परमाणव एवावशिष्येरन्, तेषां चानुपलम्भात् बहिर्वस्तुदर्शनशून्यं जगत्प्राप्तमिति चेत्; न; तेषामेव कुतश्चित्कथञ्चिदेकीभूतानामुपलम्भविषयत्वात्। पटावयवानां परस्परमिव किन्न घटावयवैरप्येकीभावः भेदाविशेषादिति चेत्? भवतोऽपि[1] किन्न [2]तदवयवाः पटमिव घटमप्यात्मन्यवस्थापयन्ति तदविशेषात्? तस्यैव तत्र समवायादिति चेत्; न; तत्रैव प्रश्नात् 'कुतः स तस्यैव न घटस्यापि' इति? समवायस्यैवेयं शक्तिर्यत्पटमेव तत्र योजयति नापरमिति चेत्; न; स्वरूपव्यतिरेकेण शक्तेरभावात्, स्वरूपस्य च सर्वत्राविशेषात्। प्रत्यवयवि तद्विशेषकल्पनायां तु समवायस्यापि तदनर्थान्तरत्वेन प्रत्यवयवि भेदः स्यात्। तदर्था[3]न्तरत्वे तु कथं 'ते[4] तस्य' इति व्यपदिश्येरन्? न समवायान्तरात्; तदभावात्। स्वत एवेति चेत्; पटोऽपि स्वत एव तन्तूनामिति किं समवायेन? कथञ्चित्तस्य तदर्थान्तरत्वकल्पनं तु तेषामेवैकीभावं पुष्णातीति कथन्न परोपालम्भस्तत्रापि भवेत्–समवायविशेषाणाम[5]पि परस्परमिव पदार्थान्तरभागैरपि न कस्मादेकीभावो भेदाविशेषात्? स्वहेतुनियताच्छक्तिविशेषादिति चेत्; समानं पटावयवेष्वपीति न किञ्चिदेतत्। तन्नावयवी परपरिकल्पित इति कुतस्तत्र गुणकर्मसामान्यादीनां सम्भवः? तेषां तदाश्रितत्वेन तदभावे सम्भवानुपपत्तेः।

साम्प्रतं परमताक्षेपपुरस्सरं स्वमतमाह–

नांशेष्वंशी न तेऽत्रान्ये वीक्ष्या न परमाणवः।
आलोक्यार्थान्तरं कुर्यात्त्रापोद्धारकल्पनाम् ॥११४॥ इति।

अंशेषु भागेषु **अंशी** भागी **न वीक्ष्यो** न दृश्यो 'वीक्ष्याः' इत्यनेन वचनपरिणामेन सम्बन्धात्। **न ते** अंशा **अत्र** अंशिनि **वीक्ष्याः**। कीदृशाः स च ते च इति चेत्? **अन्ये** परस्परमेकान्तेन निर्भिन्नाः। परमाणवः तर्हि वीक्ष्या इति चेत्; आह– **न परमाणवो वीक्ष्या** इति च सम्बन्धः। न हि तेऽप्यन्योन्यमेकान्तेन भिन्नाः प्रत्यवभासन्ते। ततो न सन्त्येव परपरिकल्पिता बहिर्भावा दृश्यतयाऽभ्युपगतानां तेषामदर्शनादिति मन्यते।

कीदृशस्तर्हि बहिर्भाव इति चेत्? एकानेकरूपं जात्यन्तरमेवेति ब्रूमः, तस्यैव प्रत्यक्षतः प्रतिपत्तेः। कथं तर्हि लोकस्य 'तन्तवोऽवयवाः पटश्चावयवी' इति व्यवहार इति चेत्? आह–**आलोक्य** प्रत्यक्षतः प्रतिपद्य। किम्? **अर्थान्तरं** जात्यन्तरम्। **कुर्या**ल्लोकः। क्व काम्? **अत्र** अर्थान्तरे **अपोद्धारस्य** अवयवादिपृथक्करणस्य **कल्पनाम्** अभिसन्धिम्। ततोऽभिसन्धिनिबन्धन एवायं व्यवहारो न प्रत्यक्षनिबन्धन इति भावः।

---

१ यौगस्यापि। २ घटावयवाः। ३ तदनर्था–आ०, ब०, प०। ४ "शक्तिविशेषाः स्वरूपविशेषा इत्यर्थः"–ता० टि०। "समवायस्तु सम्बन्धो नित्यः स्यादेक एव स इति तार्किकरक्षायामुक्तम्"–ता० टि०। "स्वशब्देन समवायस्वरूपविशेषा वाच्याः" ता० टि०। ५ –षाणां प– आ०, ब०, प०।

जात्यन्तरस्यालोक्यत्वं ब्रुवता[1] चेदमुच्यते ।
निमित्ताभावतो नात्र संशयादिरिति स्फुटम् ॥१०३१॥

संशयादिः खलु दोषो भेदमभेदञ्च निमित्तमुपाश्रित्य प्रवर्तते । न च भेदाभेदाभ्यामत्यन्तविलक्षणे जात्यन्तरे तदुभयमस्ति यतस्तत्प्रवर्त्तनम्, अन्यथा नरसिंहेऽपि मानवगजरिपुधर्मावलम्बिनो दोषस्य प्रवृत्तिः स्यात्। मा भूत् प्रत्यक्षादिप्रमाणविषये तत्प्रवृत्तिः अभिसन्धिविषये तु स्यात्, अभिसन्धौ भेदाभेदयोस्तन्निमित्तयोः पृथगेव प्रतिभासनादिति चेत्; न; तत्रापि धर्मिणः प्रतिभासाभावात्। न चाप्रतिपन्ने धर्मिणि भेदेतराभ्यां संशयादिप्रकल्पनमुपपन्नम्। तन्न संशयादिः तत्र।

नाप्युभयदोषः; भेदेतरयोरेकस्येतरनयेनाप्रतिपत्तेः[2], युगपच्च नयद्वयस्याप्रवृत्तेः। तत्कथं प्रतिपक्षोपेक्षया[3] भेदस्यैवाभेदस्यैव वा अभिसन्धानविषयस्य उभयदोषोपनिपातेनोपहतिः सम्भवति यतस्तदभावकल्पनम्? ततो व्याधूतसंशयादिरेव जैनस्य प्रमाणविषयो नयविषयश्च बहिरर्थ इति स्थितम्।

तदेवं **'परोक्षज्ञानविषय'**[4] इत्यादिना आत्मवेदनम् **'एतेन वित्तिसत्तायाः'**[5] इत्यादिना चार्थवेदनं व्यवस्थापयता[6] कारिकोपात्तम् आत्मपदमर्थपदञ्च व्याख्यातम्।

इदानीं तदुपात्तं द्रव्यपदं व्याचिख्यासुराह–

[7]गुणपर्ययवद्द्रव्यं ते सहक्रमवृत्तयः ।
विज्ञानव्यक्तिशक्त्याद्या भेदाभेदौ रसादिवत् ॥११५॥ इति ।

द्रव्यमिति लक्ष्यस्य **गुणपर्ययवदिति**[8] च लक्षणस्य निर्देशः। गुणाश्च सहभुवो धर्माश्चेतनस्य सुखज्ञानवीर्यादयः। यथोक्तं स्याद्वादमहार्णवे–

"**सुखमाह्लादनाकारं विज्ञानं मेयबोधनम् ।**
शक्तिः क्रियानुमेया स्याद्यूनः कान्तासमागमे ॥" [ ] इति ।

अचेतनस्य रूपरसादयः। पर्या(र्य)याश्च[9] क्रमभाविनः चेतनस्य सुखदुःखादयः, अचेतनस्य कोशकुशूलादयः गुणपर्ययाः, ते सन्त्यस्येति **गुणपर्ययवत्**। गुणादिग्रहणेन द्रव्यमात्रस्य,

---

१ –ता भेद–आ०, ब०, प०। २ भेदग्राहिणा नयेन अभेदस्य अभेदग्राहिणा च नयेन भेदस्याप्रतिपत्तः। ३ प्रतिपक्षापेक्षया आ०, ब०, प०। ४ श्लो० १०। "परोक्षज्ञानविषयपरिच्छेदः परोक्षवत् दशमकारिकाया अपरार्धमिदम्"–ता० टि०। ५ श्लो० २६। "एतेनेत्यादि द्वाविंशतितमकारिकेयम्"–ता० टि०। ६ तृतीयकारिकोपात्तम्। ७ "गुणाणमासवो दव्वं एकदव्वस्सिया गुणा। लक्खणं पज्जयाणं तु उभओ अस्सिया भवे ॥"–उत्तरा० २८।६। "दव्वं सल्लक्खणियं उप्पादव्वयधुवत्तसंजुत्तं। गुणपज्जयासयं वा जं तं भण्णंति सव्वण्हू ॥"–पञ्चास्ति० गा० १०। "गुणपर्ययवद्द्रव्यम्"–तत्त्वार्थसू० ५।३८। "तं परियाणहु दव्वु तुहु जं गुणपज्जयजुत्तु। सहभुव जाणहि ताण गुण कम-भुवपज्जउ वुत्तु ॥"–परमात्मप्र० गा० ५७। लघी० टि० पृ० १४२ पं० २७। ८ –ति लक्ष–आ०, ब०, प०। ९ –पर्यायाः आ०, ब०, प०।

द्रव्यग्रहणेन च गुणादिमात्रस्य प्रतिक्षेपः तत्र प्रमाणाभावात्, निवेदयिष्यते चैतत्। मतुप्प्रत्ययेन[1] तु तदुभयभेदैकान्तस्य। दृश्यत एव भेदैकान्तेऽपि तत्प्रत्ययः[2] 'गोमान् देवदत्तः' इति सम्बन्धमात्रात्तत्[3]कथं तेन[4] तत्प्रतिक्षेप इति चेत्? न; द्रव्यतल्लक्षणयोः कथञ्चिदभेदादन्यस्य सम्बन्धस्याभावात्, समवायस्य प्रतिक्षेपात्। एकान्तभेदे कार्यकारणभावस्याप्यनुपपत्तेः।

गुणपर्ययाणां व्याख्यानं '**ते**' इत्यादि। '**ते**' इति गुणपर्ययाः। कथं पुनर्द्रव्ये गुणीभूतानां तेषां तच्छब्देन परामर्शः द्रव्यस्यैव मुख्यतया तदुपपत्तेः? बहुवचनात् द्रव्यस्य बहुत्वेनाप्रक्रमादिति चेत्; न; गुणादीनामपि तथा[5] तदभावात्, समासात्तद्बहुत्वस्याप्रतिपत्तेः। अप्रतिपन्नमपि सम्भवति तत्र तदिति चेत्; न; द्रव्येऽपि जीवादिभेदेन तद्[6]विशेषात्, पुल्लिङ्गवत्त्वस्यापि न विरोधः जीवादीनां पुल्लिङ्गत्वादिति चेत्; न; शब्दोपक्रमेण गुणादीनामप्रधानत्वेऽपि बुद्ध्युपक्रमेण प्राधान्यात्। बुद्ध्युपक्रमस्य च शब्दोपक्रमादेव प्रतिपत्तेस्तस्य तदविनाभावात्, बुद्धावप्यप्रधानतयैव तेषा[7]मुपक्रम इति चेत्; न; प्रथमं स्वरूप एवोपक्रमात् विशेष्यापेक्षया पश्चादेव प्राधान्यप्रक्लृप्तेः। द्रव्यपरामर्शोऽपि कस्मान्न भवति प्राधान्याविशेषादिति चेत्? न; प्रयोजनाभावात्। द्रव्यलक्षणस्य '**गुणपर्ययवत्**' इत्यनेनैव प्रतिपादनात्। ततो गुणपर्यया[8] एव **ते**।

सह च क्रमश्च सहक्रमौ, ताभ्यां तत्र द्रव्ये वृत्तिरात्मलाभपरिणतिर्येषां ते **सहक्रमवृत्तयः** सहवृत्तयो गुणाः क्रमवृत्तयः पर्ययाः। के पुनस्तद्गुणादय इत्याह-**विज्ञानव्यक्तिशक्त्याद्याः** इति। विज्ञानं दानादिचित्तम्, उपलक्षणमिदं मन्त्रादेरपि, तस्य व्यक्तिश्च दृश्यमानं रूपं 'व्यज्यत इति व्यक्तिः' इति व्युत्पत्तेः। शक्तिश्च कार्योपजननसामर्थ्यम्, विज्ञानव्यक्तिशक्ती ते आद्ये येषां ते **विज्ञानव्यक्तिशक्त्याद्याः** इति। आद्यशब्दाद् अन्येऽपि सहवृत्तयः सुखज्ञानवीर्यपरिस्पन्दादयः क्रमवृत्तयश्च सुखदुःखहर्षविषादादयः परिगृह्यन्ते।

कथं पुनर्व्यक्तिशक्त्योः सहभावः? तस्य भेदनिष्ठत्वात्, तयोश्च भेदाभावादिति चेत्; न; अभेदे व्यक्तिवच्छक्तेरपि प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात्, तथा च किं [9]तदनुमानेन? विप्रतिपत्तिनिवारणमिति चेत्; सैव कुतः प्रत्यक्षविषये विप्रतिपत्तिः? अनन्तरं [10]तत्फलस्य स्वर्गादेरदर्शनादिति चेत्; न; व्यक्तावपि [11]तदभेदेन [12]तत्प्रसङ्गात्। तथा च कथं तदनुमानं धर्मिण्यसिद्धे तदनुपपत्तेः? निश्चयात्तत्र[13] विप्रतिपत्तिनिवृत्तौ शक्तावपि स्यात्। तन्न शक्तेर्व्यक्त्यभेदः, व्यक्तिदर्शननिश्चयाभ्यां तद्दर्शननिश्चयाभावात्।

एतेन [14]सामग्री शक्तिरिति प्रत्युक्तम्। तथा हि-

---

१ मतुप्रत्य-आ०, ब०, प०। २ तत्प्रयोगो गो-प०। तत्प्रयोगो मतिमान् देव-आ०, ब०। ३-त्रात्कथं आ०, ब०, प०। ४ मतुप्प्रत्ययेन। ५ बहुत्वेन। ६ तद्विशे-आ०, ब०, प०। ७ गुणादीनाम्। ८ -पर्याया आ०, ब०, प०। ९ शक्त्यनुमानेन। १० दानादिफलस्य। ११ शक्त्यभेदेन। १२ विप्रनिपत्तिप्रसङ्गात्। १३ व्यक्तौ। १४ "न तावन्मीमांसकवदतीन्द्रिया शक्तिरस्माभिरभ्युपेयते किन्तु कारणानां स्वरूपं वा सहकारिसाकल्यं वा।"-न्यायवा० ता० टी० पृ० १०३। "स्वरूपादुद्भवत्कार्यं सहकार्युपबृंहितात्। न हि कल्पयितुं शक्तं शक्तिमन्यामतीन्द्रियाम्॥"-न्यायमं० पृ० ४१। "किन्तु योग्य-

सामग्री यदि शक्तिः स्यात्फलात्प्रागेव [1]पश्यतः ।
इयं शक्तिरिहेत्येवं निश्चयः स्यात्तदर्थिनः ॥१०३२॥
न चैवं कार्यदृष्ट्यैव तत्र निश्चयदर्शनात् ।
न चानिश्चितमध्यक्षं सामग्रीशक्तिवादिनाम् ॥१०३३॥
सत्यामेव च सामग्र्यां मन्त्रतन्त्रादिना कथम् ।
दाहस्यानलकार्यस्य प्रतिबन्धो भवेदयम् ? ॥१०३४॥
विना मन्त्राद्यभावेन सामग्री विकलैव चेत् ।
ततस्तदा कथं दाहः काष्ठादेरपि मर्त्यवत् ॥१०३५॥
सामग्र्येव न शक्तिस्तन्नापि [3]जात्यादिरेव सा ।
दृश्यमानेऽपि जात्यादौ शक्तिदृष्टेरसम्भवात् ॥१०३६॥
तत्सम्भवेऽपि मन्त्रादौ स्वतः शक्तिविनिश्चयात् ।
गुरूपदेशवैयर्थ्यं प्राप्तमेकान्तवादिनाम् ॥१०३७॥

तन्न व्यक्तिरेव शक्तिः, तद्वत्प्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् ।

नापि शक्तिरेव व्यक्तिः, तद्वदप्रत्यक्षत्वापत्तेः । नाप्येकान्तेन भेदः ; शक्तिशक्तिमद्भावाभावोपनिपातात् । शक्तेर्व्यक्तौ समवायात्तद्भाव इति चेत् ; न ; [4]अशक्तिमत्त्वे तदनुपपत्तेः खरशृङ्गवत् । शक्तिमत्त्वञ्च न तयैव शक्त्या ; परस्पराश्रयात्–'तया शक्तिमत्त्वे तत्र तत्समवायः, ततश्च तया शक्तिमत्त्वम्' इति । नाप्यन्यया ; अनवस्थापत्तेः । तन्नैकान्तेन अभेदो भेदो वा तत्रोपपन्नः, कथञ्चिदेव तयोरुपपत्तेः । तदाह–'**भेदाभेदौ**' इति । केषामित्यपेक्षायां विज्ञानव्यक्तिशक्त्याद्यानामिति विभक्तिपरिणामेन सम्बन्धः कर्त्तव्यः । निदर्शनमत्राह–'**रसादिवत्**' इति । रस आदिर्येषां गन्धादीनां तेषामिव तदिति । निरूपितञ्च रसादीनां भेदाभेदात्मकत्वमिति निदर्शनत्वेनोपन्यासः । यदि वा, रसादयो ज्ञाननिर्भासाः तेषामिव तद्वदिति । प्रसिद्धञ्च कर्कटीभक्षणकालभाविबोधनिर्भासानां रसरूपादीनां भेदाभेदात्मकत्वं [5]बौद्धस्य "नीलादिश्चित्रनिर्भासः" [प्र० वा० २।२२०] इत्यादावलङ्कारकृता तथैव निरूपणात् ।

"गुणपर्ययवद्द्रव्यम्" [त०सू० ५।३८] इति सूत्रमिदं तत्त्वार्थस्य, इदमेव च त्वया व्याचिख्यासया कारिकायामुपक्षिप्तम्, तत्र किं गुणग्रहणेन 'पर्ययवद्द्रव्यम्' इत्येवास्तु गुणानामपि परिच्छिन्नायनरूपतया पर्ययेष्वेवान्तर्भावादिति चेत् ? अत्राह–

तावच्छिन्नस्वरूपसहकारिसन्निधानमेव शक्तिः । सैवेयं द्विविधा शक्तिरुच्यते–अवस्थिता आगन्तुका च । सत्त्वाद्यवच्छिन्नं स्वरूपमवस्थिता शक्तिः, आगन्तुका तु दण्डचक्रादिसंयोगरूपा ।"–न्यायमं० पृ० ४९५ । "न हि नो दर्शने शक्तिपदार्थ एव नास्ति, कोऽसौ तर्हि ? कारणत्वम् । किं तत् ? पूर्वकालनियतजातीयत्वम्, सहकारिवैकल्यप्रयुक्तकार्याभाववत्त्वं वेति······अनुग्राहकत्वसाम्यात् सहकारिष्वपि शक्तिपदप्रयोगात्··· ।"–न्यायकुसु० १।१३ ।

१ सत्यतः आ०, ब०, प० । २ मन्त्रादिना कश्चित् व्यक्तिविशेषं प्रति दाहशक्तिप्रतिरोधकाले । ३ अग्नित्वादिजातिरूपा । ४ व्यक्तेः शक्तिरहितत्वे । ५ बोधस्य आ०, ब०, प० ।

सदापि सविकल्पाख्यासाधनाय क्रमस्थितेः ।
गुणपर्यययोर्नैक्यमिति सूत्रे द्वयग्रहः ॥११६॥ इति ।

सूत्रे 'गुणपर्ययवद्द्रव्यम्' इत्यत्र **द्वयस्य** गुणपर्ययद्वितयस्य **ग्रह** उपादानम् । कस्मात् ? **गुणपर्यययोर्नैक्यमिति ।** गुणश्च पर्ययश्च गुणपर्ययौ, जातावेकवचनम् , तयोरैक्यमभेदो न, क्रमाक्रमभावरूपाद्विरुद्धधर्माध्यासादिति मन्यते इति हेतोः ।

यद्येवं गुणार्थिकोऽपि नयो वक्तव्यः ; सति विषये [1]तदवचनानुपपत्तेः, तत्कथं द्रव्यार्थपर्यायार्थतया द्विविधत्वमेव मूलनयस्य ? [2]पर्ययार्थ एव गुणार्थोऽपि, पर्ययशब्दस्य सहक्रमभाविधर्मसामान्यवाचित्वादिति चेत् ; न तर्हि सूत्रेऽपि गुणग्रहणमर्थवत् , पर्ययशब्देनैव सामान्यवाचिना गुणानामपि प्रतिपत्तेरिति चेत् ; न ; ततः पर्ययप्रतिपत्तिसमय एव गुणानां तदनुपपत्तेः । न हि सामान्यशब्दाद्युगपदेव सकलतदर्थप्रतिपत्तिः, गोशब्दस्य [3]नवार्थत्वेऽपि कदाचित्कस्यचिदेव ततः प्रतिपत्तेः । तन्त्रेणानेकप्रतिपत्तिरपीति चेत् ; न ; तन्त्रस्य व्याख्यानगम्यत्वात् , व्याख्यानाच्च प्रतिपत्तेर्गरीयस्त्वात् । भवतु [4]समयान्तरे [5]ततस्तत्प्रतिपत्तिः तत्किं गुणग्रहणेन ? सत्यम् ; प्रयोजनवशेन तद्ग्रहणात् । तर्हि तदेव तन्निमित्तं वक्तव्यं न भेद इति चेत् ; न ; प्रयोजनस्यापि भेदायत्तत्वेन भेदस्यैव मूलनिमित्तत्वोपपत्तेः ।

किमर्थस्तर्हि भेदग्रह इत्यत्राह–**सविकल्पाख्यासाधनाय ।** सह विकल्पैर्भेदैर्वर्तत इति सविकल्पं युगपद्भाविनानाभेदमिति यावत् , तस्याख्या प्रतिपत्तिस्तया साधनं प्रतिपत्तिरेव तस्मै **सविकल्पाख्यासाधनाय ।** कस्याः तदित्यत्राह–**क्रमस्थितेः** क्रमेण परिपाट्या स्थितिः परापरपर्ययेष्ववस्थानं तस्याः । किंकालायाः ? **सदा** सर्वकालभाविन्याः । **अपि**-शब्दः **क्रमस्थितेः** इत्यत्र द्रष्टव्यः । तात्पर्यमत्र–

युगपद्वस्तु वक्तव्यं नानाधर्मसमाश्रयम् ।
बहिरन्तरनंशस्य तस्याप्रत्यवभासनात् ॥१०३८॥
क्रमानेकस्वभावं तत्तद्वदेवानुमन्यताम् ।
विरोधादिभयोन्मुक्तेरुभयत्रापि सम्भवात् ॥१०३९॥
प्रतीतिश्च यथा तस्य प्रत्यक्षादन्यतोऽपि वा ।
प्रतीयतां तथा किन्न क्रमानेकस्वभावभृत् ॥१०४०॥

---

१ गुणार्थिकनयावचन । २ पर्याया–आ०, ब०, प० । तत्त्वार्थवार्तिके (५।३८) तु गुणार्थनयस्य द्रव्यार्थिकेऽन्तर्भावः कृतः। तथाहि–"ननु चोक्तम्–तद्विषयस्तृतीयो मूलनयः आप्नोति; नैष दोषः; द्रव्यस्य द्वावात्मानौ सामान्यं विशेषश्चेति । तत्र सामान्यमुत्सर्गोऽन्वयः गुण इत्यर्थान्तरम् । 'विशेषो भेदः पर्याय इति पर्यायशब्दः । तत्र सामान्यविषयो नयो द्रव्यार्थिकः। विशेषविषयः पर्यायार्थिकः तदुभयं समुदितमयुतसिद्धरूपं द्रव्यमित्युच्यते । न तद्विषयस्तृतीयो नयो भवितुमर्हति विकलादेशत्वान्नयानाम् ।"–राजवा० ५।३८ । ३ "स्वर्गेषुपशुवाग्वज्रदिङ्नेत्रघृणिभूजले" इत्यमरः । ४ समवायान्तरे आ०, ब०, प० । कालान्तरे । ५ पर्ययशब्दतः । ६ –तेः परीत्यत्र द्रष्ट–आ०, ब०, प० ।

प्रत्यक्षादपि तद्वित्तेः शक्तिसाचिव्यकाङ्क्षणात् ।
नानाद्यनन्तसंसारवित्तिदोषः प्रसज्यते ॥१०४१॥
अन्यथा कल्पनातोऽपि सर्वकालस्थितेर्ग्रहात् ।
कल्पनान्तरवैयर्थ्यं प्रमाणान्तरवद् भवेत् ॥१०४२॥
कल्पनातोऽपि तद्वित्तिर्यदि नेष्येत सौगतैः[4] ।
समारोपव्यवच्छित्तिरनुमानफलं कथम् ? ॥१०४३॥
नासतोऽस्ति व्यवच्छित्तिः समारोपस्य तत्कृता[1] ।
कल्पनाकृततद्वित्तेरारोपोऽप्यस्ति नापरः ॥१०४४॥
अनुमानमनिच्छन्तस्तद्व्यापारप्ररूपणे[2] ।
शास्त्रज्ञाः[3] स्युरतस्तेषां नाधिकारो विचारणे ॥१०४५॥
ततोऽनुमानमन्विच्छन्नेकत्वप्रतिवेदनम् ।
विकल्पाच्छक्तितो ब्रूयात्तद्वदध्यक्षतो वयम् ॥१०४६॥
विकल्पकात् क्षणक्षीणादेकत्वप्रतिवेदनम् ।
इच्छन् कथं नु तादृक्षादध्यक्षात्तन्न वाञ्छति ॥१०४७॥
विकल्पादपि तद्वित्तिर्विकल्पान्तरतो यदि ।
अनवस्थानतो न स्यादारोपस्य व्यवस्थितिः ॥१०४८॥
कथं वा वेदने जीवत्यभिलाप्येतरात्मके ।
क्रमानेकान्तरूपत्वं प्रत्यक्षस्य निषिध्यते ॥१०४९॥
स्थायिना तेन[5] यत्र स्यात्स्वपरस्थायिताग्रहः ।
देवैर्निवेदितं चैतत्स्वयमन्यत्र तद्यथा ॥१०५०॥
"द्रव्यात्स्वस्माद्भिन्नाश्च व्यावृत्ताश्च परस्परम् ।
लक्ष्यन्ते गुणपर्याया धीविकल्पाविकल्पवत् ॥" [सिद्धि० परि० ३] इति ।
अक्षव्यापारतः प्राच्यात् स्थायिप्रत्यक्षसम्भवे ।
परापराक्षव्यापारवैयर्थ्यं चेत्तदप्यसत् ॥१०५२॥
परापरोपकारस्य तेनादानात्तदात्मना ।
विकल्प इव केनापि निश्चयानिश्चयात्मनः ॥१०५३॥

ततो युक्तं यथा गुणवद्द्रव्यं तथा पर्ययवदपीति ।

अथवा, यत एव गुणवद्द्रव्यमात्मादि तत एव पर्ययवदिति सूत्रार्थः । गुणवत्त्वं हि प्रसिद्धमेव, बुद्ध्यादिभिरात्मादेः, तच्च पर्ययवत्त्वाभावेऽनुपपन्नम् । तथा हि–बुद्ध्यादेरनुत्पत्तौ [6]यदात्मादे रूपं तदेव तदुत्पत्तावपि कथं प्रागिव पश्चादपि बुद्ध्यादिमत्त्वम् ? बुद्ध्यादेर्भावादेवेति

१ अनुमानकृता । २ -पणम् ता० । ३ शास्त्रज्ञेसुरतः आ०, ब०, प० । केवलं शास्त्रव्याख्यातारः स्युर्न तु विचारकाः । ४ बौद्धः । ५ प्रत्यक्षेण । ६ यदात्मादिरूपं आ०, ब०, प० ।

चेत्; किन्न सर्वस्यापि तद्वत्त्वं व्यतिरेकाविशेषात्। आत्मादावेव भावादिति चेत्; कः सप्तम्यर्थः ? स्वरूपमेवेति चेत्; न; प्रागिव तस्य तदर्थत्वानुपपत्तेः। समवाय इत्यप्यनेनापास्तम्। प्रागभावी स्वभावस्तस्य पश्चादिति चेत्; कुतस्तस्येति ? समवायान्तरादिति चेत्; न; तस्याभावात्। भावेऽपि प्रागिव पश्चादपि ततस्तदनुपपत्तेः। तत्रापि प्रागभाविनः स्वभावस्य पश्चाद्भावे अनवस्थादोषात्। तादात्म्यादिति चेत्; आत्मादेरेव स तादृशः कस्मान्न भवति ? अनित्यत्वापत्तेः समवायेऽप्यविशेषात्। एवं हि समवायपरिकल्पनमदृष्टकल्पनत्वेन पापीयः परिहृतं भवति। ततः सिद्धं गुणवत्त्वात् पर्ययवत्त्वमात्मादेः, पूर्वापरस्वभाववैलक्षण्यस्यैव पर्यायार्थत्वात्।

ननु एवं बुद्ध्यादिनाप्यात्मादेः तादात्म्यादेव तद्वद्भावोपपत्तेः किं तदर्थेन पर्ययवत्त्वकल्पनेन ? अन्यथा तदर्थेनाप्यपरपर्ययवत्त्वकल्पनेन भवितव्यं तदर्थेनाप्यपरेण तत्कल्पनेनेत्यनवस्थापत्तेरिति चेत्; सत्यमेवेदं यदि परोऽप्येवं प्रतिबुद्ध्येत। न च प्रतिबुध्यते अनेकान्तवादापत्तिभयात्, अतस्तं प्रति सैव तदापत्तिर्गुणवत्त्वेन व्यवस्थाप्यते। तच्च गुणवत्त्वं न गुणसमवायो नापि गुणतादात्म्यं यदन्यतरासिद्धं भवेत्, अपि तु गुणसम्बन्धमात्रम्। तस्य चोभयसिद्धस्य भवत्येव गमकत्वम्, अन्यथानुपपत्त्युपपत्तेः।

ननु इह गुणा बुद्ध्यादयः, ते च पर्याया एव क्रमभावात्, तद्वत्त्वं च पर्ययवत्त्वमेव। तच्चेत्सिद्धम्; न साध्यम्। असिद्धश्चेत्; न साधनम्। अन्यदेव पर्ययवत्त्वं ततः साध्यमिति चेत्; न; ततोऽप्यन्यस्य तद्वत्त्वस्य साधने अनवस्थापत्तेः, असाधने साधनस्य व्यभिचारादिति चेत्; न; शक्तिव्यक्तिरूपतया साध्यसाधनयोर्भेदात्। व्यक्तयो हि बुद्ध्यादयः पर्यायाः; तद्वत्त्वेन प्रतिबुद्ध्यादिव्यक्ति भिद्यमानैः शक्तिपर्ययैस्तद्वत्त्वं द्रव्यस्योपकल्प्यते। शक्तिपर्यायाणामपरशक्तिपर्ययोपनिबन्धनत्वं यदि नास्ति व्यक्तिपर्यायाणामपि न भवेत्। अस्ति चेत्; अनवस्थानमिति चेत्; सत्यम्; अनवस्थिता एव तत्पर्यया अनन्तशक्तित्वात् भावस्य। [2]तदेव कुतोऽवगन्तव्यम् ? व्यक्तिपर्ययात्। शक्तिपर्ययस्य [3]ततोऽपि परस्य [4]तत्पर्यायस्यानुमानेऽनवस्थापत्तेः; [5]इत्यपि न युक्तम्; कतिपयतदनुमानपर्यवसाने तद्बलभाविन [6]ऊहादेव निरवधिशक्तिपर्ययपरिच्छेदोपपत्तेः अनवस्थोपनिपाताभावात्। ऊहस्य चावश्याभ्युपगमनीयत्वात्, अन्यथा अनाद्यनन्तकालकलापस्याप्रतिपत्तेः, आत्मादौ तत्सम्बन्धात्मनो नित्यत्वस्य अव्यवस्थापनप्रसङ्गात्। ततो युक्तं गुणवत्त्वेन पर्ययवत्त्वोपकल्पनम्। सम्प्रतिपत्तिविषये गुणवत्त्वे विप्रतिपत्तिविषयपर्ययवत्त्वाविनाभावनिश्चयसद्भावात्।

अत एव च साध्यसाधनभावेन भेदात् सूत्रे गुणपर्यययोः पृथगुपादानमित्यावेदयति **'सदापि'** इत्यादिना–**गुणपर्ययोर्नैक्यम्। इति एवं सूत्रे द्वयग्रहः** भेदः। कुतः ?

---

१ प्रतीतस्यैव आ०, ब०, प०। २ तदेव न कु –आ०, ब०, प०। ३ व्यक्तिपर्ययात् शक्तिपर्ययस्य। ४ शक्तिपर्यायस्य। ५ इत्यप्ययुक्तम् आ०, ब०, प०। ६ तर्कादेव। ७ –शक्तिपरि –आ०, ब०, प०। ८ –नियमस्तदाभा–आ०, ब०, प०।

इत्याह–[1]**सत्** द्रव्यम् आपिसन्त्याश्रयत्वेनागच्छती(न्ती)ति [2]**सदापिसाः, विकल्पा** गुणात्मानो भेदा यस्य तस्याख्या निर्णयः **साधनाय** निश्चयाय । कस्य ? **क्रमस्थितेः,** क्रमभावित्वात् क्रमाः पर्यायास्तेषां स्थितिर्यस्मिन् तस्य क्रमस्थितेः पर्ययवतो यत इति । ततः स्थितं गुणपर्ययर्योर्लिङ्गलिङ्गिभावप्रतिपादनार्थमुभयोपादानं सूत्रे इति ।

अनिष्टप्रसङ्गपरिहाराय कस्मान्न भवति ? भवति हि गुण एव द्रव्यमित्युक्ते तत्प्रसङ्गः सत्त्वचेतनत्वादिगुणाधारतया बौद्धविज्ञानस्य बुद्धिसुखादिगुणाधिष्ठानतया महेश्वरादेश्च अक्रमस्य द्रव्यत्वप्राप्तेरिति चेत् ; न; गुणवद्द्रव्यमित्युक्तेऽपि [3]तदप्राप्तेरित्यावेदयन्नाह–

गुणवद्द्रव्यमुत्पादव्ययध्रौव्यादयो गुणाः ।
दुद्राव द्रवति द्रोष्यत्येकानेकं स्वपर्ययम् ॥११७॥ इति ।

गुणवद्द्रव्यमिति हि सूत्रं संक्षेपव्यम् । न चैवम् अक्रमस्यापि विज्ञानेश्वरादेर्द्रव्यत्वापत्तिः ; तत्र [4]गुणवत्त्वस्यैव गुणव्यापकानामुत्पादादीनामभावेन अभावात् । उत्पादादिव्याप्ता हि गुणाः कथं तदभावे भवेयुः वृक्षाभावे शिंशपावत् ? तदिदमाह–'**उत्पादव्ययध्रौव्यादयो गुणाः**' इति । प्रागसत आत्मलाभ उत्पादः, सतो विनाशो व्ययः, कथञ्चिदवस्थानं ध्रौव्यम्, तान्यादयो व्यापकत्वेन प्रधानभूता येषां ते तथोक्ताः । अर्थक्रियाकर्तृत्वेनैव व्याप्तिर्गुणानां नोत्पादादिभिरिति चेत् ; न ; [5]तस्यापि उत्पादादिस्वभावत्वात् । न हि कस्यचित्प्रागिव कार्यकालेप्यसमर्थस्य तत्कर्तृत्वम् ; प्रागपि तत्प्रसङ्गेन कार्यानुपरमापत्तेः । समर्थस्येति चेत् ; तदा तर्हि समर्थीभवतः प्राच्यासमर्थस्वभावपरिहारेणावस्थायित्वमवश्यमिति कथं नोत्पादाद्यात्मकमेव तत्कर्तृत्वं भवेत् ? तच्चाक्रमाद्विज्ञानादेर्व्यावर्त्तमानं गुणवत्त्वमपि व्यावर्त्तयतीति कथं तस्य द्रव्यत्वापत्तिर्यदनिष्ट[6]मापद्येत। नन्वेवं संक्षिप्तादपि सूत्रात् क्रमवत्त्वस्यापि प्रतिपत्तेः "गुणपर्ययवद्द्रव्यम्" इति किं विस्तीर्णेनेति चेत् ? सत्यमेव यदा उत्पादादिप्राधान्यं गुणानां व्याख्यायते । यदा तु न ; तदा गुणवत्त्वेन [7]पर्ययवत्त्वव्यवस्थापनार्थं विस्तीर्णं सूत्रम् । किं पुनः सूत्रकारस्य संक्षिप्तमपि सूत्रमस्ति ? बाढम्, कुत एतत् ? निर्बन्धनकारेणोपक्षेपात् । स्वबुद्धिक्लृप्तस्योपक्षेप इति चेत्; महदिदमद्भुतम्–यत्सूत्रकारस्यासती बुद्धिः निबन्धनकारस्येति ।

कस्यचिच्चोद्यम्–भवतु नाम तत्रोत्पादादित्रयं यत्र पूर्वापरौ पर्ययौ, विनाशोत्पादयोः कथञ्चिदवस्थानस्य च तत्र सम्भवात् । [10]"यत्र वर्तमान" एवास्ति न पूर्वापरौ अनुपलम्भात्, तत्र कथम् ? यतो द्रव्यलक्षणमव्यापकं न भवेदिति ? तत्राह–'**दुद्राव**' इति । दुद्राव द्रुतवद्विद्युदादि द्रव्यम् । कम् ? **स्वपर्ययं** न द्रव्यान्तरपर्यायम् असङ्कीर्णतयैव प्रतिपत्तेः । अनेन

---

१ सद्द्रव्यमपि स–आ०, ब०, प० । २ सदापि सवि–आ०, ब०, प० । ३ अनिष्टप्रसङ्गाप्राप्तेः । ४ गुणत्वस्यैव आ०, ब०, प० । ५ अर्थक्रियाकर्तृत्वस्यापि । ६ –ष्टत्वमा–आ०, ब०, प० । ७ पर्यायत्व–आ०, ब०, प० । ८ अकलङ्कदेवेन । ९ सूत्रकारस्य अविद्यमाना बुद्धिः निबन्धकारस्य आगता । १० "विद्युदादिद्रव्ये"–ता० टि० । ११ "पर्ययः"–ता० टि० ।

पूर्वपर्ययवत्त्वं तस्योक्तम् । **द्रोष्यति स्वपर्ययम्** , अनेनापि परपर्ययवत्त्वम् । अत्र हेतुः **द्रवति स्वपर्ययं** यत इति ।

शब्दादि वस्तु दुद्राव द्रोष्यत्यप्यात्मपर्ययम् ।
[1]यतस्तद् द्रवति व्यक्तं घटादिरिव तत्त्वतः ॥१०५४॥
पूर्वाभावे कथं तस्यानुपादाना भवेज्जनिः[2] ।
वस्तुत्वमुत्तराभावे कथं वानर्थकारिणः[3] ॥१०५५॥
सजातिकरणाभावे विजातीयकृतेरपि ।
असम्भवादिति व्यक्तं पूर्वमेतन्निवेदितम् ॥१०५६॥
अवस्तुत्वे च तद्धेतुप्रबन्धे स्यादवस्तुता ।
असम्पादयतो वस्तु यदवस्तुत्वमिष्यते ॥१०५७॥
उत्पादादित्रयं तस्माच्छब्दादावपि तत्त्वतः ।
तद्वस्तुवादिभिर्वाच्यमन्यथा तदसङ्गतेः ॥१०५८॥
शब्दादिद्रव्यमेवेदमुत्पादादित्रयस्थितेः ।
एकानेकात्मकं यत्तन्निश्चिन्वन्ति विपश्चितः ॥१०५९॥
नातो लक्षणमव्यापि सूत्रसंक्षेपदर्शितम् ।
द्रव्ये सर्वत्र भावान्नाप्यतिव्याप्यन्यतोऽगतेः ॥१०६०॥

भवतु नाम विद्युदादेरुत्पादव्ययवत्त्वम्, ध्रौव्यवत्त्वं तु कथमिति चेत् ? न; ध्रौव्यवद् विद्युदादिकम् उत्पादव्ययवत्त्वात् घटादिवदिति तन्निश्चयात् । घटादावपि ध्रौव्यवत्त्वस्यासिद्धेः साध्यवैकल्यमुदाहरणस्येति चेत् ; अत्राह–

भेदज्ञानात् प्रतीयेते प्रादुर्भावात्ययौ यदि ।
अभेदज्ञानतः सिद्धा स्थितिरंशेन केनचित् ॥११८॥ इति ।

घटादौ हि ध्रौव्यवत्त्वमनन्विच्छन्तः किमन्यत्तत्रान्विच्छेयुः ? न किञ्चिदिति चेत् ; न; प्रतीतिविरोधात् । उत्पादव्ययाधिष्ठानं प्रतिक्षणं भेदमिति चेत् ; तमपि कस्मादन्विच्छन्ति ? तज्ज्ञानादिति चेत् ; न ; तस्य तैमिरिककेशादिभेदज्ञानवदप्रामाण्ये ततस्तदन्विच्छायोगात् । न भेदज्ञानमित्येव सर्वमप्रमाणम् , बाधाविकलतया प्रामाण्यस्यापि प्रतिपत्तेरिति चेत्[4] ; तर्हि **भेदस्य** घटादिप्रतिक्षणनानात्वस्य **ज्ञानात्** प्रत्ययात् **प्रतीयेते** प्रादुर्भावश्चोत्तरस्य तत्क्षणस्य अत्ययश्च पूर्वस्य **प्रादुर्भावात्ययौ यदि** चेत् ; **अभेदस्य** तयोरेकत्वस्य **ज्ञानम् ततः सिद्धा** निश्चिता **स्थितिः** अवस्थानम् । तज्ज्ञा-[5]नस्यापि लूनपुनर्जातनखादावप्रामाण्येऽपि घटादिपरापरपर्ययेषु बाधावैकल्येन प्रामाण्यादिति

१ यतस्तन्द्र–आ०, ब०, प० । २ उत्पत्तिः । ३ अर्थक्रियानुपादकस्य । ४ चेत् न तर्हि आ०, ब०, प० । ५ अभेदज्ञानस्यापि ।

भावः। भेदाभेदात्मकं हि भवन्मते वस्तु, तस्य च तदात्मना स्थितावभेद एव, न भेदः स्यात्। अस्थितावपि भेद एव नाभेदः स्यात् तत्कथमुभयात्मकत्वं तस्येति चेति ? अत्राह– **'अंशेन केनचित्'** इति। न ह्युत्पादव्ययौ स्थितिर्वा वस्तुनः सर्वात्मना यदयं प्रसङ्गः किन्तु केनचिद्भागेनैव। भागभावे न प्रमाणमालम्बनम्[1], तत्र भेदाभेदात्मनो जात्यन्तरस्यैव नरसिंहवत् प्रतिपत्तेर्न नरसिंहयोरिव भेदेतरभागयोः। नय एव तत्रालम्बनं[2] **"कुर्यात् अत्रापोद्धारकल्पनाम्"** [न्यायवि० श्लो० १११] इति वचनादिति। [3]चेन्न कल्पनाविषयस्यावस्तुसत्त्वेन तन्निबन्धनस्योत्पादादेरप्यवस्तुत्वापत्तेरिति चेत्; न; बाधाभावात्। न हि कल्पनाविषय इत्येव सर्वमवस्तुसत्; बाधावैकल्ये वस्तुसतोऽप्युपपत्तेः। न तद्वैकल्यं प्रमाणेनैव जात्यन्तरविषयेण बाधनादिति चेत्; न; अनुप्रविष्टकल्पनाविषयस्यैव जात्यन्तरस्य तेनापि प्रतिपत्तेः। न हि सकलकल्पनाविषयप्रतिक्षेपे जात्यन्तरं नाम सम्भवति; [4]तद्विषयसमाहारस्यैव परस्परसम्मूर्च्छनात्मनस्तत्त्वेन[5] प्रतिपत्तेः। प्रमाणं तर्हि कल्पनया बाध्येत अननुप्रविष्टस्यैव जात्यन्तरे स्वविषयस्य तया[6] ग्रहणादिति चेत्; न; अनुप्रवेशवदननुप्रवेशेऽपि [7]तस्या औदासीन्यात्। अतो न कल्पनया प्रमाणस्य नापि तेन तस्या बाधनमिति यथास्वं वस्तुसन्तावेव तद्विषयौ। अतो युक्तम्–अंशेनैवोत्पादव्ययौ स्थितिश्चेति। ततो यदुक्तं मण्डनेन–

"उत्पादस्थितिभङ्गानामेकत्र समवायतः।
प्रीतिमध्यस्थताशोकाः स्युर्न स्युरिति दुर्घटम्॥

यस्य खलु द्रव्यात्पर्याया भिद्यन्ते तस्य द्रव्यमात्रार्थिनो द्रव्यस्थितेर्विनाशाभावात् अपूर्वस्य चानुत्पादात् मध्यस्थता, रुचकार्थिनस्तस्यापूर्वस्योत्पत्तेः प्रीतिः, वर्द्धमानकार्थिनस्तस्य[8] विनाशाच्छोक इति व्यवस्था प्रकल्प्यते[9]। यस्य तु न पर्येयेभ्योऽन्यद्द्रव्यं[10] न द्रव्यादन्ये पर्ययास्तस्योत्पत्तिस्थितिभङ्गानामेकत्र समवाये द्रव्यार्थिनो मध्यस्थता भवेन्न भवेच्च प्रीतिशोकौ स्याताम्, न हि तद्द्रव्यमवतिष्ठत एव विनश्यति अपूर्वश्चोत्पद्यते तत्र विनाशादपूर्वोत्पत्तेश्च प्रीतिशोकौ स्यातां न मध्यस्थता, मध्यस्थता च स्थितेः स्यादिति दुघटमापद्यते। तथा वर्द्धमानकार्थिनस्तन्नाशाच्छोक इति स्यात् न च स्यात् स्थितेः। प्रीतिश्च तस्यापूर्वस्योदयात् स्यात्। तथा रुचकार्थिनस्तस्यापूर्वस्योदयात् प्रीतिः स्यात्, न च भवेत् पूर्वस्यैव स्थितेः, विनाशाच्च शोकः स्यात्।" [ब्रह्मसि २।२४] इति।

तदिदं प्रमाणाभिप्रायेण, नयाभिप्रायेण वा दूषणम् ? आद्ये विकल्पे युक्तम् उत्पत्तिस्थितिभङ्गानामेकत्र समवाय इति, परस्पराविष्वग्भूतानामुत्पादादीनां प्रमाणतः प्रतिपत्तेः। न

---

१ –मवलम्ब–आ०, ब०, प०। २ तत्रावलम्ब–आ०, ब०, प०। ३ 'चेन्न' इतिपदद्वयमत्र सम्पातादायातमिति भाति। ४ तद्विषये समा–आ०, ब०, प०। कल्पनाविषय। ५ जान्यन्तरत्वेन। ६ कल्पनया। ७ कल्पनायाः। ८ "शरावो वर्धमानकः इत्यमरः"–ता० टि०। अत्र सुवर्णशरावो ग्राह्यः। ९ प्रकल्पते ता०। १० पर्यायै–आ०, ब०, प०।

पुनर्द्रव्यार्थिन इति वर्धमानकाद्यर्थिन इति च पर्यायात् द्रव्यस्य ततोऽपि पर्ययस्यापोद्धारेण ततोऽप्रतिपत्तेः। न च तथा तदप्रतिपत्तौ तदर्थिनाम्, अनपोद्धारेण[1] तु प्रतिपत्तौ जात्यन्तरमेव प्रतीयत इति कथं द्रव्याद्यर्थित्वं जात्यन्तरार्थित्वस्यैव सम्भवात्। तदर्थिनश्च मध्यस्थतैव सर्वदा तद्रूपाप्रच्युतेः न तदभावः। नापि प्रीतिशोकौ तन्निमित्ताभावात्। तन्नेदं प्रमाणा[2]भिप्रायेण।

नयाभिप्रायेणैवेति चेत्; तत्रापि युक्तं द्रव्यार्थिनो मध्यस्थता भवेदिति न तु न भवेच्चेति सत्यभिसन्धितो द्रव्ये मध्यस्थतायाः एवोपपत्तेर्न तदभावस्य यतो दुर्घटत्वम्। प्रीतिशोकौ स्याताम् इत्यप्यपेशलम्; द्रव्ये तन्निमित्तयोरुत्पादविनाशयोरभावात् "न सामान्यात्मनोदेति न व्येति व्यक्तमन्वयात्" [आप्तमी० श्लो० ५७] इति वचनात्। ततः परमतानभिज्ञानादेवोक्तम्-न हि तदित्यादि आपद्यत इति पर्यन्तम्। तथा वर्द्धमानकार्थिनस्तन्नाशाच्छोक एव न तदभावः, तन्निमित्तस्य[5] स्थितेस्तत्राऽभावात्। उदयव्ययाधिष्ठानत्वमेव हि पर्यायाणां न स्थितिमत्त्वम् "व्येत्युदेति विशेषात्तु" [आप्तमी० श्लो० ५७] इति वचनात्। नापि प्रीतिः; तस्यैव पुनरुदयाभावात्। एवं रुचकार्थिनस्तदुत्पादात् प्रीतिरेव न तदभावः, तस्यैव पूर्वमभावात्। नापि शोकः; उत्पद्यमानस्यैव नाशाभावात्। ततो वर्द्धमानकार्थिन इत्यादि शोकः स्यादिति पर्यन्तमपि परमतापरिज्ञानमेव परस्यावेदयति। यदप्यपरं तस्यैव-

"नैकान्तः सर्वभावानां यदि सर्वविधागतः।
अप्रवृत्तिनिवृत्तीदं प्राप्तं सर्वत्र ही[6] जगत्॥ इति।

यदा हि सर्वप्रकारेष्वनैकान्तिकत्वं भावानां तथा सति नायं लौकिकः क्वचिदभिमतसाधनप्रकारमवधार्य प्रवर्त्तेत यतो नासौ तथैव, नापि निवर्त्तेत यतो नासावतथैव, तथा दुःखहेतोर्न निवर्त्तेत यतो नासौ तथैव नापि न निवर्त्तेत यतो नासावतथैवेति कष्टां बत दशामापद्येत।" [ब्रह्मसि० २।२५] इति;

तत्रापि न परिहरतः किमपि कष्टं नयाभिप्रायेण सर्वत्रैकान्तस्यैवोपपादनात् "तदेकान्तोऽर्पितान्नयात्" [बृहत्स्व० श्लो० १०३] इति वचनात्। तथा च यत्सुखसाधनं तत्तथैव नाऽतथापि यतो न प्रवर्त्तेत। दुःखहेतुरपि तथैव नाऽतथापि यतो न निवर्त्तेत। प्रमाणार्पणेन तथाऽतथात्वयोर्भावात् भवत्येवायं प्रसङ्ग इति चेत्; न; प्रमाणतस्त पप्रतिपत्तावप्यभिसन्धिविषय एव व्यवहारोपपत्तेः, अभिसन्धेश्चैकभावात्, प्रत्युत ऐकान्तिकत्व एव सुखसाधनत्वादेरप्रवृत्तिनिवृत्तिकत्वं जगतः। तथा हि स्रक्चन्दनादिकमहिविषादिकं च सन्निहितस्येवान्यस्यापि तत्कालस्येवान्यकालस्यापि यदि सुखसाधनमेव[7] दुःखसाधनमेव वा किं प्रवृत्त्या निवृत्त्या वा? ततो नैकान्त इत्यादि नकारवर्जं परपक्षेऽपि वक्तव्यम्।

अथानेकान्तवदेकान्तोऽपि क्वचिन्नेष्यते ब्रह्मविदा, भेदस्याविद्याविलसितस्येदन्तया निर्वक्तु-

१ भेदरूपेण। २ अभेदेन। ३ -णाभिदूषणम् नया-आ०, ब०, प०। ४ विद्यमानाभिप्रायतया। ५ शोकाभावनिमित्तस्य। ६ "ही शब्दः कष्टार्थः"-ब्रह्मसि०व्या०। ७ -मेव वाऽसुखसाधन-आ०, ब०।

मशक्यत्वादिति चेत्; मा नाम भूत् भेदे तदिष्टिः परमात्मनि तु भवेत्, ततो हि लोकानां सृष्टिः "स इमांल्लोकानसृजत" [ऐत० १।२] इत्यादि श्रवणात्। तस्य चैकान्ततस्तत्सृष्टिहेतुत्वे कार्यं किञ्चिद्विवक्षितदेशादितयेव निःशेषापरदेशादितयाप्युपजायेत इति तत्साङ्कर्यं तदसाङ्कर्यप्रतिपत्तिविरुद्धमापद्येत अप्रवृत्तिनिवृत्तिकं च जगद्भवेत्। अथ न तथा[1] तस्य तद्धेतुत्वं कथं कार्यं जगत्? कथञ्चित्तदभावादिति चेत्; कथं तर्हि 'जगदुत्पत्तौ स न प्रवर्त्तेत यतो न हेतुरेव, नापि न प्रवर्त्तेत यतो नाहेतुरेव' इति कष्टदशापत्तिर्भवतोऽपि न भवेत्? न भवत्येव विषयभेदात्, न हि यस्य तद्देशादित्वे स हेतुरहेतुरपि तत्रैव, अपि त्वन्यदेशादित्वे, तत्र[2] चाप्रवृत्तिः[3], इतरत्र वृत्तावप्युपपद्यत एवेति कथं कष्टता? तदापत्तेरनुपपत्तेरेव[4] कष्टार्थत्वादिति चेत्; तर्हि चन्दनादिरपि येनात्मना हेतुः सुखस्य न तेनैवाहेतुः अपि त्वन्येनैव, तेन च तत्राप्रवृत्तिः, इतरेण प्रवर्त्तमानस्यापि नानुपपत्त्या पीड्यत इति कथं [5]परोऽपि कष्टां दशामापद्येत?।

जगद्धेतुत्वमपि परमात्मनो नेष्यते जगत एव विचारपरिशोधितस्याव्यवस्थितेरिति चेत्; कुत इदानीं [6]तत्प्रतिपत्तिः? न स्वतः; असम्प्रत्ययात् संविदद्वैतवत्।

स्वतश्चेत्परमात्मायं प्रतिपन्नः समिष्यते।
संविदद्वयमप्येवं स्वतः सिद्धं समिष्यताम् ॥१०६१॥
आत्मसंविद्द्वयस्यैवं तत्त्वतः सम्भवे; कथम्।
वस्तुभेदप्रतिक्षेपः? "नेह नानास्ति किञ्चन"[7] ॥१०६२॥
श्रुतिभ्यस्तत्प्रतीतिश्चेत्; जगतोऽसम्भवे कथम्।
श्रुतयोऽप्युपपद्यन्तां जगदन्तर्गता हि ताः ॥१०६३॥
अबाध्यमेव हेतुत्वं ताभ्यस्तस्य[8] [9]गतावपि।
श्रावयन्ति यतस्तास्तं कारणात्मतयोदितम् ॥१०६४॥

"यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते" [तैत्ति० ३।१] इत्यादिका हि श्रुतयो जगद्धेतुत्वप्रतिपादनमुखेनैव परमात्मभावं श्रावयन्ति तत्कथं तस्य न हेतुत्वं कल्पितं वा श्रुतिप्रसिद्धस्य कल्पितत्वानुपपत्तेः? परमात्मन्यपि [10]तदुपनिपातात्। ततः कारणमेव जगतः परमात्माऽनेकान्तश्चेति कथन्न तत्रापि[11] प्रवृत्तिनिवृत्तिवैकल्यम्? विषयभेदात्तु [12]तदभावे चन्दनकण्टकादावपि न भवेदित्ययुक्तम्—'अप्रवृत्तिनिवृत्तीदम्' इति पर्याप्तं प्रसङ्गेन।

तत उत्पादादीनां नयविषयाधिष्ठानतया साङ्कर्याभावात्तन्निबन्धनाः प्रीत्यादयो भवन्त्येव न न भवन्ति इत्युपपन्नमुक्तं स्वामिसमन्तभद्रैः तन्मतोपजीविना भट्टेनापि—

१ निःशेषदेशादितया। २ अन्यदेशादौ। ३ -त्तिरत्र वृत्ता-प०। ४ कष्टदशापत्तेरनुपप-आ०,ब०,प०। ५ जैनोऽपि। ६ ब्रह्माद्वैतप्रतिपत्तिः। ७ कठोप० ४।११। बृहदा० ४।४।१९। ८ ब्रह्मणः। ९ प्रतिपत्तावपि। १० कल्पितत्वोपनिपातात्। ११ परमात्मन्यपि। १२ प्रवृत्तिनिवृत्तिवैकल्याभावे।

"घटमौलिसुवर्णार्थी नाशोत्पादस्थितिष्वयम् ।
शोकप्रमोदमाध्यस्थ्यं जनो याति सहेतुकम् ॥" [आप्त०मी०श्लो० ५९]इति ।
"वर्धमानकभङ्गेन रुचकः क्रियते यदा ।
तदा पूर्वार्थिनः शोकः प्रीतिश्चाप्युत्तरार्थिनः ॥
हेमार्थिनस्तु माध्यस्थ्यं तस्माद्वस्तु त्रयात्मकम् ।" [मी०श्लो०पृ० ६१९] इति ।

ततो घटादेरभेदज्ञानेन ध्रौव्योपपत्तेर्न साध्यवैकल्यम् । नापि साधनवैकल्यम्; उत्पादादेरपि तत्र तज्ज्ञानादेव प्रतिपत्तेः ।

[1]उत्पादो नाम [2]अभूत्वा भवनम्, अभूतस्य च न भवनम्, व्योमकुसुमादिवत्, अतः कथमुत्पाद इति चेत्? न; चक्रचीवरादिव्यापारवैफल्यापत्तेः । अभिव्यक्तिकरणात्तत्साफल्यमिति चेत्; न; अभिव्यक्तेरप्यभूतायाः करणायोगात् । अभिव्यक्त्यभिव्यक्तिकरणादिति चेत्; न; अनवस्थापत्तेः । अभिव्यक्तेरभूतायाः अपि करणं न घटादेरिति किंकृतो विभागः? कुतो वा प्रागपि भवतोऽनुपलब्धिः? तिरोभावादिति चेत्; [3]स यदि तस्मादन्यः कथन्न घटादिकस्येव [4]ततः सर्वस्यानुपलब्धिः? तत्रैव[5] तस्य भावादिति चेत्; न; 'सर्वं सर्वत्र विद्यते' इति [6]दर्शनात् । तदभिव्यक्तेस्तत्रैव भावादित्यपि न युक्तम् । [7]अत एव तदभिव्यक्त्यभिव्यक्तेस्तत्रैव भावादित्यपि[8]; अनवस्थापत्तेश्च । तन्न तस्मादन्यस्तिरोभावः । अनन्य एवेति चेत्; कथं पश्चादुपलब्धिः[9]? कुतश्चित्तिरोभावापगमादिति[10] चेत्; सिद्धमुत्पत्तिमत्त्ववत् व्ययवत्त्वमपीति न साधनवैकल्यं निदर्शनस्य । नाप्यपक्षधर्मत्वं हेतोः; शब्दविद्युदादावप्युत्पादव्ययवत्त्वस्याऽविप्रतिपत्तेः । अतो भवत्येव शब्दविद्युदादेरवस्थानवत्त्वप्रतिपत्तिरन्यथानुपपत्तिनियमनिश्चयात् ।

[11]यत्पुनरेतत्–यद् यद्भावं प्रत्यनपेक्षं तत्तद्भावनियतं यथा अन्त्या कारणसामग्री कार्योत्पादं प्रत्यनपेक्षा तद्भावनियता, विनाशं प्रत्यनपेक्षश्च भावः, तस्मान्नश्यत्येव न तिष्ठतीति; तत्र कदाऽसौ नाशः? भावस्योत्पत्तिसमय एवेति चेत्; न; हेतोर्धर्मिविपर्ययसाधनेन [12]विरुद्धत्वोपपत्तेः । उत्पत्तिसमयभावी हि भावो धर्मी, तस्य च तदैव नाशे कथं न विपर्ययो यतस्तं साधयन् हेतुर्विरुद्धो न भवेत्? उत्पत्तेरूर्ध्वमिति चेत्; सोऽपि यदि भावाद्भिन्नः; कथं भावस्तद्रूपतया व्यपदिश्येत भावो नश्यतीति? न ह्यन्यः अन्यरूपतया व्यपदेशमर्हत्यति[13]-

---

१ सांख्य आशङ्कते । २ "कार्यत्वमभूत्वाभावित्वम्"–किरणा० पृ० २९ । ३ तिरोभावः । ४ तिरोभावतः । ५ घटादावेव । ६ "सर्वं सर्वत्र विद्यत इति दर्शनाङ्गीकारात् तिरोभावोऽपि सर्वत्र विद्यते ततः सर्वस्यानुपलब्धिर्भवत्वित्यर्थः ।"–ता० टि० । ७ सर्वं सर्वत्र विद्यते इति दर्शनादेव । ८ 'न युक्तम्' इति सम्बन्धः । ९ घटादेः । १० –वोपगमादिति आ०, ब०, प० । ११ बौद्धस्य मतम् । "तदयं भावोऽनपेक्षस्तद्भावं प्रति तद्भावनियतः तद्यथा सकलकारणसामग्रीकार्योत्पादनेऽसम्भवत्प्रतिबन्धा ।"–प्र० वा० स्व० वृ० ३।१९७ । "ये यद्भावं प्रत्यनपेक्षास्ते तद्भावनियताः यथासमनन्तरफला सामग्री स्वकार्योत्पादने नियता । विनाशं प्रत्यनपेक्षाश्च सर्वे जन्मिनः कृतका भावा इति स्वभावहेतुः ।"–तत्त्वसं० प० श्लो० ३५३ । १२ विरुद्धोप–आ०, ब०, प० । १३ "सर्वस्य सर्वरूपतया व्यपदेशप्रसङ्गात्"–ता० टि० ।

प्रसङ्गात् । नायं दोषः ; भावस्यैव [1]तद्धेतुतया तद्रूपत्वेन व्यपदेशोपपत्ते र्न सर्वस्य सर्वरूपतया विपर्ययादिति चेत् ; न ; अनश्वरस्यैव भावस्य तद्धेतुत्वापत्तेः, नाशात् पूर्वं नश्वरत्वानुपपत्तेः। ततो नश्वरत्वेनार्थक्रियाकारित्वस्य व्याप्तिव्यवस्थापनं परस्यापरिज्ञानविजृम्भितमेव । अन्यतो नाशान्नश्वरस्यैव तस्य तद्धेतुत्वमिति चेत् ; न; तन्नाशस्यापि पश्चाद्भावित्वे तत्रापि 'सोऽपि यदि भावाद्भिन्नः' इत्यादेरनुबन्धात् । तन्नाशेऽपि नाशान्तरान्नश्वरस्यैव भावस्य हेतुत्वपरिकल्पनाया-मपरिनिष्ठापत्तेः । [2]तन्नायं भिन्न एव भावात् । अभिन्न एवास्त्विति चेत् ; न ; [3]तस्यापि तद्वद्भावरूपत्वप्रसङ्गात । कथञ्चिद्भेदस्यापि भावान्न तद्रूपत्वापत्तिरिति चेत्; कथमेवमवस्थितस्य कथञ्चिदन्यथा भाव एव नाशो न भवेत्तत्रैव लोकस्यापि नाशव्यवहारप्रतिपत्तेः । तत्र च विरुद्धो हेतुः निरन्वयविनाशसाधनाय प्रयुक्तेन तद्विरुद्धस्य सान्वयस्यैव विनाशस्य तेन साधनात् । ततः सर्वं सदुत्पादादित्रयात्मकमेव नोत्पादाद्यन्यतमैकान्तात्मकं तदप्रतिपत्तेः । एतदेवाह–

सदोत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं [4]सदसतोऽगतेः । इति

'सत्' इति धर्मिणो निर्देशः प्रसिद्धत्वात, **उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तम्** इति साध्य-स्य अप्रसिद्धत्वात् "अप्रसिद्धं [5]साध्यम्" [न्यायवि० श्लो० १७२] इत्यभिधानात् । हेतुत्वमत्र सत एव द्रष्टव्यम् । धर्मित्वं प्रत्युपक्षीणस्य कथं तस्य हेतुत्वमिति चेत् ; न; [6]साध्यं प्रत्यधिकरणभावेन तस्य तत्प्रत्युपक्षयेऽपि अन्यथानुपपन्नत्वेनानुपक्षयात्, [7]तस्य धर्मिभावं प्रत्यनुपयोगात् ।

प्रतिज्ञार्थैकदेशत्वेनासिद्धस्य कथमन्यथानुपपन्नत्वमपि साध्यवदिति चेत्? न साध्य-स्यापि [8]तदेकदेशत्वेनासिद्धत्वम्, अपि तु स्वरूपेणाप्रतिपत्तेः । न चैवं सतोऽप्रतिपत्तिः धर्मित्व-स्याप्यभावप्रसङ्गात् । तदयमत्र प्रयोगः–यत्किञ्चित् सत् तत्सर्वमुत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तम् अन्यथा सत्त्वानुपपत्तेः ।

असिद्धिरन्यथानुपपत्तेः साध्यस्यासम्भवात् । न हि असम्भवत्साध्यापेक्षं क्वचिदन्यथानुपपन्नत्वमुपपत्तिमत्तामुद्वहति । तस्यासम्भवश्च विचारसूक्ष्मसूचीमुखनिर्भेदभी-रुत्वात् । तथा हि यदि [9]भावस्य स्वतो न सत्त्वम्; उत्पादादियोगेऽपि न स्यात् व्योमकुसुमवत् । उत्पादादिना चासता न योगः, योगेऽपि न सत्त्वम्; कूर्मरोमयोगेणापि तत्प्रसङ्गात् । सन्नेवोत्पादा-दिरिति चेत्; यदि स्वतः भावोऽपि तथैव सन्निति किं तद्योगेन ? अपरोत्पादादियोगादिति चेत् ; न ; तदुत्पादादेरप्यपरोत्पादादियोगेन सत्त्वपरिकल्पनायाम् अपरिनिष्ठापत्तेः । तन्न तद्योगो नाम साध्यं सम्भवति तत्कथं तदपेक्षमन्यथानुपपन्नत्वं सत्त्वस्येति चेत्; न; उत्पादादेस्तद्वतो भेदैकान्त एवैवं दोषोपनिपातात्, नाभेदभावे; [10]तत्रोत्पादाद्यात्मकस्यैव [11]सत्स्वरूपतया निर्णयात् ।

---

१ नाशहेतुतया । २ नाशः । ३ नाशस्यापि । ४ द्रष्टव्यम्–अक० टि० पृ० १४२ पं० २१ । ५ द्रष्टव्यम्–अक० टि० पृ० १६२ पं० ३२ । ६ साध्यत्वं प्रत्य–आ०, ब०, प० । ७ अन्यथानुपपन्नत्वस्य । ८ प्रतिज्ञार्थैक-देशत्वेन । ९ यदि स्वभाव–आ०, ब०, प० । १० तत्रोत्पादात्मक–ता० । ११ सत्त्वरूप–आ०, ब०, प० ।

सतः किमिदं सत्त्वम् ? उत्पादाद्यात्मकत्वमेव नापरम्, इति । "उत्पादव्ययध्रौव्ययुक्तं सत्" [त० सू० ५।३०] इति युक्तशब्दस्य चाभेदवाचिन एवोपादानात् ।

अपि च, कथमिदानीमर्थक्रियासामर्थ्यस्यापि सल्लक्षणत्वं यत इदं सूक्तं स्यात्–

"अर्थक्रियासमर्थं यत्तदत्र परमार्थसत् ।" [प्र० वा० २।३] इति ।

स्वयमसतस्तत्सामर्थ्येन सम्बन्धेऽपि व्योमकुसुमवत्सत्त्वानुपपत्तेः । असता च तेन[1] तद्वदेव सम्बन्धासम्भवात् । स्वतस्तस्य सत्त्वे भावस्यापि तत[2] एव तदुपपत्तेः तत्सम्बन्धवैफल्यात् । अपरतत्सामर्थ्यसम्बन्धात्सत्त्वे चानवस्थादोषस्याविशेषात् । एवम् "उपलम्भः सत्ता" [प्र०वार्तिकाल० २।५४] इत्यादावपि वक्तव्यम् । 'भावादभिन्नमेव तत्सामर्थ्यादिकं तदेव च भावस्य सत्त्वं नापरम् । न च तस्यापरं तत्सामर्थ्यादिरूपं सत्त्वमपेक्षणीयं स्वत एव तद्रूपत्वात्' इति समाधानं तु उत्पादाद्यात्मन्यपि सत्त्वे न वैमुख्यमुद्वहति ।

ननु उत्पादादेरपि उत्पादादिस्वभावत्वात् अस्तु उत्पादस्योत्पादात्मकत्वं स्वतो व्ययध्रौव्यात्मकत्वं तु कथमिति चेत् ? न; व्ययध्रौव्याभ्यामपि तस्य कथञ्चिदभेदात् स्वत एव तदात्मकत्वस्याप्युपपत्तेः । भावादेव उत्पादादेरभेदो न परस्परत इति चेत्; न; भावाभेदस्यैव परस्परतोऽप्यभेदत्वात् । "व्यावृत्ताश्च परस्परम्" [सिद्धिवि० परि० ३] इत्यप्यैकान्तिकव्यावृत्तेरनभिधानात् । एवं व्ययस्योत्पादध्रौव्यात्मकत्वं[3] ध्रौव्यस्य च उत्पादव्ययात्मकत्वं स्वतः प्रतिपत्तव्यम् । तन्न तस्यासम्भवः साध्यस्य विचारवैमुख्याभावादित्युपपन्नमेव तदपेक्षमन्यथानुपपन्नत्वं साधनस्य ।

व्यभिचारादनुपपन्नमेव तस्यान्यथानुपपन्नत्वम्, व्यभिचारश्चोत्पादादीनामन्यतमैकात्मनि अन्यतमद्वयात्मनि वा भावे[4]ऽपि भावादिति चेत्; न; **असतोऽगतेः** । सदुत्पादादित्रयं व्याप्यपदेन व्यापकस्याभिधानात् । न विद्यते सद्यस्मिंस्तद् **असत्**, तदन्यतमैकात्मकम्[5], अन्यतमद्वयात्मकं वा तस्य प्रत्यक्षादिप्रमाणेन **अगतेः** अप्रतिपत्तेः ।

विनेतराभ्यां नोत्पादो न व्ययो वाँप्यवेदनात्[6] ।
प्रमाणेन विरोधाच्च न चोत्पादव्ययौ क्वचित् ॥१०६५॥
विरुद्धं हि निरंशार्थस्योत्पादविगमद्वयम् ।
तत्सांशत्वे समाधानं पुरस्तादभिधास्यते ॥१०६६॥
उत्पादध्रौव्यरूपश्च भावो हि व्ययवर्जितः ।
न प्रतीतिविदग्धस्त्रीपरिष्वङ्गसुखावहः ॥१०६७॥
व्ययवानेव भिन्नेन व्ययेन स मतो यदि ।
तदा तेनैव सर्वोऽपि भावो व्येतीह किन्न वः ? ॥१०६८॥

---

१ अर्थक्रियासामर्थ्येन । २ स्वत एव । ३ –त्वं तस्य च आ०, ब०, प० । ४ पदार्थेऽपि । ५ –कम् तदन्य –आ०, ब०, प० । ६ नाप्यवे–आ०, ब०, प० ।

तद्विशिष्टतयार्थस्य नियतस्यैव वेदनात् ।
इति चेद्व्ययकालेऽपि भावस्य स्यादवस्थितिः ॥१०६९॥
अनवस्थायिनो यस्मान्न वैशिष्ट्येन वेदनम् ।
तथा च न विषादः स्यादिष्टनाशेऽपि देहिनाम् ॥१०७०॥
अस्थितस्यापि वैशिष्ट्यं बुद्ध्युपस्थापितस्य चेत् ।
बुद्ध्युपस्थापनं तस्य सतश्चेत्कथमस्थितिः ? ॥१०७१॥
असतश्चेत्कथं तस्य व्ययवैशिष्ट्यवेदनम् ? ।
दृष्टं हि नीलवैशिष्ट्यं सत एवोत्पलात्मनः ॥१०७२॥
आरोपितेन रूपेण वैशिष्ट्यं तस्य चेत्सतः ।
व्ययस्तस्यापि रूपस्य भावस्यैव भवेत्तदा ॥१०७३॥
ततस्तस्यापि वैशिष्ट्यमसतः कथमुच्यताम् ? ।
आरोपितेन रूपेण तस्याप्यस्तित्वकल्पने ॥१०७४॥
पूर्वदोषानिवृत्तिः स्यादनवस्थानवाहिनी ।
विशेषणत्वमप्यस्य नाशक्तस्योपपद्यते ॥१०७५॥

विशिष्टप्रत्ययहेतोरेव हि नीलादेर्विशेषणत्वं दृष्टम् । न च व्ययस्य तद्धेतुत्वं शक्तिवैकल्यात्, शक्तिमत्त्वे तु भाव एव स्यात् तस्य तल्लक्षणत्वात् द्रव्यादिवत् । द्रव्यादेरपि न शक्तिमत्त्वात् भावत्वम् अपि तु भावेन सत्तापरव्यपदेशेन सम्बन्धात् । न च व्ययस्य तत्सम्बन्धो यतो भावत्वमिति चेत् ; कथं तर्हि भावस्य भावत्वम् ? तत्सम्बन्धाभावादनवस्थापत्तेः । स्वत एव भावप्रत्ययैकरणादिति चेत् ; द्रव्यत्वादेस्तर्हि कथम् ? न हि ततस्तत्प्रत्ययः ; द्रव्यादिप्रत्ययस्यैव भावात्, इत्यभावत्वमेव तस्य स्यात् । तदपि नास्ति; अभावप्रत्ययकरणाभावादिति चेत्; तत्तर्हि भावाभावस्वभावविनिर्मुक्तं तत्त्वान्तरं प्राप्नुयात् । तच्चानुपपन्नम् ; "सतश्च सद्भावोऽसतश्चासद्भावस्तत्त्वम्" [न्यायभा० १।१।१] इति तत्त्वनियमप्रतिपादनभाष्यव्याघातापत्तेः । नायं प्रसङ्गः स्वप्रत्ययोपजननसमर्थतया द्रव्यत्वादावपि भावत्वस्यैवोपपत्तेरिति चेत् ; अनुकूलमाचरसि, शक्तिमत्त्वस्यैव भावलक्षणत्वेनैवं प्रतिष्ठानात् । तथा च व्ययोऽपि कथन्न भावः स्वप्रत्ययशक्तेरविशेषात् ? इत्यशक्त एवासौ सर्वथा वक्तव्य इति नासौ कस्यचिद्विशेषणम्, स्वानुरक्तप्रत्ययमकुर्वतस्तत्त्वानुपपत्तेः । ततो न विशिष्टप्रत्ययनियमात्तन्नियमः ।

तत्कार्यव्ययनियमादिति चेत्; किं पुनर्व्ययादपि व्ययः ? तथा चेत्; न; तस्यापि भावादर्थान्तरत्वे प्राच्यप्रसङ्गस्यानिवृत्तेः, अनवस्थापत्तेश्च । अनर्थान्तरत्वे तु तद्वत्प्रथमस्यापि

१ अपि तस्यापि आ०,ब०,प० । २ भावस्येव आ०,ब० । भावस्येह प० । ३ नाशस्तस्यो-आ०,ब०,प० । ४ -यकार-आ०, ब०, प० । ५ द्रव्यत्वादेः भावप्रत्ययः । ६ अभावत्वमपि । ७ चेत्तर्हि -आ०, ब०, प० । ८ वक्तव्यमिति आ०, ब०, प० । ९ विशेषणत्वानुपपत्तेः ।

तत्त्वोपपत्तेः सिद्धमुत्पादध्रौव्यात्मनो भावस्य व्ययात्मकत्वमपि, अन्यथा तदप्रतीतेः। एवम् उत्पादवानेव ध्रौव्यव्ययात्मा भावो नान्यथा प्रतीत्यभावात्।

भवतु व्यतिरिक्तेनोत्पादेन तद्वत्त्वं[1] नात्मभूतेनेति चेत्; कः[2] पुनस्तादृश उत्पादः? प्रागसतः[3] सत्तासम्बन्धः, कारणसम्बन्धो वेति चेत्; न; तत्र कारणवैफल्यापत्तेः, तत्सम्बन्धस्य नित्यत्वेन कारणनिरपेक्षत्वात्। तदुक्तम्–

"सत्ता स्वकारणाश्लेषकारणात्कारणं किल।
सा सत्ता स च सम्बन्धो नित्ये कार्यमथेह किम्?॥" [ ] इति

तन्न तत्सम्बन्धः उत्पादः।

प्रागसत आत्मलाभे[4] इति चेत्; न तर्हि तस्य व्यतिरेक इति आत्मभूतेनैवोत्पादेनोत्पादवान्[5] ध्रौव्यव्ययात्मा भावः, अन्यथा तदवगमाभावात्। उत्पादव्ययस्वभावमेव च ध्रौव्यम्, अन्यथा कस्याप्यपरिज्ञानात्। ध्रुवमेवात्मादि परिज्ञायत इति चेत्; कुतस्तत्परिज्ञानम्? स्वशक्तित इति चेत्; न; सर्वदा सर्वेणापि तत्प्रसङ्गादविवादापत्तेः। सामग्रीतस्तत्परिज्ञानम्, न च सा सर्वदा सर्वस्यापीति चेत्; तद्दशायां यदि तस्य प्राच्यं[6] तदविषयत्वं न परिक्षीयेत कथं तद्विषयत्वं[7] विरोधात्? परिक्षीयते चेत्; कथन्न व्ययः तस्य[8] तस्मादर्थान्तरत्वात्, न हि अर्थान्तरस्य परिक्षये तत्परिक्षयः, अतिप्रसङ्गात्। कथं तादृशेन[9] तेन[10] तद्विषय इति व्यपदेशः अतिप्रसङ्गस्याविशेषात्? सम्बन्धात्कुतश्चिदिति चेत्; न; ततोऽप्यर्थान्तरात्तदनुपपत्तेः। तत्राप्यपरसम्बन्धकल्पनायाम् अनवस्थापत्तेः[11]। तस्य[12] तस्मादनर्थान्तरत्वे तु सिद्धं तदपरिक्षये[13] पश्चादप्यपरिज्ञानम्। न ह्यपरित्यक्ततदविषयत्वसम्बन्धस्वभावं[14] तद्विषयभावमनुभवति। अनुभवद्वा परित्यक्ततत्स्वभावमेवेति कथन्न व्ययः?

कथं वा नोत्पादः? पूर्वस्वभावपरित्यागस्योत्तरस्वभावोपादानात्मन एवोपपत्तेः। अनुत्तरोपादानस्य चावस्थानायोगेन निःशेषपरिक्षये तत्परिज्ञानस्योत्पन्नस्यापि निर्विषयत्वापत्तेः। तन्नैकशो द्विशो वा सम्भवन्त्युत्पादादयः, यतस्तत्रापि भावाद्व्यभिचारी हेतुर्भवेत्[15]।

ननु ध्रौव्यं नाम पूर्वस्य दधिपर्यायस्योत्तरतत्पर्यायेणैकत्वम्, तच्च तेनैव कुतो न करभपर्यायेणापि देशादिभेदस्य प्रकृतेऽप्यविशेषादिति चेत्? अत्राह–

तादात्म्यनियमो हेतुफलसन्तानवद्भवेत् ॥११९॥ इति।

तादात्म्यम् एकत्वं तस्य **नियमो** दधिपर्यायस्य तत्पर्यायेणैव न करभपर्यायेणेत्यव-

१ तद्वत्वात्म –आ०, ब०, प०। २ कथं पुन–आ०, ब०, प०। ३ "अथ किमिदं कार्यत्वं नामेति–स्वकारणसत्तासम्बन्धः"–प्रश० व्यो० पृ० १२९। ४ –लाभस्तर्हि इति आ०, ब०, प०। ५ –त्पादनात् ध्रौ –आ०, ब०, प०। ६ प्राच्यं यत्तद्वि –आ०, ब०, प०। ७ परिज्ञानविषयत्वम्। ८ तदविषयत्वस्य आत्मादेः। अत्र 'न व्ययः' इत्यनुवर्तनीयम्। ९ अर्थान्तरभूतेन। १० तदविषयत्वपरिक्षयेण। ११ –पत्तेश्च तस्य –आ०, ब०, प०। १२ तदविषयत्वस्य। १३ तदविषयत्वापरिक्षये। १४ –वत्वं तद्वि–आ०, ब०, प०। १५ सत्त्वादिति।

धारणं **भवेदिति** तद्भावं विदधानस्तदभावं व्यवच्छिनत्ति, तदव्यवच्छेदे तद्विधानानुपपत्तेः। अत्र हेतुः '**असतो गतेः**' इति **असतः** करभपर्यायेष्वविद्यमानस्य तादात्म्यस्य दध्नो दधिपर्यायेष्वेव[1] **गतेः** प्रतिपत्तेः। तत्र दृष्टान्तः **हेतुफलसन्तानवत्**। हेतवश्च फलानि च पूर्वापरदधिक्षणरूपाणि, तेषां सन्तानः, तद्वत्। यथा तेषां भेदेऽपि परस्परमेवैकः सन्तानो न करभक्षणैः तद्व्यावृत्तस्य तस्य तत्रैव गतेः, अन्यथा "चोदितो दधि खाद" [प्र० वा० ३।१८२] इत्यादेस्तत्रापि प्रसङ्गात्। तथा तत एव तेषां परस्परमेव तादात्म्यं न तत्क्षणैः।

अथवा हेतुफले हेतुत्वफलत्वे भावप्रधानत्वात् निर्देशस्य। यदि वा, न विद्यते हेतुर्यस्य सः अहेतुः प्रध्वंसः फलं विधिः अन्यस्य फलत्वानुपपत्तेः तयोः सन्तन्यते तादात्म्येन विस्तीर्यते इति **हेतुफलसन्तानो अहेतुफलसन्तानो वा** मध्यक्षणः तस्यैव। न हि तस्य हेतुत्वमेव, स्वयमफलस्य सामान्यादिवदवस्तुत्वापत्तेः। पूर्वपूर्वापेक्षयाऽपि तस्य तत्त्वेन[2] तत्तत्पूर्वकालभावित्वेन [3]चिरापक्रमदोषाच्च। नापि फलत्वमेव; स्वयमहेतोर्व्योमकुसुमसमत्वोपनिपातात्। उत्तरोत्तरापेक्षयापि तस्य तत्त्वेन[4] तत्तदुत्तरकालभावित्वेनातिचिरभावित्वप्रसङ्गाच्च। तथा न तस्य विधिरेव स्वभावः, तत्क्षणवत् क्षणान्तरेऽपि तत्स्वभावत्वेनाक्षणिकत्वप्रसङ्गात्। नापि नाश एव; क्षणान्तरवत् तत्क्षणेऽपि तदात्मत्वेन[5] शून्यवादोपनिपातात्। ततः पूर्वं प्रति फलत्वमुत्तरं प्रति हेतुत्वं तत्क्षणं प्रति विधित्वं क्षणान्तरं प्रति नाशत्वमिति परस्परं भिन्नावेव हेतुफलभावौ विधिविनाशौ च। न च तौ च तौ च तादात्म्येन व्याप्नुवति[6] तस्मिन्नतिप्रसङ्गः; वस्तुसाङ्कर्यापत्तेः। ततो यथा नियतप्रतीतिसामर्थ्यात् नियतमेव हेतुफलतादात्म्यं विधिविनाशतादात्म्यञ्च तत्क्षणस्य तथा दध्यादेः पर्यायतादात्म्यमपीति न कश्चिदुपालम्भः।

मा भूत्तत्क्षणस्यापि तत्तादात्म्यं हेतुफलभावस्य विधिविनाशभावस्य च क्वचिदनिष्टेः। अद्वैतं हि तत्त्वं तस्य निरवद्यप्रमाणविषयत्वात्, न हेतुफलभावादि विपर्ययात्। कल्पितस्य तु न दृष्टान्तत्वम्, साध्यस्यापि कल्पितस्यैव प्रसिद्धिप्रसङ्गादिति चेत्; न; अद्वैतस्यापि निर्भागपरमाणुरूपस्याप्रमाणत्वात्। नानैकस्वभावत्वे तु नाद्वैतं तद्वदर्थस्यापि तादृशस्याऽनिषेधोपपादनात्।

भवतु [7]तदुभयमपि क्षणिकमेवेति चेत्; अत्राह–

भिन्नमन्तर्बहिः सर्वं युगपत्क्रमभावि नः।
प्रत्यक्षं न तु साकारं क्रमयुक्[8]क्रमयुक्तिमत् ॥१२०॥ इति।

सर्वं निरवशेषम् **अन्तश्चे**तनं **भिन्नं बहिश्चा**चेतनं **भिन्नम्** अनेकस्वभावं **युगपत्** अक्रमेण 'यत्' इति शेषः। तत्रोत्तरम्–**क्रमभावि** क्रमेण भवनशीलम् अन्तर्बहिः

१ –येष्विव आ०, ब०, प०। २ "हेतुत्वेन"–ता० टि०। ३ चिरविनष्टदोषात्। ४ फलत्वेन। ५ तथात्म–आ०, ब०, प०। ६ व्याप्नोति त–आ०, ब०, प०। ७ "संविदर्थद्वयम्–ता० टि०। ८ –क्रमयुक्तवत् आ०, ब०, प०।

सर्वं भिन्नमिति सम्बन्धः । कुत एतत् ? **प्रत्यक्षं** प्रत्यक्षवेद्यं यत इति । निरूपितं चैतत् ।

ननु यदि प्रत्यक्षमक्रमं न तेनापरक्रमप्रतिपत्तिः । सक्रमं चेत् ; न ; तत्क्रमेणाप्यपरिज्ञातेन तदनुपपत्तेः, तत्परिज्ञानस्याप्यपरतत्क्रमेण परिकल्पनायामनवस्थापत्तेरिति चेत् ; अत्रोत्तरम् **'न तु'** इत्यादि । **प्रत्यक्ष**मित्यत्रापि सम्बन्धनीयम् । **प्रत्यक्षं** प्रत्यक्षप्रमाणं **साकारं** स्वपरनिर्णयात्मकं **न तु** नैव **अयुक्तिमत्** अपि तु युक्तिमदेव । कीदृशं तत् अयुक्तिमन्न भवति ? **क्रमयुक्तं** क्रमेण अपरापरशक्तिपर्यायरूपेण युक्तमुपपन्नम् । प्रत्यक्षक्रमस्या[1]परतत्क्रमेण परिज्ञानानभ्युपगमात् । न च तावता तस्यापरिज्ञानमेव प्रत्यक्षपरिज्ञानस्यैव तत्क्रमपरिज्ञानत्वात्, प्रत्यक्षतत्क्रमयोः कथञ्चिदेकत्वात् । अवश्यं चैवमभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथा युगपद्भावितदपरापरस्वभावपरिज्ञानस्याप्येवमयुक्तिमत्त्वापत्तेः । ततो युक्तं युगपदिव क्रमेणाप्यनेकस्वभावं सर्वम्, प्रत्यक्षतस्तथैव प्रतिपत्तेः ।

एतदेव लोकप्रसिद्धेनोदाहरणेन दर्शयन्नाह–

प्रत्यक्षप्रतिसंवेद्यः[2] कुण्डलादिषु सर्पवत् । इति ।

प्रत्यक्षं विशदं व्यवसायात्मकं ज्ञानं **तेन प्रति**पुरुषं **सम्यग**बाधितत्वेन **वेद्यो** ज्ञातव्यो **'विशेषः'** इति वक्ष्यमाणमिहाकृष्य सम्बन्धनीयम् । विशेषश्च द्रव्यपर्यायात्मा भावः, तस्यैकान्तव्यतिभिन्नद्रव्यपर्यायाभ्यां भिद्यमानतया विशेषाभिधानोपपत्तेः । अत्रोदाहरणम्– **कुण्डलमादि**र्येषां प्रसारणोत्फणविफणाद्यवस्थाभेदानां तेषु **सर्प** इव तद्वत् ।

सर्पस्तावदनुस्यूतः कुण्डलायमनादिषु ।
प्रत्यक्षेणैव संवेद्यो विवादस्तत्र ते कथम् ? ॥१०७६॥
प्रत्यक्षेऽपि विवादश्चेदविवादः क्व कल्प्यताम् ? ।
कल्पनैवान्वयज्ञानं प्रत्यक्षन्नेति चेन्मृषा ॥१०७७॥
अन्वयज्ञानतोऽन्यस्य प्रत्यक्षस्याप्रवेदनात् ।
अवेदनाभिमानस्ते निश्चयाभावतो यदि ॥१०७८॥
सनिश्चयं[3] चेदध्यक्षं कथं नाम न निश्चयः ।
अनिश्चयं चेत्सर्वत्र सर्वं प्रत्यक्षमुच्यताम् ॥१०७९॥
ततोऽनुवृत्तसर्पादिज्ञानं प्रत्यक्षमेव तत् ।
विशदत्वेन निर्भासात् सुखनीलादिबोधवत् ॥१०८०॥
वैशद्यं च यथा तस्य मुख्यमेव न कल्पितम् ।
निरूपितं तथा पूर्वमिति नेह निरूप्यते ॥१०८१॥

---

१ परपर्या–आ०, ब०, प० । २ तुलना–"तस्मादुभयहानेन व्यावृत्त्यनुगमात्मकः । पुरुषोऽभ्युपगन्तव्यः कुण्डलादिषु सर्पवत् ॥"–मी० श्लो० पृ० ६९५ । प्रमाणसं० ११२ । ३ –यं चिद –आ०, ब०, प० । ४ –:स्त स–आ०, ब०, प० ।

ततो द्रव्यादिरूपत्वं वस्तुनोऽध्यक्षतोऽधुना ।
पश्यन्ननाद्यनन्तेऽपि काले तत्त्वं प्रपद्यते ॥१०८२॥
पश्यतोऽपि तथा व्याप्तिं यदि नानुमितिस्तदा ।
क्षणभङ्गानुमानादेरपि देयो जलाञ्जलिः ॥१०७३॥
तस्मान्मध्यवदेवान्यकालेऽप्यर्थस्तदात्मकः ।
प्रपत्तव्योऽत एवोक्ता पूर्वश्लोके [1]सदाश्रुतिः ॥१०८४॥

ततो द्रव्यपर्यायात्मैव भावः प्रत्यक्षेण तथा प्रतिपत्तेः । यत्पुनरत्रोक्तमर्चटेन–

"अविनाशोऽनुवृत्तिश्च व्यावृत्तिर्नाश उच्यते ।
द्रव्याविनाशे पर्याया नाशिनः किं तदात्मकाः ? ॥
नष्टाः पर्यायरूपेण नो चेद्द्रव्यस्वभावतः ।
किमन्यरूपता तेषां न चेन्नाशस्तथा कथम् ॥" [हेतु०टी० पृ० १०५] इति ।

तदयुक्तम् ; द्रव्याविनाशे पर्यायनाशस्यानभ्युपगमात् , सर्पादेरेव नश्यतः पर्यायत्वात् अनश्यतश्च द्रव्यत्वात् । कथमेकस्यैव नाशश्च अनाशश्चेति चेत् ? प्रतीतिरेव प्रष्टव्या यैवमुपदर्शयति न वयं तदुपाध्यायतया तदुपदर्शितमनुमन्यमानाः । प्रतीतिरेव पृच्छ्यत इति चेत् ; कुतो वस्तुव्यवस्था ?

प्रतीतिरेव वस्तूनां व्यवस्थाया निबन्धनम् ।
तत्र चेन्नास्ति विश्वासो विनष्टा तद्व्यवस्थितिः ॥१०८५॥
निर्विकल्पप्रतीतेस्तु तद्व्यवस्थोपकल्पनम् ।
कुर्वन्तः कामयन्तेऽमी बन्ध्ययाऽपि सुतोद्भवम् ॥१०८६॥

ततः प्रतीतिबलावस्थापितत्वादुपपन्नमेकस्यैव नाशश्चानाशश्चेति । तथा [2]जातिश्चाजातिश्चेति । तथा च–

"एकं जातमजातं च नष्टानष्टं प्रसज्यते ।
द्रव्यपर्याययोरेकस्वभावोपगमे सति ॥" [हेतु० टी० पृ० १०५]

इत्ययमनुपालम्भ एव, स्याद्वादिनामभिमतत्वात् । यद्येवं द्रव्यपर्याययोः कथं स्वालक्षण्यभेदो यतस्तन्नानात्वप्रकल्पनमिति चेत् ? विनाशाविनाशरूपतया भेदस्यापोद्धरणात् । तदपि कल्पनयैव नयनामधेयया न प्रत्यक्षादिप्रतीत्या, तत्र जात्यन्तरस्यैव भेदाभेदैकान्तविलक्षणस्य प्रतिभासनादिति निवेदितमसकृत् ।

ततो यदुक्तम्–"ततो लक्षणभेदेन तयोर्नैव विभिन्नता ।" [हेतु०टी० पृ० १०५] इति; तत्तथैव प्रत्यक्षादिप्रतीत्यपेक्षया । कल्पनापेक्षया तु न तथा, तत्र तल्लक्षणभेदस्य प्रतीतेः ।

१ सदाशब्दः । २ "उत्पत्तिश्चानुत्पत्तिश्च"–ता० टि० ।

कथं पुनर्द्रव्यपर्याययोः तदात्मकमेकं वस्तु द्वयस्योपपत्तेः, अभेदेऽप्यन्यतरस्यैव सम्भवात् । कथञ्चिद्भेदे तु ताभ्यामभेदरूपस्याभेदे तद्भेद एव स्यात् । भेदे तु परस्परविविक्ताः त्रयः स्वभावा नैकस्तदात्मार्थः, तेषामप्यभेदरूपस्यापरस्य कल्पनायामनन्तस्वभावत्वमेकस्यापतितः (तम्)परापरतत्स्वभावपरिकल्पनस्यापरिनिष्ठानात् । न च तदभ्युपगमो वस्तुबलभाविज्ञाने तदनवभासनादिति चेत् ; न; एकान्ततस्तद्भेदाभेदयोः प्रत्यक्षादावप्रतिभासनात् । न च कथञ्चिदभेदेऽपि ताभ्यामन्यत्तदभेदरूपम् , यदयं प्रसङ्गः किन्तु स्वरूपमेव, द्रव्यस्य पर्यायेण पर्यायस्य द्रव्येणाभेदः, तथैव प्रत्यक्षादितः प्रतिपत्तेः । अवश्यं चैतदेवमभ्युपगन्तव्यम् , अन्यथा विकल्पस्यापि स्वविषयापेक्षया निर्विकल्पेतरात्मनो ज्ञानस्याभावप्रसङ्गात् । शक्यं हि तत्रापि वक्तुम्-तदात्मनोर्भेदे ज्ञानद्वयम्, अभेदेऽन्यतरत्वम् , कथञ्चिदभेदे प्राच्यप्रसङ्ग इति । ततस्तत्राप्ययमेव परिहारः, स्वरूपमेव तस्य ताभ्यां तयोश्च तेनाभेदः तथैव निरवद्यस्ववेदनाध्यक्षतोऽधिगमादिति । ततः प्रमाणवृत्तमजानतैवेदमपि तेनाभिहितम्-

"एकान्तेन विभिन्ने च ते स्यातां वस्तुनी स च ।
तयोः केन विभिन्नाभ्यामभिन्नस्य विभेदतः ॥
तेषामभेदसिद्ध्यर्थमभिन्नो यदि कल्प्यते ।
अन्यस्वभावस्तस्यापि तदभेदप्रसिद्धये ॥
कल्पनीयः स्वभावोऽन्यः तथा स्यादनवस्थितिः ।
न चानन्तस्वभावत्वमर्थसामर्थ्यभाविनि ॥
ज्ञानेऽवभासते तेन तथैवोपगमो भवेत् ।" [हेतु० टी० पृ० १०५] इति ।

तथेदमपि-

"ऐकान्तिकस्त्वभेदः स्यादभिन्नाद् भिन्नयोर्यदि ।
भेद एव विशीर्येत तदेकाव्यतिरेकतः ॥" [हेतु०टी० पृ० १०५] इति ।

द्रव्यपर्यायाभ्याम् अन्यस्याभेदरूपस्याभावे तस्मात्तयोर्विकल्पतदाकारयोरिवाभेदपरिशङ्कनस्यैवानुपपत्तेः । यदप्युक्तम्-

"अभेदस्यापरित्यागे भेदः स्यात्कल्पनाकृतः ।
तस्यावितथभावे वा स्यादभेदे मृषार्थता ॥
अन्योन्याभावरूपाणामपराभावहेतुकः ।
एकभावो यतस्तस्मान्नैकस्य स्याद् द्विरूपता ॥"[हेतु०टी०पृ० १०६] इति;

तदपि सर्पादेरिव विकल्पज्ञानस्यापि द्वैरूप्यं प्रतिविदध्यात् अविशेषात् । एकरूपमेव

१ -क्ताः स्व-आ०,ब०,प० । २ भेदं य-आ०,ब०,प० । ३ स्वश्च विषयश्चेति द्वन्द्वः । ४ विकल्पेऽपि । ५ विकल्पस्य । ६ निर्विकल्पेतराभ्याम् । ७ अर्चटेन । ८ "यः पूर्वः स्वभावः यश्च कार्यभेदानुमितः ते द्वे वस्तुनी स्यातामिति चार्थः"-हेतु० टी० टि० पृ० १०५ । ९ "तयोरेको न भिन्नाभ्याम् इति वा पाठः"-ता० टि० । १० ज्ञानेन भास-आ०, ब०, प० । ११ तस्यापि तदभावे आ०, ब०, प० । भेदस्य ।

वस्तुतस्तज्ज्ञानम्[1] अभिलाप्याकारस्य तत्र कल्पितत्वादिति चेत् ; न ; स्वतस्तत्कल्पनस्य प्रत्यक्षवदसम्भवात् , अन्यतश्चानवस्थापत्तेः ।

कुतो वा परस्पराभावरूपत्वं भेदाभेदयोः ? प्रत्यक्षादिप्रमाणादिति[2] चेत् ; न ; तत्र सम्मूर्च्छिततदुभयस्वभावस्यैव सर्पादेर्भावस्य प्रतिभासनात् । नयादिति चेत् ; न ; तत्रापि सम्यगभिसन्धिरूपे प्रतिभासमानस्याप्येकस्य अपराभावत्वेनाप्रतिभासनात् , अपरत्र विधिवत् प्रतिषेधस्याप्यनभिसन्धेः । एकावधारणाभिसन्धिस्तु मिथ्यैव प्रमाणव्यापारप्रतिद्वन्द्वित्वादिति न तद्बलेनान्योन्याऽभावरूपत्वं द्रव्यपर्याययोः, यतो द्रव्यस्यैव पर्यायरूपतया पर्यायस्यैव च द्रव्यरूपतया एकस्यैव द्वैरूप्यं न भवेत् । यदप्युक्तम्–

"अन्योन्याभावरूपाश्च पर्यायाः स्युर्न भेदिनः ।
तद्विनाशे[ऽ]विनाशि स्याद् द्रव्यं वा कथमन्यथा ॥" [हेतु०टी०पृ० १०६]इति;

तत्रापि पर्यायाणामभेदित्वं नाशित्वञ्च द्रव्यस्य यदि कथञ्चित् ; अनुमतमेव, द्रव्यमेव नश्यति पर्यायनाशात् , पर्याया एव तिष्ठन्ति द्रव्याविनाशादिति प्रतीतिबलेनाभ्यनुज्ञानात् । एकान्तेन तु तत्कल्पनमनुपपन्नं तद्बलेन प्रतिक्षेपात् ; अन्यथा विकल्पज्ञानमपि तदाकारवदेकान्तेन व्यावृत्तमेव नानुवृत्तमिति प्रत्याकारं तद्भेदान्नोभयात्मकमेकं तद्भवेत् । तथा तदाकारयोरप्येकान्तेनाभेद एवेति निर्विकल्पकमेव[3] तत् न कश्चिदपि विकल्प इति तन्निबन्धनस्य वाङ्मयव्यवहारस्याभावात् कथमनेकान्तदोषोद्घोषणम् । विकल्पकमेव वा तदिति कथं तत्स्ववेदनस्य प्रत्यक्षत्वं कल्पनापोढस्यैव तदुपपत्तेः[4] । नाप्यव्यतिरिक्तस्यानुमानत्वमिति अन्यदेव तत्प्रमाणं प्रमाणद्वयनियमव्याघाताय कल्प्येत । न चाऽस्वसंविदितमेव तत् "सर्वचित्तचैत्तानाम्" [न्यायबि० पृ० १९] इत्यादेर्विरोधात् । ततः कथञ्चिदेव तज्ज्ञानस्य व्यावृत्तत्वमभिन्नत्वञ्च तदाकारयोरिति प्रतीतिवशात् प्रतिपत्तव्यम् । तथा[5] द्रव्यस्य नाशित्वमभिन्नत्वञ्च पर्यायाणामिति न कश्चिद्व्याघातः ।

ततो यथा[6] नेदं विकल्पे दूषणम्–'तद्धर्मेयोराकारयोः[7] तस्य[8] तत्र[9] वा तयोरनुप्रवेशे ऐकान्तिकौ भेदाभेदौ, अननुप्रवेशे धर्मधर्मिणोः भेद एव नापरः' । तथाहि–येनात्मना ज्ञानं तदाकाराविति च यदि तेन भेदः, तदा भेद एव नैकस्य द्वैरूप्यम् । न च ज्ञानतदाकाराभ्यामपरस्वभावो यन्निमित्तस्तयोरभेदः । सतोऽपि[10] तस्माद्यदि ज्ञानतदाकारयोरभेदः तदा[11] स एव न ताविति तयोः स्वभावहानिः[12] तस्मात्तयोर्भेदोऽप्यस्तीति चेत् ; तत्रापि येनात्मना ज्ञानं तदाकारौ तदन्यश्चेति यदि तेन भेदः; तदा भेद एव तेषामप्यभेदसिद्धये[13] परस्वभावकल्पनायां पूर्वप्रसङ्गाऽनिवृत्तिः, धर्मित्वञ्च तस्यैव स्यात्तदायत्तत्वात् ज्ञानतदाकारयोः । न चापरिनिष्ठितापरापरस्वभावं तज्ज्ञानं प्रतीयते इति । कस्मात् ? एकान्ततोऽनुप्रवेशस्य, ज्ञानतदाकारव्यतिरिक्तस्य तदभेदरूपस्य चानभ्युपगमात् । न चैवं भेद एव तयोः ; स्वत एव कथञ्चित्परस्पराभिन्नतया निर्बाधप्रतीत्युपारूढत्वात् । तथा

1 विकल्पज्ञानम् । 2 –माणभेदादिति आ०,ब०,प० । 3 –कमेतन्न कश्चिद्विक–आ०,ब०,प० । 4 प्रत्यक्षत्वोपपत्तेः । 5 तदा आ०,ब०,प० । 6 यदा आ०,ब०,प० । 7 सप्तमीद्विवचनम् । 8 विकल्पस्य । 9 विकल्पे । 10 अपरस्वभावात् । 11 अभेद एव । 12 अपरस्वभावात् । 13 –द्धपर–आ०,ब०,प० ।

द्रव्यपर्यायात्मकेऽपि वस्तुनि । अत इदमपि प्रतीतिबलानभिज्ञतयैव तेनोक्तम्–

"एकान्तिकावनन्यत्वाद्भेदाभेदौ तयोर्ध्रुवम् ।
अन्योन्यं वा तयोर्भेदो नियतो धर्मधर्मिणोः ॥
तयोरपि भवेद् भेदो यदि येनात्मना तयोः ।
पर्यायो द्रव्यमित्येतद्यदि भेदस्तदात्मना ॥
भेद एव तथा च स्यान्न चैकस्य द्विरूपता ।
द्रव्यपर्यायरूपाभ्यां न चान्योऽस्तीह कश्चन ॥
स्वभावो यन्निमित्ता स्यात्तयोरेकत्वकल्पना ।
ततस्तयोरभेदे हि स्वात्महानिः प्रसज्यते ॥
तस्य भेदोऽपि ताभ्याश्चेद् यदि येनात्मना च ते ।
धर्मी धर्मस्तदन्यश्च यदि भेदस्तदात्मना ॥
भेद एवाथ तत्रापि तेभ्योऽन्यः परिकल्प्यते ।
तेषामभेदसिद्ध्यर्थं प्रसङ्गः पूर्ववद्भवेत् ॥
न चैवं गम्यते तस्माद्वादोऽयं जाल्मकल्पितः ।" [हेतु० टी० पृ० १०७] इति ।

नन्विदं प्रागेव प्रतिपादितम् 'एकान्तेन विभिन्ने च' इत्यादिना । न चातिव्यवधानं यदनुस्मरणाय पुनरपि प्रतिपाद्येत तस्माद्विस्मरणशील इवायं प्रतिभातीति चेत् ; किम् इवशब्दोपादानेन ? साक्षादेव क्षणिकप्रज्ञस्य तच्छीलत्वोपपत्तेः । ततो निर्दोषत्वादनेकान्तस्य न तद्वादी जाल्मः, तत्र अभूतं दोषं घोषयतोऽर्चस्यैव (र्चटस्यैव) जाल्मत्वात् ।

विकल्पस्योभयरूपत्वं निर्विकल्प-सविकल्पव्यावृत्तिभ्यामेव न वस्तुतः तत्कथं तद्वदन्यत्रापि वास्तवत्वमनेकान्तस्येति चेत् ; तस्य स्वरूपमपि अस्वरूपव्यावृत्तिरेवेति अभाव एव विकल्पस्य । तथा च अनुमानस्यापि तद्रूपस्याभावात् निष्प्रयोजनत्वं सर्वहेतूनामिति किं तत्पूर्वपादनाय (तत्प्रतिपादनाय) हेतुबिन्दुः तद्विवरणं चार्च (चार्चट) स्य ? ततो वस्तुत एवोभयरूपत्वमनुमानविकल्पस्येति कथं तद्वदन्यत्रापि निर्दोषत्वमनेकान्तस्य न भवेत् ? एतदेव पूर्वमुक्तम्–

"तादात्म्यनियमो हेतुफलसन्तानवद्भवेत्" [न्यायवि० श्लो० ११९] इति ।

सः अनेकान्तः आत्मा यस्येति तस्य भावः तादात्म्यम्, तस्य नियमः निर्दोषत्वेन अवश्यम्भावः । स च, हेतुफलम् अनुमानविकल्पः, स एव स्वीकारयोः सन्तन्यमानत्वात् सन्तानः, तस्येव तद्वदिति । तस्मादचाल्य एव अनेकान्तवादः इत्यर्च (त्यर्चटं) प्रत्येवमुच्यताम्–

अर्चतचटक, तदस्मादुपरम दुस्तर्कपक्षबलचलनात् ।
स्याद्वादाचलविदलनचुञ्चुर्न तवास्ति नयचञ्चुः ॥१०८७॥ इति ।

---

१ "जाल्मोऽसमीक्ष्यकारी स्यात्"–ता० टि० । २ विकल्परूपस्य । ३ नियमः । ४ साकार–आ०, ब०, प० । ५ –दचाल्य आ०, ब०, प० ।

तदेवं मूलकारिकानिर्दिष्टयोः द्रव्य-पर्यायपदयोः व्याख्यानं कृत्वा सामान्यविशेषपदयोस्तद्दर्शयति–

समानभावः सामान्यं विशेषोऽन्यो[1] व्यपेक्षया ॥१२१॥ इति ।

समानः सदृशः स चासौ **भावश्च** आत्मलाभः स एव **सामान्यम्**, 'नैकं सकलव्यक्तिगतम्' इति **समान**शब्देन, 'नापि तद्वतोऽर्थान्तरम्' इति च **भावपदेन** प्रदर्शयति ।

न हि सामान्यं तदाधारसमस्तव्यक्तिगतमेकं सम्भवति; व्यक्त्यन्तरालेऽपि तदुपलम्भप्रसङ्गात् । व्यक्तावेव तदुपलम्भो व्यक्तेस्तन्निमित्तत्वात् नान्यत्रेति चेत्; न; उपलभ्येतरस्वभावतया तस्य भेदापत्तेः । ततो व्यापि सामान्यं तथैवोपलभ्यत इति कथन्नान्तरालेऽपि तदुपलब्धिः ? व्यक्तिष्वेव भावादिति चेत्; तदन्तरालेष्वसतः कथमेकत्वम् ? अनुगतप्रत्ययात्; कः प्रत्ययस्यानुगमः ? एकत्वमिति चेत् ; न; प्रतिव्यक्ति 'खण्डो गौः मुण्डो गौः' इति तद्भेदस्यैवोपलम्भात् । प्रत्ययत्वं सामान्यमिति चेत्; तस्याप्येकत्वं तद्व्यक्तिषु कुतः ? तदन्यस्मादनुगतप्रत्ययादिति चेत् ; न; तत्रापि 'कः प्रत्ययस्यानुगमः' इत्यादेरावृत्तेरनवस्थापत्तेश्च । तन्नैकं सत्त्वमन्यद्वा सामान्यम् ।

नापि भावादर्थान्तरम्; भावस्यासत्त्वापत्तेः । सत्त्वेन सम्बन्धान्नेति चेत्; न; सम्बन्धस्य द्विष्ठत्वात्, असतश्च तदधिकरणत्वानुपपत्तेः काकदन्तवत् । प्रागेवाऽसत्त्वं तत्सम्बन्धात् न तत्समये इति चेत्; न ; किं पुनस्तत्सम्बन्धः कादाचित्को यत एवम् ? तथा चेत्; कुतस्त[2]स्यापि सत्त्वम् ? अन्यस्मात् तत्सम्बन्धादिति चेत्; सोऽपि कथमसतः व्योमकुसुमवत् ? तस्यापि प्रागेव तत्सम्बन्धादसत्त्वं न तत्समय इति चेत्; न; तत्रापि 'किं पुनः' इत्यादेर्दोषादपरिनिष्ठानाच्च । अकादाचित्कस्तु नित्य एवेति न तदपेक्षं भावस्य प्रागसत्त्वम् । भवतु स्वरूपसत्त्वापेक्षमेवेति चेत्; सति तस्मिन् किमन्यसत्त्वसम्बन्धेन ? कारणेन त[3]त्सम्बद्ध एवोत्पाद्यत इति चेत्; भवेदेवं यदि सत्त्वद्वयमुपलभ्येत । न चैवम्; 'घटोऽस्ति, पटोऽस्ति' इत्यादावेकस्यैव आत्मभूतस्य तस्योपलम्भात् ।

घटोऽस्तीति प्रत्ययः विशेषणापेक्षः, विशिष्टप्रत्ययत्वात्, दण्डीति प्रत्ययवत्, यच्चापेक्ष्यं विशेषणं तद् अर्थान्तरं सत्त्वम्, तत्कथं तस्याऽप्रतिपत्तिरिति चेत् ? न; स्वरूपसत्त्वस्यैव कल्पनापृथक्कृतस्य विशेषणत्वोपपत्तेः । दण्डीत्यत्र वस्तु भिन्नमेव विशेषणं दृष्टमिति चेत्; किं तत्तादृशम् ? दण्ड इति चेत्; तर्हि 'देवदत्ते दण्डः' इत्येव प्रत्ययः स्यात् 'उत्पले नीलम्' इतिवत्, न 'दण्डी' इति । दण्डसम्बन्ध एव; तस्यैव मत्वर्थीयेनाभिधानादिति चेत्; न; तस्यापि स्वरूपप्रत्यासत्तेरन्यस्याऽप्रतिपत्तेः, अकारणाच्च ततो दण्डीत्यत्र तत्प्रत्यासत्तेरिव सद्द्रव्यमित्यादौ

१ –षोऽन्यव्यपे–आ०, ब०, प० । २ सम्बन्धस्यापि । ३ तत्सम्बन्ध–आ०, ब०, प० । ४ –त्यापत्ते–आ०, ब०, प० ।

स्वरूपसत्त्वस्यैव अभिसन्धिपृथक्कृतस्य विशेषणत्वोपपत्तेः नातोऽर्थान्तरस्य सत्त्वस्य प्रतिपत्तिः ।

अर्थान्तरमेव द्रव्यादेः सत्त्वम्, तस्मिन् भिद्यमानेऽप्यभिद्यमानत्वात्, प्रदीपादेः पर्वतवत्। न चाभिद्यमानत्वमसिद्धम्; 'सद् द्रव्यम्, सन् गुणः, सत् कर्म' इति सर्वत्र द्रव्यादौ सल्लिङ्गस्य सत्प्रत्ययस्याविशेषादिति चेत्; कस्तस्याऽविशेषः ? न तावदेकत्वम्; प्रतिद्रव्यादि तद्भेदस्यैव प्रतिपत्तेः । नापि सादृश्यम्; सदृशात्ततो विषयस्यापि सदृशस्यैव प्रसिद्धेः, [1]तस्य च प्रतिद्रव्यादि भिद्यमानत्वात् ।

यत्पुनः तदभेदे साधनान्तरम्–"**विशेषलिङ्गाभावाच्च**" [वैशे०सू० १।२।१७] इति; तदपि न; [2]द्रव्याद्यभेदज्ञानस्यैव तल्लिङ्गत्वात् । अभिन्नं हि द्रव्यादिभ्यः सत्त्वं प्रतीयते 'सद्द्रव्यादिकम्' इति द्रव्यादिसामानाधिकरण्येन प्रतीतेः । समवायात्तथा प्रतीतिः नाऽभेदादिति चेत्; न; अभेदादेव 'एको भावः' इत्यादौ [3]तत्प्रतीतेर्दर्शनात् । न हि भावाद् अर्थान्तरात्मकमेकत्वं तत्सम[4]वायि सम्भवति; संख्याया गुणत्वेन द्रव्यसमवायित्वात् भावस्य च परसामान्यस्य अद्रव्यत्वात् । तस्मादभेद एव [5]तस्य [6]तस्मादिति तन्निबन्धनैव तत्सामानाधिकरण्यप्रतीतिः, तद्वत् सद्द्रव्यादिकमित्यपि, अन्यथा हेतुफलभावस्या[7]व्यवस्थितिप्रसङ्गात् । ततो [8]द्रव्यादिवत् तदभेदेन प्रतीयमानं भिन्नमेव सत्त्वम् । यद्येवं कथं तदात्मना सर्वैकत्वप्रतिज्ञानं जैनस्येति चेत् ? सङ्ग्रहनयेन तन्मात्रस्यैवापोद्धारादिति ब्रूमः । तन्न एकमर्थान्तरञ्च द्रव्यादेः सत्त्वं सम्भवति । तद्वत् द्रव्यत्वादिकमपि, तस्यापि 'पृथिव्यादि द्रव्यम्, रूपादिर्गुणः, उत्क्षेपणादि कर्म' इति पृथिव्यादिसमानाधिकरणतया प्रतीतेः, तदनर्थान्तरभावस्य तद्भेदस्य च उपपत्तिबलायातत्वात् । ततः सूक्तम्– '**समानभावः सामान्यम्**' इति ।

अन्यो विसमानभावः **विशेषः**, विसदृशपरिणामादेव भावेषु व्यावृत्तप्रत्ययस्योपपत्तेः । नित्यद्रव्येषु[9] अन्त्यविशेषेभ्यो भिन्नेभ्य एव तदुपपत्तिरिति चेत् ; कथमव्यावृत्तेषु [10]तेभ्यस्तदुपपत्तिः ? तेषां तत्र समवायादिति चेत्[11] ; स किम् अव्यावृत्तानि[12] व्यावर्त्तयति ? तथा चेत् ; न ; व्यावृत्तेस्तद्रूपत्वे[13] विसदृशपरिणामसिद्धेः । अतद्रूपत्वे कथं तया तानि व्यावृत्तानि ? व्यावृत्त्यन्तरकरणादिति चेत् ; न; अनवस्थापत्तेः । न व्यावर्त्तयति व्यावृत्तिप्रत्ययं तूपजनयतीति चेत् ; न ; अव्यावृत्तेषु [14]तत्प्रत्ययस्य भ्रान्तत्वप्रसङ्गात् अलोहिते लोहितप्रत्ययवत् । न चायं भ्रान्तः ; योगिनां भावात् । न हि तेषां भ्रान्तिः, निरुपप्लवज्ञानवतामेव [15]तत्त्वोपपत्तेः । ततः तुल्याकृतिगुणक्रियेष्वपि परमाणुषु परस्परासम्भवी कश्चिदाकृत्यादिव्यतिरेकी परिणतिविशेषो वक्तव्यः यतो योगिनामयं प्रत्यय इति सिद्धो विसदृश-

---

१ सादृश्यस्य । २ द्रव्याभेद–आ०, ब०, प० । ३ सामानाधिकरण्यप्रतीतेः । ४ भावसमवायि । ५ एकत्वस्य । ६ भावात् सामान्यात् । ७ –स्याप्यव–ता० । ८ द्रव्यादेव तद–आ०, ब०, प० । ९ "अन्तेषु भवा अन्त्याः स्वाश्रयविशेषकत्वाद्विशेषाः । विनाशारम्भरहितेषु नित्यद्रव्येष्वाकाशकालदिगात्ममनस्सु प्रतिद्रव्यमेकैकशो वर्तमानाः अत्यन्तव्यावृत्तिबुद्धिहेतवः ॥"–प्रश० भा० पृ० १६८ । १० विशेषेभ्यः । ११ चेत् कि–आ०, ब०, प० । १२ –वृत्तो व्या–आ०,ब०,प० । १३ नित्यद्रव्यरूपत्वे । १४ व्यावृत्तिप्रत्ययस्य । १५ योगित्वोपपत्तेः ।

परिणामः। ततो यदुक्तम्–"**योगिनां नित्येषु तुल्याकृतिगुणक्रियेषु परमाणुषु मुक्तात्ममनःसु चान्यनिमित्तासम्भव एभ्यो निमित्तेभ्यः प्रत्याधारं विलक्षणोऽयमिति प्रत्ययव्यावृत्तिः तेऽन्त्या विशेषाः।**" [प्रश० भा० पृ० १६८] इति ; तदयुक्तम् ; अन्यनिमित्तसम्भवस्य निर्बाधात्, व्यावृत्तिप्रत्ययादेव अवगमात्। अन्त्यविशेषनिबन्धनत्वे तन्निर्बाधत्वानुपपत्तेः। ततो निष्प्रयोजनमेव तत्कल्पनं वैशेषिकस्य। ततः स्थितम्–'**समानभावः सामान्यं विशेषोऽन्यः**' इति।

सामान्यविशेषयोः अपेक्षाकृतत्वान्न वस्तुस्वभावत्वम्। न हि वस्तुस्वभावाः [1]पुरुषेच्छया भवन्ति, तदनियमेन तेषामप्यनियमप्रसङ्गादिति चेत् ; अत्राह–'**व्यपेक्षया**' इति। अपेक्षा पुरुषेच्छा, तद्भावो **व्यपेक्षा,** तया सामान्यं विशेषश्च, ततो वस्तुस्वभावौ च। न हि सामान्यविशेषस्वभावत्वे भावः पुरुषेच्छामपेक्षते, स्वहेतोरेव तथोत्पत्तेः। तर्हि कथं खण्डापेक्षया 'समानः' इति, कर्कापेक्षया च 'विलक्षणः' इति मुण्डे प्रत्यय इति चेत् ? एवमपि प्रत्ययस्यैव [2]तत्कृतत्वं न सामान्यविशेषयोः। प्रत्ययोऽपि नीलादिप्रत्ययवत् तन्मात्रादेव कस्मादभवन् अपेक्षामनुसरतीति चेत् ? सत्यम् ; नानुसरत्येव प्रत्यक्षप्रत्ययः प्रत्यभिज्ञानस्य तु सैव सामग्रीति तदेव[3] तामनुसरति। न हि प्रतियोगिप्रतीक्षामन्तरेण एकत्ववत् सादृश्यवैसदृश्ययोरपि प्रत्यभिज्ञानं सम्भवति। तदेवं द्रव्यपर्याययोरिव सामान्यविशेषयोरपि लक्षणोपपत्तेः उपपन्नं तदात्मकत्वमर्थानाम्।

अनुपपन्नमेव 'एकं च द्व्यात्मकञ्च' इति विरोधादिति चेत् ; कुतो विरोधः ? एवमेवेति चेत् ; न किञ्चित्तत्त्वं भवेत् स्वेच्छाविरोधस्य सर्वत्र सम्भवात्। प्रमाणत इति चेत् ; क्व तेनासौ प्रतिपन्नः ? घटे घटयोश्च, तत्र एकत्वद्वित्वयोः द्वित्वैकत्वविरुद्धयोरेव प्रतिपत्तेरिति चेत् ; कीदृशो घटो यत्र तत्प्रतिपत्तिः ? सामान्यमात्रं विशेषमात्रं वेति चेत् ; न किञ्चित्तत्त्वं तथाप्रतीत्यभावात्। सामान्यविशेषात्मा चेत् ; न तर्हि विरुद्धमेकस्य द्वैरूप्यम् विरोधव्यापारितेनापि प्रमाणेन तदविरोधस्योपदर्शनात्। सामान्यविशेषाभ्यामिव पटकुटीभ्यामपि घटस्य द्व्यात्मकत्वं[4] किन्न भवतीति चेत् ? भवत्येव यदि प्रमाणमुपदर्शयति। न चैवम्, अतो न भवति। ततो यदुक्तं मण्डनेन–"**नेदृशानां विप्रतिषिद्धार्थानां ज्ञानानां प्रामाण्यमेव युज्यते संशयज्ञानवत्**" [ब्रह्मसि० पृ० ६३] इति ; तदसम्बद्धम् ; तदर्थविप्रतिषेधस्यैव कुतश्चिदप्रसिद्धेः। तदप्रामाण्यात्तत्सिद्धौ परस्पराश्रयः–'तत्प्रसिद्ध्या तदप्रामाण्यम्, ततश्च तत्प्रसिद्धिः' इति।

यच्चापरम्–"**संशयविषयोऽपि द्व्यात्मा स्यात् द्व्याभासत्वात्तस्य**[5]" [ब्रह्मसि०

---

१ "पौरुषेयीमपेक्षाञ्च न हि वस्त्वनुवर्तते"–ब्रह्मसि० २।६। २ अपेक्षाकृतत्वम्। ३ प्रत्यभिज्ञानम्। "एकस्य द्व्यात्मकता विरोधवती, एकञ्च द्व्यात्मकञ्चेति विप्रतिषिद्धम्।"–ब्रह्मसि० पृ० ६३। "परस्परस्वभावत्वे स्यात्सामान्यविशेषयोः। साङ्कर्यं तत्त्वतो नेदं द्वैरूप्यमुपपद्यते॥"–तत्त्वसं० श्लो० १७२२। हेतु० टी० पृ० १०५। प्र० वार्तिकाल० १।२५। ब्र० सू० शा० भा० २।२।३३। ४ –त्वं न आ०, ब०, प०। ५ "द्वयोराभासः प्रकाशो यस्यासौ द्व्याभासः तस्य भावस्तत्त्वं तस्मात्"–ता० टि०।

पृ० ६३] इति ; तदपि भवत्येव ; यदि संशयः प्रमाणम् , प्रमाणोपदर्शितस्यैव वस्तुरूपत्वोपपत्तेः । अन्यथा सर्वस्य सर्वार्थसिद्धेः नाभेदवादी[1] [2]तमतिशयीत । यदि च विरोधात् न द्व्यात्मकं वस्तु कथं ब्रह्मणः प्रतिपन्नेतरस्वभावत्वम् ? प्रतिपन्नमेव ब्रह्म तत्प्रमाणात् नाप्रतिपन्नमिति चेत् ; न ; भेदविवेकेनाऽप्रतिपत्तेः । तेनापि प्रतिपत्तौ न तत्र भेदविभ्रमः स्यात् , न हि शङ्खे पीतविवेकेन प्रतिपन्ने पीतविभ्रमः । विवेकस्याऽनिश्चयाद्विभ्रम इति चेत् ; न ; प्रतिपत्तेरेव निश्चयत्वात् , अन्यथा आनन्दादेरप्यनिश्चयेन विभ्रमविषयत्वे प्रमाणवेद्यमेव ब्रह्म न भवेत्–'विभ्रमाक्रान्तञ्च तद्वेद्यञ्च' इति विरोधात् । [3]प्रतिपत्तेरपि आनन्दादावेव निश्चयो न तद्विवेक इति चेत् ; न ; प्रतिपत्तेरपि निश्चयेतरात्मत्वानुपपत्तेः विरोधात् । अन्यथा ब्रह्मण एव प्रतिपन्नेतरस्वभावत्वमविरुद्धं साधयति ततो नेदमत्र दूषणम्–

"एकत्वमविरोधेन भेदसामान्ययोर्यदि ।
न द्व्यात्मता [4]भवेत्तस्मादेकनिर्भक्तभागवत् ॥" [ब्रह्मसि० २।१८] इति ।

अन्यथा ब्रह्मण्यप्येवं भवेत्–

एकत्वमविरोधेन प्रतीतेतरयोर्यदि ।
न द्व्यात्मता भवेत्तस्मादेकनिर्भक्तभागवत् ॥१०८८॥ इति ।

तदेवं द्रव्यपर्यायसामान्यविशेषात्मकत्वं भावस्य प्रपञ्चोक्तमुपसंहृत्य दर्शयन्नाह–

स्वलक्षणमसङ्कीर्णं समानं सविकल्पकम् ।
समर्थं स्वगुणैरेकं सहक्रमविवर्तिभिः ॥१२२॥ इति ।

लक्ष्यते इत्थम्भावेन गृह्यते येन तल्लक्षणम् , स्वं स्वरूपं लक्षणं यस्य तत् **स्वलक्षणम्** , चेतनमन्यद्वा वस्तु , न हि तस्यान्येन लक्षणम् । अन्येनैव क्रियावत्त्वादिना[5] द्रव्यस्य लक्षणमिति चेत् ; गुणादेरपि तेन कस्मान्न लक्षणम् ? द्रव्य एव तस्य भावादिति चेत् ; अलक्षिते तस्मिन् 'तत्रैव' इति कुतः ? लक्षितमेव तत् [6]अन्येनेति चेत् ; न ; क्रियावत्त्वादेः लक्षितलक्षणत्वेन वैयर्थ्यापत्तेः । अन्यस्यापि तस्मादर्थान्तरत्वं चेत् ; तेनापि कुतस्तस्यैव[7] लक्षणं न गुणादेरपि । द्रव्य एव तस्यापि भावादिति चेत् ; न ; 'अलक्षिते तस्मिन्' इत्यादेरावृत्त्या चक्रकादव्यवस्थितेश्च । अनर्थान्तरत्वञ्चेत् ; न ; क्रियावत्त्वादेरेव तत्त्वापत्तेः । तन्न अन्येन तल्लक्षितम् । क्रियावत्त्वादिनैवेति चेत् ; न ; परस्पराश्रयात्– 'लक्षिते तस्मिंस्तत्रैव क्रियावत्त्वादिः, तेन तल्लक्षणम्' इति ।

---

१ –वादिनमति–ता० ।–वादीनमति–आ०, ब०, प० ।–वादी तमति–ता० टि० । २ भेदवादिनम् । ३प्रतिपत्तिरपि आ०, ब०, प० । ४ "भवेदेकतरनिर्भक्तभागवत्"–ब्रह्मसि० । ५ "क्रियावद्गुणवत्समवायिकारणं द्रव्यम् (वैशे० सू० १।१।१५) इति वचनात्"–ता० टि० । ६ "लक्षणान्तरेण"–ता० टि० । ७ –व तल्लक्ष –आ०, ब०, प० ।

अपि च, तेन[1] तल्लक्ष्यमाणं रूपं यदि द्रव्याद्भिन्नमेव कुतस्तल्लक्षितं स्यात् ? तेनापि तस्य लक्षणादिति चेत्; न; तत्राप्येवं प्रसङ्गाद् अपरिनिष्ठापत्तेः । अभिन्नश्चेत्; तदपि स्वतो गुणादेर्व्यावृत्तम्, अव्यावृत्तं वा ?

व्यावृत्तं तच्च चेद् द्रव्यं स्वत एव गुणादिकात् ।
क्रियावत्त्वादिनान्येन ततो व्यावर्त्तते कथम् ? ॥१०८९॥
न हि स्वरूपमन्येन शक्यते कर्तुमन्यथा ।
अन्यथाऽऽत्माद्यनित्यं स्यात् परिणामप्रकल्पनात् ॥१०९०॥
व्यावृत्तबुद्धिहेतुत्वात्[2] स[3] तद्व्यावर्त्तको यदि ।
अव्यावृत्तो कथं तस्मिन् तद्बुद्धिर्न मृषा भवेत् ॥१०९१॥
मृषाबुद्धिकराद् द्रव्यं व्यावृत्तश्चेद् गुणादिकात् ।
चन्द्रश्चन्द्रान्तरादेव व्यावृत्तस्तद्वतो भवेत् ॥१०९२॥
व्यावृत्तमेव तत्तस्मात् स्वभावेनोपगम्यताम् ।

तथा सति तदेव स्यात्, न च तयोरेकान्तस्य लक्षणम् । यमात्मानमाश्रित्य 'बाढमिदमस्माद् व्यावृत्तम्' इति प्रतिपत्तिः स एव असाधारणत्वात् तस्य लक्षणमुपपन्नं नापरं विपर्ययात् । ततः सूक्तम्–'**स्वलक्षणम्**' इति ।

कथं पुनरभेदे लक्ष्यलक्षणभावः ? तत्र हि लक्ष्यमेव लक्षणमेव वा स्यात् । न च तयोरेकाभावे अन्यतरस्य सम्भवः परस्परापेक्षित्वादिति चेत्; न; प्रवृत्ति-व्यावृत्तिरूपतया तदु[4]पपत्तेः। न हि वस्तुनः प्रवृत्तिरेव रूपम्; पररूपादिनापि तत्प्रसङ्गात् । नापि व्यावृत्तिरेव; स्वरूपादिनापि तदापत्तेः । अपि तु प्रवृत्ति–व्यावृत्ती द्वे अपि, तत्र प्रवृत्तिरूपेण लक्ष्यम्, लक्षणञ्च तदेव व्यावृत्तिरूपेण । वस्तु हि प्रवर्त्तमानम् अन्यासाधारणेन आत्मनैव शक्यं लक्षयितुं नान्यथा । तथा च सत्प्रत्ययहेतुत्वेन सत्त्वस्य[5] द्रव्यादिप्रत्ययहेतुत्वेन च[6] द्रव्यत्वादेरसाधारणात्मनैव[7] परैरपि[8] लक्षणमभ्युपेतम् ततो नाभेदे लक्ष्यलक्षणभावानुपपत्तिः ।

भवतु स्वलक्षणम्, तत्तु विजातीयादिव सजातीयादपि विलक्षणमेवेत्यत्राह–**समानं** सदृशं केनचित् **स्वलक्षणं** नैकान्तेन विलक्षणमेव तथा प्रतीतेः । कल्पनयैव तथेति चेत्; न; प्रत्यक्षतः प्रतीतेः । न हि तत्प्रतीतं कल्पनया; वैसदृश्येऽपि[9] प्रसङ्गात् । खण्डप्रत्यक्षं मुण्डे नास्ति तत्कथं तत्सादृश्यं प्रत्यक्षप्रतीतमिति[10] चेत् ? वैसदृश्यमपि कथं[11] तत्प्रत्यक्षस्य कर्कादावप्यभावात् । कर्कादिविशिष्टतयैव तस्याऽप्रतिपत्तिः स्वरूपतस्तु प्रतिपत्तिरेवेति चेत्; न; सादृश्यस्या-

१ तेन लक्ष्य –आ०, ब०, प० । २ –वृत्तिबुद्धि –आ०, ब०, प० । ३ क्रियावत्त्वादिः । ४ लक्ष्यलक्षणभावोपपत्तेः । ५ "परसामान्यस्य"–ता० टि० । ६ "अपरसामान्यस्य"–ता० टि० । ७ –णात्मन्येव आ०, ब०, प० । ८ नैयायिकादिभिरपि । "लक्षणमसाधारणो धर्मः"–प्रश० व्यो० पृ० १८९ । ९ वैसादृश्येऽपि आ०, ब०, प० । १० प्रतीयते इति ता० । ११ खण्डप्रत्यक्षस्य ।

प्येवं प्रतिपत्तेः । भवतु वैसदृश्यमपि कल्पनयैवेति चेत्; नेदानीं स्वलक्षणं नाम किञ्चित्, सदृशेतराकारव्यतिरेकेण तस्याऽप्रतिभासनात् । तस्माद्वस्तुसदेव सादृश्यम् । अपि च,

पूर्वानुभूतसादृश्यं जलादेर्दृश्यते न चेत् ।
स्नानपानादिसामर्थ्यं कुतस्तस्यावगम्यताम् ? ॥१०९३॥
कल्पनासिद्धसादृश्याद् वस्तुसामर्थ्यवित् कथम् ?
अनुमानादनभ्यासे स्नानार्थी यत्प्रवर्तताम् ॥१०९४॥
तत्समर्थतया वेद्यं [1]वस्तु तोयादि वाञ्छता ।
समं तोयादिनान्येन तद्वक्तव्यं मनीषिणा ॥१०९५॥

तदाह– **'समर्थम्'** इति । अर्थक्रियायां शक्तं यतः ततः **'समानम्'** इति ।

[2]यदि गोत्वं नाम सामान्यमन्यत् सादृश्यान्नास्ति कुतो बाहुलेयादौ गोबुद्धिः ? शाबलेयसादृश्यादेवेति चेत् ; ननु ततः 'शाबलेय इव' इति, भेदविभ्रमे 'शाबलेयोऽयम्' इति वा प्रत्ययः स्यात् न 'गौः' इति, शाबलेयस्य अगोत्वात् । गोत्वे [3]तस्यैव कथमन्येषु अत्यन्तसदृशेष्वपि तद्बुद्धिः गोरूपस्याभावात् । शाबलेयस्वभावं हि गोरूपम्, तत्कथं तदन्येषु ? व्यक्तिसङ्करापत्तेः । तन्न तत्सादृश्यादन्यत्र तद्बुद्धिः । अन्यसादृश्यादिति चेत् ; न ; अन्यस्यापि प्रसिद्धस्य गोरभावात् । तस्मात् तद्बुद्धिरन्यत एव अन्वितैकरूपात् [4]सामान्यादिति चेत् ; न ; शाबलेयसादृश्यादेव तदुपपत्तेः । भवतु ततः शाबलेयबुद्धिः, गोबुद्धिस्तु कथमिति चेत् ; न ; गवानभिज्ञस्य शाबलेय एव गौरिति सङ्केतात् । [5]कर्कादावपि [6]तत्सङ्केताद्बुद्धिरिति चेत् ; भवतोऽपि किन्न ? सामान्यस्य तद्विषयस्याभावादिति चेत् ; परस्यापि सादृश्यस्याभावात् । सादृश्यात्तद्बुद्धिः गवयेऽपि कस्मान्नेति चेत्; सामान्यादपि कस्मान्न ? सत्त्वादेस्तत्रापि भावात् । तद्विशेषादेव समानं न तन्मात्रादिति चेत् ; समानमन्यत्र, सादृश्यमात्रादपि [7]तदनभ्युपगमात् । [8]सादृश्याद(द्)गोत्वे शाबलेयत्वं कथमिति चेत् ? सामान्यादपि तत्त्वे कथम् ? अन्यतः सामान्यादिति चेत् ; सादृश्यादप्यन्यत एवास्तु, सामान्यवत् सादृश्यस्यापि अनेकधा वस्तुषु भावात् । ततो न सूक्तमेतत् कुमारिलस्य–

"सारूप्यमथ सादृश्यं कस्य केनेति कथ्यताम् ।
न तावच्छाबलेयेन बाहुलेयादयः समाः ॥
विशेषरूपतो येऽपि तत्संस्थानादिभिः समाः ।
शाबलेय इवेति स्यात् तत्र बुद्धिर्न [9]गौरिति ॥

१ वस्तुतो यदि आ०, ब०, प० । २ "भाट्ट आह"–ता० टि० । ३ शाबलेयस्यैव । ४ "व्यक्तिभिस्तादात्म्याश्रित्यं सामान्यं मीमांसकैरिष्यते तत्र दूषणं शास्त्रान्तरे उक्तम्–तादात्म्यं चेन्मतं जातेर्व्यक्तिजन्मन्यजातता । नाशेऽनाशश्च केनेष्टस्तद्वच्चानन्वयो न किम्"–ता० टि० । ५ श्वेताश्वादौ । ६ "शाबलेय एव गौरिति सङ्केतात्"–ता० टि० । ७ अन्वितबुद्ध्यनभ्युपगमात् । ८ अनेकशाबलेयव्यक्तिगतसादृश्यात् । ९ "गौरिव"–मी० श्लो० ।

शाबलेयोऽयमिति वा भ्रान्त्या गौरिति नास्ति तु ।
शाबलेयस्वरूपश्च न गौरित्यवतिष्ठते ॥
तदन्येषु हि गोबुद्धिर्न स्यात् सुसदृशेष्वपि ।
दृश्यते सा न[1] चान्यत्वे गोरूपं तत्र विद्यते ॥
न चान्यो गौः प्रसिद्धोऽस्ति यत्सादृश्येन गौर्भवेत् ।”
[मी० श्लो० आकृति० श्लो० ६७–७१] इति ।

प्रतिपादितन्यायेन शाबलेयस्यैव गोरूपतया व्यवस्थितौ तत्र गृहीतसङ्केतस्य बाहुलेयादावपि तत्सदृशे गोबुद्धेः तद्व्यवहारस्य च सम्भवात् । सादृश्यमेव तत्र नास्तीति चेत् ; कथम् 'अयमनेन सदृशः' इति प्रत्ययः ? तदवयवसादृश्यादिति चेत् ; न ; अवयवानां तद्वतो भेदे यौगमतानुप्रवेशात् । अभेदे कथं [2]तत्सादृश्यम् अवयविसादृश्यमेव न भवेत् ? यतो 'न तावत्' इत्यादि सुभाषितम् । यदि सादृश्यात् बाहुलेयादौ गोबुद्धिः कदाचित् कस्यचित् क्वचिच्च स्यात् मैत्रे चैत्रबुद्धिवत्, भ्रान्तिश्च[3] तद्वदेव । न चैवम्, सर्वदा सर्वेषाञ्च भावात्, निर्बाधत्वेनाभ्रान्तत्वाच्च । निर्बाधभ्रान्तिकल्पने सर्वज्ञानमिथ्यात्वापत्तेः । न चैकोऽपि कश्चिद्गौः[4] तद्विशेषस्य क्वचिदपरिज्ञानात् । बभूव पूर्वमिति चेत् ; न; तस्य अस्मदादिभिरप्रतिपत्तेः । तन्न तत्सादृश्यात् क्वचिद् गोबुद्धिः । भवन्ती वा बाहुलेयवत् महिष्यादावपि भवेत् तत्सादृश्यस्य तत्रापि भावात् । न हि तस्य[5] क्वचित्परिसमाप्तिः[6] अनवधित्वात्, ततो न तद्वशा[7]ल्लभ्यते गोबुद्धिरिति चेत् ; तन्न; यस्माद् भवत्येव बाहुलेयादौ[8] गोबुद्धिः विभ्रमो यदि तद्विषयस्तत्र न स्यात् मैत्रे चैत्रबुद्धिवत् । अस्ति च तत्र तद्विषयः सादृश्यविशेषः तत्रैव तद्बुद्धेः सङ्केतात् । अत एव सर्वदा सर्वेषामपि तदुपपत्तिः[9] । एकगोत्वनिबन्धनत्वे तु भवत्येव विभ्रमः प्रत्यक्षेणैव तद्गोत्वविविक्तवस्तुविषयेण[10] बाधनात् । न च तद्विभ्रमे सर्वज्ञानमिथ्यात्वम् ; बाधावत एव तदुपपत्तेः । न[11] चैको गौः कश्चिन्नास्ति प्रथमसचेतविषयस्यैव तत्त्वात् । न च तत्र विशेषाग्रहणम् ; सादृश्यविशेषस्योपलम्भात् । न च तन्निबन्धना बुद्धिः महिष्यादावपि; तत्र [12]तदभावात् । [13]अन्यतस्तु सा स्यान्न भवत्येव, सामान्यान्तरादपि प्रसङ्गात्, तस्यापि निरवधित्वात् । ततः सुलभैव सादृश्यविशेषा गोबुद्धिः । इति दुर्भाषितमेवेदमपि [14]तस्य–

“न चापि स इति ज्ञानं सदृशेष्वस्ति सर्वदा ।
सर्वपुंसामतो भ्रान्तिर्नैषा बाधकवर्जनात् ॥
सर्वज्ञानानि मिथ्या च प्रसज्यन्तेऽत्र कल्पने ।
विशेषग्रहणाभावादेको गौः कश्च कल्प्यताम् ॥

१ “न चान्यत्र”–मी० श्लो० । २ अवयवसादृश्यम् । ३ भ्रान्तिश्चेत्तद्वदेव ता० । ४ कश्चिदेव गौः आ०, ब०, प० । ५ सादृश्यस्य । ६ –माप्तेरनवधि– आ०, ब० प० । ७ सादृश्यवशात् । ८ बाहुलेयादौ । ९ –पपत्तेः आ०, ब०, प० । १० –षये बाध– आ०,ब०,प० । ११ न चैका गौः आ०, ब०, प० । १२ तद्भावा –आ०, ब०, प० । १३ अन्यवस्तु आ०, ब०, प० । १४ कुमारिलस्य ।

बभूव यद्यसौ पूर्वं नास्मदादेस्तदग्रहात् ।
सादृश्यस्यावधिर्नास्ति ततो गोधीन लभ्यते ॥"
[मी० श्लो० आकृति० श्लो० ७१-७४] इति ।

तन्न सामान्यात्मना स्वलक्षणस्य सङ्करोऽपि ।

नापि शक्त्यात्मना; तस्यापि प्रतिव्यक्ति भिन्नस्यैव भावात् । अभिन्न एवासौ मृत्पिण्डादीनाम् । न हि मृत्पिण्डशक्तेरेव दण्डादिष्वभावे तेषां[1] तत्कार्ये व्यापारः तदन्यकारणवदिति चेत्; न; सर्वशक्तिसाकल्येऽपि तदुपपत्तेः[2] । यथा[3] मृत्पिण्डस्तत्र शक्तः तथा दण्डादिरपीति शक्तिसाङ्कर्ये तूपादान एव सहकारिण्येव चैकस्मिन् सर्वशक्तीनां भावात् तदन्यतमस्यैव तत्कार्यं स्यान्न सर्वेषाम्, वैयर्थ्यात् । एवमपि सामग्र्या एव जनकत्वं नैकस्येति चेत्; न; सर्वशक्तिसाकल्ये तद्विरोधात् । न तद्विरोधः प्रत्येकदशायां तत्साकल्यस्य तिरोधानादिति चेत्; इतरदशायां कुतस्तदभिव्यक्तिः ? सामग्रीशक्तेरिति चेत्; न; शक्तिसाङ्कर्यवादिनः तच्छक्तेरपि प्रत्येकं भावात्, तदापि[4] तदभिव्यक्तेः । तथापि [5]तस्याजनकत्वे समुदायस्यापि न स्यात् तत्रापि अभिव्यक्तशक्तिसाकल्यादन्यस्य तज्जननिमित्तस्याभावात् । सामग्रीशक्त्या चाऽनभिव्यक्तया न तदभिव्यक्तिः कार्यवत् । न च स्वतस्तद्व्यक्तिः प्रत्येकशक्तिवत् । सामग्र्यन्तरशक्त्या तद्व्यक्तावनवस्थानम् । सामग्री च यावदेकशक्तिमभिव्यनक्ति तावत् कार्यमेव कुर्वीत किं पारम्पर्येण? तन्न शक्तिसाङ्कर्यादेककार्यत्वम् उपादानादीनाम्, अपि तु तत्साम्यादेव । अत एव बहुष्वेव कार्यं नैकस्मिन् । तत्साङ्कर्ये त्वितरनिपेक्षमेकस्मिन्नेव स्यात् उपादानेतरशक्तीनां तत्रैव भावात् । तन्न शक्तिरूपेणापि सङ्कीर्णं वस्तु । तदाह– '**असङ्कीर्णम्**' इति ।

नन्वसङ्करो नाम स्वलक्षणानामितरेतराभावात्मा भेद एव । तस्माच्च तेषामनर्थान्तरत्वे तद्वदभावरूपत्वात् किन्नाम स्वलक्षणम् ? एकरूपत्वाच्च केन वा किमसङ्कीर्णं भवेत् ?

अपि च, भेदस्य वस्तुरूपत्वे न क्वचिदेकत्वं भेदेन [6]तस्य विरोधात् । [7]ततः परमाणुरपि भिन्ना (न्न) एव । [8]न चैकाभावे तत्समुच्चयरूपमनेकमपि । न च तृतीयः[9] कश्चित्प्रकार इति निःस्वभावत्वमेव स्वलक्षणस्य स्यात् । तदुक्तम्–

"न भेदो वस्तुनो रूपं तदभावप्रसङ्गतः ।" [ब्रह्मसि० २।५] इति ।

अथ मा भूदयं दोष इति तस्य तेभ्योऽर्थान्तरत्वमिष्यते [10]स तर्हि नीरूप एव स्यात् वस्तुव्यतिरेकिणः प्रकारान्तरासम्भवादिति न तद्बलेन तेषामसाङ्कर्यम्, नीरूपस्य क्वचिदनुपयोगादिति साङ्कर्यमेव प्राप्तम् । इदमप्युक्तम्–

---

१ दण्डादीनाम् । २ तत्कार्ये व्यापारोपपत्तेः । ३ येन रूपेण । ४ प्रत्येकदशायामपि । तथापि आ०, ब०; प० । ५ प्रत्येकस्य । ६ स्वलक्षणानाम् । ७ एकत्वस्य । ८ "परमाणुरपि भेदादनेकात्मक इति नैकः तथा च तत्समुच्चयरूपोऽनेकोऽप्यस्यात्मा नावकल्पते"–ब्रह्मसि० पृ० ४८ । ९ -यः प्र–आ०, ब०, प० । १० इतरेतराभावात्मा ।

"अरूपेण च भिन्नत्वं वस्तुनो नावकल्पते।" [ब्रह्मसि० १।५] इति चेत्; उच्यते–

यत्तावदुक्तम्–'भेदात् स्वलक्षणानामनर्थान्तरत्वे तद्वदेकत्वम्' इति ; तन्न ; भेदस्यैकस्याभावात् , प्रतिस्वलक्षणं परिसमाप्तिमत एव तस्योपगमात् । नापि तद्वदभावरूपत्वम् ; एकान्ततस्तेषां [1]तदनर्थान्तरत्वस्याभावात् । कथञ्चिदभावरूपत्वं[2] तु न दोषाय , इष्टत्वात् ।

यदन्यदप्युक्तम्– 'मा भूदयम्' इत्यादि ; तदपि न सुन्दरम् ; अर्थान्तरत्वस्यापि एकान्तेनां[3]ऽविभावनात् । अनेकान्तव्यतिरेकात्तु न नीरूपत्वमेव विपर्ययस्यापि भावादिति [4]कथं सति तस्मिन्[5] साङ्कर्यं तेषाम् , [6]तस्य तद्रूपत्वात्[7] । उक्तञ्च– "नात्यन्तमन्यत्वमनन्यता च विधेर्निषेधस्य च" [बृहत्स्व० श्लो० ४२] इति ।

यदप्यभिहितम्– 'भेदस्य वस्तुरूपत्वे' इत्यादि ; तदपि न मनोज्ञं प्राज्ञानाम् ; तथा हि– [8]यद्येकत्ववत् स्वरूपत एव भेदः स्यात् तदा तेनैकत्वं परिपीड्यत विरोधात् । न चैवम् , तस्य परोपाधित्वात् । परतो हि स्वलक्षणानि भिद्यन्ते न स्वतः । न चोपाधिभेदे विरोधः यतस्ततस्तस्य[9] परिपीडनात् एकसमुच्चयात्मनोऽनेकस्याप्यनुपपत्तेः, प्रकारान्तरापरिज्ञानाच्च निःस्वभावत्वं तेषामनुषज्येत ।

कथञ्चैवं वादिनां ब्रह्मणोऽपि निःस्वभावत्वं न भवेत् ? शक्यं हि वक्तुम्– प्रपञ्चविवेकस्य [10]तत्स्वभावत्वे न तस्यैकत्वं विवेकेन तद्विरोधिना परिपीडनात् , तदभावे च नानेकत्वं तस्य तत्समुच्चयरूपत्वात् , न च प्रकारान्तरम् , ततो निःस्वभावमेव तदिति । नास्त्येव तस्य तस्माद्विवेकः, "सर्वगन्धः सर्वरसः" [छान्दो० ३।१४।४] इत्यादिना तस्य सर्वात्मत्वश्रवणादिति चेत् ; न ; निर्मुक्त्यभावप्रसङ्गात् । प्रपञ्च एव हि अशनायापिपासादिरूपः संसारः, तस्माच्च [11]तस्याविवेके कथमुपायेनापि निर्मुक्तिः ? न हि तेन तस्य[11] स्वभावाद्वियोगः पावकस्येव औष्ण्यात् । स्वभावतश्चाविवेके[12] तस्य संसारः । भवन्नपि वियोगः कुतश्चिदेव स्यात् न सर्वस्मात् , तत्प्रबन्धस्य अनन्तत्वेन अनुच्छेद्यत्वात् । ततो नित्यनिर्मुक्तं [13]तदिच्छता तद्विविक्तमेव एष्टव्यम् । अथ नास्त्येव प्रपञ्चः "नेह नानास्ति किञ्चन" [बृहदा० कठो० ४।११] इत्यादि श्रुतेः तत्कथं तस्य तस्माद्विवेकः ? असतः प्रतियोगित्वानुपपत्तेरिति चेत् ; किमपेक्षं तर्हीदम्–"अस्थूलमनवैह्रस्वम् (मनणवह्रस्वम्)" [बृहदा० ३।८।८] इति, "स एष नेति नेत्यात्मा"[बृहदा० ३।९।२६] इति च ? अविद्याकल्पितप्रपञ्चापेक्षमिति चेत्; तत्प्रपञ्चात्तर्हि तद्विवेको वक्तव्यः, अन्यथोक्तदोषात् । न तस्य तस्माद्विवेको नाप्यविवेकः तदुभयं प्रति [14]तस्यावस्तुत्वेन अपादानत्वायोगादिति चेत् ; न; नेति नेति निषेधानुपपत्तेः, विवेकस्यैव निषेधार्थत्वात् । अपि च,

१ अभावाभिन्नत्वस्याभावात् । २ –त्वं न आ०, ब०, प० । ३ –न्तेनाभावात् आ०, ब०, प० । ४ कथं तत्र सति त –आ०,ब०,प० । ५ स्वरूपावस्थाने । ६ साङ्कर्यस्य । ७ नीरूपत्वरूपत्वात् । ८ यदैकत्व– आ०, ब०, प० । ९ एकत्वस्य । १० ब्रह्मस्वभावत्वे । ११ ब्रह्मणः । १२ प्रपञ्चादभेदे । १३ ब्रह्म । तत्तथेच्छ आ०, ब०, प० । १४ प्रपञ्चस्य ।

स्वभावस्तादृशस्तस्य यदि संसार उच्यते ।
न भवत्येव निर्मुक्तिस्तत्स्वभावापरिक्षयात् ॥१०९६॥
निर्मुक्तिर्यदि तथ्यैव संसारः कथ्यतां परः ।
संसारेण विना यस्मान्निर्मुक्तिर्नोवकल्प्यते ॥१०९७॥
जीवानामेव संसारनिर्मुक्तिर्नैव तस्य[1] चेत् ।
जीवेभ्यस्तदभिन्नञ्चेत् न तस्येत्युच्यतां कथम्? ॥१०९८॥
मुखात्तत्प्रतिबिम्बानामनन्यत्वेऽपि तद्गतः[2] ।
नाऽशुद्ध्यादिर्यथा तस्य तथेहापीति चेन्मृषा ॥१०९९॥
[3]तेषां तस्मादभेदेऽपि तेभ्यस्तद्भेद[4]वर्णनात् ।
स्वयमेव तथा ब्रह्म जीवेभ्यो यदि भिद्यताम् ॥११००॥
अविविक्तं कथन्नाम कथ्यतां तत्प्रपञ्चवतः ।
यत्र तत्र प्रवर्तेत निःस्वभावत्वकल्पनम् ॥११०१॥

तस्मात्तत्राप्ययमेव परिहारः–स्वोपाधेरेकत्वस्य न परोपाधिना भेदेन बाधनमिति, तथा स्वलक्षणेऽपि । कुतः पुनः परोपाधित्वं भेदस्य ? तदपेक्षणात्[5] । तदपि किमर्थम् ? स्वरूपलाभार्थमिति चेत् ; न, तस्य वस्तुस्वभावत्वेन[6] तद्धेतोरेव भावात् । न हि वस्तुनः स्वहेतोरुत्पत्तिः भेदविकलस्यैव । परतोऽपि[7] ; परस्पराश्रयतया तदभावप्रसङ्गात्– 'सति वस्तुभेदे परम्, परतश्च तद्भेदः' इति । पश्चाच्च हेत्वन्तरादुत्पद्यमानः[8] कथं वा वस्तुनः स्वभावः स्यात् कार्यान्तरवत् ? वस्तुहेतोरुत्पत्तौ च किं [9]तस्य परापेक्षया प्रयोजनं स्वरूपस्य वस्तुकारणादेव भावात् ? नार्थक्रिया[10] परासन्निधानेऽपि तदर्थक्रियादर्शनात् । [11]प्रतीतिश्चेत्, न तर्हि भेदः परापेक्षः, तद्विषयायाः प्रतीतेरेव तदपेक्षत्वात् । न हि तस्याः तदपेक्षत्वं तद्विषयस्यापि; रूपादिप्रतीतेः चक्षुराद्यपेक्षत्वेन रूपादावपि तत्प्रसङ्गात् । न च प्रतीतेरपि तदपेक्षत्वम्; परस्पराश्रयात्–'प्रसिद्धं हि परमपेक्ष्य वस्तुभेदप्रतिपत्तिः, तत्प्रतिपत्त्या च परप्रसिद्धिः' इति । न च वस्तुमात्रादनवगृहीतभेदाद् भेदसिद्धिः ; एकस्मिन्नपि तत्प्रसङ्गात् । तन्न अपेक्षा नाम काचिद् वस्तुधर्मः ।

पुरुषधर्म एवास्तु, पुरुषेणैव कस्यचित् कुतश्चित् भेदस्यापेक्षणादिति चेत् ; न; वस्तुनि तदपेक्षानुवर्तनस्यासम्भवात् । न हि पुरुषस्य भेदापेक्षया वस्तु भिन्नं भवति, अन्यथा सहकारः कोविदारोऽपि स्यात् [12]तथापि तदपेक्षासम्भवात् । तदुक्तम्–

"पौरुषेयीमपेक्षाञ्च न[13] हि वस्त्वनुवर्तते" [ब्रह्मसि० २।६] इति ।

---

१ ब्रह्मणः । २ प्रतिबिम्बगतः । ३ प्रतिबिम्बानाम् । ४ मुखभेद । ५ परापेक्षणात् । ६ –वत्त्वे त–आ०, ब०, प० । ७ 'न हि' इत्यन्वयः । ८ भेदः । ९ भेदस्य । १० प्रयोजनम् । ११ प्रतीतेः परापेक्षत्वम् । १२ तेन रूपेणापि, सहकारस्य कोविदाररूपेणापि । १३ न हि स्वम–आ०, ब०, प० ।

तन्न भेदो नाम विचारसहः, येनासङ्कीर्णत्वं स्वलक्षणस्येति चेत् ; न; अन्यथा अपेक्षार्थत्वात् । न हि परतः स्वरूपादे[1]र्भावात्[2] भावस्य तदपेक्षत्वम् अपि तु तदुपादानत्वात् । तदुपादानो हि भावभेदः स्वहेतोरुत्पन्नः तथैव प्रतीतेः । न च स्वहेतुबलायातो भावस्वभावः पर्यनुयोगविषयः 'कस्मादेवम्' इति, सर्वत्र प्रसङ्गात् वस्तुविलोपापत्तेः । तस्मादुपादानत्वमेव अपेक्षार्थः । तथैव प्रपञ्चविवेकस्यापि ब्रह्मण्युपपत्तेः । पुरुषापेक्षानुवर्तनस्य त्वनभ्युपगम एव परिहारः ।

भवतु भेदः, तस्य तु कुतः प्रतिपत्तिरिति चेत् ? प्रत्यक्षादेव, विधिवत् निषेधेऽपि तद्व्यापारात् । निषेध्यापरिज्ञाने कथं क्वचित्ततः तन्निषेधः । न च निषेध्यस्य तेन परिज्ञानम्, असन्निधानात्, असन्निहितार्थत्वे च त[3]स्य अतिप्रसङ्गादिति चेत् ; न; विधिवत् वस्तुस्वभावतया त[4]दपरिज्ञानेऽपि तस्य प्रतिप : , अन्यथा विधेरपि न स्यात्[5] तस्याप्यनुपश्लिष्टनिषेधस्यासम्भवात्, उपश्लिष्टपीतादिनिषेधस्यैव नीलविधेः लोकप्रसिद्धादध्यक्षादवबुद्धेः । अध्यक्षान्तरं तु न वयमेवं वृद्धा अपि बुद्ध्यामहे यस्य विधिमात्रविषयत्वं प्रतिपद्येमहि । त[6]त्प्रसिद्धस्यैव तन्मात्रविषयत्वे वा कथमाम्नायस्यापि निषेधविशेषात्मनः त[8]तः प्रतिपत्तिः । न हि विधिमात्रेण आम्नायस्य आम्नायत्वम्; अनाम्नायेऽपि तद्भावात्, अपि तु तदन्यनिषेधरूपतयैवेति कथं तस्य विधिनियतादध्यक्षात् प्रतिपत्तिः? मा भूदिति चेत्; कथं तस्माद् ब्रह्मणः प्रसिद्धिः "आम्नायतः प्रसिद्धिश्च कवयोऽस्य प्रचक्षते" [ब्रह्मसि० १।२] इत्युक्ता शोभेत ? अप्रतिपन्नादेव त[9]तस्तत्प्रसिद्धौ अतिप्रसङ्गात् । प्रमाणान्तरादेव तस्य प्रतिपत्तिः न प्रत्यक्षादिति चेत् ; न ; "प्रत्यक्षादिभ्यः सिद्धादाम्नायात् तत्त्वदर्शनम्" [ब्रह्मसि० पृ० ४१] इत्यस्य विरोधात् ।

विधिनियमे च [10]तस्य आम्नायवत् त वावेदनादेव प्रामाण्यं न [11]व्यवहारविपर्यासाभावादिति कथमुक्तम् –"प्रत्यक्षादीनां तु व्यावहारिकं प्रामाण्यम्" [ब्रह्मसि० पृ० ४०] इति ? [12]तत्र भेदप्रतिभासमपेक्ष्य [13]तदुक्तम्, अस्ति च तत्प्रतिभासो व्यवहर्तृबुद्ध्या, विचारबुद्ध्यैव तस्य[14] विधिमात्रनियमः, तया च तत्त्वावेदनलक्षणं प्रामाण्यमभ्यनुज्ञायत एवेति चेत् ;न; भेदप्रतिभासस्य [15]तत्स्वभावत्वे विचारबुद्ध्यापि अनपवर्तनात्, अन्यथा स्वरूपस्यापि [16]अपवर्तनात् कस्य [17]तया तन्मात्रनियमः सम्पाद्येत ? अतत्स्वभावत्वे व्यवहर्तापि कथं तत्र तमनुमन्यताम् ? विभ्रमादिति चेत्: स एव तद्विवेकप्रतिभासे कथम् ? अनिश्चयादिति चेत्; न ; प्रतिभासस्यैव निश्चयत्वात्, अन्यथा स्वरूपस्यापि न निश्चयः स्यात्, प्रतिभासादन्यस्य तन्निश्चयस्याप्रतिवेदनात् । सोऽपि तत्रैव[18] निश्चयो न विवेक[19] इति चेत् ; न ; निश्चयेतरयोरेकत्वानुपपत्तेः, सामान्यविशेषयोरपि तत्त्वापत्तेः "एकत्वमविरोधेन" [ब्रह्मसि० २।१८] इत्यादिना तत्र दूषण-

---

१ "आदिशब्देन अर्थक्रिया प्रतीतिश्च ग्राह्या"–ता० टि० । २ "उत्पत्तेः"–ता० टि० । ३ प्रत्यक्षस्य । ४ निषेध्यापरिज्ञानेऽपि । ५ प्रतिपत्तिः । ६ "वेदान्तिप्रसिद्धस्यैव"–ता० टि० । ७ "श्रोत्रेन्द्रियप्रत्यक्षात्"–ता० टि०। ८ आम्नायतः । ९ आम्नायस्य । १० प्रत्यक्षस्य । ११ "व्यवहाराविसंवादादित्यर्थः"–ता० टि० । १२ प्रत्यक्षे । १३ व्यावहारिकं प्रामाण्यमुक्तम् । १४ "प्रत्यक्षस्य"–ता० टि० । १५ "प्रत्यक्षस्वभावत्वे"–ता० टि० । १६ अनपव–आ०, ब०, प० । १७ तया यावन्मात्र–आ०,ब०,प० । १८ स्वरूपे । १९ "भेदप्रतिभासविवेके"–ता०टि० ।

स्यावचनप्रसङ्गात्। निवेदितञ्चैतत्[1]। तन्न विभ्रमे तद्विवेकप्रतिभासः।

मा भूत् स्वरूपस्यैव स्वतः प्रतिभासात्, तद्विवेकस्तु तत्र विचारबुद्ध्यैवावगम्यत इति चेत्; न; तत्रापि प्रत्यक्षाविधाने तत्र तद्विवेकस्य दुरवबोधत्वात्। विधानञ्च विवेचनात् प्रागेव न युगपत्। नापि पश्चात्; तस्याऽसिद्धत्वेन अनुवादायोगे तदनुवादेन तत्र तद्विवेचनस्याऽयोगात्। 'इह भेदप्रतिभासो नास्ति' इति विधिपूर्वञ्च विवेचनम्, [2]न च [3]तद् बुद्धेर्व्यापारः स्यात् विधिसमय एव तस्याः क्षणिकत्वेन नाशात्। अक्षणिकत्वे तु प्रत्यक्षस्यापि तत्त्वात् किन्न से व्यापारः स्यात् यतो विधायकमेव तत् न निषेधकमिति नियम्येत। भवतु अन्यतबुद्धेरेव विवेचनं व्यापार इति चेत्; न; तत्रापि तस्याविधाने कथं तत्र तद्विवेचनम्? तद्विधाने तदेव तद्व्यापारः तदैव तस्या अपि भावान्न विवेचनं विपर्ययात्। पुनरपि 'भवतु' इत्यादिवचने न परिनिष्ठानम्। तन्न तत्र भेदप्रतिभासः, विभ्रमात् स्वतः परतश्च तद्विवेकस्याऽप्रतिपत्तेरिति सिद्धं प्रत्यक्षस्य भेदविषयत्वं निर्बाधत्वेनागोपालमपि प्रतिपत्तेः।

कथं पुनः प्रत्यक्षं विधिव्यवच्छेदयोः युगपदेव प्रवर्तमानं विध्यनुवादेन व्यवच्छिनत्ति 'भूतले न घटः' इति? विधेरपूर्वसिद्धत्वेन अनुवादायोगादिति चेत्; न; [10]तस्यैवमप्रवृत्तेः। न हि विधिव्यवच्छेदयोः तस्य गुणप्रधानभावेन वृत्तिः यदेवमुच्येत अपि तु परस्परस्वभावतया प्रधानयोरेव। नापि व्यवच्छेद्ये तत्प्रवृत्तिः यतो व्यवच्छेद्यस्य देशकालव्यवहितस्य [11]तेनाऽग्रहणात् 'कथं तद्व्यवच्छेदस्य ततः प्रतिपत्तिः' इति पर्यनुयुज्येत विधिवत् स्वरूपत एव तत्प्रतिपत्तेरित्युक्तत्वात्। ततो यदुक्तम्– "अनवभासे हि तत्र व्यवच्छेद्ये व्यवच्छेदमात्रं [12]स्यात् न [व्यवच्छेदः]कस्यचित्" [ब्रह्मसि० पृ० ४५] इति; तदुपपन्नम्, "सर्वस्य वा स्यात्" [ब्रह्मसि० पृ० ४५] इत्येतत्तु नोपपन्नम्; निषेध्यविशिष्टतया ततस्तत्प्रतिपत्तेरनभ्युपगमात्। कुतस्तर्हि 'भूतले न घटः इति' इति चेत्; न; भवतोऽपि 'न घटे[14] घटाभावः' इति कुतः प्रतिपत्तिः? प्रत्यक्षादेवेति चेत्; न; विधिमात्रस्यैव तद्व्यापारत्वात्। तदसत्त्वनिषेधोऽपि तस्यैव व्यापार इति चेत्; स यदि पूर्वं स एव तद्व्यापारो न पश्चाद्भावी विधिः, तदा प्रत्यक्षस्यापरमात्। ततो यथेदं विधिवादिनोच्यते–

"आहुर्विधातृ प्रत्यक्षं न निषेद्धृ विपश्चितः।
नैकत्व आगमस्तेन प्रत्यक्षेण विरुध्यते॥" [ब्रह्मसि० २।१] इति;

तथा निषेधवादिनापि वक्तव्यम्–

आहुर्निषेद्धृ प्रत्यक्षं न विधातृ विपश्चितः।
न शून्यत्व आगमस्तेन प्रत्यक्षेण विरुध्यते॥११०२॥

---

१ –तञ्चैव तत् आ०, ब०, प०। २ न च तत्र तद्बुद्धेर्व्या–आ०, ब०, प०। ३ विवेचनम्। ४ विवेचनात्मकः। ५ तस्यापि वि–आ०, ब०, प०। ६ प्रत्यक्षस्य। ७ भेदप्रतिभासविवेचनम्। ८ तदैव आ०, ब०, प०। प्रत्यक्षमेव। ९ –रपूर्वत्वेऽसिद्धत्वेन ता०। १० प्रत्यक्षस्य। ११ प्रत्यक्षेण। १२ "न व्यवच्छेदः कस्यचित्"–ब्रह्मसि०। १३ न पट इति चेन्न आ०, ब०, प०। १४ घटेषु घ–आ०, ब०, प०।

सर्वनिषेधे क आगमः, किं वा प्रत्यक्षं यो येन विरुद्ध्यत इति चेत्; न; सर्वाभेदेऽपि तुल्यत्वात्। सत्यम्; न वस्तुतः तत्रापि तदुभयम्, अविद्यानिबन्धनं तु विद्यत इति चेत्; न; अन्यत्रापि संवृतिनिबन्धनस्य भावात्। सैव कथं तत्रेति चेत्? अविद्या कथमितरत्र? अथाविद्या विद्याऽद्वैतप्रतिबन्धिनी न भवति तस्याः सर्वाकारैर्वक्तुमशक्यत्वादिति चेत्; न; संवृतेरपि [1]तथात्वेन नैरात्म्यवादप्रतिबन्धित्वानुपपत्तेः।

अथ विधिसमय एव तस्य स[2] व्यापारः कथं विध्यनुवादेन भवेत्? [3]अपूर्वप्रसिद्धतया विधेरनुवादायोगात्। नापि तत्पश्चाद्भावी स[4] तस्य व्यापारः तदा प्रत्यक्षस्यैवाऽभावात् इति न प्रत्यक्षात् [5]विधेयासत्त्वव्यवच्छेदः। मा भूदिति चेत्; विधिरपि न भवेत्, तस्य तद्रूपत्वात् "विधेर्विधेयासत्त्वव्यवच्छेदरूपत्वात्" [ब्रह्मसि० पृ० ४७] इति मण्डनवचनात्। मा भूद् विध्यनुवादेन तदसत्त्वव्यवच्छेदः प्रत्यक्षात्[6] तद्रूपतयैव तदुपगमात्, तदनुवादेन तु तद्व्यवच्छेदः प्रत्यभिज्ञानादेव प्रत्यक्षविहिते घटे तदनुवादेन तत्र स्मरणोपनीतस्य तदभावस्य 'नायमिह' इति प्रत्यभिज्ञया प्रतिपत्तेरिति चेत्; 'भूतले न घटः' इत्यपि प्रतिपत्तिस्तत[7] एवेत्यलमभिनिवेशेन। यदि विधिप्रत्यक्षत एव अन्यव्यवच्छेदः; स तर्हि भूतले घटादेरिव प्रतिक्षणपरिणामादेरपि स्यात् [8]तद्विविक्ततयापि तस्य प्रतिपत्तेरिति चेत्; अस्ति प्रतिपत्तिः न तु प्रमाणम्, अर्थक्रियाकारित्वादिलिङ्गोपनीतेन तत्परिणामानुमानेन बाध्यमानत्वात्, न तर्हि घटादिव्यवच्छेदेऽपि प्रमाणम्, आम्नायेनैव अभेदविषयेण बाधनादिति चेत्; न; तस्य प्रतिविधास्यमानत्वात्। ततो भेदस्य प्रत्यक्षत[9] एव प्रतिपत्तेरुपपन्नमुक्तम्-'**स्वलक्षणमसङ्कीर्णम्**' इति। **असङ्कीर्ण**पदेन स्वलक्षणस्य विशेषात्मकत्वं **समान**पदेन च सामान्यात्मकत्वमुक्तम्। अतः सामान्यविशेषात्मकत्वात् सर्वं वस्तु सविकल्पकमेव नाऽसहायस्वभावम्। अत एवाह-'**सविकल्पकम्**' इति।

सत्यम्; अस्ति भेदस्य प्रत्यक्षादिना प्रतिपत्तिः, न तु वस्तुसत्त्वम्, आम्नायेनैव अभेदविषयेण बाधनात्। न चैवम् आम्नायस्यापि भेदविशेषस्य [10]तस्मादसिद्धिः-बाध्यमानत्वेन अप्रमाणत्वादिति मन्तव्यम्; तत्त्वावेदनलक्षणस्यैव प्रामाण्यस्य [11]तत्र तेन[12] बाधनान्न व्यवहाराविसंवादलक्षणस्य[13], अवस्तुविषयत्वेऽपि अविद्यासंस्कारस्थैर्येण सम्भवात्[14], तस्य च न तेन बाधनम् अविरोधात्। कथमेवं प्रत्यक्षादेः [15]तदपेक्षेणैव तेन बाधनमिति चेत्? न; स्वरूपप्रतीतिं प्रत्येव [16]तस्य तदपेक्षत्वात् न स्वार्थप्रतीतिं प्रति लब्धस्वरूपस्य स्वत एव तदुपपत्तेः, अन्यथा प्रामाण्यमेव न स्यात् स्वकार्यं प्रति निरपेक्षतयैव [17]तदुपपत्तेः। स्वरूपप्रतीतिहेतुत्वस्य तु न तेन बाधनं तत्त्वा-

---

१ वक्तुमशक्यत्वेन। २ असत्त्वनिषेधः। ३ पूर्वमप्रसिद्धतया। ४ असत्त्वनिषेधः। ५ विधेयासत्त्वस्य व्य-आ०, ब०, प०। ६ प्रत्यक्षत्वात् आ०, ब०, प०। ७ प्रत्यभिज्ञातः। ८ प्रतिक्षणपरिणामविविक्ततया। ९ प्रत्यक्ष एव ता०। १० प्रत्यक्षात्। ११ प्रत्यक्षे। १२ आम्नायेन। १३ स्य वस्तु-आ०, ब०, प०। १४ "प्रत्यक्षादीनां तु व्यावहारिकं प्रामाण्यम्, अविद्यासंस्कारस्य स्थेम्ना व्यवहारविपर्ययाभावात्।"-ब्रह्मसि० पृ० ४०। १५ प्रत्यक्षापेक्षेणैव। १६ आम्नायस्य प्रत्यक्षापेक्षत्वात्। १७ प्रामाण्योपपत्तेः।

वेदनभागस्यैव बाधनात् तत्रैव विरोधात्। [1]तदविशेषादाम्नायस्यैव किन्न प्रत्यक्षादिना बाधनमिति चेत्? न; प्रत्यक्षादितः [2]तदपेक्षतया परत्वेन आम्नायस्यैव बलीयस्त्वात्। बलीयसा हि दुर्बलस्य बाधनं लोकवत् न तेन तस्य। [3]दृश्यते च पूर्वापवादेन परस्य बलीयस्त्वम्, यथैकत्वज्ञानात् द्वित्वज्ञानस्य ततोऽपि त्रित्वज्ञानस्य तस्य तदुपमर्देनोपपत्तेः। ततो न भेदस्य वस्तुसत्त्वम् [4]तत्प्रत्यक्षादौ तत्त्वावेदनस्य "इदं सर्वं यदयमात्मा" [बृहदा० २।४।६] इति, "आत्मैवेदं सर्वम्" [छान्दो० ७।२५।२] इति, "सर्वं वै खल्विदं ब्रह्म" [छान्दो० ३।१४।१] इति चाम्नायेन सर्वाभेदमवद्योतयता बाधनात्। तन्न वस्तुतः स्वलक्षणस्यासङ्कीर्णत्वं प्रतिभासमात्रादेव व्यवहारप्रसिद्धप्रामाण्यात् तदुपपत्तेरिति चेत्; किमिदम् आम्नायस्य अभेदविषयत्वम्? तत्परिज्ञानत्वमिति[5] चेत्; न; अचेतनत्वात्। तत्परिज्ञानं प्रति हेतुत्वमिति चेत्; तत्परिज्ञानमपि यदि विषयाद्व्यतिरिक्तं तर्हि तस्य स्वतस्तथा[6] प्रतिपत्तौ भेद एव तदर्थः स्यान्नाभेद इति कथं तेन प्रत्यक्षादेः भेदविषयस्य बाधनम्? एकवाक्यतया तदुपोद्बलनस्यैवोपपत्तेः। अप्रतिपत्तौ च व्यतिरेकस्य तदव्यतिरेकात् तत्परिज्ञानस्यापि न प्रतिपत्तिरिति कथं ततः सर्वाभेदस्याधिगतिः? प्रतिपत्रन्तरगतादपि ततस्तत्प्रसङ्गात्। व्यतिरेकेणैव तस्याप्रतिपत्तिर्न रूपान्तरेणेति चेत्; न; प्रतिपन्नेतरयोरेकत्र विरोधात्। अविरोधे वा भेदाभेदयोरपि तत्र तदुपपत्तेः कुतो न तत्त्वावेदनमेव प्रामाण्यम् आम्नायवत् प्रत्यक्षादेरपि भवेत्? अव्यतिरिक्तमेव [7]ततस्तदिति चेत्; न; नित्यत्वेन अकार्यत्वापत्तेः। नित्यो हि तद्विषयः सर्वाभेदलक्षणः परमात्मा "[8]स वा एष महानज आत्माऽजरोऽमरोऽमृतोऽभयो ब्रह्म" [बृहदा० ४।४।२५] इति श्रवणात्। कथं तदव्यतिरेके तत्परिज्ञानस्यानित्यत्वं यत आम्नायादुत्पत्तिः। तन्न तस्माद्व्यतिरिक्तम्। नाप्यव्यतिरिक्तम्; मायामयत्वेनावस्तुत्वात्, वस्तुनैव (न्येव) व्यतिरेकेतरविकल्पोपपत्तिरिति चेत्; न तर्हि तस्य कार्यतापि, अवस्तुनि तस्या अप्यप्रसिद्धेः। तन्न आम्नायस्य स्वतः तत्परिज्ञानहेतुत्वेन वा तद्विषयत्वम्, यतस्तेन प्रत्यक्षादेर्भेदविषयस्य प्रतिपीडनमुपपद्येत। [9]सत्यप्याम्नायाद् ब्रह्मणः परिज्ञाने–

ब्रह्म तच्चेत् समर्थं न खपुष्पाद् भिद्यते कथम्?।
प्रतिभासबलाच्चेन्न तस्यासत्यपि दर्शनात्॥११०३॥
विना कार्येण सामर्थ्यमपि तस्य न युज्यते।
कार्यार्थमेव यल्लोके तत्प्रसिद्धिपदं गतम्॥११०४॥
कार्यमस्ति प्रपञ्चश्चेत् मिथस्तस्माच्च [10]तद्यदि।
भिन्नमेव कथन्न स्यादसङ्कीर्णं स्वलक्षणम्?॥११०५॥

---

१ विरोधाविशेषात्। २ प्रत्यक्षापेक्षतया। ३ "पौर्वापर्ये पूर्वदौर्बल्यं प्रकृतिवत्"–मी०सू० ६।५।५४। ४ भेदप्रत्यक्षादौ। ५ –नमिति–ता०। ६ विषयव्यतिरिक्तत्वेन। ७ विषयात् परिज्ञानम्। ८ स एष–आ०,ब०,प०। ९ सत्यस्याम्ना–आ०, ब०, प०। १० प्रपञ्चात्मकं कार्यम्।

प्रपञ्चोऽन्योन्यभिन्नोऽपि न भिन्नः परमात्मनः ।
तस्य तत्परिणामत्वात् सुवर्णात्तद्विकारवत् ॥११०६॥
इति चेत्किन्न [1]तद्व्यापी तथैवासौ[2] प्रकाशते ।
सत्यज्ञानस्वभावोऽयं यदाम्नायेषु पठ्यते ॥११०७॥
तथा तस्य प्रकाशे च कथमुक्तमिदं [3]श्रुतौ ।
"एष सर्वेषु भूतेषु गूढात्मा न प्रकाशते ॥"११०८॥ इति ।

कुतो वा देवदत्तादेर्न [4]तथा सम्प्रतिपत्तिः जीवस्य तस्य तद्विकारत्वात् । न हि प्रकृतिधर्मः स्वप्रकाशः विकारे [5]तस्यातद्रूपतया ततो भेदादिति चेत्; न; "तत्त्वमसि" [छान्दो० ६।८।७] इत्यादि श्रुतिभ्यः परमात्मरूपताया एव जीवे प्रतिपत्तेः । अन्यथा कथं तस्य[6] ज्ञानादमृतत्वस्याप्यवक्लृप्तिः विकारस्य प्रकृतावेव प्रलयात् । न च प्रलयरूपमेव अमृतत्वम्; अशुद्धिपरिक्षयविशिष्टस्य स्वरूपस्यैव [7]तत्त्वेन ब्रह्मविदां प्रसिद्धत्वात् । तन्न विकारात्मत्वे जीवस्य तदवक्लृप्तिः । तथा च भागवतं भाष्यम्-"**विकारात्मकत्वे हि जीवस्याभ्युपगम्यमाने विकारस्य प्रकृतिसम्बन्धे प्रलयप्रसङ्गान्न ज्ञानादमृतत्वमवकल्पेत**" [ब्र० शा० भा० १।४।२२] इति ।

भवतु तर्हि देहेन्द्रियमनोबुद्धिसङ्घातोपाधिसम्पर्ककलुषीकृतत्वात्तस्य[8] ततो भेद इति चेत्; कस्य तत् कालुष्यम्? जीवस्येति चेत्; ननु जीवः परमात्मैव, "**अनेन जीवेनात्मना**" [छान्दो० ६।३।२] इति श्रवणात्, ततः 'तस्यैव तत्कालुष्यं ततश्च भेदः' इति रिक्ता वाचो युक्तिः । ततः सत्यपि देहेन्द्रियाद्युपाधिभेदे परमात्माऽभिन्न एव जीव इति कथमसावात्मानं प्रतिपद्यमानः सर्वव्यापिनमेव न प्रतिपद्यते? [9]घटाकाशस्यापि कथन्न तथा प्रतिपत्तिः तस्यापि पराकाशादभिन्नत्वादिति चेत्? भवत्येव याद तस्यापि स्वतः प्रतिपत्तिः, न चैवम्, अचेतनत्वेन परत एव तस्य प्रतिपत्तेः । तच्च संसारिज्ञानम् । न च तस्य सकलात्मनि वस्तुनि प्रवृत्तिः शक्तिवैकल्यादिति उपपन्ना गुहोदरगतेन तदवच्छिन्नतयैवाकाशस्य प्रतिपत्तिः । योगिज्ञानापेक्षया तु नायं प्रश्नः, तेन पराकाशाऽभिन्नस्यैव तस्य परिच्छेदात् । ततो यदि सकलभेदव्याप्येको ज्ञानात्मा तदा तथैव तस्य प्रकाशात् तस्येव तदभेदेन जीवानामपि तत्राविप्रतिपत्त्या भवितव्यम् । न चैवम्, तन्न तदभेदेन तत्परिणामत्वं प्रपञ्चस्य ।

न च प्रपञ्चो नाम कश्चिदस्ति वस्तुभूतः "**ऐतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा**" [छान्दो० ६।८।७] इत्यादिभिः श्रुतिभिः परमात्मन एव तात्त्विकस्योपदर्शनात् न प्रपञ्चस्य । तत्र "**इन्द्रो मायाभिः पुरुरूपः**" [ऋक्सं० ४।७।३३] इत्यादिभिः मायारूपत्वस्यैव निवेदनात् । तद्रूप एव स तत्परिणाम इति चेत्; कथं नित्यशुद्धत्वं तस्य? प्रपञ्चरूपावाप्तेरेवाऽशुद्धित्वात् । तदवाप्तेश्च तत्परिणामित्वेऽवश्यम्भावात् सुवर्णादे रुचकादिरूपावाप्तिवत् ।

---

१ प्रपञ्चव्यापी । २ परमात्मा । ३ कठोप० ३।१२ । ४ स्वप्रकाशरूपत्वेन । ५ तस्य तद्रूप-आ०, ब०, प० । ६ जीवस्य । ७ अमृतत्वेन । ८ जीवस्य । ९ घटाकारस्यापि-आ०, ब०, प० ।

कथं वाऽनुच्छित्तिधर्मत्वम् ? "अविनाशी वा अरे अयमात्माऽनुच्छित्तिधर्मा" [बृहदा० ४।५।१४] इत्याम्नायते[1] ? कुतश्चिदसिद्धेः, तदनर्थान्तरस्योच्छित्तौ तस्याप्युच्छित्तेः । अर्थान्तरं तु कथं सा[2] तस्य परिणामो घटवत् पटस्य ? विभ्रमादिति चेत् ; न तर्हि तत्र परमात्मनो वस्तुवृत्तेनोपादानत्वमिति[3] कथं तथा तस्य सामर्थ्यं तत्र ?

भवतु निमित्तत्वेनैव कुलालादिवत् घटादाविति चेत् ; कथमिदानीम् "आत्मनि विज्ञाते सर्वं विज्ञातम्[4]" [ ] इति आत्मविज्ञानेनैव सर्वविज्ञानं प्रतिज्ञायेत ? उपपन्नं खल्वात्मनः तदुपादानत्वे तज्ज्ञानादेव प्रपञ्चस्यापि ज्ञानं तस्य तदव्यतिरेकात् न निमित्तत्वे, कुलालज्ञानादेव घटादेरपि ज्ञानप्रसङ्गात् । श्रुतिविरोधश्चैवम् , श्रुतिभिः "सर्वाणि ह वा इमानि भूतानि आकाशादेव[5] समुत्पद्य आकाशं प्रत्यस्तम(स्तं)यन्ति[6]" [छान्दो० १।९।१] इत्यादिभिः आत्मन्युपादानत्वस्यैव निवेदनात् । अनुपादाने तेषां[7] तत्र प्रलयानुपपत्तेः । कथं वा निरुपादानस्य[8] निमित्तादेवोत्पत्तिः ? अस्त्येवोपादानं प्राच्यः प्रपञ्च इति चेत् ; न तर्हि सर्गादौ[9] तस्य तं प्रत्युपादानत्वम् अभावात् ? "सदेव सौम्य इदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयम्" [छान्दो० ६।२।१] इत्यात्मन एव सद्रूपस्य तदा सत्त्वश्रवणात् । अथास्त्येव तदापि तत्प्रपञ्चः 'आत्मैव एकमेव' इत्यवधारणं तु नामरूपाभ्यां व्याकृतस्य तस्याभावादिति चेत् ; किमेवं तदा तथाविधस्य [10]प्रधानस्यैव तदुपादानत्वन्न भवति ? तस्याऽचेतनत्वेन ईक्षावत्त्वायोगात् , ईक्षावच्च तदुपादानं श्रूयते "स ईक्षाञ्चक्रे स प्राणमसृजत" [प्रश्नो० ६।३।४] इत्यादेराम्नायात् , न चाम्नायानारूढस्य तत्त्वम् प्रमाणाभावात् , अनुमानादेस्तद्विषयस्य [11]परैस्तदाभासीकरणादिति चेत् ; न ; अविद्यात्मनः [12]प्रपञ्चस्याप्यचेतनत्वाविशेषात् । विद्यासाहचर्यात्तस्य चेतनत्वे चितिशक्तिसाहचर्यात् प्रधानस्यापि तत्त्वमिति कथन्नेक्षावत्त्वम् , यत ईक्षापूर्वं जगद्धेतुत्वं तस्यापि न भवेत् आम्नायार्थत्वञ्च[13] ? यतस्तत्र[14] तत्र तन्निषेधे निर्बन्धो भाष्यकारस्य[15] । तन्न प्रपञ्चस्योपादानत्वेन आत्मनो निमित्तत्वम् ?

कुतो वा तत्र तस्योपादानत्वमन्यद्वा? शक्तेरिति चेत्; न; कार्यस्य प्रपञ्चस्यावस्तुसत्त्वे[16] वस्तुतस्तद्विषयायाः शक्तेरसम्भवात् । निष्पत्तये हि शक्तिः । न चाऽवस्तुसतो निष्पत्तिः । तत्कथं तदर्था शक्तिः ? साप्यवस्तुभूतैव कार्यवदिति चेत् ; कथं परमात्मनो वस्तुभूतस्यैव ? सम्बन्धादिति चेत् ; न [17]सोऽप्यव्यतिरेकः ; विरोधात् । तदुत्पत्तिरिति चेत् ; न ; तत्रापि तादृशशक्त्यन्तरपरिकल्पनायामपरिनिष्ठानात् । प्रपञ्चस्य प्रकाशनमेव निष्पादनम् ; न च

१-त्याम्नायतः कु- आ०,ब०,प० । २ प्रपञ्चरूपावाप्तिः । ३ वस्तुवृत्तेनोपा-आ०, ब०,प० । ४ "आत्मनि खल्वरे दृष्टे श्रुते मते विज्ञात इदं सर्वं विदितम्"-बृहदा० ४।५।६ । ५ "आकाशशब्देनात्रात्मा प्रतिपाद्यते"-ता० टि० । ६ "समुत्पद्यन्ते आकाशं प्रत्यस्तं यन्ति"-छान्दो० । ७ भूतानाम् । ८ "उपादानरहितप्रपञ्चस्य"-ता०टि० । ९ सर्गादौ । १० सांख्याभिमतस्य । ११ "वेदान्तिभिः"-ता०टि० । १२ "प्राच्यप्रपञ्चस्य"-ता०टि० । १३ "यतो न भवेदिति सम्बन्धः"-ता० टि० । १४ ब्रह्मसू० भा० १।१।५ । १५ शङ्कराचार्यस्य । १६ वस्तुत्वे आ०,ब०,प० । १७ तादात्म्यरूपः ।

तच्छक्तिरवस्तुभूतैव, असदपि चन्द्रद्वित्वादिकं प्रकाशयतश्चक्षुरादेः वस्तुत एव शक्तेरिति चेत् ; न ; चक्षुरादौ दोषतः तच्छक्तिभावात् । न चात्मनि कश्चिद्दोषः, "निष्कलं निष्क्रियं शान्तं निरवद्यं निरञ्जनम्" [श्वेता० ६।१९] इति तत्र निर्दोषताया एव श्रवणात् । ततः शक्तिवैकल्यात् अवस्तुसन्नेवासाविति कथं तदाम्नायस्य प्रामाण्यं यतस्तेन प्रत्यक्षादेर्भेदविषयस्य बाधनम् ? शक्तिमत्त्वे तु वास्तवमेतत्कार्यं तद्व्यतिभिन्नञ्चाभ्युपगन्तव्यम्, अन्यथा तत्त्वानुपपत्तेः।

ततो यथा समर्थत्वादात्मा कार्याद्विभिद्यते ।
असमर्थात्प्रधानादेरपि तत्कार्यजन्मनि ॥११०९॥
न च तद्भेदविज्ञानमाम्नायेनोपपीड्यते ।
तथैव स्तम्भकुम्भादिर्यथा[1]स्वं कार्यजन्मनि ॥१११०॥
समर्थो भिद्यते तत्रासमर्थादन्यतः स्वयम् ।
नैकत्वाम्नायतो बाधा तज्ज्ञानस्यापि युज्यते ॥११११॥
न ह्यसौ[2] ब्रह्म-तत्कार्यभेदज्ञानमपीडयन्[3] ।
स्तम्भादिभेदनिर्भासबाधाय भवति प्रभुः ॥१११२॥
तस्मात् सामर्थ्यलिङ्गोत्थमनुमानमबाधितम् ।
परस्परमसङ्कीर्णं वस्तु वक्त्येव निश्चयात् ॥१११३॥

इदमेवाह **'समर्थम्'** इति । यस्मात् स्वकार्ये **समर्थं** शक्तं **स्वलक्षणम्** तस्मात् **असङ्कीर्णम्** इति । स्वलक्षणस्य स्वरूपमाह– **'स्वगुणैरेकम्'** इति । स्वग्रहणेन परगुणैरेकत्वाभावमावेदयन् "**चोदितो दधि खाद**" [प्र० वा० ३।१८२] इत्यादेरनवकाशत्वं दर्शयति । गुणशब्देन च, तस्य सामान्यवाचित्वात् गुणपर्याययोरुभयोरपि ग्रहणम्, अत एवाह– **'सहक्रमविवर्तिभिः'** इति । सूत्रे तु पृथक्पर्यायोपादानस्य प्रतिपादितमेव प्रयोजनम् । कुतः पुनरेवं स्वलक्षणमिति चेत् ? आह– **'समर्थम्'** इति ।

अर्थक्रियासमर्थं यत् स्वलक्षणमुदीरितम्[4] ।
तद्द्रव्यपर्यायात्मैव बुद्धिमद्भिर्निबुद्ध्यते ॥१११४॥
न द्रव्यं न च पर्यायो नोभयं व्यतिभेदवत्[5] ।
शक्तमर्थक्रियायां यत् तत्प्रतीतिर्न विद्यते ॥१११५॥
निवेदयिष्यते चैतत् यथास्थानं सविस्तरम् ।
विस्रब्धं स्थीयतां तस्मादिदानीमुच्यते परम् ॥१११६॥

'सहविवर्तिभिरेकम्' इत्येतदसहमानस्य मतमाशङ्कते–

यदि शेषपरावृत्तेरेकज्ञानमनेकतः । इति ।

१ –दि य–आ०, ब०, प० । २ एकत्वाम्नायः । ३ –यन् आ ,ब०,प० । ४ प्र० वा० २।३ । ५ परस्परानपेक्षम् ।

एकज्ञानाद्धि तदेकसिद्धिः, तच्चैकस्य नानावयवसाधारण्य(ण)स्थूलस्य ज्ञानमतीन्द्रियम् **एकज्ञानम्** न तस्मादेवैकस्मात्, अपि तु **अनेकतः** अनेकस्मात् परमाणोः। कीदृशात्? **शेषपरावृत्तेः** शेषाः तज्ज्ञानं प्रत्यहेतवः प्रत्येकावस्थाः परमाणवः तेभ्यः परावृत्तिः सञ्चयलक्षणा यस्मिन् तस्मादिति । तथा हि–घटादावेकज्ञानं सञ्चितानेकनिबन्धनम् एकज्ञानत्वात् दूरविरलकेशेषु तज्ज्ञानवत् । ततो न तद्बलात् अक्रमादनेकस्वभावस्यैकस्य सिद्धिरिति परस्याकूतम् । **'यदि'** इति तदवद्योतनार्थम् । अत्रोत्तरमाह–

अनर्थमन्यथाभासम् [अनंशानां न राशयः] ॥१२३॥ इति ।

'एकज्ञानम्' इत्यनुवर्तते । तत् न विद्यते अर्थः अर्थक्रियासमर्थः यस्मिंस्तत् **अनर्थम्**, **'नञोऽर्थात्'** [शाकटा० २।१।२२८] इति[1] कजभावः, समासान्तस्यानित्यत्वात् । अथवा अर्थो न भवतीत्यनर्थः स्थूलाकारः, सोऽस्यास्तीत्यनर्थम्, अभ्रादिषु[2] दर्शनादकारप्रत्ययात् । अनर्थत्वे निमित्तम् **'अन्यथाभासम्'** इति । अर्थो येन व्यवस्थितोऽनेकाऽस्थूलप्रकारेण तस्मादन्येन एकस्थूलप्रकारेण भासः परिच्छेदो यस्मिन् तद् **अन्यथाभासम्** । यदन्यथाभासं तदनर्थम् यथा दूरविरलकेशेषु स्थूलैकज्ञानम्, तथा च घटादावपि तज्ज्ञानम्, तथा च कथं तस्य प्रत्यक्षत्वं भ्रान्तत्वात् ? स्थूलाकार एव तस्य [3]तत्त्वं न नीलादाविति चेत्; कथमेकस्यैव तत्त्वमतत्त्वञ्चापि रूपम् ? अन्यथा घटादेरपि नानैकरूपत्वस्याविरोधात् न स्थूलाकारेऽपि तस्य विभ्रम इति कथं तत्रापि तत्प्रत्यक्षं न भवेत् ? दूरे तदाकारस्य असत एव दर्शनान्नैवमिति चेत्; नीलादावपि नैवम्, तस्यापि क्वचिदसत एवोपलम्भात् । यत्र बाधोपनिपातः तत्रैव तस्यासत्त्वं न सर्वत्रेति चेत्; न; स्थूलाकारेऽपि तुल्यत्वात् ।

कथं वा दूरोपलभ्यस्य तदाकारस्यासत्त्वम् ? प्रत्यासत्तौ तद्विविक्तानामेव केशानामुपलम्भादिति चेत्; कीदृशास्ते केशाः ? स्वावयवापेक्षया स्थूला एवेति चेत्; असन्त एव वस्तुतः तर्हि तेऽपीति कथं तेषां सञ्चयः? कथं वा स्थूलघनज्ञानहेतुत्वम् असतां तदयोगात् । निरंशपरमाणुस्वभावा एवेति चेत्; न तेषां प्रत्यासत्तावप्युपलम्भ इति कथं ततस्तदाकारस्यासत्त्वं यतस्तन्निदर्शनात् घटादावपि तदसत्त्वम् ?

भवतु स्थूलवत् नीलादावपि तस्य नानावयवसाधारणतया सविकल्पत्वेन विभ्रम एव "सर्वमालम्बने भ्रान्तम्" [ ] इति[4] वचनात् । प्रत्यक्षत्वं तु तस्य व्यवहर्तृप्रसिद्धादविभ्रमादिति चेत्; न तर्हि ततो बहिर्निरंशार्थसिद्धिः अतदाकारत्वात्, अन्यथा आकारवादव्याघातात् । ततः स्थूलार्थस्यैव सिद्धिरचेत्; न तर्हि तस्य[5] निर्विकल्पकत्वम्, तद्विषयस्य साधारणतया सविकल्पकत्वेन तत्सामर्थ्यजन्मनि [6]तस्मिन्नपि तत्त्वस्यैवोपपत्तेः।

---

१ इतिसूत्रेण विहितस्य कच्प्रत्ययस्याभावः । २ "अभ्रादिभ्यः"–शाकटा० ३।३।१४२ । ३ भ्रान्तत्वम् । ४ "परमार्थतस्तु सकलमालम्बने भ्रान्तमेव ।"–प्र० वार्तिकाल० २।१९६ । ५ तदाकारज्ञानस्य । ६ ज्ञानेऽपि ।

ततो यदुक्तम्–"प्रत्यक्षं कल्पनापोढमर्थसामर्थ्यादुत्पत्तेः"[1] [ ] इति; तत्र अर्थो यदि परमाणुः ; असिद्धो हेतुः । स्थूलश्चेत् ; उक्तनीत्या विरुद्धः । ततो यदि भ्रान्तम् ; न निर्विकल्पम् , तच्चेत् ; न भ्रान्तम् , इति महानयं सङ्कटप्रवेशः परस्य । ततः सिद्धं प्रत्यक्षत एव सहविवर्तिभिरेकं स्वलक्षणम् । व्यावहारिकमेव तत्तथा न तात्त्विकमिति चेत् ; न; व्यवहारादन्यस्य तत्त्वस्याभावात् , अप्रतिपत्तेः । तन्न सञ्चितपरमाणुनिबन्धनत्वं प्रत्यक्षस्य । निरस्तश्च तत्सञ्चयः सान्तरनिरन्तरचिन्तया । तदेवाह– **अनंशानां न राशयः ।** राशिबहुत्वापेक्षया बहुवचनम् । ततो निषिद्धमेतत् अर्चटस्य–

"भागा एवावभासन्ते सन्निविष्टास्तथा तथा ।" [हेतु० टी० पृ० १०६] इति; सन्निवेशस्यैव अनंशेष्वभावात् , स्थूलप्रतिभासस्यैव च भागप्रतिभासविरोधिनोऽनुभवात् ।

कुतः पुनरिदमगवन्तव्यम्–'**क्रमविवर्तिभिरेकम्**' इति ? प्रत्यक्षत इति चेत् ; न ; तेन क्षणभङ्गिना सन्निहितस्यैव गुणस्य[2] ग्रहणात् न परापरसमयभाविनां तदा तस्याभावात् । तथापि ग्रहणे देशकालव्यवहितस्य सर्वस्यापि ग्रहणात् सर्वस्य सर्वदर्शित्वं प्रमाणान्तरवैयर्थ्यञ्च प्राप्नुयात् । न च तेषामग्रहणे तदेकत्वं स्वलक्षणस्य शक्यमवगन्तुम् , व्यापकप्रतिपत्तेर्व्याप्यप्रतिपत्तिनान्तरीयकत्वादिति चेत् ; भवेदेवम् , यदि तस्य क्षणभङ्गः सिद्धो भवेत् , न चैवम् । तथा हि– [3]न तस्य स्वत एव तत्सिद्धिः ; तेन पूर्वापरयोरग्रहणे तद्व्यावृत्तिरूपस्य तस्य दुरवबोधत्वात् व्यावृत्तिप्रतिपत्तेः व्यावर्त्यप्रतिपत्तिनान्तरीयकत्वात् ।

ग्रहणञ्च [4]यद्यतत्कालेन; बहिर्विवर्तानामपि भवेत् । तत्कालेन चेत् ; व्याहतमेतत्–
"**तत्कालेनैव तत्कालव्यावृत्तिरात्मनो गृह्यते**" [ ] इति । नाप्यन्यतः प्रत्यक्षात् ; [5]अत एव, अनभ्युपगमाच्च [6]तद्भङ्गस्य तत्स्वभावत्वात् । पूर्वापरापरिज्ञानेऽपि भवत्येव स्वतः प्रतिपत्तिरिति चेत् ; तद्विपर्ययस्यापि किन्न तथा बहिरन्तश्च प्रतिपत्तिः तस्यापि कथञ्चित्तत्स्वभावत्वस्याविशेषात्[7] ? क्षणिकतयैव उभयत्रापि वस्तूनां प्रतिभासनादिति चेत् ; न ; [8]एकतयापि प्रतिपत्तेर्दर्शनात् । अध्यारोपितमेवैकत्वं तत्र विकल्पेन प्रतीयते न वास्तवमिति चेत् ; विकल्पेनापि कथमतदाकारेण तस्य ग्रहणम् आकारवादवैफल्यप्रसङ्गात् ? तदाकारत्वञ्च न सर्वथा तद्वदवस्तुत्वापत्तेः । न चावस्तुना तत्प्रतिपत्तिः ; अन्यत्रापि ज्ञानवैयर्थ्यापत्तेः ।

---

१ "अर्थस्य सामर्थ्येन समुद्भवादित्याह । तद्धि अर्थस्य सामर्थ्येनोत्पद्यमानं तद्रूपमेवानुकुर्यात् ।"–प्र० वार्तिकाल० २।१९२ । २ गुणग्रह–आ०, ब०, प० । ३ "न तस्य स्वत एव तत्सिद्धिरित्यत्र न तस्य प्रत्यक्षान्तरात्तत्सिद्धिरिति वक्तव्यम् । तत्कालेनैव तत्कालव्यावृत्तिरात्मनो गृह्यत इत्यत्र आत्मशब्देन प्रथमप्रत्यक्षं ग्राह्यम्''' ....ननु तत्कालेन त्रिकालानुयायिना प्रत्यक्षान्तरेण प्रथमप्रत्येक्षस्य तत्कालव्यावृत्तिर्गृह्यत इत्यत्र व्यास्वभावात् व्याहतमेतदित्युक्तं कथं युक्तं स्यादिति न शङ्कनीयम् ; प्रत्यक्षस्य यथा कालत्रयवृत्तित्वेनाक्षणिकत्वं तथा प्रकृतप्रत्यक्षस्यापि अक्षणिकत्वं सम्भवत्यविसंवादात् , तथा परस्य क्षणभङ्गो न सिध्यतीत्यभिप्रायेणोक्तत्वात् ।"–ता० टि० । ४ यद्यत्कालेन आ०, ब०, प० । ५ "तथा हीत्यादि प्रतिपादितप्रक्रियात एव ।"–ता० टि० । ६ तद्भागस्य आ०, ब०, प० । ७ –वस्यावि–आ०, ब०, प० । ८ अक्षणिकतया ।

[1]वस्तुनैव विकल्पान्तरेण ग्रहणमिति चेत् ; न ; तत्रापि 'कथमतदाकारेण' इत्यादेर्भ्रमणाद्-परिनिष्ठानाच्च । कथञ्चित्तदाकारत्वं तु नानेकान्तविद्विषामुपपन्नम् । तदुक्तम्-

"विरोधान्नोभयैकात्म्यं स्याद्वादन्यायविद्विषाम्" [आप्तमी० श्लो० ३] इति ।

वस्तुतो विविक्त एव विकल्पस्तदाकारात् , अविवेकस्तु विभ्रमादिति चेत् ; विवेकस्य प्रतिपत्तौ कथं विभ्रमः ? निश्चयाभावादिति चेत् ; न ; प्रत्यक्षेऽपि तदापत्तेः । तथा च कथमेतत्- "प्रत्यक्षं कल्पनापोढं प्रत्यक्षेणैव सिद्ध्यति ।" [प्र० वा० २।१२३] इति , तद्विभ्रमाक्रान्तादेव तदभावप्रसिद्धेरयोगात् । तत्र तदाकारस्यासन्निधानान्न विभ्रम इति चेत् ; इतरत्र कुतस्तत्सन्निधानम् ? वासनात इति चेत् ; न ; तस्याः प्रत्यक्षसमयेऽपि भावात् । सत्या[2] अपि न[3] प्रबोधः तद्धेतोरभावात् पश्चात्तु प्रत्यक्षादेव सदृशापरापरविषयात् तत्प्रबोधे युक्तं ततस्तत्सन्निधानं तदविवेकविभ्रमश्च [4]विकल्प इति चेत् ; कुतस्तर्हि प्रधानादिवासनाप्रबोधः यतस्तद्विकल्पः । न चायं नास्त्येव ; बहुलमुपलम्भात् । अदृष्टबलात्तु प्रत्यक्षेऽपि स्यात् । तन्न तद्विवेकप्रतिपत्तौ तद्विभ्रमः ।

सत्यमिदम् , न हि विकल्पस्यापि स्वतस्तद्विभ्रमः, विकल्पान्तरादेव तद्भावादिति चेत् ; न [5]ततोऽपि , तदविषयात् ; तदयोगात् । तद्विषयत्वे च पूर्ववत्प्रसङ्गात् । तत्रापि [6]तदन्तरात्तत्कल्पनायाम् अनवस्थापत्तेः ।

मा भूद्विकल्प एवेति चेत् ; किमिदानीं कल्पनापोढग्रहणेन व्यावर्त्याभावात् ? किं वाऽभ्रान्तग्रहणेन मानसवदैन्द्रियस्यापि विभ्रमस्य तुल्यन्यायतयाऽनुपपत्तेः । ततः सति विभ्रमे तद्विवेकः तज्ज्ञानस्याऽप्रतिपन्न एव वक्तव्यः । न च तावता बोधरूपतयाऽपि तस्याऽप्रतिपत्तिरेव विभ्रमासिद्धिप्रसङ्गात् "अप्रत्यक्षोपलम्भस्य नार्थदृष्टिः प्रसिद्ध्यति" [ ] इति[7] वचनात् । भवत्वेवमिति चेत् ; सिद्धा तर्हि क्षणभङ्गस्यापि प्रत्यक्षे तद्वदप्रतिपत्तिः । एतदेवाह-

तथाऽयं क्षणभङ्गो न ज्ञानांशः सम्प्रतीयते ।
अर्थाकारविवेको न विज्ञानांशो यथा क्वचित् ॥१२४॥ इति ।

तथा तेन प्रकारेण **अयं** परप्रसिद्धः **क्षणभङ्गः न सम्प्रतीयते** । कीदृशः ? **ज्ञानांशः** ज्ञानस्य प्रत्यक्षादेः अंशो भागः । क्व क इव ? इत्याह **क्वचित्** विकल्पादौ विभ्रमज्ञाने **यथा** येन तदनुभवाभावप्रकारेण **अर्थाकारात्** स्थूलादिलक्षणात् **विवेको** नानात्वं **न सम्प्रतीयते** । कीदृशः **विज्ञानांश** इति । तदंशत्वञ्च तस्मात् प्रतिपन्नात् अप्रतिपन्नत्वेन कथञ्चिद्भेदात् ।

प्रत्यक्षे यदि क्षणभङ्गस्य न स्वतः प्रतिपत्तिः, मा भूत् अनुमानात्तु भवत्येव । तथा हि

१ वस्तुन्येव-आ०, ब०, प० । २ वासनायाः । ३ न बोधः आ०, ब०, प० । ४ "ईप"-ता० टि० । सप्तमीत्यर्थः । ५ ततोऽप्यतद्विष-आ०, ब०, प० । ६ तदनन्तरा-आ०, ब०, प० । ७ तत्त्वसं० प० पृ० ४०१ । तुलना-तत्त्वसं० श्लो० २०७४ ।

यदैव हेतुः तदैव फलं यथा प्रदीपकाल एव प्रकाशः, वर्तमानसमय एव च प्रत्यक्षहेतुश्चक्षुरादिव्यापारः ततः प्रत्यक्षमपि तदैव न पूर्वं नापि पश्चात् तदा तन्नियम एव च तस्य क्षणभङ्ग इति चेत्; कुतस्तत्सम[1]यनियमः तद्व्यापारस्य ? प्रत्यक्षस्य तत्समयनियमादिति चेत्; न; परस्पराश्रयात्–पूर्वेणोत्तरस्य तेन च पूर्वस्य सिद्धेः। तद्विषयात्प्रत्यक्षादिति चेत्; ततोऽपि कस्मात्तस्य तन्नियम एवावगम्यते न पूर्वापरसमयव्यापित्वमपि ? तस्यापि क्षणभङ्गादिति चेत्; न तस्यापि स्वतः प्रतिपत्तिः पूर्ववद्दोषात्। अनुमानादनन्तरोक्तादिति चेत्; न; तत्रापि 'कुतस्तत्समयनियमः' इत्यादेरुपस्थानादनवस्थितेश्च। तन्नातोऽनुमानात् तत्प्रतिपत्तिः। नापि वस्तुत्वादिलिङ्गोत्थात्; ततः परिणामस्यैव सिद्धेरिति निवेदनात्।

तन्न 'क्षणभङ्गात् प्रत्यक्षस्य ततः एकत्वस्यापरिज्ञानम्'[2]; तद्भङ्गस्यैवासिद्धेः। कथञ्चित्तद्विप[3]र्ययस्य तु प्रतीतेः भवत्येव ततस्तत्परिज्ञानमित्यनयैव कारिकया निवेदयति–**तथा अयं** लोकप्रसिद्धः **क्षणभङ्गोनः** कथञ्चिदक्षणिकात्मा **ज्ञानांशः** प्रत्यक्षादिज्ञानभागो द्रव्यापरनामा **सम्यग्** अकल्पितत्वेन **प्रतीयते**। कथं पुनरवग्रहादिपरापरपर्यायाणां भेदे सति तदात्मनः प्रत्यक्षस्य क्षणभङ्गोनत्वमिति चेत्? न; भेदवदभेदेनापि प्रतीतेः। प्र[4]तीते च पर्यनुयोगानुपपत्तेः। प्रतीतिरेव कुतस्तथेति चेत्? स्वत एव चित्रज्ञानवत्। अस्ति हि नीलपीतादिनानाकारव्यापिनो ज्ञानस्य स्वतः प्रतिपत्तिः। एतदेवाह– '**अर्थ**' इत्यादिना। अर्थान् नीलपीतादिस्वलक्षणपरमाणून् आकारयन्ति अनुकुर्वन्तीत्य**र्थाकाराणि**, तानि च तानि **विवेकोनानि** च अनेन तदेकत्वसाधनं परकीयमशक्यविवेचनत्वं सूचितम्। **अर्थाकारविवेकोनानि** च तानि **विज्ञानानि** च नीलाद्यवभासरूपाणि तेषाम् **अंशो** व्यापकभागः स **यथा** अनुभवगतत्वेन **क्वचित्** चित्रैकज्ञानवादिमते **सम्प्रतीयते** तथा प्रागुक्तोऽपि इत्येवं व्याख्यानार्थमेव चोभयत्रापि अंशग्रहणम्, [5]अन्यथैवमेव ब्रूयात्–

तथायं क्षणभङ्गोनविज्ञानस्य प्रतीयते।
अर्थाकारविवेकोनविज्ञानस्य यथा क्वचित् ॥११७॥ इति।

चित्रञ्च विज्ञानमवश्याभ्युपगमनीयमेव क्षणभङ्गैकान्तवादिनोऽपि इति, अन्यथा सर्वभावनिःस्वभावतापत्तेः। निरूपितञ्चैतत्– "चित्रमेकमनिच्छद्भिः" [पृ० २५६।] इत्यादौ। ततः प्रत्यक्षत एव निर्व्याकुलतया बहिरन्तश्च स्वगुणपर्यायतादात्म्यस्य प्रतिपत्तेः सूक्तमुक्तम्– '**स्वगुणैरेकं सहक्रमविवर्त्तिभिः**' इति।

एवं स्थिते परिणामस्य निर्व्याकुलत्वात् तमेव वस्तुलक्षणमागमाविरोधेन कथयन् तल्लक्षणं तत्त्वार्थसूत्रेण[6] दर्शयति–

तद्भावः परिणामः [स्यात्सविकल्पस्य लक्षणम्]। इति।

१ –मयस्तद्व्या–आ०, ब०, प०। २ इत्युक्तं घटते इत्यन्वयः। ३ –पर्ययस्तु प्रतीतेः आ०, ब०। ४ प्रतीतौ च आ०, ब०, प०। ५ अन्यथैवमेवं ब्रू–आ०, ब०, प०। ६ त० सू० ५।४१।

अतश्च समानश्रुतिकत्वेन एकोच्चारणगम्यमनेकं वाक्यमुन्मज्जति–'तैः स्वरूपादिभिः भवनम् आत्मलाभः **तद्भावः** स **परिणामः**' इत्येकम्। अनेन च पररूपादिना भवनं प्रत्याचक्षाणः साङ्ख्यमतं प्रत्याचष्टे। सर्वभेदरूपेण आत्मानं प्रतिलभमानस्य प्रधानस्य प्रतीतौ कथं तत्प्रत्याख्यानम्? अस्ति हि प्रधानस्य प्रतीतिरानुमानिकी। तथा हि– [1]'ये यदन्वितास्ते तद्धेतुका यथा मृदन्विताः शिवकादयो मृद्धेतुकाः, सुखाद्यन्विताश्च भेदा महदादयः, तस्मात्तद्धेतुकाः। यश्च सुखदुःखमोहात्मकस्तदन्वयी तद्धेतुः तत्प्रधानमिति चेत्; न; सुखाद्यन्वयस्य भेदेष्वप्रतिभासनात्। न हि यथा शिवकादिषु मृदन्वयः तथा भेदेपु सुखाद्यन्वयः प्रतिभासते, अन्यथा प्रधानमेव प्रतिभासितं भवेत् तदन्वयस्यैव [2]तत्त्वात्। तथा च किं तत्रानुमानेन प्रत्यक्षप्रतिपन्ने तद्वैयर्थ्यात् मृदादिवत्, अन्यथा मृदादावपि तत्कल्पनायां निदर्शनान्तरं तत्रापि तत्कल्पनायां तदन्तरमित्यनवस्थापत्तेः; सत्यम्; न तस्य भेदेपु अन्वितस्यैवानुमानं प्रतिपन्नत्वात्, अपि तु [3]सर्गप्राग्भाविनो निर्भेदस्य। तस्य चातिसूक्ष्मत्वेनानुपलब्धेर्न वैयर्थ्यमनुमानस्येति चेत्; मा भूद्वैयर्थ्यम्, असम्भवस्तु स्यात् निदर्शनाभावात्। शिवकादिरेव निदर्शनमिति चेत्; भवत्येव निदर्शनं यदि तत्रापि मृद्रूपं नि दमेव कारणमिति प्रसिद्धम्। न चैवम्, तदप्रतिपत्तेः। न हि निर्भेदस्य सामान्यस्य प्रतिपत्तिः। भेदान्वितस्य तु प्रतिपत्तौ कथं निर्भेदस्य [4]प्रधानस्य? [5]अग्नेः प्रतिपत्तौ तद्विपरीतस्यापि कल्पनमिति चेत्; किमिदं विपरीतत्वम्? अनाधारत्वमिति चेत्; न; तदकल्पनात्। अनियताधारत्वमिति चेत्; न तर्हि प्रधानस्यापि निर्भेदत्वम्, अनियतभेदत्वस्यैवो[6]प : । तन्न निर्भेदस्य प्रधानस्य हेतुत्वं यस्य सर्गप्राग्भाविनः सूक्ष्मत्वेनानुपलभ्यस्य महदादेस्तत्कार्यात् प्रतिपत्तिः। ततो न युक्तमुक्तम्–

"सौक्ष्म्यात्तदनुपलब्धिर्नाभावात् कार्यतस्तदुपलब्धेः।
महदादि तच्च कार्यं प्रकृतिविरूपं [7]सरूपञ्च॥" [सां० का० ८] इति।

भवतु सभेदमेव सर्वदा तदिति चेत्; न तर्हीदमुपपन्नम्– "प्रकृतेर्महान्" [सां०का० २२] इति; तद्भेदात् 'महान्' इत्युपपत्तेः। तद्भेदस्य सतोऽपि महदुत्पत्तावनन्वयात् प्रकृतेस्तु विपर्ययादेवं वचनमिति चेत्; न तर्हि महदादेरहङ्कारादिरपि तस्यापि भेदत्वेन तदुत्पत्तावनन्वयात्, इत्यसङ्गतमेतत् "महादाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त" [सां० का० ३] इति। विकृतित्वस्यैव तत्र सम्भवान्न प्रकृतित्वस्य। "मूलप्रकृतिः" [सां० का० ३] इत्यपि न बन्धुरम्; भेदानुगतायाः प्रकृतेरपि भेदान्तरकार्यत्वस्यावश्यम्भावात् मूलत्वस्य

---

१ "सुखदुःखमोहसमन्विता हि बुद्ध्यादयोऽध्यवसायादिलक्षणाः प्रतीयन्ते। यानि च यद्रूपसमनुगतानि तानि तत्स्वभावाव्यक्तकारणकानि, यथा मृद्धेमपिण्डसमनुगता घटमुकुटादयो मृद्धेमपिण्डाव्यक्तकारणका इति कारणमस्त्यव्यक्तं भेदानामिति सिद्धम्।"–सां० त० कौ० पृ० १०८। सां० का० जयम० १५। २ प्रधानत्वात्। ३ स्वर्गप्रा–आ०, ब०, प०। ४ –स्याग्निप्रति–आ०, ब०, प०। ५ यथा महानसे धवखदिरादि काष्ठाग्निप्रतिपत्तावपि अनुमानात्तद्विपरीतस्य तार्णपार्णाग्नेः कल्पनं भवति तथैवेति भावः। ६ –भेदस्यैवोपपत्तेर्न नि–आ०, ब०, प०। ७ "प्रकृतिसरूपं विरूपञ्च"–सां० का०।

अविकृतिस्वस्यासम्भवात् । तन्न एकप्रधानहेतुकत्वं जगतः प्रातीतिकम् , तद्भेदस्य भिन्नोपादानतायामेव प्रतीतिभावादित्युपपन्नं स्वरूपादिभिरेव तस्य भवनम् ।

तथा, 'तस्यैकस्य भावः तद्भावः स परिणामः' इत्यन्यत्[1]; अनेनापि 'अवयवा एव नावयवी' इति प्रतिक्षिप्तम् ; तेषामेव कथञ्चिदेकभावस्य अवयविनोऽपि प्रतीतेः । अन्यथा शून्यवादापत्तेर्निरूपितत्वात् । कथं पुनरनेकभावस्यापरित्यागे [2]तेषामेकभावः ? प्राच्याकारपरित्यागाजहद्वृत्तिकस्यैव उत्तराकारोपादानस्य परिणामस्योपगमात्[3] । तत्परित्यागे च कथं तस्य स्थवीयस्त्वम्[4] अनेकावयवसाधारणत्वाभावादिति ? कल्पयतोऽप्यवयविनं न परमाणुवादान्निर्मुक्तिरिति चेत् ; न ; कथञ्चिदेव तस्य परित्यागात् । अनेकभावस्य हि अनेकभावापत्तियोग्यतयैव प्रत्येकदशाभाविन्या परित्यागः न पुनरेकभावापत्तियोग्यतया परस्परसमवायसमयभाविन्या । तयापि तत्परित्यागे तदेकभावस्यै[5]वानुत्पत्तिप्रसङ्गात् । ततः सत्यप्येकभावे कथञ्चिदनेकभावस्यापरित्यागान्न परमाणुवादापत्तिः । एवमपि अवयवस्य अवयवान्तरेणैकभावे[6] पररूपेणापि भावः प्रतिपन्नो भवति, तथा च 'तैः स्वरूपादिभिरेव भावः तद्भावः' इति व्याख्यानं व्याकुलीभूतं भवति । न चैवं दधिभक्षणे चोदितस्य करभेऽपि निवृत्तिः दध्नस्तेनाप्येकभावसम्भवादिति चेत् ; न ; तदेकभावस्य तत्तद्रूपतया[7] चित्रैकसंवेदनवन्नियमेन ततस्तस्य पररूपत्वाभावात् तथा प्रतीतेः । न चैवं दध्नोऽपि करभेणैकभावः प्रतीत्यभावात् । सम्भावनया तु तद्भावे अतिप्रसङ्गात् । दधिक्षणस्य उत्तरतत्क्षणेनेव करभक्षणेनापि एकसन्तानत्वापत्तौ भवन्मतेऽपि दधिखादने चोदितस्य करभेऽपि प्रवृत्तिप्राप्तेः । ततः प्रातीतिकमिदम्– 'तस्यैकस्य भावः तद्भावः' इति ।

तथा, 'तेन परस्परैकत्वेन द्रव्यपर्यायाणां भावः तद्भावः परिणामः' इत्यपरम्[8] ; अनेनापि द्रव्यात् पर्यायाणां तेभ्यश्च तस्य आत्यन्तिकं भेदं प्रत्याचष्टे, कथञ्चिदभेदस्यापि प्रतिपत्तेः। मिथ्यैवेयम्[9]; भेदप्रतिपत्त्या बाध्यमानत्वादिति चेत् ; कुतस्तत्प्रतिपत्तिः ? प्रत्यक्षादिति चेत् ; न ; अभेदप्रतिपत्तेरपि तत एव भावेन बाध्यत्वायोगात् । कथमुभयोरेकतो भावो विरोधादिति चेत् ? किमिदानीं भेदप्रतिपत्तिरेव ? तथा चेत् ; [10]कस्याः [11]तया बाधनम् ? अभेदसंस्कारपरिपाकोपनीताया अभेदप्रतिपत्तेरेवेति चेत् ; न तस्याः सहभावो ज्ञानोत्पत्तियौगपद्यस्यानिष्टस्य प्रसङ्गात् । नाऽपि पश्चात् ; प्रतिपत्तिभेदस्याप्रतिवेदनात् । अप्रतिवेदनं लघुवृत्तेरिति चेत् ; न ; प्रतिपत्त्योरपि [12]तद्व्यतिरेकेण तत्प्रसङ्गात् । प्रतिविदितेतरात्मकत्वे तु तयोः ; भेदाभेदात्मकत्वेन किमपराद्धं भवतो यत्तदेव द्रव्यपर्याययोर्न क्षम्यते ? तन्न इयमन्यैव अभेदप्रतिपत्तिः प्रत्यक्षात् , प्रत्यक्षादेवैकस्मात् भेदवदभेदस्याऽपि प्रतिपत्तेः । एवमपि भेद एव तस्य[13]

१ वाक्यमित्यन्वयः । २ अवयवानाम् । ३ "पूर्वाकारपरित्यागाजहद्वृत्तोत्तराकारान्वयप्रत्ययविषयस्योपादानत्वप्रतीतेः ।"–अष्टसह० पृ० ६५ । ४ नित्यत्वम् । ५ –भागस्यै–आ०, ब०, प० । ६ –रेणैव भावे आ०, ब०, प० । ७ तदनद्रूपतया ता० । ८ वाक्यमित्यन्वयः । ९ अभेदप्रतिपत्तिः । १० तस्यास्तथा बा–आ०, ब०, प० । ११ भेदप्रतिपत्त्या । १२ लघुवृत्त्यभेदेन । १३ प्रत्यक्षस्य ।

प्रामाण्यम् नाभेदे, तस्यासत एव समवायोपनीतस्य तत्र प्रतिभासादिति चेत्; कथं तदेवं प्रमाणतदाभासत्वाभ्यां भिन्नम् ? अभिन्नं तथैव दर्शनादिति चेत्; न; [2]तद्दर्शनस्य तदभेदवत् द्रव्यपर्यायाभेदेऽपि तद्दर्शनस्य[3] प्रामाण्योपनिपातात्। अथ तस्या[4]ऽपि तत्र[5] तन्नेष्यते समवायोपनीतस्य असत एव तस्य[6] तत्र प्रतिभासनादिति; तन्न; तत्राऽपि 'कथं तदेव' इत्यादेरनुषङ्गात् अनवस्थितेश्च।

तस्माद् दूरं गतेनाऽपि प्रमाणेतरभागयोः।
एकत्वं तात्त्विकं वाच्यमनवस्थानभीरुणा ॥१११८॥
द्रव्यपर्यायतादात्म्यं निर्बाधज्ञानबोधितम्।
तद्वदेवानुमन्तव्यं न्यायमार्गानुवर्तिना ॥१११९॥
न च नास्त्येव तज्ज्ञानमास्ते शेते च माणवः।
इत्यासनाद्यभेदेन माणवस्यावबोधनात् ॥११२०॥
अपह्नवे तु तस्य स्याद् भेदज्ञानमपह्नुतम्।
निद्रायितं जगत्प्राप्तं ततश्चैतन्यवर्जनात् ॥११२१॥
समवायादभेदश्चेत् असन्नेवावभासते।
भेदः सर्वोऽप्यसन्नेव किन्नैकस्मात्प्रकाशताम् ? ॥११२२॥
यद्ब्रह्मैव परं तत्त्वं न भवेत् सर्वशक्तिमत्।
पर्यालोच्येदमेवोक्तं मण्डनेन मनीषिणा ॥११२३॥

"समवायसामर्थ्याच्चेत्[7] भेदवतोरभेदावभासः, हन्तैकस्यैव वस्तुनः सामर्थ्यविशेषात् नानावभासोऽभ्युपेयताम् व्यर्था वस्तुभेदकल्पना" [ब्रह्मसि० पृ० ६१] इति। तन्न तत्राभेदप्रतीतिः असती मिथ्या वा, इत्युपपन्नमेतत्–'तेन अन्योन्यात्मकत्वेन भावस्तद्भावः परिणामः' इति।

स किमित्याह–**स्यात् स विकल्पस्य लक्षणम्** इति। **स** परिणामो **विकल्पस्य** विविधं स्वमतानुरूपेण [8]तीर्थ्यैः कल्प्यत इति **विकल्पः**, चेतनेतरलक्षणो भावः तस्य **लक्षणं** स्वरूपं **स्यात्** भवेत्, प्रत्यक्षेण विषयस्य तथैव प्रतिपत्तेरिति भावः।

तत्रैवानुमानमाह–

तदेव वस्तु साकारमनाकारमपोद्धृतम् ॥१२५॥ इति।

वस्तु चेतनमन्यच्च धर्मि **तदेव** परिणामलक्षणमेव नैकान्ततः क्षणिकं कूटस्थं वा इत्येवकारः। कुत इत्याह-**साकारम्** इति। आ समन्तात् क्रियन्ते कार्याणि यैस्त आकाराः शक्तिपर्यायाः तैः सह वर्तत इति **साकारं** सशक्तिकं यत इति।

१ प्रत्यक्षमेव। २ प्रत्यक्षभेददर्शनस्य। ३ द्रव्यपर्यायाभेददर्शनस्य। ४ प्रत्यक्षाभेददर्शनस्यापि ५ प्रत्यक्षाभेदे। ६ अभेदस्य। ७ चेद्भेद एव तद्वतोरभे–ता०। ८ तीर्थैः आ०, ब०, प०। ९ –ण तद्विष– आ०, ब,० प०।

सशक्तिकमपि क्षणिकमेव किन्न भवतीति चेत् ? उच्यते–ततो यदि स्वकाल एव कार्यं त[1]त्कार्यमपि त[2]दैव तदैवं त[3]त्कार्यमपि इति निरवकाश[4]ः सन्तानः तन्निबन्धनो व्यवहारश्च । पश्चादिति चेत् ; कः पश्चादर्थः ? तद्विनाशश्चेत ; सोऽपि यदि कार्यमेव; तदा 'कार्ये कार्यम्' इत्युक्तं भवेत्, तच्चानुपपन्नम्; भेदाभावात् । भेदे तु[5] नाद्यं कार्यं तदन्यस्याभावात्, भावे स एव दोषः तद्यौगपद्यात् सन्तानवादो निरवकाश इति । कार्यादन्य एव नाशश्चेत् ; न सोऽपि कारणसमसमयः पूर्ववद्दोषात् । पश्चादेवेति चेत्; न; 'तत्राऽपि कः पश्चादर्थः' इत्याद्यनुगमादव्यवस्थितिदोषानुषङ्गात् । त[6]न्न नाशः पश्चादर्थः । दर्शननिवृत्तिस्तर्हि तदर्थः, कारणदर्शननिवृत्तौ कार्योदयादिति चेत् ; न ; अवृत्तदर्शनस्य अकारणत्वप्रसङ्गात् । न च सर्वं वृत्तदर्शनमेव संसारिणः; सर्वदर्शित्वापत्तेः । सर्वदर्शिनोऽपि न तत्र त[7]न्निवृत्तिः तद्दशायामसर्वदर्शित्वापत्तेः । एतेन दर्शनविषयत्वमेव [8]वर्तमानत्वमिति प्रत्युक्तम् ; [9]देशादिव्यवहितत्वेन अवृत्तदर्शनस्य अवर्तमानत्वप्रसङ्गात् । योग्यपेक्षया च सर्वस्य वर्तमानत्वे कथमुपायोपेयभावेन तत्त्वदेशना ? सहभाविनां [10]तद्भावस्यानभ्युपगमात् । तन्न निवृत्तिरपि तदर्थः ।

नाऽपि कालविशेषः ; तस्यानिष्टेः ।

भवतु कार्यमेव तदर्थः ; न चोक्तो दोषः ; तदर्थस्य आधारत्वानवक्लृप्तेः[11], 'नीलादिनेव [12]पश्चात्त्वेनाऽपि स्वरूपेण भवति कार्यम्[13]' इत्येवावकल्पनात्, कालविशेषस्याप्येवमेव पश्चात्त्वोपपत्तेः, [14]तदन्तरापेक्षया तत्त्वावक्लृप्तौ अनवस्थानस्याप्यवकल्पनादिति चेत् ; कुतस्तस्य तत्त्वप्रतिपत्तिः ? प्रत्यक्षादिति चेत् ; न ; ततः कारणस्याप्रतिपत्तौ 'अत इदं पश्चात्' इत्यप्रतिपत्तेः । न च [15]ततः कार्यसहचरात् कारणस्य तत्सहचराद्वा कार्यस्य प्रतिपत्तिः असन्निधानात् । असन्निहितविषयत्वे च अतिप्रसङ्गात् । उभयसहचरत्वे च क्षणभङ्गभङ्गप्रसङ्गात् । तन्न प्रत्यक्षात्[16] तत्प्रतिपत्तिः । तज्जन्मनो विकल्पादिति चेत् ; न ; तस्यावस्तुविषयत्वेनाऽप्रमाणत्वात् । न चाप्रमाणिकैव [17]तत्त्वप्रतिपत्तिः ; प्रमाणव्युत्पादनप्रयासवैफल्योपनिपातात् । तन्न कश्चिदपि पश्चादर्थो निश्चयविषयः ।

भवतु वा, तथाऽपि कुतस्तदा कार्यम् ? कारणसामर्थ्याच्चेत् ; न ; तदभावात् । प्राच्यादेवेति चेत्[18] ; अक्षणिकादपि ततस्तथा किन्न कार्यं यतः सत्त्वं ततो व्यावर्तेत ? कार्यकालेऽपि तस्य भावादिति चेत् ; भवतु, न विरोधः । न हि कारणभावेन कार्यविरोधः, तदभावेनैव विरोधस्य सम्भवात्, अन्यथा मृतादपि शिखिनः केकायितं स्यात् । कथं

१ कार्यकार्यमपि । २ कारणकारणकाले । ३ कार्यकार्यस्य कार्यमपि । ४ सकलोत्तरोत्तरक्षणानामेकस्मिन्नेव क्षणे निपतनात् द्वितीये च निरन्वयविनाशात् समाप्तः सन्तानव्यवहार इति भावः । ५ तु साध्यं का–आ०, ब०, प० । ६ तन्नाशः आ०, ब०, प० । ७ दर्शननिवृत्तिः । ८ "दृष्टताऽतीतकालत्वं दृश्यता वर्तमानाता । भाविता द्रक्ष्यमाणत्वमिति कालव्यवस्थितिः॥"–प्र०वार्तिकाल० १।१३७ । ९ दृशादि–आ०, ब०, प० । १० उपायोपेयभावस्य । ११ –वक्लृप्तिः आ०,ब०,प० । १२ पश्चात्तेनापि आ०,ब०,प० । १३ कार्यमेवेत्येवा– आ०,ब०,प० । १४ तदनन्तरा– आ०, ब०, प० । १५ प्रत्यक्षात् । १६ –क्षात्प्रति– आ०, ब०, प० । १७ तत्प्रति– आ०, ब०, प० । १८ चेदाक्षणिकादावपि आ०, ब०, प० ।

पुनः नित्यादेकस्वभावात् कालभिन्नमनेकं कार्यम् ? तत्स्वभावभेदादेव तदुपपत्तेः, तदभ्युपगमे च कथं तदेकम् ? तदनर्थान्तरत्वेन तत्राऽपि भेदस्यैवोपपत्तेरिति चेत् ; कथमिदानीं प्रदीपादेरपि [1]क्षणिकादेकस्वभावादेव देशभिन्नस्य कार्यस्य कज्जलादेरुत्पत्तिः ? स्वभावभेदावक्लृप्तौ निरंशवादव्यापत्तेः । 'एकोऽपि स्वभावस्तस्य तादृश एव यतो नानादेशमनेकं कार्यम्' इति प्रतिवचनं न नित्यपक्षेऽपि वैमुख्यमुद्वहति, नित्यादप्येकस्वभावादेव कालभिन्नस्य कार्यस्योत्पत्तेः, न [2]तद्भेदेन भेदः क्षणिकवत् । तदुक्तम्–

"प्राक् शक्तान्नश्वरात्[3] कार्यं पश्चात् किन्नाविनश्वरात् ।
कार्योत्पत्तिर्विरुध्येत न वै कारणसत्तया ॥
यद्यदा कार्यमुत्पित्सु [4]तत्तदोत्पादनात्मकम् ।
कारणं कार्यभेदेऽपि न भिन्नं क्षणिकं यथा ॥" [सिद्धिवि०परि० ३] इति ।

तन्न क्षणिकात् कार्यम् ।

नाप्यक्षणिकात्, ततो यद्येकस्वभावादेव देशादिभिन्नं कार्यम् ; क्षणिकादपि किन्न स्यात्? [5]तस्य कार्यकालप्राप्त्यभावात् तत्प्राप्तस्यैव कारणत्वादिति चेत् ; अनुत्पन्नस्य कार्यस्य कः कालो यस्य प्राप्तिः ? उत्पन्नस्येति चेत् ; न परस्पराश्रयात्–तत्प्राप्तात् उत्पत्तिः , उत्पन्नस्य च कालभावात् तत्प्राप्तिरिति । [6]तत्प्राप्त्या च कारणत्वे अतिप्रसङ्गः–सर्वस्य नित्यस्य एकत्र कार्ये [7]तत्त्वापत्तेः । प्राप्तमपि तत्र यदेव समर्थं तदेव कारणं न सर्वमिति चेत्; पर्याप्तं प्राप्त्या, तद्विकलस्यापि सति सामर्थ्ये तत्त्वाविरोधात् । प्राप्त्यभावे [8]तदेव कथमवगम्यत इति चेत् ? न, अन्वयव्यतिरेकाभ्यां तदवगमात् । [9]तावपि प्राप्तिभावाभावावेति चेत्; कुत एतत् ? तथा प्रतीतेरिति चेत्; क्व प्रतीतिः ? नित्य एवेति चेत्; न; क्षणिकवन्निरंशस्य तस्याप्रतिपत्तेः । तन्न एकस्वभावं तत्कारणम् । स्वभावभेदस्य तु तदनर्थान्तरस्यावक्लृप्तौ तन्निरंशवादस्य व्याघातः, अर्थान्तरस्य तु सहकारिसन्निधिरूपस्यावकल्पनं प्रागेव निवारितम् । तन्न नित्यादपि कार्यं क्षणिकवत् । 'प्राक् शक्तात्' इत्यादिकन्तु देवैः[10] साम्यापादनबुद्ध्यैवाभिहितं न वस्तुतः तत्कारणत्वनिवेदनबुद्ध्या । कथमन्यथा "मिथ्यैकान्ते विशेषो वा कः स्वपक्षविपक्षयोः" [लघी०श्लो० ४१] इति तद्वचनं न विरुध्येत ? ततः क्षणिकादिलक्षणात् विपक्षात् बाधकप्रमाणबलेन व्यावर्तितस्य साकारत्वस्य निश्चितान्यथानुपपत्तिकत्वेन गमकत्वोपपत्तेः अविरुद्धम् ततो वस्तुनः परिणामलक्षणत्वसाधनमिति[11] सूक्तमेतत्–'तदेव वस्तु साकारम्' इति ।

नन्वेवं वस्तुवत् तद्धर्माणामपि शक्तिमत्त्वेन तल्लक्षणत्वे क्रमाक्रमाभ्यामनेकान्तात्मकत्वम् ; पुनस्तद्धर्माणामपि तथा [12]तत्त्वमिति एकवस्तुधर्मैरेव सकलस्यापि जगतोऽभिव्याप्तत्वान्न

१ क्षणिकादिस्व– आ०, ब०, प० । २ कार्यभेदेन नित्यस्य स्वभावभेदः । ३ नश्वरं का– आ०, ब०, प० । ४ तत्तथोत्पा– आ०, ब०, प० । ५ क्षणिकस्य ६ कार्यकालप्राप्त्या । ७ कारणत्वापत्तेः । ८ सामर्थ्यमेव । ९ अन्वयव्यतिरेकावपि । १० अकलङ्कदेवैः । ११–धनत्वमिति आ०,ब०,प० । १२ क्रमाक्रमाभ्यामनेकान्तात्मकत्वम् ।

वस्त्वन्तरतद्धर्माणामवकाशः स्यादिति चेत् ; आह– **अनाकारमपोद्धृतम्** इति । न विद्यते आकारोऽनेकान्तरूपस्वभावो यस्य तत्–**अनाकारं** वस्त्विति सम्बन्धः । कीदृशं तथा ? **अपोद्धृतं** द्रव्यरूपतया पर्यायेभ्यः तद्रूपतया द्रव्यात् परस्परतश्च नयबुद्ध्या पृथक्कृतम् , अपृथक्कृतस्यैव अनेकान्तात्मत्वोपगमादिति भावः । यद्येवं व्यभिचारी हेतुः साकारत्वादिति, तेषां शक्तिमत्त्वे[1]ऽपि परिणामलक्षणत्वाभावादिति चेत् ; न ; तेषां पृथक्शक्तिमत्त्वाभावात् । न चैवमवस्तुत्वमेव नयबुद्ध्याऽपि वस्तुतादात्म्यस्याप्रतिक्षेपात् दुर्नयत्वानुषङ्गात् । ततो नयार्पणया एकान्तात्मकत्वं प्रमाणार्पणया त्वनेकान्तात्मकत्वं वस्तुन इति व्यवस्थितम् ।

यत्पुनरिदम् अनेकान्तनिराकरणाय व्यासस्य सूत्रम्–**"नैकस्मिन्नसम्भवात्"** [ब्रह्मसू० २।२।३३] इति । अस्यार्थः–नानेकान्तवादो युक्तः । कुत एतत् ? एकस्मिन् धर्मिणि सदसत्त्वनित्यानित्यत्वनानैकत्वादीनां विरुद्धधर्माणामसम्भवादिति; तत्राह–

भेदानां बहुभेदानां तत्रैकत्रापि सम्भवात् । इति ।

परिणामलक्षणमेव वस्तु । कुतः ? **भेदानां** सदसत्त्वादीनाम् । कीदृशानाम् ? **बहुभेदानाम्** अनेकप्रकाराणां **तत्र** तस्मिन् परप्रसिद्धे **एकत्रापि** **"एकमेवाद्वितीयम्"** [छान्दो० ६।२।१] इत्याम्नातेऽपि न केवलं स्याद्वादिप्रसिद्ध[2]जीवादावेव इत्यपिशब्दः **सम्भवात्** । तथा हि–

व्यावृत्तं चेन्न तद्ब्रह्म प्रपञ्चादवकल्प्यते ।
तस्याप्यवस्तुरूपत्वं तद्वदेव[3] प्रसज्यते ॥ ११२४ ॥
तस्मादिव स्वरूपाच्च तच्चेद् व्यावृत्तमुच्यते ।
नैरात्म्यवादनिर्मुक्तिः कथं ते ब्रह्मवादिनः ? ॥ ११२५ ॥
स्वरूपादनिवृत्तं तत् व्यावृत्तं चेत् प्रपञ्चतः ।
सदसद्धर्मभेदोऽयं कथं तत्र[4] न सम्भवी ? ॥ ११२६ ॥
प्रपञ्चात्तद्विवेकश्चेत् कुतश्चिदवगम्यते ।
प्रपञ्चाधिगमस्तत्र न भवत्येव सर्वथा ॥ ११२७ ॥
तद्विवेकवदन्यच्च तद्रूपञ्चेन्न वेद्यते ।
सर्वथा तदनिर्भासं न प्रधानाद्विभिद्यते ॥ ११२८ ॥
सत्यज्ञानात्मना वित्तिः तस्य नो चेद्विवेकतः ।
विदिताविदितात्माऽयं तत्र भेदोऽस्तु सम्भवी ॥ ११२९ ॥
अमृतत्वञ्च नित्यञ्चेत् तस्य ब्रह्माविवेकतः ।
मुमुक्षूणां प्रयासस्य किमन्यत्फलमुच्यताम् ॥ ११३० ॥

१–मत्त्वे परि– आ०, ब०, प० । २– द्ववाद एवे– आ०, ब०, प० । ३ प्रपञ्चवदेवा ४ ब्रह्मणि ।

संसारस्य निवृत्तिश्चेत् मुक्तौ संसारिता कथम् ? ।
विभ्रमाच्चेत् स एवायं सत्यां मुक्तौ कथं भवेत् ? ॥११३१॥
कथञ्चिदेव तन्नित्यममृतत्वं यदीष्यते ।
नित्यानित्यस्वभावोऽयं भेदो ब्रह्मणि सम्भवेत् ॥११३२॥
एवं बहुप्रभेदस्य तन्निर्भेदस्य सम्भवे ।
परिणामस्वरूपत्वं तस्य केन निवार्यते ॥११३३॥
तदनेकान्तविद्वेषे न ब्रह्मं[1] व्यवतिष्ठते ।
तस्माद्ब्रह्मविलोपीदं सूत्रं व्यासोपवर्णितम् ॥११३४॥

यत्पुनः सर्वमनेकान्तात्मकमेव इति निर्धारणे भाष्यकारस्य दूषणम्–"नेति ब्रूमः, निरङ्कुशं ह्यनेकान्तं सर्ववस्तुषु प्रतिजानानस्य निर्धारणस्यापि वस्तुत्वाविशेषात् स्यादस्ति स्यान्नास्ति इत्यादि विकल्पोपनिपातादनिर्धारणात्मकतैव स्यात् ।" [ब्रह्म०शां० २।२।३३] इति ; तदपि भवत्येव यदि धर्मिण्येव तस्य निर्धारणवदनिर्धारणमपि । न चैवम्, तत्र[2] निर्धारणस्यैव भावात् , अनिर्धारणं तु धर्मापेक्षया तदभावात्[3] , धर्माणाञ्च तद्विकलानां[4] ब्रह्मण्यपि निवेदनात् ।

यच्च तस्येदमपरम् – "एवं सति कथं प्रमाणभूतः सन् तीर्थकरः प्रमाणप्रमेयप्रमातृप्रमितिषु अनिर्धारितासु उपदेष्टुं शक्नुयात् ?" [ब्रह्म० शां० २।२।३३] इति ; तदपि न सुन्दरम् ; स्वरूपादिना प्रमाणादीनां सत्तयैव निर्धारणात् , तया[5] तदनिर्धारणं तु पररूपादिना तदभावात्[6] । एवमन्यदपि तस्य दुर्विलसितमपासितव्यम् । ततो यदुक्तम्– "अनिर्धारितार्थं शास्त्रं प्रणयन् मत्तोन्मत्तवदनुपादेयवचनः स्यात्" [ब्रह्म० शां० २।२।३३] इति ; तत्र कथमनिर्धारितार्थं शास्त्रम् ? प्रकारान्तरेण चेत् ; न ; तस्याभावात् । उक्तप्रकारेण चेत् ; कथं तत्प्रणयतो मत्तादिसादृश्यम् ? प्रमाणोपपन्नवस्तुवादिनः तदनुपपत्तेः, अन्यथा वेदोऽपि मत्तादिवदनुपादेयवचनः स्यात् , तेनापि सदसदादि[7]स्वभावं ब्रह्मोपदिशता 'सदेव तत् असदेव वा' इत्यनिर्धारितस्यैव तस्य प्रणयनात् । अथ ब्रह्मणि परमार्थसति न प्रपञ्चो नाम कश्चिदस्ति यद्विवेकस्य तत्र रूपान्तरत्वात्[8] सदेव इत्यनिर्धारितं[9] तद्भवेदिति चेत् ; न तर्हीदानीमनेकान्तदोषोऽपि, तस्यापि प्रपञ्चान्तर्गतत्वेन तदभावे सम्भवाभावादित्यलमतिनिर्बन्धेन ।

---

१ ब्रह्मा आ०,ब०,प० । २ धर्मिणि । ३ निर्धारणाभावात् । ४ निर्धारणशून्यानाम् । ५ सत्तया । ६ सत्ताऽभावात् । ७ "सच्च त्यच्चाभवत् । निरुक्तं चानिरुक्तं च । निलयनं चानिलयनं च । विज्ञानं चाविज्ञानं च । सत्यं चानृतं च सर्वमभवत् ।"– तै० उ० २ । ६ । "सच्च मूर्तं त्यच्चामूर्तमभवत् ... निरुक्तं नाम निष्कृष्य समानासमानजातीयेभ्यो देशकालविशिष्टतयेदं तदित्युक्तमनिरुक्तं तद्विपरीतं ... निलयनं नीडमाश्रयो ... अनिलयनं तद्विपरीतं... विज्ञानं चेतनमविज्ञानं तद्रहितमचेतनं पाषाणादि सत्यं... अनृतं च तद्विपरीतम् ।"–तै० उ० शां० भा० २ । ६ । "सदसच्चाहमर्जुन"–भ० गी० ९ । १९ । ८ रूपान्तर्गतत्वात् आ०, ब० । ९ –तं न तद्भ– आ०, ब०, प० ।

स्यान्मतम्[1]–सति सामान्ये सम्भवत्येकत्र भेदः तस्यैव एकार्थत्वात् । न च तदस्ति; व्यक्तिभ्योऽर्थान्तरत्वेन अप्रतिपत्तेः । न च ता एव सामान्यम् ; अनन्वितत्वात् । कथञ्चिदन्वयकल्पनायाम्; [2]अनवस्थोपनिपातात् । तद[3]भावे कथं धर्मिधर्मादिव्यवस्था ? सामान्यरूप एव हि शब्दो धर्मी तस्य साध्यसाधनधर्मसाधारणत्वात् । धर्मोऽपि साध्यमनित्यत्वं तद्रूपमेव, तस्य पक्षसपक्षसाधारणत्वात् । अन्यथा तदंशव्याप्तेरभावप्रसङ्गात् । हेतुधर्मोऽपि कृतकत्वादिः [4]तत्साधारण एव, अन्यथा[5] अनैकान्तिकत्वप्रसङ्गात्; इत्यपि न मन्तव्यम्; व्यावृत्तिभेदतस्तदुपपत्तेः । अशब्दव्यावृत्तिः शब्दो धर्मी, धर्मश्च अकृतकत्वा[6]दिव्यावृत्तिः कृतकत्वादिरिति पर्याप्तमेतावता किं तदर्थे[7]न वस्तुभूतसामान्यपरिकल्पनेन ? परिकल्पितेऽपि तस्मिन् तद्भेदस्य अवश्याभ्युपगमनीयत्वात् , अन्यथा भेदव्यवहारप्रच्युतेः । [8]सामानाधिकरण्यादिव्यवहारस्यापि तत एवोपपत्तेः । तद्भेदस्यै वस्तुसत्त्वेऽन्वितत्वे च सामान्यस्यैव शब्दान्तरमिदमित्यपि न मन्तव्यम्; कल्पनयैव तस्य तद्रूपत्वात् न वस्तुतः । कल्पनै[9]वं हीयम् अवस्तुसन्तमपि वस्तुसन्तमिव अनन्वितमप्यन्वितमिव अभिन्नमपि भिन्नमिव स्ववासनाप्रकृतेरुपदर्शयन्ती धर्मिधर्मभावादिसामान्यप्रयोजनमुपकल्पयति । तदुक्तम्—

"संसृज्यन्ते न भिद्यन्ते स्वतोऽर्थाः पारमार्थिकाः ।
रूपमेकमनेकञ्च तेषु बुद्धेरुपप्लवः ॥" [प्र०वा० ३।८६] इति ।

[10]तन्नैकत्र भेदसम्भवः तस्यैवैकस्याभावादिति; तत्राह–

अन्वयोऽन्यव्यवच्छेदो व्यतिरेकः स्वलक्षणम् ॥१२६॥
ततः सर्वा व्यवस्थेति नृत्येत्काको मयूरवत् । इति ।

अन्वयः अनुगमः खण्डादिषु गौरिति तन्तुषु अयं पट इति रुचकादौ तदेवेदं सुवर्णमिति रूपः, सोऽ**न्यस्य** कर्कादेः वीरणादेः मृदादेश्च **व्यवच्छेद** एव नापरः । तथा सर्वस्मात् सजातीयात् विजातीयाच्च व्यतिरिच्यते भिद्यते इति **व्यतिरेकः** स एव **स्वलक्षणम्** न पूर्वोक्तम् । **ततः** तस्मादन्वयात् स्वलक्षणाच्च **सर्वा** निरवशेषा **व्यवस्था** स्वाभिमतवस्तुव्यवस्थितिः **इति** एवं **नृत्येत्** [11]नृत्तं कुर्यात् काक इव **काकः** सौगतः तद्व्यवस्थात्मनि नृत्यक्रियायामुपायात्मनः पिच्छभारस्याभावात् मयूर इव **मयूरो** जैनः तत्र तस्य [12]तद्भारस्य निवेदनात् स इव तद्वदिति । सौगतस्यापि उक्त एव तत्रोपायः अन्वयः स्वलक्षणञ्च तत्कथमेतदिति चेत् ? न तावत् स्वलक्षणं तत्रोपायः; तस्य–

१ बौद्धस्य । २ "सौगत एव परेणापाद्यमानं दूषणमनुवदति"–ता० टी० । ३ सामान्याभावे । ४ सपक्षसाधारण एव । ५ "पक्षमात्रे कृतकत्वास्याङ्गीकारप्रकारेण असाधारणानैकान्तिकत्वम्"–ता० टि० । ६– त्वाव्यावृत्तेः कृ– आ०, ब०, प० । ७ "अनित्यः शब्द इति"–ता० टि० । ८ अतद्भेदस्य । ९– नैव ह्यवस्तु आ०,ब०,प० । द्रष्टव्यम्– प्र०वा०स्ववृ० ३।७८९३ । १० "भेदानां बहुभेदानां तत्रैकस्मिन्नयोगतः ।" –प्र० वा० ३।८९ । ११ नृत्यं कु– आ०, ब०, प० । १२ तद्भावस्य आ०, ब०, प० ।

व्यतिरेकैकरूपं त[1]द्यथान्यस्माद् विविच्यते ।
तथा स्वतोऽपि नीरूपं तदुपायः कचित्कथम् ? ॥११३५॥
अन्यस्मादेव त[2]स्यास्ति विवेको न स्वतो यदि ।
कथं तथैकरूपत्वमविवेकविवेकयोः ॥११३६॥
अविवेकविवेकाभ्यां तद्भेदस्य सम्भवे ।
तदेव वस्तु सामान्यं तत्कथं तन्निषिध्यताम् ॥११३७॥
न च तत्कल्पितं रूपं स्वालक्षण्यविरोधतः ।
अस्पृश्यं कल्पनाभिर्यल्लक्ष्यतेऽन्यैः स्वलक्षणम् ॥११३८॥
वस्तुसामान्यसंसिद्धेः त[3]द्बौद्धेनेह बिभ्यता ।
स्वरूपतोऽपि व्यावृत्तमेकान्तेन तदिष्यताम् ॥११३९॥
स्वलक्षणे चासत्येवमन्यव्यावृत्तयः क ताः ।
न हि व्या[4]वृत्तकाभावे सन्ति तास्तदुपाश्रयाः ॥११३०॥
तदभावे कथ[5]न्नाम कल्प्यन्तां तन्निबन्धनाः ।
जातयो बहुधा भिन्ना यतः सूक्तमिदं वचः ॥११४१॥
"ततो यतो यतोऽर्थानां व्यावृत्तिस्तन्निबन्धनाः ।
जातिभेदाः प्रकल्प्यन्ते तद्विशेषावगाहिनः ॥" [प्र०वा० ३।४०] इति ।
जात्यभावे कथञ्च स्यात् धर्मिधर्मादिसम्भवः ।
अनुमानव्यवस्था ते यतस्तेनावकल्प्यताम् ॥११४३॥

सत्यपि स्वलक्षणस्य व्यावृत्तिभेदे कथं तन्निबन्धनस्य सामान्याकारस्य विकल्पादपि प्रतिपत्तिः? कथञ्च न स्यात्? तस्यावस्तुत्वेन तद[6]कारणत्वात् । अकारणस्यपि स्वहेतुजनितात् शक्तिविशेषात् प्रतिपत्तौ कैमर्थक्याद् वस्तुन्यपि स्वज्ञानं प्रति कारणत्वपरिकल्पनम्, तस्यापि ततः शक्तिविशेषादेव तादृशात् प्रतिपत्तिसम्भवात् ? सर्वस्यापि वस्तुनः तत एव प्रतिपत्तिः स्यादकारणत्वाविशेषादिति चेत् ; अवस्तुनोऽपि स्यात्, तथा च शब्दविकल्पेनैव [7]शब्दत्ववत् कृतकत्वादिकमपि प्रतीयता निरवशेषजातिविशेषाधिष्ठानतया शब्दधर्मिणः [8]प्रतिपत्तेः हेतुसाध्यविकल्पानां कथन्न कैमर्थक्यम्[9] ? यत इदं सुभाषितम्—

"ततो यो येन धर्मेण विशेषः सम्प्रतीयते ।
न स शक्यस्ततोऽन्येन तेन भिन्ना व्यवस्थितिः ॥" [प्र०वा० ३।४१] इति ।

शक्तिनियमादकारणस्यापि तस्य नियतस्यैव प्रतिपत्तिः न सर्वस्येत्यपि समाधानं न वस्तुप्रति-

१ स्वलक्षणम् । २ स्वलक्षणस्य । ३ तद्बोधेनेह आ०, ब०, प० । ४ व्यावृत्त एव व्यावृत्तकः । ५ कथं साधु कल्प्यतां तन्नि- आ०, ब०, प० । ६ विकल्पज्ञानाऽकारणत्वात् । ७ शब्दवत् आ०, ब०, प० । ८- पत्तिहेतुसा- आ०, ब०, प० । ९ कैमर्थक्यमिति प्रश्नः ।

पत्तावपि पक्षपातं परित्यजति । ततो विज्ञानशक्तिपरिज्ञानवैकल्यादेवेदं धर्मकीर्त्तेर्वचनम्– "नाकारणं विषयः" [ ] इति । न कारणत्वात्तस्य[1] ततः प्रतिपत्तिः अपि तु तद्व्यतिरेकादिति चेत् ; न ; तद्वत्तस्यापि[2] स्वालक्षण्यप्रसङ्गात् । स्वलक्षणं हि विकल्पः स्वसंवेदनाध्यक्षविषयत्वात् तत्कथं तद्व्यतिरेकिणः सामान्यरूपत्वम् ? विभ्रमादिति चेत् ; कस्य विभ्रमः ? तस्यैव विकल्पस्येति चेत् ; न ; ततः स्वलक्षणतयैव तदाकारस्य स्वतः प्रतिपत्तेः । विकल्पान्तरात् सामान्याकारतया प्रतिपत्तिरिति चेत् ; न ; ततोऽपि तदाकारस्याव्यतिरेके स्वलक्षणताया[3] एवोपपत्तेः । पुनः विकल्पान्तरात् सामान्याकारतया प्रतिपत्तौ अप्रतिपत्तिरेव अनवस्थोपनिपातात् । तन्न सविकल्पबुद्धेः अव्यतिरेकी सामान्याकारः सम्भवति, यत्प्रच्छादितभेदत्वात् भावा अभेदिन इव प्रत्यवभासेरन् । ततो दुर्भाषितमेतत् असम्भवद्विषयत्वात्[4]–

"पररूपं[5] स्वरूपेण यया संन्ध्रि(संव्रि)यते[6] धियां[7] ।
एकार्थप्रतिभासिन्या भावानाश्रित्य भेदिनः ॥
तया संवृतनानात्वाः संवृत्या भेदिनः स्वयम् ।
अभेदिन इवाभान्ति भावा रूपेण केनचित् ॥" [प्र० वा० स्व० ३।७०-७१] इति ।

कुतश्चायम् अभेदप्रत्यवमर्शी 'गौरयम्, अयमपि गौः' इति विकल्पः खण्डमुण्डादिष्वेव न कर्कशोणबर्करादिष्वपि भेदाविशेषात् ? तेष्वेव तद्धेतोः स्वभावस्य नियमात्, दृश्यन्ते हि सत्यपि भेदे केचिदेव क्वचित् स्वभावतो नियताः यथा रूपदर्शने चक्षुरादय एव ज्वरादिशमने च गुडूच्यादय एव नापरे, तद्वत् गवाद्यभेदपरामर्शेऽपि खण्डादय एव ततो नियता न कर्कादयः । तदुक्तम्–

"एकप्रत्यवमर्शार्थज्ञानाद्येकार्थसाधने ।
भेदेऽपि नियताः केचित् स्वभावेनेन्द्रियादिवत् ॥
ज्वरादिशमने काश्चित् सह प्रत्येकमेव वा ।
दृष्टा यथा वौषधयो नानात्वेऽपि न चापराः ॥" [प्र० वा० ३।७२-७३]

इति चेत्; उच्यते— कर्कादिव्यतिरेकेण खण्डादिष्वेव नियम्यमानस्तत्स्वभावः कल्पितः, तात्त्विको वा ? कल्पितश्चेत्; कुतस्तत्रैव तत्कल्पनं न कर्कादिष्वपि ? तन्निबन्धनस्यापि स्वभावस्य तत्रैव नियमादिति चेत्; न; तस्यापि कल्पितत्वे 'कुतस्तत्रैव' इत्यादेर्दोषात्, अनवस्थानुषङ्गाच्च । तन्नासौ कल्पितः । तात्त्विकश्चेत्; सिद्धं तात्त्विकमेव सामान्यम्, तस्यैव खण्डादिसाधारणस्य स्वभावस्य तत्त्वात् । नयनादेरपि दर्शनहेतोः स्वभावस्य सामान्यस्येष्टौ अनिष्टानुषङ्गाभावात् । तथा च तत्स्वभावग्राहिणी बुद्धिः अर्थवत्येव नानर्थिका, वस्तुनिष्ठैव

1 "सामान्याकारस्य विकल्पात्"–ता० टि० । 2 सामान्याकारस्यापि । 3–तया एवो– आ०, ब०, प० । 4 असम्भवाद्विषं– आ०, ब०, प० । 5 "अन्यव्यावृत्त्यात्मकसामान्यम्"–ता० टि० । 6 संह्रियते आ०, ब०, प० । 7 "विशिष्टबुद्ध्या"–ता० टि० ।

नातत्कार्यैककर्कादिव्यपोहनिष्ठा । तस्याञ्च यद्ग्राह्यं खण्डादिष्वेकं कर्कादिभ्यश्च व्यावृत्तं रूपमवभाति तत्सतत्त्वमेव न निस्तत्त्वं परीक्ष्यमाणस्योपपत्तेः । तन्नेदमपि परीक्षासहं परस्य वचनम्–

"तत्स्वभावग्रहाद्या धीस्तदर्थे वाप्यनर्थिका ।
विकल्पिकाऽतत्कार्यार्थभेदनिष्ठा प्रजायते ॥
तस्यां यद्रूपमाभाति बाह्यमेकमिवान्यतः ।
व्यावृत्तमिव[1] निस्तत्त्वं परीक्षानङ्गभावतः॥"[प्र० वा० ३।७५-७६] इति ।

यदि पुनः स्वभावनियमोऽपि नेष्यते ; न तर्हि अभेदप्रत्यवमर्शः तन्निमित्तः । तदभावान्न कल्पितमपि सामान्यमिति कथं ततो धर्मिधर्मसामानाधिकरण्यादिव्यवस्थानर्तनं बौद्धस्य ? ततो वस्तुसामान्योपायेन तन्नर्तनप्रवृत्तं[2] जैनमभिसमीक्ष्य निरुपायतयैव प्रवर्तमानं ताथागतमुपहसद्भिः देवैरुचितमेवेदमुक्तम्–

"अखण्डताण्डवारम्भविकटाटोपभूषणम् ।
शिखण्डिमण्डलं वीक्ष्य काकोऽपि किल नृत्यति ॥" [ ] इति ।

कुतश्च स्वलक्षणस्य अन्वयस्य वा प्रतिपत्तिः ? अप्रतिपत्तौ ताभ्यामेव सर्वव्यवस्थेति प्रतिज्ञानुपपत्तेः । याथासङ्ख्येन प्रत्यक्षादनुमानाच्चेति चेत् ; न; प्रत्यक्षस्य यथाकल्पनमप्रतिपत्तेः । न हि परकल्पितम् एकान्तनिरंशक्षणक्षीणनीलादिस्वलक्षणाकारं प्रत्यक्षं दिदृक्षवोऽपि वीक्षामहे, यतस्तेन स्वलक्षणप्रतिपत्तिं प्रतिलभेमहि । अनुमानस्य च यथा नाभिजल्पसम्पर्कयोग्याकारस्य प्रतिपत्तिः तथा निवेदितमेव । अप्रतिपन्नादपि तत एव तत्प्रतिपत्तिरिति चेत्; अत्राह—

प्रामाण्यं नागृहीतेऽर्थे प्रत्यक्षेतरगोचरौ ॥१२७॥
[भेदाभेदौ प्रकल्प्येते कथमात्मविकल्पकैः ।] इति ।

प्रमाणकर्म **प्रामाण्यं** परिच्छित्तिलक्षणं तत् **न** सम्भवति । कस्मिन् ? **अगृहीते** स्वयमप्रतिपन्ने प्रत्यक्षादौ "अप्रत्यक्षोपलम्भस्य" [ ] इत्यादि वचनात् । कस्मिन् परिच्छेद्ये[3] तत्तत्र न सम्भवति ? **अर्थे** स्वलक्षणे सामान्ये च । सामान्यस्यार्थत्वम् अर्थैकत्वाध्यवसायेन परैरभ्युपगमात् । ततः किम् ? इत्याह—'**प्रत्यक्षेतरगोचरौ भेदाभेदौ प्रकल्प्येते कथम्**' इति । **प्रत्यक्षेतरगोचरौ** प्रत्यक्षानुमानविषयौ **भेदाभेदौ** स्वलक्षणसामान्यलक्षणौ **प्रकल्प्येते** प्रकर्षेण स्थाप्येते । **कथम्** ? न कथञ्चित् । कैः ? **आत्मविकल्पकैः** आत्मानं वस्तुस्वभावं विकल्पयन्ति भिन्दन्ति इत्यात्मविकल्पकाः भेदैकान्तवादिनः सौगताः तैरिति । न हि [4]तदप्रतिपन्नयोस्तयोस्तद्विषयत्वम् , अतद्विषयस्यैवाभावप्रसङ्गादिति मन्यते । भवतु यथाप्रतिभासमेव प्रत्यक्षं तत्पूर्वकञ्चानुमानं स्वलक्षणे सामान्य-

१ व्यावृत्तिमिव आ०, ब०, प० । २–त्तं चैवमभि–आ०, ब०, प० । ३– द्ये तत्र आ०, ब०, प० ।
४ " ताभ्यां प्रत्यक्षानुमानाभ्यामप्रतीतयोः । "–ता० टि० ।

लक्षणे च प्रमाणमिति चेत् ; न; तत्रापि सम्भवक्रमाभ्यां वस्तुभूतानेकधर्माधिष्ठानस्यैव भावस्य प्रत्यवभासनात् न निरंशक्षणिकपरमाणुरूपस्य नाप्यवस्तुसामान्यात्मनः ।

भवत्वेवम्, तथापि तदेव तत्र प्रमाणमिति चेत्; आह–**'प्रामाण्यं नागृहीतेऽर्थे'** इति। प्रमाणभावः **प्रामाण्यम्** अविसंवादित्वम्, अन्यद्वा प्रत्यक्षादेः **न** सम्भवति । कस्मिन् ? **अर्थे** स्वलक्षणादौ । कथम्भूते ? **अगृहीते** अप्रतिपन्ने । अ[1]सम्बन्धेन प्रामाण्यस्य अत्रैव निराकरणा[2]दिति भावः । ततः किम् ? इत्याह–**'प्रत्यक्ष'** इत्यादि । व्याख्यानमत्र पूर्ववत् ।

भवेदपि प्रत्यक्षस्य प्रामाण्यं तत्रार्थप्रतिभासात्, नानुमानस्य तत्रावस्तुविषयत्वेन तदभावात् । तत्रापि खण्डादयोऽर्था एव अतत्कार्यकारिकर्कादिव्यावृत्तिविशिष्टाः प्रतिभासन्ते, त एव च तेषां सामान्यं नापरमेकं गोत्वादि तद्व्यवहारस्य तादृगर्थगोचरैरेव ज्ञानाभिधानैः प्रवर्तमानत्वेन मिथ्यार्थत्वात् । तदुक्तम्–

> "[3]अर्थज्ञाने निविष्टास्ते (अर्था ज्ञाननिविष्टास्ते) यतो व्यावृत्तिरूपिणः ।
> तेनाभिन्ना इवाभान्ति व्यावृत्ताः पुनरन्यतः ॥
> त एव तेषां सामान्यं समानाकारगोचरैः ।
> ज्ञानाभिधानैर्मिथ्यार्थो व्यवहारः प्रतायते ॥" [प्र० वा० ३। ७७-७८]

इति चेत् ; कथं पुनर्भेदस्य तत्स्वभावस्यापरामर्शे तेषां प्रतिभासनम् ? 'त एव प्रतिभासन्ते न प्रतिभासन्ते च' इति व्याघातात् । भेदरूपेणैवाप्रतिभासनं न रूपान्तरेणेति चेत् ; न ; निरंशवस्तुवादिनामेकत्र रूपभेदाभावात् । कल्पनया तद्भेदे कल्पितमेव रूपान्तरं तत्प्रतिभासिसामान्यं नार्थस्वरूपम्, इत्ययुक्तमुक्तम्–**'त एव तेषां सामान्यम्'** इति । कथञ्चैवं **"पररूपं स्वरूपेण"** [प्र०वा० ३।७०] इत्यादिना संवृतिस्वरूपमेव सामान्यम् भावनानात्वप्रच्छादनमिति पूर्वं प्रतिपाद्य इदानीमन्यथावचनमुपपन्नं विस्मरणशीलत्वापत्तेः ? तन्न त[4]तोऽर्थप्रतिभासनम् , अप्रतिभासिते च न तस्य प्रामाण्यम् । तदाह–**'प्रामाण्यम् नागृहीतेऽर्थे'** इति । यदि स्यात् ; नित्यत्वाद्यनुमानस्यापि किन्न स्यात् ? तस्य[5] तत्र[6] प्रतिबन्धस्याप्यभावादिति चेत् ; क्षणक्षयाद्यनुमानस्य कुतस्तत्र[7] प्रतिबन्धः ? प्रत्यक्षादिति चेत् ; न ; परकल्पितस्य तस्यैवाप्रतिपत्तेः । प्रतिपत्तावपि ततो नार्थवत् तत्कार्यस्यानुमानस्य परिज्ञानम् ; स्वयं तदाकारत्वेन सविकल्पकापत्तेः । न च उभयोरपरिज्ञाने तत्सम्बन्धस्य परिज्ञानम्, **"द्विष्ठसम्बन्धसंवित्ति-नैकरूपप्रवेदनात्"** [प्र० वार्तिकाल० १।१] इति स्वयमेवाभिधानात् । विकल्पादपि न त[8]त एव तस्य प्रतिपत्तिः ; तेन स्वग्रहणेऽपि अर्थस्याग्रहणात् । विकल्पान्तरेणापि स्वांशमात्र-पर्यवसायित्वेन तद्व्यतिरिक्तस्य त[9]स्याग्रहणात् । न च तद्[10] अनुमानादन्यदेव; तृतीयस्यापि

---

१ "विषयविषयिभावसम्बन्धाभावेन" –ता०टि० । २ "न हीतरप्रतिपन्नयोस्तयोस्तद्विषयत्वमित्यादिना"–ता० टि० । ३ "अर्था ज्ञाननिविष्टास्ते यतो व्यावृत्तरूपकाः"–प्र० वा० । ४ "अनुमानात्"–ता०टि० । ५ नित्यत्वाद्यनुमानस्य । ६ नित्यत्वादौ । ७ क्षणक्षयादौ । ८ क्षणक्षयाद्यनुमानत एव । ९ प्रतिबन्धस्य । १० विकल्पान्तरम् ।

प्रमाणस्य प्रसङ्गात्। अनुमानमेव अर्थक्रियाप्राप्तिलिङ्ग[1]जमिति चेत्; न; तस्यापि तत्रागृहीते प्रतिबन्धात् प्रामाण्ये 'कुतस्तत्र प्रतिबन्धः' इत्यनुषङ्गात् अनवस्थापत्तेश्च।

तदनेन [2]मणिप्रभामणिज्ञानस्यापि मणौ प्रतिबन्धश्चिन्तयितव्यः। तत इदमपि निर्विषयमेव परस्य भाषितम्–

"लिङ्गलिङ्गिधियोरेवं पारम्पर्येण वस्तुनि।
प्रतिबन्धात्तदाभासशून्ययोरप्यवञ्चनम्॥" [प्र० वा० २।८२] इति।

कीदृशो वा सोऽर्थो यत्र तस्य प्रतिबन्धः, यतोऽप्यर्थक्रियावाप्तिः? एकान्तनिरंशक्षणिकपरमाणुलक्षण इति चेत्; न; तादृशस्य मणेरप्यप्रतिपत्तेः। तत इदमशक्योपपादनमेव–

"मणिप्रदीपप्रभयोर्मणिबुद्धयाभिधावतोः।
मिथ्याज्ञानाविशेषेऽपि विशेषोऽर्थक्रियां प्रति॥
यथा तथा[ऽ]यथार्थत्वेऽप्यनुमानतदाभयोः।
अर्थक्रियानुरोधेन प्रमाणत्वं व्यवस्थितम्॥" [प्र०वा० २।५७-५८]इति।

दृष्टान्ते दार्ष्टान्तिके च परकल्पितस्यार्थस्याभावे तदर्थक्रियाया एवासम्भवात् 'विशेषोऽर्थक्रियां प्रति' इति, 'अर्थक्रियानुरोधेन' इति च वक्तुमशक्यत्वात्।

नन्वेवंविचारे नानुमानं न च तदभ्यासजं प्रत्यक्षमिति सकलव्यवहारविलोपः, ततो व्यवहारं परिपालयता तत्प्रामाण्यमकृतविचारमेवाभ्युपगन्तव्यमिति चेत्; न; नित्यत्वाद्यनुमानस्यापि तथा तदभ्युपगमप्रसङ्गात् व्यवहारस्य प्रायशः तद्विषयादेवोपपत्तेः। तदाह– **'प्रत्यक्षेतरगोचरौ'** प्रत्यक्षादितरदनुमानं तस्य गोचरौ विषयौ **कथं न प्रकल्प्येते?** प्रकल्प्येते एव, कथमित्यस्य प्रक्रान्तेन नञा सम्बन्धात्। कौ? **तद्गोचरौ कथं न प्रकल्प्येते भेदाभेदौ।** भेदश्च, उपलक्षणमिदं निरंशत्वादेः, अभेदश्च, इदमप्युपलक्षणं व्यापित्वादेः, तौ इति। अभेदस्यैव तद्गोचरत्वप्रकल्पना वक्तव्या न भेदस्य तत्र सौगतस्यापि (स्यावि-) प्रतिपत्तेरिति चेत्; न; दृष्टान्तार्थत्वात् तद्वचनस्य। यथा भेदस्याकृतविचारमेव तद्गोचरत्वं तद्वदभेदस्यापि वक्तव्यमिति। कैः पुनस्तौ तथा कथन्न प्रकल्प्येते? इत्याह– **आत्मविकल्पकैः।** आत्मानं कूटस्थनित्यमीश्वरादिकं ये विशेषेण कल्पयन्ति नैयायिकादयः तैरिति। ततो नित्यत्वाद्यनुमानव्युदासेन क्षणिकत्वाद्यनुमानस्यैव प्रामाण्यं व्यवस्थापयता वस्तुग्राहित्वं तस्याभ्युपगन्तव्यम्। तथा च सिद्धं तद्वदेव सम्भवक्रमानेकधर्माधिष्ठानभावविकल्पस्यापि वस्तुविषयत्वं निर्बाधत्वात्, अन्यथाऽर्थवेदिनः संवेदनस्यैवाप्रतिपत्तेरिति स्थितं सामान्यविशेषात्मकत्वं प्रत्यक्षविषयस्य।

साम्प्रतमुक्तमेवार्थमनुग्रहपरत्वात् शिष्याणामनुस्मरणाय श्लोकानां विंशत्या

---

१ –लिङ्गमिति आ०, ब०, प०। २ –भामणेर्ज्ञा –ता०।

सङ्गृह्य कथयन्नाह–

उत्पादविगमध्रौव्यद्रव्यपर्यायसङ्ग्रहम् ॥१२८॥
सद्भिन्नप्रतिभासेन स्याद्भिन्नं सविकल्पकम् । इति ।

सद् अर्थक्रियासमर्थमिदं धर्मि, तत्रेदं साध्यम्–**उत्पादविगमध्रौव्याण्येव द्रव्यम्** "उप्पायट्ठिदिभंगा[१] हवंति दव्वियलक्खणं एयं ।" [सन्मति० १।१२] इति वचनात्, **तच्च पर्यायाश्च** तेषां **सङ्ग्रहः** परस्परतादात्म्येन स्वीकारो यस्मिन् तत्तथोक्तम् । कुत एतत् ? इत्यत्राह–**सविकल्पकम्** सांशं यतः । निरंशत्वे हि तत्सङ्ग्रहत्वं सतो न स्यात् । सविकल्पकत्वे हेतुमाह–**स्यात्** कथञ्चिद् **भिन्नं** भिन्नतया प्रतिपन्नम् । केन ? **भिन्नप्रतिभासेन ।**

यद्येवं भिन्नमेव तद्वस्तु नाभिन्नमित्यत्राह–

अभिन्नप्रतिभासेन स्यादभिन्नम् [स्वलक्षणम्] ॥१२९॥ इति ।

सुबोधमिदम् । सामान्यमेव तादृशमिति चेत्; आह–**'स्वलक्षणम्'** इति ।

कथं पुनः परस्परविरुद्धभेदाभेदधर्माधिष्ठानमेकं[२] वस्त्विति चेत् ? आह–

विरुद्धधर्माध्यासेन स्याद्विरुद्धं न सर्वथा । इति ।

एतदेव कुत इत्याह–

असम्भवदतादात्म्यपरिणामप्रतिष्ठितम् ॥१३०॥

असम्भवंश्चासावतादात्म्यपरिणामश्च **असम्भवदतादात्म्यपरिणामः** सम्भवत्तादात्म्यपरिणाम इत्यर्थः । तत्र **प्रतिष्ठितं** प्रमाणेन पूर्वं स्थापितं यत इति । अनेन भेदाभेदयोरेकत्र समवाय एव न तादात्म्यमिति प्रतिक्षिप्तम् ।

पुनरपि तद्विशेषणमाह–

समानार्थपरावृत्तमसमानसमन्वितम् । इति ।

समानार्थाः शक्तिसादृश्येन तुल्याः मृत्पिण्डस्य दण्डादयः तेभ्यः **परावृत्तम**पसृतम् । अनेन साङ्ख्यकल्पितं वस्तुसाङ्कर्यं प्रतिक्षिप्तम् । **असमानो** विसदृशपरिणामः तेन **समन्वितं** सङ्गतम् । अनेनापि 'सर्वमेकान्तेनाभिन्नम्' इति ब्रह्मवादिमतं प्रतिध्वस्तम् । कुतः पुनः तदित्थमित्याह–

[प्रत्यक्षं बहिरन्तश्च परोक्षं स्वप्रदेशतः ।] ॥१३०॥

प्रत्यक्षं प्रत्यक्षवेद्यं यतः । क्व ? **'बहिरन्तश्च'** इति । यद्येवं प्रत्यक्षत एव तथा तस्य प्रतिपत्तेः, प्रमाणान्तरस्य वैफल्यमिति चेत्; आह–**'परोक्षं स्वप्रदेशतः'** इति । ततो न तद्वैफल्यमिति भावः । कथं पुनरेकमेव स्वलक्षणं तथा प्रत्यक्षं परोक्षञ्चेति चेत् ? अत्राह–

सुनिश्चितमनेकान्तमनिश्चितपरापरैः । इति ।

---

१ –भंगा भवन्तिद –ता० । २ अनेकभेदा–आ०, ब०, प० ।

अनेकान्तम् अनेकस्वभावं वस्तु **सुनिश्चितं** सुविवेचितं पूर्वमेव न पुनर्विविच्यते। कैस्तदनेकान्तम्? **अनिश्चितैः** अप्रत्यक्षविषयैः **परै**रुत्तरकालभाविभिः **अपरैश्च** पूर्वकालभाविभिः प्रदेशैः। ततः प्रत्यक्षं परोक्षञ्च तत्तैरिति।

स्यान्मतम्–उपादानोपादेयलक्षणसन्तानादन्यत् क्रमानेकान्तं परमाणुसमुदायादवयव्यादेश्चार्थान्तरमक्रमानेकान्तमपि दुर्विवेचनमेवेति तत्राह–

सन्तानसमुदायादिशब्दमात्रविशेषतः ॥१३१॥ इति।

सन्तानसमुदाययोः आदिशब्दादवयव्यादेश्च यौगकल्पितस्य **शब्द** एव **तन्मात्रम्** तेनैव **विशेषो**ऽनेकान्तात् नार्थतः, अनेकान्तस्यैव सन्तानादित्वात् ततः।

[तथा सुनिश्चितस्तैः [तु] तत्त्वतो विप्रशंसतः।]

तैः तथा सुनिश्चितः तत्त्वतो वस्तुतः **विप्रशंसतः** प्रशंसनमुपपादनं प्रशंसा तदभावो विप्रशंसम्, अर्थाभावेऽव्ययीभावात् ततः इति।

एतदुक्तं भवति–एकत्वाभावे यथा दधिक्षणस्य तदुत्तरक्षणेनैकः सन्तानः तथा किन्न करभक्षणेनापि, यतो दधिभक्षणे चोदितः करभेऽपि न प्रवर्तेत? तस्यातत्कार्यत्वान्नेति चेत्; इतरस्य कुतस्तत्त्वम्? तदनन्तरं नियमेन भावादिति चेत्; न; तस्यापि तथैव भावात्। अनुपादेयत्वान्नेति चेत्; इतरस्य कुतस्तदुपादेयत्वम्? सादृश्यादिति चेत्; न; योगीतरज्ञानयोरप्येकसन्तानत्वापत्तेः, वस्तुतस्तस्याभावाच्च[3]। कल्पनारोपितस्य करभक्षणेऽप्यनिवारणात्। तन्नैकत्वाभावे सन्तानः।

नाप्यवयवी; तस्याप्यवयवानामन्योन्याभेदरूपत्वेन तदभावेऽनुपपत्तेः। तेषां समुदाय एवावयवी नाभेद इति चेत्; सोऽपि यथैकव्यूहगतानामन्योन्यं तथा किन्न व्यूहान्तरगतैरपि, यतो घटमानयेत्युक्ते पटेऽपि न प्रवर्तेत? शक्तिसाधर्म्याभावादिति चेत्; विवक्षितानामपि तदेकरूपत्वे कथं भेदः तदन्यतमवत्? वैधर्म्यस्यापि भावादिति चेत्; साधर्म्यवैधर्म्ययोरिव किन्नावयवानामेव कथञ्चिदभेदो यतः स एवावयवी न भवेत्? तन्नाभेदमनिच्छतो भिन्नेषु साधर्म्यस्यापि सम्भवो यतो व्यूहनियमः। तदुक्तम्–

"सन्तानः समुदायश्च साधर्म्यञ्च निरङ्कुशः।
प्रेत्यभावश्च तत्सर्वं न स्यादेकत्वनिह्नवे॥" [आप्तमी० श्लो० २९] इति।

यच्च मतम्–उपादेयेनैवोपादानस्यैकसन्तानत्वं नान्येनेति; तत्रोपादानमपि न प्रत्यभिज्ञानादन्यतः शक्यसमर्थनम्। ततोऽपि न मिथ्यार्थात् नापि सादृश्यार्थात्; अतिप्रसङ्गात्, अपि तु कथञ्चिद्वस्तुभूताभेदविषयादेव। ततः तत्समर्थनादप्यनेकान्तमेव सुनिश्चितमित्यावेदयन्नाह–

१–त वि–आ०,ब०,प०। २ करभक्षणस्य। ३ "परमार्थतः सादृश्यस्य सौगतैरनङ्गीकारादेवं वचनम्"–ता० टि०। ४ –न्तानसत्त्वान्नन्ये आ०, ब०, प०।

प्रत्यभिज्ञाविशेषात्तदुपादानं प्रकल्पयेत् ॥१३२॥
अन्योन्यात्मपरावृत्तभेदाभेदावधारणात् ।
मिथ्याप्रत्यवमर्शेभ्यो विशिष्टात् परमार्थतः ॥१३३॥ इति ।

तत् विवक्षितं वस्तु **उपादानम्** उत्तरस्य कार्यस्य सजातीयं कारणं **प्रकल्पयेत्** समर्थयेत् सौगतो यतः, तस्माच्च सुनिश्चितमनेकान्तमिति । कुतस्तत्प्रकल्पयेत् ? प्रत्यभिज्ञैवान्यस्मात् विशिष्यमाणत्वात् विशेषस्तस्मात् **प्रत्यभिज्ञाविशेषात्** । इदमेवाह- **मिथ्याप्रत्यवमर्शेभ्यो** लूनपुनर्जातनखकेशाद्येकत्वप्रत्यभिज्ञानेभ्यः, उपलक्षणमिदम्, तेन सादृश्यप्रत्यभिज्ञानेभ्यश्च **विशिष्टात्** तत्त्वतः **परमार्थतः** । कुतस्तदित्थम् ? **अन्योन्यमात्मानौ परावृत्तौ** च यौ **भेदाभेदौ** तयोरवधारणात् निश्चयनात् ।

तदिति स्मरणम् इदमिति च प्रत्यक्षम्, न ताभ्यामन्यत् प्रत्यभिज्ञानं यतस्तयोरवधारणमिति चेत् ? अत्राह-

तथा प्रतीतिमुल्लङ्घ्य यथास्वं स्वयमस्थितेः ।
नानैकान्तग्रहग्रस्ता नान्योन्यमतिशेरते ॥१३४॥ इति ।

नानाऽनेकरूपाः क्षणिकाद्येकान्ता **नानैकान्ताः** त एव **ग्रहाः** व्यामोहनिबन्धनत्वात् **तैर्ग्रस्ता** वशीकृताः सौगतादयो **नान्योन्यं** न परस्परम् **अतिशेरते** अतिशयं लभन्ते । कस्मात् ? **यथास्वं** स्वमतानतिक्रमेण **स्वयम् आत्मना अस्थितेः** अवस्थानाभावात् । किं कृत्वा अस्थितेः ? **तथा** तेन तदिदमित्युभयोल्लेखाभेदप्रकारेण[1] वा या **प्रतीतिस्तामुल्लङ्घ्य** प्रतिक्षिप्य । तथा हि-

यथा न प्रत्यभिज्ञानं प्रत्याकारं विभेदेनात्[2] ।
तद्वत् प्रत्यणु निर्भेदात् प्रत्यक्षमपि नो भवेत् ॥ ११४३॥
अनुमानञ्च तत्पूर्वं प्रत्यक्षासम्भवे कथम् ? ।
तदत्यये कुतस्तत्त्वं सौगताः साधयन्त्यमी ॥ ११४४॥
अद्वैतशून्यवादौ तु प्रागेव प्रतिभाषितौ ।
अनेकाकारमेकं तत् प्रत्यक्षं युक्तकल्पनम् ॥११४५॥
तदिदं द्वितयोल्लेखं तद्वत् प्रत्यवमर्शनम् ।
भेदेतरात्मनोऽर्थस्य ततः किन्नावधारणम् ॥ ११४६ ॥
तत्प्रतीत्यपलापे तु तदन्यार्थाप्रवेदनात् ।
एकान्तवादिनः सर्वे नान्योन्यमतिशेरते ॥ ११४७ ॥

भवतु तत्र सुनिश्चितमनेकान्तं यत्र पूर्ववदुत्तरस्यापि दर्शनम्, प्रत्यभिज्ञानस्य

१ -भयोर्लेखाभे- आ०, ब०, प० । २ विभेदतः आ०, ब०, प० ।

तन्निश्चयहेतोस्तत्र सम्भवात्, यत्र तु पूर्वस्यैव दर्शनं न परस्य तत्र कथं[1] चेत्? न ह्यप्रतिपन्नस्य पूर्वाभेदेनान्यथा वा प्रत्यभिज्ञानं सम्भवतीति चेत्; अत्राह–

शब्दादेरुपलब्धस्य विरुद्धपरिणामिनः।
पश्चादनुपलम्भेऽपि युक्तोपादानवद्गतिः ॥१३५॥ इति।

शब्दस्य आदिशब्दाद् विद्युदादेश्च **उपलब्धस्य** मध्यावस्थायां प्रत्यक्षस्य **विरुद्धपरिणामिनो** विरुद्धो दृश्यादृश्यः स एव परिणामः स विद्यतेऽस्येति विरुद्धपरिणामी तस्य। **पश्चाद्** उत्तरकालम् **अनुपलम्भेऽपि** अदर्शनेऽपि **युक्ता** उपपन्ना **गति**रानुमानिकीति। निदर्शनमुपादानस्येव **उपादानवदिति**।

एतदुक्तं[3] भवति शब्दादेरुत्तरपरिणामस्यायोग्यत्वेनादर्शनेऽपि अनुमानतोऽवगमात् कथन्न प्रत्यभिज्ञानं यतस्तत्रापि सुनिश्चितमनेकान्तं[2] न भवेदिति युक्तम्–उपादानस्योपलब्धाच्छब्दादेरनुमानम्[4] तस्य निरुपादानस्यायोगात्, नोपादेयस्य, कारणस्य कार्यवत्त्वनियमाभावादिति चेत्; अत्राह–

तस्यादृष्टमुपादानमदृष्टस्य न तत्पुनः।
अवश्यं सहकारीति विपर्यस्तमकारणम् ॥१३६॥ इति।

तस्य उपलब्धस्य शब्दादेः **अदृष्टम्** अनुपलब्धम्[5] **उपादानं** पूर्वशब्दाद्युपादानम् **अदृष्टस्य** उत्तरतत्परिणामस्य **तत्** शब्दादि **पुन**रिति वितर्के **न** उपादानम् **इति** एवं सौगतेन **विपर्यस्तं** वैपरीत्यं नीतम् शब्दादिकमवस्तुकृतमिति यावत्। अत्र निमित्तम्–**अकारणम्**[6]जनकं यत इति। न हि अकारणस्य वस्तुत्वं व्योमकमलवत्। सजातीयमकुर्वतोऽपि विजातीयस्य योगिज्ञानादेः करणात् कथमकारणत्वं तस्येति चेत्? आह–**अवश्यं** नियमेन **सहकारि** योगिज्ञानादिकार्यसचिवं **न** इति सम्बन्धः, सजातीयमतन्वतो रूपादेरिव तद्योगात्[7], अन्यथा तस्यापि कदाचित् तदेव स्यात् न सजातीयोपादानत्वमित्यसङ्गतमिदं भवेत्–"रूपादे रसतो गतिः"[प्र०वा० ३।८] इति, तस्यासन्तानितस्य रसकाले सम्भवाभावात्। ततः सजातीयवद् विजातीयेऽपि तस्याकारणत्वादवस्तुत्वमापतत् तत्कारणपरम्परामप्यवस्तुभूतामुपकल्पयेत्। न चैवम्, अतस्तस्योभयत्रापि कारणत्वादुपपन्ना तस्मादुपादानवदुपादेयस्यापि प्रतिपत्तिः। कथमेवं कार्यस्वभावानुपलब्धिभेदेन त्रिविधमेव लिङ्गं कारणस्यापि लिङ्गत्वात्? तस्य स्वभावहेतावन्तर्भावादिति[8] चेत्; न; साध्यादर्थान्तरत्वेन स्वभावहेतुत्वानुपपत्तेः। तथाविधस्यापि तत्साधर्म्यात् तत्त्वमविरुद्धमेव[9]। नैरपेक्ष्यञ्च तस्य तत्साधर्म्यम्। प्रसिद्धं हि कृतकत्वादेस्तद्धेतोरनित्यत्वादौ नैरपेक्ष्यम्, तस्य तन्मात्रानुबन्धित्वात्, तथा कारणस्याप्यन्त्यक्षणप्राप्तस्य कार्ये[10] तस्यापि तन्मात्रा-

---

१ कथं संभवान्नत्र–आ०, ब०, प०। २ "सुनिश्चितमनेकान्तमित्यत्रापि सम्बन्धः।"–ता० टि०। ३ यदुक्तं भवति आ०, ब०, प०। ४ अनुमानमिति सम्बन्धः। ५ –लब्धं पूर्व–आ०, ब०, प०। ६ अकारण-जन–आ०, ब०, प०। ७ सहकारित्वायोगात्। ८ –वन्तर्भाव इति आ०, ब०, प०। ९ तत्त्वमपि विरु–आ०, ब०, प०। १० 'नैरपेक्ष्यम्' इत्यन्वयः।

नुबन्धित्वाविशेषादिति चेत्; किमिदं तस्य तन्मात्रानुबन्धित्वम् ? न सहभावनियमः; पश्चादेव भावात् । स्वकालेऽवश्यम्भाव इति चेत्; न; कार्यहेतोरपि तद्धेतुत्वप्रसङ्गात् । न हि तस्मिन्नपि सति स्वकालेनावश्यम्भावः कारणस्य, कार्यहेतोरेवाभावप्रसङ्गात् । तदायत्तेः[1] स तस्य नेति चेत्; माभूत् तथापि तन्मात्रानुबन्धिनस्तस्य प्रत्यायने नैरपेक्ष्यस्य कृतकत्वादिसाधर्म्यस्याविशेषात्, तथा चैकः स्वभावहेतुः स्यान्नापरः, अनुपलब्धेरपि तद्विशेषत्वेनाभ्यनुज्ञानात् । ततो यथा तत्साधर्म्येऽपि कार्यस्य ततो भेद एव साध्यादर्थान्तरत्वात् तथा कारणस्यापि । ततो निराकृतमेतत्--

"हेतुना यः समर्थेन कार्योत्पादोऽनुमीयते ।
अर्थान्तरानपेक्षत्वात् स स्वभावोऽनुवर्णितः ॥" [प्र०वा० ३।६] इति ।

एवं सति सङ्ख्याव्याघात इति चेत्; भवतु परस्यैवायं दोषः । न दोषः,तस्य स्वभावान्तर्भावाभावेऽपि कार्यहेतावन्तर्भावात् , कारणमप्यवश्यम्भावि कार्यं कार्यान्न विशिष्यते इत्यभ्युपगमादिति चेत् , एवमपि कार्यमेवैको हेतुर्भवेन्न स्वभावस्यावश्यम्भाविसाध्यस्यैव तत्कार्यतापत्तेः[2] । तदभेदे कथं तत्कार्यतेति चेत्?साधनता कथम्?भेदकल्पनाचेत् ;न; तत एव तत्कार्यत्वस्याप्युपपत्तेः । तादात्म्यादेव गमकत्वे किं तत्कार्यत्वेनेति चेत् ? न; तत एव गमकत्वे किं तादात्म्येनेत्यप्युपनिपातात् , प्रत्युत तत्कार्यत्वमेवात्रोपपन्नकल्पनम् , साध्यसाधनभावभेदानुकूलत्वात्, न तादात्म्यं विपर्ययात् । तन्नायमत्र परिहार इति लिङ्गसङ्ख्याविरोधि चतुर्थमेव तल्लिङ्गमिति कथं न परस्यायं दोषः ? निगमयन्नाह--

तदेवं सकलाकारं तत्स्वभावैरपोद्धृतैः ।
निर्विकल्पं विकल्पेन नीतं तत्त्वानुसारिणा ॥१३७॥
समानाधारसामान्यविशेषणविशेष्यताम् । इति ।

तत् उक्तलक्षणं स्वलक्षणम्[3] **एवम्** अनेन प्रकारेण सकलाः सम्पूर्णाः आकाराः गुणपर्यायलक्षणा यस्य तत् **सकलाकारम्** । कैस्तत्तथेत्याह[4]--तस्यैव **स्वभावाः** स्वधर्माः तैरेव नान्यदीयैः । अस्तु तैस्तत्र समवेतैस्तत्तथेति चेत् ; आह-- **निर्विकल्पम्** तेभ्यस्तस्य पृथक्त्वं विकल्पः तस्मान्निष्क्रान्तम् । कथञ्चित्तदव्यतिरिक्तं तथैव प्रतीतिभावादिति भावः । यदि वा , येनात्मानमाश्रित्य भेदो यञ्चाश्रित्याभेद इति यो विकल्पः सौगतादेः[5] तस्मान्निष्क्रान्तम् । प्रत्यक्षतः तत्रात्मभेदस्याप्रतिपत्तौ तथा विकल्पस्यानुपपत्तेः । [6]यदैवं कथं तत्र सामानाधिकरण्यादिकं तस्य भेदोपाश्रयत्वादिति चेत् ? न ; तैरेव तत्स्वभावैः नयबुद्ध्या पृथक्कृतैः तदुपपत्तेः । तदाह--**तत्स्वभावैरपोद्धृतैः** परस्परतो निष्कृष्टैः । केन ? **विकल्पेन**

---

१ तदायत्ते स्वत-आ०, ब०, प० । २ -र्यत्वापत्तेः आ०, ब०, प० । ३ -क्षणमनेन आ०, ब०, प० ४ कैस्तथे -आ०, ब०, प० । ५ "यदि स भेदः सामान्यविशेषयोः येनात्मानमाश्रित्य सामान्यं विशेष इति तेनात्मना भेदस्तदा व्यतिरेक एव ..."-प्र० वा० स्ववृ० ३। १८० । ६ यथैवं आ०, ब०, प० ।

नयापरनामधेयेन **नीतं** प्रापितम्। काम् ? समानाधारश्च गौः शुक्लः इत्यादिशब्दप्रवृत्तिनिमित्तभेदस्यैकमधिकरणम्[१], सामान्यञ्च गवां गोत्वमिति, विशेषणं च भेदकं नीलमिति, विशेष्यञ्च भेद्यमुत्पलमिति, तेषां भावं **समानाधारसामान्यविशेषणविशेष्यताम्।** विकल्पस्यावस्तुविषयत्वेन मिथ्यैव तन्निबन्धनं तन्नयनमिति चेत् ? न; तद्वस्तुविषयत्वस्य व्यवस्थापितत्वात्। अत एवोक्तम्-**तत्त्वानुसारिणा** इति। कथं पुनस्तत्रासतां तेषां तेनाप्यपोद्धार इति चेत् ? न; प्रमाणतोऽनेकधर्माधिष्ठानतया वस्तुनः प्रतिपत्तौ तदसत्त्वायोगात्। अत एवाह[२]–

'भेदानां बहुभेदानां तत्रैकत्रापि सम्भवात्।'

यद्येवं प्रमाणत एव भेदविषयात् सामानाधिकरण्यादिव्यवहारोपपत्तेः किं तदर्थेन नयकल्पनेनेति चेत् ? न; भेदस्याभेदोपश्लिष्टस्यैव तेन प्रतिपत्तेः अगुणप्रधानभावेन चोपेक्षिताभेदो गुणप्राधानभावी च भेदः प्रस्तुतव्यवहारोपयोगी, न च तस्य नयादन्यतः प्रतिपत्तिः। न चैवं व्यवहारानङ्गमेव प्रमाणम्; आपोद्धारिकव्यवहारस्यातन्निबन्धनत्वेऽपि सकलधर्मकलापालङ्कृतजीवादिपदार्थव्यवहारस्य तत[३] एवोपपत्तेः।

तदेवं वस्तुभूतादेव धर्मभेदात् व्यवहारोपपत्तौ यत्तदर्थं व्यावृत्तिभेदेन जातिभेदोपकल्पनं तस्यायुक्तत्वं तत्कल्पनकृताव्याख्यानभीरुत्वं दर्शयन्नाह–

अत्र दृष्टविपर्यस्तमयुक्तं परिकल्पितम् ॥१३८॥
मिथ्याभयानकग्रस्तैर्मृगैरिव तपोवने। इति।

अत्र एतस्मिन् वस्तुनि कथितव्यवहारनिमित्तं यज्जातिजातं परिकल्पितं स्वेच्छाविरचितम्। कीदृशम् ? **दृष्टात्** प्रत्यक्षप्रतिपन्नात् वस्तुभूताद् धर्मभेदात् **विपर्यस्तं** विपरीतम् अवस्तुरूपमिति यावत्, तत् **अयुक्तम्** अवस्तुत्वेन व्यवहारफलेनासम्बन्धात्, अन्यत एव च तस्य भावाच्च प्रतिपत्तिफलेन वा। निवेदितं चैतत्। कैस्तत्परिकल्पितम् ? भयानकाः भयहेतवोऽनेकान्तविषयाः संशयादयः, मिथ्या च ते भयानकाश्च मिथ्याभयानकास्तेषां दोषा[४]भासत्वेन साक्षाद् भयानकत्वाभावात् तैर्ग्रस्ता वशीकृता **मिथ्याभयानकग्रस्ताः** तैः सौगतैः। अत्र निदर्शनं **मृगैरिव तपोवने।** तथा मृगैः मिथ्याभयानकग्रस्तैः क्षेमस्थानेऽपि वैपरीत्यं कल्प्यते[५] तथा विवेकविकलैः सौगतैरपि वस्तुनि वस्तुभूतानेकधर्माधारे निःशेषनिश्रेयसाभ्युदयनिबन्धने संशयादिमिथ्यादोषविभीषितावलोकनविह्वलैः व्यवहारार्थमवस्तुभूतभेदाधारत्वं परिकल्पितमिति।

मिथ्याभयानकत्वमेव तेषां दर्शयन्नाह–

१–करणं च सा आ०, ब०, प०। २ न्यायवि० श्लो० १२२। ३ प्रमाणतः। ४ –षाभावत्वेन आ०, ब०, प०। ५ कल्पिते आ०, ब०, प०।

यस्यापि क्षणिकं ज्ञानं तस्यासन्नादिभेदतः ॥१३९॥
प्रतिभासभिदां धत्तेऽसकृत्सिद्धं स्वलक्षणम् । इति ।

तात्पर्यमत्र-संशयादिभयादनेकान्तं परित्यजतो ज्ञानम् आसन्नादिविषयमेकमनेकार्थम्, प्रत्यर्थनियतं वा भवेत् ? तत्रादाविदम्- अत्र च अपिशब्दो भिन्नप्रक्रमत्वात् तस्येत्यस्यानन्तरं द्रष्टव्यः । तदयमर्थः- **यस्य** सौगतस्य **क्षणिकं ज्ञानं तस्यापि** न केवलं जैनस्य **प्रतिभासभिदां** वस्तुभूतमाकारभेदं तज्ज्ञानं **धत्ते** । कुतः ? **आसन्न आदि**र्यस्यासन्नतरादेः तद्विषयस्य तस्य **भेद**स्तमाश्रित्य तत् इति । आसन्ने हि तद्विशदं विशदतरमासन्नतरे [1]विशदतमं चासन्नतमे इति । भवत्वेवमिति चेदाह- **असकृद**नेकवारं **सिद्धं** यन्निश्चितं प्राक् **स्वलक्षणम्** अन्यत्रापि योज्यम्, तदपि प्रतिभासभिदां धत्ते, निर्दोषप्रतिपत्तिविषये तत्रापि संशयादेः तज्ज्ञानवदनवतारात् । द्वितीयेऽप्याह-

विलक्षणार्थविज्ञाने स्थूलमेकं स्वलक्षणम् ॥१४०॥
तथा ज्ञानं तथाकारमनाकारनिरीक्षणे । इति ।

अर्थस्यासन्नादेः विज्ञानम् **अर्थविज्ञानं विलक्षणं** च तत्परीक्षाबलेन प्रतिपरमाणु भिन्नमर्थविज्ञानं च तस्मिन्नपि, अपिशब्दस्यात्रापि योजनात् । **स्थूलं** नानावयवसाधारणम् **एकम्**[2] अवयवैः कथञ्चिदव्यतिरिक्तं **स्वलक्षणं** चेतनाचेतनलक्षणं प्रतिभातीति शेषः । कुत एतत् ? **तथा** तेन स्थूलमेकमिति प्रकारेण **ज्ञान**मनुभवो यत इति । ततोऽनुभवविरुद्धं प्रत्यर्थनियतज्ञानकल्पनं परस्येति भावः । तथा ज्ञानेऽपि कस्मान्न तद्ग्राह्यं विलक्षणमेव भवतीति चेत् ? आह- **तथाऽऽकारं** विलक्षणाकारं स्वलक्षणं भवति । कदा ? **अनाकारनिरीक्षणे** सति निर्विकल्पदर्शनेन स्थूलैकविज्ञाने । न हि अतज्ज्ञानात् तत्सिद्धिः । ततोऽपि तत्सिद्धौ दूषणमाह-

अन्यथार्थात्मनो[3]स्तत्त्वं मिथ्याकारैकलक्षणम् ॥१४१॥ इति ।

अन्यथा अन्येन स्थूलज्ञानात् सूक्ष्मसिद्धिप्रकारेण **अर्थात्मनोः** विषयविषयिणो**स्तत्त्वं** क्षणक्षयनैरंश्यनानात्वादिकं **मिथ्या** वितथं किं तर्हि स्यात् ? आकारेषु ग्रामारामादिप्रपञ्चरूपेष्वेकमनुगतं लक्षणं स्वरूपं यस्य तत् **आकारैकलक्षणं** [4]परब्रह्म तत्तत्त्वमिति सम्बन्धः । एवं मन्यते-

वनादौ स्थूलसंवित्तेर्भेदा यत्तत्त्वतो यथा ।
घटादावपि तद्बुद्धिस्तदायत्तैव कल्प्यते ॥११४८॥
तथा तरङ्गचन्द्रेषु भेदबुद्धेरिव त्वया ।
परस्या अपि तद्बुद्धेरेकाधीनत्वमुच्यताम् ॥११४९॥ इति ।

---

1 तद्विशद –आ०, ब०, प० । 2 एकमवयवम् आ०, ब०, प० । 3 –त्मनस्तत्त्वं आ०, ब०, प० । 4 परं ब्रह्म आ०, ब०, प० ।

भवतु निर्विकल्पादेव दर्शनाद्विलक्षणं तत्त्वमिति चेत् ; कथं तत्र स्थूलप्रतिभासः ? विभ्रमादिति चेत् ; न ; तद्विवेकस्य दर्शनेन तदयोगात् । सदादिरूपस्यैव तत्र दर्शनं न तद्विवेकस्येति चेत् ; अत्राह–

विज्ञानप्रतिभासेऽर्थविवेकाप्रतिभासनात् ।
विरुद्धधर्माध्यासः स्याद् व्यतिरेकेण चक्रकम् ॥१४२॥ इति ।

विज्ञानस्य उपलक्षणमिदं तद्विषयस्य च **प्रतिभासे** सदादिरूपेण ग्रहणे यत्तस्या**र्थात्** स्थूलाद्याकाराद् **विवेक**स्तस्या**प्रतिभासनाद् विरुद्धयो**र्दृश्यादृश्ययोः **धर्मयोरध्यासः स्याद्** भवेत्, तथा सति सुनिश्चितमनेकान्तमनवद्यमिति मन्यते । भवतु तर्हि तस्य तस्माद् व्यतिरेक एवेति चेत् ; न ; तथा सत्यविवेकप्रसङ्गात्, व्यतिरेके तस्यावश्यम्भावात् । एवञ्च सिद्धमिदम्– स्थूलमेकं स्वलक्षणं तथा ज्ञानं यत इति । पुनरपि तस्य तस्माद् विवेकपरिकल्पनायां वक्तव्यमिदम्– **विज्ञानप्रतिभास** इत्यादि । तत्रापि भवत्वित्यादिवचने चक्रकम् तथेत्यादेरनुषङ्गात् । एतदेवाह– **व्यतिरेकेण** अर्थविवेकस्य विज्ञानाद् भेदेन कृत्वा चक्रवदावर्तमानमाक्षेपसमाधानं **चक्रकं** स्यादिति सम्बन्धः । तन्न जीवति स्थूलज्ञाने निर्भागज्ञानसम्भवो यतः परमाणुसिद्धिः । तदसिद्धौ यदन्यत् प्राप्तं तदप्याह–

प्रतिक्षणं विशेषा न प्रत्यक्षाः परमाणुवत् । इति ।

क्षणं क्षणं प्रति **प्रतिक्षणं** परमाणूनां ये **विशेषाः** निरन्वयविनाशलक्षणाः ते **न प्रत्यक्षाः** प्रत्यक्षविषया न भवन्ति । निदर्शनं **परमाणव** इव तद्वत् । ते च तद्विशेषाश्च कयोपपत्त्या न प्रत्यक्षाः ? इत्याह–

अतदाभतया बुद्धेः [अर्थाकारविवेकवत्] ॥१४३॥ इति ।

बुद्धेः प्रत्यक्षरूपायाः स्थूलावभासित्वेनान्विताकारावभासित्वेन च[1] **अतदाभतया** परमाणुतद्विशेषावभासित्वाभावेन ।

स्यान्मतम्– प्रत्यक्षं परमाणुतत्प्रतिक्षणभङ्गविषयमेव स्थूलादिबुद्धिस्तु[2] कल्पनैव केवलं निर्विषया न प्रत्यक्षमिति ; तन्न ; तद्विवेकेन प्रत्यक्षस्याप्रतिवेदनात् । अस्त्येव तथा तस्य स्वतः प्रतिवेदनं[3]मविवेकविभ्रमस्तु विकल्पादेव कुतश्चिदिति चेत् ; न तावदसौ दर्शनविकल्पाभ्यां प्रागेव, निमित्ताभावात्, तयोरेवैकप्रवृत्तिकारणयोस्तन्निमित्तत्वेन परैरभ्यनुज्ञानात् । नापि युगपत् ; युगपद्विकल्पद्वयानभ्युपगमात् । न पश्चादपि ; दर्शनविकल्पयोस्तदानीमतिक्रमेण तद्विभ्रमस्य निर्विषयत्वापत्तेः । पूर्वञ्च तत्र सर्वेषां विवेकाङ्गीकारस्यैव प्रसङ्गात् । सम्भवतोऽपि तस्य कुतः प्रतिपत्तिः ? स्वसंवेदनादेव प्रत्यक्षादिति चेत् ; न ; तस्य विभ्रमादव्यतिरेके

---

१ चातदारम्भतया आ०, ब०, प० । २–बुद्धेस्तु आ०, ब०, प० । ३– दनमिति वि–आ०, ब०, प० ।
४ –भासविवे–आ०, ब०, प० ।

प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः। व्यतिरेके च तस्य तद्वद् वेदने विभ्रमासम्भवात्। विकल्पान्तरात् तत्सम्भवे चानवस्थानस्य निवेदितत्वात्। अवेदने तु यथा न तस्य प्रत्यक्षत्वं बुद्धेरतदाभत्वादेव नान्यतो विभ्रमात्, तथा प्रतिक्षणविशेषाणां तद्धर्मिणां परमाणूनामपि। एतदेवाह– **अर्थाकारविवेकवत्** इति। **अर्थो** दर्शनविकल्पैकत्वरूपो विभ्रमाकारः तस्माद् **विवेको** विकल्पस्वसंवेदनस्य स इव तद्वत् **प्रतिक्षणं विशेषा न प्रत्यक्षाः परमाणवश्चेति**।

एवञ्च यज्जातं परस्य तद्दर्शयन्नाह–

अत्यन्ताभेदभेदौ न तद्वतो न परस्परम्।
दृश्यादृश्यात्मनोर्बुद्धिनिर्भासक्षणभङ्गयोः ॥१४४॥ इति।

बुद्धिनिर्भासश्च स्वसंवेदनात्मा **क्षणभङ्गश्च** तयोः उपलक्षणमिदम्। तेन[1] नीलादिक्षणभङ्गयोरित्यपि द्रष्टव्यम्। तयोः **तद्वतः** तदधिकरणात् ज्ञानादर्थाच्च **अत्यन्तौ** ऐकान्तिकौ **अभेदभेदौ** तादात्म्यव्यतिरेकौ **न** नापि **परस्परम्**। कीदृशयोः? **दृश्यादृश्यात्मनोः** दृश्यात्मा नीलादिर्बुद्धिनिर्भासश्च अदृश्यात्मा क्षणभङ्गस्तयोरिति।

कुत एतत्? [2]इत्यत्राह–

सर्वथार्थक्रियायोगात् [तथा सुप्तप्रबुद्धयोः।] इति।

तथा हि[3]– यदि नीलादिक्षणभङ्गयोः बुद्धिनिर्भासक्षणभङ्गयोश्च तद्वत एकान्ताद्व्यतिरेकः तदा[4] पिण्डस्योपसंहारात् परमाणुरेवावशिष्येत् तस्य चाप्रतिपत्तेरभावो ब्रह्मवदिति। ततः **सर्वथा** सर्वेण यौगपद्येन क्रमेण वेति एकस्वभावेनानेकस्वभावेन वेति प्रकारेण **अर्थस्य** कार्यस्य **क्रिया** निष्पत्तिः तस्या **अयोगात्**, नीरूपात्तदनुपपत्तेः।

एवं यदि नीलादेः क्षणभङ्गोऽव्यतिरिक्तः तद्वदेव दृश्यः स्यात्, तथा च किं तद[5]नुमानस्य फलम्? निश्चय इति चेत्; किं तद[6]भावे न भवेत्? व्यवहार इति चेत्; न; नीलादिदर्शनादेव तदुपपत्तेः। तत्रापि निश्चयादेव स इति चेत्; स एव तर्हि क्षणभङ्गस्यापि निश्चयः स्यादव्यतिरेकादिति न तत्फलं तदनुमानस्य। नापि समारोपव्यवच्छेदः; निश्चिते समारोपाभावात्। एतदेवाह–**सर्वथा** सर्वेण दर्शनहेतुत्वेन निश्चयनिमित्तत्वेन समारोपव्यवच्छेदकत्वेन च प्रकारेण **अर्थक्रियायाः** क्षणभङ्गानुमितेः **अयोगादिति**। नीलादेः क्षणभङ्गादव्यतिरेके तु साध्यान्तःपातित्वेन धर्मिहेतुदृष्टान्तानामसम्भवादनुमानानुपपत्तेः सुव्यक्तमेतत्–'**सर्वथाऽर्थक्रियायोगात्**' इति। तन्नैकान्तेन तयोः परस्परं तद्वतश्चाभेदो नापि भेदस्तद्वतः, नीलादेर्बुद्धिनिर्भासस्य च नित्यत्वापत्तेः, नित्यात्त्र, क्रमयौगपद्यादिना सर्वप्रकारेण **सर्वथाऽर्थक्रियायोगात्**।

भवतु कथञ्चिदेव तयोस्तद्वतः परस्परं चाभेदो भेदो वेति चेत्; अत्राह–

---

१ तेन क्षण–आ०, ब०, प०। २ इत्याह आ०, ब०, प०। ३ –हि नी–आ०, ब०, प०। ४ तदापि पि– आ०, ब०, प०। ५ क्षणभङ्गानुमानस्य। ६ निश्चयाभावे।

तथा सुप्तप्रबुद्धयोः ।
अंशयोर्यदि तादात्म्यमभिज्ञानमनन्यवत् ॥१४५॥ इति ।

सुप्तश्च गाढनिद्राविष्टः । उपलक्षणमिदम्– तेन मूर्च्छितश्च । **प्रबुद्धश्च** प्रत्युत्पन्नप्रबोधः । इदमप्युपलक्षणम्–तेन जागरितश्च । तयोः **सुप्तप्रबुद्धयोः** मूर्छितजागरितयोश्च । **तादात्म्यम्** एकत्वं **तथा** तेनानन्तरोक्तेन कथञ्चिदिति प्रकारेण । कीदृशयोः ? **अंशयोः** जीवभागयोः ।

अस्तु नाम तद्भागत्वं प्रबुद्धजागरितयोः विज्ञानस्वभाववत्वात् न सुप्तमूर्छितयोः विपर्ययादिति चेत् ; न; विज्ञानस्यैव क्षणभङ्गादिविज्ञानवत् निश्चयविकलस्य सुप्तादित्वात् । स्वापादौ तस्या[1]भाव एव किन्न स्यादिति चेत् ? क्षणभङ्गादावपि किन्न स्यात् ? नीलादावपि तत्प्रसङ्गादिति चेत् ; अन्यत्रापि प्राणाद्यभावप्रसङ्गादिति ब्रूमः । प्राणादेव तदा[2] प्राणादिर्न विज्ञानादिति चेत्; न; तर्हीदानीं सन्तानान्तरप्रतिपत्तिः देहान्तरभाविनो व्याहारादेरपि व्याहारादिप्रभवत्वेन बुद्धिपूर्वत्वाभावात् । अस्तु जाग्रज्ज्ञानादेव स इति चेत्; कथं क्रमवत्त्वम् ? न ह्यक्रमात् क्रमवतोस्तस्योत्पत्तिः, **"नाक्रमात् क्रमिणो भावाः"** [प्र०वा० १।४५] इत्यस्य विरोधात् । क्रमवांश्चापरापरः प्राणादिस्तदवस्थायामुपलभ्यते ततस्तत्कारणेन ज्ञानेनापि क्रमवता तदा भवितव्यम् । ततस्तस्य निश्चयवैकल्यमेव स्वापादिर्नाभावः । तदपि निश्चयस्वरूपमेव ज्ञानत्वात् प्रबोधज्ञानवत् किन्न भवतीति चेत् ? भवतोऽपि क्षणभङ्गादावपि तेन[3] समारोपविकल्[4]मेव तत्त्वान्नीलादिवत् किन्न स्यात् ? तत्त्वाविशेषेऽपि कारणवशात् क्वचित्तद्वैकल्ये निश्चयवैकल्यमपि स्यात् । ततो युक्तं सुप्तादेरप्यात्मभागत्वम् ।

कुतस्तयोस्तादात्म्यम् ? इत्याह–**अभिज्ञानम्** इति । अत्र च 'यदि' इत्येतत्सम्बन्धनीयम् । तच्च निपातत्वात् यत इत्यत्रार्थे द्रष्टव्यम् । तदयमर्थः– **अभिज्ञानं** 'य एवाहं सुप्तः स एव प्रबुद्धः' इति प्रत्यभिज्ञानं सुप्तप्रबुद्धसङ्कलनात्मकम्, **यदि** यत इति । न हि सुप्तात् प्रबुद्धस्यात्यन्तव्यतिरेके तस्य तदेकत्वसङ्कलनं युक्तम्, अन्यसुप्तापेक्षयापि प्रसङ्गात् । सन्तानभेदान्नेति चेत् ; न ; सन्तानव्यवस्थाया अप्येकत्वाभावेऽनुपपत्तेः । चिन्तितञ्चैतत् ।

स्यान्मतम्– व्यवसायात्मन एव ज्ञानात् संस्कारः **"व्यवसायात्मनो दृष्टेः संस्कारः"** [सिद्धिवि०परि० १] वचनात् , सुप्तज्ञानस्य चाव्यवसायत्वात् कथं ततः संस्कारो यतः स्मृतिरुद्भवन्ती प्रत्यभिज्ञानमवकल्पयेदिति ? मा भूत् [5]तत्कृतः संस्कारः, जाग्रज्ज्ञानकृतस्तु संस्कारोऽ[6]प्युत्थानावस्थायां विकासमुपनीयमानः स्मृत्युपस्थापनद्वारेण जागरितेनेव सुप्तेनापि प्रबुद्धस्यैकत्वं सङ्कलयति । कथमन्यकृतात् संस्कारादन्यत्र सङ्कलनमिति चेत् ? न ; अत्यन्ताय तयोरन्यत्वाभावात् । न चेदं सङ्कलनं भ्रान्तं यतस्तदेकत्वन्न साधयेत् । तदाह- **अनन्यवत्** ।

---

१ निश्चयस्य । २ स्वापादौ । ३ विज्ञानम् । ४– विकल्पमेव आ०, ब०, प० । ५ तत्कृतसं–आ०, ब०, प० । सुप्तज्ञानकृतः । ६ अपिशब्दः एवार्थकः ।

अन्यः कल्पितरूपो विभ्रमनामा विषयो यस्य तदन्यत् तस्मादन्यद्- **अनन्यवत्** वास्तवतत्तादात्म्यविषयं बाधकाभावादिति यावत् ।

इदानीं तेन द्रव्यपर्यायादीनामन्योन्यात्मकत्वेन भाव इति परिणामलक्षणं सङ्गृह्य दर्शयन्नाह-

संयोगसमवायादिसम्बन्धाद्यदि वर्तते ।
अनेकत्रैकमेकत्रानेकं वा परिणामिनः ॥१४६॥ इति ।

संयोगश्च समवायश्च संयोगसमवाया**वादी** यस्य संयुक्तैकार्थसमवायादेः स एव **सम्बन्धः** तस्मात् **यदि** चेत् **वर्तते**, कं[1] किम् ? **अनेकत्र** शरीरदेशेषु **एकम्** आत्मद्रव्यं[2] संयोगेन शरीरं समवायेन, **एकत्र** शरीरे **अनेकं** कटककुण्डलादि संयोगेन, कटकत्वादि संयुक्तसमवायेन, रूपसंस्थानादि समवायेन वा, रूपत्वादि समवेतसमवायेन, शरीरसमवेते रूपादौ तस्य समवायात् । एवमन्यत्रापि योज्यम् । वेति समुच्चयार्थम् । तत्र समाधानम्- **परिणामिन** इति । परिणाम उक्तलक्षणो विद्यतेऽस्येति परिणामी भावः तस्य **परिणामिनः** संयोगसमवायादि[3]सम्बन्ध इति विभक्तिपरिणामेन सम्बन्धः । तथा हि- अप्राप्तयोः प्राप्तिः संयोगः । प्राप्तिश्च यदि शरीरादर्थान्तरम् ; कथं प्राप्तं शरीरमिति तद्रूपतया तत्र प्रत्ययः ? सम्बन्धादिति चेत् ; ततोऽपि ताद्रूप्यस्य सम्भवे सिद्धः परिणामः । शरीरस्यैव ततोऽतद्रूपस्य तद्रूपतयोत्पत्तेरसम्भवे कथं ततोऽपि तथा प्रत्ययः ? कथं वा तस्याभ्रान्तत्वम् अतस्मिंस्तद्ग्रहात् ? भ्रान्ताच्च कथं ततः ताद्रूप्यवत् शरीरस्यापि प्रतिपत्तिः ? ताद्रूप्य एवासौ भ्रान्तो न शरीर इति चेत् ; कथमेकस्यैव भ्रान्तिरभ्रान्तिश्च स्वरूपं विरोधात् ? अविरोधे वा कथमेकस्यैव क्रमेणाप्राप्तिः प्राप्तिश्च स्वरूपं न भवेत् ? इति सिद्धः परिणामिन एव संयोगसम्बन्धः ।

तथा समवायोऽपि शरीरस्य तदाधारे तदवयवकलापे इहेति प्रत्ययहेतुः । तदाधारत्वञ्च तत्कलापस्य यदि यावद्द्रव्यभावि ; सशरीरस्यैव तस्य प्रतिपत्तिः स्यात् आधेयविरहितस्याधारस्यासम्भवात् । अयावद्द्रव्यभाविनोऽपि तस्माद् व्यतिरेके 'तदाधारस्तत्कलापः' इति न तद्रूपतया तत्प्रतिपत्तिः । सम्बन्धात्तथा तत्प्रतिपत्तौ ; तद्विभ्रमेतरकल्पनायां च पूर्ववत्प्रसङ्गात् । अव्यतिरेके सिद्धस्तत्कलापः परिणामी प्रागतदाधारस्य तदाधारतया तदुत्पत्त्यवस्थायां परिवर्तनादिति समवायोऽपि परिणामिन[4] एव । एवं संयुक्तसमवायादिरपि ।

नन्वेवमशक्यपरिहारत्वे परिणामस्य किमवयवै[5]वगुणविशेषेभ्यो गुण्यवयविसामान्यानामर्थान्तरत्वेन ? अवयवादीनां तद्रू[6]पेणापि परिणामोपपत्तेरिति चेत् ; अभिमतमेवैतत् । अत एवेदमपि व्याख्यानम्- अवयवादय एवावयव्यादिरूपेण **परिणामिनः** परिणामशीला इति ।

---

१ क्वचिदने-आ०, ब०, प० । २ -द्रव्यसंयो-आ०, ब०, प० । ३ -वायादिः स-आ०, ब०, प० । ४ -मिन यद्येवं आ०, ब०, प० । ५ किमवमवीव गु-आ०, ब०, प० । ६ तद्रूपत्वेनापि आ०, ब०, प० । अवयव्यादिरूपेणापि ।

तदेवमवस्थितं यौगपद्यक्रमाभ्यां सामान्यविशेषात्मकं स्वलक्षणम् ।

भवतु[1] सामान्यम्; तत्तु विजातीयव्यावृत्तिरूपमेव तस्य निर्बाधत्वेन वस्तुषु भावात्, अर्थक्रियायाश्च तदुपाश्रयतयैव तत्रोपपत्तेः । पावकादिव्यावृत्तिमत एव तोयादेः स्नानादितन्क्रियादर्शनात् । सामान्यवादिभिरपि तस्यावश्याभ्युपगमनीयत्वात्, अन्यथा कर्कादिपरिहारेण खण्डादावेव गोत्वमिति नियमायोगादिति चेत्; अत्राह–

अतद्धेतुफलापोहमविकल्पोऽभिजल्पति । इति ।

सामान्यमिति वक्ष्यमाणमिहाकृष्य सम्बन्धनीयम् । तदयमर्थः–न विद्येते तस्य खण्डादेः हेतुफले तत्कारणकार्ये येषां ते **अतद्धेतुफलाः** कर्कादयः तेभ्योऽ**पोहो** व्यावृत्तिः तं **सामान्यमभिजल्पति** कथयति । **अविकल्पो** विकल्पज्ञानरहितः सौगतः । न हि सामान्यमनिच्छतः तज्ज्ञानसम्भवः । तस्य हि न स्वालक्षण्यमेव रूपम्, अभिजल्पसम्बन्धाभावापत्तेः । तदभिसम्बन्धिनोऽपि रूपस्य तत्र[2] भावे कथं सामान्यप्रतिक्षेपः तस्यैव साधारणात्मनस्तत्त्वात् ? असाधारणत्वे शब्दसङ्केतादेस्तत्राप्यसम्भवात् । भवदपि सामान्यं तदवास्तवमेवापोहत्वादिति चेत्; कथमभिजल्पसम्बन्धं प्रति योग्यत्वम् ? तस्य[3] वस्तुधर्मत्वात् । तदपि कल्पितमेवेति चेत्; न; तेनैव तदयोगात् । सति तद्योग्यत्वे तस्य विकल्पकत्वं विकल्पत्वे च तेन तत्कल्पनमिति परस्पराश्रयात् । विकल्पान्तरात् तत्र तत्कल्पनमिति चेत्; न; तत्रापि तदन्तरात् तत्कल्पनेऽनवस्थापत्तेः । तन्नापोहवादिनो विकल्पसम्भवः । तदसम्भवे च कुतो व्यावृत्तिसामान्यप्रतिपत्तिः प्रत्यक्षस्यातद्विषयत्वात् ? कुतो वाभिजल्पः तस्य तद्योनित्वेन[4] तदभावे नोपपत्तेरिति मन्यते ।

साम्प्रतं तस्य वस्तुषु भावादीनां वस्तुसामान्यसाधनत्वेन विरुद्धत्वमावेदयन्नाह–

समानाकारशून्येषु सर्वथानुपलम्भतः ॥१४७॥
तस्यवस्तुषुभावादि साकारस्यैव साधनम् । इति ।

तस्यवस्तुषुभाव आदिर्यस्यार्थक्रियाश्रयत्वादेः तत् **तस्यवस्तुषुभावादि** । कथं पुनः सुबन्तसमुदायस्य समासस्तस्यासुबन्तत्वात् ? सुबन्तस्य हि सुबन्तेन समास इति वैयाकरणन्यायैः[5] । समासेऽपि कथं सुपोऽलुग्भाव इति चेत् ? न; तत्समुदायत्वाभावात् । न हि 'तस्यवस्तुषुभावः' इति सुबन्तसमुदायोऽयम्, अपि तु तदर्थविषयं तत्प्रतिरूपकमखण्डमेव प्रातिपदिकम्, तस्य च सुबन्तत्वादुपपन्नः समासः, तद्विधायिनः सुपो लुक् च । न च सुबन्तरमस्ति यत्रा[6]लुग्भावः पर्यनुयुज्येत । तत् किमित्याह–**साकारस्यैव** । आकारवत एव न नीरूपस्य सामान्यस्य **साधनं** वस्तुषु परि-

---

१ बौद्धः प्राह । २ तत्राभावे आ०,ब०,प० । ३ योग्यत्वस्य । ४ तद्योगित्वेन आ०,ब०,प० । 'विकल्पयोनयः शब्दाः विकल्पाः शब्दगोचराः।''इत्यभिधानात्। ५ "सुप्सुपा"–जैनेन्द्र० १।३।३। ६ यत्र लुग्भा–आ०,ब०,प०।

णामिभावलक्षणेषु भवनादेस्तत्रैव प्रतिपत्तेः । क्षणक्षीणपरमाणु[1]रूपाणि स्वलक्षणान्येव वस्तूनि तत्र च त[2]स्यैव भाव[3]ादिः प्रतीयते न साकारस्येति चेत् ; न; तेषामेव प्रमाणाभावेनाप्रतिपत्तेः । न हि तदप्रतिपत्तौ तत्र भावादेरन्यतरस्य वा प्रतिपत्तिः सम्भवति । तदेवाह–समानश्चासौ मानसहित आकारश्च **समानाकारः** तेन **शून्येषु** व्यावर्णितस्वलक्षणेषु । कथं तच्छून्येषु ? **सर्वथा** सर्वेण प्रत्यक्षविषयत्वेनानुमानविषयत्वेन च प्रकारेण **अनुपलम्भतः** तस्य वस्तुषु भावादेरिति विभक्तिपरिणामेन सम्बन्धः ।

कथं पुनस्तेषां समानाकारशून्यत्वम् , यावता प्रत्यक्षमेव तेषु प्रमाणमिति चेत् ? तदपि यथाकल्पनम् , यथाप्रतिभासं वा[4] भवेत् ? न तावदाद्यम् ; तस्याप्रतिपत्तेः । न हि निर्विकल्पं प्रत्यक्षं क्वचिदपि दृश्यते यतः तत्स्वलक्षणप्रतिपत्तिः । [5]प्रथममिन्द्रियज्ञानं तदेव[6] दृश्यते केवलं तत्पृष्ठभाविनैकस्थूलविकल्पेन प्रत्यूहान्न निश्चीयत इति चेत् ; कथमनिश्चितं तदास्ति ? कथं वा प्रामाणम् ? अन्यथैवमपि स्यात्– सकलमपि प्रत्यक्षं व्यावृत्तवस्तुविषयमेव केवलं भेदविकल्पेन प्रत्यूहान्न निश्चीयत इति । भेदाभावे प्रत्यक्षादन्यो विकल्प एव न सम्भवतीति चेत ; न ; अनेकान्ताभावेऽपि तदसम्भवस्य निवेदितत्वात् । अविचारितरम्यया तु कल्पनया तत्सम्भवस्योभयत्राविशेषात् , तथा च सर्वाभेदरूपस्य पुरुषस्य प्रसिद्धेः "यः[7] सर्वेषु लोकेषु तिष्ठन् सर्वभ्यो लोकेभ्योऽन्तरो यं सर्वे लोका न विदुर्यस्य सर्वे लोकाः शरीरं यः सर्वान् लोकानन्तरो यमयति स आत्मान्तर्याम्यमृतः" [बृहदा० ३।७।१५] इत्याद्याः श्रुतयोऽर्थवत्यो भवेयुः ।

न चैवं निर्विकल्पा भ्रान्तिरपि । शक्यं हि वक्तुम्–'पश्यन्नयमेकमेव चन्द्रमसं पश्यति द्वित्वारोपविकल्पान्न पुनर्निश्चिनोति' इति । तथा च व्यर्थमभ्रान्तग्रहणं[8] कल्पनापोढपदेनैव द्वित्वभ्रान्तेर्विनिवर्तनात् । निर्विकल्पैव तद्भ्रान्तिः इन्द्रियभावाभावानुरोधित्वेनैन्द्रियत्वादर्थसन्निधिसापेक्षत्वात् प्रतिसङ्ख्यया [9]चानिरोध्यत्वादिति चेत ; न; तत एव जातिप्रतिपत्तेरप्यमानसत्वापत्तेः । तदुक्तम्–

"न चेदं व्यवसायात्मप्रत्यक्षं मानसं मतम् ।
प्रतिसङ्ख्यानिरोध्यत्वादर्थसन्निध्यपेक्षणात् ॥" [सिद्धिवि०परि० १] इति ।

तत्र तद्भावाभावानुरोधित्वादिकमध्यारोपितमेव न तात्त्विकमित्यपि नोत्तरम् ; द्वित्वभ्रान्तावपि तथैव तत्प्रसङ्गात् ।

अपि च [10]विषयसरूपं तत्प्रत्यक्षम् अन्यथा वा ? तत्राद्ये विकल्पे वस्त्वेव सामान्यं सारू-

---

१ –रूपादिस्व–आ०, ब०, प० । २ "नीरूपस्य सामान्यस्य"–ता० टि० । ३ भवनादिः आ०, ब०, प० । ४ वा न भ–आ०, ब०, प० । ५ प्रथमेन्द्रिय–आ०, ब०, प० । ६ निर्विकल्पमेव । ७ "यः सर्वेषु भूतेषु तिष्ठन् सर्वेभ्यो भूतेभ्योऽन्तरो···"–बृहदा० । ८ प्रत्यक्षलक्षणे । ९ चानुरोध्य–आ०,ब०,प० । १० विषयस्वरू–आ०, ब०, प० ।

प्यस्यैव तत्त्वात् । तदपि तत्रातात्त्विकमेवेति चेत् ; न ; भ्रान्तत्वेनाप्रत्यक्षत्वप्रसङ्गात् । एतेन कल्पितमिति प्रत्युक्तम् । कल्पिताकारस्यापि प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः । सर्वथा च विषयसारूप्ये विषयवत् तस्यापि जडत्वापत्तेः न स्वतः प्रतिपत्तिः । अन्यतश्च सरूपात् प्रतिपत्तावनवस्थापत्तिः । असरूपात् प्रतिपत्तौ विषयस्यापि तत एव प्रतिपत्तेः व्यर्थं तत्रापि सारूप्यकल्पनम् । असरूपमपि नाप्रतिपन्नमेव तत्प्रमाणम् अनभ्युपगमात् । प्रतिपत्तौ च प्रतिपत्तिफलस्य व्यापारस्य स्वरूप एवोपक्षयात् कुतस्ततो विषयप्रतिपत्तिः ? व्यापारान्तरादिति चेत् ; न ; उभयव्यापारात्मत्वे तस्य वस्तुतः सामान्यविशेषात्मत्वस्याप्यनिवारणापत्तेः । तन्न यथाकल्पनं तत् । नापि यथाप्रतिभासम् ; तत्र स्वपर[1]व्यवसायात्मनि बहिरन्तश्च नानावयवसाधारणस्य स्थूलस्यैव प्रतिपत्तेः । तन्न प्रत्यक्षतः स्वलक्षणप्रतिपत्तिः ।

नाप्यनुमानात्; तस्य विकल्पनिषेधेन[2] निषेधात्[3], प्रत्यक्षाभावेऽनवताराच्च । ततो वस्त्वेव सामान्यं तदन्यापोहात्मकत्वहेतूनां विरुद्धत्वात् ।

स्यान्मतम्—खण्डादीनां कर्कादिभ्य इव परस्परतोऽपि[4] भेदाविशेषेऽपि 'त एव सामान्यं गोत्वं बिभ्रति न कर्कादयः' इत्यत्र तन्नियता शक्तिरेवावलम्बनम्, तया च तद्भरणमकृत्वा किन्न तद्व्यवहारमेवानुगतप्रत्ययादिरूपं ते कुर्वीरन् ? एवं हि कल्पनागौरवं परिहृतं भवति शक्तिः[5] सामान्यं तद्व्यवहारश्चेति । तन्न सामान्यमर्थवदिति; तदयुक्तम्; एवं हि विशेषाणामप्यपरिकल्पनप्रसङ्गात् । शक्यं हि वक्तुम्—यया[6] प्रत्यासत्त्या गोत्वमेव खण्डादीन् विशेषान् बिभर्ति नाश्वत्वं तया तद्विशेषव्यवहारमेव कुर्वीतालं तद्विशेषैरिति । एवञ्च न कश्चिदपि विशेषो जीवितुमर्हति सर्वविशेषव्यवहाराणां सन्मात्रादेव महासामान्यादुपपत्तेः । विशेषाभावे कथं तद्व्यवहारः तस्यापि विशेषरूपत्वादिति चेत् ? सामान्याभावेऽपि तद्व्यवहारः कथं तस्याप्यनुगतप्रत्ययादेः सामान्यरूपत्वात् । कल्पित एव व्यवहारो विचारपीडां न सहत इति चेत्; न; विशेषव्यवहारस्यापि तादृशत्वात् । कथं पुनरेकस्वभावात् सामान्याद् देशकालादिभेदी तद्व्यवहारः, कारणभेदादेव कार्यभेदस्योपपत्तेरिति चेत् ? न; दाहपाकादि[7]कार्यभेदेऽपि तद्धेतोः पावकस्य भेदाभावात् । तत्रापि शक्तिभेदादेव तद्भेद इति चेत् ; कुतस्तदव्यतिरेकात् शक्तिमतोऽपि न भेदः ? तन्नानात्वेन तदेकत्वस्याविरोधादिति चेत् ; महदिदमद्भुतं यत्—अनर्थान्तरशक्तिसमवायिना तन्न विरुद्ध्यते अर्थान्तरकार्यसमवायिना तु विरुद्ध्यते इति ! व्यतिरिक्तैव शक्तिस्तद्वत इति चेत्; न; तत एव कार्यनिष्पत्तेः शक्तिमतो वैयर्थ्यापत्तेः । नायं दोषः, तेन तद्भेदस्य करणादिति चेत्; न; तस्याप्यपरेण तद्भेदेन करणेऽनवस्थापत्तेः । स्वतस्तत्करणे कार्यभेदेन किमपराद्धं यतस्तमेव न कुर्वीत ? तथा च पावकवदेव सदात्मनः सामान्यस्यैव सकलजगद्भेदनिर्माण[8]सामर्थ्योपपत्तेः व्यर्थमेव तदर्थं भावभेदपरिकल्पनम् । उक्तञ्च मण्डनेन—

१ स्वरूपव्यव–आ०, ब०, प० । २ –ल्पे नि–आ०, ब०, प० । ३ –त् प्रत्यक्षात् प्रत्य–आ०, ब०, प० । ४ –रतो भेदा–आ०, ब०, प० । ५ शक्तिसा–आ०, ब०, प० । ६ यया प्रतीत्या आ०, ब०, प० । ७ दाहपावका–आ०, ब०, प० । ८ –निर्वाणसा–आ०, ब०, प० ।

"अर्थक्रियाकृते भेदे रूपभेदो न लक्ष्यते ।
दाहपाकादिभेदेन कृशानुर्न हि भेदवान् ॥
यथैव भिन्नशक्तीनामभिन्नं रूपमाश्रयः ।
तथा नानाक्रियाहेतू[1] रूपं किन्नाभ्युपेयते ॥
एकस्यैवैष महिमा भेदसम्पादनासहः ।
वह्नेरिव यदा भावभेदकल्पस्तदा[2] मुधा ॥" [ब्रह्मसि० २।७-१०] इति ।

तदेव सामान्यं नोपलभ्यते भेदस्यैव बहिरन्तश्चोपलम्भात्, तदुपलम्भे वा न भेदव्यवहारः तस्य संहृताखिलभेदरूपत्वात् तत्कथं तत्र तस्य सामर्थ्यम्, असति तदनुपपत्तेरिति चेत् ? न; विशेषाणामपि परपरिकल्पितानामप्रतिपत्तेः । प्रतिपत्तौ वा न सामान्यव्यवहारः [3]संहृताखिलसामान्यरूपत्वात्तेषाम्, तत्कथं तत्र तेषामपि सामर्थ्यम् असति तदनुपपत्तेः । कल्पनया सत्त्वमिति चेत्; न; तस्या एव भेदाप्रतिपत्तावसम्भवात् । निवेदितञ्चैतत् । एतदेवाह–

न विशेषा न सामान्यं तान् वा शक्त्या कयाचन ॥१४८॥
तद्बिभर्त्ति स्वभावोऽयं समानपरिणामिनाम् । इति ।

अत्र द्वितीयो[4] नञ् तदित्यनेन सम्बन्धनीयः । वाशब्दश्चैवार्थः । तदयमर्थः–**तद्** अनन्तरोक्तं सामान्यं ब्रह्मवादिपरिकल्पितं **कयाचन** भिन्नयेतरया वा **शक्त्या** प्रत्यासत्त्यपरसञ्ज्ञया **तान्** विशेषान् ग्रामारामादिरूपान् **न बिभर्त्ति** वा न स्वीकरोति यथा । उपलक्षणमिदम्–नापि तद्व्यवहारं करोति । तथा **विशेषाः** सौगताभिमताः **सामान्यं** गोत्वादि **न** बिभ्रति **बिभर्तीत्यस्य** वचनपरिणामेन सम्बन्धात् । इदमप्युपलक्षणम्–तेन तद्व्यवहारमपि न कुर्वन्ति, तेषामपि तत्सामान्यवदप्रतिपत्तिविषयत्वेन खपुष्पतुल्यत्वात् । मा भूत् तत्कल्पि[5]तानां तेषां तद्भरणं त्वत्परिकल्पितानां भवेत् त्वया तत्प्रतिपत्तेरभ्युपगमादिति चेत् ; न, तत्रापि तदसम्भवात् । न हि तेऽपि विशेषाः कयाचिदपि शक्त्या सामान्यं बिभ्रति, स्वयं तद्रूपत्वेन तदाधारत्वानुपपत्तेः । तन्न तत्रापीयं प्रक्रियाऽवकल्पते । तदाह–**स्वभावोऽयं** सामान्यरूपः । केषाम् ? **समानपरिणामिनां** स्वहेतुसामग्रीतः सादृश्यपरिणामापत्तिमताम् । भिन्नमेव सामान्यं विशेषेभ्यस्तदाधेयञ्च 'खण्डादिषु गोत्वम्' इति प्रतिपत्तेः, तत्कथं ते तन्न बिभ्रतीति चेत् ? अत्राह–

अप्रसिद्धं पृथक्सिद्धम् [उभयात्मकमञ्जसा] ॥१४९॥ इति ।

प्रकर्षेण प्रत्यक्षलक्षणत्वेन सिद्धं निश्चितं प्रसिद्धं तदन्यद् **अप्रसिद्धम्** । किं तत् ? **पृथक्सिद्धं** विशेषेभ्योऽर्थान्तरत्वेन सिद्धं निष्पन्नं सामान्यम् । न हि प्रत्यक्षे सामान्यस्य

१ –हेतुरूपं आ०, ब०, प० । २ –तथा मुदा आ०, ब०, प० । ३ संवृताखि–आ०, ब०, प० । ४ –यो न तदि–आ०, ब०, प० । ५ बौद्धकल्पितानां विशेषणाम् ।

विशेषभ्यो भेदस्तदाधेयत्वं वा प्रत्यवभासते, कथञ्चित् तदव्यतिरेकस्यैव तस्य तत्रावभासनात्। तथापि तत्र तदवभासकल्पनायां भवन्तु कुशलिनस्ताथागताः 'परस्परविश्लेषिणामणूनामेव तत्रावभासनम्' इति तेषामपि शक्यत्वात् परिकल्पनस्य। खण्डादिषु गोत्वमिति तु प्रतिपत्तिरापोद्धारिकी व्यवहारार्था न तावता तस्य तदाधेयत्वम्, अन्यथा तेषामपि तदाधेयत्वं भवेत्- "सामान्यनिष्ठा विविधा विशेषाः" [युक्त्यनु० श्लो० ४१] इत्यपि प्रतीतेः। कीदृशं तर्हि तत्त्वम् ? इत्याह- **उभयात्मकमञ्जसा** इति। सामान्यविशेषो**भयस्वभावं** तत्त्वम् **अञ्जसा** परमार्थेनेति।

तदात्मत्वेऽपि वस्तुनः सामान्यमेकमेव [1]सर्वसर्वगतं न प्रतिव्यक्ति भिन्नं सदृशपरिणामलक्षणम्। तदुक्तम्-

"यथा च व्यक्तिरेकैव दृश्यमानः पुनः पुनः।
कालभेदेऽप्यभिन्नैवं जातिर्भिन्नाश्रया सती॥
कात्स्न्र्यावयवशो वृत्तिपृच्छा जातौ न युज्यते।
न हि भेदविनिर्मुक्ते कात्स्न्र्यभेदविकल्पनम्॥"[मी०श्लो०वन० ३२-३३]

इति चेत्; न; व्यक्तिवै[2]स्तदन्तरालेऽपि तस्योपलम्भप्रसङ्गात्। अनभिव्यक्तेर्नेति चेत्; व्यक्तावपि न भवेत्, तदन्तरालगतात् तद्गतस्य तद्रूपस्याभेदात्। भेदे व्यक्तिगतमेव [3]तत्सामान्यमस्तु तत एव तत्प्रयोजनपरिसमाप्तेः व्यर्थं तदन्तराले तत्कल्पनम्। प्रतिव्यक्ति तस्य भेदे कथमभेदप्रत्ययः 'खण्डो गौर्मुण्डो [4]'गौरिति' इति चेत् ? अभेदेऽपि कथं क्वचिदभिव्यक्तिरनभिव्यक्तिश्चान्यत्र [5]व्यक्तेरतद्रूपत्वात् ? न हि व्यक्तिर्विषयस्वभावो येन तद्वत्त्वेतराभ्यां तस्य भेदः अपि त्वन्यैव ततः, तत्प्रतिपत्तिरूपत्वादिति चेत्; कथमेवं [6]तदन्तराले [7]तदप्रतिपत्तावनभिव्यक्तिरुत्तरम्[8] ? [9]तयाप्यप्रतिपत्तेरेव प्रतिपादनात्। तत्पर्यनुयोगे तस्या एवोत्तरत्वानुपपत्तेः। कुतश्च तस्याभिव्यक्तिः ? यत्र [10]तत् तत इति चेत्; न; सर्वतः स्यात्, सर्वसर्वगतत्वेन तस्य सर्वत्र भावात्। यस्य सामर्थ्यं तत इति चेत्; [11]तदपि यदि सामान्यरूपं सर्वसर्वगतञ्च स एव दोषः- तदन्तरालेऽपि ततस्तदभिव्यक्तिरिति। नायं दोषः, [12]तस्य तत्रानभिव्यक्तत्वेनानभिव्यञ्जकत्वात्। इतरत्र कुतस्तदभिव्यक्तिः ? अन्यस्मात् सामर्थ्यादिति चेत्; न; तदपीत्यादेः तत्राप्यनुषङ्गादनवस्थापत्तेश्च। असर्वगतमेव तदिति चेत्; न; सर्वगतसामान्यप्रतिज्ञाव्यापत्तेः। सामान्यादन्येव सामर्थ्यम् असर्वगतमनभिव्यक्तञ्च, अन्यथा पूर्ववद् दोषादिति चेत्; ततोऽपि[13] यद्यभिव्यक्तिस्तद्व्यापिनी; सर्वस्य सर्वदर्शित्वप्रसङ्गः, सर्वगतसामान्यव्यापिन्या तदभिव्यक्त्या [14]तदव्यतिरिक्तसकलवस्तुव्याप्तेरवश्य-

१ सर्वं सर्व-आ०, ब०, प०। २ -वत्तत्तदन्त-आ०, ब०, प०। ३ -व्यक्तिगतस्य-आ०, ब०, प०। ४ गोरिति चेत् आ०, ब०, प०। ५ "अभिव्यक्तेः"-ता० टि०। ६ व्यक्त्यन्तराले। ७ सामान्याप्रतिपत्तौ। ८ "अनभिव्यक्तेर्न सामान्यप्रतिपत्तिः' इत्युत्तरम्। ९ अनभिव्यक्त्यापि। १० सामान्यम्। ११ सामर्थ्यमपि। १२ सामान्यस्य। १३ असर्वगतसामर्थ्यादपि। १४ तदभिव्यति-आ०, ब०, प०।

न्मावात् । वक्ष्यति चैतत्– **नित्य**मित्यादिना[1] । यदि न तद्व्यापिनी कथं तदभिव्यक्तम्, अभिव्यक्तिव्यापस्वभावस्यैवाभिव्यक्तत्वोपपत्तेः[2] । खण्डशोऽभिव्यक्तमप्यभिव्यक्तमेवेति चेत्; न; तस्य खण्डाभावात् । तद्भावे वा कथं तत्र कात्स्न्यैकदेशवशो वृत्तिपर्यनुयोगो नोपपद्यते यत इदं सूक्तम्–'कात्स्न्यैकदेशवशो वृत्तिः' इत्यादि । अपि च–

ब्राह्मण्यमपि सामान्यं यदि सर्वगतं तदा ।
शूद्रादिष्वपि तद्भावाज्जातिसाङ्कर्यमागतम् ॥११५०॥
व्यक्ताव्यक्तविभागस्तु निर्विभागे न युक्तिमान् ।
कुतो वा तदभिव्यक्तिर्व्यक्तिभ्यस्तदसम्भवात् ॥११५१॥
कौण्डिन्यादेर्न हि व्यक्तेस्तद्व्यक्तिरुपलभ्यते ।
अन्यथानुपदेशः स्यान्निश्चयस्तत्र गोत्ववत् ॥११५२॥
उपदेशसहायैव व्यक्तिस्तद्व्यञ्जिका यदि ।
केवलैव समर्था चेत् सहायापेक्षणेन किम् ॥११५३॥
केवला[3] न समर्था चेत् सहायापेक्षणेन किम् ।
सहाय एव सामर्थ्यं तस्यामित्यपि नोत्तरम् ॥११५४॥
स्वतः सामर्थ्यशून्यत्वे तदयोगात् खपुष्पवत् ।
स्वतोऽपि यदि सामर्थ्यं सहायो नैव कार्यकृत् ॥११५५॥
सत्येव सचिवे तच्चेत् तत्कृतं स्यात्तथा सति ।
वृथा तत्करणं [4]जातेर्व्यक्तिरेवास्तु तत्कृता ॥११५६॥
एवं हि न प्रसज्येत पारम्पर्यपरिश्रमः ।
सचिवेन विनाप्यस्ति तच्चेत् कुर्वीत किन्न तत् ॥११५७॥
कार्यं कार्यकृतेऽप्यस्ति सामर्थ्यमिति साहसम् ।
अन्योन्यजन्यसामर्थ्यं व्यक्तितत्सचिवद्वयम् ॥११५८॥
कार्यकृच्चेन्न शूद्रादावप्येवं तत्प्रसञ्जनात् ।

कौण्डिन्यादिवत् [5]सूतमागधादिरपि ब्राह्मण्यस्य व्यक्तिरेव, तत्रापि तस्य तदुपदेशस्य च सर्वगतसामान्यवादिमतेन भावात् । ततस्तत्रापि तदभिव्यक्तौ कथं याजनाध्यापनादयः कर्मविधयो न भवेयुः, आचारसाङ्कर्यं न भवेत् ? तदेवं क्षत्रियत्वादयोऽपि [6]चिन्त्याः । तन्न तस्य सर्वसर्वगतत्वं तद्वद् गोत्वादेरपि । व्यक्तिसर्वगतस्य तु प्रत्यन्तरालं विच्छेदे नानात्वम्, अन्यथा[7] सर्वसर्वगतादविशेषः । तन्न [8]तादृशेन सामान्येन तदात्मकत्वं भावस्य सादृश्यात्मनैव

१ न्यायवि० श्लो० १५५ । २ –व्यक्तत्वापत्तेः आ०, ब०, प० । ३ केवलं न–आ०, ब०, प० । ४ जातव्यक्ति–ता० । ५ ब्राह्मण्यां क्षत्रियाज्जातः सूतः । क्षत्रियायां वैश्याज्जातो मागधः । ६ द्रष्टव्यम्–प्र० वार्तिकाल० १।२ । ७ –था सर्वग–आ०, ब०, प० । ८ सर्वगतेन ।

[1]तेन तदुपपत्तेः । कथं तस्यापि विशेषेणैकत्वं विलक्षणत्वादिति चेत् ? कथं रूपेण संस्थानस्य तदविशेषात् ? मा भूत्, संस्थानस्यैवाभावादिति चेत् ; न ; दर्शनात् । न हि पश्यन्नपि दैर्ध्यस्थौल्यादिकं न पश्यति, तदपह्नवे रूपदर्शनेऽपि तदापत्तेरन्धकल्पं जगद्भवेत् । रूपमेव संस्थानम्, सत्येव तदुपलम्भे तस्य दर्शनात् नापरमिति चेत् ; न ; तत एव रूपस्यापि संस्थानादन्यस्याभावप्रसङ्गात् । दूरविरलकेशादौ केवलस्यापि रूपस्य दर्शनमिति चेत् ; न ; समन्धकारादौ केवलस्यापि मयूरादिसंस्थानस्योपलम्भात् । संस्थानमेव तत्र भवति यथादृष्टस्याप्राप्तेः, तस्यैवं संस्थानत्वे प्राप्तिरपि स्यात्, न चैवम्, स्पष्टस्यैव प्राप्तेः । न च तयोरेकत्वं प्रतिभासभेदेन भेदस्यैवोपपत्तेः, तस्माद् भ्रान्तमेव तद्दर्शनम् विसंवादादिति चेत् ; न ; अस्पष्टतायामेव विसंवादात्, न संस्थाने । तदव्यतिरेकात् तत्रापि विसंवाद एवेति चेत् ; न; एकान्ततस्तदभावात्, अन्यथा ह्यस्पष्टमित्येव स्यात् प्रतिभासो न स्थूलमिति । कथं वा तत्संस्थानस्यावस्तुत्वे लिङ्गत्वम् ? अविनाभावनियमादिति चेत् ; न तन्नियमस्यापि तदुत्पत्तितादात्म्ययोरेवाभ्यनुज्ञानात् । अत एवोक्तम्–

“कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकात् ।
अविनाभावनियमो दर्शनान्न न दर्शनात् ॥” [प्र० वा० ३।३०] इति ।

न चावस्तु कस्यचित्कार्यम् ; व्योमकुसुमादिवत् । नापि स्वभावः । स्वभाववत्त्वेऽपि साध्यस्य तस्मादेकान्तेनाभेदे तदप्यवस्त्वेव स्यात् । न च तत्साधने प्रेक्षावतां प्रवृत्तिः पुरुषार्थाभावात् । साधितात् ततो वस्तुसाधनमिति चेत् ; न; तस्यापि तस्मादेकान्तेनाभेदे पूर्ववद्दोषादनवस्थानुषङ्गाच्च । कथञ्चित् तदव्यतिरेकपरिकल्पनया तत्साध्यवस्तुत्वपरिपालनं ध्यामलितोपलब्धसंस्थानस्यापि वस्तुत्वमवस्थापयति, तस्यापि ध्यामलितत्वात् कथञ्चिदेवाव्यतिरेकात् । मा भूल्लिङ्गत्वमपि तस्येति चेत् ; कथं तर्हि तत्र प्रतिपन्न[2]प्राप्त्यव्यभिचारस्यानुमानादविसंवादः ? यत इदं सूक्तम्–

“ममैवं प्रतिभासोऽयं न संस्थानविवर्जितः ।
एवमन्यत्र दृष्टत्वादनुमानं तथा च तत् ॥” [प्र०वार्तिकाल० १।१] इति ।

कथं पुनः अनुमानादप्यविसंवादः तद्विषयस्याप्यस्पष्टावभासित्वेनावस्तुत्वाविशेषात्, तत्रापि तत्प्रतिभासलिङ्गोपजनितादनुमानाद् अविसंवादपरिकल्पनायामनवस्थापत्तिरिति चेत् ; अयमपि परस्यैव दोषः । न दोषः, व्यवहारभङ्गभयादकृतविचारस्यैवानुमानप्रामाण्यस्याभ्यनुज्ञानादिति चेत् ; न ; तथा दर्शनस्यैव तदङ्गीकारोपपत्तेः । एवमप्यवास्तवमेव संस्थानं व्यावहारिकस्याध्यक्षस्यावस्तुविषयत्वात्, ततः सांवृतमेव तत् अस्थूलादिव्यावृत्त्या स्थूलादेः संवृत्या परिकल्पनादिति चेत् ; अत्राह–

१ सामान्येन । २ –पन्नव्याप्त्यव्यभि–आ०, ब०, प० ।

सन्निवेशादिवद् वस्तु सांवृतं किन्न कल्प्यते । इति ।

सन्निवेशो रचनाविशेषः संस्थानमिति यावत् । स **आदि**र्यस्य सदृशपरिणामादेः स इव तद्वत् "सुप इव" [शाकटा० ३।३।२] इति प्रथमान्तात् वत् प्रत्ययः । **वस्तु** रूपादिः **सांवृतं** संवृतेः कल्पनाया आगतम् **किं** कस्मात् **न कल्प्यते** ? कल्प्यत एव शक्यं हि वक्तुम्–अरूपादिव्यावृत्त्या रूपादिरपि कल्पनोपदर्शित एव न तात्त्विक इति । रूपाद्यभावे कस्यारूपादेः व्यावृत्तिरिति चेत् ? स्थूलादेरभावेऽपि कस्यास्थूलादेः व्यावृत्तिः ? रूपादेरेव, तस्यैव स्थूलादितया परिकल्पनादिति चेत् ; अन्यत्रापि स्थूलादेरेव, तस्यैव रूपादितया परिकल्पनादिति समानश्चर्चः ।

भवतु वस्त्वपि सांवृतमेवेति चेत् ; कुतस्तस्य परिज्ञानम् ? अवस्तुत्वेन स्वतस्तद्योगात् । अन्यत इति चेत् ; न ; ततोऽप्यतदाकारात्तदसम्भवात् । तदाह–

अप्रसिद्धं पृथक्सिद्धम् [उभयात्मकमञ्जसा]

अप्रसिद्धं प्रमाणनिश्चि' न भवति । किम् ? **पृथक्** ज्ञानादर्थान्तरतयाऽनाकारार्पकत्वेन **सिद्धं** निष्पन्नं सन्निवेशादि रूपादिकम्; सर्वथा तदाकाराच्च न ततस्तस्य परिज्ञानं तस्यापि तद्वदवस्तुत्वात् । पुनस्तदन्यस्य सर्वथा तदाकारस्य कल्पनायामनवस्थापत्तेः । कथञ्चित्तदाकारत्वे च सिद्धं तद्वास्तवेतरस्वभावं तदाह–'**उभयात्मकम्**' इति । भवतु ततः किम् ?-इत्यत्राह–**अञ्जसा** इत्यादि । सन्निवेशादि वदन्तीति सन्निवेशादिवदो जैनाः ? [2]विच्येवं रूपात् तेषां **वस्तु** रूपस्थूलादिरूपतयाऽनेकान्तात्मकं **सांवृतं** भवदभिप्रायेण **किन्नेष्यते** ? इष्यत एव । कथम् ? **अञ्जसा** परमार्थेन । तात्पर्यमत्र–

सत्येतरस्वभावं चेदेकं वस्तूपगम्यते ।
वस्तुतस्तर्हि रूपादिसंस्थानाद्यात्मकं [3]तथा ॥ ११५९ ॥
तथा च तद्वत्सामान्यविशेषात्मापि तत्त्वतः ।
वक्तव्यं वस्तु तद्बुद्धिदेवताकोपभीरुभिः ॥ ११६० ॥
अनेकान्तात्मके भावे सत्येवमुपपादिते ।
खण्डशोऽपि परिज्ञानं न वस्तुषु विरुद्ध्यते ॥ ११६१ ॥
निरंशार्थप्रवादे हि वस्तुनः सर्वथाग्रहात् ।
न क्वचिद्विभ्रमो नाम भवेदित्याह शास्त्रकृत ॥ ११६२ ॥

समग्रकरणादीनामन्यथा दर्शने सति ॥१५०॥
सर्वात्मनां निरंशत्वात् सर्वथा ग्रहणं भवेत् । इति ।

अन्यथा अनेकान्तादन्येन प्रकारेणैकरूपेण **दर्शने** अभ्युपगमे **सति** विद्यमाने सौगताद् नां **सर्वथा** सर्वेण चन्द्रादेर्वर्तुलत्वादिनेवैकादित्वादिनापि प्रकारेण **ग्रहणं भवेत्** ।

---

१ -पादिकः सां-आ०, ब०, प० । २ विच् प्रत्यये सति । ३ तदा आ०, ब०, प० ।

कुतः ? **निरंशत्वात्** निर्भागत्वात् । न हि निर्भागं वस्तु गृहीतमगृहीतञ्चोपपन्नं विरोधात् । भवत्येव तथा ग्रहणं [1]केषाञ्चिदिति चेत् ; आह–**सर्वात्मनाम्** सर्वेषां[2] भ्रान्तानामभ्रान्तानां चात्मनां पुरुषाणाम् । कीदृशानाम् ? **समग्रकरणादीनां** करणमिन्द्रियमादिर्येषामालोकादीनां ते करणादयः, समग्राः सम्यगभिमुखाः कार्योत्पादने करणादयो येषां तेषामिति । यथा सामग्रीसद्भावात् चन्द्रादौ वर्तुलत्वादेर्ग्रहणं तैमिरिकादिभिस्तथैकत्वादेरपि भवेदविशेषात् । तथा च न विभ्रमो नाम कश्चिदपीति व्यर्थस्तन्निवृत्त्यर्थः प्रयास इति मन्यते ।

भवतु तस्यैकत्वादिनैव वर्तुलत्वादिनाप्यग्रहणमेवेति चेत् ; आह–

नौयानादिषु विभ्रान्तो न न पश्यति बाह्यतः ॥१५२॥ इति ।

नौयानमादिः येषामाशुभ्रमणादीनां तेषु निमित्तेषु सत्सु **विभ्रान्तः** प्रतिपत्ता **न न पश्यति** पश्यत्येव । क्व ? **बाह्यतो** बहिस्तथाप्रतीतेरिति भावः ।

पश्यन्नप्यसदेव पश्यतीति चेत्; आह–

न च नास्ति स आकारः ज्ञानाकारेऽनुषङ्गतः । इति ।

स वर्तुलत्वादिः **आकारो न च** नैव **नास्ति** विद्यत एव बाह्यतस्तत्प्रतीतेरविसंवादादिति भावः । बाह्यस्यादर्शनमसत्त्वञ्च ब्रुवतो दोषमाह–**ज्ञानाकारेऽनुषङ्गतः ज्ञानस्याकारः** स्वरूपं **तत्रानुषङ्गः** प्राप्तिः न पश्यतीत्यस्य नास्तीत्यस्य च तस्मात् । बाह्यतो न न पश्यति न च नास्तीति सम्बन्धः–

यदा बाह्यवदेवायं न पश्यत्यन्तरप्यलम् ।
भ्रान्तश्चैतन्यशून्यत्वं तदा प्राप्नोति मानवः ॥११६३॥
चैतन्यरहितश्चासौ मृत एव कथं भ्रमी ।
मिथ्याज्ञान्येव यल्लोके भ्रमीति प्रथितो बुधैः ॥११६४॥
भ्रान्तिमात्रं बहिश्चान्तश्चाभ्युपेतवतोऽपि न[3] ।
स्वतोऽन्यतो वा तद्वित्तिरिति पूर्वं निरूपितम् ॥११६५॥
भ्रान्तं बाह्यस्ततो ज्ञानमभ्रान्तं चान्तरिच्छतः ।
द्वित्वादिनैव चन्द्रादिरविभ्रान्तोऽस्तु नान्यथा ॥११६६॥
विवेको विप्लवाकाराद् यदि विज्ञानचन्द्रयोः ।
तद्ग्रहे विप्लवाकारः क्व वराकः प्रवर्तताम् ॥११६७॥
तदग्रहे कथं वित्तिर्विभेदात्तयोरपि[4] ।
तस्मात् दृश्येतरात्मत्वमनेकान्तावलम्बनम् ॥११६८॥

१ "अभ्रान्तानाम्"–ता० टि० । २ ख व–आ०, ब०, प० । ३ ना आ०, ब०, प० । ४ –त्तिरपि भे– आ०, ब०, प० ।

इदमेवाह–

तस्माद् दृष्टस्य भावस्य न दृष्टस्सकलो गुणः ॥१५३॥ इति ।

तस्मात् प्रागुक्तादनेकान्तात् तमाश्रित्य **दृष्टस्य** उपलब्धस्य **भावस्य** चन्द्रादेः **न दृष्टो** नोपलब्धः **सकलः** समग्रो **गुणः** स्वभावः विप्लवाकारविवेकादिलक्षणो नैकान्तात् तत्र दृष्टस्यादृष्टस्वभावविरोधात् । भवतु दृष्ट एव तत्र सकलोऽपि गुण इति चेत् ; उक्तमत्र– कुतो विभ्रम इति । अन्यत इति चेत् ; न ; ततोऽप्यचन्द्रप्रतिभासात् तत्र विभ्रमे अतिप्रसङ्गात् । नापि चन्द्रप्रतिभासात् ; तत्रापि सर्वगुणतयैव तस्य प्रतिभासात् । तत्राप्यन्यतो विभ्रमकल्पनायामनवस्थापत्तेः । ततो यदुक्तम्–

"तस्माद् दृष्टस्य भावस्य दृष्ट एवाखिलो गुणः ।" [प्र०वा० ३।४४] इति;

तदुपपद्यत एवैकान्तो यदि लभ्येत । इदं तु न युक्तम्–

"भ्रान्तेर्निश्चीयते नेति साधनं सम्प्रवर्तते ।" [प्र०वा० ३।४४] इति ;

सर्वात्मना वस्तुदर्शने भ्रान्त्यभावस्य निवेदितत्वात् ।

तदेवं रूपसंस्थानात्मकत्ववत् दृश्येतरात्मकत्ववच्च सामान्यविशेषात्मके वस्तुनि व्यवस्थिते सति यत्परस्यापद्यते तदाह–

प्रत्यक्षं कल्पनापोढं प्रत्यक्षादिनिराकृतम् । इति ।

प्रत्यक्षं प्रत्यक्षवेद्यं [1]ज्ञानज्ञेयलक्षणं वस्तु **कल्पनापोढं** जात्यादिकल्पनारहितं यत्परस्येष्टं तत् **प्रत्यक्षेण आदि**शब्दादनुमानादिना च **निराकृतम्** । अनेन "प्रत्यक्षं कल्पनापोढम्" [प्र० वा० २।१२३] इत्यस्य पक्षाभासत्वं ब्रुवता न हेतुभिः [2]परित्राणमित्यावेदितं भवति ।

निगमयन्नाह–

अध्यक्षलिङ्गतस्सिद्धमनेकात्मकमस्तु सत् ॥१५४॥ इति ।

सत् विद्यमानम् **अनेकात्मकम्** अनेकस्वभावम् **अस्तु** भवतु । कुतः ? **सिद्धं** निश्चितं यतः । कुतस्सिद्धम् ? **अध्यक्षलिङ्गतः** अध्यक्षञ्च लिङ्गञ्च ताभ्यां ततः । न हि प्रमाणसिद्धे [3]वस्तुन्यनस्तुङ्कारः[4] प्रेक्षावतो युक्त इति भावः । भवतु नाम प्रत्यक्षात् तत् [5]सिद्धं तस्य निश्चितलक्षणत्वात् लिङ्गात्तु कथं तस्य निश्चेष्यमाणलक्षणत्वादिति चेत् ; न ; तस्यापि विषयतः प्रत्यक्षनिश्चयादेव निश्चयात् । न हि प्रत्यक्षविषयादन्यथा [6]तस्य विषयः प्रत्यक्षबाधित्वेनाप्रामाण्यप्रसङ्गात् । न चैवं पुनस्तन्निश्चयकरणस्यापार्थकत्वम् ; तस्य लक्षणविप्रतिपत्ति-

1 ज्ञानं ज्ञे–आ०, ब०, प० । 2 "न तस्य हेतुभिस्त्राणमुत्पतन्नेव यो हतः ।"–ता० टि० । 3 वस्तुन्यवस्तुका–आ०, ब०, प० । 4 अस्वीकारः । 5 सिद्धं निश्चि–आ०, ब०, प० । 6 लिङ्गस्य ।

निराकरणार्थत्वेन सार्थकत्वात् । स्वमतानुरागपरवशचेतसो मत्सरित्वादनेकात्मके वस्तुनि नास्तुङ्कारमनुमन्यत इति चेत् ; न ; प्रमाणालोकप्रकाशिते वस्तुनि सत्पुरुषाणां पुरुषार्थभङ्गभीरुतया मत्सरानुपपत्तेः । एतदेवाह–

सत्यालोकप्रतीतेऽर्थे सन्तः सन्तु विमत्सराः । इति ।

सुबोधमेतत् ।

साम्प्रतं सदृशपरिणामं सामान्यमनभ्युपगच्छतो वैशेषिकादेः तद्व्यवहार एव न सम्भवति, तत्परिकल्पितस्य सामान्यस्यानुपपत्तेरिति दर्शयितुं प्रथमं तावत् परसामान्यं सत्त्वमेव प्रत्याचष्टे । समानन्यायतया तत्प्रत्याख्यानादेव द्रव्यत्वादेरपरसामान्यस्यापि प्रत्याख्यानोपनीतात् (पनिपातात्)–

नित्यं सर्वगतं सत्त्वं निरंशं व्यक्तिभिर्यदि ॥१५४॥
व्यक्तं व्यक्तं सदा व्यक्तं त्रैलोक्यं सचराचरम् । इति ।

अत्र द्वितीय**व्यक्त**शब्दो व्यञ्जकपर्य्यायः व्यक्तं करोति व्यक्तयतीति [1]वचनाद्यचि (पचाद्यचि) व्यक्तमिति व्युत्पत्तेः । तदयमर्थः– **सत्त्वं** सामान्यं **व्यक्तिभिः** द्रव्यादीनामन्यतमैर्विशेषैः **व्यक्तं** प्रकटीभूतं **यदि** चेत् , **व्यक्तं** व्यञ्जकं द्रव्यादिषु सद्द्रव्यं [2]सन् गुणः सत्कर्मेति च प्रत्ययस्योपजनकम् । अत्र दूषणम्–**व्यक्तं** प्रकटीभूतं भवेदित्युपस्कारः । किम् ? **त्रैलोक्यं** त्रयो लोकास्त्रैलोक्यम् [3]चातुर्वर्ण्यादिवत् व्युत्पत्तिः । कदा तद् व्यक्तम् ? **सदा** सर्वकालम् ।

न चैवं सत्यसर्वज्ञः कश्चिदप्युपपद्यते ।
सत्किञ्चित्पश्यता सर्वेणाशेषार्थावलोकनात् ॥११६९॥

यदा च यत्र च [4]तदस्ति तदैव तत्रैव तद्व्यक्तिर्न सर्वदा सर्वत्रेति चेत् ; भवेदेवं यदि तदनित्यमसर्वगतञ्च । न चैवम् , नित्यसर्वगतस्यैव तस्याभ्युपगमात् । तदाह– **'नित्यं सर्वगतम्'** इति । तादृशस्याप्यभिव्यक्तिसहायस्यैव तस्य तत्प्रत्ययहेतुत्वम् , न च सर्वत्र सर्वदा तदभिव्यक्तिः, तदयमदोष इति चेत् ; न ; द्रव्यादीनां तदभिव्यञ्जकानां सर्वदा सर्वत्र च भावात् । तैरप्यभिव्यक्तैरेव [5]तदभिव्यक्तिर्नापरैरिति चेत् ; न ; सत्त्वेन [6]तदभिव्यक्तौ परस्पराश्रयात्–[7]तेन तदभिव्यक्तिः, अभिव्यक्तैश्च [8]तैस्तस्याभिव्यक्तिरिति । द्रव्यत्वादिभिरभिव्यक्तिरिति[9] चेत् ; न ; तैरप्यनभिव्यक्तैस्तदभिव्यक्तौ सत्त्वेनापि[10] स्यात् अविशेषात् । पृथिव्यादिरूपाद्युत्क्षेपणादिभिरभिव्यक्तैरेवेति चेत् ; न तैरप्यनभिव्यक्तैः, अनवस्थापत्तेश्च । तन्न सामान्यधर्मैस्तदभिव्यक्तिः । स्वरूपेणैव निर्विकल्पकप्रत्यक्षविषयेणेति

१ वचाद्यचि ब०, प० । "अच् पचादिभ्यश्च"–कात०४।२।४८ । २ सद्गुणः आ०,ब०, प० । ३ चतुर्वर्णा एव चातुर्वर्ण्यम् । ४ "सत्त्वम्"–ता० टि० । ५ सत्त्वाभिव्यक्तिः । ६ द्रव्याद्यभिव्यक्तौ । ७ सत्त्वेन । ८ द्रव्यादिभिः । ९ "द्रव्यादीनाम्"–ता० टि० । १० अनभिव्यक्तेन अभिव्यक्तिः स्यात् ।

चेत्; तदपि यदि [1]नाभावविलक्षणम्, कथं तत एवाभिव्यक्तिः सत्त्वस्य नाभावादपि ? तत्रैव तस्य विद्यमानत्वादितरत्र विपर्ययादिति चेत्; न; तत्रेति सप्तम्यर्थस्य कारकविशेषत्वात्, न चाभावाभेदिनः कारकत्वम्; अशक्तेः। शक्तेरेव कारकत्वेन न्यायविदां [2]प्रसिद्धत्वात्। शक्तिभावे तु भवत्येवाभावविलक्षणं तत्, तथा च तत एव भावप्रत्ययोपपत्तेरलमर्थान्तरेण भावेन[3] प्रयोजनाभावात्। शक्तेः शक्तिमदनर्थान्तरत्वात्, तेषां च परस्परतो व्यावृत्तेः कथं सत्सदित्यनुवृत्तप्रत्ययहेतुत्वम्, अनुवृत्तरूपस्यैवानुवृत्तबुद्धिनिबन्धनत्वोपपत्तेरिति चेत्? कथमिदानीं तेषामेवेदमभिव्यञ्जकमिदमभिव्यञ्जकं[4] तत्त्वस्येत्यनुगतप्रतिपत्तिनिमित्तत्वम्? न हि तेषामनुगमः परस्परतः; भावसाङ्कर्यापत्तेः। अननुगमेऽपि शक्तिसादृश्यात् तेभ्य एव तत्प्रत्यय इति चेत्; कथमेवं भावप्रत्यय एव तेभ्यो न भवेत्। तथा च प्रतिद्रव्यं भिद्यते भावः एकद्रव्येन्द्रियसन्निकर्षादुपलभ्यमानत्वात्, रूपादिवदिति।

अत्र यदुक्तमात्रेयेण–"**प्रतिद्रव्यं भिद्यते भावः' इति ब्रुवाणो भवान् भावं धर्मिणं प्रतिपद्यते वा, न वा ? यदि न प्रतिपद्यते; हेतुराश्रयासिद्धो भवति। अथ प्रतिपद्यते; येनैव प्रमाणेन[5] सत्सदित्यनुवृत्तप्रत्ययेन भावं धर्मिणं प्रतिपद्यते तदेव प्रमाणं तस्याश्रय[6]भेदेऽप्यभेदकत्वमनुशास्ति**" [ ] इति; तत्प्रतिविहितम्; अनुवृत्ताभिव्यञ्जकप्रत्ययेनेव अनुवृत्तभावप्रत्ययेनाप्येकस्य भावस्याप्रतिवेदनात्। तन्नैवं तस्य कुतश्चिद्भिव्यक्तिः सम्भवति स्वयमेवाभावात्। भवतोऽपि यद्यभिव्यक्तिरनर्थान्तरम्; तर्हि तद्वदेव तस्यासिद्धत्वात्, सतोऽपि विशेषलिङ्गात् न तस्य भेदः तदभेदप्रतिवेदिना [7]सल्लिङ्गाविशेषेण सत्सदित्यनुवृत्तप्रत्ययरूपेण बाध्यमानत्वादिति चेत्; ततोऽपि न तस्यैकत्वं तद्भेदनिवेदन(ना)विधुरेण विशेषलिङ्गेन बाध्यमानत्वात्। नैष दोषः ततोऽपि सर्वथा तद्भेदस्याप्रतिवेदनादिति चेत्; किमिदानीमेकानेकरूपो भावः ? तथा चेत्; न; सांशत्वापत्तेः। न[8] चायमभ्युपगमो भवतां तदाह– **निरंश**मिति। ततो नानर्थान्तरं ततोऽभिव्यक्तिः।

भवत्वर्थान्तरमेव, तस्यास्तत्प्रतिपत्तिरूपत्वादिति चेत्; तत्सहायमपि सत्त्वं किन्न सर्वं सर्वदाऽभिव्यनक्ति ? सर्वस्य सर्वदाप्यग्रहणात्, गृहीतमेव हि द्रव्यादिकं तेन स्वविशिष्टतयाऽभिव्यज्यते दण्डेनेव देवदत्तः, न चार्वाग्दर्शिनां सर्वदा सर्वग्रहणे कश्चिदुपाय इति चेत्; न; सत्त्वस्याप्यग्रहणप्रसङ्गात्। न हि निरवशेषदेशकालकलाकलापावलोकनविकलस्य नित्यसर्वगतं सत्त्वं शक्यपरिज्ञानम्। न चापरिज्ञातेन तेन तद्विशिष्टतया द्रव्यादिप्रतिपत्तिः "**नागृहीतविशेषणा विशेष्यबुद्धिः**" [ ] इति[9] [10]न्यायादतिप्रसङ्गात्। तदनवलोकने तदपेक्षं

---

१ नाभावलक्षण–आ०, ब०, प०। २ "न हि द्रव्यं कारकम्, किं तर्हि शक्तिः"–काशि० २।३।७। ३ "सत्त्वेन"–ता० टि०। ४ –व्यञ्जकं सर्वस्ये–आ०, ब०, प०। ५ –णेनैव स–आ०, ब०, प०। ६ –श्रयभेदस्य भेद–आ०, ब०, प०। ७ सल्लिङ्गाविश्लेषेण आ०, ब०, प०। ८ न वायमभ्यु–आ०, ब०, प०। ९ "विशिष्टबुद्धिरिष्टेह न चाज्ञातविशेषणा ॥८८॥"–मी० श्लो० अपोह०। लौकिक० सू०। १० न्यायादिति प्र–आ०, ब०, प०।

नित्यसर्वगतत्वमेव न गृह्यते । न सत्त्वमपि तस्य तस्मादर्थान्तरत्वादिति चेत्; कथमेवं तत्र तद्रूपव्यपदेशः– 'नित्यं सर्वगतञ्च सत्त्वम्' इति ? सम्बन्धादिति चेत्; न; तेनापि ताद्रूप्यस्यानवकल्पनात् । अवकल्पने तु स एव प्रसङ्गः-तदनवलोकने तद्रूपं न शक्यपरिज्ञानमिति । न ताद्रूप्यस्य [1]तेनावकल्पनम्, तद्रूपज्ञानस्यैवावकल्पनादिति चेत्; न; अतद्रूपे तद्रूपज्ञानस्य मिथ्यात्वात्, वस्तुतस्तदनित्यमसर्वगतञ्च प्राप्तम् । तथा च कथमेतत् 'एको भावः' इति, प्रतिदेशकालभेदं भिद्यमाने तस्मिन्नेकत्वानुपपत्तेः ? ततो वास्तवमेव तस्य नित्यसर्वगतत्वमिति कथं सर्वदेशकालविशेषापरिज्ञाने तस्य परिज्ञानं यतः क्वचित् कदाचिदपि सत्प्रत्ययं कुर्वीत ?

एतेनावयविज्ञानमपि प्रत्युक्तम्; अवयविनोऽपि स्वारम्भकसकलावयवपरिज्ञानाभावे तद्व्यापिरूपस्य दुष्परिज्ञानत्वात् । तदपरिज्ञाने तद्व्यापित्वमेव तस्य न ज्ञायते न स्वरूपमिति चेत्; न; तस्य तस्मादनर्थान्तरत्वात् । अर्थान्तरत्वे कथं तत्र तद्व्यपदेशः– स्वारम्भकावयवव्याप्यवयवीति ? सम्बन्धादिति चेत्; न; तेनापि ताद्रूप्यस्यानवकल्पनात्, अवकल्पने तु पूर्ववद्दोषात् । अतद्रूपे तद्रूपज्ञानस्य तेनावकल्पने वस्तुतस्तदव्याप्येवावयवीति कथमूर्ध्वाधःपार्श्वभागादिष्वेक एव स्तम्भो भवेत् ? यतः सौगतं [2]तदभाववादिनमतिशयीत वैशेषिकः । तन्न स्वारम्भकनिरवशेषावयवापरिज्ञाने तत्परिज्ञानमुपपन्नम् । तथा च यदुक्तमात्रेयेण– **"यदुपलब्धिकारणोपपन्नं वस्तु तद्विशेषणत्वेनोपलभ्यते भावो न सर्वाधारविशेषणत्वेन । एतेनावयविद्रव्यमपि व्याख्यातम्, येषामवयवानामुपलब्धिकारणमस्ति तैः सहोपलभ्यतेऽवयवी येषां नास्ति न तैः सह" [ ]** इति; तदतीव परीक्षापथपरिभ्रष्टतामेव तस्याचष्टे; निरवशेषाधारावयवव्यापिस्वभावयोर्भावावयविनोः कतिपयाधारावयवगोचरतया परिज्ञानस्यासम्भवात् । सम्भवतोऽपि अतस्मिंस्तद्रूपतया मिथ्यात्वापत्तेः । ततः कतिपयाभिरपि व्यक्तिभिरभिव्यज्यमानं सत्त्वं सर्वस्वाधारगतेनैव रूपेणाभिव्यज्यत इति सूक्तम्– **'स[5]दा व्यक्तं त्रैलोक्यम्'** इति ।

नन्वेवमपि द्रव्यगुणकर्मणामेव ततोऽभिव्यक्तिः तत्रैव तस्य भावात्– **"सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु स[4] भावः"** [वैशे० १।२।७] इत्यभिधानात्, न सामान्यसमवायविशेषाणां विपर्ययात् । न च द्रव्यादित्रयमेव त्रैलोक्यम्, तस्य पदार्थसन्निवेशरूपत्वादिति चेत्; आह–**'सचराचरम्'** इति । चरत्यभिव्यञ्जकत्वेन परस्य बुद्धिं गच्छतीति **चरं** द्रव्यादित्रयम्, **अचरं** तद्विपरीतं सामान्यादित्रयम्, ताभ्यां सह वर्तत इति **सचराचरं** त्रैलोक्यमिति ।

ननूक्तम्–'सामान्यादौ सत्त्वाभावान्न ततस्तदभिव्य[6]क्तिः' इति, चेत्; द्रव्यादौ कुतस्तद्भावः ? समवायादिति चेत्; न; तस्य सामान्यादावपि भावात्, अन्यथा 'द्रव्यादिसमवेतं सामान्यम्, नित्यद्रव्यसमवेता विशेषाः' इति च प्रत्ययाभावापत्तेः । समवाये तु नितरामुपपन्नः[7],

१ सम्बन्धेन । २ अवयव्यभाववादिनम् । ३ तदाव्य-आ०, ब०, प० । ४ "... सा सत्ता"-वैशे० । ५ न सूक्तं आ०, ब०, प० । ६ -व्यक्तिरिति चेत् आ०, ब०, प० । ७ समवायः ।

तत्कृतो यद्यन्यत्र तद्भावो[1] नितरामात्मनि इति न्यायात्। यदि पुनः सत्यपि समवाये न सामान्यादौ तद्भावो[2] द्रव्यादावपि न भवेदविशेषात्। विशेषकल्पनायां तु नैकः समवायः स्यात्। तदविशेषेऽपि[3] द्रव्यादीनां विशेषो यतस्तत्रैव सत्त्वं न सामान्यादाविति चेत्; तर्हि द्रव्यत्वादिसामान्यविशेषाणामन्त्यविशेषाणाञ्च तत एव तत्रैव भावोपपत्तेः कैमर्थक्यात् समवायकल्पनम्? यदि पुनः समवायात् द्रव्यादिवत् द्रव्यत्वादावपि सत्त्वं पृथ्वीत्वाद्यवान्तरसामान्यमपि किन्न भवतीति चेत्? अयमपि भवत एव पर्य्यनुयोगो यः समवायकृतं द्रव्यादौ सत्त्वमन्वाह, नास्माकं विपर्ययात्। ततो युक्तं द्रव्यादिवद् द्रव्यत्वादौ सामान्ये[4] विशेषसमवाययोश्च सत्त्वोपपत्तेः सचराचरं त्रैलोक्यं ततो व्यक्तं भवेदिति।

यत्पुनरिदं सूत्रम्–"सदिति यतो द्रव्यगुणकर्मसु[5] स भावः" [वैशे० १।२।७३] इति, तत्रैव भाष्यञ्च[6] "परस्परविशिष्टेषु द्रव्यगुणकर्मस्वविशिष्टं सदिति यतोऽभिधानं प्रत्ययश्च भवति स भाव इति। उपलक्षणार्थञ्चैतत् सूत्रम्, तथा द्रव्यमिति[7] यतः पृथिव्यादिषु तद् द्रव्यत्वं गुण इति यतो रूपादिषु तद्गुणत्वं कर्मेति यत उत्क्षेपणादिषु तत्कर्मत्वम्" [ ] इति। तत्र यदि सत्त्वादयो न सन्ति कथं तेभ्यः क्वचिद् व्योमकुसुमेभ्य इव सदाद्यभिधानस्य[8] प्रत्ययस्य च प्रवृत्तिः? सन्त्येवोपचारतस्त इति चेत्; न; तत्कुसुमेष्वपि तदनिवारणात्। किं वा सद्भिस्तेषां[9] साधर्म्यं यतस्तत्र सत्त्वमुपचर्येत? सद्विशेषणत्वमेव, तथा च भाष्यम्–"यथा च सन्ति द्रव्यगुणकर्माणि सतामपि द्रव्यगुणकर्मणां विशेषणं तथा सामान्यविशेषसमवाया इति सन्त इव सन्त इत्युच्यन्ते।" [ ] इति चेत्; न; परस्पराश्रयापत्तेः–सति द्रव्यादीनां सत्त्वे तद्विशेषणत्वेन सत्त्वादेः सत्त्वम्, सता च तेन सम्बन्धाद् द्रव्यादीनां सत्त्वम् पृथिव्यादीनाञ्च द्रव्यादित्वमिति। तन्नोपचारतस्तेषां सत्त्वम्।

नापि सत्तासम्बन्धात्; सत्तासम्बन्धे हि सामान्यादीनामपरजातित्वप्रसङ्ग इति स्वयमेव तन्निराकरणात्। भवन्तु तर्हि स्वत एव ते सन्त इति चेत्; कथं तर्हीदं भाष्यम्–"सामान्यविशेषसमवायानां तु सदित्यभिधानप्रत्ययावौपचारिकौ" [ ] इति? वस्तुभूतस्वरूपसत्तानिबन्धनयोस्तयोरौपचारिकत्वानुपपत्तेः। स्वतश्च तेषां सत्त्वे तद्वद् द्रव्यादीनामपि स्यादविशेषात्। एतदेवाह–

सत्तायोगाद्विना सन्ति यथा सत्तादयस्तथा ॥१५५॥
सर्वेऽर्था देशकालाश्च सामान्यं सकलं मतम्। इति।

सत्तया महासामान्येन **योगः** सम्बन्धः तस्माद् **विना** तमन्तरेण **यथा** येन

१ समवेतत्वम्। २ सत्त्वभावः। ३ समवायाविशेषेपि। ४ समान्येनवि–आ०, ब०, प०। ५ –कर्मसु इति आ०, ब०, प०। ६ "परस्परविशिष्टेषु द्रव्यगुणकर्मस्वविशिष्टा सत्सदिति प्रत्ययानुवृत्तिः सा चार्थान्तराद्भवितुमर्हतीति यत्तदर्थान्तरं सा सत्तेति सिद्धा।"–प्रश० भा० पृ० १६५। ७ "अभिधानं प्रत्ययश्च भवतीति सम्बन्धनीयम्, एवं गुणत्वकर्मत्वयोरपि।"–ता० टि०। ८–न प्रत्ययप्रवृ–आ०, ब०, प०। ९ सामान्यादीनाम्।

सत्तादिष्वप्यपरसत्तासम्बन्धकल्पनायामनवस्थितिरिति प्रकारेण तेषु तत्प्रतीत्यभावप्रकारेण वा, **सन्ति** विद्यन्ते **सत्तादयः** आदिशब्दाद् द्रव्यत्वादयश्च। **तथा** तेन प्रकारेण **अर्थाः** द्रव्यादयः "द्रव्यगुणकर्मस्वर्थः" [वैशे० ८।२।३] इति वचनात्, **सर्वे** निरवशेषाः सन्तीति सम्बन्धः। न हि तत्राप्यर्थान्तरस्य सत्त्वस्य प्रतिपत्तिः, रूपभेदानवलोकनात्। सम्बन्धात् तदनवलोकनमिति चेत्; न; सर्वथाप्यनवलोकनप्रसङ्गात्। [1]तद्भेदाद्रूपान्तरस्याप्ये-[2]नर्थान्तरत्वात्। तथापि[3] [4]तस्यावलोकने नानेकान्तप्रतिक्षेपः अवलोकितानवलोकितरूपत्वेन तस्यावश्यम्भावात्, तथा च सामान्यविशेषात्मकत्वेनैव[5] किन्न स्यात्, यतः प्रतीतिमतिलङ्घ्य सत्त्वमर्थान्तरं परिकल्प्येत ? कथं वानवस्थाननिर्मुक्तिः ? सत्तादिषु सत्त्वान्तरस्याभावादिति चेत्; न; जीवति सत्प्रत्यये तदभावस्यासम्भवात्। औपचारिक एव स [6]तत्र माणवके सिंहप्रत्ययवदिति चेत्; न; बाधकाभावे [7]तत्त्वानुपपत्तेः। [8]तत्र [9]तदन्तरानवलोकनमेव बाधकमिति चेत्, यद्येवं प्रतिपद्यसे द्रव्यादिष्वपि तन्माभूत्, अनवलोकनस्याविशेषात्। अनवलोकितमपि[10] सत्प्रत्ययादवगम्यत इति चेत्; न तर्हि तत्प्रत्ययस्यानवलोकनं बाधकमिति कथं सत्त्वादिष्वपि ततस्तदन्तरं नावगम्येत यतोऽनवस्थानं न प्राप्नुयात् ? तस्मात् स्वत एव द्रव्यादयः सन्ति, पृथिव्यादीनि द्रव्याणि रूपादयो गुणाः उत्क्षेपणादीनि कर्माणीति वक्तव्यम्, प्रतीतिव्यापारस्यैवमेवानुभवात्।

नन्वेवं सत्त्वादीनां [11]पृथगभावे कथं [12]दृष्टान्तत्वम् ? परप्रसिद्ध्येति चेत्; न; तस्याः प्रमाणत्वे तथा तदभावानुपपत्तेः। अभ्युपगममात्रत्वे तु तद्विषयनिदर्शनबलादवस्थाप्यमानं तद्द्रव्याद्यर्थसत्त्वमपि तादृशमेव भवेदिति चेत्; सत्यम्; न हि वयं दृष्टान्तबलात् तत्र तत्सत्त्वमवकल्पयामो निरपवादात्[13] तत्प्रतीतिबलादेव तदवकल्पनात्। सत्त्वादिनिदर्शनोपदर्शनं तु परस्य तद्बलातिलङ्घनमवस्थापयितुम्–'यदि द्रव्यादिषु तद्बलमतिलङ्घयसि किन्न सत्त्वादिष्वपि लङ्घयन्ननवस्थादोषमन्वाकर्षसि ?' इति। भवति चैवमवस्थापनम्[14]–"स्ववाद्य[15](वाग्य)न्त्रिता वादिनो न विचलिष्यन्ति" [　　　] इति न्यायात्। कुतो वा सत्त्वादीनां सामान्यरूपत्वं यतस्तत्र सामान्यान्तराभावः ? समानप्रत्ययहेतुत्वादिति चेत्; न; देशकालावस्थासंस्कारादेरपि तद्रूपत्वापत्तेः। अस्ति हि तस्यापि[16] तत्प्रत्ययहेतुत्वम्–'दक्षिणात्योऽयम् अयमपि दाक्षिणात्यः' इति देशात्, 'प्रावृषिजोऽयम् अयमपि प्रावृषिजः' इति कालात्, 'बालोऽयम् अयमपि बालः' इत्यवस्थातः, 'पण्डितोऽयम् अयमपि पण्डितः' इति संस्काराच्च तत्प्रत्यय-

---

१ अनवलोकितस्वरूपविशेषात्। २ ज्ञातुं योग्यस्य स्वरूपान्तरस्य। ३ अनवलोकितस्वरूपादभेदेऽपि। ४ रूपान्तरस्य। ५ –कत्वेनेव आ०, ब०, प०। ६ सत्तादिषु। ७ औपचारिकत्वानुपपत्तेः। ८ सामान्यादिषु। ९ सत्तान्तर। १० सामान्यम्। ११ पृथग्भावे आ०,ब०,प०। १२ "सत्तायोगाद्विना सन्ति यथा सत्तादयः" इति–ता०टि०। १३–वादाप्रति–आ०, ब०, प०। १४ –पनं स्ववाधानियन्त्रिता ता०। 'अस्मिन् पाठे स्वमतबाधाभयान्नियन्त्रिता वादिनः' इत्यर्थो ज्ञेयः। १५ "स्ववाग्यन्त्रिता वादिनो न विचलिष्यन्तीति"–प्रमेयक०पृ०६६२। १६–पिप्रत्य– आ०, ब०, प०।

प्रादुर्भावस्यावलोकनात्। अथ तत्रापि देशादेर्धर्मविशेषाणामुत्पत्तौ तदधिष्ठानाः सामान्यविशेषा एव तत्प्रत्ययहेतवो न देशादय इति चेत्; न; तेभ्य एव तद्दर्शनात्। अन्यतस्तत्परिकल्पनायां सर्वत्र हेतुफलभावनियमनिर्लोपापत्तेः। अतो[1]देशादय एव तद्धेतव इति भवत्येव तेषां सामान्यरूपत्वम्। तदेवाह–**देशकालाश्च**। च शब्दादवस्थादयश्च **सामान्यं** भवेयुरिति वाक्यशेषः। तथा च यदुक्तम्–"**सामान्यादयो न सत्तासम्बन्धवन्तः, अवान्तरसामान्यविकलत्वात्, ये तु तत्सम्बन्धवन्तो न ते तद्विकलाः यथा द्रव्यादयः तद्विकलाश्च सामान्यादयः, तस्मान्न तत्सम्बन्धवन्तः**" [ ] इति; तत्प्रतिव्यूढम्; देशादिवदन्येषामपि द्रव्यगुणकर्मणां क्वचित् कथञ्चित् कदाचित् सामानप्रत्ययहेतुत्वेन सामान्यरूपतोपपत्तौ न सत्तासम्बन्धो नावान्तरसामान्यमित्युभयाव्यावृत्या वैधर्म्योदाहरणत्वानुपपत्तेः। समानप्रत्ययहेतुरेव सामान्यं देशादयस्तु नैवम्, विशेषप्रत्ययस्यापि तत एव भावादिति चेत्; न तर्हि सत्त्वद्रव्यत्वादयोऽपि सामान्यं समानप्रत्ययवत् [2]प्रागभावादिरूपादिव्यावृत्तिप्रत्ययस्यापि तत एव भावादिति न किञ्चिदेतत्। स्याद्वादिनां तु नायं दोषः सर्वस्यापि विशेषात्मकत्ववत् सामान्यात्मकत्वस्यापि प्रतीतिबलेन तैरभ्युपगमात्। तदाह– **सकलं** चेतनेतररूपं वस्तु **मतम्** अङ्गीकृतं सामान्यमिति सम्बन्धः।

सकलमपि यदि सामान्यं तर्हि सन्मात्रमेव जगत् प्राप्तम्, तस्माद्व्यतिरेके सामान्यरूपत्वानुपपत्तेः, अभिमतञ्चैतद् ब्रह्मविदाम्–सकलभेदकलौपमलविकलस्य त[4]न्मात्रस्यैव ब्रह्मरूपतया तैरभ्युपगमादिति चेत्; कुतस्तदभ्युपगमः? स्वेच्छानिबद्धादभ्युपगमात् तत्सिद्धावतिप्रसङ्गात्। प्रतिभासबलोपनिबद्धादिति चेत्; न; निर्भेदस्याप्रतिभासनात्। न हि निर्भेदस्य सतः प्रतिभासनम् जीवपुद्गलादिभेदतत्प्रभेदपरिकलितशरीरतया भेदरूपस्यैव तस्य प्रत्यवभासनात्। कथमन्यथा संसारतत्कारणादिः, तस्य भेदरूपत्वेन तदभावेऽनुपपत्तेः? मा भूदिति चेत्; न; "**मृत्योः स मृत्युमाप्नोति य इह नानेव पश्यति**" [कठ० ४।१०] इत्यादेर्वचनस्य निर्विषयत्वापत्तेः। भवतु भेदप्रतिभासः स तु अविद्यारूपवारवनितास्वैरविलासपरि[3]कल्पितत्वेनातत्त्वविषय एवेति चेत्; कथं तस्यार्थान्तरत्वे ब्रह्मणः ता[5]त्त्विक एव भेदो न भवेत्? तस्यासत्त्वादिति चेत्; न; 'असंश्च प्रतिभासश्च' इति व्याघातात्। भावाभावाभ्यामनिर्वचनीयत्वादिति चेत्; न; तद्रूपस्याप्यसत्त्वे भेदप्रतिभासत्वानुपपत्तेः। सत्त्वे भेदतात्त्विकत्वस्य तदवस्थत्वात्। तस्यापि ताभ्यामनिर्वचनीयत्वकल्पनायां प्राच्यप्र[6]सङ्गानिवृत्तेरनवस्थापत्तेश्च। ततस्तस्यानर्थान्तरत्वे तु ब्रह्मापि तद्वत् तद्विलासपरिकल्पितं भवेत्। न चैवम्, तस्य निरवद्यविद्यारूपतया परैः प्र[7]तिज्ञानात्। नायं दोषः तस्य ततो भेदाभेदाभ्यामनिर्वाच्यत्वादिति चेत्; न; तद्रूपस्यासत्त्वे प्रतिभासत्वासम्भवात्। सत्त्वेऽप्य-

१ साध्यहेतूभय। २ प्राग्भावा–आ०, ब०, प०। प्रागभावादिव्यावृत्तिप्रत्ययः सत्त्वात्, रूपादिव्यवृत्तिप्रत्ययः द्रव्यत्वात्। ३–पविक– आ०, ब०, प०। ४ सन्मात्रस्यैव। ५ –तात्त्विकस्व आ०, ब०, प०। ६–प्रसङ्गानतिवृ– आ०, ब०, प०। ७ परिज्ञा– आ०, ब०, प०। "विज्ञानमानन्दं ब्रह्म"–बृहदा० ३।९।२४।

र्थान्तरत्वेऽनर्थान्तरत्वे च पूर्ववत्प्रसङ्गात् । तस्यापि ताभ्यामनिर्वचनीयत्वकल्पनायाम् अनवस्थानोपनिपातात् ।

स्यान्मतम्-अयमेव ह्यविद्यामुग्धवधूविलासप्रपञ्चस्य स्वभावो [1]यदुक्तविचारपरशुपरिपातासहिष्णुत्वम् । तत्सहिष्णुत्वे तत्प्रपञ्चत्वपरित्यागापत्तेः ।

'[2]जाड्यादविद्याऽविद्यात्वं विचारं सहते यदि ।
[3]न्यायघातासहिष्णुत्वमविद्यालक्षणं यतः ॥'' [ ]

इति [4]वचनादिति चेत्; न; तत्स्वभावस्यापि [5]सत्त्वासत्त्वयोस्ताभ्यामनिर्वचनीयत्वे च भेदाभेदयोस्ताभ्यामनिर्वचनीयत्वे च पूर्ववत्प्रसङ्गात् तस्यापि तत्प्रातघातासहिष्णुत्वव्यावर्णनायामनवस्थितेरप्रतिक्षेपात् । ततो दूरं गत्वापि तात्त्विकं तदर्थान्तरञ्च तद्रूपमभ्युपगन्तव्यमिति कथं न भेदो वास्तवो यतस्तदात्मकमेव सत्त्वं न भवेत् ? तदाह-

सर्वभेदप्रभेदं सत् सकलाङ्गशरीरवत् ॥१५६॥ इति ।

भेदाश्च जीवपुद्गलादयः प्रभेदाश्च तेषामवान्तरविशेषाः, जीवस्य संसारिणो मुक्ताः [6]त्रसस्थावराः सकलेन्द्रिया विकलेन्द्रियाः सञ्ज्ञिनोऽसञ्ज्ञिन इति, पुद्गलस्य [7]पृथिव्य आपस्तेजांसि वायव इति भेदप्रभेदाः, सर्वे निरवशेषा भेदप्रभेदा यस्मिंस्तत् **सर्वभेदप्रभेदं सत्** **सत्त्वं** भावप्रधानत्वान्निर्देशस्य । **सकले**त्यादि तत्रैव निदर्शनम् । **सकलान्यङ्गानि** करचरणादीनि यस्य तच्च **तच्छरीरं** च तदिव तद्वदिति । तात्पर्यमत्र-यथा न पाणिपादादेरर्थान्तरं शरीरं तद्भाव एवोपलभ्यमानत्वात् । न हि तदर्थान्तरत्वे तस्य तद्भाव एवोपलब्धिः, गोरभावेप्यश्वस्योपलम्भात् । न चैवम् अतोऽनर्थान्तरमेव ततस्तत् । उक्तञ्चैतत्-"**भावे चोपलब्धेः**" [ब्रह्मसू० २।१।१५] इति । अतश्च तस्य ततोऽनर्थान्तरत्वं यत्प्रत्यक्षतस्तथैवोपलभ्यते । न हि गवाश्ववत् पाण्यादिशरीरयोर्भेदेनोपलब्धिः; परस्पराविष्वग्भावेनैवोपलब्धेः । न चोपलब्धे[8]र्लक्षणान्तरम् ; अतिप्रसङ्गात् । इदमप्युक्तम्-"**भावाच्चोपलब्धेः**" [ब्रह्मसू० २।१।१५] [9]लक्षणान्तरं इति[10] । तथा तत एव सद्रूपमपि भेदादनर्थान्तरमभ्युपगन्तव्यम् । न हि तस्यापि भेदाभावेऽपि भेदादन्यत्वेनाप्युपलब्धिः; सत्येव द्रव्यादौ भेदे तत्प्रभेदे च तदनर्थान्तरत्वेन च सर्वत्र सर्वदापि प्रतिपत्तेः । तदनर्थान्तरत्वे तस्य भेदस्येव भेदान्तरं प्रति तस्याप्यनुगमनं न भवेत्, तथा च [11]तदन्तरस्य सर्वस्याप्यसत्त्वादेकभेदमात्रमेव सद्रूपं प्राप्तम् । तच्च प्रतीतिविरुद्धमिति चेत्; न; शरीरेऽप्येवं प्रसङ्गात् । न हि तस्यापि पाण्यादेरव्यतिरेके [12]तद्वदेव [13]तदन्तरं प्रत्यनुगमन-

१ यदुतवि-आ०, ब०, प० । २ स्यादविद्या-आ०, ब०, प० । ३ न्यायाघातस-ता० । ४ "अविद्याया अविद्यात्व इदमेवतु लक्षणम् । मानाघातासहिष्णुत्वमसाधारणमिष्यते ॥"-बृ० सं० वा० श्लो० १८१ । ५ सदसत्त्वयो-आ०, ब०, प० । ६ त्रसा स्था-आ०,ब०,प० । ७ पृथिव्यापस्ते-आ० ब०, प०। ८ स्वरूपान्तरम् । ९ 'लक्षणान्तर' इति पदं सम्पातादायातमिति भाति । १० "भावाच्चोपलब्धेरिति वा सूत्रम्"-ब्रह्म० शा० भा० । ११ भेदान्तरस्य । १२ पाण्यादिवदेव । १३ अवयवान्तरम् ।

मिति तस्याशरीरत्वादेकावयवमात्रमेव तदपि प्रतीतिविरुद्धं प्राप्नुयात् । स्वत एव पाण्यादेः शरीरत्वं नैकशरीरानुगमनादिति चे ; द्रव्यादेः सत्त्वमपि तथैव किन्न स्यात् ? सत्त्वबहुत्वापत्तेरिति चेत् ; शरीरबहुत्वापत्तेरितरदपि न भवेत् ।

ननु शरीरं नाम कणादस्य परम्परया परमाणुकार्यम् , परमाणुभ्यां हि संयोगसहायाभ्यां द्व्यणुकम् , द्व्यणुकाभ्याञ्च चतुरणुकमुत्पद्यते, यावदन्त्यावयवि शरीरमिति तन्मतप्रसिद्धेः । परमाणवश्च नित्याः ते च यदि प्रवृत्तिस्वभावाः; सर्वदा तत्कार्याणामुत्पत्तिरेव नोपरमः । निवृत्तिस्वभावत्वे नोत्पत्तिः । उभयस्वभावत्वं तु विरोधादसम्भाव्यम् । अनुभयस्वभावत्वे तु निमित्तवशात् प्रवृत्तिनिवृत्त्योरभ्युपगम्यमानयोरदृष्टादेर्निमित्तस्य नित्यसन्निधानात् नित्यप्रवृत्तिप्रसङ्गः । अतन्त्रत्वेऽप्यदृष्टादेः ; नित्याप्रवृत्तिप्रसङ्गात् । तस्मादनुपपन्नः परमाणूनां कारणभाव इति कथं तद्द्व्यणुकादिरन्त्यावयविपर्यन्तः कार्यप्रबन्धो यस्य स्वावयवभेदाभेदपरिचिन्तया [2]परिक्लिश्नीम इति चेत् ; न ; सद्रूपस्याप्यौपनिषदस्यैवमसम्भवात् । तदपि यदि प्रवृत्तिस्वभावम् ; सृष्टिरेव सर्वदा जगत इति कथं प्रलयो महाप्रलयो वा ? निवृत्तिस्वभावं चेत्; सर्गाभावात् कथं जगत्प्रपञ्चप्रतिभासः ? तदुभयस्वभावत्वं पुनस्तत्रापि निष्कलैकस्वभावे विरोधादेवासम्भाव्यम् । अनुभयस्वभावञ्चेत् ततोऽपि कथं जगदुत्पत्तिस्थितिविपत्तयो[3] यत इति ? निमित्तवशादेव तस्य [4]प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वा न स्वत इति चेत् ; तदपि निमित्तं यदि नित्यमव्यतिरिक्तञ्च ततः ; किमभ्यधिकमभिहितम् ? व्यतिरिक्तञ्चेत् ; कथमद्वैतम् तत्त्वम्? अपि च प्रवृत्तिनिवृत्त्योरन्यतरैव तस्यापि स्वभावो नोभयम् , विरोधाविशेषादिति सम एव दोषः–प्रवृत्तिस्वभावत्वे सर्ग एव जगतः, निवृत्तिस्वभावत्वे च न प्रपञ्चप्रतिभास इति । तस्याप्यनुभयस्वभावस्य निमित्तवशात् प्रवृत्तिनिवृत्तिपरिकल्पनायाम् ; अयमेव प्रसङ्गोऽनवस्थापत्तिश्च । तन्न तन्नित्यमनित्यमपि ।

ब्रह्मणश्चेन्न तत्कार्यं जगद्ब्रह्मकृतं कथम् ?
कार्यं चेत् नित्यकार्यस्य कदाचिद्भवनं कथम् ? ॥ ११७० ॥
सर्गप्रलययोर्येन कादाचित्कत्वमुच्यताम् ।
कादाचित्कनिमित्ताच्चेत् तत्कादाचित्ककल्पनम् ॥ ११७१ ॥
तत्राप्येवं प्रसङ्गे किन्नानवस्थितिरापतेत् ।
अनादेस्तत्प्रबन्धस्य न चेद्दोषोऽनवस्थितिः ॥११७२॥
क्रमे सति प्रबन्धः स्यादक्रमाच्च क्रमः कथम् ? ।
अक्रमं च मतं ब्रह्म कूटस्थं यत्तदिष्यते ॥११७३॥

---

१ शरीरमपि । २ परिक्लिश्नीम आ०, ब०, प० । ३ –यो नियतः आ०, ब०, प० । ४ प्रवृत्तेर्निवृ– आ०, ब०, प० ।

प्रबन्धवन्निमित्ताच्चेन्निमित्तं तत्प्रबध्यते ।
प्रबन्धवत्त्वं तस्यापि परस्मादेव तादृशात् ॥११७४॥
तथा सत्यम (न) वस्थानाद्दोषान्निर्मुच्यसे कथम् ।
तन्नौपनिषदं सत्त्वमप्युत्पत्त्यादिकारणम् ॥ ११७५॥

सत्यम्, अकारणमेव ब्रह्म तस्य नित्यनिरञ्जनरूपतया शान्तात्मनः क्वचित्प्रवृत्तिनिवृत्त्यो-रसम्भवात्, अविद्योल्लासस्य तु जगत्कारणस्य तन्नान्तरीयकत्वात् तदपि तत्कारणमावेदयन्ति श्रुतयः । नहि विद्यासम्पर्कविकलस्तदुल्लासः प्रतिभासरहितस्य तस्यासम्भवात्, प्रतिभासस्य च विद्यारूपत्वादिति चेत्; कुतस्तथाभूतस्य परिज्ञानम् ? "सदेव सोम्येदमग्र आसीत्, एक-मेवाद्वितीयम्" [छान्दो० ६ । २ । १] इत्यादेराम्नायादिति चेत्; न; त[1]स्यापि निरंशपरमाणु-रूपस्याऽप्रतिवेदनात् । स्थूलत्वे तु नानावयवसाधारणत्वमवश्यम्भावि, तस्य तदन्तरेणानुपपत्तेः । तथा च तदेव स्वावयवेभ्योऽनर्थान्तरं भवत्प्रस्तुते वस्तुनि निदर्शनम्, शरीरग्रहणस्योपलक्षण-त्वादिति सिद्धो नः सिद्धान्तः । त[1]स्याप्यविद्योल्लासनिबन्धनत्वेन न स्वावयवेभ्यो भेदो नाप्य-भेदो वस्तुसद्विषयत्वात् त[2]द्विकल्पस्येति चेत् ; कथमिदानी त[3]द्बलात् तत्त्वतो ब्रह्मसिद्धिः अवस्तु-सतस्तदनुपपत्तेरतिप्रसङ्गात् । माभूत्त[4]तस्तत्प्रतिपत्तिः तदुपकल्पितादन्यत एव ज्ञानात् तत्परिज्ञा-नोपगमादिति चेत्; न; तत्रापि तस्येत्यादेरनुगमादनवस्थापत्तेश्च । ततो दूरमनुसृत्यापि किञ्चि-त्तात्त्विकमेव तज्ज्ञानमनर्थान्तरञ्च स्वावयवेभ्यो वक्तव्यं तथा च सिद्धं तद्वदेव सद्रूपस्यापि भेद-प्रभेदरूपतत्त्वं(रूपत्वम्)त[5]थैव निर्बाधादवबोधादित्युपपन्नमुक्तं **'सकलाङ्गशरीरवत्'** इति ।

यस्य तु मतम्–साध्यवैकल्यं निदर्शनस्य शरीरस्यापि तदंशेभ्यो नियमेनानर्थान्तरत्वा-भावादिति; तदपि दुर्मतम् ; जीवत्यनर्थान्तरत्वपरिज्ञाने तदनुपपत्तेः । समवायादेव तत्परिज्ञानं नानर्थान्तरत्वादिति चेत्; कः पुनः संयोगात् समवायस्य विशेषो यतस्तत एव तत्परिज्ञानं न संयोगादपि । अयुतसिद्धसम्बन्धत्वमेवेति चेत् ; न तावदियमयुतसिद्धिरपृथग्देशत्वम् ; शरीर-तदङ्गयोस्तदभावेन समवायाभावापत्तेः । नहि तयोरपृथग्देशत्वम् ; शरीरस्य तदङ्गदेशत्वात् तदङ्गानाञ्च तदारम्भकदेशत्वात् । अश्वमहिषवत् लौकिकस्य पृथग्देशत्वस्याभावादपृथग्देशत्वं तयोरिति चेत्; न; करतलगतयोः कु[6]वलामलकयोरपि तथात्वेन समवायापत्तेः । नाप्यभिन्न-कालत्वम् ; अत एव । न च शरीराभिन्नकालत्वं तदङ्गानाम्; प्रागपि भावात्, अन्यथा तदारम्भ-कत्वानुपपत्तेः । शरीरस्यैव सम्बन्धापेक्षमभिन्नकालत्वम्, नहि शरीरमन्यदाऽन्यदा च सम्बन्धः । सम्बध्यमानस्यैव तस्योत्पत्तेरिति चेत् ; कुत ए[7]तत् ? तत्सम्बन्धस्य तदेकसामग्र्यधीनत्वादिति चेत् ; न; तस्य नित्यस्योपगमात् । तदुत्पत्तिसमये तस्य भावादिति चेत् ; तत एव कुवलम-प्यामलकेन तादृशमेवोत्पद्येत । आमलकस्याकारणत्वान्नेति चेत्; न तेनापि तत्सम्बन्धविभुत्वा-

१ आम्नायस्यापि । २ भेदाभेदविकल्पस्य । ३ आम्नायबलात् । ४ आम्नायतो ब्रह्मप्रतिपत्तिः । ५ तैरेवनि–आ०, ब०, प० । ६ बदरामलकयोरपि । ७ एतत्सम्बन्ध–आ०, ब०, प० ।

देरनिवारणात्, तथा च तत्सम्बन्धोऽपि समवाय एवेति न संयोगस्यावकाशः कश्चित्।

का चेयमुत्पत्तिर्यस्याः सम्बन्धाभिन्नकालत्वम्? प्रागसतः शरीरस्यात्मलाभ एवाभावविलक्षण इति चेत्; न; तस्य द्रव्यादिष्वनन्तर्भावे सप्तमस्य पदार्थस्य प्रसङ्गात्। अन्तर्भावोऽपि न सामान्यादित्रयतया; तस्य नित्यत्वेनानुत्पत्तिरूपत्वात्। नापि गुणकर्मत्वेन; शरीरस्य द्रव्यत्वोपगमात्। द्रव्यत्वेनैवेति चेत्; कुतस्तस्य तत्त्वम्? स्वत एवेति चेत्; न; द्रव्यत्वकल्पनावैफल्योपनिपातात् द्रव्यत्वसम्बन्धादिति चेत्; न; सम्बन्धाधीनस्य स्वभावस्यातात्त्विकत्वात् स्फटिकोपरागवत्। संयोगायत्तमेव स्वरूपमतात्त्विकं न समवायाधीनमिति चेत्; न; तादात्म्याभावस्योभयत्राविशेषात्। ततो वस्तुतः सप्तम एव पदार्थ इति दुस्तरो व्याघातः परस्य। तन्न प्रागसत आत्मलाभ उत्पादः। तर्हि भवतु सत्तासम्बन्धः कारणसम्बन्धो वा स इति चेत्; कथमेवमुत्पादसम्बन्धयोरभिन्नकालत्वं तस्य भेदनिष्ठत्वात्? सम्बन्धस्यैवोत्पादत्वे च भेदासम्भवात्। तन्नाभिन्नकालत्वमयुतसिद्धिः। अभिन्नस्वभावत्वमिति चेत्; सिद्धस्तर्हि तादात्म्यपरिणाम एव समवायः, तत्रैव सति तत्स्वभावत्वोपपत्तेरिति न साध्यवैकल्यं निदर्शनस्य।

नापि साधनवैकल्यम्; निर्बाधतादात्म्यप्रत्ययविषयत्वस्य शास्त्रकारहृदयगतस्य साधनस्य दार्ष्टान्तिकवत् तत्रापि भावात्। ततो युक्तमेव तत्–'सर्वभेदप्रभेदात्मकं सत्, निरवद्यतादात्म्यप्रत्ययविषयत्वात्, स्वाङ्गप्रत्यङ्गात्मकशरीरवत्' इति। सद्रूपाव्यतिरेके कथं भेदप्रभेदौ भावानामिति चेत्? न; तथात्वेनापि प्रतिभासात्। नहि सद्रूपतयैव भावाः प्रत्यवभासन्ते सद्रूपेणेव[2] समविषमपरिणामाधिष्ठानभेदप्रभेदरूपेणापि परिस्फुटज्ञानवपुषि तेषां निरपवादतया प्रत्यवभासनात्, निरवद्यप्रतिभासोपाध्यायत्वाच्च भावतत्त्वप्रतिष्ठायाः। तदाह–

तत्र भावाः समाः केचिन्नापरे चरणादिवत्। इति।

तत्र तस्मिन्नुक्तरूपसद्रूपे सति **भावा** जीवादयः **समाः** परस्परं समानपरिणामरूपा नाभेदिनः। तथा च दुराम्नातमेतत्–

"एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतान्तरात्मा" [श्वेता० ६।११] इति।

जीवानां प्रतिशरीरं सदृशपरिणामाधिष्ठानतया भेदिनामेव प्रतिभासनान्नाभेदिनाम्। उपाधिभेदादेव तत्र भेदप्रतिभासो न स्वरूपभेदादिति चेत्; न; सर्वाभेदवादिनामुपाधिभेदस्यापि वस्तुवृत्तेनाभावात्। [3]सोऽपि परोपाधिभेदोपनीतात् तत्प्रतिभासादेव न तत्त्वत इति चेत्; न; अनवस्थादोषात्। नचापरापरापरिमितोपाधिभेदप्रतिभासा युगपदनुभवपारिजातशीतलच्छायामण्डलपिण्डीभूताः प्रत्यवलोक्यन्ते येनैवं तत्त्वस्थितिं प्रति विस्रब्धबुद्धयः सुखमध्यासीमहि। वस्तुतश्चोपाधिभेदव्यवस्थापने न प्रतिभासभेदादन्यन्निबन्धनम्। अतस्तत एव युग-

१ "सामान्य" –ता० टि०। २ भेदप्रभेदरूपेणापि। ३ उपाधिभेदोऽपि। ४ –वपरिज्ञात–आ०, ब०, प०। ५ "विश्वस्तधियः, समौ विस्रम्भविश्वासौ इत्यमरः। विस्रब्धविस्रम्भशब्दावेकधातुसमुत्पन्नौ"–ता० टि०। ६ –दन्यनि– आ०, ब०, प०।

पदनेककायगोचराणां जीवानामपि भेदोपपत्तेः समाना एव ते परस्परं नाभेदिन इत्युपपन्नमुक्तम्– **'समा भावाः'** इति ।

[1]यद्येवमेकशरीराधिष्ठानानामपि पूर्वापरचित्तलक्षणानां सादृश्यमेव परस्परं नैकत्वमिति चेत् ; अत्रोत्तरम्– **'केचिन्नापरे'** इति । **केचित्** नानादेहगह्वरपरिवर्तिन एव ते **समा नापरे** नैकवपुःसम्पर्किणस्तत्र भेदवदभेदस्यापि तत्प्रतीतिबलेनावस्थापनात् । अभिहितञ्चैतत्– **'भेदज्ञानात्'** [2]इत्यादिना । यदि वा **केचित्** जीवा एव परस्परं **समा** [3]नापरे जीवपुद्गला-दयस्तेषां परस्परतो विसदृशपरिणामाधिष्ठानतया [4]प्रतीतेः । अत्रोदाहरणम्–**'चरणादिवत्'** इति । **चरण आदिर्येषां** करशिरःपृष्ठोदरादीनां ते इव तद्वदिति । यथा चरणादीनामेक-शरीरात्मकत्वेऽपि भेदप्रभेदरूपत्वं परस्परतः समविषमात्मकतया भिन्नरूपतयैव प्रतीतेः । चरणादयो हि चरणादिभिः समा न करादिभिः, तेऽपि तदन्तरैः समा न चरणादिभिरिति, तथा सङ्ग्रहनयार्पितैकसद्रूपत्वेऽपि जीव[5]पुद्गलादीनामिति ।

साम्प्रतं प्रस्तुतप्रस्तावार्थविस्तारमुपसंहृत्या[6] दर्शयन्नाह–

एकानेकमनेकान्तं विषमञ्च समं यथा ॥ १५७ ॥
तथा प्रमाणतः सिद्धमन्यथाऽपरिणामतः । इति ।

सदित्यनुवर्तते सद्विषयविषयिरूपं वस्तु **एकम्** अनुगतरूपापेक्षया, **अनेकं** व्यावृत्ताकारापेक्षया । अनेन द्रव्यपर्यायरूपत्वमुक्तम् । तथा **विषमं** विसदृशरूपं **'च'** शब्दः **सम**मित्यत्र द्रष्टव्यः । **समं च** न केवलं **विषमम्**, अपि तु **समं च** सदृशपरिणामि च । इत्यनेन सामान्यविशेषात्मकत्वं निवेदितम् । अत एव **अनेकान्तम्** अनेकस्वभावम् । न चेदं वाङ्मात्रमपि, **यथा** येन प्रस्तुतप्रस्तावप्रपञ्चितप्रकारेणानेकान्तं वस्तु भवति **तथा** तेन प्रकारेण **सिद्धं** निश्चितम् । कुतः **प्रमाणतः** प्रत्यक्षादन्यतश्च, तस्यापि तद्विषयत्वेन निरूपयिष्यमाणत्वात् । यद्येकं कथमनेकं विरोधादिति चेत् ? अत्रोत्तरम्–**'अन्यथा'** इत्यादि । **अन्यथा** अन्येनैकान्तप्रकारेण विषयग्रहणव्यापारः परिणामस्तदभावाद् **अपरिणामतः** प्रमाणस्येति विभक्तिपरिणामेन सम्बन्धः । तथा हि यद्येकमनेकात् , तदपि एकरूपादेकान्ततो व्यावृत्तं प्रमाणतोऽवगम्येत भवत्येव तद्भेदस्य विरोधः प्रमाणप्रत्यनीकत्वात् । न च तस्य तादृशस्य प्रतिपत्तिः, अन्योन्यात्मन एवावगमात् । न च प्रमाणावगते विरोधः , वस्तुमात्रेऽपि तत्प्रसङ्गेन नैरात्म्यवादोपनिपातात् ।

क्षणिकमेव वस्तु प्रत्यक्षतोऽवगम्यत इति चेत् ; तत्पुनः प्रत्यक्षं व्यावहारिकं वा स्याद्यस्येदं लक्षणम्–**"प्रमाणमविसंवादिज्ञानम्"** [प्र०वा० १।३], पारमार्थिकं वा यस्यापीदं

---

१ यद्येकमेव शरीराधिष्ठानामपि आ०, ब०, प० । २ "भेदज्ञानात् प्रतीयेते प्रादुर्भावात्ययौ यदि । अभेद-ज्ञानतः सिद्धा स्थितिरंशेन केनचित् ॥"–ता०टि०। न्यायवि० श्लो० ११८ । ३ न परे ता०। ४ –ते तत्रो–ता०। ५ –पुद्गलानामि–आ०, ब०, प० । ६ –त्य दर्श–आ०, ब०, प० ।

लक्षणम् –"अज्ञातार्थप्रकाशो वा" [प्र०वा० १।३] ? व्यावहारिकमिति चेत्; ननु तन्निश्चयात्मकमेव, तथैव व्यवहर्तृषु प्रसिद्धेः, अन्यथा "मनसो[1]" [प्र०वा० २।१३३] इत्यादिना तत्प्रसिद्धिप्रतिपादनस्यानुपपत्तेः। न च ततः क्षणिकस्य प्रतिपत्तिः, निर्विवादत्वेनानुमानवैफल्यापत्तेः। द्वितीयविकल्पेऽपि कुतस्तदनुमानस्य प्रामाण्यम् ? समारोपव्यवच्छेदादिति चेत्; कोयं समारोपो नाम ? क्षणिकेऽक्षणिकज्ञानमिति चेत्; उच्यते–

कालत्रयानुयायिनमिह[2] न क्षणिकं वदन्ति विद्वांसः।
प्रत्यक्षादिव तत्र क्षणिकज्ञानात्सुबोधं वः ॥११७६॥
न ह्यक्षणिकं ज्ञानं वस्तुबलादस्ति बौद्धसिद्धान्ते।
कल्पितरूपं कथमिव तत्कस्यापि प्रतीतिकरम् ॥११७७॥
तस्याप्यक्षणिकत्वं क्षणिकज्ञानान्न शक्यकल्पनकम्।
अक्षणिकञ्च न किञ्चिद्विज्ञानं तात्त्विकं भवताम् ॥११७८॥
कल्पितमक्षणिकं तद्यदि पुनरुच्येत पूर्ववद्दोषः।
पुनरपि तद्वद्वचने कथमनवस्थानतो मुक्तिः ? ॥११७९॥
तत्र समारोपोऽयं शक्यपरीक्षस्ततः कथं ब्रूयुः[3]।
तद्विच्छित्तिविधानात् प्रमाणमनुमानमिति बौद्धाः ? ॥११८०॥

अपि चैवं कथं नीलादिविकल्पस्यापि न प्रामाण्यम् ? नीलादौ विपरीतसमारोपाभावादिति चेत्; क्षणिके कुतस्तद्भावः ? साधर्म्यदर्शनादिति चेत्; न; नीलादेरपि पीतादिना कथञ्चित्तद्दर्शनात्। सर्वथा क्षणिकेऽपि तदभावात्[4]। न तत्र समारोपः प्रतीयत इति चेत्; इतरत्र कुतस्तत्प्रतीतिः ? स्वत इति चेत्; न; अस्वलक्षणत्वे तदयोगात्। प्रत्यक्षं हि स्वसंवेदनम्, तत् कथमस्वलक्षणविषयं भवेत् ? स्वलक्षणात्मैव स इति चेत्; न तर्हि समारोपाकारत्वं स्वलक्षणस्यातद्रूपत्वात्। अन्यत एव तस्य तदाकारत्वं न स्वत इति चेत्; कथमन्यकृतस्य स्वतो वेदनम् ? तदप्यन्यत एवेति चेत्; न; तस्याप्यतदाकारत्वे तदयोगात्। तदाकारत्वे तदपि न स्वलक्षणमिति तस्यापि न स्वसंवेदनादवगतिः। स्वलक्षणमेव तत्, तदाकारत्वन्तु तस्याप्यन्यत एवेति चेत्; न; तत्रापि कथमित्यादेरनुषङ्गादनवस्थानदोषपाषाणदूरपरिपातनस्य दुरपाकरत्वात्। तत्र समारोपस्यैवाप्रतिपत्तेः तद्व्यवच्छेदः फलमनुमानस्य। अनिश्चितार्थनिश्चय इति चेत्; किं पुनः प्रत्यक्षतः स नास्ति ? नास्त्येव तस्यानिश्चयरूपत्वादिति चेत्; कथं प्रामाण्यम् ? प्रामाण्ये वा किमनुमानेन ? तत्कृत[5]निश्चयाभावेऽपि तत्प्रामाण्यस्याविघातात्, अस्ति च तत्। ततो न प्रत्यक्षात्प्रतिपत्तिः क्षणिकस्य।

---

१ "मनसोर्युगपद्वृत्तेः सविकल्पाविकल्पयोः। विमूढो लघुवृत्तेर्वा तयोरैक्यं व्यवस्यति ॥"–ता० टी०। २ यायिनमिति न प०।–यायिनमपि न आ०, ब०। ३ भूयात् आ०, ब०, प०। ४ साधर्म्याभावात्। ५ अनुमानकृत

नाप्यनुमानात्; प्रत्यक्षतः तदप्रतिपत्तौ ततस्तद्धेतुसम्बन्धस्य[1]परिज्ञानात्। अनुमानात्तत्परिज्ञाने; तत एव परस्पराश्रयस्य, अन्यतश्चानवस्थानस्य प्रसङ्गात्। न च प्रमाणान्तरम्; अनभ्युपगमात्। तन्न क्षणिकं प्रमाणवेद्यं यदनेकमेवं भवदात्मनि क्रमत एकरूपतो विरुध्यात्।

नापि नित्यम्। नहि तत्रापि प्रत्यक्षं प्रमाणम्; तद्धि तद्धेतुकम्, अतद्धेतुकं वा? तद्धेतुकत्वे[2] विषयस्य तत्करणैकस्वभावस्य नित्यत्वात् कथं तज्ज्ञानोपरमः[3]? सामग्रीवैकल्यादिति चेत्; न; विषयस्यैव तत्त्वे[4] तदयोगात्। अन्यस्य तत्त्वे कथं विषयहेतुकं तज्ज्ञानम्? विषयश्चान्यश्च सामग्रीति चेत्; न; प्रत्येकं तयोस्तत्त्वे ज्ञानानुपरमस्य तदवस्थत्वात्। सम्भूय तत्त्वे कथं प्रत्येकं कारणत्वं यतः समवायि किञ्चिद् अन्यदसमवायि निमित्तञ्चापरं कारणमुच्यते? नहि सामग्र्या एव कारणत्वे तद्भेदः; तस्या एकत्वेन समवाय्यादीनामन्यतमत्वस्यैवोपपत्तेः। न च तदन्यतममात्रात्कार्यम्; त्रिभ्यः कारणेभ्यः कार्यमिति भवतामभ्युपगमात्। कुतो वा प्रत्येकमकारणत्वे वस्तुत्वं व्योमकुसुमादिवत्? सत्तासम्बन्धादिति चेत्; ननु सोऽप्याधार्याधारभाव एव। न चाकिञ्चित्करत्वे तद्भावः, तत्कुसुमादिवदेव। सामग्रीकारणत्वस्य तत्रोपचारात् नाकिञ्चित्करत्वमिति चेत्; न; तदायत्तस्य सत्तासम्बन्धस्याप्युपचरितस्यैव प्रसङ्गात्, संवृतिसत्ताया एव प्राप्तेः। नच संवृतिसत्तासंभवदशायामपि वस्तुतः कारणत्वमिति वतायं हेतुफलभावः तात्त्विकीमवस्थामास्तिध्नुवीत? ततः प्रत्येकमेव कारणत्वात् कथमुपरमस्तज्ज्ञानस्य? समग्रभावदशायामेव[5] तद्भावादिति चेत्; न तर्हि तन्नित्यम्, प्रागकारणस्य तद्दशायां कारणतया परिणामात्। तन्न तद्धेतुकं प्रत्यक्षम्।

नाप्यतद्धेतुकम्; नित्येश्वरहेतुकत्वे तत्राप्यनुपरमदोषस्य तदवस्थत्वात्, अन्यथा कार्यत्वादेः तेन व्यभिचारापत्तेः। नचानुपरतस्यैव तस्य भावः; तद्वतो विषयान्तरपरिज्ञानाभावानुषङ्गात्, युगपत्तदुत्पादनस्यानभ्युपगमात्। तन्न प्रत्यक्षात्तत्परिज्ञानम्।

नाप्यनुमानात्; तस्य प्रत्यक्षपूर्वकत्वेन तदभावेऽनवतारात्। किं वा तत्र लिङ्गम्? कार्यमेव, कारणभावादेव तस्योपपत्तेरिति चेत्; न; अनुपरतस्यासिद्धेः। उपरतिमतस्तु उपरतिमत एव तस्य सिद्धिर्न नित्यस्य। ततो न युक्तमुक्तम्– तस्य कार्यं लिङ्गमिति। अकारणवत्त्वमिति चेत्; न; प्रागभावेन व्यभिचारात्, तस्य तत्त्वेऽप्यनित्यत्वात्। सोऽपि नित्य एवेति चेत्; कुतो न कार्यकालेऽपि तस्य[6] प्रतिपत्तिः। कार्येण प्रच्छादनादिति चेत्; प्रच्छादनप्रागभावेन तर्हि व्यभिचारः, तस्याऽकारणवत्त्वेऽप्यनित्यत्वात्। सोऽपि नित्य एवेति चेत्; न; तत्रापि 'कुतो न' इत्यादेरावर्त्तनाद् अव्यवस्थापत्तेः। न चापरापरस्यापरिमितस्य प्रच्छादनस्य प्रतिपत्तिः। तस्मादनित्य एव स इति कथन्न व्यभिचारः। समवायित्वे[8] सत्यकारणवत्त्वादिति हेतोर्विशेषणात्, प्रागभावस्य च समवायित्वादिति चेत्; कुतो

१ –स्यासंज्ञानात् आ०, ब०, प०। २ –व च तदा–प०। वचपदा–आ०, ब०। ३ –पगमः आ०, ब०, प०। ४ "सामग्रीत्वे"–ता० टि०। ५ –तुकं ज्ञानंआ०, ब०, प०। ६ –यामिव त–आ०, ब०, प०। ७ प्रागभावत्वस्य। ८ –त्वे तस्य कारणवत्त्व–आ०, ब०, ।–त्वे तस्य कारणत्वा प०।

[1]धर्मिणोऽपि तत्त्वम् ? स्वयमन्यत्र समवायादिति चेत् ; न ; परमाण्वात्मादेस्तदभावात् । स्वस्मिन्नन्यस्य समवायादिति चेत् ; न ; सत्तावदिति निदर्शनस्य साधनवैकल्यापत्तेः सत्तायामन्यस्य तदभावात् । समवायस्य तेन सम्बन्धादिति चेत् ; न ; सम्बन्धान्तरात् तदभावात् , अनवस्थापत्तेः । [2]स्वतस्तद्भावस्तु [3]प्रागभावेनापि किन्न स्यात् ? तत्र सन्नपि सम्बन्धप्रत्ययं न जनयतीति व्याघातात् । तन्न सविशेषणमप्यकारणवत्त्वम् तत्र लिङ्गम् , व्यभिचारात् ।

भवतु विनाशकारणापरिज्ञानं नित्यत्वे लिङ्गम् । विनाशकारणं हि कस्यचित् समवायिकारणविनाशः घटादिनाशात् तद्रूपादिनाशोपलब्धेः, असमवायिकारणविनाशश्च कस्यचित् कपालादिसंयोगनाशात् घटादिनाशप्रतिपत्तेः, नापरमनुपलम्भात् । न च परमाण्वात्मादेः समवायिकारणम् ; निरवयवत्वात् । अत एव नाऽसमवायिकारणम् ; समवायिकारणसंयोगस्य तत्त्वात् । न चासतो विनाश इति सिद्धं विनाशकारणापरिज्ञानम् । सूत्रञ्चैतत्– "अविद्या च" [वैशे० ४।१।५] इत्यविद्यापदेन विनाशकारणापरिज्ञानस्य प्रतिपादनात् । अत्र प्रयोगः नित्याः परमाण्वादयः अपरिज्ञातविनाशकारणत्वात् सत्तावदिति चेत् ; न ; अस्यापि प्रागभावेनैव व्यभिचारात् , न हि तत्रापि विनाशकारणं समवाय्यादिकारणविनाशः, तत्कारणस्यैवानुत्पत्तिमत्त्वेनासम्भवात् । समवायित्वविशेषणस्य च पूर्ववत् प्रतिक्षेपात् । नन्वेवं विनाशाभावात् कथं [6]तस्यानित्यत्वमिति चेत् ? अयमपि परस्यैव दोषो य एवमिच्छति । न दोषो विनाशाभावेप्यन्तवत्वेन तस्यानित्यत्वात् , अन्तवान् हि प्रागभावः कार्यान्तरस्यैव तस्य प्रतीतेरिति चेत् ; कथं कार्यस्य तदन्तत्वम् ? तदभावरूपत्वादिति चेत् ; [7]तदेव तर्हि तस्य नाश इति कथं [8]तदभावः । तत्प्रच्छादनादिति चेत् ; न तस्य प्रतिषिद्धत्वात् । तन्नेदमपि तत्र लिङ्गम् । लिङ्गान्तरमप्येवमुपन्यस्य प्रत्यसितव्यम् । तन्नानुमानादपि प्रतिपत्तिर्नित्यस्य ।

नाप्युपमानात् ; तस्य प्रमाणान्तरप्रतीते वस्तुनि संज्ञासंज्ञिसम्बन्धप्रतिपत्तित्वात् । प्रमाणान्तरेण च नित्यस्याप्रतिपन्नत्वात् , 'तदिदं नित्यम्' इति तत्सम्बन्धप्रतिपत्तेर्दुरुपपादत्वात् । आगमस्य तु नात्र प्रामाण्यम् ; प्रत्यक्षादिप्रत्यनीकत्वात् । तन्न नित्यं नाम किञ्चित्, यदेकमेव प्रतीयमानमात्मन्यनेकरूपतां प्रतिकुर्वीत । ततो [10]युक्तमेकानेकस्य प्रमाणसिद्धत्वादनेकान्तत्वमिति ।

तथा समविषमाकारस्यापि । नहि तत्रापि कश्चिद्विरोधः; प्रामाण्यस्य तद्ग्रहणपरिणामस्याप्रतिवेदनात् । ततो व्यवस्थितम्–व्यवसायात्मकं विशदं द्रव्यपर्यायसामान्यविशेषार्थात्मवेदनं प्रत्यक्षमिति ।

किमनेन तल्लक्षणेन "प्रत्यक्षं कल्पनापोढमभ्रान्तम्" [न्यायबि० १ । ४]

१ "परमाण्वात्मादयो नित्याः समवायित्वे सत्यकारणवत्त्वात्सत्तावत्"–ता० टी० । २स्वतस्माद्भाव–आ०, ब०, प० । ३ प्रागभावेऽपि आ०, ब०, प० । ४ –णविशेषनाशः आ०, ब०, प० । ५ –दयो न परि–आ०, ब०, प० । ६ "प्रागभावस्य"–ता० टि० । ७ कार्यमेव । ८ प्रागभावविनाशः कथमभावात्मकः ? ९–त्मन्यक–ता० । ११ युक्तमेवानेक–आ०, ब०, प० ।

इत्येवास्तु निर्दोषत्वादिति चेत्; उच्यते कीदृशं तज्ज्ञानं यदेवं प्रत्यक्षतया लक्ष्येत ? निरंशक्षणक्षीणपरमाणुरूपमिति चेत् ; न; विकल्पदशायां तदप्रतिपत्तेः । विकल्पस्यैव 'नीलमहं वेद्मि' इत्याकारस्यानुभवात्, न तद्व्यतिरिक्तस्य दर्शनस्य । अस्त्येव तस्याप्यनुभवः, केवलं विकल्पैकत्वेनाध्यवसायान्न पृथङ्निश्चय इति चेत् ; कथमनिश्चितमनुभूतं नाम बुद्धिव्यतिरिक्तचैतन्यवत् ? कथं वा तद्रूपं प्रतिभासनं भावानां क्षणिकतया व्यवहारहेतुः; निश्चितस्य तत्त्वानुपपत्तेः, असिद्धत्वात् । अनिश्चितस्यापि सिद्धत्वे हेतोरपि स्यादित्यसङ्गतमिदम्–"हेतोस्त्रिष्वपि" [प्र० वा० ३।१४] इत्यादि । विचारतो विद्यत एव निश्चयस्तस्य, अनिश्चयस्तु नीलादिवत् प्रत्यक्षजन्मनो निश्चयस्याभावादिति चेत्; किमेष्येवमप्यनुमानेन ? व्यवहारस्य नीलादिवत् क्षणक्षयेऽपि तन्निश्चयादेवोपपत्तेः अन्यथा नीलादावपि ततस्तदनुपपत्तेस्तस्य निदर्शनत्वाभावप्रसङ्गात् । तत्राप्यनुमानत एव तदुपपत्तिकल्पनायामनवस्थोपनिपातः–परापरतन्निदर्शनस्य तद्व्यवहारकारणानुमानप्रबन्धस्य चावश्यकल्पनीयत्वात् । तन्न विकल्पदशायां तत्प्रतिपत्तिः । विकल्पसंहारवेलायामिति चेत् ; न; तद्वेलाया एवानवलोकनात् । तदा तत्प्रतिपत्तौ वा कुतस्तत एव क्षणक्षयेऽपि व्यवहारो न भवेत् ? विपरीतारोपादिति चेत् ; न; विकल्पसंहारश्च विप-¹रीतारोपश्चेति व्याघातात्, तदारोपस्यैव विकल्पत्वा²त् । क्वचिन्नीलादावपि कुतस्ततो व्यवहारः ? तदारोपाभावादिति चेत् ; न; निरंशे वस्तुनि भागतस्तदनुपपत्तेः । काल्पनिकस्य च सांशत्वस्य तद्दशायामसम्भवात् । तन्न समारोपात् ततस्तद्व्यवहाराभावः । नापि पाटवाद्यभावात् ; नीलादावपि तदापत्तेः । तत्र पाटवादिभावे वा न प्रतिभासनमेव तद्व्यवहारहेतुः, अपि तु पाटवादिविशिष्टम्, तस्य च क्षणक्षयेऽभावादसिद्धो हेतुः । यच्च तत्रावभासमात्रम्; तस्य नीलादावभावात् साधनवैकल्यञ्च दृष्टान्तस्य । ततो दुर्भाषितमिदम्–"यद्यथाऽवभासते तत्तथैव व्यवहारमवतरति यथा नीलं नीलतयाऽवभासमानं तथैव तद्व्यवहारमवतरति, अवभासन्ते च सर्वे भावाः क्षणिकतया" [ ] इति । ततो निर्विशेषमेव समारोपवैकल्यादिकं चिदादिनीलादिक्षणक्षयादिविषयमन्वेषणीयम् ।

तथा च सति निःशेषधर्मव्यवहृतेस्ततः ।
प्रत्यक्षादेव सिद्धत्वात् व्यर्थस्तत्साधनश्रमः ॥११८१॥
अस्ति चायं प्रयासस्ते तत्र तत्र तदुच्यते ।
क्षणक्षयनिरंशत्वाविकल्पत्वादिसाधनम् ॥११८२॥
तन्न ज्ञानं किमप्यस्ति क्षणक्षीणमनंशकम् ।
नापि चित्रं क्रमेणापि तच्चित्रत्वप्रसञ्जनात् ॥११८३॥
क्षणभङ्गाविकल्पत्ववार्ताप्यत्र न यद्भवेत् ।
तस्मादसम्भवाद्दोषाद्युक्तं नाध्यक्षलक्षणम् ॥११८४॥

---

१ -रीतसमारो-आ०, ब०, प० । २ -त्वान्नीला-आ०, ब०, प० ।

इदमेवाह–

अविकल्पकमभ्रान्तं प्रत्यक्षाभम् [पटीयसाम्] ॥१५८॥ इति ।

न विद्यते विकल्पो [1]जात्यादियोजनरूपः प्रतिभासो यस्मिंस्तद् **अविकल्पकम् अभ्रान्तं** तिमिराशुभ्रमणाद्यनाहितविभ्रमं परोक्तमर्थज्ञानम् । तत्किम् ? प्रत्यक्षमिवाभाति न प्रत्यक्षमेवेति **प्रत्यक्षाभं** तस्यैवासम्भवात्, असम्भवश्च तत्र प्रमाणाभावात् । अत एवोक्तम्– **अन्यथाऽपरिणामतः** इति । सम्भवेऽपि क्व तस्य प्रत्यक्षत्वम् ? दृश्ये जलादाविति चेत्; न; तस्याप्यनुभवाधिष्ठितत्वेनाप्रवृत्तिविषयत्वात् । प्रवर्त्तकस्य च प्रत्यक्षत्वमनुमतं भवतां प्राप्ये भाविनीति चेत्; न; तस्य तेनाप्रतिपत्तेः । अप्रतिपन्नेऽपि प्रत्यक्षत्वे अतिप्रसङ्गात् । दृश्यप्रतिपत्तिरेव तस्यापि[2] प्रतिपत्तिस्तयोरेकत्वादिति चेत्; उच्यते–

वस्तुतो यदि तद्भावः क्षणभङ्गि जगत्कथम् ? ।
संवृत्या यदि तन्न स्यात् प्रत्यक्षमविकल्पकम् ॥११८५॥
न ह्येकत्वोपसम्पृक्तदृश्यप्राप्योपलम्भनम् ।
अविकल्पकमध्यक्षमाचक्षाणाः[3] परीक्षकाः ॥११८६॥
क्षणक्षयित्वं प्रत्यक्षवेद्यमित्यपि [4]वः कथम् ।
परमार्थपथे तच्चेन्न तत्र तदसम्भवात् ॥११८७॥
नित्यानित्यादिनिःशेषविकल्परहितं यतः ।
अद्वैतमेव तत्रार्थः स्वसंवेदनगोचरः ॥११८८॥

भवतु वर्त्तमानविषयमेव प्रत्यक्षम्, न च तस्याप्रवर्त्तकत्वम्, उपलम्भपरितोषमात्रादेव तदुपपत्तेः, भाविनि तु तस्य तत्त्वं व्यवहर्तृजनाभिप्रायादेव न तत्त्वत इति चेत्; नन्वेवं क्षणभङ्गादावपि तस्यैव प्रामाण्यात् किमर्था तत्र प्रमाणान्तरप्रवृत्तिः ? समारोपव्यवच्छेदस्य विहितोत्तरत्वात् । निश्चयार्थेति चेत्; नीलादावपि किन्न तत्प्रवृत्तिः ? प्रत्यक्षादेव तस्य निश्चयादिति चेत्; कथमेतत् तस्यानिश्चयरूपत्वात् ? निश्चयहेतुत्वादिति चेत्; न; निर्विकल्पत्वात् । निर्विकल्पं हि प्रत्यक्षं कथं निश्चयहेतुः अर्थवत् ? निश्चयसंस्कारादेव विनिश्चयः प्रत्यक्षस्य तद्धेतुत्वं तत्संस्कारप्रबोधादिति चेत्; न; तत्प्रबोधस्याप्यर्थादेवोपपत्तेः । उक्तञ्चैतत्–

"अभेदात्सदृशस्मृत्यामर्थाकल्पधियां न किम् ।
संस्कारा विनियम्येरन् यथास्वं सन्निकर्षिभिः ॥" [सिद्धिवि०परि० १] इति ।

तन्न प्रत्यक्षान्निश्चयः । भवन्नपि कथं नीलादावेव न क्षणक्षयादावपि यतस्तत्रैव

---

१ "जातिः क्रिया गुणो द्रव्यं संज्ञा पञ्चैव कल्पनाः । अश्वो याति सितो घण्टी कत्तलाख्यो यथाक्रमम् ॥"– स० टी० । २ –विप्रति–आ०, ब०, प० । ३ णात्परी–आ०, ब०, प० । ४ नः आ०, ब०, प० ।

प्रमाणान्तरप्रवृत्तिः ? दर्शनपाटवादेरुभयत्राविशेषादिति निरूपितत्वात् । अपेक्षणे च निश्चयस्य तस्यैव मुख्यं प्रामाण्यं भवेत् स्वार्थव्यवसायं प्रत्यनपेक्षत्वेन साधकतमत्वात्, न प्रत्यक्षस्य विपर्ययात् । अविसंवादस्यापि तदायत्तत्वात्, सत्येव हि तस्मिन्नीलादौ तदवलोकनात् असति च क्षणक्षयादौ सत्यपि प्रत्यक्षे विपर्ययात् । इदमेवाह—

पटीयसाम् ।

अविसंवादनियमादक्षगोचरचेतसाम् । इति ।

अक्षेभ्यश्चक्षुरादिभ्यो यानि **गोचरचेतांसि** विषयज्ञानानि तेषां **पटीयसां** व्यवसायात्मनाम् **अविसंवादस्य नियमः** तेषामेवास्ति[1] तेषामस्त्येवेति चावधारणम्, तस्मात । **अविकल्पकं प्रत्यक्षाभम्** इति । न हि तेषामेवावधारितोऽविसंवादो निर्विकल्पस्य, विरोधात् । न च तमन्तरेण प्रामाण्यम्, तस्य तेन व्याप्तत्वात् अन्यथाऽतिप्रसङ्गात् । न चाप्रमाणस्य प्रत्यक्षत्वम्, इत्युपपन्नम् अविकल्पकमित्यादि । न च तेषामप्रामाण्यम्; अविसंवादस्य तत्रावश्यम्भावात् । द्विचन्द्रादिचेतसां तु व्यवसायत्वमेव नास्ति; विधूतबाधस्यैवावसायस्य व्यवसायोपपत्तेः । कथं पुनः व्यवसायरूपत्वे तच्चेतसामविकल्पकत्वम्, विकल्पविशेषस्यैव व्यवसायत्वात् ? असति चाविकल्पे क्वेदं प्रत्यक्षाभत्वचिन्तनम् ? स्वसंवेदनादाविति चेत्; न; तस्यापि भवन्मतेन ताद्रूप्याविशेषात्, अन्यथा प्रामाण्यानुपपत्तेरिति चेत्; सत्यम्; नास्त्येव तेषामविकल्पकत्वं[2] तदप्रतीतेः, विकल्पानुत्पादाच्च । न ह्यविकल्पाद्विकल्पोत्पत्तिः । भवत्येव तत्संस्कारसहायादिति चेत्; न; तदाकारस्यापि तत्संस्कारसहायादनाकारादेव ततो भावप्रसङ्गात्, तथा च कथं विकल्पबुद्धावाकारलेशदर्शनात् दर्शनेऽपि तत्कल्पनम् ? तत्कल्पने वा विकल्पकल्पनमपि स्यादविशेषादिति न तेषामविकल्पकत्वम् । अविकल्पकस्य प्रत्यक्षाभत्वचिन्तनं तु पराऽभ्युपगमप्रसिद्धस्यैव न वस्तुबलप्रवृत्तस्य, तत्र तदनुपपत्तेः । अथ किमर्थमत्र बहुवचनम्, एकवचनमेवास्तु शास्त्रव्यवहारस्य तथैव बाहुल्यात्, यथा "व्यवसायात्मनो दृष्टेः" [सिद्धिवि० परि० १] इति, "प्रमाणस्य फलम्" [सिद्धिवि० परि० १] इति च, छन्दोभङ्गस्याप्यभावादिति चेत् ? न; तस्य युगपद्भाविदर्शनबहुत्वनिवेदनेन तद्विकल्पबहुत्वनिवेदनार्थत्वात् । विकल्पजननाद्धि प्रत्यक्षप्रामाण्ये शष्कुलीभक्षणादौ युगपद्भाविरूपादिदर्शनजन्मनां विकल्पानामपि यौगपद्यप्रसङ्गः, कारणयौगपद्ये कार्यक्रमायोगात् "नाक्रमात् क्रमिणो भावाः" [प्र०वा० १।४५] इत्यस्य विरोधात् । न चैक एव तज्जन्मा विकल्पः; तद्वशाद्रूपादिदर्शनानामन्यतमस्यैव प्रामाण्यप्रसङ्गात् । एकस्याप्यनेकाकारत्वान्नेति चेत्; न; युगपदेकस्यानेकाभिलाप्याकारत्वे अनेकविकल्पेन किमपराद्धं यतः स एव युगपन्न भवेत् ? तथा च कथम् अश्वविकल्पयौगपद्यात् गोदर्शनस्य निर्विकल्पत्वं विकल्पत्वेऽपि तदविरोधात् रूपादिविकल्पवत् । तन्न विकल्पजननात् प्रत्यक्षप्रामाण्यम्; विकल्पस्यैव मुख्यतस्तदुपनिपातात् । विकल्पानामयथार्थत्वान्नेति चेत्; अत्राह—

---

१ –मेव नास्ति ते–आ०, ब०, प० । २ –त्वमविक–आ०, ब०, प० ।

सर्वथा वितथार्थत्वं सर्वेषामभिलापिनाम् ॥१५९॥
ततस्तत्त्वव्यवस्थानं प्रत्यक्षस्येति साहसम् । इति ।

सर्वथा सर्वेण स्वलक्षणप्रकारेण सामान्यप्रकारेण च **वितथार्थत्वं** मिथ्यार्थत्वं **सर्वेषां** लिङ्गजानामन्येषाञ्च निरवशेषाणाम् **अभिलापिनां**[1] विकल्पानाम् **इति** एवं साहसम् अनालोचितं चेष्टितं प्रमाणाभावादिति भावः । तथा[2] हि—स्वतो वा तेषां मिथ्यार्थत्वमवगम्येत, अन्यतो वा ? स्वतश्चेत्; तेन यदि मिथ्यार्थत्वं सत्यार्थत्वमेव नीलादिना भवेत् गत्यन्तरासम्भवात् । सत्यार्थत्वं चेत्; न; सर्वथा वितथार्थत्वप्रतिज्ञाविरोधात् । अस्तु नीलादिनैव वितथार्थत्वम्, न वितथार्थत्वेनापि, कथञ्चिदेव तदङ्गीकारादिति चेत्; कथमेवं प्रधानादिना वितथार्थत्वेऽपि नीलादिना सत्यार्थत्वन्न भवेत् ? यत इदं सूक्तं स्यात्–"**वितथार्था नीलादिविकल्पा विकल्पत्वात् प्रधानादिविकल्पवत् ।**" [ ] इति । स्वतोऽपि वितथार्थत्वावगमे च किमर्थमिदमनुमानम् ? समारोपव्यवच्छेदार्थम्, सत्यार्थसमारोपस्यानेन व्यवच्छेदादिति चेत्; न; तस्यैव तत्त्वानुपपत्तेः । न हि स्वयं वितथार्थत्वमवगच्छत एव विपरीतारोपत्वं विरोधात् । अन्यस्य तत्र तत्त्वमिति चेत्; न; तस्यापि स्वत एवारोप्याकारेण मिथ्यार्थत्वस्यावगमात् । अवगत तद्रूपस्याव्यवच्छेदेऽपि न दोषः, पुरुषार्थप्रतिबन्धाभावात् । तत्राप्यन्यस्य तदारोपत्वकल्पनायामनवस्थापत्तिः । तन्न स्वतस्तेषां वितथार्थत्वावगमः । नापि परतः, प्रत्यक्षस्य तत्राव्यापारात् । न हि तेन विकल्पानां प्रतिपत्तिः सामान्यविषयत्वापत्तेः, तेषां सामान्याकारत्वात् । तथा चेत; व्याहतमेतत्[3]–"**प्रमाणं द्विविधं प्रमेयद्वैविध्यात्** [प्र० वार्तिकाल० २।११२] इति । न च तदप्रतिपत्तौ तद्धर्मस्य परिज्ञानम्; तस्य तत्प्रतिपत्तिनान्तरीयकत्वात् । नापि परतो विकल्पात्[4]; तस्याप्रामाण्यात् । प्रमाणमेव लिङ्गजो विकल्प इति चेत्; कुत एतत् ? साध्यप्रतिबन्धादिति चेत्; न; साध्यस्यैव व्यवस्थितस्याभावात् । भावेऽपि कुतः प्रतिबन्धस्य परिज्ञानम् ? तत एव विकल्पादिति चेत्; तथा[5] साध्यस्यैव ततः किन्न परिज्ञानम् ? तस्यावस्तुविषयत्वादिति चेत्; प्रतिबन्धस्यापि न स्यादविशेषात् । अवस्त्वेव प्रतिबन्ध इति चेत्; न; अवस्तुतया वस्तुत्वात्, अन्यथा तथा निर्धारणायोगात् । प्रतिबन्धेऽपि प्रतिबन्धादेव तस्य[6] प्रामाण्यं न परिज्ञानादिति चेत्; न; तत्रापि कुत इत्यादेरावृत्तेरव्यवस्थितेश्च । तन्न तत एव तत्परिज्ञानम् । नाप्यन्यतः तद्विकल्पात्; तस्यापि प्रतिबन्धादेव प्रामाण्यात्, तत एव च तत्परिज्ञानस्यासम्भवात् । अन्यतस्तद्विकल्पात् तत्परिकल्पनायां चापरिनिष्ठानात् ।

किं वा तद्वितथार्थत्वप्रतिबद्धं लिङ्गं यतस्तदनुमानविकल्पः ? विकल्पत्वमेवेति चेत्; कुतस्तस्य सत्यार्थत्वाद् व्यावृत्तिः यतोऽनैकान्तिकत्वन्न भवेत् ? प्रधानादिविकल्पे तद्विपर्ययेण साहचर्यदर्शनादिति चेत्; न; तन्मात्रात्[7] तदनुपपत्तेः, कथमन्यथेन्द्रियज्ञानत्वस्यापि न ततो

१ अभिलापाना–आ०, ब०, प० । २ तथापि आ०, ब०, प० । ३ "मानं द्विविधं मेयद्वैविध्यात्…"–प्र० वा० २।१ । ४ विकल्पान्तरस्या–आ०, ब०, प० । ५ तदा आ०, ब०, प० । ६ विकल्पस्य । ७ साहचर्यमात्रात् ।

व्यावृत्तिः द्विचन्द्रादिज्ञाने तस्यापि तत्साहचर्यावलोकनात् ? तथा च विकल्पानामेव वस्तुविवेकशक्तिवैकल्यं नेन्द्रियबुद्धेरिति कुतः प्रतिपद्येमहि ? यतस्तत्प्रभावात् क्षणभङ्गादिवस्तुयाथात्म्यमवबुद्ध्यमानाः पुरुषार्थसिद्धौ बुद्धिमवस्थापयेम[1]। निर्बाधस्यैवेन्द्रियज्ञानस्य सत्यार्थत्वम्, न च तस्य विपक्षेण साहचर्यं तदयमदोष इति चेत्; न; विकल्पेऽपि समानत्वात्। न हि तस्यापि तन्मात्रस्य[2] तदर्थत्वं बाधावैकल्यविनिश्चयाधिष्ठानस्यैव तदुपगमात्, तस्य च दुरवबोधविपक्षसाहचर्यरूपत्वात्। ततः सूक्तम्-'**सर्वथा**' इत्यादि।

द्वितीयमपि विकल्पार्थवैतथ्यवादिनः साहसमाह- **तत** इत्यादि। **तत**स्तेभ्यो वितथार्थेभ्यो विकल्पेभ्यः **तत्त्वव्यवस्थानं** तत्त्वेन प्रमाणत्वेन व्यवस्थानं निर्णयः। कस्य ? **प्रत्यक्षस्य** नीलादिदर्शनस्य "यत्रैव जनयेदेनाम्" [ ] इत्यादिवचनात्, **इति साहसम्**। तथा हि-

निश्चयाद्वितथार्थाच्चेत्प्रमाणं नीलदर्शनम्।
मरीचिदर्शनं किन्न तोयनिर्णयतो भवेत् ? ॥११८९॥
एकत्वाध्यवसायस्याभावाद् दृश्यविकल्प्ययोः।
इति चेत्सोऽपि मिथ्यार्थस्तद्विशेषकरः कथम् ? ॥११९०॥
तदर्थस्यापि दृश्यैकत्वेन निश्चयतो यदि।
नास्यापि वितथार्थस्य प्राच्यदोषानतिक्रमात् ॥११९१॥
एकत्वाध्यवसायस्य तत्राप्यन्यस्य कल्पनम्।
अनवस्थालतानागपाशबन्धान्न मुच्यते ॥११९२॥
स्यान्मतं व्यवहारेण प्रमाणं नीलदर्शनम्।
व्यवहारे विचारश्च न कार्यस्तत्क्षयागमात् ॥११९३॥
केवलं स यथा लोके तथैव ह्यनुमन्यताम्।
व्यवहारार्थिभिस्तत्त्वज्ञैरपीति तदप्यसत् ॥११९४॥
नीलदर्शननिर्णीततदर्थैकत्वनिश्चयः।
इत्यस्य व्यवहारस्य लौकिकेष्वप्रवेदनात् ॥११९५॥
अस्त्येवायं विमोहात्तु भवन्तो न वदन्ति चेत्।
विमोहो निश्चयाधीने व्यवहारे कथं भवेत् ? ॥११९६॥
विमोहस्य बलीयस्त्वादाहार्यस्येति चेदयम्।
शास्त्रेणापि निवर्तेत कथमेवं यदुच्यते ॥११९७॥
"प्रामाण्यं व्यवहारेण शास्त्रं मोहनिवर्तनम्।" [3]इति।

---

१ -येमहि नि-आ०, ब०, प०। २ -न्मात्रस्यातद्-आ०, ब०, प०। ३ प्र० वा० १।७।

तत्रायं लोकरूढोऽस्ति व्यवहारो भवन्मतः ।
तल्लोपायैव चेष्टन्ते यतो व्यवजिहीर्षवः ॥११९८॥

ततो युक्तमुक्तम्–'**ततः**' इत्यादि । अथवा, **प्रत्यक्षस्य तत्त्वं** निर्विकल्पत्वं तस्य **व्यवस्थानं तत इति साहसम्** । न ह्ययथार्थादनुमानविकल्पात्तद्व्यवस्थापनमुपपन्नम् ; अस्ति चैतत्परस्य– "प्रत्यक्षं निर्विकल्पम् अर्थसामर्थ्यादुत्पत्तेरुत्तरार्थक्षणवत्" [ ] इत्यादेः "**न सन्ति प्रत्यक्षे कल्पनाः, उपलब्धिक्षणप्राप्तानामनुपलम्भात्, भूतले घटवत्**" [ ] इत्यादेश्च तद्व्यवस्थापनयोगस्य दर्शनात् । भवत्येव तादृशादपि [1]ततः सम्बन्धबलात् तस्य व्यवस्थापनमिति चेत् ; न तद्बलस्य प्रत्यक्षादवगतिः ; अद्यापि तस्याव्यवस्थितत्वात् । व्यवस्थितमेव तत्[2] स्वतोऽपि[3] तस्य तत्त्वव्यवस्थितेः "**प्रत्यक्षं कल्पनापोढं प्रत्यक्षेणैव सिध्यति ।**" [प्र०वा० २।१२३] इति वचनादिति चेत् ; किमिदानीमनुमानेन ? व्यामोहविच्छेद इति चेत् , सति व्यामोहे कथं व्यवस्थितत्वम् अतिप्रसङ्गात् ? तन्न ततस्तदवगमः । नापि तद्विकल्पात् ; तस्य तदवगमात्पूर्वं विकल्पान्तरवदप्रमाणत्वात् । तदवगमे प्रमाणत्वमिति चेत् ; न ; परस्पराश्रयात्–तदवगमात्प्रामाण्यम् सति च तस्मिंस्तदवगम इति । नापि तद्विकल्पान्तरात् ; तत्राप्येवं प्रसङ्गादव्यवस्थितिदोषाच्च । ततो विकल्पबलादेव विकल्पानां वितथार्थत्वं प्रत्यक्षतत्त्वञ्च व्यवस्थापयतां (ता) न सर्वथा वितथार्थत्वमभ्युपगन्तव्यम् । तथा च सिद्धं नीलादिविकल्पस्यापि सत्यार्थत्वं निरुपद्रवत्वादिति तस्यैव तत्र प्रामाण्यं निरपेक्षतया तद्व्यवसायं प्रति साधकतमत्वात् , अविसंवादनियमाच्च, न निर्विकल्पस्य विपर्ययादिति प्रत्यक्षाभासमेव तत्, न प्रत्यक्षम् , इत्ययुक्तं परकीयं तल्लक्षणमिति भावो देवस्य । प्रतिषिद्धमेवमविकल्पकमिन्द्रियप्रत्यक्षम् ।

इदानीं मानसमपि तत्प्रत्यक्षं प्रतिषेद्धुं कारिकापादत्रयेण परप्रसिद्धं [4]तत्स्वरूपमुपदर्शयति–

अक्षज्ञानानुजं स्पष्टं तदनन्तरगोचरम् ॥१६०॥
प्रत्यक्षं मानसं चाह [भेदस्तत्र न लक्ष्यते ।] इति ।

आह धर्मकीर्तिः । किम् ? **प्रत्यक्षम्** । कीदृशम् ? **मानसं** मनसः पूर्वज्ञानादागतं न केवलमैन्द्रियमेवेति । **चशब्दः** मानसत्वमेव दर्शयति । अक्षज्ञानं चक्षुरादिकार्यं रूपादिप्रत्यक्षं तस्य कार्यं यदनुजं तत्सदृशतयोत्पन्नम् अनोः सादृश्यार्थत्वात् तत् **अक्षज्ञानानुजम्** । अनुजपदेनाक्षज्ञानमानसयोरुपादानोपादेयभावमावेदयति, हेतुफलयोस्सादृश्यनिबन्धनस्य तद्भावस्य परैरभ्युपगमात् । **स्पष्टं** विशदम् अन्यथा प्रत्यक्षत्वानुपपत्तेः । प्रत्यक्षत्वे निमित्तमाह–**तस्याक्षज्ञानार्थस्यानन्तरो** द्वितीयो नीलादिक्षणोऽक्षज्ञानसमसमयो **गोचरो** विषयो यस्य तत्तथोक्तम् । कथं पुनस्तच्छब्देनाक्षज्ञानार्थस्य परामर्शः ? कथञ्च न स्यात् ? अप्रक्रमात्,

१ अनुमानविकल्पात् । २ प्रत्यक्षम् । ३ स्वत एव । ४ स्वविषयानन्तरविषयसहकारिणेन्द्रियज्ञानेन समनन्तरप्रत्ययेन जनितं तत् मनोविज्ञानम् ।"–न्यायबि० पृ० १७ । प्र० वा० २ । २४३ ।

तच्छब्दस्य च प्रक्रान्तपरामर्शित्वादिति चेत्; न; विषयिप्रक्रमादेव नान्तरीयकतया विषयस्यापि प्रक्रमात्। एवमपि श्रुतस्यैव विषयिणः किमपरामर्श इति चेत्? न; तद्विषयतया मानसस्य परैरनभ्युपगमात्। तदभ्युपगमस्य चानेन प्रतिपादनात्। तथा च परस्याभ्युपगमः-"**इन्द्रियज्ञानेन समनन्तरप्रत्ययेन स्वविषयानन्तरविषयसहकारिणा जनितं मानसम्**" [प्र० वार्तिकाल० २।२४३] इति।

तदिदानीं निराकुर्वन्नाह- **भेदस्तत्र न लक्ष्यते** । इति । **भेदो** व्यतिरेक इन्द्रियज्ञानात् **तत्र** मानसे न **लक्ष्यते** न दृश्यते। तथा हि तेंज्ज्ञानात्पूर्वम्, सह, पश्चाद्वा स तत्र लक्ष्येत? न तावत्पूर्वम्; तत्कार्यस्य ततः पूर्वमसम्भवात्। नापि सह; कार्यकारणयोः सहभावानुपपत्तेः, युगपत्प्रत्यक्षद्वयस्याप्रतिवेदनाच्च। न हि तदैव मानसमिन्द्रियजञ्च प्रत्यक्षद्वयमनुभवादर्शविशदवपुषि प्रतिफलितमवलोकयामो यतस्तथावकल्पयेम अनियमप्रसङ्गात्। न ह्यनवलोकितावकल्पनस्य नियमः-'द्वयमेव तत् न तत्त्रयादिकम्' इति, स्वेच्छानिबन्धनस्य तत्राप्यनिवारणात्। नापि पश्चात्; तदेन्द्रियव्यापारे तेंत्प्रत्यक्षताया एव तत्रोपपत्तेः। अतद्व्यापारे न विशदप्रतिभासप्रतीतिः। न कल्पनया तदस्तित्वम्; अन्धादावप्यविशेषात्। नन्वयमेव तेंस्य तस्माद्भेदो यन्निश्चयरूपत्वम्। निश्चयरूपं हि मानसमवलोक्यते 'इदं नीलम्, इदं पीतम्' इत्युल्लेखवतस्तस्योपलम्भात् न तथेन्द्रियज्ञानस्येति चेत्; एवमिन्द्रियज्ञानस्यैव निश्चयरूपत्वे को दोषः? तद्विषये कथं संशयादिः निश्चयविरोधादिति चेत्? मानसविषयेऽपि कथं तदविशेषात्। न भवत्येवेति चेत्; किमिदानीमनुमानेन, संशयादेरनुत्पन्नस्य व्यवच्छेदासम्भवात्? यत्र मानसं तत्रोत्पद्यत एव संशयादिरिति चेत्; न; सतीन्द्रियज्ञानादौ तत्कारणे मानसस्यासम्भवानुपपत्तेः। सम्भवोऽपि तस्य नीलादावेव न क्षणभङ्गादावतः तेंत्र संशयादिव्यवच्छेदात्सफलमेवानुमानमिति चेत्; न; निरंशवस्तुवादिनां भागशो वस्तुपरिच्छेदस्यासम्भवात्। न च निश्चयानिश्चयरूपतया व्याप्तेन्द्रियस्य प्रत्यक्षद्वयम्; अनुपलक्षणात्।

यत्पुनरेतत्-समानकालमाकारद्वयमिदमैन्द्रियं मानसञ्च, तस्य चैकत्वाध्यवसायाद् विवेकेनानुपलक्षणमिति; तत्र कुतस्तदध्यवसायः? न तावदैन्द्रियात्; तस्यानध्यवसायस्वभावत्वात्। न ह्यनध्यवसायोऽध्यवस्यतीत्युपपन्नम्, अलोचनो लोकयतीतिवत्। एकत्ववेदनमेव तदध्यवसायो नैकत्वविकल्पनं तच्चाविरुद्धमेवैन्द्रियस्याध्यक्षस्यापीति चेत्; उच्यते-

तद्वेदनं चेदभ्रान्तं तथ्यमेकत्वमापतेत्।
आकारद्वयमित्यादि तन्मिथ्यैव भवद्वचः ॥११९९॥
भ्रान्तमेव तदिष्टं चेत्प्रत्यक्षं तत्कथं मतम्?।
अभ्रान्तत्वं यतो बौद्धैर्बुद्धमध्यक्षलक्षणम् ॥१२००॥

---

१ इन्द्रियज्ञानात्। २ इन्द्रियप्रत्यक्षताया। ३ मानसप्रत्यक्षस्य। ४ क्षणभङ्गादौ।

एकत्वभागे प्रत्यक्षं तन्मा भूदिति कल्पने ।
"प्रत्यक्षवेद्यमेकत्वम्" इत्युच्चैर्घुष्यते कथम् ? ॥१२०१॥
अभिप्रेत्य चिदाद्यंशं प्रत्यक्षं यदि तन्मतम् ।
वाच्यः स एव तद्वेद्यः कथमेकत्वमुच्यते ? ॥१२०२॥
प्रत्यक्षांशात्कथञ्चिच्चेद् विभ्रमस्याविभेदनात् ।
प्रत्यक्षवेद्यमेकत्वमित्युक्तं व्यक्तया गिरा ॥१२०३॥
निर्णयादविभेदोऽपि भवेदेवं तथा सति ।
"इदमित्यक्षविज्ञानं[2]" न ततो मानसं परम् ॥१२०४॥

कुतश्चायं प्रत्यक्षस्य स्वरूपे विभ्रमः ? कारणदोषादिति चेत् ; न–

"हेतुदोषात् प्रमेये धीरतथापीति युक्तिमत् ।
स्वरूपेऽपि कथं युक्ता हेतुदोषशतादपि ॥" [ ]

इत्यस्य विरोधात् । अनेन कारणदोषादपि स्वरूपविभ्रमाभावस्य प्रतिपादनात् । ततो नैन्द्रियादेकत्वाध्यवसायः । मा भून्मानसादेव तदभ्युपगमादिति चेत् ; न ; तस्यापि स्वरूपेऽध्यवसायशून्यत्वात् , स्वरूपस्य च प्रत्यक्षैकत्वेनाध्यवसेयतया प्रस्तुतत्वात् ।

अपि च, तदध्यवसायो यद्यर्थाध्यवसायसमसमयः ; तदा "न च युगपदनेकविकल्पसम्भवः" [ ] इत्यस्य विरोधः । तद्भिन्नसमयश्चेत् ; न ; तदुभयात्मकस्य मानसस्याक्षणिकत्वप्रसङ्गात् । तन्न मानसादपि तदध्यवसायः । नापि ज्ञानान्तरात् ; तस्यापि तत्समयस्यानुपलक्षणात् । एकत्वाध्यवसायादनुपलक्षणमिति चेत् ; न ; तदन्यतोऽध्यवसायेऽनवस्थोपपत्तेः । भिन्नसमयत्वे तु तस्य न ततस्तयोरेकत्वाध्यवसायः ; तत्समये तयोरेवाभावात्, असतोश्चाविवेकनिश्चयानुपपत्तेः । तन्न तयोरेकत्वाध्यवसायाद् भेदस्यानुपलक्षणम् अपि त्वभावादेवेत्युपपन्नम्–'भेदः' इत्यादि ।

शान्तभद्रस्त्वाह–यद्यपि प्रत्यक्षतस्तस्य तस्माद्भेदो न लक्ष्यते कार्यतो लक्ष्यत एव । कार्यं हि नीलादिविकल्परूपं स्मरणापरव्यपदेशं न कारणमन्तरेण, कादाचित्कत्वात् । न चाक्षज्ञानमेव तस्य कारणम् ; सन्तानभेदात् प्रसिद्धसन्तानान्तरतज्ज्ञानवत् । ततोऽन्यदेवाक्षज्ञाना-[3]त्कारणम् , तदेव च मानसं प्रत्यक्षमित्येतदेव दर्शयित्वा प्रत्याचिख्यासुराह–

अन्तरेणेदमक्षानुभूतं चेन्न विकल्पयेत् ॥१६१॥
सन्तानान्तरवच्चेतः समनन्तरमेव किम् । इति ।

अन्तरेण विना **इदम्** अनन्तरोक्तं मानसं प्रत्यक्षम् **अक्षानुभूतम्** ऐन्द्रियज्ञानविषयीकृतं नीलादि **न विकल्पयेत्** नीलादिकमिदमिति नानुस्मरेल्लोकः सौगतो वा । सत्यपि

---

१ –शा क–आ०,ब०,प० । २ "इदमित्यादि यज्ज्ञानमभ्यासात्पुरतः स्थिते । साक्षात्करणतस्तत्तु प्रत्यक्षं मानसं मतम् ॥"–प्र० वार्तिकाल० २।२४३ । ३ –त्तत्कर–आ०, ब०, प० ।

मानसप्रत्यक्षे तदनुभूतमेव विकल्पयति नाक्षानुभूतं तत्किमक्षग्रहणेन ? तद्धि तदानीमर्थवत् यदि सति तस्मिंस्तदनुभूतं विकल्पयेत्, न चैवम्, अतोऽनुभूतग्रहणमेव कर्तव्यमिति चेत्; अन्यथा तर्हि व्याख्यास्यामः–अनुभवनमनुभूतम्, अक्षाणां कार्यमनुभूतम् **अक्षानुभूतम्** अक्षज्ञानमिति यावत्, तत्कर्तृ **इदमन्तरेण न विकल्पयेत्** न विकल्पं नीलादिस्मरणं कुर्यात्। अत्र चोपपत्तिः–**सन्तानान्तरवत्** इति। सन्तानस्यान्तरं भेदः स विद्यतेऽस्येति **सन्तानान्तरवत् अक्षानुभूतम्**। एतच्च हेतुपदं द्रष्टव्यम्–सन्तानान्तरवत्त्वादिति, विषाणी गौरित्युक्ते विषाणित्वादितिवत्। तद्वत्त्वञ्च तस्य तेन यौगपद्यात् "मनसोर्युगपद्वृत्तेः" [प्र० वा० २। १३३] इति वचनात्। न च युगपद्वृत्ता उपादानोपादेयत्वं तन्निबन्धनं चैकसन्तानत्वम्। उदाहरणस्य तु प्रसिद्धसन्तानान्तरतदनुभूतस्य सुगमत्वात् अनुपन्यासः। **चे**च्छब्दः पराकूतद्योतनः। तत्रोत्तरम्–'**चेतः**' इत्यादि। **एवकारः** [2]**किमो**ऽनन्तरं द्रष्टव्यः। **चेतो** मानसं प्रत्यक्षं **समनन्तरम्** उपादानं **किमेव** नैव, विकल्पस्येति शेषः। न हि मानसं विकल्पस्योपादानमुपपन्नम्; इन्द्रियज्ञान[3]समभाविनस्तस्य ततः प्रागेव भावात्, तस्य चेन्द्रियज्ञानकार्यतया पश्चादेवोत्पत्तेः। न च भाव्यपि सम[4]नन्तरमिति प्रज्ञाकरादन्यस्य मतम्। तत्रापि **चेत** इन्द्रियज्ञानं **समनन्तरम्** उपादानं मानसस्य **किमेव** नैव, अपि तु विकल्पवदुपादेयमेव स्यात्। तथा चेत्; न; मानसस्य निरुपादानसत्तापत्तेः। तदेवाह–**चेत** इति। एवकारश्चेतःशब्दात्परो द्रष्टव्यः। मानसस्य समनन्तरं चेत एवास्ताम्। अन्यदित्यवधारणम्, **किं** न किञ्चित्। उत्तरं मानसमेव तस्य समनन्तरमिति चेत्; न. तर्हीदमुपपन्नम् "इन्द्रियज्ञानेन" [प्र० वार्तिकाल० २। २४३] इत्यादि। इन्द्रियज्ञानं तस्योपादेयमुपादानं चेति चेत्; किमेवं विकल्प एव न भवेदविशेषात्? तदेवाह–**चेत** एव इन्द्रियज्ञानमेव **समनन्तरं** मानसस्य **किं** कस्मात्, विकल्पोऽपि स्यात्; एवञ्च 'विकल्पान्मानसं ततश्च विकल्पः' इत्यन्योन्यसंश्रय इति मन्यते। भवत्ययं प्रसङ्गो यदि तयोः परस्परत आत्मलाभाद्धेतुफलभावो भवेत्, एकानिष्पत्तावन्यानिष्पत्तेः। न चैवम्, कुतश्चित् कस्यचिदात्मलाभस्यैव विचाराधिष्ठितस्याप्रतिष्ठानात्, अत एवोक्तं "निष्पत्तेरपराधीनम्" [प्र० वा० २। २६] इत्यादि, अपि तु नान्तरीयकत्वात्। न हि स्वकालभाविनं विकल्पमन्तरेण मानसम्, नापि तादृशं तदन्तरेण विकल्पः, ततो न परस्पराश्रय इति चेत्; न; तत एव सन्तानभिन्नयोः युगपद्वृत्तिचित्तयोरपि तद्भावापत्तेः। न हि विना देवदत्तचित्तेन यज्ञदत्तादेश्चित्तम्, तदेकचित्तस्यैव जगतः प्राप्तेः तत्प्रबन्धस्याविच्छेदात्, न चैवम्; अतोऽस्ति तयोरप्यविनाभावान्मिथो हेतुफलभाव इति कथं सन्तानान्तरचित्तपरिहारेण मरणचित्तादुत्तरभवाद्यचित्तस्यैवानुमानं यतो निश्चिता परलोकसिद्धिर्बौद्धस्य ? तत्र भाविनो मानसाद्विकल्पः। भवतु पूर्वस्मादेव, पूर्वाक्षज्ञानजन्मन इति चेत्; तस्या[5]क्षज्ञानेन यद्येकसन्तानत्वम्; तदुपादेयस्य विकल्पस्यापि स्यात्, देवदत्ते[6]नेव तत्पौत्रस्य। तथा चाक्षज्ञानादेव

१–वस्कर्तृ आ०,ब०,प०। २ किमनन्तरं आ०,ब०,प०। ३ –सहभा–आ०,ब०,प०। ४ उपादानम्। ५–स्तरभावाद्य–आ०, ब०, प०। ६–ज्ञाने य–आ०,ब०, प०।

विकल्प इति किं मानसेन ? तदाह–**चेत** इति । **चेत एव** अक्षज्ञानमेव न मानसम् । **किं** कस्मात् **न विकल्पयेत्** इति सम्बन्धः । कीदृशम् ? **समनन्तरं** परेण मानसस्योपादानमुक्तं यदि भिन्नसन्तानत्वम्; तर्हि यथा ततो न विकल्पस्तथा मानसमपि न भवेत्। न हि मण्डूकस्य पिता [1]गण्डूपाद् भवति । तदाह–**चेत** इति । **चेतः** अक्षज्ञानं **समनन्तरं** मानसस्योपादानं **किमेवं नैव** विकल्पवत् । तत्रैव दोषचयमाह–

शष्कुलीभक्षणादौ चेत्तावन्त्येव मनांस्यपि ॥१६२॥
यावन्तीन्द्रियचेतांसि प्रतिसन्धिर्न युज्यते ।

शष्कुल्या भक्ष्यविशेषस्य **भक्षणमादिर्यस्य** तदा घ्राणादेस्तस्मिन् , **चेत्** यदि **तावन्त्येव** तत्परिमाणान्येव न न्यूनान्यधिकानि वा **मनांस्यपि** मानसप्रत्यक्षाण्यपि, न केवलमक्षज्ञानानीत्यपिशब्दः । **यावन्ति** यत्परिमाणानि **इन्द्रियचेतांसि** इन्द्रियप्रत्यक्षाणि **प्रतिसन्धिः** प्रत्यवमर्शो **न युज्यते** । तात्पर्यमत्र–यथेन्द्रियज्ञानपरिमितानि मनांसि तथा तज्जन्मानो विकल्पा अपि तत्परिमाणा एवेति कथमयमेकः परामर्शः–'रूपादिकमहमेवानुभवामि' इति ? तदभावे च रूपादीनां कथमेकघटादिव्यवहारविषयत्वम् ? एकप्रत्यवमर्शबलादेव तदुपगमात् ।

"एकप्रत्यवमर्शस्य हेतुत्वाद्धीरभेदिनी ।
एकधीहेतुभावेन व्यक्तीनामप्यभिन्नता ॥" [प्र०वा० ३।१०८]

इति वचनात् । तन्न तावत्त्वं मनसामुपपन्नम् ।

अथैकमेव सकलरूपादिविषयं तेभ्यो मनस्तदाह–

अथैकं सर्वविषयमस्तु इति ।

सुबोधमेतत् । अत्रोत्तरम्–

किं वाक्षबुद्धिभिः ॥१६३॥ इति ।

अक्षबुद्धिभिः अक्षज्ञानैः **किं वा** किमिव तदेकम् , न किञ्चिदिह निदर्शनमस्ति । जलाहरणादिकमस्त्येव, तस्य घटादिव्यपदेशभाजोऽनेकस्मादेव रूपादेरेकस्य भावादिति चेत् ; न; तस्य तत्रानुपादानत्वात् , एकान्ततस्तदनेकत्वस्य चाप्रसिद्धेः । एकोपादानमनेकमिव तदुपा[3]दानमेकमपि कस्मान्न भवति ? दृश्यते हि नीलैकज्ञानोपादानं कर्कटीभक्षणादौ रूपादिज्ञानपञ्चकमिति चेत् ; न ; तस्याप्यसिद्धेः, रूपादिविषयस्यैकस्यैव मेचकस्य प्रतीतेः । '**यावन्तीन्द्रियचेतांसि**' इति तु परप्रसिद्ध्यैवाभिहितः । तन्न युक्तम्–**एकम्** इत्यादि ।

साम्प्रतं मनसामक्रमोत्पत्तावुक्तं प्रतिसन्ध्यभावं क्रमोत्पत्तावपि दर्शयन्नाह–

---

१ गण्डूषाद् भव–आ०, ब०, प० । किञ्चुलुकः । 'केंचुआ' इति भाषायाम् । २ "विकल्पः"–ता०टि० । ३ अनेकोपादानम् ।

क्रमोत्पत्तौ सहोत्पत्तिविकल्पोऽयं विरुध्यते । इति ।

क्रमेण मनसाम् **उत्पत्तौ** अभ्युपगम्यमानायां **सहैवोत्पत्ति**र्यस्य रूपादिपरामर्शस्य सोऽयं प्रतीयमानो **विरुध्यते** । सत्युपादानक्रमे [1]तदनुपपत्तेः । ततो रूपे मनः, पुनस्तद्विकल्पः, ततो रसे मनः, पुनस्तद्विकल्पः, तथान्यत्रापीति विकल्पैर्मनोव्यवहितैः मनोभिश्च विकल्पव्यवहितैर्भवितव्यम् । न चैवम्, प्रतीत्यभावादिति भावः ।

स्यान्मतम्—पश्चादेक एव तेभ्यस्तद्विकल्प इति ; तन्न, इन्द्रियज्ञानक्रमोत्पत्तावप्येवं तद्भावप्रसङ्गात् । भवत्विति चेत् ; अत्राह– 'क्रम' इत्यादि । **क्रमोत्पत्तौ** इन्द्रियचेतसां **सहोत्पत्ते**रिन्द्रियज्ञानयुगपदुत्पादस्य **विकल्पो** निश्चयः "तस्मात् सन्तु सकृद्धियः ।" [प्र० वा० २।१३७] इत्ययं परस्य प्रसिद्धो **विरुध्यते** । कथं वा मनसां प्रत्यक्षत्वम् यदि न स्वसंवेदनम् ? तद्रूपस्यैव स्वयं तदभ्युपगमात् । स्ववेदने तु तत एव तत्प्रसिद्धेः किं [2]विकल्पतः ? तदनुमानेन निश्चयार्थम्[3], तन्निश्चितस्यैव सिद्धत्वात्, स्ववेदनस्य चाविकल्पत्वेनानिश्चयत्वादिति चेत् ; न ; विकल्पस्याप्येवं स्वतोऽसिद्धिप्रसङ्गात्, तदनुभवस्याप्यनिश्चयत्वात् । निश्चयान्तरात्तत्सिद्धिकल्पनायाम् अनवस्थोपनिपातात्, असिद्धस्य चालिङ्गत्वात् । अनिश्चयेऽपि तत्प्रसिद्धौ मनसामपि स्यादविशेषादिति व्यर्थमेव ततस्तदनुमानम् । इदमेवाह–

अध्यक्षादिविरोधः स्यात्तेषामनुभवात्मनः ॥१६४॥ इति ।

आत्मनोऽनुभवः **अनुभवात्मा**, [4]राजदन्तादिषु दर्शनात् आत्मशब्दस्य परनिपातः, ततोऽ**नुभवात्मनः** स्वानुभवस्य **तेषां** मनसां सम्बन्धिन **'उत्पत्तावपि'** इति सम्बन्धः । तत्र दूषणम्—अध्यक्षमादिर्यस्य तद् **अध्यक्षादि** अनुमानमिति यावत्, तस्य **विरोधो** वैफल्येन परिपीडनं **स्याद्** भवेदिति । अथवा, तेषामिति सहोत्पत्तिविकल्प[5]परामर्शः प्रक्रमात् । बहुवचनं पुनर्व्यक्तिबहुत्वापेक्षम्, **तेषाम्** । [6]कस्यां किम् ? **अनुभवात्मनः** अनुभव आत्मा स्वभावो यस्य तद् **अनुभवात्म**, प्रक्रमात् मानसं प्रत्यक्षम्, तस्मात् । उत्पत्तावधिकृत्याभ्युपगम्यमानायाम् **अध्यक्षेण आदि**ग्रहणादनुमानेन च **विरोधो** बाधः **स्यात्** । प्रत्यक्षेण तावद्भवति ततस्तदुत्पत्तेर्बाधः, तेनेन्द्रियज्ञानादेव तदुत्पत्तिप्रतीतेः, तथा ह्यनुभवः– 'मया युगपच्चक्षुरादिना रूपादिकमन्वभावि' इति । तद्वदनुमानेनापि, तेनापि तस्मादेव तदुत्पत्तेरध्यवसायात् । तथा हि– यद्यस्यान्वयव्यतिरेकावनुविधत्ते तत्तस्यैव कार्यं कुलालादेरेव(रिव)कुम्भादिः, अनुविदधते चेन्द्रियस्यान्वयव्यतिरेकौ तद्विकल्पा इति । अनुकृतान्वयव्यतिरेकादन्यस्य च तद्धेतुत्वकल्पनायां न क्वचित् कश्चिन्नियतो हेतुः फलं वा भवेत् । तन्न शान्तभद्रपक्षो[7] ज्यायान् ।

---

१ सहोत्पत्त्यनुपपत्तेः । २ विकल्पस्तद्–आ०, ब०, प० । ३–र्थं न तन्नि–आ०, ब०,प० । ४ "राजदन्तादिषु परम्"–पा० सू० २। २। ३१ । ५ –कल्पानां प–आ०, ब०, प० । ६ तस्यां आ०, ब०, प० । ७–क्षो न्यायात् ता० ।

धर्मोत्तरस्त्वाह[1]-न प्रत्यक्षादिप्रसिद्धत्वात् मानसं प्रत्यक्षमिष्यते यतोऽयं दोषः किन्त्वागमाधीनत्वात्। तत्र च परे दोषमुद्भावयन्ति—यदि मानसमपि किञ्चित्प्रत्यक्षं तर्हि नान्धो नाम कश्चित् लोचनविकलस्यापि तत्सम्भवादिति तत्परिहाराय[2] तल्लक्षणप्रणयनम् 'इन्द्रियज्ञानेन' इत्यादि। न हीन्द्रियज्ञानमन्धस्य यतस्तदुपादानस्य मानसप्रत्यक्षस्य तत्र भावात्तद्व्यवहारो[3] न भवेदिति। तत्रोत्तरमाह–

वेदनादिवदिष्टं चेत्कथं नातिप्रसज्यते। इति।

वेदना सुखाद्यनुभूतिरा**दि**र्यस्य संज्ञादेस्तत् **इष्टम्** अभिमतम् प्रत्यक्षं **चेत्** यदि। दूषणमत्र–'**कथम्**' इत्यादि सुबोधम्। तथा हि–

अस्वसंवेदनं तच्चेत् प्रत्यक्षत्वेन[4] गम्यते।
ऐन्द्रियादिकमप्येवं तथा चातिप्रसञ्जनम् ॥१२०५॥
"अप्रत्यक्षोपलम्भस्य" इत्यादि[5] निर्विषयं भवेत्।
आगमादेव तत्सिद्धं कथमस्तु स्ववेदने ॥१२०६॥
बुद्धेश्चैतन्यमप्यन्यत्[6] प्रत्यागमनिरूपितम्।
भवेदित्यपि[7] बुद्धोक्तं कथन्नातिप्रसज्यते ? ॥१२०७॥
प्रमाणबाधस्तुल्योऽयमुभयत्रात एव हि।
'**अध्यक्षादिविरोधः स्यात्**' इत्यभाणि मनीषिणा ॥१२०८॥

यत्पुनरुक्तम्–विप्रतिपत्तिनिराकरणाय तल्लक्षणमुच्यत इति; तत्राह–

प्रोक्षितं भक्षयेन्नेति दृष्टा विप्रतिपत्तयः। ॥१६५॥ इति।

प्रोक्षितं मन्त्रिताभिरद्भिरभ्युक्षितं **भक्षयेत्** मांसमिति वैदिकाः। तदुक्तम्–

**"प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानां तु काम्यया।
यथा विधिनियुक्तस्तु प्राणानामेव चात्यये ॥"** [मनु० ५।२७] [8]इति।

न भक्षयेत्प्रोक्षितमपि तु 'पात्रपतितं त्रिकोटिशुद्धम्' इति [9]बौद्धाः, **इति** एवं **दृष्टाः** उपलब्धा **विप्रतिपत्तयो** बहुवचनमन्यासाम् अपि तासाम् 'य[10]ागात्स्वर्गः, चैत्यवन्दनात् [11]स्वर्गः' इत्यादीनां परिग्रहार्थम्। तथा च तन्निवर्तनार्थमपि प्रमाणशास्त्रे तल्लक्षणमभिधातव्यमिति भावः, तत्त्वपरिच्छेदं प्रत्युपयोगित्वेन [12]तं प्रत्यनुपयोगात्। तदेवाह–

---

१ "एतच्च सिद्धान्तप्रसिद्धं मानसं प्रत्यक्षम्, न त्वस्य साधकमस्ति प्रमाणम्, एवं जातीयकं तद्यदि स्यात् न कश्चिद्दोषः स्यादिति वक्तुं लक्षणमाख्यातमस्येति।"–न्यायबि०टी०पृ०१९। २ यदा चेन्द्रियज्ञानविषयोपादेयभूतः क्षणो गृहीतस्तदा इन्द्रियज्ञानेनागृहीतस्य विषयान्तरस्याग्रहणादन्धबधिराद्यभावदोषप्रसङ्गो निरस्तः।"–न्यायबि० टी० पृ० १९। ३ अन्धादिव्यवहारः। ४–न क्षाम्यते आ०,ब०,प०। ५ द्रष्टव्यम्–पृ०४६९ टि० ७। ६ सांख्यागम। ७ बुद्धधोक्तं आ०,ब०,प०। ८ इतीति आ०,ब०,प०। ९ "तहिं खो अहं जीवक ठानेहि मंसं अपरिभोगं ति वदामि दिट्ठं सुतं परिसंकितं ··· खो अहं जीवक ठानेहि मंसं परिभोगं ति वदामि अदिट्ठं असुतं अपरिसंकितं"–मज्झिम० जीवकसुत्त। १० वैदिकानाम्। ११ बौद्धानाम्। १२ विप्रतिपत्तिनिराकरणं प्रति।

लक्षणं तु न कर्तव्यं प्रस्तावानुपयोगिषु । इति ।

तुशब्दः **कर्तव्यमि**त्यतः परो द्रष्टव्योऽवधारणार्थश्च । तदयमर्थः–**लक्षणं न कर्तव्यमेव**, प्रस्तूयते प्रमाणफलत्वेनाधिक्रियते इति **प्रस्तावो** हेयोपादेयतत्त्वनिर्णयस्तत्र **अनुपयोगीनि** मानसमांसभक्षणादीनि तेषु । बहुवचनं मांसभक्षणादिनिदर्शनपरिग्रहार्थम् । तत्र धर्मोत्तरमतमपि न्यायधर्मादनपेतम् ।

साम्प्रतम् '**अविकल्पकम्**' इत्यादिना सामान्यतः प्रतिक्षिप्तमपि स्वसंवेदनप्रत्यक्षं युक्त्यन्तरेण प्रतिक्षिपन्नाह–

अध्यक्षमात्मवित्सर्वज्ञानानामभिधीयते ॥१६६॥
स्वापमूर्च्छाद्यवस्थोऽपि प्रत्यक्षी नाम किं भवेत् ।

अध्यक्षं कल्पनाविभ्रमविकलत्वेन **आत्मवित्** आत्मवेदनम् **अभिधीयते** सौगतैः । तत् **सर्वज्ञानानां** विकल्पेतरभेदाधिष्ठाननिरवशेषबोधानाम्, तदुक्तम्–"**सर्वचित्तचैत्तानामात्मसंवेदनं प्रत्यक्षम्**" [न्यायबि० पृ० १९] इति । अत्रदूषणम्–**स्वाप**श्च स्वप्नदर्शनविकलोऽवस्थाविशेषो न तद्दर्शनवान्, तदवस्थस्य स्वयमपि प्रत्यक्षत्वोपगमात् । मूर्च्छा च मर्मप्रहारादिनिमित्तश्चित्तव्यामोहः, स्वापमूर्च्छे ते आदी यस्योन्मादादेः स **स्वापमूर्च्छादिः** स्वनिश्चयवैकल्याविशेषेण स्वाप एव मूर्च्छादेरन्तर्भावेऽपि पृथगुपादानम्, [1]निमित्तभेदतो भेदस्यापि भावात् । अन्यदेव हि प्रासादशयनादिकं निमित्तं स्वापस्यान्यदेव च विशेषोपयोगादिकं मूर्च्छादेः । तथा कार्यभेदादपि, सुप्तस्य [2]निर्भवन्ति ष्ठेपथु (?) च शरीरं तद्विपरीतं मूर्च्छितादेरपि । स **एवावस्था** यस्य **सोऽपि** न केवलं तद्विपरीत इत्यपि शब्दः **प्रत्यक्षी** प्रत्यक्षवान् **नाम** स्फुटं **किन्न भवेत्** ? नकारस्य पूर्वश्लोकादनुवृत्तेः, भवेदेव । तत्राप्यात्मसंविदो भावात्, तथा च कथमवस्थाचतुष्टय[3]प्रतिष्ठेति भावः ।

तदवस्थस्य ज्ञानमेव नास्ति, तद्भावे जाग्रत इव तत्त्वविरोधात्ततः कथमात्मवेदनम् ? यतोऽयं प्रसङ्ग इति [4]प्रज्ञाकरो [5]ब्रह्मवादी च ; तेनापि तदवस्थायां जीवस्य परमात्मरूपसम्पन्नतया विशेषविज्ञानोपरमस्योपगमात् । "**प्राज्ञेनात्मना सम्परिष्वक्तो न बाह्यं किञ्चन वेद नान्तरम्**" [बृहदा० ४।३।२१] इति श्रुतेः ।

तत्रोत्तरं दर्शयति–

विच्छेदे हि चतुःसत्यभावानादिर्विरुध्यते ॥१६७॥ इति ।

---

१ तुलना–"मुग्धः कदाचिच्चिरमपि नोच्छ्वसिति,: सवेपथुरस्य देहो भवति, भयानकं च वदनम्, विस्फारिते नेत्रे । सुषुप्तस्तु प्रसन्नवदनस्तुल्यकालं पुनःपुनरुच्छ्वसिति निमीलिते अस्य नेत्रे भवतः । निमित्तभेदश्च भवति मोहस्वापयोः, मुसलसम्पातादिनिमित्तत्वान्मोहस्य, श्रमादिनिमित्तत्वाच्च स्वापस्य ।"–शा० भा० ३।२।१० । २ –निर्भवन्तिष्वेपथु वा० ता० । ३ जाग्रत्स्वप्नसुषुप्तितुरीयावस्थाः । ४ "संवेदनाभाव एव सुप्तमृतयोर्नापरो विशेषः"–प्र० वार्तिकाल० १।५७ । ५ "सुषुप्तिर्नाम ज्ञानशून्यो जीवस्यावस्थाविशेषः । अत्र च श्रुतिः–'यत्र सुप्तो न कञ्चन कामं कामयते न कञ्चन स्वप्नं पश्यति तत् सुषुप्तम्"– बृ० उ० ४।३।१९ ।

स्वापादौ **विच्छेदे** उपरमे विज्ञानानामिति सम्बन्धः **हि** यस्मात् **चतुःसत्यं** दुःखसमुदयनिरोधमार्गलक्षणं तस्य **भावना** प्रबुद्धेन मुहुर्मुहुश्चेतसि परिमलनं[1] सा **आदिर्यस्य** गुणादिप्रकाशस्य ब्रह्मलोकात् प्रत्यागमस्य च स **विरुध्यते** । तस्मात् सन्ति तदा विज्ञानानीति कथन्न कथितो दोषः ? तथा हि– यदि स्वापादौ ज्ञानविच्छेदः कुतः प्रबुद्धस्य तत्सत्यभावनं सन्निहितस्य तद्बीजस्याभावात् ? जाग्रदवस्थाभाविन इति चेत्; न; तस्य चिरनष्टत्वेन कारणत्वानुपपत्तेः, अन्यथा आत्मदर्शनबीजादपि चिरप्रहीणादेव सुगतस्य जन्मदोषसमुद्भवलक्षणायाः पुनरावृत्तेः सम्भवात्, असम्भवदर्थमेतद्भवेत्– "अपुनरावृत्त्या गतस्सुगतः" [ ] इति[2] । यदि पुनस्तस्य सम्यग्ज्ञाननिर्लुप्तशक्तिकत्वान्न कालान्तरेऽपि तत्फलम् ; चतुःसत्यभावनाफलमपि तद्बीजान्न भवेत्, तस्यापि स्वापादिनिर्लुप्तशक्तिकत्वात् । दृश्यत इति चेत्; सत्यम्; दृश्यते, चिरनष्टादिति तु न दृश्यते, सन्निहितादपि[3] तदुपपत्तेः । यदि सन्निहितज्ञान एव स्वापादिः कथमवस्थान्तराद्विशिष्यत इति चेत् ? आस्तामेतत् । अपि च, कथमेवं प्रत्यक्षानुमानाभ्यां प्रवर्त्तमानस्य नियमेनाविसंवादः ? जाग्रज्ज्ञानात् प्रबोधचित्तवत् [4]चिरकालापक्रान्तादपि जलपावकादेस्तदुत्पत्ति[5]परिकल्पनायां नियमतस्तदर्थक्रियावाप्तेरसम्भवात् । तद्रूपत्वाच्चाविसंवादस्य[6] । ततो न सुभाषितमेतत् "न[7] द्वाभ्यामर्थं परिच्छिद्य प्रवर्तमानोऽर्थक्रियायां विसंवाद्यते ।"[ ] इति । ततः सन्निहितादेव ततस्तदुत्पत्तिमभ्युपगच्छता चतुःसत्यभावनापि सन्निहितहेतुकैवाभ्युपगन्तव्या । न च तद्भावना नेष्यत एव; तन्मूलत्वात् सकलगुणदोषप्रकाशरूपस्य योगिज्ञानस्य । तदुक्तम्—

"बहुशो बहुधोपायं कालेन बहुनाऽपि च ।
गच्छन्त्यभ्यस्यतस्तस्य गुणदोषाः प्रकाशताम् ॥" [प्र० वा० १।१३७] इति ।

तथा यदि स्वापादौ परमात्मसम्पन्नतया विशेषविज्ञानविकलो जीवः कथं तस्य पुनरुत्थानम् ? तस्य[8] तद्विज्ञानमूलत्वात्, तस्य च तदानीमभावात् । लेशतस्तद्भावेऽपि तदात्मापत्तेरनुपपत्तेः[9] निवृत्तनिश्शेषाविद्यासंस्पर्शं हि परमात्मरूपम्, तत्कथं तदापन्नस्य जीवस्यापि [10]तल्लेशसंस्पर्शः तद्रूपस्यैव तत्प्रसङ्गात् । भवतु जाग्रत्समयभाविन एव विशेषज्ञानात्तस्य पुनरुत्थानमिति चेत्; न; संसारसमयभाविनस्ततो मुक्तस्यापि तत्प्रसङ्गात् । [11]तस्य विद्याबलोपरमितस्य न तद्धेतुत्वमिति चेत् ; स्वापादिबलोपरतस्य[12] कथम् ? शास्त्रप्रामाण्यात्, श्रावयति हि शास्त्रम्—"पुनः प्रतिन्यायं प्रतियोन्याद्रवति" [बृहदा० ४।३।१७] इत्यादिकं सुषुप्तादेः पुनरुत्थानम्, ततो युक्तं तद्बलनिर्लुप्तस्यापि तद्धेतुत्वम्, अन्यथा तदनुपपत्तेः । न चैवं मुक्तस्य

---

१ परिमेलनं आ०, ब०, प० । २ द्रष्टव्यम् पृ० ३६ टि० ६ । ३ सन्निहितादेव । ४ चिरकालप्रोक्तादपि –आ०, ब०, प० । ५ ज्ञानोत्पत्ति । ६ "उक्तञ्च सुगतेन–प्रमाणमविसंवादिज्ञानमर्थक्रियास्थितिरविसंवादनम्" [प्र०वा०१।३]–ता० टि० । ७ नाभ्यामर्थं आ०, ब०, प० । ८ पुनरुत्थानस्य । ९ परमात्मापत्तेः । १० अविद्यालेश । ११ संसारसमयभाविनः । १२ –परहितस्य आ०, ब०, प० ।

पुनरुत्थानम्, निरवधिनिर्मोक्षस्यैव श्रवणात्। तत्र विद्यावलपराहतस्य तत्कारणत्वनिर्बन्धोऽयमुपपत्तिवन्धुर इति चेत्; नन्वेवं शास्त्रमेवाप्रमाणं स्यात्, निरवयवपरमात्मसमापन्नत्वेन श्रावितयोः सुषुप्तनिर्मुक्तयोः पृथक्करणेन मिथ्याऽऽपारत्वात् द्विचन्द्रादिबोधवत्। नास्त्येव तेन तयोः पृथक्करणं तदाभासयोरेवोपाधिगतयोः पृथक्करणात्[1], तयोश्च जलसूर्यादिवद्भेदस्यैव प्रसिद्धेरिति चेत्; भवत्वेवं तेन तयोः पृथक्करणम्, परमात्मापत्तिस्तु कथं श्राव्येत अवस्तुनो वस्तुरूपापत्तेर्विरोधात् वस्तुनस्तदन्यरूपापत्तिवत्? कथं तर्हि जलसूर्यादेर्जलाद्युपरमे सूर्याद्यापत्तिरिति चेत्; न; तत्राप्याधारोपरतौ उपरमस्यैवोपलम्भात् न तदापत्तेः। एवमत्राप्युपाध्युपरमे तदाभासयोरुपरतिरेव स्यान्न तदापत्तिः अवस्तुत्वात्। ननूपाध्यनुप्रविष्टः परमात्मैव जीवो न तदाभास एव, **"हन्ताऽहमिमास्तिस्रो देवता अनेन[2] जीवेनात्मनाऽनुप्रविश्य"** [छान्दो० ६।३।२] इत्यादौ जीवस्यात्मत्वेन निर्देशात् कथं तस्यावस्तुत्वम्? यतो न तदापत्तिरिति चेत्; न तदपि साधु; लौकिकादविवेकाभिप्रायात् तथा निर्देशात् आभासस्यैवात्मत्वेन। अत एवात्रार्थे सूत्रं भाष्यं च–**"आभास एव च"** [ब्रह्मसू० २।३।५०] इति। **"आभास एवैष जीवः परस्यात्मनो जलसूर्यादिवत् प्रतिपत्तव्यो न स एव साक्षान्नापि वस्त्वन्तरम्"** [ब्र०शा० २।३।५०] इति। ततो न स्वापाद्यवस्थायां विशेषविज्ञानस्याविद्याव्यपदेशस्यान्यरूपापत्तिः, उपरतौ च न तस्योन्मज्जनम्, तादृशस्योन्मज्जने[3] च न प्रबुद्धस्यानुभूतस्मरणादिकं जीवान्तरवत्। अस्ति चेदम्। तस्मादव्यवच्छिन्नज्ञान एव स्वापादिः निश्चयवैकल्यात् जाग्रत्स्वप्नदशाभ्याम्, अपरित्यक्तशरीरत्वाच्च चतुर्थावस्थातो विशिष्यते।

स्वसंवेदनमात्रस्य तु प्रत्यक्षत्वमाचक्षाणानां न तस्य जाग्रदादेर्विशेषः, तदात्मवेदनस्यापि प्रत्यक्षत्वात्। तन्न निश्चयविकलसंवित्तिमात्रमेव प्रत्यक्षम्।

अत्रैवोपपत्त्यन्तरमाह–

प्रायशो योगिविज्ञानमेतेन प्रतिवर्णितम्। इति।

योगिविज्ञानं चतुरार्यसत्यगोचरं बुद्धज्ञानम् **एतेन** निर्विकल्पप्रत्यक्षवादेन **प्रतिवर्णितं** प्रतिपादितं भवतीति शेषः। कीदृशम्? **प्रायशः** प्रकृष्टमयशोऽप्रामाण्यलक्षणं यस्य तादृशमिति। तदपि हि कल्पनापोढत्वादेव प्रत्यक्षम्, अन्यथा तल्लक्षणस्याव्याप्तिदोषात्। न च तत्[4] स्वसत्तामात्रेण विनेयानां प्रमाणम्, अपि तु सोपायहेयोपादेयतत्त्वोपदेशात्। "ज्ञानवान् मृग्यते कश्चित्तदुक्तप्रतिपत्तये।" [प्र० वा० १।३२] इति वचनात्। सोऽपि न निर्विकल्पात्, नाप्यचेतनात् कुड्यादेः; "विकल्पयोनयः शब्दाः" [ ] इति वचनात्। न विकल्पसंस्काराच्च; योगिनस्तद्भावे विधूतकल्पनाजालत्वविरोधात्। ततः सविकल्पमेव तदभ्युपगन्तव्यम्। तथा च सिद्धमिन्द्रियादि-

---

१ पृथक्कार–आ०,ब०,प०। २ "आत्मनेति वचनात् स्वात्मनोऽव्यतिरिक्तेन चैतन्यस्वरूपतयाऽविशिष्टेन।" –छान्दो० शा० भा०। ३ –मज्जनेन च आ०, ब०, प०। ४ तत्सत्तामा–आ०, ब० प०।

प्रत्यक्षमपि सविकल्पं प्रत्यक्षत्वात् योगिप्रत्यक्षवदिति । कीदृशश्च तन्निर्विकल्पकम् ? निराकारमेकशक्तिकञ्चेति चेत् ; न; तस्यानेकविषयत्वाभावानुषङ्गात् , अन्यथा नित्यस्यापि तादृशोऽनेककार्याविरोधात् न तत्प्रतिषेधः तथा च–

अशेषज्ञतयेष्टस्य किञ्चिज्ज्ञत्वायशस्स्थितेः ।
प्रायशो योगिविज्ञानमेतेन प्रतिवर्णितम् ॥१२०९॥
साकारमेकाकारं तदेतेनैव निरूपितम् ।
अनेकशक्तिकं तच्चेदनेकाकारमप्यलम् ॥१२१०॥
नानाशक्तितदाकारसाधारणतया स्थितम् ।
निर्विकल्पं कथन्नाम तद्भिन्नज्जातिकल्पनाम् ॥१२११॥

तथा च–

अविकल्पतयेष्टस्य विकल्पत्वायशःस्थितेः ।
प्रायशो योगिविज्ञानमेतेन प्रतिवर्णितम् ॥१२१२॥

साम्प्रतं साङ्ख्यस्य प्रत्यक्षलक्षणं प्रत्याचक्षाण आह–

श्रोत्रादिवृत्तिः प्रत्यक्षं यदि नैमिरिकादिषु ॥१६८॥
प्रसङ्गः किमतद्वृत्तिस्तद्विकारानुकारिणी । इति ।

श्रोत्रमादिर्यस्य चक्षुरादेस्तस्य **वृत्ति**र्विषयाकारपरिणतिः **यदि** चेत् **प्रत्यक्षम्** । ननु बुद्धिवृत्तिरेवाध्यवसायरूपा साङ्ख्यस्य प्रत्यक्षं "**प्रतिविषयाध्यवसायो दृष्टम्**" [सां०का० ५] इति वचनात् , तत्कथं श्रोत्रादिवृत्तिः प्रत्यक्षमाशङ्क्यत इति चेत् ; न; [3]तद्वृत्तेरपि बहिरिन्द्रियप्रणालिकयैव भावात् तद्वृत्तेरेव तत्त्वोपपत्तेः । सति हीन्द्रियाणामालोचने मनसि सङ्कल्पः, ततोऽहङ्कारेऽभिमानः, ततश्च बुद्धावध्यवसाय इति तत्सिद्धान्तप्रसिद्धेः । अत्र दूषणम्- **नैमिरिकआदिर्येषां** कामलिकादीनां तेषु **प्रसङ्गः** श्रोत्रादिवृत्तिप्रत्यक्षत्वस्य । तथा च द्विचन्द्रादिरपि तात्त्विक एव भवेदिति भावः । तद्वृत्तिरेव सा न भवति यतोऽयमतिप्रसङ्ग इति चेत् ; अत्रोत्तरम्–**किं** कस्मात् **अतद्वृत्तिः** चन्द्रद्वित्वालोचनादिः, तस्य श्रोत्रादेर्विकारमनुकरोतीत्येवंशीला न भवेदेव । भवति च, तिमिरादिना विकृत एव [5]श्रोत्रादौ तद्वृत्तेर्भावात् । आसादिताध्यवसायनिबन्धनमेव वृत्तिस्तद्वृत्तिर्न वृत्तिमात्रम् ; इत्यपि न युक्तम् ; [6]"**शब्दा[दिषु पञ्चा]नामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः**।" [सां०का० २८] इति तन्मात्रस्यैव तद्वृत्तित्ववचनात् ।

१ एकशक्तिकात् । २ "श्रोत्रादिवृत्तिः भ्रान्तेपि न हि नाम न विद्यते । न च ज्ञानं विना वृत्तिः श्रोत्रादेरुपपद्यते ॥"–प्र० वार्तिकाल० २।३०० ।–अकलङ्क० टि० पृ० १६२ । वार्षगण्यस्य । ३ बुद्धिवृत्तेरपि । ४ "चक्षू रूपं पश्यति, मनः सङ्कल्पयति, अहङ्कारोऽभिमानयति बुद्धिरध्यवस्यति ।"–सां० का० माठर० ३० । ५ श्रोत्रादतद्वृ आ०, ब०, प० । ६ "शब्दादिषु पञ्चानामालोचनमात्रमिष्यते वृत्तिः"–सां० का० ।

साम्प्रतं नैयायिकस्य प्रत्यक्षलक्षणमुपदर्श्य निराकुर्वन्नाह–

तथाक्षार्थमनस्कारसत्त्वसम्बन्धदर्शनम् ॥१६९॥
व्यवसायात्मसंवाद्यव्यपदेश्यं विरुध्यते । इति ।

अक्षम् इन्द्रियम् **अर्थः** तद्विषयो **मनस्कारो**ऽन्तःकरणं **सत्त्व** आत्मा तेषां **सम्बन्धः** आत्मा मनसा युज्यते मन इन्द्रियेण तदप्यर्थेनेति क्रमेण सन्निकर्षः[1]। तस्य कार्यं **दर्शनं** विषयज्ञानम् **अक्षार्थमनस्कारसत्त्वसम्बन्धदर्शनं** प्रत्यक्षमिति प्रकृतेन सम्बन्धः। इह खल्वक्षादिग्रहणमेव कर्तव्यम्, न सम्बन्धग्रहणं तदर्थस्यार्थादेव प्रतिपत्तेः। न हि विषयज्ञानं कुर्वदक्षादिकं परस्परमसन्निकृष्टमेव कर्तुमर्हति, परस्परं सन्निकर्षवत एव दण्डादेर्घटादिकर्मणि व्यापारात्, तद्वदक्षादेरपि तादृशस्यैव विषयज्ञाने व्यापारोपपत्तेर्भवति तत्कार्यदर्शनप्रतिपादनबलादेव तत्सम्बन्धप्रतिपत्तिः,अतो न कर्तव्यं सम्बन्धग्रहणमिति चेत्; सत्यम्; तथापि तत्क्रियते संयुक्तसंयोगादेः सम्बन्धान्तरस्य प्रतिक्षेपेणाभिमतस्यैव संयोगादिसम्बन्धषट्कस्य परिग्रहार्थम्। एवमपि बन्धग्रहणमेवास्तु तेनैव प्रत्यासत्तिवाचिना तत्षट्कस्यावरोधात्[2] संशब्दस्तु[3] किमर्थं इति चेत् ? न; तस्य 'सम् निश्चितो बन्धः सम्बन्धः' इति व्याख्यानार्थत्वात्। निश्चयश्च सम्बन्धस्य क्वचित् कस्यचित् नापरस्य। तथा हि–चक्षुषो घटादिना संयोगः सम्बन्धो निश्चितो द्वयोरपि द्रव्यत्वात्। तद्गतेन रूपादिना संयुक्तसमवायोऽन्यस्यासम्भवात्। रूपत्वादिना तु तत्समवेतेन संयुक्तसमवेतसमवायः तस्यैव परिशेषात्। श्रोत्रस्य तु शब्देन समवायः। शब्दत्वेन समवेतसमवायः। समवायाभावाभ्यां पुनरिन्द्रियस्य सम्बन्धि[4]विशेषणभावः, समवायिनो घटतदवयवा इति घटादिविशेषणत्वेन समवायस्य प्रतिपत्तेः, अघटं भूतलमिति भूतलविशेषणत्वेन च घटाभावस्याधिगमात्। तदेवमयमत्र सम्बन्ध इति निश्चयद्योतनार्थमुपसर्गोपादानम्। एवं विश्वरूपेणापि सन्निकर्षपदस्य व्याख्यानात्।

तदेव प्रत्यक्षमनभिमतव्यवच्छेदार्थं विशिनष्टि **व्यवसायात्म**। व्यवसायो निर्णय आत्मा स्वभावो यस्य तत् तथोक्तम्। अनेन संशयज्ञानस्य व्यवच्छेदः, तस्याक्षादिसम्बन्धदर्शनरूपत्वेऽपि व्यवसायभावाभावात्। संवादोऽव्यभिचारः सोऽस्यास्तीति **संवादि** अनेनापि विपर्ययज्ञानस्य[5]। तस्योक्तरूपस्य व्यवसायात्मनोऽपि व्यभिचारभूमित्वात्। व्यपदेशार्हं व्यपदेश्यम् तदर्हत्वञ्च तत्कार्यत्वात्, न व्यपदेश्यम् **अव्यपदेश्यम्** अशब्दजन्यमिति यावत्। अनेनापि शब्दसन्निकर्षाभ्यामुपजनितस्य 'इदं रूपम् इत्यादिज्ञानस्य[6]' तस्योभयजन्मनोऽपि शाब्दतया लोकेऽधि(भि)रूढत्वात्। तदनेन "इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारिव्यवसायात्मकं प्रत्यक्षम्" [न्यायसू० १।१।४] इति सूत्रमुपदर्शितम्। यद्येवमक्षार्थग्रह-

---

१ "तच्चेदं प्रत्यक्षं चतुष्टयत्रयद्वयसन्निकर्षात् प्रवर्तते, तत्र बाह्ये रूपादौ विषये चतुष्टयसन्निकर्षात् ज्ञानमुत्पद्यते आत्मा मनसा संयुज्यते मन इन्द्रियेण इन्द्रियमर्थेनेति, सुखादौ तु त्रयसन्निकर्षाज्ज्ञानमुत्पद्यते तत्र चक्षुरादिव्यापाराभावात्, आत्मनि तु योगिनो द्वयोरात्ममनसोरेव संयोगाज्ज्ञानमुपजायते तृतीयस्य ग्राह्यस्य ग्राहकस्य तत्राभावात्।"–न्यायमं० पृ० ७०। २ –वरोधनात् आ०,ब०,प०। ३ किमर्थमिति आ०,ब०,प०। ४ सम्बन्धवि आ०,ब०,प०। ५ "व्यवच्छेद इति सम्बन्धः"–ता०टि०। ६ "व्यवच्छेदः"–ता०टि०।

णमेव कर्त्तव्यम् तस्यैव प्रत्यक्षकारणतया सूत्रे निर्देशात्, न मनस्कारसत्त्वग्रहणं विपर्ययादिति चेत्; न; तस्यापि तत्कारणत्वात्, सूत्रे तु तदवचनं साधारणकारणत्वात्। साधारणं हि कारणं मनस्कारादि; प्रत्यक्षवदनुमानादावपि भावात्। अक्षादेस्तु तत्रोपादानं प्रत्यक्षं प्रति तस्यासाधारणहेतुत्वप्रतिपादनार्थं न तु कारणान्तरव्यवच्छेदार्थम्। तथा च न्यायभाष्यम्–"नेदं कारणावधारणमेतावत्प्रत्यक्षकारणमिति[1]। किं तर्हि? विशिष्टकारणवचनम्। यत्प्रत्यक्षज्ञानस्य विशिष्टकारणं तदुच्यते। यत्तु समानमनुमानादिज्ञानस्य न तन्निवर्त्यते[2]।" [न्यायभा० १।१।४] इति। यद्येवं सूत्रवदत्राप्यसाधारणमेव कारणं वक्तव्यं नेतरदिति चेत्; न; तत्रापि दूषणदर्शनार्थत्वात्तद्वचनस्य, ततः कुचोद्यमेतत्। तर्हि सुबद्धमिदं प्रत्यक्षलक्षणमिति चेत्, आह–**विरुध्यते** विचारेण पीड्यत इत्यर्थः। कथमित्याह–**'तथा'** इति। वीप्सागर्भमिदम्।

तद्यमर्थः–तेन तेन विशेषणरूपेण विशेष्यरूपेण तत्समुदायरूपेण च प्रकारेणेति। तथा हि– विशेषणं तावद्व्यवसायात्मकमिति विरुध्यते, निवर्त्याभावात्। संशयज्ञानं निवर्त्यमिति चेत्; न; तस्य सन्निकर्षपदेनैव निवर्तनात्। सन्निकर्षजमेव तदपीति चेत्; कस्य सन्निकर्षः? स्थाणुपुरुषयोरन्यतरस्य, उभयस्य वा? न तावत्तदुभयस्य; एकत्रैकहेलया तस्यासम्भवात्। सम्भवे तज्ज्ञानस्य संशयत्वानुपपत्तेः। न हि वस्तुसति संशयो नाम अतिप्रसङ्गात्। अन्यतरस्य तु सन्निकर्षे तस्यैव तत्र प्रतिभासनं भवेत् कथमितरस्य? असन्निकृष्टस्यापि प्रतिभासने अन्यत्रापि सन्निकर्षकल्पनावैफल्यात्। सन्निकृष्ट एवान्यतर इतरेणापि रूपेण प्रतिभासते नापरः कश्चिदसन्निकृष्ट इति चेत्; न; इतराकारस्य तत्राभावे तेन सन्निकर्षानुपपत्तेः। रूपान्तरसन्निकर्षस्तु नेतरप्रतिभासकारणम् अतिप्रसङ्गात्। तन्न संशयज्ञानस्य सन्निकर्षजत्वम्। नापि विपर्ययज्ञानस्य; विपरीताकारस्य तत्राविद्यमानत्वेन सन्निकर्षानुपपत्तेः। रूपान्तरसन्निकर्षाच्च न तत्प्रतिभासनमिति निवेदनात्। तद्वदव्यभिचारीत्यपि विरुध्यते; विपर्ययज्ञानस्यापि सन्निकर्षवचनेनैव निवर्तनात्। तद्वदव्यपदेश्यमित्यपि। ननु च व्यपदेश्यं ज्ञानं शब्दसहायादिन्द्रियसन्निकर्षादेव भवति, तत्कथं तस्य तत्पदेन निवर्तनमिति चेत्? कोऽसौ शब्दस्तस्य सहायः? सङ्केत्यमान इति चेत्; प्रत्युत्पन्नविषयदर्शनस्य, तद्विपरीतस्य वा? न तावत्तद्विपरीतस्य; अदृष्टे विषये 'अयमस्य वाचकः शब्दः'[3] इति सङ्केतस्यासम्भवात्। स्मर्यमाणे सम्भव इति चेत्; सत्यम्; न चासौ सन्निकृष्टः। सन्निकृष्टे चेयं चिन्ता। भवतु प्रत्युत्पन्नतद्दर्शनस्यैवासौ सहाय इति चेत्; यद्येवं तद्दर्शनस्यैवासौ सहायो न सन्निकर्षस्य, तत एव तत्सहायाद्व्यपदेश्यज्ञानस्योत्पत्तेः[4]। तदभावे[5] सत्यपि सन्निकर्षे पूर्वमनुत्पत्तेः। अथ तदप्यपरिभ्रष्टसन्निकर्षमेव तज्जनयति; जनयतु तथापि न सन्निकर्षस्य तत्कारणत्वम्। 'इदमेवम्' इति चेत्; इदमेवंशब्दाभ्यां तद्दर्शनस्यैव तत्पुरस्सरतया प्रतिवेदनात्। न हि

१ –मिति किं तर्हि विशिष्टकारणमिति किं तर्हि –ता०। २ तन्निवर्तते –आ०,ब०,प०। ३ –स्य वाचकः शब्द इति वा आ०, ब०, प०। ४ तद्दर्शनादेव। ५ तद्दर्शनाभावे।

सन्निहित इत्येव सन्निकर्षोऽपि कारणम्; सन्निधानस्याकारणेऽपि सम्भवात्। अत एव वक्ष्यति–

"सन्निधानं हि सर्वस्मिन्नव्यापारेऽपि तत्समम्" [न्यायवि०श्लो० ३०१] इति।

यदि च, 'इदं रूपम्' इत्यादिज्ञानं सन्निकर्षजम्, 'अयं स गवयः' इत्यपि स्यात्, सन्निकृष्ट एव गवये तस्याप्युत्पत्तेः। तथा च तद्व्यवच्छेदार्थं यत्नान्तरमास्थातव्यम्, अन्यथा तस्य प्रत्यक्षत्वेन [1]प्रमाणान्तरत्वाभावानुषङ्गात्। तदन्तरञ्च तदिष्टं भवतामुपमानाख्यम्। तस्योपमानवचननिमित्तत्वेन व्यपदेश्यत्वादव्यपदेश्यपदेनैव व्यवच्छेद इति चेत्; न; व्यपदेशसाधकतमस्यैव व्यपदेश्यत्वोपगमात्। न चोपमानस्य व्यपदेशसाधकतमत्वम्; साधर्म्यसाधकतमत्वेनोपगमात्। अन्यथा तस्यापि 'इदं रूपम्' इत्यादिज्ञानवत् शाब्दत्वोपपत्तेर्न प्रमाणान्तरत्वं भवेत्। प्रमाणान्तरस्यापि तस्य व्यपदेशादुत्पत्तेर्व्यपदेश्यत्वमिति चेत्; न; रूपमित्यादिज्ञानस्यापि प्रमाणान्तरस्यैव तथा व्यपदेश्यत्वप्रसङ्गात्। तथा चानुपपन्नमिदं भाष्यम्– "नामधेयशब्देन च व्यपदिश्यमानं शाब्दम्" [न्यायभा० १।१।४] इति। व्यपदेशस्यैव तत्र साधकतमत्वं लोको व्यपदिशति–रूपमिदमित्येतद्वचनात् मया प्रतिपन्नं न तु प्रत्यक्षादिति इति तद्व्यवहारप्रतिपत्तेः, ततः शाब्दमेव तत्र प्रमाणान्तरमिति चेत्; न; इतरत्रापि तुल्यत्वात्– गवयोऽयमित्याप्तवचनान्मया प्रतिपन्नं न प्रत्यक्षादिति इत्यपि लोकव्यवहारोपलम्भात्। तथापि तस्याशाब्दत्वेनाव्यपदेश्यपदेन व्यवच्छेद इत्यास्थातव्यमेव यत्नान्तरम्। नास्थातव्यम्, सन्निकर्षवचनेनैव तस्य व्यवच्छेदात्। न हि तस्य सन्निकर्षादुत्पत्तिः; गवयदर्शनादेवाप्तवचनसहायात्तस्योत्पत्तेरिति चेत्; सिद्धस्तर्हि 'इदं रूपम्' इत्यादिज्ञानस्यापि तत एव व्यवच्छेदः तस्यापि नीलादिदर्शनादेव शब्दसहायादुत्पत्तेर्न सन्निकर्षात्। अत एव विश्वरूपेणापि दर्शनमेव पुरस्कृत्य संकेतकरणमुपदर्शितम्– "यदेतत्पश्यसि तस्य गोशब्दो वाचकः।" [ ] इति।

तद्दर्शनं पुरोधाय शब्दः सङ्केतितः कथम्।
तदन्यस्य सहायत्वं सन्निकर्षस्य गच्छतु ॥१२१३॥
सन्निकर्षपदेनैव तस्याप्येवं व्यवच्छिदि।
इयमव्यपदेश्योक्तिरव्यावर्त्या विरुध्यते ॥१२१४॥

[2]नेदमव्यपदेश्यपदं विशेषणार्थं प्रत्यक्षस्य अपि तूत्तरपदद्वयनिषेधार्थम् [3]अव्यपदेश्यम् अवक्तव्यम्। किं तत्? चिरन्तनैर्नैयायिकैस्तद्विशेषणत्वेनाभिहितमव्यभिचारीति व्यवसायात्मकमिति च पदद्वयम्। तत्प्रयोजनस्यान्यत एव भावादिति व्याख्यानदर्शनात्। तत इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्येव लक्षणमस्तु निर्दोषत्वादिति; सोऽपि न निर्दोषवादी; सन्निकर्षस्यैवात्ममनसोरसम्भवात्, तस्य च यथास्थानं निवेदयिष्यमाणत्वात्। भावेऽपि कथं सन्निकर्षस्य कादाचित्कत्वम्? न हि नित्यहेतुकस्यानित्यत्वम्; हेत्वनित्यत्वादेव तत्कार्या-

१ उपमानप्रमाणत्वाभावानुषङ्गात। २ "उक्तदोषपरिहारार्थपरः कश्चिन्नैयायिकः आह"–ता० टि०। ३ न व्यपदेश्यमव्यपदेश्यम् न कथनीयमित्यर्थः।

नित्यत्वोपपत्तेः । निरूपितञ्चैतत्[1] 'कारणस्य' इत्यादिना । नापीन्द्रियार्थयोः सन्निकर्षः ; प्रमाणाभावात् । [2]व्यवधाने सत्यग्रहणं दृश्यते, तत्र यदि सन्निकर्षनिरपेक्षमेवेन्द्रियज्ञानं व्यवधानेऽपि स्यात् , न चैवम् , अतोऽस्ति सन्निकर्षस्तयोः यदभावाद्व्यवधाने सति नार्थज्ञानमैन्द्रियमित्यनुमानतस्तत्प्रतिपत्तेः कथं प्रमाणाभाव इति चेत् ? कोऽसौ सन्निकर्षो नाम यस्य ततः प्रतिपत्तिः ? प्राप्तिविशेष इति चेत् ; तस्यापि प्राप्तिमतो व्यतिरेके तेन तयोस्तदपरस्तद्विशेषो वक्तव्यः ? तदभावे तत्सहायतया प्रत्यक्षज्ञानहेतुत्वानुपपत्तेः । अपरतद्विशेषस्यापि ततो व्यतिरेके तत एव पुनरपरस्तद्विशेषो वक्तव्य इत्यपर्यन्तास्तद्विशेषाः प्रसज्येरन् । न च तेषां प्रमाणतः प्रतिपत्तिः । अथ पर्यन्ते कश्चिदव्यतिरिक्त एव तद्विशेषो भवति योग्यतारूपस्तद्यमदोष इति ; तन्न ; प्रथमत एव तदभ्युपगमप्रसङ्गात् । प्रथमतस्तादृशस्य तद्विशेषस्य न प्रतिपत्तिरिति चेत् ; पश्चात् कुतः प्रतिपत्तिः ? प्रागुक्ताल्लिङ्गादेवेति चेत् ; न ; तस्य प्रागप्यविशेषात् । भवतु तद्रूप एव प्रागपि तद्विशेष इति चेत् ; न तर्हि नयनघटयोः संयोगः श्रवणशब्दयोर्वा समवायो व्यतिरिक्तः, तदभावे च न तत्समुदायरूपसंयुक्तसमवायादिरपीति न युक्तं षोढात्वव्यावर्णनं सन्निकर्षस्य ।

योग्यतैव यदि प्राप्तिर्गोलकादेव तादृशात् ।
रूपज्ञप्तेर्वृथा चक्षूरश्मीनां परिकल्पनम् ॥ १२१५ ॥

तत [3]इन्द्रियेत्याद्यपि विरुध्यते ।

न वा विरुध्यताम् , तथापि ज्ञानमिति विशेष्यं पदं विरुध्यते; विनापि तेन ज्ञानस्यैव प्रतिपत्तेः, तदन्यस्येन्द्रियार्थसन्निकर्षादनुत्पत्तेः । सुखादिरपि तत एवोत्पद्यत इति चेत्; न; तस्यापि ज्ञानत्वात् । विषयपरिच्छित्तिरूपमेव ज्ञानम् "अर्थग्रहणं बुद्धिः" [न्यायभा० ३। २।४६] इति वचनात् । न च सुखादिस्तत्परिच्छित्तिरूपः, आह्लादादिरूपतयैव प्रतिभासनादिति चेत् ; न ; अज्ञानत्वे स्वतःप्रतिभासाभावप्रसङ्गात् । प्रतिभासोऽपि तस्य परत एव घटादिवत् , 'सुखादिः प्रतिभासते' इति प्रतिभाससामानाधिकरण्यं तु प्रतिभासाभेदोपचारादेव 'घटः प्रतिभासते' इतिवत् न वस्तुतः प्रतिभासरूपत्वादिति चेत् ; किमिदानीं [4]तस्य वस्तुसद्रूपम् ? आह्लादादित्वमिति चेत् ; न ; तस्य [5]सामान्यरूपत्वात् । तद्रूप एव सुखादिरपीति चेत् ; यदि मुख्यतः ; न तर्हि तस्य तत्सन्निकर्षादुत्पत्तिः नित्यत्वात् । उपचारतश्चेत् ; कथं वस्तुतस्तस्य तद्रूपत्वम् ? उपचरितस्य वस्तुसत्त्वानुपपत्तेः । कुतश्चोपचारः ? सम्बन्धात् ; [6]सम्बद्धो हि सुखादिराह्लादादित्वेन [7]ताद्रूप्यतयोपकल्प्यत इति चेत् ; न; स्वयमनिर्धारितासाधारणरूपत्वे सम्बन्धस्यैव दुरवगमत्वात् । न हि

१ श्लो० १०६ । "कारणस्याक्षये तेषां कार्यस्योपरमः कथम्" -ता० टि० । २ "न च व्यवहितार्थोपलब्धिरस्ति तस्मान्न प्राप्यकारीति ।"-न्यायवा० पृ० ३५ । न्यायकुमु० पृ० २८ टि० १३ । पृ० ७७ टि०२ । ३ "इन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्यादि प्रागुक्तं सूत्रम्"-ता० टि० । ४ सुखादेः । ५ जात्यात्मकत्वात् । ६ सम्बन्धो हि सुखादेरा -ता० । ७ तद्रूपतया आ०, ब०, प० ।

किञ्चिदित्यसम्भावानवधारितं केनचित्सम्बद्धमिति शक्यमध्यवसातुम् । तन्नोपचारतोऽपि तस्य तद्रूपत्वमिति कथमिन्द्रियसन्निहितादर्थाद्व्योमकुसुमस्येवोत्पत्तिः ? भवन्ती[1] चेयं कुतोऽवगन्तव्या ? न तावत् स्वत एव; अबोधरूपत्वात् । नान्यतोऽपि सुखादिसन्निकर्षात् संयुक्तसमवायादुत्पन्नात्; तेन सुखादेरेव ग्रहणात् । नाप्यर्थसन्निकर्षात्; संयोगादेरुपजातेन तेनाप्यर्थस्यैव चन्दनदहनादेः परिज्ञानात् । न चोभययोरेकज्ञानाविषयत्वे तत्तत्कार्यकारणभावो निर्णयविषयतां नेतुं पार्यते । पार्यत एव तदुभयज्ञानजन्मना सङ्कलनेनेति चेत्; तस्य प्रत्यक्षत्वे तदिन्द्रियं वक्तव्यं यतस्तस्योत्पत्तिः ? मन एवेति चेत् ; कस्तस्यार्थेन सन्निकर्षः ? संयुक्तसंयोगादिरिति चेत् ; न; तस्य सन्निकर्षनियमं व्यवस्थापयता विश्वरूपेण प्रतिक्षेपात् । नयनादिकमेवेति चेत् ; न; तस्य सुखविषयत्वासम्भवात् , सुखादेर्घटादिवत् प्रतिपन्नान्तरप्रत्यक्षविषयत्वापत्तेश्च[2] । तन्न तत्प्रत्यक्षम् । नाप्यनुमानम्; लिङ्गाभावात् । तद्भावभावित्वं लिङ्गमिति चेत्; न; तस्यापि सुखादिबहिरर्थयोरेकज्ञानाविषयत्वे दुरवगमत्वादित्युक्तत्वात् । न चैतदुपमानं शाब्दं वा सादृश्यशब्दानपेक्षणात् । न चाप्रमाणतस्तदवगमः । तन्न तस्य तस्मादुत्पत्तिः, इत्ययुक्तं तद्व्यवच्छेदाय ज्ञानग्रहणम् । तन्नावयवशो विचार्यमाणमिदमविरुद्धम् । नापि समुदितम्; असम्भवदोषात् । न हि परपरिकल्पितमस्वसंवेदनं ज्ञानं सम्भवति; "**विमुख**" इत्यादिना[3] तस्य [निराकरणात्] ।

अव्यापकत्वाच्च, अव्यापकं हीदं लक्षणं सुखादिप्रत्यक्षेण । तदपीन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नं प्रत्यक्षत्वात् नीलादिप्रत्यक्षवत् , ततः कथमव्याप्तिरिति चेत् ? उच्यते—ततो[4] यदि सुखादिरव्यतिरिक्तः; न तस्येन्द्रियसन्निकर्षः, तदभावे[5] तस्याप्यभावात् । [6]तद्भावेऽपि न किञ्चित्तेन[7], तस्य प्रत्यक्षार्थत्वात् , तस्य च निष्पन्नत्वात् । व्यतिरिक्तश्चेत् ; न ; प्रमाणाभावात् । 'सुखादिस्तत्प्रत्यक्षात् व्यतिरिक्तः तद्विषयत्वात् कलशादिवत्' इत्यनुमानं प्रमाणमिति चेत् ; न; 'अनुष्णो दहनो द्रव्यत्वात्तद्वत्' इत्यस्यापि प्रमाणत्वापत्तेः । पक्षस्योष्णत्वप्रत्यक्षेण बाधनाद्धेतोश्च कालातिपातापदिष्टत्वात् नेति चेत्; प्रकृतस्यापि न भवेत् सुखादेस्तदव्यतिरेकस्यापि तत[8] एवावभासनात् । तद्व्यतिरिक्तश्च ततः पूर्वं यद्यननुभव एवास्ते ततोऽपि पूर्वं तथैवास्त इति नित्य एवायमतः कथं चन्दनदहनादेरुत्पद्येत ? यदि पुनस्तदापि तस्यानुभवो न तर्हि तस्य तस्मादिन्द्रियसन्निहितादुत्पत्तिः सहैव तेनोत्पत्तेरिति कथं न लक्षणस्याव्याप्तिः ?

तथा चक्षुर्ज्ञानेनापि, न हि चक्षुषोऽपि घटादिसन्निकर्षः प्रमाणाभावात् । चक्षुर्घटादिकं प्राप्तं प्रकाशयति बाह्येन्द्रियत्वात् त्वगादिवत् , [9]इत्यनुमानमत्र प्रमाणमिति चेत्; न;

---

१ भवति चेयं आ०, ब०, प० । २ प्रतिपत्त्यन्तर–आ०, ब०, प० । ३ श्लो० १९ । ४ सुखादिप्रत्यक्षात् ।* ५ सन्निकर्षाभावे । ६ इन्द्रियसन्निकर्षाभावे सुखादिप्रत्यक्षसद्भावेऽपि । ७ सन्निकर्षेण । ८ प्रत्यक्षत एव । ९ "चक्षुःश्रोत्रे प्राप्यार्थं परिच्छिन्दाते बाह्येन्द्रियत्वात्त्वगिन्द्रियवत् ।"–न्यायवा० ता० पृ० ७३ । न्यायकुमु० पृ० ७५ टि० २ ।

तैमिरविषयस्य केशमशकादेरप्रकाशनप्रसङ्गात् । न हि तस्य चक्षुषा प्राप्तिः, अविद्यमानत्वाद्व्योमकुसुमादिवत् । प्राप्त एवाक्षिपक्ष्मादिस्तेन[1] तथा[2] प्रकाश्यत इति चेत्; न; तत्रैव तस्य तत्प्रकाशनापत्तेः न दूरपुरोवर्तिन्याकाशे । न हि चन्द्रमसः प्राप्तादन्यत्र तद्द्वित्वप्रकाशनम् । यदि च पक्ष्मादेः प्राप्तिर्भवतु तस्य[3] प्रकाशनं कथं केशादेः ? सोऽपि तस्यैव स्वभाव इति चेत्; कथं तत्प्रकाशस्य मिथ्यात्वम् ? अविद्यमानत्वादिति चेत्; कथमविद्यमानस्तत्स्वभावो व्याघातात् ? अविद्यमानस्याप्राप्तस्यापि प्रकाशनमिति चेत्; विद्यमानस्यापि स्यादविशेषात् । विद्यमानं सर्वमपि किन्न प्रकाश्यत इति चेत् ? इतरदपि किन्न ? योग्यतानियमादिन्द्रियस्येति समानमन्यत्रापि । तन्न तस्य घटादिना सन्निकर्षः संयोगः तत एव[4] न तद्गतेन रूपादिना संयुक्तसमवायो न रूपत्वादिना संयुक्तसमवेतसमवायो न समवायाभावाभ्यां सम्बद्ध[5]विशेषणभाव इति सुश्लिष्टं चक्षुर्ज्ञानेनाव्यापकत्वं लक्षणस्य ।

यदपि मतं[6] नेदं प्रत्यक्षस्य लक्षणम्, अपि तु तत्फलस्य प्रत्यक्षं प्रत्यक्षफलमिति व्याख्यानादिति; तदपि न सम्यङ् मतम्; तत्राप्युक्तदोषाणामनपवर्तनात् । कुतश्चेदमेव न प्रत्यक्षम् ? विषयाधिगमस्यानुपजननादिति चेत्; न; अव्यतिरिक्तस्योपजननात् । अव्यतिरिक्तं हेतुरेव फलमेव वा स्यान्नोभयमिति चेत्; न; पूर्वापरतया व्यतिरेकस्यापि भावात् । पौर्वापर्येणापि कथमेकस्य द्वैरूप्यमिति चेत् ? अपौर्वापर्येण कथम् ? तथापि माभूदिति चेत्; नेदानीं सामान्यविशेषाकाराभ्यां निर्णयेतरस्वभावं संशयज्ञानम्, अव्यभिचारीतरात्मकं विपर्ययज्ञानं वेति किं तद्व्यवच्छेदाय व्यवसायात्मकमव्यभिचारीतिवचनेन ? [7]यौगपद्येन द्वैरूप्यस्याविरोधे क्रमेण किमपराद्धं यतस्तेनापि तदविरुद्धन्न भवेत् ? क्षणिकत्वात् ज्ञानस्येति चेत्; न; अहमेव नीलं दृष्ट्वा पीतं पश्यामीत्यनुगतरूपस्यापि तस्य सङ्कलनात् । आत्मन एवेदं सङ्कलनं न ज्ञानस्येति चेत्; न; ज्ञानादन्यस्य तस्य[8] तत्रा[9]नवभासनात् व्यपदेशवत्, अन्यथा व्यपदेशस्यापि तत्र सर्वत्राभावसनमिति निष्फलमव्यपदेश्यमिति विशेषणमसम्भवात् । अपरिज्ञातशब्दार्थसम्बन्धस्याव्यपदेश्यमेव प्रत्यक्षमिति चेत्; अगृहीतभवत्सङ्केतस्याव्यतिरिक्तात्मविषयमेव प्रकृतमुपसङ्कलनमिति समानमुत्पश्यामः । यदि तदेवानुगमरूपं किन्तत्रेन्द्रियव्यापारेणेति चेत् ? न; तेन तदात्मन एव विषयविशेषाधिगमस्य तत्रोपस्थापनात् । तन्नेदमेकान्ततः [10]फलमेव प्रत्यक्षस्य, प्रत्यक्षत्वस्यापि भावात् । किञ्चेदानीं प्रत्यक्षम् ? यत[11] इदमुत्पद्यते तदिति चेत्; तदपि यदीदृशम्[12]; नेदं तत्फलं परिकल्पयितव्यम्, उक्तन्यायेन प्रत्यक्षत्ववत्तस्यैव फलत्वस्याप्युपपत्तेः । भवतु अन्यादृशमप्यचेतनमिन्द्रियालोकादि, चेतनमपि

---

१ चक्षुषा । २ केशादिरूपेण । ३ पक्ष्मादेः । ४ एव तद्ग-ता० । ५ सम्बन्धविशेषणभावेनेति आ०, ब०, प० । ६ "फलविशेषणपक्षमेव सम्मन्यामहे । तत्र च यद्वैयधिकरण्यं चोदितं तद्यतःशब्दाध्याहारेण परिहरिष्यामः यत एवं यद्विशेषणविशिष्टं ज्ञानाख्यं फलं भवति तत्प्रत्यक्षमिति सूत्रार्थः ।"-न्यायमं० पृ० ६१ । न्यायवा० ता० पृ० १०८ । ७ यौगपद्ये द्वै-आ०, ब०, प० । ८ आत्मनः । ९ सङ्कलने । १० फलत्वमेव आ०, ब०, प० । ११ ज्ञानम् । १२ ज्ञानात्मकम् ।

संशयस्मरणादिकमिति चेत् ; न; तत्रोपचारतो मुख्यतश्च प्रामाण्यस्यैव प्रतिक्षिप्तत्वात् । न चाप्रमाणं प्रत्यक्षं तस्य तद्विशेषत्वात् । तन्न नैयायिकस्य प्रत्यक्षलक्षणमुपपन्नम् ।

यत्पुनरिदं मीमांसकस्य–"सत्सम्प्रयोगे पुरुषस्येन्द्रियाणां बुद्धिजन्म प्रत्यक्षम् ।" [जै० सू० १।१।४] इति; तदप्येतेन प्रत्युक्तम् ; सम्प्रयोगस्य सन्निकर्षार्थत्वे[1] नैयायिकवद्दोषात् । यच्चेदं तस्यानुमानम्[2]–प्राप्यकारि चक्षुरिन्द्रियत्वात् त्वगादिवदिति ; तत्र किमिदं चक्षुर्नाम ? गोलक एवेति चेत् ; न; तत्राप्राप्यकारित्वस्यैव प्रतीतेः । तन्निर्गतो रश्मिप्रसर इति चेत् ; तस्यापि किमिदं प्राप्यकारित्वम् ? प्राप्य सन्निपत्य विषयं तज्ज्ञानजननमिति चेत् ; क्व तज्जननम् ? आत्मनीति चेत् ; न; तत्रापि सन्निकर्षगते तदप्रतीतेः । न हि विषयसन्निकर्षसंनिहित[3] आत्मनि ज्ञानमिति कस्यचिदपि प्रतिपत्तिः । तथापि तत्कल्पनायां तद्व्यापित्वकल्पनमपि स्यात् , अविशेषात् । नचास्मिन्पक्षे[4] दूरग्रहणम् , ज्ञातुः सन्निहितत्वेन तदपेक्षया तदसम्भवात् । असन्निहिताधिष्ठानाऽपेक्षया तत्सम्भव इति चेत् ; किमेतदधिष्ठानम् ? गोलकरूपं शरीरमिति चेत् ; न; तस्यापरिज्ञानात् । यदि हि तदपि परिज्ञायेत भवेदितो दूरन्नगरमिति प्रतिपत्तिर्नान्यथा । न च तस्य[5] नगरज्ञानेन परिज्ञानम् , असन्निकर्षात् । असन्निकृष्टस्यापि ग्रहणे नगरेऽपि सन्निकर्षवैयर्थ्योपनिपातात् । न च यावन्न तेन[6] तज्ज्ञानं तावत्तदपेक्षया नगरदूरत्वस्य ततः प्रतिपत्तिः । तन्न अधिष्ठानापेक्षयापि तत्सम्भव इत्ययुक्तमुक्तम्—

"विच्छिन्न इति बुद्धिः स्यादधिष्ठानमपेक्ष्य च ।"

[मी० श्लो० १।१।४ श्लो० ५७।] इति ।

भवतु शरीरगत एवात्मनि तज्जननम् , दूरादिप्रतिपत्तेरपि तदपेक्षयैव भावादिति चेत् ; कथमिन्द्रियाग्रभागसन्निकर्षाद्[7] दूरवर्तिनस्तन्मूलगते तत्र तज्जननम् इन्द्रियान्तरेष्वेवमदर्शनात् ? तत्रादृष्टस्यापि चक्षुषि कल्पनायां परमप्राप्यकारित्वमेव कल्पयितव्यम् । तन्न रश्मिप्रसरेण बहिर्वर्त्यपरनाम्ना प्रयोजनम् , सत्येव प्राप्यकारित्वे तत्साफल्यात् ।

कथञ्च तस्य[8] चक्षुष्ट्वम्[9] ? कथञ्च न स्याद् ? गोलकस्यैव तत्त्वात् । [10]तदपि चक्षुरुपकाराय तत्रैव चिकित्साविधानात् । न हि तदुपकारायान्यत्र तद्विधानमुपपन्नम् ; अतिप्रसङ्गात् । अनैकान्तिको हेतुः–तदर्थस्य पादयोरपि तद्विधानस्योपलम्भादिति चेत् ; न ; पादमार्गेण तद्गतस्यैव तादर्थ्यात् । अत्रापि गोलकमार्गेण रश्मिप्रसरगतस्यैव तस्य तदर्थमिति चेत् ; न ; अञ्जनादिरूपस्य तद्विधानस्य बहिःप्रसरतोऽनुपलम्भात् । अन्तःप्रसग्नो घृतादिरूपस्यापि तद्विधानस्यानुपलम्भ एवेति चेत् ; सत्यम् ; स तु शरीरबहिर्भागेन व्यवधानात् । न चैवमत्र केनचिद् व्यवधानम् , अत उपलब्धिलक्षणप्राप्तस्याभावादेवानुपलम्भो

१ "सम्यगर्थे च संशब्दो दुष्प्रयोगनिवारणः । प्रयोग इन्द्रियाणाञ्च व्यापारोऽर्थेषु कथ्यते ॥"–मी०श्लो० १।१।४। श्लो० ३८ । २ "तयोश्च प्राप्यकारित्वमिन्द्रियत्वात् त्वगादिवत् ।"–मी०श्लो० १।१।४ श्लो० । ४४ । ३ सन्निहितात्मनि आ०, ब०, प० । ४ आत्मनो व्यापकत्वे । ५ गोलकस्य । ६ नगरज्ञानेन । ७ –भावस आ०, ब०, प० । ८ रश्मिरूपस्य । ९ चक्षुस्त्वम् आ०, ब०, प० । १० गोलकमपि ।

घटादिवत् । ततो गोलकमेव चक्षुः, तच्च शरीर एव वृत्तिमत् न बहिरिति प्रतिषिद्धमेतत्–

"केचित्तस्य शरीराच्च बहिर्वृत्तिं प्रचक्षते ।
चिकित्सादिप्रयोगश्च योऽधिष्ठाने प्रयुज्यते ॥
सोऽपि तस्यैव संस्कार आधेयस्योपकारकः ।
तद्देशश्चापि संस्कारः सर्वव्याप्त्यर्थं इष्यते ॥
चक्षुराद्युपकारश्च पादादावपि दृश्यते ।
तस्मान्नैकान्ततः शक्यं संस्कारात्तत्र वर्त्तनम् ॥" ।

[मी० श्लो० १।१।४। श्लो०४४-४६] इति ।

यत्पुनः पक्षान्तरम्–इन्द्रियाणामर्थे व्यापारः तत्प्रगुणतयाऽवस्थानं वा कार्यावसेया शक्तिर्वा सम्प्रयोग इति; तदपि न सारम्; सत्यार्थस्य स्वप्नज्ञानस्य तदभावेऽपि भावेन लक्षणस्याव्याप्तिदोषात् । न हि तत्र सम्प्रयोगः; पिण्डीपिहितलोचनस्यापि तदभावात् । अस्त्येव शक्तिलक्षण इति चेत् ; न; तस्यापि विस्फारित एव अक्षणिक स (अक्षणि स) म्भवात्[3] न पिहिते अतिप्रसङ्गात् । प्रत्यक्षमेव तत्र भवतीति चेत्; किमिदानीं भवेन्नाम प्रमाणं सत्यार्थत्वात् ? नानुमानाद्यन्यतमम् ; तल्लक्षणाऽनन्वयात् । सप्तमन्तु प्रमाणमनिष्टमापद्यते । ततः प्रत्यक्षमेव तदभ्युपगन्तव्यं निर्बाधस्पष्टनिर्भासत्वात् जाग्रत्प्रत्यक्षवत्, लोकप्रसिद्धत्वाच्च । तत्र तद्विद्यमानोपलम्भनमेव अविद्यमानोपलम्भनस्यापि तस्य बहुलमुपलम्भात् । तत्कथं तस्य धर्मं प्रत्यनिमित्तत्वम्, यतस्तत्रै चोदनैव प्रमाणमवसीयते ? नन्वेवं लोक एवाविद्यमानोपलम्भनस्यासत्सम्प्रयोगजस्य च तत्प्रत्यक्षस्य सम्भवे योगिप्रत्यक्षमपि तादृशमर्थासि (मर्थात् सि) व्यतीर्त्यबद्धमेतत्—

"न लोकव्यतिरिक्तं हि प्रत्यक्षं योगिनामपि ।
प्रत्यक्षत्वेन तस्यापि विद्यमानोपलम्भनम् ॥
सत्सम्प्रयोगजत्वञ्चाऽप्यर्वाक्प्रत्यक्षवद् भवेत् ॥"

[मी० श्लो० १।१। ४, श्लो० २८-२९]

इति चेत्; सत्यम्; अस्त्ययमपि परस्य दोषः । तन्नैवमपि प्रत्यक्षं शक्यलक्षणम् ।

पुनरपि नैयायिकस्य विरुद्धं दर्शयति–

नित्यः सर्वगतो ज्ञः सन् कस्यचित्समवायतः ॥१७०॥
ज्ञाता द्रव्यादिकार्थस्य [नेश्वरज्ञानसंग्रहः ।] इति ।

---

१ "यदि वार्जवस्थानं सम्प्रयोगोऽत्र वर्ण्यते । योग्यतालक्षणो वान्यः संयोगः कार्यलक्षितः ॥" –मी० श्लो० १।१।४, श्लो० ४२ । २ नेत्रे । ३ –म्भावात् न बहिरेति प्र०–आ० ब०, प० । ४ प्रत्यक्षम् । ५ धर्मं । ६ –लम्भस्यास –आ०, ब०, प० । ७ –मर्थो सि आ०, ब०, प० ।–मर्थो सि –ता० । वारङ्गमठीयताडपत्रे –मर्था सि । ८ –त्यपबद्ध–वा०, ता० । ९ –कस्यार्थेति आ०, ब०, प० ।

नित्योऽनाधेयादिस्वभाव आत्मा **सन्** विद्यमानो **विरुध्यत** इति सम्बन्धः । तस्याकिञ्चित्करत्वेन व्योमकुसुमादविशेषादिति प्रतिपादनात् । अत एव **सर्वगतः** सर्वमूर्तैः सम्बद्ध इति । **ज्ञो** ज्ञातेति च विरुध्यते असतस्तदुभयाऽसम्भवात् । कुतश्च तस्य ज्ञत्वम् ? स्वत एवेति चेत् न ज्ञानकल्पनावैफल्यात् । ज्ञानसम्बन्धादिति चेत्; न; तत्सम्बन्धादपि ज्ञानवानित्येव स्यात् न ज्ञ इति । ज्ञशब्दादपि तद्वत्त्वं प्रतीयत इति चेत्; न; ताद्रूप्यस्य प्रतीतेः । अन्यथा न किञ्चित्ततः प्रतीयेत । ताद्रूप्यमपि तत्सम्बन्धादेव प्रतीयत इति चेत्; कुतो न देवदत्ते दाण्डरूप्यप्रतिपत्तिः ? समवायस्यैव [1]तत्प्रतिपत्तिहेतुत्वात् न संयोगस्येति चेत्; मिथ्यैव तर्हि तत्प्रतिपत्तिः, अतद्रूपे ताद्रूप्यग्रहणात् । तथा च कथं ततः आत्मतत्त्वप्रतिपत्तिः ? आत्मन्यमिथ्यात्वादिति चेत् किं पुनरेकमेव ज्ञानं मिथ्या चामिथ्या च ? तथा चेत्; न; क्रमेणाप्यपरापरस्वभावस्य तस्याऽऽपत्तेः । एवञ्च तत्रैवान्वितरूपे [2]ज्ञातृप्रयोजनपरिनिष्ठानात् व्यर्थमात्मान्तरपरिकल्पनम् विभिन्नज्ञानकल्पनं च स्वत एव ज्ञत्वात् । विभिन्नज्ञानसमवायाच्च ज्ञत्वे गगनादावपि प्रसङ्गः तत्रापि तदविशेषात् । तन्न समवायेन किञ्चित् । नापि ततो ज्ञत्वमात्मनस्तदाह–**कस्यचित्** अर्थान्तरज्ञानस्य **समवायतः**' इति विरुध्यते, स्वत एवात्मनो ज्ञत्वेन तद्वैयर्थ्यात् । ततश्च '**द्रव्यादिकस्यार्थस्य ज्ञाता** इत्यपि विरुध्यतेऽतिप्रसङ्गात् । ततो न तादृशं विज्ञानं प्रत्यक्षं तत्फलं चोपपन्नमिति भावः ।

अव्यापकञ्च प्रत्यक्षलक्षणं परस्य, तेनेश्वरज्ञानस्यासङ्ग्रहादित्याह- '**नेश्वरज्ञानसंग्रहः।**' इति । न हि तस्य[3] नित्यस्य इन्द्रियार्थसन्निकर्षजत्वं विरोधात् । अथ तन्न प्रत्यक्षमपि, किमिदानीं प्रमाणान्तरमिति चेत्; न; तस्यापि नित्यस्यासाधकतमत्वात् । नापि तत्[4] फलम्; अनुत्पत्तिमत्त्वात् । स्वविषयाव्यभिचारात्म केवलं प्रमाणमेवेति चेत्; न; तस्य प्रत्यक्षादिष्वनन्तर्भावे प्रमाणचतुष्टयनियमव्यापत्तेः । अन्तर्भावश्च प्रत्यक्ष एव नानुमानादौ; अस्मदाद्यविशेषापत्तेः ।

भवतु तदप्यनित्यमेवेति[6] केचित्; तन्न, तस्यापि स्वविषयस्य[7] तत्सन्निकर्षजत्वाभावात् । अस्वविषयत्वे सर्वविषयत्वायोगात् । अन्यस्य [8]तद्विषयत्वेऽनवस्थापत्तिः, अन्यस्यापि तदन्यविषयत्वात् । अथ एकेन तद्व्यतिरिक्तस्य सर्वस्य अन्येन च तस्य ग्रहणादयमदोषो ज्ञानद्वयभावादीश्वरस्येति चेत्; न; एवमपि स्वसंवेदनस्यावश्यम्भावात् । न हि तदेकं ज्ञानं स्वरूपमप्रतियत् तद्व्यतिरिक्तसर्वान्तरगतस्वविषयज्ञानं प्रतिपत्तुमर्हति, विषयज्ञानस्य स्वविषयतया प्रतिपत्तेः स्वप्रतिपत्तिनान्तरीयकत्वात् । तन्न ज्ञानद्वयकल्पनमर्थवत् । प्रतिक्षिप्तश्चायं पक्षः प्रागिति नेह प्रतन्यते । ततो नानित्यस्यापि तज्ज्ञानस्य तेन संग्रह इति लक्षणान्तरमेव तत्र

---

१ ताद्रूप्यप्रतिपत्ति । २ "ज्ञानाद्भिन्नो न नाऽभिन्नो भिन्नाभिन्नः कथञ्चन । ज्ञानं पूर्वापरीभूतं सोऽयमात्मेति कीर्तितः ॥"–ता० टि० । ३ ईश्वरज्ञानस्य । ४ ईश्वरज्ञानम् । ५–मानाद्यविशे–आ०, ब०, प०, वा०, ता० । ६–वेति चेत् आ०, ब०, प० । ७ स्वस्वरूपगोचरस्य । ८ ज्ञानस्वरूपविषयत्वे ।

वक्तव्यमिति मन्यते । भवतापि कस्मादतीन्द्रियप्रत्यक्षस्य लक्षणान्तरं नोच्यत इति चेत् ? अत्राह—

लक्षणं सममेतावान् विशेषोऽशेषगोचरम् ।
अक्रमं करणातीतमकलङ्कं महीयसाम् ॥१७१॥ इति ।

लक्षणं 'स्पष्टं प्रत्यक्षम्' इत्येतत् **समं** सदृशं त्रिष्वपि प्रत्यक्षेषु । कस्तर्हीन्द्रियादिप्रत्यक्षादतीन्द्रियप्रत्यक्षस्य विशेष इति चेत् ? **एतावान् विशेषोऽशेषगोचरम् ।** निःशेषद्रव्यपर्यायपरिच्छेदरूपम् अतीन्द्रियप्रत्यक्षम् । क्रमेण तद्गोचरमितरदपि प्रत्यक्षमिति चेत्; आह— **'अक्रमम्'** इति । इन्द्रियायत्तत्वे कथमितरवत्तदप्यक्रमं तद्गोचरमिति चेत् ? आह— **करणातीतम् ।** करणानीन्द्रियाण्यतीतमतिक्रान्तं निरपेक्षत्वात् । तस्यैव समर्थनम् **'अकलङ्कम्'** इति । अविद्यमानज्ञानावरणादिकल्मषमित्यर्थः । तथा हि—यज्ज्ञानं स्वविषये निरावरणं तदक्रममकरणञ्च तं प्रत्येति यथा सत्यस्वप्नज्ञानम्, तथा चातीन्द्रियप्रत्यक्षम् । निरावरणत्वं तस्योत्तरत्र समर्थनात् । अनावरणमपि नियतगोचरमेव तत् तत्स्वभाव्यादस्मदादिज्ञानवदिति चेत्; न; अस्मदादिज्ञानस्याप्यावरणवशादेव असर्वार्थत्वं न स्वाभाव्यादिति निरूपणात् । तत्केषां प्रत्यक्षम् ? इत्याह- **महीयसाम्** । अर्हतामिति[1] । भवतु तर्हि तत्सुगतस्यैव तत्रैव तल्लिङ्गस्य तत्त्वोपदेशस्य भावादिति चेत्; सत्यमिदं यदि तत्त्वोपदेश एव तत्र भवेत् । न चैवम् । अत एवाह—

ज्ञात्वा विज्ञप्तिमात्रं परमपि च बहिर्भासि भावप्रवादं
चक्रे लोकानुरोधात्पुनरपि सकलं नेति तत्त्वं प्रपेदे ।
न ज्ञाता तस्य तस्मिन्न च फलमपरं ज्ञायते नापि किञ्चि-
दित्यश्लीलं प्रमत्तः प्रलपति जडधीराकुलं व्याकुलाप्तः॥१७२॥ इति ।

ज्ञात्वेत्यनन्तरम् अपि चेत्येतद् द्रष्टव्यम् । तदयमर्थो **ज्ञात्वापि च** प्रतिपद्यापि च । किम् ? **विज्ञप्तिरेव** न बहिरर्थ इति । यदि वा, सैव सकलविकल्पमलविकला न भेदो नाम कश्चिदिति **तन्मात्रम्** । कीदृशम् ? **परं** प्रकृष्टं तस्यैव निःश्रेयसत्वेनोपगमात् । किं चकार ? **बहिर्भासिभावो** बहिरर्थः तस्य **प्रवादं** तदस्तित्वोपदेशं **चक्रे** चकार । कुतः ? **लोकानुरोधात्** विनेयाभिरुचेः । ननु यदि बहिर्भावं न प्रतिपद्यते कथं तत्प्रवादकरणं सुषुप्तवत् ? कथं वा विनेयानुरोधः ? तस्यापि विज्ञप्तिबहिर्भूतत्वेन[2] तेनाप्रतिपत्तेरिति चेत्; न; एवमपि परस्यैव दोषात् । यदि विज्ञप्तिमात्रमेव ज्ञातं तदेवोपदेष्टव्यं सत्यत्वात् नापरं विपर्ययात् । संवृत्या तदपि तत्त्वमेवेति चेत्; न; विकल्पस्यैव संवृतित्वात् । तस्य चैकान्तवादे[3] निषिद्धत्वात् । तन्न संवृतिसत्योपाश्रयः तत्त्वोपदेशः सुगतस्योपपन्न इति चेत्;

---

१ –सां महतामि–आ०,ब०,प० । २ विज्ञप्तिबहिर्भूतमपि । ३ –वादिनि आ०, ब०,प० ।

सत्यम् । अत एवास्य ग्राम्यभाषित्वमाह-**इति** उक्तन्यायात् **प्रलपति** बहुजल्पति । कः ? **व्याकुलाप्तः** इति कर्तव्यबुद्धिविकलः आप्तः तथागतः, तद्भिनैरैराप्तत्वेनोपगमात् । कथं प्रलपति इति ? **अश्लीलं** ग्राम्यम् । कुतस्तस्य व्याकुलत्वम् ? **जडधीर्यतः** । तत्त्वमपि कुतः ? **प्रमत्तो** दुर्वासनामदिरापरवशो यत इति ।

तर्हि **विज्ञप्तिमात्रमेव** तेन तत्त्वमुपदिष्टमस्तु "अद्वयं ज्ञानमुत्तमम्" इति वचनादिति चेत् ; न ; तस्यापि चित्रैकरूपत्वे अनेकान्तवादप्रत्युज्जीवनात् । परस्परव्यावृत्तानेकनीलादिरूपत्वे च सन्तानभेदानिराकरणात् । न तत्राप्यसौ तिष्ठति अपि तु **पुनरपि** उक्तदोषादूर्ध्वमपि **सकलं** चेतनमन्यच्च **तत्त्वं नेति प्रपेदे** प्रपन्नवान् । तदेव तर्हि तत्त्वं तेनोपदिश्यतामिति चेत् ; न ; तत्राप्यश्लीलमित्यादेर्दोषात् । कुत एतत् ? न **ज्ञाता तस्य सर्वाभावस्य यत** इति । न हि सर्वाभावे तज्ज्ञानमपि विरोधात् । तत एव न तत्फलस्यापि परिज्ञानम् , इत्याह-**तस्मिन्** सर्वाभावे **न च** नैव **फलं** तत्साध्यम् **अपरम्** अर्थान्तरम् अन्यस्य तत्फलत्वानुपपत्तेः, **ज्ञायते** ज्ञानस्यैव तद्वादे अनुपपत्तेः । तन्न तदभावतत्त्वमपि शक्योपदेशं न च फलमपि तस्य सम्भवतीत्याह-**नापि किञ्चित्** । फलमिति सम्बन्धः । दुःखोपशमनादेस्तद्वादे स्वत एवाभावादिति देवस्याभिप्रायः ।

प्रख्यातान्मतिसागरान्मुनिपतेः श्रीहेमसेनादपि
व्यक्तं मन्मनसो यदीयहृदयं विद्वद्दयापालतः ।
तस्य न्यायविनिश्चयस्य विवृतः प्रस्ताव आद्यो मया
प्रत्यक्षप्रतिपत्तये वितरतु श्रेयांसि भूयांसि नः ॥

इत्याचार्यस्याद्वादविद्यापतिविरचिते न्यायविनिश्चयकारिकाविवरणे प्रत्यक्षप्रस्तावः प्रथमः ।

---

१ -मुत्तरम् आ०, ब०, प० । "तथा चोक्तम्-अद्वयं ज्ञानमुत्तमम्"-प्र० वार्तिकाल० १,७ । २ विज्ञप्तिमात्रेऽपि । ३ सर्वाभावावादे ।

शुद्धयः

पृ०	पं०	अशुद्धयः	शुद्धयः
८	८	सिद्ध्येति	सिद्ध्येदिति
१२	२७	इद	इदं
१५	१४, २०	प्र० वा०	प्र० वार्तिकाल०
२७	१०	सवार्थमेव	सर्वार्थमेव
२७	१२	अत्मना	आत्मना
२८	४	पदाथतत्त्व	पदार्थतत्त्व
४०	१०	विरोघेन	विरोधेन
५७	२१	शब्दतादितत्त्वेन	शब्दताडितत्वेन
७६	१६	तत्प्रमाण्य	तत्प्रामाण्य
९७	१२	सत्ययस्वप्नादि	सत्यस्वप्नादि
१०२	२३	सर्वत्रभावा–	सर्वत्राभावा–
१०४	१०	कल्पनाया	कल्पनया
११६	२६	त्वंपूर्वार्था	–त्वपूर्वार्था
१५७	२९	–रुत्त्यनव	–रुत्त्यानव
२१०	१५	सम्वोघन	सम्बोधन
२४६	७	सुखदिक	सुखादिक
२५२	१	गत्तः	गर्त्तः
२५७	५	नातोऽर्थः	नातोऽर्थः
२३०	२१	प्रतीतः	प्रतीतिः
२६१	२०	निर्विपत्वन्नाम	निर्विपयत्वन्नाम
२६४	१७	ग्राह्यकता	ग्राहकता
६२१	२७	जना सक्ता	जनाः सक्ता
३२४	१५	धीनुरमा	धीरनुमा
३२९	१४	विशेषाश्चेत्	विशेषाच्चेत्
३७३	१४	स्वतः	स्वतः
३९४	१६	प्रतिक्षेपाय	प्रतिक्षेपाय

प्रस्तावना

१६	३६	निश्चत	निश्चित
१६	३९	धृष्टि	दृष्टि
१६	३३	द्योसन	द्योतक
१८	५	अनन्य	अनन्त
२४	८	शाश्वत दोनों	शाश्वत और अशाश्वत दोनों